B 1,761,324

ALIZAM

N-AUG
1981

NE
&
1957

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
OCT 12 1981
Current Serials

5
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 5

Dušan Bogavac

Godina poslije Tita 711

Tema broja:

Samoupravni preobražaj komune 717

Okrugli sto:
»Aktuelni trenutak komune i njen dalji samoupravni preobražaj« 719

Lazar Đurovski

Koncepcija i opredeljenja o opštini i njihovo ostvarivanje 725

(Diskusija: *T. Grujoski, Č. Grbić*) 733

Ljubiša Ristović

Mesto opštine u društvenoj reprodukciji 744

(Diskusija: *N. Jovanov, R. Marinković, D. Mirčev, J. Raičević, V. Vujačić, N. Pašić, K. Sardžovski, S. Škarić, M. Rožič, Z. Mlinar, D. Stavrev)* 754

Radivoje Marinković

Samoupravna organizovanost komune 809

Milan Matić

Proces integracije i demokratizacija odlučivanja u komuni 817

(Diskusija: *T. Grujoski, S. Škarić, Č. Grbić, Lj. Ristović, R. Ratković, J. Raičević, L. Đurovski, Z. Mlinar, V. Vujačić, N. Jovanov)* 825

Miodrag Višnjić

Subjektivne snage u komuni 851

(Diskusija: *T. Grujoski)* 854

Dimitar Mirčev

Komuna, građanin i razvoj 858

Milan I. Miljević

Dileme o komuni i komunalne dileme 863

Prikazi 873

Digitized by Google

2122

Содержание

Душан Богавац
Год после Тито 711

Тема номера:

Перемены в коммуне на базе самоуправления 717

Круглый стол:
»Актуальный момент коммуны и ее дальнейшее самоуправленческое преобразование« 719

Лазар Джуровски
Концепция и определения об общине и их проведение в жизнь 725
(Дискусия: *Т. Груйоски, Ч. Грбич*) 733

Любиша Ристович
Место общины в общественной репродукции 744
(Дискусия: *Н. Йованов, Р. Маринкович, Д. Мирчев, И. Раичевич, В. Вуячич, Н. Пашич, К. Сарджовски, С. Шкарич, М. Рожич, З. Млинар, Д. Ставрев*) 754

Радивое Маринкович
Самоуправленческое организование коммуны 809

Милан Матич
Процесс интеграции и демократизации вынесения решений в коммуне 817
(Дискусия: *Т. Груйоски, С. Шкарич, Ч. Грбич, Л. Ристович, Р. Раткович, И. Раичевич, Л. Джуровски, З. Млинар, В. Вуячич, Н. Йованов*) 825

Миодраг Вишнич
Субъективные силы в коммуне 851
(Дискусия: *Т. Груйоски*) 854

Димитар Мирчев
Коммуна, гражданин и развитие 858

Милан И. Милёвич
Дилемы о коммуне и коммунальные дилемы 863

Рецензии 873

Contents

Dušan Bogavac
The Year since Tito 711

Topic of the Number:

Self-Management Transformation in the Commune 717

Round Table:
»The Current Moment in the Communes and Their Further Self-Management Transformation« 719

Lazar Đurovski
The Concept and Options Concerning the Commune, and Their Realization 725
(Discussion: *T. Grujoski, Č. Grbić*) 733

Ljubiša Ristović
The Place of the Commune in Social Reproduction 744
(Discussion: *N. Jovanov, R. Marinković, D. Mirčev, J. Raičević, V. Vujačić, N. Pašić, K. Sardžovski, S. Škarić, M. Rožič, Z. Mlinar, D. Stavrev*) 754

Radivoje Marinković
Self-Management Organization in the Commune 809

Milan Matić
The Process of Integration and Democratization of Decision-making in the Commune 817
(Discussion: *T. Grujoski, S. Škarić, Č. Grbić, Lj. Ristović, R. Ratković, J. Raičević, L. Đurovski, Z. Mlinar, V. Vujačić, N. Jovanov*) 825

Miodrag Višnjić
The Subjective Forces in the Commune 851
(Discussion: *T. Grujoski*) 854

Dimitar Mirčev
The Commune, the Citizen and Development 858

Milan I. Miljević
Dilemmas Regarding the Commune and Communal Dilemmas 863

Reviews 873

Digitized by Google

Godina poslije Tita

Ono što je prije godinu dana svijet iznad svega impresioniralo, a bol i ljubav samih Jugoslovena u najtežim trenucima rastajanja s Titom izdiglo do neviđene heroike dostojanstva i odgovornosti — to je bilo naše spontano, opštenarodno davanje zavjeta Titu.

Gotovo da je bilo tako kao da smo svi, sami od sebe, preuzimali svoj dio državničkog bremena i odgovornosti za čuvanje i razvijanje svega što nam je neprocjenjivo dragocjeno u novoj, Titovoj jugoslovenskoj zajednici, jer je zauvijek odlazio njen tvorac, vođa i Predsjednik.

Odlazio je drug, prijatelj i učitelj svih i svakoga od nas, ali je ostajalo njegovo duboko ukorijenjeno djelo i naš nepokolebljivi zavjet — da to djelo dosljedno nastavimo.

Izgovoren tačno na onoliko načina koliko nas u Jugoslaviji ima, taj zavjet što ga je narod jednostavno i zasvagda izrazio — »Titov put, naš put« — objedinio je sva naša današnja i buduća htijenja. Sve već pripremljene programe i planove i one kojima ćemo tek pristupiti. Sve naše aktuelne i dugoročne zadatke. On je, jednom riječju, postao simbol naše odlučnosti da čuvamo i razvijamo revolucionarne tekovine, da nezadrživo, po titovskim orijentirima, nastavljamo uzlazni hod naše revolucije kojoj je čovjek sav smisao i izvorište.

Digitized by Google

Da to činimo dosljedno — u istinskom, stvaralačkom smjeru, upravo onako kako je to drug Tito činio, jer je on, obogaćujući mišlju i praksom najbolja marksistička nasljeđa novim doprinosima, uvijek znao da pođe ne od dogmi, šema i formula, već od životvornog sagledavanja novonastalih uslova borbe i istorijskih zadataka radničke klase i svih radnih ljudi na sopstvenom tlu.

Zato je proteklih majskih dana, kada se navršavala prva godišnjica Titove smrti, ali i zavjeta Titu, svaki naš čovjek zastao: i da oda poštu velikanu naše epohe i revolucije i da još jednom provjeri izvršenje zadate riječi, svoje i naše nezaobilazne obaveze prema svemu onome što nam je Tito ostavio.

Te provjere, nema pogovora, morale bi nam biti i češće i otvorenije. Takve da, u stvari, u društvenim poslovima i odgovornostima ništa ne prećutkujemo, da u njihovom procjenjivanju i ocjenjivanju tabue ukinemo, da današnjoj istini, bez odlaganja — danas u oči pogledamo.

A promicala nam je cijela ova godina, to je istina, teže i napornije nego ikoja dok je Tito živ bio.

I usljed njegovog odlaska, prije svega, ali i zbog mnogih novih okolnosti i zaoštrenih protivrječnosti na svjetskoj sceni, koje su se i na mnoge teškoće i zastoje s našeg tla i te kako odrazile.

No, tu oporiju i težu, prvu godinu bez Tita živjeli smo boreći se i hvatajući se u koštac s teškoćama, mada ne i uvijek na titovski način — bez uzmaka.

Zavaravali bismo i sami sebe i druge, nema sumnje, ako bismo kazali da se praznina, bez Tita, nije osjećala. Jeste! To nas neizostavno i upućuje ne samo da udvostručujemo napore, nego da se još pomnije učimo na Titovoj revolucionarnoj mudrosti i dosljednosti, na njegovom neiscrpnom iskustvu.

Pogotovo zato što nam sigurno nije sve potaman, što imamo i zastoja i promašaja u svakodnevnom radu, što se mnogo čega ne sjetimo u pravo vrijeme, tako da aktuelna pitanja blagovremeno pokrenemo i radne mase mobilišemo kako je to Tito uvijek činio.

Upravo je to pomanjkanje realističkog suočavanja sa životnim činjenicama učinilo »iznenadne« kosovske događaje još mučnijim, a tekuću političku borbu protiv kontrarevolucije težom i sporijom. Uostalom, mnogo šta upućuje, a to se i sve više javno uviđa, da se stvarno ozdravljenje stanja nastalog usljed dugotrajne i gotovo neometane nacionalističke i iredentističke eskalacije i ne može efikasno postići bez najšire akcije, koja do sad pati od uskosti i jednosmjernosti.

Zapravo, najvažniji i sigurno najuputniji Titov orijentir za revolucionare jeste njegov način sagledavanja problema i svega što tišti radne ljude — uz najširu pomoć i po demokratskom zahtjevu njih samih. A to je znao drug Tito kao niko u

Digitized by Google

nas prije njega! Da osjeti bilo naroda i radničke klase i da po tome pronikne šta je u datom istorijskom trenutku najvažnije, šta najpreče; šta sve treba pokrenuti i za šta se boriti. A, onda, da mobiliše i idejom nadahne najšire slojeve radnog naroda da se sami, pod rukovodstvom svoje avangarde, do kraja za to izbore, pa i da same birokratske, tehnokratske, dogmatske, nacionalističke, liberalističke i druge nosioce otpora na čistac istjeruju.

Ta antejska snaga titovskog poniranja u spontane inicijative i stremljenja masa — sigurno nam je uput nadasve najpreči.

Nijesu bile, uostalom, nimalo slučajne dvije među mnogim Titovim inicijativama što ih je u posljednjim godinama života pokrenuo. A, isto tako, ni naša sadašnja nastojanja da ih što dosljednije i do kraja sprovedemo.

Jačanje kolektivnog rada i odgovornosti postalo nam je, zato, po Titovom zahtjevu, jedan od prvorazrednih zadataka među svekolikim poduhvatima koje nam je on namijenio. Istina, ostvarivanje najsuštinskije komponente kolektivnog rada i odgovornosti — to jest otvorenosti i javnosti rada, a pogotovo konsultovanje društvene baze i njen neposredniji uticaj na rad rukovodstava — u mnogim političkim forumima i državnim organima sporo se sprovodi.

Što se tiče priprema i ostvarenja druge Titove konkretne inicijative — održavanja Trećeg kongresa samoupravljača kao sveradničkog jugoslovenskog dogovora — iako je, neposredno poslije ovog dogovora, prerano donositi zaključke, evidentna je činjenica da je on dao rezultate. Posebno u sagledavanju aktuelne problematike i stanja u društvu, što već samo po sebi — i pored pomanjkanja dovoljno jasnog i odlučnog pravca njihovog prevazilaženja — predstavlja dobru osnovu za još brže političko sazrijevanje i punije oslobađanje autentične inicijative radničke klase u daljem osvajanju samoupravljanja.

Bilo bi, međutim, krnje i neobjektivno svako, makar i uzgredno, predstavljanje ovog Kongresa ako se ne spomenu barem dva najbitnija njegova dometa. To je, prije svega, osvjedočena činjenica da su nam, uporedo sa svestranim materijalnim, društvenim i kulturnim napretkom, izrasli radnički kadrovi. Kroz plodotvornu praksu udruženog rada izrasla je u Jugoslaviji moderna, kvalifikovana i školovana radnička klasa, najdublje prožeta socijalističkom samoupravnom ideologijom, koja je tako nedvosmisleno pokazala da se u njeno ime ne može govoriti ni odlučivati. I, drugo, britka radnikova riječ, s njegovim oporim argumentima i jasnom, neokolišnom mišlju, ne samo da je najavila bitku za novo, dosljednije i odgovornije ponašanje svih faktora u društvu, već i za drugačije ponašanje i odlučnije postavljanje same radničke klase prema svim problemima i zadacima društva. Od kolikog je značaja ta već jasno artikulisana radničko-klasna ideologija borenja i osvajanja samoupravljanja, dovoljno je, ilustracije

Digitized by Google

radi, navesti i toliko puta snažno naglašen odgovor radničkih delegata na »jednu od najtežih, najopasnijih i sasvim neodrživih« tendencija birokratsko-tehnokratskih snaga, što se ispoljava u raznim vidovima zatvaranja ili, »što je jedno isto«, razbijanja jedinstva jugoslovenskog tržišta. Na takve pojave je i odgovor bio jedan te isti: osuda, osuda zato što nam je bratstvo i jedinstvo, zajedno s jedinstvom sistema, životna potreba, zato što nam je radnička klasa, cijele Jugoslavije, jedna jedinstvena i nedjeljiva, s jedinstvenim i nedjeljivim klasnim interesima i stremljenjima.

Bitka za ekonomsku stabilizaciju također nam je bila i ostaje u prvom planu, jer smo se, provodeći toliko ponavljan marksistički zahtjev druga Tita, naučili da u ekonomskim odnosima vidimo izvorišta svih klasnih, socijalnih i drugih pitanja koja traže odgovore. Među njima zasigurno krucijalno mjesto zauzima Titov zahtjev da radnička klasa ovlada cjelokupnom društvenom reprodukcijom, što znači i ukupnom politikom društva.

Jer, dalji razvoj radničkog samoupravljanja podrazumijeva stvarnu integraciju radničke klase i njenu istinsku integracionu ulogu u našem društvu. Ona je jedina kadra da se efikasno suprotstavi svim tehnobirokratskim pritiscima i konceptima zatvaranja u nacionalne ekonomije, koji su dijametralno suprotni Titovom konceptu i našem putu.

Titova deviza o bratstvu i jedinstvu nije za nas apstraktna parola, već je to cjelovit koncept sadašnjice i budućnosti jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, čijem je stvaranju i razvoju svaki od njih dao svoj doprinos, da se na jedinstvenom jugoslovenskom tlu živi na novim, socijalističkim samoupravnim osnovama.

Sve u svemu, ova prva godina bez Tita, u kojoj smo išli Titovim putem, suočila nas je s mnogim aktuelnim problemima, na čijem je rješavanju polagao ispit Savez komunista zajedno sa svim organizovanim socijalističkim snagama. To istorijski kratko, ali za prekaljivanje, sticanje iskustva i izvlačenje pouka dovoljno dugo razdoblje, još jednom nam je potvrdilo titovske principe djelovanja Partije u radnim masama. Ono nam je ukazalo na sav značaj takvog organizovanja i djelovanja kojim se uvijek mora duboko proniknuti u osjećaje, stremljenja i zahtjeve radnih ljudi, ali i na sve opasnosti od birokratskog načina rada i življenja, od zatvaranja organizacija Saveza komunista u sebe i bavljenja samim sobom, a pogotovo na opasnosti od zatvorenog forumskog načina rada i odvajanja od baze.

Samo idejno-politički i organizaciono osposobljen Savez komunista koji smjelo gleda istini u oči, u kome su kritika i samokritika rukovodstvo za akciju, kome su otvoren demokratski dijalog i borba mišljenja put za neophodan demokratski centralizam, a stalno jačanje socijalističke samoupravne demokratije i širenje prostora slobode cilj i smisao njegove

Digitized by Google

neprestane borbe — samo takav i tako osposobljen Savez komunista u stanju je da marksistički fundira i klasno osmisli spontanu inicijativu i kreativnost masa.

U tom smislu, koliko god zadovoljni dosljednošću našeg titovskog puta, moramo takođe biti svjesni da nam ostaje još dosta prostora za istinsku dosljednost, za dalje jačanje demokratskih socijalističkih odnosa, za odlučnije i organizovanije savlađivanje velikog raskoraka između riječi i djela, između zakona i prakse, za još veću budnost prema svim neprijateljskim nasrtajima. Jer, prevelika je odgovornost na svima nama kao Titovim učenicima i sljedbenicima. Svi smo dali zavjet Titu i svi smo odgovorni za njegovo neodstupno ostvarivanje.

Dušan Bogavac

Digitized by Google

Digitized by Google

Samoupravni preobražaj komune

Na inicijativu Redakcijskog kolegijuma časopisa »Socijalizam«, a u saradnji sa Institutom za političke studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu i sa Institutom za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skopju, zajednički je organizovan naučni skup na temu »Aktuelni trenutak komune i njen dalji samoupravni preobražaj«. Skup je održan 23. i 24. aprila 1981. godine u Beogradu, a prisustvovalo mu je oko dvadeset učesnika.

Skup je otvorio Aleksandar Grličkov i, između ostalog, rekao da je namera organizatora ovog okruglog stola da, »stavljajući ovu temu na dnevni red, zapravo otpočnemo jedan dijalog o pripremama za Dvanaesti kongres SKJ, da otkrijemo dosadašnje iskustvo, da sačinimo neophodne ocene dometa postojećeg funkcionisanja komunalnog sistema. Zatim, da otkrijemo probleme, strateške ili taktičke, ili probleme koje je praksa modifikovala ili ih nije primila... da damo moguće i verovatne buduće odgovore koji treba da budu ugrađeni u politički program rezolucija Dvanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije«.

U okviru šire programske orijentacije časopisa »Socijalizam« do Dvanaestog kongresa SKJ predvideli smo organizovanje više okruglih stolova, naučnih skupova i tematskih rasprava o značajnim pitanjima socijalističke teorije i prakse. Pri tome smo se rukovodili željom da se oko časopisa »Socijalizam« okupi širi

Digitized by Google

krug naučnih i političkih radnika iz cele zemlje, da ostvarimo saradnju s marksističkim centrima i naučnim institutima iz svih republika i pokrajina. Opredeljujući se za ovakve tematske rasprave, imali smo u vidu i činjenicu da su tematski brojevi časopisa »Socijalizam« izazivali povećano interesovanje čitalaca, naučne i političke javnosti, pa smo, skoro po pravilu, brojeve u kojima je kompleksnije obrađivana određena tematika morali štampati u povećanom tiražu.

Stavljajući na dnevni red raspravu o komuni, nameravali smo da započnemo dijalog o temi koja je od izvanrednog značaja za teoriju i praksu sistema socijalističkog samoupravljanja, tim više što se već dugo oseća potreba za produbljenijim i svestranijim zahvatom mnogih teorijskih problema i uopštavanjem bogate prakse funkcionisanja komunalnog sistema.

O našoj komuni se, naime, već dugo vode organizovane rasprave u Saveznom savetu za društveno uređenje, Skupštini SFRJ, skupštinama republika i pokrajina i opština, kao i u organizacijama Socijalističkog saveza. Razvio se intenzivan rad na proučavanju problematike komune, razmenjuju se iskustva, upoređuju normativna i programska opredeljenja sa stvarnim odnosima u osnovnoj društveno-političkoj zajednici. Očekuje se da će ove rasprave s približavanjem Dvanaestog kongresa SKJ dobijati u intenzitetu i širini i da će, u okviru rasprava o daljem razvoju i unapređenju sistema socijalističke teorije, komuna dobiti odgovarajuće mesto.

Uvereni smo zato da će i rasprava vođena na ovom okruglom stolu u organizaciji našeg časopisa i dva instituta biti koristan prilog pretkongresnim pripremama.

Redakcija

Digitized by Google

Okrugli sto:

„Aktuelni trenutak komune i njen dalji samoupravni preobražaj"

— Teze za raspravu —

I

Smisao sadašnjih rasprava u oblasti komunalnog sistema je u tome da se šire i celovitije sagleda ostvarivanje položaja i funkcija komune i da se na osnovu toga kritički razmotri i oceni stanje i utvrde uzroci određenog zaostajanja i nesklada između Ustavom utvrđenih načela i društvene prakse. Ova rasprava može doprineti da se jasnije uoče i svestranije osvetle teškoće objektivne i subjektivne prirode koje ometaju potpunije ostvarivanje koncepcije i društveno-političkih opredeljenja o komuni, ali, isto tako, i određene nesamoupravne tendencije i pojave u pojedinim komunama.

Važan razlog za raspravu o ovoj temi je pre svega u tome što problemi razvoja komune u nas već dugo nisu dublje i celovitije razmatrani, iako su pojedini segmenti tog razvoja bili u središtu društvene pažnje. U međuvremenu su učinjeni krupni koraci i promene u sferi društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koje su imale uticaja i na odnose u komuni. Takođe su intenzivirani procesi samoupravnog planiranja, udruživanja rada i sredstava, raspodele prema rezultatima rada, slobodne razmene rada itd., koji treba da

Digitized by Google

utiču na razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i na promene u celokupnoj društvenoj reprodukciji, a samim tim i na stvaranje uslovâ za što potpunije ostvarivanje ustavne uloge i funkcija komune.

Ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije, izrada i donošenje srednjoročnih i perspektivnih planova društvenog razvoja, pripreme za kongrese i konferencije Saveza komunista, kao i pripreme za Treći kongres samoupravljača Jugoslavije čine ovu raspravu posebno značajnom.

Ukazujemo na neke dileme i pitanja za koja procenjujemo da će pobuditi vašu pažnju i da će biti dovoljno inspirativna za vaše učešće u raspravi.

II

Komuna je višefunkcionalna socijalna i samoupravna zajednica. U takvoj višedimenzionalnoj ulozi komune treba posebno da se ostvaruje proizvodnja (stvaranje viška rada) i učestvuje u raspodeli stečenog dohotka, radi rešavanja potreba proste i proširene reprodukcije. Postavlja se pitanje: kakvo je danas realno stanje u tom pogledu? S tim u vezi treba obuhvatiti i probleme inflacije, porast cena, probleme formiranja fondova komuna itd.

Ovaj problem se može posmatrati iz dva aspekta: prvo, kakav je položaj komune u globalnoj raspodeli između društveno-političkih zajednica i, drugo, šta se dešava s onim delom sredstava koji posle te raspodele ostaje na raspolaganju komuni? Da li su i u kolikoj meri tačne konstatacije da materijalna osnova komune slabi i kako to utiče na položaj pojedinih društveno-političkih zajednica? Da li u današnjim uslovima jača ili slabi takozvani komunalni etatizam? Na to se nadovezuju i pitanja: kako se ostvaruje koncentracija materijalnih sredstava na području komune, u kolikoj meri je prevaziđen budžetski način finansiranja, kakva je funkcija poreskog sistema, dobrovoljnog udruživanja sredstava građana, kako se ostvaruje politika zadovoljavanja zajedničkih i finansiranja opštih društvenih potreba, kakva je uloga banaka i samoupravnih interesnih zajednica i slično?

Komuna je zajednica radnih ljudi i građana u funkciji razvoja proizvodnih snaga društva. Polazeći od toga, treba razmotriti kako i na koji način komuna učestvuje u politici planiranja ukupnog društvenog razvoja (razvoja i razmeštaja proizvodnih snaga, zaposlenosti, razvoja male privrede, poljoprivrede itd.). Kakvo je stanje s obzirom na krupne sistemske promene koje je doneo Zakon o udruženom radu i drugi sistemski zakoni?

III

Stanje organizovanosti (funkcionalne i teritorijalne prirode) određeno je i ograničeno odnosom između autonomne (originerne) samoorganizovanosti i prenetih organizacijskih rešenja (iz ši-

Digitized by Google

rih društveno-političkih zajednica). Koje su osnovne kvantitativne i kvalitativne osobenosti tog odnosa? Svaki oblik samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i u komuni kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici snažno utiče na celinu stanja organizovanosti u komuni i, šire, u društveno-političkom sistemu.

a) Da li postoji i kakva je zavisnost stanja organizovanosti u komuni od različitih formi, modaliteta organizovanja u sferi udruženog rada? Osobenosti institucionalne strukture i pravci restrukturalizacije — efikasnost, efektivnost, ekonomičnost i elastičnost samoupravnog organizovanja u komuni.

b) Položaj i funkcije mesnih zajednica. Stanje i očekivanja od ovog oblika okupljanja radnih ljudi i građana na teritorijalnoj osnovi. Šta podstiče, a šta sputava ostvarivanje osnovnih funkcija ove zajednice sa stanovišta objektivne i subjektivne prirode?

c) Odnos između zakonskog i samoupravnog formiranja samoupravnih interesnih zajednica. Primeri pozitivnog i negativnog sukoba nadležnosti ovih zajednica i odgovarajućih službi, izvršno-upravnih i stručnih organa, skupštine društveno-političke zajednice. Da li preti opasnost preorganizovanosti (propraćene normativnom plimom) i da li se manifestuju znaci dezorganizovanja, odnosno stanja disfunkcionalnih efekata?

d) Osposobljenost komune da obavlja integrativne i koordinativne funkcije u odnosu na pomenute oblike samoupravnog organizovanja. Njena specifična pozicija (izvorište institucionalizacije globalnog sistema) i stanje višestruke osposobljenosti za takvu društvenu funkciju. Koji subjekti i na koji način usmeravaju i procenjuju stanje njenih integrativnih funkcija, kao i sopstvenog integrisanja u šire društveno-političke zajednice?

IV

Potpunije ostvarivanje koncepcije i društveno-političkih opredeljenja o komuni nalaže potrebu dalje demokratizacije odlučivanja u komuni. Promene u načinu odlučivanja u komuni u uslovima ostvarivanja delegatskog sistema veoma su značajne za unapređivanje i uspostavljanje novih oblika i načina odlučivanja o društvenim poslovima. Upravo zbog toga svaka promena u načinu odlučivanja treba da bude zasnovana na delegatskom načelu i ocenjivana sa stanovišta primene načela o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti. Bitan preduslov za to je odlučivanje u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama. Svi ti procesi treba da budu usmereni na dalju demokratizaciju celovitog odlučivanja u komuni. Od toga kako će se rešavati aktuelna i otvorena pitanja dalje demokratizacije odlučivanja u komuni, u velikoj meri će zavisiti i ostvarivanje položaja i uloge radnih ljudi i građana u širim društveno-političkim zajednicama.

Digitized by Google

Izgrađivanje i funkcionisanje komune kao integralnog sistema složenih samoupravnih i demokratskih odnosa, koji omogućava slobodno ispoljavanje pluralizma samoupravnih interesa, njihovo sučeljavanje i sintezu, mogućno je samo ako u odlučivanju učestvuju radni ljudi i građani i sve njihove samoupravne organizacije i zajednice, društveno-političke organizacije, skupština komune i drugi organi i institucije u toj zajednici. Polazeći od toga, potrebno je da se svi do sada uspostavljeni i afirmisani oblici odlučivanja kritički analiziraju.

U raspravi bi bila obuhvaćena i druga pitanja.

U kolikoj meri nalaze primenu i u novim uslovima oblici ličnog izjašnjavanja radnih ljudi i građana u komuni i o kakvim se iskustvima može govoriti u tom pogledu?

Kakav smisao imaju i koliko su u praksi zastupljene javne rasprave u procesu demokratskog izjašnjavanja i u delegatskom odlučivanju u komuni i na šta ukazuje dosadašnje iskustvo?

Kako se i u kolikoj meri ostvaruje uloga delegacija i delegatâ u procesu odlučivanja u komuni? Kako se u praksi pokazuju rešenja o delegacijama za skupštine društveno-političkih zajednica i o delegacijama za skupštine samoupravnih interesnih zajednica? Šta se može reći o povezanosti delegacija sa svojom samoupravnom osnovom i o njihovoj otvorenosti prema drugim delegacijama i samoupravnim i delegatskim strukturama u komuni? Šta se može reći o konferencijama delegacija i drugim oblicima međusobnog povezivanja i demokratskog konsultovanja?

Šta je karakteristično za rad delegata i ostvarivanje njegove uloge u procesu delegatskog odlučivanja u komuni? Koliko oni u svom radu polaze od stavova i smernica svojih delegacija i kako se u celini ocenjuje njihov rad? Kako se u praksi pokazuje institucija zajedničkog delegata i izborne delegatske jedinice?

Kako se ostvaruje uloga skupštine u svim fazama odlučivanja u komuni? U kakvoj se ulozi javlja izvršni organ skupštine u pojedinim fazama odlučivanja u komuni? Kako se ostvaruje uloga opštinskih organa uprave u delegatskom skupštinskom sistemu komune i na šta ukazuje dosadašnje iskustvo? O kakvim se iskustvima iz rada društvenih saveta u komuni može govoriti danas?

V

Ostvarivanje i razvoj samoupravnih odnosa u komuni u velikoj meri su određeni aktivnim idejno-usmeravajućim i političkim delovanjem organizovanih socijalističkih subjektivnih snaga. S tim u vezi postavljaju se i pitanja:

Koliko su ti koraci urodili plodom, koliko je na taj način proširena osnova idejno-političkog rada i samoupravljačke aktivnosti u komuni?

Koje su pretpostavke idejno-političke, organizacione, kadrovske i druge prirode aktivirane u pravcu ostvarivanja uloge društveno-političkih organizacija u samoupravnim odnosima u komuni?

Digitized by Google

Koji su faktori otežavali ostvarivanje njihove uloge ili uslovljavali praktična odstupanja i teškoće u delovanju? U kolikoj meri oblici organizovanja, način rada, demokratski odnosi unutar organizacije, kadrovska politika, idejno-vaspitni rad, informisanje i komuniciranje, položaj i delovanje rukovodstava društveno-političkih organizacija u komuni odražavaju stepen i procese razvoja odnosâ socijalističkog samoupravljanja u komuni?

VI

Sve promene i razvojni procesi u sferi društveno-ekonomskih, samoupravnih, demokratskih političkih odnosa u komuni i šire upućivali su na jačanje položaja i moći radnog čoveka i građanina kao subjekta odlučivanja o ukupnoj društvenoj reprodukciji, kao subjekta upravljanja društvenom zajednicom.

Da li se taj položaj radnog čoveka i građanina i suštinski izmenio u toku samoupravnog preobražaja komune? Da li se i u kolikoj meri komuna razvila kao stvarna društvena zajednica, koja uključuje i stvara pretpostavke za ostvarivanje bitnih funkcija, potreba i interesâ čoveka? U kolikoj se meri komuna izražava kao asocijacija osnovnih funkcija čoveka — rada i upravljanja, proizvodnje i potrošnje, kulturnog života i kompleksa društvenih veza čoveka, a u kolikoj meri ona još izražava i odražava parcijalizovanost njegovih životnih funkcija i razbija totalitet njegove ličnosti i generičku suštinu?

Digitized by Google

Digitized by Google

Lazar Đurovski

Koncepcija i opredeljenja o opštini i njihovo ostvarivanje

I

Ostvarivanje koncepcije i osnovnih idejno-političkih opredeljenja o opštini danas se sa razlogom ubraja među značajne i veoma aktuelne teme razvoja društveno-političkog sistema Jugoslavije kao političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Time, u velikoj meri, može da se objasni sadašnja društveno-politička aktivnost u oblasti komunalnog sistema, pa i rasprava na ovom skupu.

1. — Za takvu aktivnost u ovoj oblasti navodi se nekoliko razloga, odnosno društvenih zahteva, na koje smo ukazali i u tematskoj skici za ovaj skup. Potreba bržeg i doslednijeg ostvarivanja ustavne koncepcije i osnovnih idejno-političkih opredeljenja o opštini određena je pre svega zahtevima razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i dalje demokratizacije društvenih odnosa i odlučivanja na delegatskoj osnovi.

Sledeći važan razlog za raspravu o ovoj temi je i u tome što problemi razvoja opštine i komunalnog sistema u celini u jednom

* Potrebno je naglasiti da se ne samo u prošlosti, nego i danas u analizama i ocenama stanja u ovoj oblasti ne dovode u pitanje sama koncepcija i opredeljenja o opštini, već da se u središtu pažnje nalaze stepen, dinamika i doslednost u njenom ostvarivanju. Međutim, ima i mišljenja koja dovode u pitanje i samu koncepciju o opštini, pa i takvih koja smatraju da nema jedinstvene koncepcije ili da je uopšte nema.

Digitized by Google

dužem razdoblju nisu celovitije razmatrani i sagledavani, iako su se pojedini segmenti tog razvoja nalazili u središtu društvene pažnje. U međuvremenu su, kako smo to istakli i u tematskoj skici za ovaj skup, učinjeni značajni koraci i promene u sferi samoupravnog organizovanja udruženog rada, samoupravnog konstituisanja i razvoja mesnih zajednica, samoupravnog interesnog organizovanja, uvođenja i razvoja delegatskog sistema, konstituisanja skupština na delegatskoj osnovi itd., koje su imale najneposrednijeg uticaja i na ukupne odnose u opštini.

U uslovima posle 1974. godine započeti su, a kasnije i intenzivirani procesi samoupravnog planiranja, udruživanja rada i sredstava, slobodne razmene rada itd., koji treba odlučujuće da utiču na razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i na dublje promene u celokupnoj društvenoj reprodukciji, a time i na stvaranje uslovâ za brže i doslednije ostvarivanje ustavne koncepcije i osnovnih idejno-političkih opredeljenja o opštini. U svim tim složenim procesima, treba to istaći i na ovom skupu, opština je bila i ostaje i danas i u budućnosti takav činilac društveno-ekonomskog i političkog razvoja koji se ne može i ne sme da zaobilazi.

2. — Osnovni smisao sadašnje društveno-političke aktivnosti u oblasti komunalnog sistema, pa i rasprave na ovom skupu, upravo je u tome da se brže menja stanje u pozitivnom smislu, to jest da se doslednije ostvaruje opština kao socijalistička samoupravna demokratska zajednica i da se potpunije ostvaruju njene ustavne funkcije. Napori koji se danas čine u toj oblasti trebalo bi da su deo i nastavak ukupnih aktivnosti u društvu vezanih za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i prevladavanje mnogobrojnih teškoća, da znače obezbeđivanje kontinuiteta u razvoju komunalnog sistema, da se zasnivaju na dostignutom stepenu razvoja u toj oblasti i da su usmereni na stvaranje još povoljnijih uslova, iznalaženje odgovarajućih rešenja i predviđanje mogućih pravaca razvoja opštine i komunalnog sistema u celini. Samo u sistemu komunalnog zajedništva mogu se afirmisati njena svojstva, ne samo kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice, već i kao oblika samoupravne demokratske integracije i zajednice socijalističke solidarnosti.

Sve to ukazuje na potrebu da se celovitije sagleda dosadašnji razvoj opštine i komunalnog sistema u celini i da se kritički razmotre uzroci određenog zastoja, pa i stagnacije u njenom ostvarivanju kao socijalističke samoupravne demokratske zajednice i na osnovu toga utvrde osnovni pravci njenog daljeg razvoja. U isto vreme to treba da pomogne da se uoče i svestranije osvetle teškoće koje objektivno ometaju ostvarivanje koncepcije i opredeljenja o opštini i ukaže na slabosti subjektivne prirode.

3. — Potrebe doslednog ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije u našem društvu, donošenje planova društvenog razvoja, pripreme za Dvanaesti kongres SKJ i kongrese i konferencije Saveza komunista u republikama i autonomnim pokrajinama,

Digitized by Google

kao i pripreme za Treći kongres samoupravljača Jugoslavije, predstavljaju takođe važan motiv za razmatranje ove aktuelne teme o opštini i na ovom skupu.

II

Pre desetak godina bilo je u više prilika naglašavano da je razvoj opštine suštinski zaostao u odnosu na druge oblasti samoupravljanja; da je orijentacija na opštinu i njenu samoupravnu strukturu polazna tačka humanističke i društvene integracije; u samoupravno organizovanoj opštini videla se budućnost samoupravljanja u društvu uopšte, odnosno »glavni kanal« razvoja samoupravljanja u budućnosti; da se demokratizacija odnosâ u društvu ne može uspešno da razvija ako se dosledno ne ostvaruje i dalje ne razvija samoupravna koncepcija opštine; da će deetatizacija i debirokratizacija dobijati svoj puni sadržaj u meri u kojoj se opština bude razvijala kao samoupravna zajednica; da se, pored osnovne organizacije udruženog rada, opština javlja kao druga osnova u razvoju samoupravnog društva, u kome je radni čovek subjekt i stvaralac; da se svestrana afirmacija ličnosti čoveka, humani socijalistički odnosi i oslobođenje rada ne mogu da ostvaruju samo u okvirima radnih organizacija i da radni ljudi moraju izaći na društvenu scenu u mesnoj zajednici i opštini i tamo, u mestu stanovanja i življenja ispoljiti što efikasniji uticaj na sve centre odlučivanja u opštini.

Jednom rečju, tih godina je izneta čitava lepeza pogledâ, mišljenjâ i ocena o značaju opštine i njenom mestu u društveno-političkom sistemu, ukazano na neophodnost ustavnih promena i u oblasti komunalnog sistema i date su konkretne sugestije o načinu i obimu ustavnog regulisanja opštine, kao i o cilju, pravcima i sadržaju promena u toj oblasti. U više prilika tada se isticala, ponovimo to i na ovom skupu, potreba prihvatanja takvih ustavnih rešenja koja će zaista doprineti prevladavanju etatističkog u postojećoj ustavnoj koncepciji i u isto vreme značiti renesansu opštine u Jugoslaviji.

Svrha ovog izlaganja i jest u tome da se u vreme rasprava koje se danas vode, uključujući i raspravu na ovom skupu, šire analizira i oceni stanje u oblasti komunalnog sistema i da se podseti na neka opšta obeležja (svojstva) koncepcije i idejno-političkih opredeljenja o opštini i ukaže na izvesne aktuelnosti u vezi sa njihovim ostvarivanjem.

1. — U opštini kao *samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici*, a prema ustavnoj zamisli i osnovnim idejno-političkim opredeljenjima, radnici i svi radni ljudi i građani treba da stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, razvijaju samoupravljanje, usmeravaju i usklađuju društveni razvoj, učvršćuju svoj položaj u društvenoj reprodukciji, ostvaruju svoje zajedničke interese i na osnovama socijalističke solidarnosti zadovoljavaju zajedničke potrebe, ostvaruju vlast i upravljanje drugim

Digitized by Google

društvenim poslovima i vrše druga Ustavom i statutom utvrđena prava i obaveze.

Ova svojstva i funkcije opštine čine bitne dimenzije njenog jedinstvenog društvenog bića. Opština se javlja i kao oblik organizacije političke vlasti radničke klase, ali i kao oblik odumiranja države. Sa stanovišta prakse potrebno je da se uoči složen i dugoročan proces neprekidnog preobražavanja, kao i kontinuitet u tridesetogodišnjem razvoju jugoslovenske opštine u pogledu principâ i osnovnih opredeljenja. Uz sve što je opštinu pratilo u njenom dinamičnom, ali ponekad i neravnomernom i protivurečnom razvoju, ostaje kao crvena, neizbrisiva nit njeno preobražavanje u sve stvarniju i sve humaniju ljudsku zajednicu. Stoga bi trebalo da ostvarivanje opštine kao socijalističke samoupravne demokratske zajednice predstavlja danas osnovno merilo njenog dostignutog i budućeg razvoja.

Rasprave koje se danas u oblasti komunalnog sistema vode, a očekuju se i na ovom skupu, kao i sagledavanja u ovoj oblasti uopšte, trebalo bi da pokažu: u kolikoj meri se opština preobražava iz administrativno-teritorijalne jedinice, kakva je ona nekada bila, u socijalističku samoupravnu demokratsku zajednicu, kakvu želimo da ona bude i u kolikoj meri se radnička klasa u opštini i društvu u celini, u demokratskoj povezanosti sa svim radnim ljudima, ne samo uključuje, nego i bitno utiče na vršenje funkcija političke vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima? Koliko to još »u njeno ime« čine tehnobirokratske i druge nesamoupravne snage u opštini i šta treba činiti da se takvo stanje menja ka sve punijem samoupravljanju? Takođe se može postaviti još nekoliko pitanja. Na primer, zašto se u praksi opština ispoljava više kao društveno-politička zajednica, a manje kao samoupravna zajednica, kao i zašto se ona često poima kao »najniža« jedinica u sistemu organizacije političke vlasti? Ako je takva kvalifikacija i danas prisutna, onda bi moglo da sledi i pitanje: da li se opština još tretira kao nekakav »isturen« i »detašovan« područni organ širih društveno-političkih zajednica, a ne kao osnovna jedinica jedinstvenog sistema organizacije političke vlasti radničke klase? Najzad, kako se odnositi prema mišljenjima po kojima se opština i danas ispoljava u velikoj meri u svom klasičnom obliku?

2. — Veoma je bitno i za današnju raspravu svojstvo opštine kao *složene samoupravne zajednice*. Naime, po ustavnoj zamisli, opština je zajednica koja podrazumeva ne samo radne ljude i građane, nego i njihove samoupravne organizacije i zajednice i druge oblike samoupravnog i društveno-političkog organizovanja. S tim u vezi moglo bi se postaviti pitanje pogodno i za raspravu na ovom skupu: u kolikoj meri opština kao složena samoupravna zajednica izrasta iz međusobnih odnosa mnogobrojnih subjekata na određenom području ili je to još u visokom stepenu zajednica koju uspostavlja država »po svojoj meri«?

U opštini kao složenoj samoupravnoj zajednici radni ljudi i građani bi trebalo da ostvaruju veoma širok krug zajedničkih in-

Digitized by Google

teresa i zadovoljavaju svoje društveno-ekonomske, socijalno-zdravstvene, političke, kulturne i druge brojne potrebe. Oni bi trebalo da to čine u složenom sistemu organizacije i odnosâ u kome mogu neposredno da odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i zadovoljavanju zajedničkih potreba i da se preko delegacija i delegata društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem uključuju u procese delegatskog odlučivanja u opštini i u širim društveno-političkim zajednicama.

Suština ustavne zamisli i osnovnih idejno-političkih opredeljenja o opštini je, dakle, u tome da se ona sve više razvija kao zajednica u kojoj se ostvaruje integralni sistem složenih samoupravnih i demokratskih odnosa i saradnje među ljudima i njihovim osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, mesnim i samoupravnim interesnim zajednicama, njihovim delegacijama, društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama i drugim činiocima društvenog stvaranja. Upravo zbog toga je bitno da se utvrdi kako se i u kolikoj meri ostvaruje takva zamisao o opštini. S tim u vezi potrebno je istaći da samo u opštini koja se bude izgrađivala kao zajednica radnih ljudi i građana organizovanih u osnovne samoupravne asocijacije rada i življenja delegatski sistem može da se afirmiše i ispolji svoje vrednosti i da se obezbeđuju društveni i materijalni uslovi za ostvarivanje i zaštitu samoupravnih prava i dužnosti radnih ljudi i građana u svim oblastima društvenog života i rada.

S obzirom na karakter opštine kao složene samoupravne zajednice, može se postaviti pitanje: u kolikoj meri se uvažava zahtev za skladnijim odnosom između teritorijalne (prostorne) i funkcionalne komponente i obezbeđuje njihovo povezivanje u celovit, konzistentan sistem socijalističkog samoupravljanja u opštini i na šta upućuje postojeća praksa u tom pogledu?

3. — Uobičajeno je, isto tako, isticanje i svojstva opštine kao *samoupravne integrativne zajednice*. Zamisao je da se ona konstituiše i izgrađuje kao oblik svih vidova samoupravljanja na svom području, ali u isto vreme i kao polazna osnova i jedan od bitnih činilaca samoupravne integracije društva u celini.

U vezi sa ostvarivanjem takve, dvostruke društvene uloge opštine mogu se i za raspravu na ovom skupu postaviti bar dva pitanja. Prvo, u kolikoj meri u današnjoj opštini dolazi do izražaja integracija svih oblika samoupravljanja na njenom području? Drugo, u kolikoj meri se može govoriti danas o opštini kao polaznoj osnovi i jednom od bitnih činilaca samoupravne integracije društva u celini? Šta praktično treba činiti da se opština javlja kao značajan činilac samoupravne integracije na svom području i u razmerama celog društva?

Među važnim pretpostavkama ostvarivanja takve društvene uloge opštine sa razlogom se ističu: razvijeno samoupravljanje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, ali, isto tako, i odgovarajuća organizacija samoupravljanja i vlasti u opštini, koja treba da omogući »izlazak« radnikâ iz organizacija udruženog rada na širu društvenu scenu i »prerastanje« samoupravlja-

Digitized by Google

nja u celovit sistem, pre svega u opštini. S tim u vezi takođe se može postaviti pitanje: da li su se u realnom životu stekle takve pretpostavke? U toj svetlosti potrebno je da se sagleda stvarno dejstvo delegatskog sistema i delegatske skupštine kao mesta demokratskog dogovaranja i sporazumevanja mnogobrojnih subjekata o sve većem broju pitanja i odnosa bitnih za rad i život ljudi u opštini i kao sve značajnijeg središta društvenog odlučivanja u opštini.

Uloga opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije jačaće u meri u kojoj se ona bude izgrađivala kao oblik samoupravne integracije udruženog rada sa celokupnim sistemom samoupravnog i društveno-političkog organizovanja i delovanja. U tom smislu opština mora sve više da bude izraz i sredstvo zadovoljavanja bitnih interesa ljudi, važan instrument na koji će oni neposredno da utiču i sami da odlučuju o sredstvima namenjenim unapređivanju njihovog materijalnog i kulturnog standarda i da u tim odnosima sami određuju svoj društveni položaj, i to na osnovama socijalističke solidarnosti, uzajamnosti i istinskog humanizma.

U aktivnostima koje su usmerene na ostvarivanje određenih zajedničkih interesa i potreba i izgrađivanje odnosa zasnovanih na solidarnosti, uzajamnosti, međusobnom poverenju i pomoći i razvijanju osećanja zajedništva, sve značajniju ulogu treba da imaju organizovane snage socijalističke svesti. Bez razvijanja takve njihove uloge i aktivnosti ne može se ostvarivati samoupravni karakter opštine i njena uloga i mesto u samoupravnoj integraciji društva u celini.

U poslednje vreme sve više je prisutna ocena da takav razvoj opštine i potpunije ostvarivanje koncepcije i opredeljenja o njoj otežavaju različiti materijalni uslovi u kojima se odvija proces njihove samoupravne transformacije, odnos širih društveno-političkih zajednica, u prvom redu republika, prema opštinama (na primer, naglašeno uticanje na materijalni položaj opštine, način i obim normativne regulative itd.), ali, isto tako, i dovoljno uočene nesamoupravne tendencije i pojave u samim opštinama (tehnobirokratske, grupno-svojinske i sitnosopstveničke tendencije i ponašanja, ulaganja u izgradnju novih i širenje postojećih objekata koji u pojedinim opštinama nemaju društvenog opravdanja, pojave zatvaranja opština u odnosu na širu društvenu zajednicu, kao i zatvaranje organizacija udruženog rada u odnosu na opštinu; često izražen centralizam organâ opština prema samoupravnim organizacijama i zajednicama i uopšte elementi centralizma u odlučivanju i u raspolaganju društvenim sredstvima u opštini; pojave liderstva; takozvani opštinski slučajevi; relativno sužena primena kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti itd.). Do neslaganja u ocenama dolazi upravo u identifikovanju tih pojava i tendencija i u objašnjavanju njihovih uzroka. Sve to zahteva da se kroz kritičko sagledavanje i celovitiju ocenu stanja u opštinama takve pojave pravovremeno uočavaju, na pravi način identifikuju i suzbijaju prvenstveno afirmisanjem osnovnih svojsta-

Digitized by Google

va, položaja i uloge opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, kao i konkretnom političkom akcijom organizovanih socijalističkih snaga.

4. — Ostvarivanje opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice i kao oblika samoupravne integracije u samoj opštini i na širem društvenom prostoru nije moguće zamisliti bez njenog izgrađivanja i delovanja kao *zajednice socijalističke solidarnosti*. Borba za ostvarivanje demokratskih prava i slobodâ čoveka u radu i stvaranju, za razvoj humanih međuljudskih odnosa i za izgradnju celovite socijalne politike zasnovane na radu i humanističkoj etici, solidarnosti i uzajamnosti za koju je opština najodgovornija — kako je rečeno u dokumentima Jedanaestog kongresa SKJ — trajan je zadatak Saveza komunista i svih društveno-političkih organizacija.

Ne obrazlažući šire ovo njeno svojstvo, može se i za raspravu na ovom skupu postaviti pitanje: u kolikoj meri društvene funkcije koje se ostvaruju u opštini sadrže i komponentu solidarnog ponašanja i delovanja ljudi?

5. — Opština može da se ostvaruje samo kao *otvorena zajednica*. U vezi s tim bitnim svojstvom opštine može se i za raspravu na ovom skupu postaviti bar jedno pitanje: u kolikoj meri se opština već danas ostvaruje kao otvorena zajednica?

Dosadašnje iskustvo pokazuje da se međusobna saradnja opština javlja ne samo kao značajan element samoupravne integracije društva u celini, nego i kao put ka njihovom otvaranju. Samoupravno povezivanje opština i razvijanje međusobne saradnje je uslov i pretpostavka uspešnog ostvarivanja značajnih društvenih funkcija. Što je jugoslovensko društvo razvijenije i bogatije, to je i neophodnost međusobne saradnje opština veća. Otvorenost opštine prema »spoljnim« činiocima (pre svega prema susednim opštinama) podrazumeva njenu neizostavnu »unutrašnju« integrisanost. Otvorenost prema spoljnjem svetu je, prema tome, bitno svojstvo opštine kao socijalističke samoupravne demokratske zajednice.

Potreba stalnog podsticanja, razvijanja i obogaćivanja međusobne saradnje opština na širem prostoru pretpostavlja još bolju organizovanost i naglašeniju ulogu i odgovornost Stalne konferencije gradova i opština Jugoslavije i zajednica opština i gradova u republikama kao oblika šireg demokratskog organizovanja i samoupravnog povezivanja radi razmene mišljenja i iskustava i radi međusobnog dogovaranja.

6. — *Jednak položaj opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije* takođe je jedno od bitnih svojstava opštine. Reč je o principu jedinstvene opštine ustanovljenom još 1955. godine. S tim u vezi se danas, kao i u pređašnjem razdoblju, ponovo ističe aktuelnost pitanja monotipnosti opština u Jugoslaviji. Učesnike ovog skupa treba podsetiti na mišljenja veoma jasno izražena u prošlosti u prilog i protiv koncepcije o jedinstvenoj opštini u Jugoslaviji i na sopstvena iskustva i iskustva drugih u tom pogledu. Ne ulazeći danas na ovom skupu u raspravu o tome, ipak treba

Digitized by Google

reći da, bez obzira na to što opštine imaju isti ustavni status, one se u stvarnosti međusobno znatno razlikuju. Te razlike su vidljive kako po veličini teritorije koju obuhvataju, broju naselja i stanovnika, tako i po stepenu koncentracije sredstava u društvenoj svojini, broju radnika u društvenom sektoru, dohotku po stanovniku i ukupnom dohotku opštine, stanju pismenosti i elementarne kulture, rasporedu i grupisanosti obrazovnih, kulturnih, zdravstvenih, socijalnih i drugih institucija neophodnih za život i rad ljudi itd. Ove razlike među opštinama u demografskom, prostornom, društveno-ekonomskom, kulturnom i svakom drugom pogledu, koje su u više prilika analizirane i osvetljavane (kvantitativno i kvalitativno) i bile predmet manjih istraživačkih poduhvata u okviru pojedinih republika, potrebno je da se imaju u vidu i u raspravi na ovom skupu u sagledavanju i ocenjivanju postojećeg stanja u oblasti komunalnog sistema i u preduzimanju mera u narednom razdoblju.

7. — Opština je, uza sva izložena svojstva, i *teritorijalna društvena zajednica*, a teritorija njen konstitutivni element. Teritorijalna organizacija opština takođe je jedno od značajnih pitanja teorije i prakse komunalnog sistema koje se i u sadašnjim raspravama u ovoj oblasti sa razlogom pokreće i čija se složenost i aktuelnost ističu. To je i razumljivo budući da ono zadire u suštinu koncepcije i opredeljenja o opštini kao svojevrsnom obliku socijalističkog samoupravnog zajedništva, njenu fizionomiju i opšti položaj i ulogu u društveno-političkom sistemu Jugoslavije.

Pitanje teritorijalne organizacije opština u pojedinim republikama ocenjuje se danas kao veoma kompleksno i sa razlogom se prišlo širem i svestranijem izučavanju i oceni stanja. U tu aktivnost su uključene naučne i druge institucije, kako bi se na osnovu rezultatâ takvog proučavanja moglo pristupiti odlučivanju i o eventualnim promenama u teritorijalnoj organizaciji opština u pojedinim republikama, odnosno autonomnim pokrajinama.

Može se reći da danas sve više preovlađuje shvatanje da je, umesto paušalnih ocena i izjašnjavanja u prilog i protiv »radikalnog« preispitivanja teritorijalne organizacije opština, odnosno za i protiv određene »korekcije« u toj organizaciji, mogućno i nužno da se sa svom potrebnom pažnjom razmotri i u demokratski utvrđenom postupku oceni opravdanost konkretnih zahteva koje radni ljudi i građani i njihove društveno-političke organizacije u poslednje vreme ističu u pogledu obrazovanja novih opština.

U oblasti komunalnog sistema danas se, kao i u prošlosti, ponovo pokreću i pitanja vezana za koncepciju velike opštine. Sa tog stanovišta mogu se objasniti i aktivnosti u određenom broju opština, po pravilu većih i razvijenijih, koje su usmerene na njihovo transformisanje u gradske zajednice opština. U većini tih opština rad na takvom transformisanju je u toku i ukazuje na svu složenost ovog zadatka. Upravo kao rezultat takve aktivnosti opština Novi Sad se organizovala u gradsku zajednicu opština.

Za teritorijalnu organizaciju komunalnog sistema karakteristične su promene i kretanja u samim opštinama (ima se u vidu

Digitized by Google

preobražavanje glomaznih u manje mesne zajednice) i izvan njih — na širem društvenom prostoru (udruživanje opština u regionalne zajednice opština koje imaju karakter društveno-političkih zajednica ili su zamišljene kao isključivo samoupravne zajednice, zatim konstituisanje određenog broja opština u gradske zajednice opština).

III

U sadašnjim aktivnostima kojima je cilj prevazilaženje određenih, inače dovoljno identifikovanih nesamoupravnih tendencija i pojava, odnosno omogućavanje bržeg i ravnomernijeg razvoja opštine u skladu sa opšteprihvaćenim opredeljenjima, bolje reći punije ostvarivanje položaja i funkcija opštine, neophodna je *kontinuirana društvena akcija organizovanih snaga socijalističke svesti* u ostvarivanju izloženih svojstava opštine. U svemu tome odlučujuću ulogu treba da imaju posebno Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda i Savez sindikata u širem sagledavanju i kritičkom ocenjivanju postojećeg stanja u oblasti komunalnog sistema i u ukazivanju na pravce daljeg samoupravnog preobražaja današnje opštine.

U sklopu te ukupne aktivnosti u ovoj oblasti neophodno je takođe *svestranije i aktivnije uključivanje nauke i odgovarajućih naučnoistraživačkih institucija* i njihovo šire angažovanje u sagledavanju aktuelnih pitanja, kao i veće korišćenje naučnih saznanja i rezultata nauke.

Trajče Grujoski:

Ja bih izneo nekoliko konstatacija na osnovu sagledavanja problematike razvoja opštine učinjenih u SR Makedoniji u toku poslednje dve godine, a imajući u vidu uvodne napomene druga Đurovskog, koje smo malopre čuli.

Oko položaja komune u našem društvenom uređenju poslednjih petnaestak godina otvaraju se brojni problemi i javljaju diferencirani pogledi. Od njih, rekao bih, najznačajniji su oni koji se odnose na ustavni koncept opštine i na njegovo ostvarivanje. Ponekad se ukazuje da nam je potrebna i reforma s obzirom na to da se u razvoju opštine konstatuju povremeni zastoji, stagnacija. Nasuprot njima, javlja se samozadovoljstvo i smatra se da nema potrebe za intervencijama.

Kad se ovakva i slična shvatanja raščlane na sastavne delove i sagledaju neposredno, dolazi se do sledećeg saznanja:

Digitized by Google

1) Postoji saglasnost da se ne može staviti pod sumnju teorijski osnov naučnog socijalizma o komuni. Uvek je polazna misao Marksov stav da je komuna onaj konačno pronađeni politički oblik ekonomskog oslobođenja rada.

2) Neosporno je da je opština osnovna društveno-politička zajednica, pri čemu se najčešće ističe stav da ona treba dosledniје da gubi politički atribut, to jest da se pretvara u samoupravnu zajednicu.

3) Ukazuje se da postoje određena područja gde je neophodna politička intervencija, kao i odgovarajuća pravna regulativa. Jedno od takvih pitanja, koje se lansira s vremena na vreme, odnosi se na takozvanu monotipnost opštine i na položaj većih gradova.

Prema tome, nije reč o primeni ustavnog koncepta opštine. On odgovara političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Međutim, postoji istinska potreba da se ostvaruje i kroz praksu potvrđuje i dalje razvija taj koncept.

U društvenom razvoju zemlje u minulom periodu stalno se polazilo od jedinstveno ispravnog stava da opština treba da se tretira kao sastavni deo celokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Tako je bilo i u periodu 1946 — 1963. godine, kada je neposredno tretiranje lokalne samouprave bilo veoma intenzivno. U suštini je isti trend nastavljen i docnije. Nikad ni jedna izmena u položaju opština nije tretirana izolirano, već uvek kao sastavni deo i funkcija celokupnog sistema socijalističke demokratije. Uostalom, drukčije se nije ni moglo — Marksova vizija o komunalnom uređenju može se ostvarivati od osnovnih društvenih ćelija do globalnog društva. Na taj način, u sklopu svih napora za menjanje starih i razvoj socijalističkih društvenih odnosa na samoupravnoj osnovi, moglo se i trebalo je da se traže motivi i koncept daljeg razvoja opštine.

Da ne ulazimo dublje i preciznije u istorijat razvoja koncepta opštine. Podsetimo se poslednjih značajnijih pravaca. Čini se da Ustav iz 1963. godine predstavlja preokret u dotadašnjem definiranju opštine, kao i u intenzitetu »preokupacije« društva položajem opštine. Dotle su bile česte reorganizacije (Opšti zakon o narodnim odborima 1946, Opšti zakon o narodnim odborima 1949, nekoliko zakona i uvođenje veća proizvođača 1952. godine, novo uređenje opština 1955. godine). Posle donošenja Ustava 1963. godine čini se da se objekt pažnje društva prenosi na šire društveno-političke zajednice (republika, pokrajina, Federacija). Gledano sa današnje distance, takav prilaz je bio neminovan. Neposredno posle rata nužno je bilo najpre učvrstiti bazu društva, otvoriti pravce izgradnje novih, socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Pri tom je ideju komunalnog sistema trebalo ostvarivati u svoj njenoj kompleksnosti. Naravno, docnije je trebalo sagledati i razrešavati nove zahteve i pitanja društvenog razvoja.

Kao što rekoh, ima se utisak da posle Ustava iz 1963. godine dolazi do smanjivanja intenziteta u tretiranju opštine. Na toj se osnovi stvara mišljenje da se interes društva za stanje komunalnog

Digitized by Google

uređenja zapostavlja. Kao argumenti u prilog tome najčešće se predočavaju ove dve činjenice: (1) privrednom i društvenom reformom u 1965. godini i formalno su ukinuti lokalni (opštinski) investicioni fondovi; time je pravno ukinuta dotadašnja praksa opštinskih skupština da neposredno učestvuju u društvenoj reprodukciji; (2) počeo je kurs koji i danas traje — da radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, odnosno u opštinama, neposredno i organizovano odlučuju o reprodukciji.

Međutim, pomenuti utisak o smanjenju intenziteta tretiranja opštine se gubi ako se sagleda suština upravo ta dva argumenta. Pomenimo najznačajnije iz osnovnog kursa.

U periodu od 1963. do 1974. godine Ustav je menjan četiri puta. Ni u jednoj od tih izmena nije zaobiđena opština. Naprotiv, odredbe o opštini su analizirane i menjane, odnosno prilagođavane osnovnom strateškom opredeljenju — jačanju neprikosnovenog društveno-ekonomskog i političkog položaja udruženog radnika. Time i celim kursom razvoja ne samo što se nije odstupalo, već se, naprotiv, učvršćivala osnovna premisa u pogledu opštine kao slobodne asocijacije slobodnih ljudi. U tom je smislu i isključenje opštinskih skupština da neposredno učestvuju u reprodukciji bilo u sklopu procesa deetatizacije, to jest jačanja idejno-političkog opredeljenja da o sredstvima društvene reprodukcije i o drugim društvenim pitanjima neposredno odlučuju udruženi radnici. Nije se moglo ukinuti savezne i republičke investicione fondove, a ostaviti lokalne. Razlog je veoma jasan: opština ne samo što nije imuna od birokratsko-tehnokratskih uzurpacija, već joj, naprotiv, i danas i u buduće preti najveća opasnost upravo sa »te strane».

Kada se sagleda celokupan društveni razvoj, može se sa velikom sigurnošću tvrditi da mišljenje da je opština zapostavljena najčešće potiče iz shvatanja pojma opštine. Ne bi bilo daleko od istine da se još uvek opštinom više izražava etatistička »struktura« lokalne zajednice. Iz toga može da potiče shvatanje da, čim opštinska skupština (to znači uprava) ne može da neposredno raspolaže sredstvima za intervencije u društvenoj reprodukciji, opština je zapostavljena. Tako dolazimo i do pitanja: da li je opština ekonomska zajednica?

Ni teorijski, a još manje u političkoj praksi, nema dileme da se u opštini ostvaruju ekonomski interesi radnih ljudi. U tom smislu kvalifikativ »društveno-ekonomska zajednica« u jednom periodu (1954—1963) bio je sastavni element zvanične idejno-političke definicije opštine. Naime, uvođenjem takozvanog komunalnog uređenja, 1955. godine, opština je bila definirana kao »osnovna političko-teritorijalna organizacija samoupravljanja radnog naroda i osnovna društveno-ekonomska zajednica stanovništva sa njenog područja«. Istina, ova je definicija kasnije napuštena. Međutim, i tada i kasnije ima se u vidu činjenica da zajedništvo ljudi na određenom području stvaraju određeni ekonomski i drugi interesi koji realno, to jest objektivno postoje. Ti su interesi stvara-

Digitized by Google

ni odavno, u vremenu u kome su stvarana i razvijala se naselja. U te interese spadaju, na primer, tržište, zapošljavanje, stanovanje, školovanje itd. Oni su od bitnog značaja za život i poziciju čoveka prema drugim ljudima, a i prema društvu u celini. Kroz njih se izražavaju i klasni sudari zbog čega su oni i politički interesi. Zbog toga, pored pomenute definicije komune u Programu SKJ, precizno je utvrđeno da »kao osnovna društveno-ekonomska zajednica komuna predstavlja onu ćeliju društvenog organizma u kojoj se uspostavljaju odnosi proizvodnje, raspodele, potrošnje i drugi osnovni i svakodnevni društveni odnosi između radnih ljudi. Samoupravljanje radnog naroda na raznim područjima društvenog života komuni daje demokratsku strukturu i čini je osnovnom i najizrazitijom organizacijom samoupravljanja na teritorijalnoj osnovi«.

Međutim, u novijem periodu razvoja ukazuje se da ne treba insistirati na tome da je opština i ekonomska zajednica. Smatra se da su autarkične tendencije izražene najviše u opštini. Sigurno je i zbog toga u Ustavu i u zakonodavstvu posle 1963. godine napušteno izričito karakteriziranje opštine kao ekonomske zajednice. Istini za volju, ovo je karakteristično i za tretiranje svih društveno-političkih zajednica, od opštine do Federacije. Ipak, u političkoj praksi se insistira na tome da je opština najizloženija opasnosti autarkije. Zato se traži da se zajedništvo u ekonomskom smislu izražava na širem planu od opštine.

Naravno, ovo ne znači da se zaboravlja da na zajedništvo u opštini najveći uticaj vrše upravo ekonomski faktori. Naprotiv, polazi se od toga da ekonomski interesi imaju trajan značaj. Međutim, očigledno je da ti (i svi drugi) interesi moraju da se usmeravaju ka integraciji i usaglašavaju u opštedruštveni interes. Na taj način i opštine (iako je svaka za sebe deo i oblik globalnog društva) faktički, a i formalno, preko brojnih odnosa uzajamnosti i međuzavisnosti, razvijaju se u procesu dalje integracije u šire društveno-političke zajednice.

Prema tome, neosporno je da je opština i realna ekonomska zajednica radnih ljudi. Istina, u Ustavu (i sadašnjem) to je rečeno na posredan način — preko pravâ i dužnosti, odnosno preko funkcija opštine, tako da su one izražene u neposrednim zajedničkim interesima radnih ljudi u opštini. Međutim, i danas važi definicija komune iz Programa SKJ, s obzirom na to da Program do sad nije menjan, a zvanične su ocene da on ne samo što uspešno izdržava proveru dosadašnje prakse, već može da služi i u sadašnjem periodu.

U zaključku naglasimo da je idejno-politički i ustavno-pravni koncept opštine u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja razvijan i ostvarivan kao deo tog sistema. Sagledan u celini u sadašnjoj praksi, koncept je izdržao sve neophodne probe. Naravno, samozadovoljstvo nam nije svojstveno ni za jednu sferu društvenog razvoja, pa ni za opštinu. Ne bismo bili realisti kada bismo tvrdili da opština nije bila i nije ostala poprište bitke za potpunu dominaciju socijalističkih samoupravnih društvenih

Digitized by Google

odnosa. Radi se o ostvarivanju suštine ideje oslobađanja rada — da radnička klasa i svi radni ljudi budu nosioci društvene reprodukcije i da upravljaju drugim društvenim poslovima. Na tom polju, i pored ostvarenih rezultata, postoje i javljaju se brojne teškoće, birokratsko-tehnokratski otpori, prakticizam, što sve zamagljuje perspektivu. Od njihovog savlađivanja i odstranjivanja zavisi i dalji uspon samoupravljanja uopšte, a time i samoupravne opštine.

Sadašnji Ustav definiše opštinu kao samoupravnu i osnovnu društveno-političku zajednicu, zasnovanu na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. Novo što ovaj tretman izražava jeste samoupravni karakter opštine: (1) definisan je i učvršćen neprikosnoveni društveno-ekonomski i politički položaj radničke klase i građana i u tom cilju utvrđen je novi institucionalni mehanizam društveno-ekonomskog i političkog sistema (OOUR, SIZ, delegatski sistem); (2) napušten je predstavnički sistem i ostaci građansko-demokratskog »apstraktnog građanina« i polazi se od organiziranog udruženog radnika, čime interes radničke klase dobija prioritet; i (3) redefinirana je teritorijalna osnova izražavanja interesâ radnih ljudi — data je nova pozicija mesnoj zajednici. Ovim i drugim izmenama Ustava, kao i predstojećim amandmanima o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti, stvoreni su institucionalni i normativni uslovi da se opština izražava kao oblik sinteze samoupravljanja i političke funkcije na radnoj i teritorijalnoj osnovi i da se usaglašavaju interesi proizvođačâ i potrošačâ. Istovremeno, bitno je suženo ili onemogućeno nekadašnje uplitanje opštinskih organa u pitanja društvene reprodukcije. Uvodi se samoupravno udruživanje rada i sredstava, izražavanje i usaglašavanje pluralizma samoupravnih interesa, arbitrarno odlučivanje zamenjuje se analizom, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem.

Socijalistička demokratija, u kojoj upravljanje ljudima treba zamenjivati neposrednim odlučivanjem udruženih radnika, jeste jedan pravac ovog procesa. Drugi, isto toliko značajan je samoupravno udruživanje da bi se obezbedilo najefikasnije upravljanje zajedničkim društvenim sredstvima, odnosno društvenim proizvodnim snagama. Istovremeno razvoj oba ova procesa, na samoupravnoj osnovi, može obezbeđivati likvidaciju otuđenosti čoveka od centraliziranog birokratskog aparata i sprečavati decentralizaciju kao cilj za sebe, što konačno završava kao autarkija.

Naravno, još uvek će biti značajan element definicije opštine — politička vlast, pri čemu je naglašen klasni karakter. Naravno, u jednom (samoupravljanje) i u drugom (politička vlast) opština je osnovna zajednica političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. To se posebno izražava uvođenjem delegatskog sistema.

U ostvarivanju ustavnog koncepta opštine postignuti su ozbiljni pozitivni rezultati. Samoupravno transformiranje opštine široko je otvoreno. Izražavanje suštine opštine — zajedništvo na samoupravnoj osnovi — sada ima više i veće mogućnosti. Radničko-

Digitized by Google

-klasni karakter celokupne organiziranosti opštine je dominantan. To je prvi rezultat delegatskog sistema. Time počinju da se izražavaju i usaglašavaju parcijalni interesi radnih ljudi i građana.

U sadašnjoj opštini ima dosta novog koje krči sebi put, ali i puno starog koje se okoštava. U starom nije samo etatizam, koga će biti još dugo, jer ga najčešće nameću objektivni uslovi. U starom se često izražava i neznanje ili neumeće, ali, naravno, i egoizam, nehtenje da se razumeju odnosi i potrebe ili brzopleto verovanje u čarobnu moć institucija, pravnih normi i političkih rezolucija.

U svakom slučaju, potvrđuje se saznanje da se opština razvija kao deo društva, da su svi oni procesi i problemi koji karakterišu opšti razvoj društva — i na nivou opštine. Uzmimo, na primer, sadašnje stanje ekonomske stabilizacije. U opštini se to stanje mnogo izrazitije ostvaruje, mnogo kritičkije u smislu traženja mogućnosti da se zadovolje sve potrebe. Recimo, pitanje snabdevanja, cena prehrambenih artikala itd. Treba davati kompenzacije. Međutim, da bi se omogućilo davanje kompenzacija, treba imati sredstava. Sadašnje opštine u SR Makedoniji imaju krupne probleme da uravnoteže svoje budžete. Skoro sve su na dopunskim sredstvima. U nekim opštinama javljaju se veliki gubici unutar organizacija udruženog rada, tako da ih treba sanirati, pokriti te gubitke itd. Prema tome, pitanje kompenzacija se javlja u veoma oštroj formi.

To sam hteo da kažem samo kao jedan argument u prilog tome da sve ono što oseća društvo, da su svi ti problemi i procesi u razvoju društva aktuelni i, rekao bih, dramatičniji na nivou opštine, što treba još jedanput da ukaže na potrebu da se razmišlja kako doslednije sprovoditi ustavni koncept opštine, naravno, u okviru koncepta društvenog razvitka u celini.

Čedo Grbić:

Ja bih želeo diskutirati o problemu razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i položaju općine. Drugim riječima, u kojoj mjeri je općina izraz stepena razvoja samoupravnih proizvodnih odnosa ili, još dalje, u kojoj mjeri osnovna organizacija udruženog rada u općini, u okviru općine ili putem nje vrši svoju ulogu.

Prije nego što dam neke napomene i ocjene u vezi s tim, smatram da je to sigurno jedan od centralnih problema položaja općine, pa zato želim da dam samo nekoliko napomena.

Drug Đurovski je o tome govorio. Činjenica je da komunalni sistem već četvrt stoljeća djeluje više-manje ovakav kakav je dat, da se on, ipak, pokazao kao jedan od stabilnijih faktora u našem

Digitized by Google

sistemu, koji se nije tako brzo mijenjao, kao što su se vršile promjene u nekim drugim dijelovima sistema.

Želim ukazati na jednu generalnu ocjenu: u onoj mjeri u kojoj se osnovni produkcioni odnos razvijao na bazi samostalnosti radnih organizacija, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada, upravo tu se najdalje i najviše razvilo samoupravljanje u pogledu samostalne borbe za dohodak i odlučivanje u dijelu dohotka, naglašavam, u dijelu dohotka, tako je i ova naša općina, zbog određenog nivoa samostalnosti, koji je u sistemu stekla, dovela do oslobađanja značajnih kreativnih snaga u našem društvu i do značajnih utjecaja tih snaga u okviru općine na razvoj.

U cijelom ovom periodu u osnovi se u općini vodila glavna bitka za razvoj proizvodnih snaga i za razvoj produkcionih odnosa, što samo potvrđuje ovo što je sada govorio drug Grujoski, da je općina, bez obzira na ustavnu definiciju, ostala značajan integracioni faktor u razvoju proizvodnih snaga. Istina, ranije je to išlo automatizmom, putem fondova; međutim, i kasnije se zadržala ta uloga putem raznih drugih kanala, a rekao bih da su se probijali značajno i samoupravni kanali u pogledu razvoja proizvodnih snaga u općini.

Prema tome, ja bih rekao da je na određen način općina ostala i dalje ta osnovna teritorijalna društveno-ekonomska zajednica. Mi bismo mogli, zapravo, pojam općina kao samoupravna zajednica formulirati kao općina kao samoupravna društveno-ekonomska zajednica i onda bismo imali, u stvari, tu definiciju datu kompletnije nego što je ona sada data u Ustavu. Ali mislim da i ta definicija općine u Ustavu podrazumijeva obje linije: i da je društveno-politička i samoupravna društveno-ekonomska zajednica.

Drug Đurovski je spomenuo (ja mislim da je to jako važno za dalje izučavanje pozicije općine i za konkretan odnos prema njoj) da to nije statičan sistem i da se tu, u bazi, vrše ogromne promjene, i to promjene mnogo dublje od bilo kakvih ustavnih promjena ili promjena koje zakoni pokušavaju da prate, mislim na te promjene u razvoju općina. Sve glavne društvene promjene najkonkretnije se reflektiraju na poziciju općina. Želim samo da spomenem ove glavne linije, koje se moraju uzimati u obzir kod ocjenjivanja pozicije općina, i šta se tu dešava.

U toku ovih 25 godina zbila se ogromna seoba stanovništva, brz razvoj gradova, nestanak, transformacija klasičnog sela, odlazak na rad u inozemstvo, kretanje i koncentracija dohotka prema razvijenim centrima, apsolutno smanjivanje broja stanovnika u velikom broju općina, smanjivanje broja poljoprivrednih stanovnika, smanjivanje uloge privatnog sektora, produbljivanje razlika između razvijene i nerazvijene općine. Mislim da je produbljivanje tih razlika tendencija i suvremene općine.

Dalje, u međuvremenu je došlo do veoma krupnih promjena u saobraćajnoj povezanosti, u sistemu informiranja, što je, svakako, jedan od značajnih faktora za mijenjanje pojmova prostora, udaljenosti i slično. U međuvremenu je također došlo do udaljavanja društvenih službi i inteligencije sa sela i nerazvijenih pod-

Digitized by Google

ručja, kako unutar samih općina, gde se sve sliva prema općinskom centru, tako i između razvijenih i nerazvijenih općina.

Mislim da moramo definitivno napustiti fikciju monotipnosti općine u smislu kako se ona danas u sistemu kod nas izvodi i kako se pokušava izvoditi.

Mi imamo veoma različite situacije u općinama, sličnosti su vrlo udaljene. Imamo veoma razvijene, srednje razvijene i nerazvijene općine, s tim da je ovih veoma razvijenih malo, ali je sve veća koncentracija sredstava, stanovništva i rada u njima. Imamo velike, srednje i male općine po teritoriji ili broju stanovnika. Imamo različite općine, industrijske, poljoprivredne, turističke i slično. Zatim, imamo općine sa pretežno društvenim sektorom i imamo općine gdje još uvijek dominira privatni sektor, što očito govori i o različitosti produkcionih odnosa u takvim cjelinama.

Na osnovu toga želim samo da naglasim i jedan društveni zahtjev, koji se danas, mislim, dosta oštro postavlja, samo se sporo sprovodi, a to je da je svako detaljnije zakonodavno reguliranje društvenih odnosa često čist promašaj i da se ne može primijeniti u sistemu kakav je naš. Očito je da mi moramo ovdje tražiti rješenja da naš zakonodavni sistem počne da se mijenja u smislu donošenja načelâ i dispozitivnih normi, da bi se ostavio širok prostor za te različitosti.

Poslije ovih općih napomena želio bih da kažem nešto o odnosu osnovna organizacija udruženog rada — općina.

Mislim da u ocjenjivanju položaja općine i odnosâ u općini moramo poći od analize koji su to zajednički interesi svih osnovnih organizacija udruženog rada i dijelova udruženog rada u općini. Mislim da je tu nesporno, i to je zajedničko na određen način za sve situacije, da uvjeti života ljudi, stanovanje, komunalije, određene društvene službe, opskrba, saobraćaj i još neke stvari predstavljaju taj zajednički interes svih radnih ljudi i građana u općini.

Druga linija, koja je veoma značajna, a nije dovoljno u našem sistemu razrađivana, jest da su zajednički, kako ih ja nazivam, elementarni uvjeti rada i proizvodnje u općini. Tu se posebno ističe problem građevinskog zemljišta, poljoprivrednog i šumskog zemljišta, režim voda, određena rudna bogatstva i slično.

Dalje, tu je zajednička veza svih dijelova udruženog rada na nivou općine sa velikim infrastrukturnim sistemima. Tu je ponovno očito jedno zajedništvo u toj proizvodnoj liniji koje povezuje sve dijelove udruženog rada u općini.

Dalje, tu su zajednički interesi svih dijelova udruženog rada za određene društvene djelatnosti, naročito one koje su direktno u funkciji proizvodnje.

Zatim, određena linija solidarnosti za zajedničke potrebe, nužna solidarnost za niz organizacija koje su u slabijoj poziciji ili gube, često je prisutna u općinama i mi smo svjedoci toga da se tu bez zakonskih intervencija udružuju sredstva i da se traži izlaz u sanacijama za takve slabo stojeće organizacije, jer te slabo

Digitized by Google

stojeće organizacije na svoj način direktno vuku nazad i sve ostale dijelove udruženog rada u općini kroz sve te razne kanale.

Također mislim da se u cijelom ovom periodu, pa i danas, relativno lako u okviru općine, lakše nego na svim drugim linijama, dobija podrška za udruživanje sredstava u određenim linijama proširene reprodukcije.

Ja bih sada ovdje istakao neke, može se tako uvjetno reći, negativne tendencije, kažem uvjetno jer nije kod svih stvar samo negativnih, možda bi bilo bolje reći, nekih nužnih kretanja koja sadašnji stepen razvoja proizvodnih odnosa kod nas nameće.

Tako, na primjer, prisutne su danas u okviru općina razne linije nesamoupravne centralizacije sredstava i odlučivanja na nivou općine. To se odvija kroz veoma različite linije. Znači, ne više kroz formalne fondove, to se odvija kroz stvaranje takozvanih općinskih preduzeća, koja se često, naročito u nerazvijenim općinama, stvaraju od veoma raznorodnih osnovnih organizacija udruženog rada, koje među sobom nemaju nikakve tehnološke povezanosti, ali ima tu danas poznatih, već klasičnih, da tako kažem, organizacija na nivou općina. To su poljoprivredno-industrijski kombinati, drvno-industrijski kombinati, ugostiteljska preduzeća, trgovačke organizacije, zajedničke trgovačko-ugostiteljske organizacije na nivou općine, u građevinarstvu, u saobraćaju itd.

S obzirom na to da je ovo na određen način i priprema za XII kongres SKJ, mislim da bi trebalo pažljivo analizirati ovu promjenu Statuta Saveza komunista Jugoslavije, a to se tiče i sindikata, da se osnovne organizacije Saveza komunista u osnovnim organizacijama udruženog rada direktno vežu za općinske konferencije, odnosno općinske komitete. Ideja je bila jasna, htjelo se da se spriječi utjecaj tehnokratskih struktura na rad Partije.

Međutim, izgleda da je ovdje sada prenaglašeno omogućeno jačanje birokratskih struktura na nivou općine, opet uz snažan oslonac na tehnostrukturu. Mislim da ima dosta tihih prigovora, žalbi. Međutim, ljudi se prosto ne usuđuju to pokretati, s obzirom na to da je to nova statutarna promjena, ali ja sam čuo veoma mnogo prigovora, i to od partijskih kadrova dolje u odnosu na takva rješenja, a mislim da ta rješenja još više podržavaju ovakve tendencije centralizacije i sredstava i odlučivanja na nivou općine.

Ja kažem uvjetno negativna pojava — ova centralizacija sredstava, jer, vidite, u današnjem sistemu stvaranjem ovakvih organizacija na nivou općine omogućava se, s jedne strane, lakša koncentracija sredstava za razvoj, ali, s druge strane, to je i određena obrana od zahvatanja u dohodak tih organizacija sa strane. Mi danas, na žalost, imamo pretežniju pojavu da organizacije udruženog rada iz razvijenijih centara, koje imaju svoje dislocirane jedinice u nerazvijenijim, po raznim kanalima vuku dohodak u te centre. U stvari, iz nerazvijenih područja se na određen način odlijevaju sredstva, što se može i izračunati, tako da dobiju jedan dinar, a vrate dinar i po ili dva dinara kroz sve te razne

Digitized by Google

kanale, što je na određen način eksploatacija tih radnika u nerazvijenim sredinama.

Dalje, spomenuo bih, također, još jednu negativnu pojavu. Ona je, isto tako, vezana za neka naša rješenja u sistemu, a to je položaj dijelova osnovnih organizacija udruženog rada dislociranih u drugim općinama. I tu ima pojava da se, osim ličnih dohodaka, svi drugi dijelovi dohotka koncentriraju u sjedištu osnovne organizacije udruženog rada, a imamo situacija da u sjedištu postoji samo uprava, direkcija, kako hoćete, osnovne organizacije, a ovi proizvodni dijelovi osnovne organizacije, oni koji stvaraju dohodak, dislocirani su u drugim općinama.

Prema tome, to je, također, jedan od kanala gdje nismo našli rješenja, a kroz takav položaj tih dijelova osnovnih organizacija ne vrši se samo određena eksploatacija radnikâ, nego i tih općina u kojima su oni dislocirani. Očito je da tu moramo u sistemu nešto dograditi da se i ta linija prekine.

Ja tu sada ne analiziram bankarske i trgovačke linije, koje su mnogo efikasnije u vršenju prelijevanja sredstava ka razvijenim centrima.

Dalje, mislim da se i u ovim našim raspravama, ali i u dogradnji sistema i pozicije općine, moramo nešto konkretnije izjašnjavati o odnosu veliki sistemi — općina. Kada kažem veliki sistemi, ja tu podrazumijevam velike integracije u privredi, infrastrukturne sisteme, banke i samoupravne interesne zajednice. S obzirom na to da je u tim velikim sistemima pozicija osnovne organizacije udruženog rada još uvek često periferna i da ona ne odlučuje ni približno o dohotku i njegovom raspoređivanju, usmjeravanju, to je onda pozicija općine i utjecaj tih subjektivnih snaga u općini i mogućnost radnikâ iz tih osnovnih organizacija da utječu na rješavanje tih zajedničkih poslova u općini bitno smanjena.

Mi sada imamo na osnovu te situacije i različite idejne stavove oko pozicije općine. Ja sam, na primjer, slušao takve stavove, s obzirom na opću, svjetsku zakonitost, koja je i kod nas prisutna, da se mora ići na velike integracije i centralizaciju sredstava, da je zbog toga općina sada smetnja i da bi ona manje-više mogla ostati tu kao decentralizirana vlast i da ne smeta ovim prirodnim tokovima kretanja rada i sredstava.

Ima i drugih nastojanja, mišljenja da bi, ipak, trebalo te velike sisteme rascjepkati, isparcelizirati, a očito ne ide ni jedno ni drugo. Mi moramo tu vršiti dogradnju naših rješenja, onda se opet vraćamo na poziciju osnovne organizacije udruženog rada u tim velikim sistemima.

Danas se u općini donose veoma važne odluke i utvrđuje politika u odnosu na privatni sektor, posebno prema seljaštvu i zanatstvu. Mi imamo vrlo različitih situacija, što govori o tome da su tu uglavnom različiti idejni pritisci i rješenja glavni faktor. Ima općina gdje se to podržava, gdje se te rezerve koriste. Međutim, naročito kada je riječ o nekim nerazvijenim općinama, ljje je taj dogmatski pritisak vrlo žestok na poziciju privatnih

Digitized by Google

proizvođača, oni sami usporavaju i svoj vlastiti razvoj kroz takva shvatanja.

Želim samo da spomenem krupnu oblast stanovanja i komunalija gdje se republike još uvijek previše miješaju, previše su to isparcelizirale i detaljno regulirale.

Zatim, jedan generalno neriješen problem, kome vrlo sporo pristupamo, to je problem rente. Mi tek sada pokušavamo nešto riješiti u pogledu rente za građevinsko zemljište, ali još smo daleko od toga da se riješi problem rente u poljoprivredi, u šumarstvu, u turizmu itd., gdje se očito radi o značajnoj renti, koja onda odlazi mahom u privatne džepove, ali odlazi i kao grupno-svojinsko vlasništvo odgovarajućim osnovnim organizacijama udruženog rada.

Interesantna je pozicija općine u odnosu na bankarstvo, a posebno i sa aspekta položaja štediša. To ide mimo općina. Tu je i problem odnosa proizvodnje i trgovine, koji smo pokušali riješiti Ustavom i zakonom, ali se sporo razvija u praksi. Sistem budžeta, što je spomenuo drug Grujoski, u suštini je stari mehanizam koncentriranja sredstava u republici, pa onda dijeljenja tih sredstava po raznim linijama prema dolje. Takav stari sistem nam se zadržao i u cijelom sistemu samoupravnih interesnih zajednica, da se sva sredstva koncentriraju u centre udaljenih samoupravnih interesnih zajednica, pa se onda opet po raznim kriterijima iz tih udaljenih centara raspoređuju dolje.

Ja sam nabrojao, i to ne sve, ni izdaleka ne sve, probleme društveno-ekonomskih odnosa, gdje smatram da bi i naša nauka mogla i morala u konkretnom izučavanju tih odnosa da traži određena rješenja u pogledu toga kako ići korak dalje.

Digitized by Google

Ljubiša Ristović

Mesto opštine u društvenoj reprodukciji

Poznata Marksova misao da je komuna najzad pronađeni politički oblik ekonomskog oslobođenja rada (razume se, samo kao mogućnost jer komunarima nije pružena šansa da svoje institucije provere u praksi), koja se, inače, kao poštapalica spominje skoro po pravilu kada našu osnovnu društveno-političku teritorijalnu zajednicu pokušavamo da oslonimo na Marksovo teorijsko nasleđe, ipak je nedovoljna da se u složenoj jugoslovenskoj stvarnosti odgovori na pitanje: koje su neophodne pretpostavke da bi opština, komuna zaista postala politički okvir ekonomskog i ne samo ekonomskog oslobođenja rada?

Problem je mnogo složeniji nego što bi se, na osnovu pojednostavljenog tumačenja Marksove formule, moglo zaključiti, već i stoga što su istorijske, nacionalne, ekonomske i druge okolnosti u kojima se rađala naša komuna drugačije. Naša opština nije jedini, a pitanje je i da li je osnovni konstitutivni element jugoslovenskog federalizma: Jugoslavija nije zajednica komuna; jedinstvo nacije, koje je u periodu Pariske komune trebalo da se učvrsti sporazumom komuna, u našim uslovima višenacionalne zajednice ostvaruje se drugim institucijama i sredstvima.

Istina, neke bitne odrednice Pariske komune, kao vlasti naroda, plebejske demokratije, samoupravljanja naroda, antiteže centralizmu, teritorijalnog okvira asocijacije neposrednih proizvođača,

Digitized by Google

delegatskog sistema, teorijsko su nasleđe koje smo imali u vidu u vreme oblikovanja teorije i prakse komunalnog sistema.

Drugo je pitanje kako su se u stvarnosti oblikovale i evoluirale pojedine forme i oblici komunalne demokratije. Ne ulazeći u tu složenu, mada izuzetno zanimljivu tematiku, posebno u današnje vreme, i imajući u vidu konkretno stanje društveno-ekonomskih i političkih odnosa u Jugoslaviji, rekao bih da je opština, komuna u našim uslovima politički okvir ekonomskog oslobođenja rada u onoj meri u kojoj se sve osnovne protivrečnosti ispoljavaju i razrešavaju na njenom tlu. Ali i nije u onoj meri u kojoj je izvorište raznih protivrečnosti na drugim nivoima političkog i društveno-ekonomskog mehanizma, pa je teritorija komune samo mesto, tle gde se one ispoljavaju, a razrešavaju se prema važećem rasporedu političkih, ekonomskih i socijalnih moći na drugim nivoima odlučivanja, danas u prvom redu u republičkim i pokrajinskim strukturama, a tek delom u Federaciji i opštini. Čini mi se zato da u svetlosti Marksove formule konkretnu stvarnost treba mnogo dublje i svestranije proučiti, ne samo zbog korelativnog odnosa ekonomike i politike, već i da bi se realno ocenile mogućnosti komune da bitnije utiče na razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja.

Kada raspravljamo o ekonomskim funkcijama komune (ja sam dobio zadatak da na početku rasprave o ovoj tematici naznačim neka pitanja), nužno je otkloniti jednu teorijsku, pa i praktičnu zamku, nedoumicu, zabunu, kako hoćete. Komuna se, naime, veoma često identifikuje isključivo kao ekonomska zajednica. Teorijski ispravno stanovište da komuna, ako ne bi bila i ekonomska zajednica, ne bi imala ni razlog za postojanje pojednostavljeno se svodi isključivo na ekonomske funkcije, što je bitno sužavanje njenog ukupnog bića. Ona, razume se, jeste i ekonomska zajednica; štaviše, to je jedno od njenih osnovnih određenja, ali nije samo to, jer je proces dezalijenacije, oslobađanja rada, izgradnje budućeg komunističkog društva, republike rada, sveobuhvatniji i širi nego puko zadovoljavanje ekonomskih potreba, razvoj proizvodnih snaga, zapošljavanje i slično. U tom dugotrajnom istorijskom procesu komuna kao zajednica proizvođača i potrošača treba da odigra daleko kompleksniju ulogu u svim sferama ljudske aktivnosti: prevazilaženju razlika između umnog i fizičkog, proizvodnog i neproizvodnog rada; podruštvljavanju politike; zadovoljavanju zajedničkih potreba. Ekonomske funkcije, odnosno razvoj proizvodnih snaga i sve veći dohodak materijalna su osnova na kojoj ona kao zajednica egzistira, ali to ne znači da komunu treba svesti na jednostavnu ekonomsku zajednicu.

Posle ove, smatram nužne napomene, možemo se više zadržati na njenim funkcijama u sferi proizvodnje, raspodele, potrošnje, proste i proširene reprodukcije, u planiranju, zapošljavanju, razvoju male privrede. Sve su to stalno aktuelne, rekao bih goruće teme naše savremenosti, pa je neophodno da, vraćajući se malo u

Digitized by Google

prošlost, jasnije uočimo neke realne odnose, odnosno uzroke koji su do njih doveli.

Ako se vratimo malo u istoriju, nije teško zaključiti da je uvođenjem samoupravljanja 1950. godine otvoren dvostran proces — decentralizacije i deetatizacije. Deetatizacijom je razrešavan strategijski problem klasnog oslobođenja, pretvaranja radničke klase u subjekt revolucionarnih preobražaja, njenog ukupnog političkog i ekonomskog oslobođenja, ukidanja otuđivanja viška rada od neposrednog proizvođača. Proces je počeo u društvenoj bazi, proizvodnji, uvođenjem radničkog samoupravljanja, a razvijao se kao integralno samoupravljanje koje je vrlo brzo obuhvatilo sve institucije i sve nivoe odlučivanja, odnosno upravljanja viškom rada.

Drugi kolosek kojim se kretao društveni razvoj bio je odnos i raspored ekonomskih funkcija i moći između političko-teritorijalnih zajednica (u prvom periodu razvoja), odnosno društveno-političkih zajednica (u kasnijem periodu): Federacije, republika, pokrajina, komuna. Taj smo proces nazvali decentralizacijom. Za temu koja nas interesuje od izuzetnog značaja je: kakva je bila i kakva je danas pozicija komune u procesu decentralizacije, jer je od toga u najvećoj meri zavisio ritam i stvarni sadržaj deetatizacije. Iako su ta dva procesa tekla uporedo, intenzitet im nije bio ravnomeran ni paralelan. Uostalom, smanjivanje moći države u upravljanju privredom i počelo je decentralizacijom njenih funkcija na republike i opštine, uz nastojanje subjektivnih snaga da se stvar ne svede na slabljenje moći jednog etatizma (federalnog) u korist drugog (republičkog ili komunalnog), već da se odmah otvori proces deetatizacije u kojem će vremenom nestati svaki oblik monopola u upravljanju viškom rada, odnosno društvenim sredstvima.

Ipak, sve činjenice pokazuju da smo u proteklo četvrt veka (govorim o periodu od uvođenja komunalnog sistema 1956. godine) imali daleko naglašeniji proces decentralizacije nego deetatizacije, što je moralo uticati na poziciju komune i ukupne odnose unutar nje. Komuna se posle uvođenja komunalnog sistema najaktivnije uključila u proces decentralizacije kao nosilac brojnih prava i ovlašćenja u upravljanju privrednim životom, u privrednom zakonodavstvu (postala je nosilac investicionih fondova za razvoj privrede i slično). Bili su to zaista zvezdani trenuci kada su se vlast, odlučivanje, upravljanje viškom rada i kvalitativno i kvantitativno pomerili od centra prema osnovnoj društvenoj bazi.

Vremenom u borbi između tri oblika državno-svojinskog monopola: federalnog, republičkog, komunalnog moć se počela koncentrisati na srednjoj stepenici: republici, pokrajini. Proces je počeo posle uvođenja novih sistemskih zakona 1961. godine, nešto je usporen u vreme reforme 1965. godine, da bi krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, u vreme reforme Federacije, ustavnih amandmana i pripreme četvrtog po redu Ustava SFRJ dobio u akceleraciji. Danas se bez rezerve može reći da je ekonomska moć koncentrisana u prvom redu na nivou republika i po-

Digitized by Google

krajina, odnosno proces decentralizacije je imao svoju krivulju od Federacije ka komuni, da bi se zatim od komune političke i ekonomska moć pomakla ka srednjoj stepenici. Nije, razume se, taj proces tekao spontano, pa ni stihijno, iako u njemu postoje elementi stihijnosti. Ali to je posebna tema koju naznačujem kao posledicu procesa decentralizacije i uticaja koji je taj proces imao na deetatizaciju posebno unutar komune.

Istini za volju, iako je u borbi tri oblika etatizma komuna ostala »kratkih rukava«, njen uticaj na ekonomski život, razvoj proizvodnih snaga i upravljanje akumulacijom nije mali. Njene zakonodavne funkcije u oblasti privrede su značajne, značajna je i njena uloga u upravljanju tokovima reprodukcije i ukupnih društveno-ekonomskih kretanja. Ipak, jedna od velikih tema našeg savremenog života: ko upravlja proširenom reprodukcijom ne može se ni teorijski ni praktično rešiti u duhu novih ustavnih načela ako se preciznije ne odredi mesto komune, opštine.

Bar u načelu postoji saglasnost da razrešenje ovog problema nije u prenošenju ekonomske vlasti s jednog etatizma na drugi. Samim tim decentralizacija nije naš krajnji cilj, već samo sredstvo da se stvore neophodne društveno-ekonomske pretpostavke deetatizacije, ukidanje svakog svojinskog monopola, odnosno monopola nad dohotkom. Uostalom, suština novog Ustava i ZUR-a i jeste u tome da se otvori proces prenošenja ukupne reprodukcije na udruženi rad, što objektivno, pod uslovom da se provode ustavne odredbe, znači slabljenje federalnog, republičkog, pokrajinskog i komunalnog etatizma.

U praksi, međutim, stvari se kreću drugim kolosecima. Ni državno-svojinski ni grupno-svojinski monopol ne uzmiču niti se smanjuju. Sprega tehnobirokratskog monopola počinje na tlu komune i veoma dobro se može pratiti u toku čitavog proteklog perioda sa svim dubljim socijalnim, ekonomskim i političkim implikacijama. Naime, već u prvom periodu, jačanje pozicije komune u raspolaganju delom dohotka koji se stvara na njenoj teritoriji počelo je povezivanjem vrhova komune s vrhovima tehnostruktura u privredi. Rekao bih da je njihova moć tada bila jednaka, ravnopravna, a međuzavisnost i saradnja uslovljene obostranim interesom da očuvaju ekonomsku, političku i socijalnu moć forumâ komune na teritoriji, a tehnostruktura u preduzeću.

Tehnokratski monopol je u jednom periodu zapretio jačim uticajem na ukupna kretanja u društvu i pokušao se nametnuti i kao politički faktor. Politička birokratija se, međutim, pokazala veštijom, sposobnijom, organizovanijom; imala je, uostalom, i moćnije poluge vlasti u rukama. U vreme provođenja ustavnih amandmana, početkom sedamdesetih godina, tehnokratski monopol je ozbiljno sasečen, a taj period se poklapa i s jačanjem uticaja republičkih i pokrajinskih struktura, odnosno slabljenjem moći i uticaja komuna i Federacije. Danas smo ponovo svedoci povezivanja tehnostruktura iz privrede i neprivrednih faktora, ali uz predominantnu moć političkih struktura.

Digitized by Google

Forumi komune nisu bez argumenata kada zagovaraju centralizaciju dela dohotka na tlu opštine. Kao zajednica proizvođačâ i potrošačâ komuna je obavezna da stalno proširuje ekonomsku osnovu udruženog rada i zadovoljava potrebe reprodukcije svojih građana, stanovnika. Ali taj argument ima danas mnogo manju specifičnu težinu jer republike, pokrajine nastupaju s ustavnim pravom da raspolažu nacionalnim (republičkim, pokrajinskim) viškom rada. Ustavna prava republika, pokrajina u oblasti funkcionisanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, deviznog sistema, kreditno-bankarskog sistema, planiranja, pravna su osnova koncentracije i centralizacije velikog dela dohotka za proširenu reprodukciju i zajedničke potrebe. Samim tim ekonomska prava komune morala su ustupiti pred jačim pravima republike, pokrajine.

Nalazimo se u nekoj vrsti začaranog kruga. Forumi komune javno ne zagovaraju vraćanje na period kada je opština imala predominantnu moć u ekonomskoj oblasti, mada ponegde priželjkuju da se to vreme vrati. Nema do sada nikakvih znakova da se udruženi rad oslobađa republičke zatvorenosti, da dohodak slobodno prelazi teritorijalne okvire. Štaviše, sve su naglašenije pojave autarkije, parcelizacije jugoslovenskog ekonomskog prostora, na spoljnim tržištima nastupaju republičke privrede s atributima samostalnih državnih organizama.

Zato mi se čini da ulogu i mesto komune u proširenoj reprodukciji možemo rešavati samo ukoliko deetatizacija, kao ukidanje svakog oblika svojinskog monopola nad viškom rada, postane preokupacija, način života i rada svih društvenih subjektivnih snaga. Verovati da je na tlu komune moguće podruštvljenje upravljanja privredom i viškom rada u uslovima kada se na drugim nivoima odlučivanja odigrava suprotan proces — jačanja državno-svojinskog i grupno-svojinskog monopola, značilo bi samo zavlačiti glavu u pesak. Komuna je u tom procesu slabiji partner, ali je ipak partner. Njeni forumi se ponašaju onako kako im objektivne okolnosti diktiraju, što znači da je i komunalni etatizam jedna od karakteristika našeg sadašnjeg stanja u oblasti proširene reprodukcije.

Ipak, treba imati u vidu da je pritisak da se problematika upravljanja proširenom reprodukcijom razreši u duhu Ustava najjači u društvenoj bazi — udruženom radu i komuni. To je i razumljivo. Njeni forumi su u stalnom dodiru sa životom i tekućim problemima proizvođačâ i građana; ona je zajednica radnih ljudi i građana, podleže, tako reći, stalnoj kontroli i kritici medijâ javnog informisanja. Zato u onoj meri u kojoj je, pozivajući se na Marksa, politički oblik ekonomskog oslobođenja rada, komuna, odnosno njeni subjektivni faktori mogu mnogo snažnije uticati na promenu postojećeg stanja. Ali to je već druga tematika.

Kad je reč o proširenoj reprodukciji, komuna je, koliko znam, već dvadeset godina i više zagovornik da se reši problem finansiranja komunalne infrastrukture: kanalizacije, vodovoda, gradskog zemljišta, saobraćaja itd. Ovo su, po pravilu, niskoakumulativne grane, s nekim drugim karakteristikama. Od posebnog su druš-

Digitized by Google

tvenog interesa jer se život u gradu ne može zamisliti bez saobraćaja, vodovoda, komunalija itd. Za ove grane ne važe zakonitosti integracije na širem jugoslovenskom planu, jer im je delatnost vezana isključivo za određenu teritoriju. Po pravilu, kroz cene i tržišnu razmenu ni jedna od ovih grana i delatnosti nije u stanju da obezbedi reprodukciju, pa se dotiraju iz fondova komune. Uz to, komunalna privreda se među poslednjima oslobodila odijuma javne službe, što nije ostalo bez uticaja na unutrašnje odnose, raspodelu, samoupravljanje itd.

Ovaj problem ističem ne samo zbog proširene reprodukcije i stvaranja jednakih ili približno jednakih uslova privređivanja onog dela privrede na teritoriji komune koji je od vitalnog interesa za sve njene građane. Možda se stvaranjem posebnih fondova za dugoročno finansiranje mogu graditi saobraćajnice, vodovod, kanalizacija, metroi itd. A možda treba otvoriti jednu novu perspektivu, odnosno već sada zadovoljavati neke od ovih potreba po komunističkom načelu: svakome prema potrebama. Naime, ako se zajedničke potrebe komune zadovoljavaju po načelu da svaki građanin ulaže u kasu komune srazmerno ostvarenom ličnom dohotku, što je i teorijski i praktično na mestu, po tom istom načelu već se može, u zavisnosti od ekonomske snage i mogućnosti, u bogatijim komunama uvesti princip komunističke potrošnje u korišćenju gradskog saobraćaja, vode, struje itd. Uostalom, ako je opšta pojava da se ove delatnosti moraju dotirati, što i jeste vid preraspodele dela dohotka koji se instrumentarijem komune koncentriše, a zatim preliva, i ekonomski i društveno se može braniti stanovište da se pojedini vidovi potrošnje potpuno socijaliziraju, čime bismo anticipirali bar neke vidove raspodele i potrošnje u budućem komunističkom društvu.

Planiranje je u najužoj vezi s tematikom proširene reprodukcije. Ono, kao što se zna, i na tlu komune ima teritorijalnu i proizvodnu dimenziju. Interesi komune kao šire zajednice radnih ljudi i građana ne poklapaju se s užim interesima proizvodnih jedinica, udruženog rada. Sukob interesâ izraz je različitog realnog položaja komune, odnosno njenih foruma da stalno proširuju ekonomsku osnovu egzistencije, otvaraju nova radna mesta, rešavaju sve složenije socijalne, ekološke, stambene, komunalne, prosvetne, zdravstvene probleme. Plan komune mora biti u funkciji svih ovih potreba. Za organizacije udruženog rada teritorijalni okviri komune su uglavnom uski, jer su prirodno upućene na saradnju ne samo na jugoslovenskom, već i na svetskom tržištu. Kada govorimo o različitim interesima, polazimo od pretpostavke da planiranje i plan komune treba da ih pomire, usklade, pa bi zato bilo dobro da kroz raspravu dobijemo bar delimičan uvid u to kako se danas planira u komuni, koji se realni problemi javljaju posebno imajući u vidu teškoće u upravljanju reprodukcijom, pojave zatvaranja tržišta, integracije do nivoa komune, odnosno republike, pokrajine, i pojave ispoljene u najnovijem periodu u vezi sa snabdevanjem, nestašicom pojedinih roba i slično.

Digitized by Google

Oblast zajedničke potrošnje je područje gde se u najpotpunijem vidu komuna shvata kao zajednica radnih ljudi i građana, gde se ostvaruje jedinstvo opštih i pojedinačnih interesa. Ekonomski se ostvaruje primenom načela da se zajedničke potrebe zadovoljavaju tako što pojedinac ulaže u zajedničku kasu zavisno od visine ostvarenog dohotka. Složeni samoupravni mehanizam komune, od osnovnih organizacija udruženog rada, preko interesnog povezivanja i interesnih zajednica, do delegatskih skupština treba da te različite interese propusti i uskladi. Opšti tokovi decentralizacije i deetatizacije snažno su uticali na stanje i odnose u domenu zadovoljavanja zajedničkih potreba, kada ih analiziramo i s aspekta prikupljanja i raspodele sredstava i s aspekta društvenih odnosa, samoupravljanja.

Namerno nisam upotrebio termin finansiranje zajedničkih potreba, iako je taj termin, imajući u vidu stvarno stanje, adekvatniji važećem metodu i oblicima zahvatanja i trošenja sredstava za zajedničku potrošnju. Zato mi se čini korisnim da, slédeći razvojni put komune, ukažemo na neke kvalitativne promene u ovoj oblasti, bar kada je reč o načelima, opredeljenjima, i da ih uporedimo s realnim stanjem stvari. Naime, još 1952. godine novim zakonom o narodnim odborima uveden je princip da opština dobija pravo učešća u određenom postupku društvenog doprinosa i zakonom određenih poreza koje plaća privreda. Tek smo se izvlačili iz administrativnog sistema privređivanja; narodni odbori su tek počeli skidati odoru ekspoziture viših oblika vlasti; tek su se kroz sistem državnog finansiranja zajedničkih potreba počeli probijati oblici primereniji sistemu samoupravljanja koji se rađao. Već oko 1960. godine uveden je princip da se prihodi komune vezuju za lični dohodak njenih građana, odnosno raspodela prema rezultatima rada primenjena je u komuni tako što njeni građani alimentiraju u zajedničku kasu srazmerno dohotku koji ostvaruju proizvodnim radom, odnosno privređivanjem. U kasnijoj fazi isto načelo je konkretizovano tako što se s neto prešlo na alimentiranje iz bruto ličnog dohotka, što je blisko Marksovoj šemi raspodele datoj u *Kritici Gotskog programa.*

I pre uvođenja komunalnog sistema porezi i doprinosi su uvedeni kao dva oblika, dva vida prihodâ opštine, komune; razume se, pored još nekih manje značajnih. Za našu raspravu korisno je zadržati se na razlikama ova dva vida zahvatanja iz dohotka jer im je sadržina bitno različita, a upotreba, tačnije, dominacija jednog ili drugog oblika zahvatanja, značajan pokazatelj da li u društvenim odnosima, na relaciji građanin — komuna, država — privreda jača poreski, državni, paradržavni metod zahvatanja ili samoupravni metod dogovaranja, sporazumevanja, uz dominantan uticaj udruženog rada. Podsetio bih da je svojevremeno Boris Kidrič porez nazvao *par excellence* državno-kapitalističkim oblikom zahvatanja, ali ga je prihvatao već i zbog postojanja privatno-svojinskih odnosa, naročito na selu, s perspektivom da se u odnosima društvena privreda — komuna porezi postepeno zamenjuju doprinosima, koji su i po formi, a još više po sadržini bliži

Digitized by Google

sistemu samoupravljanja, prevazilaženju državno-svojinskih odnosa i monopola i prenošenju društvene svojine pod vlast udruženih proizvođača.

Kvantitativna i kvalitativna analiza ova dva oblika zahvatanja bila bi u današnjim uslovima veoma korisna. Ne samo zbog načelnih, teorijskih razlika, jer su one više ili manje jasne. Ako, naime, poreski sistem i metod predstavlja »ostatak« starih odnosa, interesantno je analizirati šta se dešava s doprinosima društvene privrede i doprinosom iz ličnog dohotka. Da li se s formom promenila i suština? Da li doprinos po metodima zahvatanja, po načinu koncentracije i načinu raspodele, zaista izražava neposredno odlučivanje i neposrednu demokratiju u komuni? Je li po obimu zahvatanje takvo da postoji sklad između ličnog i društvenog interesa? Da li su doprinosi opteretili lični dohodak u meri u kojoj je to opravdano ili su namet na dohodak radnih ljudi? Konačno, da li građanin komune oseća razliku između poreza i doprinosa?

Čini mi se da se zbog mnogih okolnosti počela gubiti principijelna razlika između poreza i doprinosa. Doprinosi su se počeli deformisati i, rekao bih, postali su bliži porezima, umesto da je obrnuto, da se porezi kao vrsta prinudnog plaćanja i alimentiranja postepeno demokratizuju. Po načinu kako se određuju, kako se koncentrišu sredstva, kako se, zatim, troše, doprinosi su isto tako udaljeni od radnih ljudi i građana kao i porezi. Odluke o broju i visini doprinosa donose se bez neposrednog uticaja udruženog rada, a formalno-demokratsko odlučivanje u skupštinama nije u stanju da prikrije deformisanu suštinu jednog, inače dobro zamišljenog odnosa udruženi rad — društvo, odnosno građanin — komuna.

S tim u vezi zaslužuje temeljitiju raspravu i kompleksna oblast slobodne razmene rada. Slobodna razmena rada je, kao što se zna, zamišljena i koncipirana kao kvalitativno nov odnos kojim se ukida dvojstvo u odnosu građanin — komuna, uspostavlja prekinuta veza između radnog čoveka koji izdvaja deo dohotka za zajedničke potrebe i radnog čoveka koji troši ta sredstva u zdravstvu, prosveti, nauci, a što je posebno značajno — otuđeni deo dohotka, mehanizmom interesnog povezivanja, treba da se ponovo vrati pod vlast udruženog rada.

Zaista se ne bi imalo šta prigovoriti teorijskom konceptu. Pitanje je samo da li je naše društvo, u datim objektivnim i subjektivnim okolnostima, već sposobno da taj koncept i ostvari. Kao što se na osnovu brojnih činjenica može zaključiti, teorijski koncept o prenošenju proširene reprodukcije u oblast privrede, investicija, bankarskog mehanizma, povezivanja sfere proizvodnje i prometa, privrede i bankarstva, nailazi na ogromne teškoće; sve je veći raskorak između ustavnih opredeljenja i realnih odnosa u sferi reprodukcije. Postavlja se takođe pitanje: u kojoj meri je slobodnom razmenom rada, gde se (uključujući i opštu potrošnju) troši više od polovine jugoslovenskog nacionalnog dohotka, prevaziđen raniji dominantan poreski sistem zahvatanja dela do-

Digitized by Google

hotka za zajedničku potrošnju; da li je uspostavljen novi odnos građanin — komuna? Ako jeste, u čemu se ogleda taj novi kvalitet?

Naveo bih nekoliko indikativnih činjenica. U vreme donošenja ustavnih amandmana 1971. godine društvena kritika je s dosta oporih reči ocenila da se koncepcija o komuni sprovodi sporo, neodlučno i nedosledno. Kao osnovni razlog navođeno je da je komuna ekonomski nesamostalna jer okvire, obim i finansiranje zajedničkih potreba u suštini određuju republike, pokrajine. Svi raspoloživi podaci pokazuju da su i danas opštine dominantno zavisne od dotacije viših društveno-političkih zajednica. Istina, u razvijenijim republikama stanje je nešto bolje, ali u nedovoljno razvijenim, onim na jugoslovenskom proseku, između 40 do 80% opština prima dotaciju. Sredstva se, naime, instrumentarijem doprinosa koncentrišu prvo na višem nivou, a zatim preraspodeljuju. Uostalom, činjenica da su SIZ-ovi u poslednje vreme pod jakom kritičkom lupom medija javnog informisanja, da se otvoreno govori o ogromnoj koncentraciji sredstava, naglom povećanju činovničkog aparata, prevlasti upravnih organa nad delegatskim skupštinama i slično, indikativna je sama po sebi.

Metod prikupljanja i metod raspodele sredstava zajedničke potrošnje čine nedeljivu celinu. Ako je prikupljanje sredstava izvan uticaja udruženog rada, ne može se pretpostaviti da udruženi rad ima odlučujući uticaj u trošenju. Komunalni etatizam ovde je mnogo naglašeniji nego u domenu upravljanja sredstvima reprodukcije za proširenje materijalne osnove. Ukratko, mišljenja sam da smo u slobodnoj razmeni rada učinili tek prve, institucionalno-pravne korake, što ne dozvoljava da se donosi zaključak o bitnijoj, kvalitativnoj promeni. A ni u bliskoj budućnosti, kako se sada stvari kreću, ne vidim nikakve znakove koji bi navodili na optimistički zaključak.

Ukazao bih na još jednu temu. Prilikom revalorizacije Marksovog teorijskog nasleđa i kada su oblikovane teorijske osnove jugoslovenske komune, polazilo se od pretpostavke da vremenom treba socijalizirati mnoge vidove zajedničke potrošnje. Tržišna razmena, zakon vrednosti, ponude i tražnje, nismo u ovoj oblasti prihvatili kao apsolutni princip i regulator zadovoljavanja potreba radnog čoveka. Zato je i prihvaćen princip da se deo ovih potreba zadovoljava neposrednom razmenom korisnik — davalac, a deo alimentira posredno, preko fondova komune. Cena usluga zajedničke potrošnje jeste merilo društvene korisnosti, izvor dohotka jednog broja građana komune, ali i vrsta društvene konvencije, pritiska radnih ljudi i građana koji izdvajaju deo dohotka na kolektive čiji rad ne podleže neposrednoj tržišnoj valorizaciji da izračunavaju koštanje svojih usluga, da se bore za višu produktivnost i slično.

I u jednom i u drugom slučaju imali smo perspektivu, bar teorijsku, da će s rastom materijalnog bogatstva, razvojem samoupravljanja, podruštvljenjem dohotka, sve jačim uticajem radnog čoveka na odlučivanje, neke zajedničke potrebe dobiti oblik komunističke potrošnje prema potrebama, nezavisno od ličnog doprinosa ili dohotka pojedinih građana. Drugim rečima, da će potrošnju prema mogućnostima kroz cenu zameniti potrošnja prema potrebama,

Digitized by Google

s tim što će se građani komune sporazumeti koliko će izdvajati za datu oblast zajedničke potrošnje. Uostalom, ako ekonomska teorija predviđa mogućnost ukidanja dejstva zakona vrednosti u budućem komunističkom društvu, verovatno je da će upravo neke oblasti zajedničke potrošnje i zadovoljavanja potreba građana na tlu komune biti područja gde će se ova predviđanja prvo ostvariti.

Da li se već nalazimo na tom stupnju ekonomskog i opštedruštvenog razvitka da se može razmišljati o socijalizaciji nekih vidova zajedničke potrošnje i zadovoljavanja građana i radnih ljudi u komuni? Koliko znam, ni u jednoj jugoslovenskoj komuni danas se ne razmišlja na tim relacijama. Postoje, istina, neki embrionalni oblici podele besplatnih udžbenika za đake (ali u isto vreme i plaćanja školarine); u nekim opštinama se gradski prevoz plaća iz fondova preduzeća za sve zaposlene (ali zato nezaposleni plaćaju punu cenu prevoza). Čini mi se da se počela gubiti perspektiva da subjektivne snage u komuni, suočene s ozbiljnim ekonomskim i drugim nedaćama, pod presijom vulgarizacije ekonomskih zakonitosti, počinju zaboravljati da se upravo na tlu komune odigrava istorijska bitka za oslobođenje rada i ljudske ličnosti od svih taloga i nasleđa prošlosti; da je komuna zajednica radnih ljudi i građana koji se kao slobodni ljudi, i upravo zato što su slobodni, dogovaraju i sporazumevaju kako će rešavati i zadovoljavati određene potrebe.

Posmatrano s aspekta ekonomskih funkcija komune, čini mi se zato da je zajednička potrošnja oblast u kojoj komuna sve manje treba da dejstvuje kao vlast nad ljudima, a sve više kao faktor povezivanja zajedničkih interesa i odnosa koji komunu pretvaraju u osnovnu zajednicu udruženih proizvođača.

Na kraju nekoliko napomena o maloj privredi, o (ne)zaposlenosti. Mnogi će se setiti da je jedna od prvih temeljitih promena na prelazu iz administrativnog sistema u sistem samoupravljanja bilo ukidanje podele na savezna, republička i komunalna preduzeća i da je još početkom pedesetih godina održano opštejugoslovensko savetovanje o komunalnoj privredi. Još tada je narodnim odborima stavljeno u zadatak da rešavaju probleme snabdevanja, razvoja zanatstva i usluga. U toj funkciji niko ne može zameniti komunu, a najmanje je sporova oko ove njene uloge. U praksi se, međutim, pojavljuju dosta ozbiljni problemi. Zanatstvo i uopšte usluge, koji u razvijenijim ekonomijama u tercijarnoj i kvartarnoj delatnosti zapošljavaju i do 70% aktivnog stanovništva, ne razvijaju se prema potrebama savremene podele rada.

Gde su uzroci sporog razvoja zanatstva, usluga? Iako smo prihvatili princip da su rad i doprinos pojedinca, a ne svojina i svojinski odnosi, ono što određuje položaj pojedinca u društvu, nije prevaziđeno dogmatsko shvatanje po kojem su privatna svojina i rad sredstvima u ličnoj svojini nužno zlo koje treba vremenom potpuno ukinuti ili milom, odnosno silom integrisati u društveni sektor. Koren ovom shvatanju je u državno-svojinskoj svesti slojeva i struktura koje još uvek imaju jak uticaj u upravljanju do-

Digitized by Google

hotkom. Ove strukture se i prema društvenoj privredi, prema udruženom radu ponašaju kao vlast i otuđena moć, a pogotovu se tako ponašaju prema delu privrede, odnosno ljudima koji su spremni da u razvoj zanatstva, usluga ulože sopstvena sredstva. Kako, inače, objasniti dugogodišnji birokratski odnos prema zanatlijama, poresku politiku koja je oterala mnoge zanatlije na rad van zemlje, dovela do toga da u mnogim zanatima nema podmlatka, da je za dobijanje dozvole potrebno na desetine uverenja, saglasnost i slično. Nije, razume se, sve u ekonomskom dogmatizmu, pa bi zato za našu raspravu bilo korisno da čujemo više podataka i činjenica, tim više što je reč o zapošljavanju i zaposlenosti, o čemu, kao što se zna, postoje divergentna shvatanja — kako o strukturi i broju nezaposlenih tako i putevima i mogućnostima da, naročito mladi ljudi i stručnjaci, obezbede materijalnu egzistenciju.

Neca Jovanov:

Svoju diskusiju izložiću u vidu teza rizikujući da one neće biti u potrebnoj meri i argumentovane.

1. Prva teza je, u stvari, pitanje šta znači komuna ili opština kao zajednica. Komuna, odnosno opština može biti *zajednica* samo utoliko ukoliko ljudi koji žive na teritoriji opštine imaju zajedničkih interesa. Ne bih sada govorio o raznovrsnosti zajedničkih interesa građana jedne opštine jer se ta tipologija interesâ može vršiti po različitim kriterijima. Naglašavam da je reč o komuni kao zajednici utoliko ukoliko njeni građani imaju zajednički interes, koji je ne samo terminološki, nego i suštinski suprotan kategoriji *opšti* interes. Kao što je poznato, kategorija *opšti* interes je karakteristična za takozvani birokratski ili državni socijalizam. Sa stanovišta zajedničkih interesa građana jedne opštine, bez obzira na njenu teritorijalnu veličinu i ekonomsku razvijenost, postoji ključno pitanje na koje još nemamo odgovora — da li građani koji žive na području jedne komune imaju realnu mogućnost da svoje interese artikulišu u autentičnom obliku, da te artikulisane interese usklađuju i razrešavaju najpre neposredno njihovi nosioci, a zatim preko svojih delegata u onim institucijama komune koje su delegatskim sistemom izvedene iz mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada, da li se ti interesi usklađuju i razrešavaju demokratskim metodom i da li se oni interesi koji se artikulišu na nivou opštine mogu u institucijama opštinskog nivoa svoditi na sintezu u kojoj će biti sadržan zajednički interes stanovnikâ i organizacija opštine.

Ako građani koji žive na području komune tu šansu nemaju, onda ne možemo govoriti o opštini kao *zajednici*, svejedno da li je u pitanju višedimenzionalno ili jednodimenzionalno značenje ove reči — svejedno da li govorimo o društvenoj, dru-

Digitized by Google

štveno-ekonomskoj, političkoj ili nekoj drugoj dimenziji opštine. Razume se da je van spora stav druga Đurovskog da o opštini kao zajednici možemo govoriti samo kao o *otvorenoj* zajednici, a ne kao o zatvorenoj zajednici.

2. Pridružio bih se nekim dilemama u vezi sa komunom, naročito dilemama o kojima su govorili drugovi Ljubiša Ristović i Čedo Grbić.

Prva dilema, o kojoj je dijalog zaista neophodan, jeste da li je »komuna najzad pronađeni politički oblik pod kojim se može izvršiti oslobođenje rada« (Marks). Mislim da o ovoj dilemi treba da vodimo dijalog u vezi sa komunom u savremenom jugoslovenskom društvu kao faktičkim stanjem, zanemarujući za trenutak dilemu da li imamo koncepciju komune i da li je postojeća ustavno-pravna koncepcija komune naučno i društveno valjana. Moja sumnja je da postojeća komuna kao faktičko stanje nije »najzad pronađeni politički oblik pod kojim se može izvršiti oslobođenje rada«, jer se čovek koji je u radnom odnosu ne može oslobađati kao građanin ako je u organizaciji u kojoj je u radnom odnosu taj proces oslobađanja čoveka kao stvaralačke ličnosti bitno usporen ili čak privremeno sasvim blokiran; drugim rečima, čovek kao građanin komune ne može biti slobodan ako je u radnom odnosu alijeniran, neslobodan.

Druga dilema o kojoj je dijalog nužan odnosi se na međuzavisnost ekonomsko-tehnološkog integrisanja i na ekonomsku moć opštine, s jedne strane, i na njenu teritorijalnu veličinu i broj stanovnika, s druge strane. Usput da kažem da je šteta što nam drug Lazar Đurovski nije stavio na raspolaganje one podatke o broju opština i njihovoj veličini koje je sam pripremio u okviru priprema za XI kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ti podaci bi nam sada dobro došli za tačniju identifikaciju i kvalifikaciju dva istovremena protivrečna procesa o kojima kao o dilemama želim nekoliko reči da kažem.

S jedne strane, imamo manje ili više intenzivan proces ekonomsko-tehnološkog integrisanja kao ekonomsku nužnost tržišne ekonomije. Ukoliko je jače delovanje tržišnih zakonitosti, utoliko se intenzivnije razvija proces ekonomsko-tehnološkog integrisanja na sve većem prostoru. Taj proces sam po sebi razara zatvorenost komune i čini je sve otvorenijom zajednicom, ali i sve manje zajednicom u bukvalnom značenju ove reči. Time se, dobrim delom, može objasniti vremenska podudarnost intenzivnijeg procesa ekonomsko-tehnološkog integrisanja i procesa teritorijalnog uvećavanja malog broja opština, uz istovremeni proces diferenciranja na relativno mali broj velikih i ekonomski jakih opština i relativno veliki broj teritorijalno i po broju stanovnika manjih i ekonomski sve slabijih opština. Taj proces diferenciranja je u jednoj briljantnoj analizi empirijskim istraživanjem pokazao drug Zdravko Mlinar.

Nasuprot ovom procesu razaranja opštine kao zatvorene zajednice intenzivnijim procesom ekonomsko-tehnološkog integrisanja imamo istovremeno njemu suprotan, odnosno protivrečan pro-

Digitized by Google

ces sadržan u stalnim, istina, javno neiskazanim željama i tendencijama političkog vrha opštine da zatvori ekonomsko-tehnološke procese u okviru »svoje« opštine i da na taj način stvara opštinsko ekonomsko-tehnološke organizme i da nad njima ostvari potpunu političku dominaciju i kontrolu.

Mislim da su ova dva istovremena protivrečna procesa ključni problem bez čije detaljnije analize ne možemo odgovoriti na pitanje da li komuna jeste i da li uopšte može biti zajednica, da li je ona otvorena ili zatvorena zajednica, da li je ona društveno-ekonomska ili društveno-politička zajednica itd.

Dakle, reč je o potrebi analize dva istovremeno suprotna procesa — jednog koji se javlja kao posledica delovanja tržišnih zakonitosti i drugog izraženog u stalnoj težnji političke strukture da opštinu učini zatvorenom zajednicom i da »posedovanjem« »svoje« ekonomije opštinu čini opštinom.

3. Treća teza je da sadašnja opština kao faktičko stanje manje ili više ima atribut političke vlasti, a mnogo manje obeležja zajednice nosilaca zajedničkih interesa građana i organizacija koji žive i rade na području opštine. Želim ovu tezu malo da argumentujem.

U političkoj teoriji je poznato da onaj pojedinac ili institucija koja ima odlučujući uticaj u utvrđivanju problema za raspravu, odnosno koji u svojim rukama ima inicijativu da nametne problem za raspravu, koji u svojim rukama ima moć da o tom problemu oblikuje nacrt odluke i, najzad, koji u svojim rukama ima moć da o tom problemu oblikuje predlog odluke bez alternativa, — taj pojedinac ili institucija faktički ima odlučujući uticaj ne samo na ceo proces odlučivanja, nego i na samu odluku. Ovaj stav je više puta empirijskim istraživanjem dokazan i on u nauci više nije sporan. Drug Đurovski se seća podatka da je u prvom delegatskom mandatu na sednicama skupština opština od ukupnog broja svih tačaka dnevnog reda 95% tih tačaka na sednicama svih skupština opština u Jugoslaviji — tri ključne tačke su bile u rukama političkog vrha opštine. Preostalih pet tačaka dnevnog reda odnosi se na one pojedinačne organizacije udruženog rada koje su postale u političkom smislu incidentne situacije i kao takve su postale predmet rasprave na sednicama opštinske skupštine. To znači da su delegati mesnih zajednica i osnovnih organizacija udruženog rada u opštinskoj skupštini na sednicama opštinske skupštine jedino imali mogućnost da glasaju za ili protiv onog što je neformalna politička grupa na nivou opštine faktički već odlučila. To se odnosi ne samo na ekonomske odluke, nego, ne bez razloga naglašavam, i na odluke o institucionalizaciji i pravnom normiranju organizacije opštine i njenog unutrašnjeg života. Zbog toga su se radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i građani u mesnim zajednicama odnosili prema odlukama skupštine opštine kao nametnutoj obavezi koju oni treba da realizuju, jer te odluke nisu bile rezultat osmišljene potrebe radnikâ osnovnih organizacija udruženog rada i građana u mesnim zajednicama. To se posebno odnosi na odluke opštinskih skup-

Digitized by Google

ština o stvaranju jedinica interesnih zajednica u mesnim zajednicama i drugim kvazisamoupravnim, odnosno paradržavnim institucijama i kvazisamoupravnim normama.

Motiv čovekove aktivnosti uvek je bio i biće svest o mogućnosti ostvarivanja svog i zajedničkog interesa. S obzirom da se one tri ključne tačke odlučivanja nalaze u političkom vrhu kao neformalnoj grupi na nivou opštine, realno je izvesti zaključak da je u navedenih 95% tačaka dnevnog reda nemoguće da delegati u skupštini opštine na njenim sednicama u nametnutom dnevnom redu identifikuju svoj i zajednički interes, a time se može objasniti da na jednoj sednici skupštine opštine može da bude i preko 70 tačaka dnevnog reda i da jedna tačka dnevnog reda u proseku traje nepun minut vremena, zapravo toliko koliko predsedavajući sednice izgovori sledeće reči: prelazimo na sledeću tačku dnevnog reda. Da li se neko javlja za reč? Niko. Ko je za predlog odluke, molim da digne ruku. Hvala. Ko je protiv? Niko. Hvala. Ko se uzdržava? Niko. Hvala. Konstatujem da je predložena odluka jednoglasno usvojena. Nasuprot ovakvom glasanju poput glasačke mašine, tačka »razno« ponekad traje duže nego sve ostale tačke dnevnog reda.

Eto to je nekoliko argumenata u prilog mojoj tezi da sadašnja opština kao faktičko stanje nema obeležje *otvorene zajednice*, već manje ili više države u malom sa dominacijom političke vlasti na vrhu opštine. Iz toga sledi zaključak da su horizontalne, ali neformalne veze političkih struktura na nivou opštine u procesu odlučivanja veoma snažne i da su one po svojoj političkoj moći u procesu odlučivanja odnele prevagu nad vertikalnim formaliziranim vezama (u pitanju je delegatski sistem) između građana u mesnim zajednicama i radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada i njihovih delegata u opštinskoj skupštini.

4. Četvrta teza je izvedena iz prethodnih. Budući da je sadašnja opština kao faktičko stanje institucionalizirana snagom političke vlasti države, ona objektivno nije ni mogla biti drugo nego prototip njenog tvorca, odnosno država u malom, potčinjena u znatnoj meri republici kao državi, a zatim i saveznoj državi. To znači da sadašnja opština kao faktičko stanje nema obeležja otvorene zajednice, jer ona nije rezultat osmišljene potrebe radnikâ, građana i organizacija koji žive i rade na njenom prostoru, već je u visokom stepenu uspostavljena državom kao njena produžena ruka, pa je zbog toga i dobila obeležje države u malom. Ne treba zanemariti činjenicu da svi danas manje ili više govore o tome koje nadležnosti je Federacija i republika, odnosno pokrajina prenela na opštinu, a niko ne govori o tome koja su to svoja samoupravna prava i dužnosti utvrđena Ustavom radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i građani u mesnim zajednicama »preneli« na nivo opštine i njenih samoupravnih i političkih institucija. Ukoliko želimo imati opštinu kao otvorenu zajednicu i ukoliko želimo da ona stvarno bude »najzad pronađeni politički oblik u kome će se vršiti oslobođenje rada«, onda redosled prenošenja nadležnosti, funkcija, odnosno pravâ i dužnosti

Digitized by Google

mora polaziti od čoveka kao pojedinca i njegovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica prema onim samoupravnim i političkim institucijama koje se nalaze na nivou opštine. Sa tog stanovišta se onda može govoriti i o prenošenju pravâ i dužnosti opštine na nivo republike, odnosno pokrajine, a ne obrnuto, kao što je to sada slučaj.

5. Peta teza je da je obim institucionalizacije i pravnog normiranja organizacije opštine u obrnutoj srazmeri sa demokratizacijom njenog unutrašnjeg života, odnosno sa mogućnošću materijalne i moralne motivacije ljudi da razvijaju svoje stvaralačke sposobnosti za istovremeno stvaranje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara i sa uvećavanjem mogućnosti da ljudi te svoje stvaralačke sposobnosti i realizuju. Da ne bi bilo nesporazuma, nije sporno da se opština mora institucionalizirati, jer se bez institucija ne mogu donositi odluke. Nije sporno ni to da se ponašanje ljudi u opštini i njenim institucijama formalno-pravno mora normirati. Problem je u tome što je opština u toj meri institucionalizirana i život njenih građana i organizacija u toj meri pravno normiran da je to samo po sebi ugušilo samoupravljačku aktivnost ljudi kao stvaralačku aktivnost. Ovo stanje je posledica koncepcije (zablude) da imamo više demokratije i više samoupravljanja ako imamo više institucija, više pravnih normi, više ljudi u tim institucijama, ako imamo više sastanaka, ako sastanci što duže traju i ako u njima ima što više učesnika u diskusiji. To je u krajnjoj liniji posledica teze (zablude) da samoupravljanje u komuni znači da svi njeni stanovnici odlučuju o svemu. Ukoliko je ova teza više zastupljena, utoliko se čovek, umesto željenog univerzalnog samoupravljača, nužno pretvarao u »univerzalnog neznalicu«, a to znači da se uvećavala formalno-pravna mogućnost da odlučuje sa istovremenim smanjivanjem faktičkih mogućnosti da stvarno učestvuje u procesu odlučivanja, čime se istovremeno uvećavala mogućnost manipulacije njime kao »univerzalnom neznalicom«.

6. Šesta teza je da je obim institucionalizacije i pravnog normiranja organizacije opštine u obrnutoj srazmeri sa njenom ekonomskom efikasnošću. To znači da smo postigli takav nivo institucionalizacije i pravnog normiranja organizacije opštine da je opadanje njene ekonomske efikasnosti logična posledica. Ova teza da je ekonomska efikasnost opštine u obrnutoj srazmeri sa obimom njene institucionalizacije i pravnog normiranja neposredno je izvedena iz teze da je proces demokratizacije unutrašnjeg života opštine — ostvarivanje samoupravljačke aktivnosti ljudi, pre svega kao stvaralačke aktivnosti — u obrnutoj srazmeri sa postojećim obimom institucionalizacije i pravnog normiranja organizacije opštine. Time, razume se, ne tvrdim da je institucionalizacija i pravno normiranje opštine samo po sebi negativno. Reč je samo o tome da je obim institucionalizacije i pravnog normiranja organizacije opštine dostigao onaj nivo koji je sam po sebi morao sprečiti proces njene demokratizacije i blokirati uvećavanje njene ekonomske efikasnosti.

Digitized by Google

7. Sedma teza po autentičnosti pripada drugu Zdravku Mlinaru, ali, pošto je on nije ovde izložio, ja ću je interpretirati onako kako je on nju kao hipotezu formulisao pre desetak godina i empirijskim istraživanjem proveravao. Ta hipoteza je glasila da, ukoliko se uvećava prostor opštine, utoliko se objektivno udaljavaju samoupravne i političke institucije opštinskog nivoa od čoveka kao pojedinca. To znači dve stvari: prvo, da se u tom procesu znatno smanjuje mogućnost uticaja čoveka kao pojedinca na odlučivanje u onim institucijama koje se nalaze na nivou opština, a drugo, da se između čoveka kao pojedinca i institucija opštinskog nivoa stalno uvećava broj posredničkih institucija, što može, ali ne mora da otežava međuzavisnost u procesu odlučivanja u institucijama opštinskog nivoa i interesa čoveka kao pojedinca, — dakle, može, ali ne mora da otežava proces artikulacije autentičnih interesa stanovnika opštine do nivoa opštine i njihovu sintezu u institucijama opštinskog nivoa na zajednički interes svih stanovnika opštine. Ovaj problem je postao posebno značajan u vezi sa koncepcijom pluralizma samoupravnih interesa u savremenom jugoslovenskom društvu. Ovde ne bih izlagao međuzavisnost interesâ iz samoupravljanja u komuni jer sam o tome objavio celovit tekst.[1]

Ovde bih u vezi sa interesima ukazao na dva problema. Prvo, nužnost razlikovanja fiktivnog (subjektivnog) od stvarnog (objektivnog) interesa kako čoveka kao pojedinca tako i zajedničkog interesa pojedinih organizacija, a i stanovnikâ opštine kao celine. Drugo, proces artikulacije i usklađivanja protivrečnih interesa, naročito u velikim opštinama, nužno je višestepen. To znači da se neki interesi mogu usklađivati i ostvarivati u osnovnoj organizaciji udruženog rada, neki u mesnoj zajednici, neki na nivou radne ili složene organizacije udruženog rada, a neki isključivo na nivou opštine. Praktična konsekvenca ovog stava je da, ukoliko se artikulacija i usklađivanje interesâ od čoveka kao pojedinca i njegove osnovne samoupravne organizacije i zajednice kreće ka institucijama opštinskog nivoa, utoliko se na višem nivou artikulišu i usklađuju samo oni interesi koji su *zajednički*.

8. Iz ovoga sledi teza da se nužno mora smanjivati broj takozvanih univerzalnih institucija, dakle, institucija u kojima će se odlučivati samo o zajedničkim interesima, a da će se istovremeno uvećavati broj institucija u kojima će se usklađivati specifični ili parcijalni interesi, ali koji neće biti u sukobu sa zajedničkim interesima. U ovoj tezi je sadržan stav da se moramo osloboditi iluzije o čoveku kao univerzalnom samoupravljaču i konstituisati takve organizacije i institucije koje će biti rezultat osmišljene potrebe radnikâ i građana, odnosno u kojima će radnici i građani moći ostvarivati i odlučivati o svojim specifičnim interesima. Samoupravljanje uopšte, pa, prema tome, i samoupravljanje u komuni podrazumeva da, kad je u pitanju interes, akter odlučivanja o njemu mora biti najpre neposredno njegov nosilac, a zatim delegat određene skupine radnika ili građana.

[1] Vidi: *Interesi i samoupravljanje*, »Marksistička misao«, br. 6/1980, str. 41—61.

Digitized by Google

To, primera radi, znači da, kad je u pitanju odlučivanje o lokaciji i izgradnji stanova solidarnosti, o tome moraju odlučivati oni koji svoje Ustavom zagarantovano pravo na stan mogu ostvariti samo izgradnjom takozvanih stanova solidarnosti. To istovremeno znači da instituciju koja odlučuje o tome sačinjavaju oni koji nemaju stanove, a ne oni koji su već ostvarili Ustavom zagarantovano pravo na stan.

Isti je slučaj i sa problemom nezaposlenih. Odlučujući uticaj na zapošljavanje nezaposlenih moraju imati oni koji nisu ostvarili Ustavom zagarantovano pravo na rad i upravljanje društvenim sredstvima za proizvodnju. I, shodno tome, instituciju koja odlučuje o zapošljavanju nezaposlenih moraju sačinjavati oni koji nisu zaposleni, a ne oni koji su već ostvarili svoje Ustavom zagarantovano pravo na rad i upravljanje društvenim sredstvima za proizvodnju.

Razume se da su ove teze u potpunoj suprotnosti sa postojećim stanjem. Kao što se zna, skupštinu samoupravne interesne zajednice za solidarnu stambenu izgradnju sačinjavaju uglavnom ljudi koji već imaju stanove, kao što i skupštinu samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje sačinjavaju uglavnom oni koji su već zaposleni. U toj činjenici je sadržan na izgled banalan problem kvoruma. On je postao problem naročito u onim institucijama u kojima se odlučuje o svemu. Klasičan primer takvih institucija je radnički savet, veće udruženog rada opštinske, republičke skupštine itd. Jedna analiza je pokazala da radnički savet po zakonu mora da odlučuje o preko 70 raznovrsnih tematskih područja. Može se pretpostaviti da su svi članovi radničkog saveta za vreme trajanja mandata profesionalni samoupravljači i da su fakultetski obrazovani, pa ni u tom slučaju ne bi mogli o svim ovim pitanjima kvalifikovano i odgovorno odlučivati — ne bi mogli u toj meri kvalifikovano o svim pitanjima odlučivati da za posledice donetih odluka snose ne samo moralno-političku, nego i materijalnu, pa i krivičnu odgovornost za posledice pogrešnih ekonomskih odluka. Iz toga sledi zaključak da svako dalje institucionaliziranje i pravno normiranje opštine snagom političke vlasti države putem zakona nužno produkuje opštinu kao produženu ruku države i državu u malom i samim tim, istovremeno, proces demokratizacije i ostvarivanje samoupravljanja i ekonomske efikasnosti komune je u obrnutoj srazmeri sa procesom decentralizacije političke vlasti republike i pokrajine na političke institucije opštinskog nivoa. To ne znači da ja tvrdim da je država sama po sebi i u svakom slučaju negativna i time ne tvrdim da država ni u kom slučaju ne može da bude faktor demokratizacije društva u ostvarivanju samoupravljanja i veće ekonomske efikasnosti države uopšte, pa, prema tome, i komune. Pitanje je kada ona to i u kojoj meri može. Sadašnje faktičko stanje opštine uglavnom pokazuje da država objektivno po prirodi svog bića ne može da bude ni najjači ni odlučujući faktor istorijskog procesa samoupravljanja u komuni i uvećavanja njene ekonomske efikasnosti.

Digitized by Google

9. Ova teza sadrži, u stvari, pokušaj identifikacije jednog faktičkog stanja za koje mislim da nije dobro. U organizaciji udruženog rada postoje dve paralelne samoupravne institucije čiji su smerovi ekonomske gravitacije suprotni. Radničko samoupravljanje u organizaciji udruženog rada završava se radničkim savetom i on po prirodi svoje funkcije i klasnog bića stalno teži da što više ostvarenog dohotka ostane na raspolaganju organizaciji udruženog rada, a da se što manje izdvaja iz organizacije udruženog rada za opštu i zajedničku potrošnju. Pored radničkog saveta postoji više delegacija koje su formalno-pravno uporište onim institucijama koje su delegatskim sistemom izvedene iz organizacija udruženog rada. To znači da su ove delegacije formalno-pravno uporište za legalizaciju što većeg izdvajanja iz dohotka organizacije udruženog rada za opštu i zajedničku potrošnju, koja se ostvaruje u onim organizacijama i institucijama koje su delegatskim sistemom izvedene iz organizacija udruženog rada. Odnos moći između radničkog saveta i delegacije je u korist radničkog saveta. Međutim, odnos moći između radničkog saveta i onih institucija koje imaju svoje uporište u delegacijama koje su delegatskim sistemom izvedene iz organizacija udruženog rada je u korist ovih institucija, a na štetu radničkog saveta. Time se može objasniti činjenica da je relativno dugo privreda uopšte, a naročito njen proizvodni deo, po svojoj ekonomskoj moći na nivou proste reprodukcije, a materijalna osnova samoupravljanja u njoj na nivou raspolaganja sredstvima za lične dohotke i u izvesnoj meri za zajedničku potrošnju, a da se istovremeno u ovim institucijama (društveno-političkim zajednicama svih nivoa, poslovnim bankama, samoupravnim interesnim zajednicama itd.) istovremeno konstantno javlja višak sredstava. Moguća su dva rešenja ovog problema: prvo je da, kada se odlučuje o izdvajanju iz dohotka organizacije udruženog rada za opštu i zajedničku potrošnju, funkciju delegacije vrši radnički savet i, drugo, da samo u tim slučajevima funkciju delegacije zajednički vrši radnički savet i delegacije koje postoje u organizaciji udruženog rada iz tog nivoa.

10. Ova teza se odnosi na polemiku o subjektivnom faktoru kao faktoru demokratizacije unutrašnjeg života komune. Svoj negativan stav o statutarnoj odluci da se osnovne organizacije Saveza komunista iz osnovnih organizacija udruženog rada direktno povezuju sa opštinskim komitetima Saveza komunista izložio sam u jednom posebnom tekstu[2] i o tome ne bih sada govorio. Ovom prilikom bih izložio dve teze u vezi sa neograničenim omasovljavanjem Saveza komunista Jugoslavije.

Prva teza je da, ukoliko Savez komunista postaje masovnija organizacija (sada ima oko dva i po miliona članova), utoliko se gubi razlika u misaonim i akcionim sposobnostima između članova Saveza komunista kao pojedinaca i onih koji nisu članovi Saveza komunista. Posledice ovakvog stanja su, između ostalog,

[2] Vidi: »Savremenost«, 1—2/1980, str. 56—57. i posebno str. 64—66.

Digitized by Google

u naglom slabljenju misaone i akcione sposobnosti članova Saveza komunista kao pojedinaca i osnovnih organizacija Saveza komunista da se ostvaruju kao avangarda radničke klase i njeno revolucionarno jezgro, ali i vodeća idejno-politička snaga lokacije svog delovanja.

Drugo, ukoliko se Savez komunista neograničeno omasovljava, utoliko objektivno jača politička moć rukovodstava Saveza komunista, a unutar njih moć neformalnih grupa. Zbog toga smatram da nije prihvatljiva teza da je nagli priliv mladih ljudi u Savez komunista rezultat samo njihove idejne opredeljenosti za programsku orijentaciju i tekuću politiku Saveza komunista Jugoslavije. Ne treba zanemariti činjenicu da na jednom fakultetu od ukupnog broja studenata ima više članova Saveza komunista nego članova Saveza socijalističke omladine. Kada smo ušli u analizu ovoga, utvrdili smo da se preko članstva u Savezu komunista, protiv oficijelnog stava Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, dobijaju potvrde o moralno-političkoj podobnosti koje u znatnoj meri omogućavaju studentima članovima Saveza komunista da rešavaju svoje socijalne probleme, koji, inače, sa članstvom u Savezu komunista ne bi smeli imati nikakve veze — dobijanje kredita za vreme studija, smeštaj u studentskom domu, stipendije itd.

Radivoje Marinković:

Ako smo se okupili da otvoreno razgovaramo o problemima komune, a mislim da nam je to veoma potrebno, ja bih za taj razgovor naznačio nekoliko otvorenih, za teoriju i praksu značajnih pitanja:

Prvo, u ovakvoj vrsti suočavanja ne treba zaobići pitanje samog *koncepta*, a posebno u vezi sa osnovnom idejom komune, njene geneze i oblikovanja, što je u dosadašnjoj diskusiji i učinjeno. Mene lično u poslednjih deset godina zaokuplja problem odnosa političkih oblika, na jednoj, te odnosâ i procesa, na drugoj strani. Pri tome polazim od Marksovog stava da se prevrat u ekonomskoj strukturi društva može meriti preciznošću prirodnih nauka, a da se politička nadgradnja, kao i nadgradnja uopšte, javlja kao izraz tih odnosa. Uvažavajući veliki značaj same nadgradnje i njen povratni uticaj na bazu, ipak se potvrđuje, a to nam svedoči i naš samoupravni razvoj, pa i praksa realizacije komune, da se politički oblici u svom suštinskom značenju, po onome što jesu kao realizovan odnos, svedu na to da predstavljaju izraz same društveno-ekonomske strukture. U tom smislu ne postoji veliki raskorak između društveno-ekonomske strukture i

Digitized by Google

same suštine, shvaćene kao odnos koji se realizuje, naše političke nadgradnje. U njoj se manifestuju sva protivurečja kojima se karakteriše sama osnova. Raskorak, i to ozbiljan, postoji između političke nadgradnje kakva je deklarisana u programskim orijentacijama, institucionalizovanom sistemu ili našim glavama i prakse.

Mislim da bi se danas, kad je reč o konceptu komune kao skupu ideja i njihove operacionalizacije kroz razne oblike na institucionalno-organizacionom planu, trebalo kritički suočiti sa onim što komuna jeste kao društveni odnos. Preciznije, treba suočiti to što je u našim glavama sa samom stvarnošću.

Za mene je otvoreno pitanje *da li su neke promene koje su usledile* od trenutka institucionalno-organizacionog uobličavanja komune pa do danas promenile i same okolnosti, pa i neke polazne pretpostavke na kojima je koncept zasnovan? Ovde pre svega imam u vidu koncept komune čiji su elementi formulisani u Programu SKJ te društveno-istorijski trenutak i okolnosti u kojima se to dogodilo.

Drugo, mislim da do sada nismo učinili ozbiljan pokušaj da teorijski promislimo neke nejasnoće, makar se radilo o nijansama, koje se javljaju pri uporednom i istovremenom promišljanju koncepta sadržanog u Programu SKJ i koncepta koji smo operacionalizovali u Ustavu SFRJ od 1963, pa i u Ustavu od 1974. godine. Da li tu postoje neke bitne razlike? Tu se na samom početku razmišljanja javlja pitanje koje je ovde pokrenuo drug Ratković, a to je da smo komunu zamišljali pre svega kao *ekonomsku zajednicu*, polazeći pri tom od Marksa da je bez ekonomskog zajedništva teško zasnovati bilo koje drugo. Ako je ekonomsko zajedništvo temelj i svakog drugog, onda nema mesta našem čuđenju što se stvarnost mnogih opština u nas bitno razlikuje od samog koncepta. U vezi sa tim podsetio bih da je već na samom početku kristalisanja svesti o jugoslovenskoj komuni Milentije Popović isticao da se »rađa komunalna zajednica kao ekonomska zajednica«. Napominjući da se njena suština ne iscrpljuje u tome, on izričito naglašava da, »ukoliko ne bi bila ekonomska zajednica, ona ne može biti komunalna zajednica u onom smislu kakve su tendencije našeg razvitka i kakve su naše želje — kako to mi shvatamo na osnovu Marksovih gledišta o slobodnoj asocijaciji proizvođača. Ekonomska zajednica je osnovica, realna materijalna osnovica celokupnog života komunalne zajednice«.[1]

O programskom skiciranju komune kao osnovne društveno-ekonomske zajednice u kojoj se uspostavljaju odnosi proizvodnje, raspodele i potrošnje u Programu SKJ se kaže: »U okviru jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja, na bazi jedinstvenog pri-

[1] Milentije Popović, *Razvijanje sistema »komunalne zajednice«*, »Naša stvarnost«, br. 9/1953.

Digitized by Google

vrednog plana i u okviru jedinstvenog sistema raspodele, komune treba da imaju pune mogućnosti da, raspoloživim materijalnim sredstvima, u datim uslovima, razvijaju proizvodnju i proizvodne snage.«[2]

Ti elementi društveno-ekonomskih odnosa su okolnosti na kojima je zasnovan programski koncept komune. Lično mislim da su se te okolnosti bitno izmenile prihvatanjem tržišne ekonomije, konstituisanjem organizacija udruženog rada i njihovog prava da raspolažu dohotkom, naročito onim delom koji je namenjen proširenoj reprodukciji i slično. Time su se u samom produkcionom odnosu izmenile neke pretpostavke konstituisanja određenih vidova asocijacija, među koje spada u prvom redu komuna. Naime, time su pravci kretanja skrenuli na drugu stranu, a zajednički interesi poprimili neka svojstva drugačija od onih na koja se računalo u periodu kristalizacije i prihvatanja koncepta komune. Za nas kao nedovoljno poznato ostaje pitanje u kojoj je meri sam dohodak, kao osnovni pokretač privređivanja i merilo položaja svakog privrednog i radnog subjekta, redukovao značenje komune kao asocijacije, čime su u prvi plan izbile njene funkcije vlasti i funkcije u oblasti komunalnih delatnosti. To je jedno od ključnih pitanja o kojem bi trebalo ovde raspravljati.

Treće, čini se da je skiciranjem komune kao ekonomske zajednice u Programu SKJ istovremeno impliciran i stav da za to ekonomsko zajedništvo, koje se u stvarnosti, od komune do komune, može bitno razlikovati, treba tražiti i odgovarajuća institucionalno-organizaciona rešenja. Međutim, naš Ustav poznaje jedan jedinstven model. Primena tog modela na različite stvarne situacije izaziva mnogo problema. Za određene situacije je on preuzak, za druge preširok. Posebno je teško, polazeći od ustavnog određenja komune kao samoupravne zajednice, pri čemu se podrazumevaju određeni odnosi, a ne samo puke forme, konkretne komune promišljati iz njihovog stvarnog društvenog bića. Pri takvom pokušaju odmah se suočimo sa stvarnim razlikama koje su takve i tolike da mnoge konkretne komune, po definiciji i normi istovetne, kao društveni realiteti ne mogu da se upoređuju. To je onaj drugi splet okolnosti koje posreduju u realizovanju koncepta. Lako bismo konkretnom analizom došli do zaključka da u određenim komunama ne postoje ni minimalni uslovi da bi se konstituisale kao samoupravne zajednice, podrazumevajući pri tom da samoupravna zajednica ne znači samo promenjenu formu, već i same uslove i sadržinu odnosâ. Onda nije nikakvo čudo kada se u takvoj komuni funkcije vlasti ispoljavaju kao dominantne.

Četvrto, trebalo bi se zapitati da li smo u razradi koncepta komune bili opterećeni etatističkim pristupom. Kada to kažem, imam u vidu činjenicu da smo još u Programu SKJ komuni dodelili neke funkcije koje, u suštini, nisu ništa drugo nego funkcije koje treba da ima država u procesu proširene reprodukcije. U Ustavu smo dobro razradili njene funkcije vlasti, pa smo da-

[2] *Program SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 164.

Digitized by Google

nas ozbiljno suočeni sa komunalnim etatizmom, dok problem komune kao asocijacije stalno ostaje otvoren.

Peto, čini mi se, mada sam u tome dosta usamljen, da se sama komuna oblikuje po jednom centralističkom modelu. Kad to kažem, imam u vidu samu suštinu odnosâ i procesa i u komuni kao *društvenom prostoru*. Tu odmah izuzimam političko-organizacionu stranu, jer smatram da smo u tom pogledu izvršili pravi revolucionarni prevrat, pa smo, bar što se tiče formalno-institucionalnog plana, stvorili optimalne mogućnosti za podruštvljavanje vlasti, demokratsku raspodelu moći, demokratsko ispoljavanje i usaglašavanje interesâ. Međutim, na drugoj strani, i suprotno takvoj samoupravnoj organizaciji, komuna se kao društveno organizovan prostor i realno prostorno zajedništvo oblikuje po jednoj centralističkoj logici, o čemu je govorio i drug Grbić. Naime, svedoci smo činjenice da se skoro svi potencijali koncentrišu u njen urbani centar. Svi bitni uslovi i funkcije lociraju se tu, dok ostali delovi prostora ostaju prazni. Takvom centralizacijom su sami ljudi koji žive u komuni objektivno dovedeni u različit položaj u pogledu mogućnosti zadovoljavanja zajedničkih potreba, ostvarivanja samoupravnih prava i potvrđivanja kao članova te zajednice. To je jedan od ključnih problema koji mi stalno zaobilazimo, ali nas podaci o planovima razvoja komuna, gde se sve podređuje razvoju urbanog centra, podaci o lokaciji proizvodnih kapaciteta, obrazovnih, naučnih, zdravstvenih, kulturnih i drugih institucija, o napuštanju sela itd., stalno upozoravaju na to. Ja ovo ističem zbog toga što je za oblikovanje komune kao samoupravne zajednice od presudnog značaja da li će se u celom prostoru te zajednice stvarati približno iste osnove i uslovi za život, rad i samoupravljanje ili će se sve to zgusnuti na jednom mestu.

Šesto, izražena je tendencija zatvaranja komune, ali ne samo komune. Nužno je, pored svima poznate tvrdnje da je krivac za to subjektivni faktor — komunalna elita i birokratija, kritički promisliti da li u samom biću komune, u njenom društveno-ekonomskom položaju, kao i ukupnim odnosima koji se javljaju kao njeno socijalno okruženje, deluju faktori iz kojih se tendencija zatvaranja rađa kao zakonita. Sklon sam da pripišem dominantan uticaj tom sklopu okolnosti, gde se subjektivni faktor javlja samo kao jedan od činilaca, i to ne onaj najznačajniji. U svakom slučaju, to postavljam kao pitanje za raspravu.

To su za mene neka nezaobilazna pitanja kada je reč o komuni. Da rezimiram. Kada je reč o konceptu komune i samoj stvarnosti, ja se pitam da li smo taj koncept izveli iz stvarnosti ili smo ga proizveli na osnovu nekih drugih pretpostavki. Jer, ako je ovo drugo, onda stvarnost zaista nije kriva za to što smo je ignorisali i što se ponaša kako se ponaša. Ne radi se tu samo o komuni, već i o celini društva. Ja komunu ističem jer o njoj razgovaramo, ali i zbog toga što se u njoj, nekada u klici, a nekada veoma izraženo, ispoljavaju svi bitni problemi našeg društva.

Digitized by Google

(*Dimitar Mirčev:* Očigledno je da koncept nismo izveli iz celokupne stvarnosti, nego iz temeljnih tendencija u stvarnosti. Međutim, tačno je i da nije izmišljen taj koncept. Prema tome, koncept je u procesu kao i stvarnost.)

(*Radivoje Marinković:* Onda pokušajmo da kritički spoznamo taj proces, to jest da li ti procesi znače realizaciju koncepta, makar koliko to išlo sporo, ili, u nekim bitnim tendencijama, odstupaju od njega ili ga čak negiraju.)

Dimitar Mirčev:

Hteo bih ovo da pitam i druga Marinkovića i ostale drugove: zašto mislimo da je ekonomsko zajedništvo otpalo iz koncepta komune? Naime, iz definicije je otpalo i mi znamo zašto; da se ekonomske funkcije komune ne bi shvatile kao komunalna ekonomija, zatvorena, autarkična itd. Međutim, društveno-ekonomske funkcije su komuni ostale, a one su i u konceptu. Druga je stvar da li smo stvorili uslove za ostvarivanje tih društveno-ekonomskih funkcija, a, po svemu sudeći, nismo stvorili uvek te uslove. Ilustracija toga je što je tako reći polovina jugoslovenskih komuna proglašena za nerazvijene. (*Lazar Đurovski:* I više.) Znači, i više. Prema tome, te nerazvijene komune nemaju uslove za ostvarivanje svojih društveno-ekonomskih funkcija i dobijaju podršku ili pomoć od republika. To zapravo baca specifično svetlo uopšte na koncept komune. Dakle, imamo koncept za koji nemamo uslova da se ostvaruje i unapred smo svesni da je to tako.

Međutim, sada se diskusija prebacuje na uslove, na to koji su uslovi potrebni komuni da bi ostvarivala svoje društveno-ekonomske funkcije, a iz koncepta te funkcije nisu otpale.

I drugo, ako se govori o Marksu, kod njega je komuna još i država. Pariska komuna je bila u isto vreme i država. Ja nisam siguran da možemo na taj način mehanički da upoređujemo naše komune, ne samo prostorno, sa Pariskom komunom.

Jovan Raičević:

U načinu društvenog organizovanja u nas, čini mi se, ima dosta problema. Po Ustavu i Zakonu o udruženom radu obrazovane su osnovne organizacije udruženog rada, ali u njihovom stvaranju su, izgleda, bili primarniji neki organizacijsko-pravni nego tehničko-tehnološki i ekonomski kriterijumi. Otuda se ima utisak o prevelikoj usitnjenosti i rascepkanosti organizacija udruženog rada, pa

Digitized by Google

se postavlja pitanje mogu li se one razvijati kao bazične ćelije društva i u ekonomskom smislu, u smislu mogućnosti da se stvarno razvijaju i da budu ćelije tog novog produkcionog odnosa koji se stvara. Čini mi se da se slični problemi javljaju i sa komunom. Da li je taj naš koncept o opštini i u teritorijalnom i u ekonomskom smislu dobar, da li pruža sve pretpostavke da se razvije sve bogatstvo života ljudi i zadovolje sve stalno rastuće ljudske potrebe, da se razvijaju i produbljuju samoupravni odnosi, čitav splet socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturnih veza i odnosa? Da li je mogućno razvijati i ostvarivati koncept komune u tako malim opštinama, patuljastim i nerazvijenim, koje imaju po 15 do 20 hiljada uglavnom samo seoskih stanovnika? Jer, mi imamo komuna, ja sam iz Toplice, jedna najnerazvijenija komuna zove se Žitorađa, ima 20 hiljada stanovnika. Da li to može da egzistira kao komuna?

Drug Grbić je postavio pitanje — u ekonomskom smislu to bi se moglo definisati kao prelivanje vrednosti između jačih komunalnih centara, koji se razvijaju, i jednog poluseljačkog miljea, malih opština koje okružuju te centre, čija se funkcija svodi uglavnom na proizvodnju hrane i snabdevanje tih većih potrošačkih centara.

Drug Marinković, opet, konstatuje da se čitavi prostori uopšte ne razvijaju, a na njima postoje opštine. Kako će ići ti procesi daljeg razvoja, da li industrijske pogone treba dislocirati u tim malim seoskim opštinama po svaku cenu ili, možda, neki prostori i treba da ostanu takvi kakvi su, neki prostori mogu da budu čak i napušteni jer nemaju nikakvih ekonomskih pretpostavki, a kod nas, u našem sistemu, na njima egzistira sada neka opština. Razume se, svaki prostor, pa i brdsko-planinski predeli mogu se iskoristiti za nešto, za razvoj turizma i stočarske proizvodnje. Na takvim prostorima je bolje razvijati, na intenzivan način, neku granu proizvodnje hrane nego nerentabilan industrijski pogon, koji »proizvodi« gubitke.

Prema tome, postavlja se i pitanje: šta su mnoge sadašnje male i nerazvijene opštine u odnosu na taj opšti koncept, da li ima opština koje zaista na osnovu tog koncepta ni po obimu, ni po svojoj teritoriji ni po svojoj opštoj razvijenosti ne mogu da egzistiraju kao takve zajednice? To je jedno.

Drugo, ovde je bilo postavljeno nekoliko pitanja koja su malo i protivrečna. Recimo, jedna je teza da je Ustav napustio komunu kao ekonomsku zajednicu. Maločas smo čuli ispravku da su opštini ipak ostale društveno-ekonomske funkcije zajednice. Sada, opet, ne razumem razlikovanje između tih pojmova i termina, pa bi, možda, bilo dobro postaviti i načelno pitanje — da li je komuna uopšte zajednica? Možda bi bilo dobro da sada povedemo raspravu o tim pitanjima.

Digitized by Google

Vidak Vujačić:

Moje izlaganje odnosiće se uglavnom na mogućnost *definisanja pojma »komuna«*, mada su neki cijenjeni prethodni govornici, Lazar Đurovski, Neca Jovanov i Radivoje Marinković, o tome dali svoj određen doprinos. S obzirom na to da nijesam niti pravnik, niti ekonomista niti politolog, već po struci filosof, zato neka mi bude dozvoljeno da sa filosofskog gledišta definišem pojam »komuna«.

O totalitetu bića komune do sada nije dat pravi odgovor, već samo neki parcijalni, koliko konkretni, toliko i apstraktni odgovori. Nema do sada pravih odgovora ni na to šta je to opšta zakonitost komune. Da bi se odgovorilo šta je to komuna, njezino ukupno biće i njezina opšta zakonitost, trebalo bi poći ne od apstraktnog, već od konkretnog saznanja. Utoliko prije ukoliko želimo da naše saznanje o biću komune bude jedno sintetičko saznanje. Zbog toga ovdje i naglašavamo da bi komunu i njezinu istoriju trebalo shvatiti i razumijevati u *totalitetu*, s obzirom na to da je kategorija totaliteta podloga svakom naučnom pogledu na svijet; tako reći osnova za razumijevanje ne samo bića komune, već i društva uopšte.

Saznanje o komuni i njenom biću postepeno je narastalo prema nekoj od njenih karakteristika, osobina ili svojstava, nužno se pretakalo u nešto sintetičko i opšte saznanje. Pa ipak, tek jedna dublja analiza pojma »komuna« trebala bi da uslijedi na osnovu daleko šireg i obuhvatnijeg određenja pojma. Smisao ovog iskaza je, naime, u tome da se odgovori i pokaže šta je to bitno određenje. Jedinstvo komune sa »samom sobom« trebalo bi da znači to bitno određenje, pri čemu se misli i na jedinstvo pojedinačnih, posebnih i opštih sadržaja bića komune i na razlike koje postoje među tim sadržajima. Dakle, saglasno onom Hegelovom stavu da je svako jedinstvo protivrječnosti, gdje je svaka protivrječnost relativna prema identitetu.

Proučavanje komune ne može se svesti samo na tumačenje nekih njenih karakteristika, na jedno obilježje, osobinu ili svojstvo, već prije svega na razumijevanje totaliteta bića komune. Nema sumnje, »prikupljanje« pojedinih konkretnih obilježja, interpretacija konkretnih stanja i pojava, događanja i dešavanja nužni su u sagledavanju i u razumijevanju totaliteta bića komune. Pojedina obilježja komune ne mogu se, međutim, na isti način posmatrati i interpretirati. Ona obilježja komune koja se relativno lako mogu posmatrati, istraživati i ispitivati samo su jedan njezin konkretan »izraz«, jedno njezino »lice« postojanja. Druga, pak, svojstva komune su s onu stranu »viđenog«, pa se zato teško mogu poimati i interpretirati; tako reći, takva obilježja ne mogu se ni jednim postojećim instrumentarijumom istraživati i ispitivati. To znači, drugim riječima, da jezikom možemo predočiti samo jedno konkretno »lice« komune, onu njenu »viđenu« stranu, dok njenu »drugu« stranu, onu »neviđenu«, jezikom ne možemo

Digitized by Google

obuhvatiti. Reklo bi se, to je ono što zadaje najviše teškoća u proučavanju totaliteta bića komune, s obzirom na to da su njegove granice dobrim dijelom izvan našeg jezičkog izražavanja i iskazivanja. Samo jedno dugoročno istraživanje i ispitivanje moglo bi da otkrije, analitičkim putem, različite strane totaliteta bića komune, kako bi nam se pružila mogućnost sagledavanja cjeline. S obzirom na to da smo suočeni sa tom činjenicom, za nas je ovdje još uvijek najvažnije da otkrijemo neka bitna ili osnovna svojstva-osobine totaliteta bića komune, kako bismo sa najmanjim mogućim brojem pojmova, svakako onih relevantnih, otkrili strukturu pojma.

Raznim određenjima i definicijama komune samo se djelimično približavamo istini. Zato ćemo se, u cilju obuhvatanja pojma totaliteta komune, ovdje poslužiti taksacijom samo nekih bitnih određenja obilježjâ, osobina ili svojstava. *Prvo*, istorijski pojam komune. Komuna se uzima kao »istorijska« zajednica ljudi koja mora da bude stalno dorasla svojoj istoriji. Istorija komune je sva u bivanju, a svako konkretno bivanje označava njezino postojanje u nekom vremenu i u nekom društvu. To pokazuje neprestano prevazilaženje jednog konkretnog »oblika« komune u drugi, u neku konkretnu istorijsku stvarnost komune. *Drugo*, sekularistički pojam komune. Ovdje se komuna uzima kao »projekcija« etnikona, »iskonska ćelija« nacije, »oblik« postojanja nacije, odnosno naroda. *Treće*, ustavni pojam komune. Ovdje se pojam »komuna« uzima u više posebnih značenja, kao, na primjer: komuna je »društveno-politička zajednica«; »neposredna zajednica ljudi na teritorijalnoj osnovi«; »društveno-politička zajednica« koja »konstituiše« političke oblike vlasti; »društveno-politička samoupravna struktura«; najniži »teritorijalni kolektivitet«; »osnovna administrativna zajednica«; »ustavna kategorija«; »ustavna institucija«, izražena u zajedničkom ustavu, Ustavu Jugoslavije. *Četvrto*, institucionalni pojam komune. Kao »institucija« komuna je isto što i »institucija — skupština«; »kreacija« ili »emanacija« saveznog Ustava; adekvatan »izraz« najviše vlasti, a ne, kako bi trebalo, »kreacija« subjektiviteta radnog naroda. *Peto*, sociološki pojam komune. Ovdje se pojam »komuna« vezuje za proces »ekonomskog oslobađanja rada«, s obzirom na to da postaje sve više zajednica rada, proizvodnje, potrošnje, ali istovremeno i sve više humana zajednica u kojoj vremenom više neće biti nikakvih oblika i sadržaja eksploatacije i alijenacije ličnosti. *Šesto*, ekonomski pojam komune. Ovdje se pojam »komuna« uzima kao »društveno-ekonomska zajednica«, s obzirom na to da obezbeđuje materijalne i druge uslove za rad ljudi, da razvija proizvodne snage društva i slično; »društveno-koordinirajuća zajednica«, s obzirom na to da usklađuje pojedinačno i zajedničko, pojedinačne i posebne interese sa opštim interesima; »ekonomska zajednica«, s obzirom na to da je njena ekonomska funkcija najvažnija. *Sedmo*, samoupravni pojam komune. Komuna je »samoupravna zajednica«, koja je utoliko samoupravnija

Digitized by Google

ukoliko je nosilac samoupravljanja. Time što je samoupravna zajednica, u njoj se odvijaju procesi decentralizacije i dezalijenacije ličnosti, ali i procesi proizvodnje i raspodjele društvene svojine na samoupravni način. *Osmo*, praktični pojam komune. Sasvim je izvjesno da se u praksi komuna najčešće shvata i razumijeva kao »najniža« društveno-politička organizacija. Međutim, ono što je ovdje najvažnije konstatovati jeste to da su praktični »izražaji« ili »oblici« komune u neprestanom sukobu sa postojećim normama, ali i sa ponuđenim teorijskim »konceptom«, osobito sa njegovim idealitetom. *Deveto*, pragmatsko-utilitaristički pojam komune. Komuna je »interesna zajednica«, to jest takva zajednica u kojoj ljudi imaju »zajednički interes«. Ona je utoliko korisnija zajednica ukoliko ljudima pruža stvarne uslove življenja. Svrha zajedničkog življenja ljudi sastoji se isključivo u težnji ka koristi i udobnijem životu. *Deseto*, birokratsko-tehnokratski pojam komune. Komuna je »društvo« u malom, to jest takva »društvena zajednica« u kojoj se odvijaju klasni sukobi, borba između raznih socijalnih slojeva za vlast i monopolizam; »društvo« u kome su suprotstavljeni različiti interesi u okviru postojeće hijerarhijske rang-ljestvice; »klasno-grupna« zajednica u kojoj se odvija proces raspodjele društvene svojine na grupnu ili, pak, na ličnu svojinu; »lokalno-etatistička« ili »lokalno-birokratska« zajednica na čijem se vrhu nalaze moćni pojedinci, dok su drugi, obični građani, na ivici zbivanja i događanja, sasvim nemoćni da se izraze kao autentične ličnosti našeg vremena i epohe. *Jedanaesto*, »ontološki« pojam komune. Komuna je, po prirodi stvari, jedna »otvorena« zajednica; danas je nešto drugo nego što je bila juče, a sjutra će biti nešto drugo nego što je danas. Sasvim je izvjesno da će sjutra komuna sve više biti »humana zajednica« ,a sve manje »politička«, »pravna« ili »institucionalna«; sve više »totalna« zajednica, a sve manje »jednodimenzionalna« i »djelimična«.

Pojam »komuna«, kao što vidimo, uzima se u dva svoja osnovna značenja. *Prvo*, komuna kao »jednodimenzionalna« zajednica ljudi. Ona je ili samo društveno-politička i teritorijalna zajednica, ili samo društveno-ekonomska zajednica, ili samo ekonomska zajednica, ili samo pravno-institucionalna zajednica, ili samo zajednica na čijem su vrhu moćni pojedinci ili samo moralna zajednica itd. *Drugo*, komuna kao »višedimenzionalna« zajednica ljudi. Ona je, naime, jedna totalna i otvorena zajednica, koja se ispoljava u mnoštvu različitih oblika. Zbog toga ćemo, prije nego što pređemo na definisanje samog pojma »komuna«, morati da damo još nekoliko opštih napomena. *Prvo*, za definisanje pojma »komuna« nužna je istorijska analiza, tim prije ako već hoćemo da pokažemo različite »oblike« ispoljavanja komune, koji se »kreću« od jednog ka drugom, od nižih ka višim ispoljavanjima i ostvarenjima. To znači da je za definisanje pojma »komuna« nužan dinamičan prilaz. *Drugo*, svjesni smo da se pojam »komuna« ne može bilo kakvom definicijom obuhvatiti, bilo kakvim siste-

Digitized by Google

mom verbalnih znakova, pa ma kako oni i izražavali bitne sadržaje komune. *Treće*, pojam »komuna« može se samo dijelom obuhvatiti realnom definicijom, s obzirom na to da je ona »dinamična«, a ne »statična« ljudska zajednica. Komuna je, u stvari, takva zajednica koja će sve više i snažnije da stvaralački prevladava savremene oblike moći i monopolizma, eksploataciju i alijenaciju ličnosti, pojave birokratizacije i tehnobirokratizacije, s obzirom na to da kao »otvorena« zajednica teži ka višim oblicima humaniteta. *Četvrto*, komunu bi trebalo razumijevati u procesu, u neprestanom prevazilaženju određenih konkretnih oblika ispoljavanja. U tom smislu definicija bi trebalo da sadrži i stav da je težnja ka idealitetu komune sama komuna. *Peto*, iako je komunu »definisao« Marks, ona još uvijek iznova »traži« svoje posebne i konkretne »koncepte«. Marksov »koncept« komune potvrđuje se samo u onom opštem, u opštoj zakonitosti. *Šesto*, komuna je, u stvari, određen društveni totalitet, koji u jednom vremenu ne može da ispolji i realizuje sva svoja obilježja, osobine ili svojstva. To nije mogla juče, a to ne može ni danas, a to neće moći ni sjutra. Kao određena društvena zajednica, komuna se samo u svojim konkretnim oblicima ispoljava i realizuje u vremenu i prostoru, u zakonitomređanju pojedinih »stanja«, »oblika«, osobina ili svojstava. Nema sumnje, to važi i za svaki drugi društveni totalitet. U tome je, reklo bi se, suština problema — da komuna ne može biti sva u jednom vremenu i u jednom društvu; tako reći, ona u isti mah ne može da bude sve, već samo jedno i djelimično.

Osim ovih opštih napomena, koje se odnose na mogućnost definisanja pojma »komuna«, moramo uzeti u obzir i neke druge. *Prvo*, totalitet pojma »komuna« odnosi se prema jednom njenom konkretnom obliku kao cjelina prema dijelu. *Drugo*, pojam »komuna« ima instrumentalno i praktično značenje za postojeći sistem vlasti, za državu, klasu, socijalni sloj, za partiju koja je na vlasti. *Treće*, pojam »komuna« označava stanje-proces u okviru određenog konkretnog totaliteta. *Četvrto*, pojam »komuna« nužno se ispoljava samo jednom svojom »dimenzijom«, a nikada sa svim obilježjima, osobinama ili svojstvima, i sa samom sobom. *Peto*, pojam »komuna« označava određen entitet, izražava neku stalnu karakteristiku, da joj entitet po prirodi pripada. Pa ipak, i pored svega toga, time još ne možemo da obuhvatimo pojam »komuna« u cjelosti, s obzirom na njegove transcendentalne oblike i sadržaje. To znači, drugim riječima, da se pojam »totaliteta komune« ne može svesti na razumijevanje samo jednog njenog dijela, fakticiteta, s obzirom na to da je razumijevanje totaliteta komune istovremeno i refleksija o njemu.

Dosadašnja tumačenja i interpretacije ne mogu, po prirodi stvari, da izraze pun sadržaj pojma »komuna«, s obzirom na to da se odnose samo na njegove određene i konkretne oblike i izražaje. Nema sumnje, ni nama ovdje nije moguće obuhvatiti pojam u cjelini. To nije nikakvo nasilje nad istinom, već saznajni iskaz da nema znanja koje bi bilo do kraja iscrpeno i cjelovito.

Digitized by Google

Već i zato što istine ne mogu biti podjednako istinite za svaku generaciju. Iako među tumačima i interpretatorima ima značajnih razlika, ipak je, reklo bi se, među njima prisutna neka opšta osnova koja ih spaja, njihova logička kultura. Saglasno tome, ovdje ćemo pokušati da definišemo opšti pojam »komuna«, kao i njegov obim i njegov sadržaj. Kada naglašavamo »opšti pojam komuna«, onda mislimo na nužno apstrahovanje mnogobrojnih oblika i sadržajâ koje praksa sobom nosi. To znači, recimo, da nećemo ulaziti niti u stepen razlika između normativnog i stvarnog niti između razvijene i nerazvijene komune i slično. Prilikom definisanja imaćemo u vidu samo onu koliko juče, toliko i danas najrazvijeniju komunu, s obzirom na to da nam ona daje neke potrebne »elemente« za definisanje opšteg pojma »komuna«.

Zavisno od otkrivanja bitnih oznaka pojma »komuna«, možemo da uvidimo u čemu se sastoji ispravnost ovakvog definisanja. Sam termin »komuna« (lat. *communis;* fran. *commune)* ne objašnjava mnogo. Zato ćemo poći drugim putem, to jest otkrivanjem bitnih oznaka pojma. Kao i svaki pojam, i pojam »komuna« izražava bitne oznake koje ga čine i obrazuju. Definisanje pojma, u ovom smislu, zahtijeva, *prvo,* nalaženje najbližeg rodnog pojma *(genus proximum); drugo,* otkrivanje njegovih specifičnosti *(differentia specifica),* to jest oznaka koje ga razlikuju od drugih sličnih pojmova. Ovakvo definisanje *(definitio fiat per genus proximum et differentiam speciam),* gdje ne nabrajamo sve moguće oznake pojma, jeste realno definisanje. Za pojam »komuna« njegov je najbliži rod-pojam »zajednica ljudi«, dok su njegove posebne oznake vezane za društveni, politički, samoupravni, kulturni, teritorijalni, ekonomski, interesni i drugi izražaj. Nema sumnje, sve su to sadržaji za realnu definiciju, ali su, ipak, dosta siromašni, s obzirom na to da nedostaju genetski sadržaji, koji pokazuju kako nastaje i kako se pojavljuje dati pojam. Zato ćemo se ovdje poslužiti realno-genetičkom definicijom. Saglasno tome, mogli bismo definisati opšti pojam »komuna« na, otprilike, slijedeći način: komuna je otvorena ljudska zajednica, nastala na određenoj teritoriji, istorijske, ekonomske i političke osnove, čiji konkretan »oblik« ispoljavanja direktno zavisi od stepena civilizacijskih i kulturnih sadržaja datog društva. To znači, drugim riječima, da bismo, u zavisnosti od toga kako neko društvo »traži« i »potrebuje« komunu, mogli definisati neku konkretnu komunu, koliko onu od juče, toliko i ovu danas. No, ostavimo to stručnjacima drugih profila i struka.

Ovdje se zadržimo još na tome šta znači opšta zakonitost komune. Čini nam se da smo, definicijom opšteg pojma »komuna«, već jednim dijelom pokazali i izrazili tu njenu opštu zakonitost. Samim tim što opšta zakonitost komune označava isto što i njeno bitno svojstvo. Što je neko svojstvo komune bitnije, to je utoliko opštije, to utoliko više pokazuje opštu zakonitost, i obrnuto, što je neko svojstvo komune samo njeno, to je utoliko više samo njena vlastita zakonitost. Ovaj odnos između opštih i posebnih

Digitized by Google

svojstava komune, odnosno njenih opštih i posebnih zakonitosti implicite je sadržan i u pravno-normativnim aktima. Recimo, Ustav Jugoslavije nije mogao, po prirodi stvari, da na neposredan način precizira prava i dužnosti jedne komune. To je Ustav mogao samo na nivou Federacije. Takođe ni republički ustavi nijesu mogli da preciznije odrede prava i dužnosti komune, mada su nešto »konkretniji« od Ustava Jugoslavije. Tek je statut jedne komune njezin najvažniji akt, koji u sebi sadrži, u dijalektički »ukinutom« vidu, i Ustav Jugoslavije i republički ustav. Statut komune, znači, istovremeno izražava i opštu i posebnu zakonitost komune, gdje su opšte i posebne zakonitosti komune samo njeni »segmenti«, a njene vlastite zakonitosti »izraz« opštih i posebnih zakonitosti.

Najdan Pašić:

U svom uvodnom ekspozeu drug Đurovski je ukazao na plime i oseke našeg interesovanja za komunu i na razloge tog variranja stepena interesovanja za ovu problematiku u našem društvu. Ovo oživljavanje interesovanja za komunu sigurno je povezano neposredno sa osnovnom dilemom pred kojom se našlo društvo na sadašnjem stepenu svog razvoja, a to je kako da se celokupan društveni život i globalna zajednica konstituiše na samoupravnim osnovama. Postoji opšta saglasnost i među marksistima, a to potvrđuje i naše iskustvo, da baš u tom procesu komuni pripada posebno značajna uloga, jer je ona primarni okvir, polazna osnova kompleksne samoupravne integracije, integracije funkcionalne i teritorijalne, integracije proizvodnje i potrošnje, lokalne integracije sa integracijom u širim društvenim razmerama itd.

Međutim, za samoupravni karakter opštine bitna je baš ova uloga, koju ona vrši (ili ne vrši) u procesima samoupravnog integrisanja. Komuna je onoliko samoupravna koliko je nosilac tih procesa samoupravnog integrisanja. Ako ona tu funkciju ne vrši, ako ta strana njenog bića nije razvijena, onda to dovodi u pitanje njen samoupravni karakter, bez obzira na svu demokratičnost i samoupravnost institucionalnih oblika njene organizacije.

I pozitivne i negativne, i samoupravne i antisamoupravne, i integrativne i dezintegrativne tendencije koje se ispoljavaju u našem društvu imaju i svoju osnovu i svoje uporište u mikrokosmosu komune. I zato, kao što je i drug Kardelj istakao u svom govoru na savetovanju u Nišu, mi o problemima političkog sistema ne možemo ozbiljno raspravljati ako problem komune ne stavimo u centar naših rasprava.

Ako komunu posmatramo u istorijskoj retrospektivi, uočavamo dve faze njenog razvoja. Danas možemo jasno izdvojiti i po-

Digitized by Google

sebno posmatrati onu prvu, ranu fazu razvoja komune, onaj »juriš« na osvajanje komunalne samouprave kao bitnog vida ekspanzije samoupravnih odnosa preko okvirâ radnih organizacija. To je ono »herojsko doba« komune o kome je ovde već bilo reči.

Međutim, bez obzira na sve ono što je tada bilo postignuto širokom demokratizacijom odnosâ i van fabričkih okvira, baš kroz razvoj komune tada su delovali i vrlo jaki ograničavajući faktori, a osnovni ograničavajući faktor bio je stepen razvijenosti samih samoupravnih odnosa. Samoupravljanje je tek počelo da hvata korene u sferi materijalne proizvodnje i raspodele, u privrednom preduzeću, tako da se tada, u toj fazi, jasno razlikuje samoupravljanje od samouprave, i mi čak i upotrebljavamo dva termina: radničko samoupravljanje i društveno samoupravljanje.

Razume se, to je utisnulo pečat i svim institucijama u komuni, a posebno načinu odlučivanja koji je u njoj uspostavljen. U stvari, to je period kada se insistira na oblicima neposrednog demokratskog odlučivanja, ali onim oblicima koje poznaje i građanska demokratija. To su oni oblici koji se u predstavničkim sistemima javljaju kao komplementarni (zborovi birača, zatim referendum i drugi oblici neposrednog izjašnjavanja građana). Ali to su oblici koji polaze od građanina-pojedinca, znači, osnova je ona na kojoj se konstituiše i političko-predstavnička, građanska demokratija. Osnovni produkcioni odnos još nije bio izmenjen u tom stepenu da bi omogućio druge oblike demokratije na političkom planu.

Tome odgovaraju i promene u ekonomskom položaju komune. Taj položaj jača, ali jača na starim, državno-svojinskim osnovama. U stvari, opštini se predaje upravljanje jednim delom državno-svojinskog monopola. Ona počinje da se javlja u ulozi »vršioca dužnosti sopstvenika društvene svojine«, kako bi rekao Kardelj: Ranije je to bio monopol centralnih državnih organa, republike itd., a sada u tome participira i opština, to jest sada se sprovodi decentralizacija državno-svojinskog monopola kao privremeni surogat za stvarno podruštvljavanje državne svojine. To još nije pravo, istinsko podruštvljavanje državne svojine, nego jedan surogat za to. To je decentralizovan svojinski monopol, koji se delimično prenosi i u komunu. Zbog toga su se i javljale sve one negativne pojave: s jedne strane — osamostaljivanje opštinskih oligarhija, »opštinski slučajevi« itd., koncentracija vlasti u vrhu, što je svojstveno svim političko-predstavničkim sistemima, a s druge strane — komuna se javlja i u ulozi nosioca državne funkcije upravljanja u privredi. I to, razume se, opterećuje njenu samoupravnu prirodu, ograničava je i izopačava.

Kada smo posle 1963. godine prestali da tretiramo komunu kao ekonomsku zajednicu, odbacili smo, u stvari, samo ono što je predstavljalo državne prerogative upravljanja privredom prenete na komunu. Zato su se u komuni u prvom periodu tako jako i manifestovale lokalističke i grupno-svojinske tendencije. Vlast se dočepala mogućnosti da raspolaže velikim sredstvima i iz toga su

Digitized by Google

se rađale, reprodukovale grupno-svojinske, lokalističke tendencije, čiji je centar u tom periodu bio u komuni.

Dalji proces je bio usmeren na demokratizaciju političkog odlučivanja u našem sistemu. Mi smo pokušavali da činimo dalje korake u demokratizaciji ukupne strukture političkog sistema, političkog odlučivanja, i tu su se pojavile ozbiljne teškoće, ozbiljni problemi, ukoliko sve to nije bilo stavljeno u funkciju osnovnog produkcionog odnosa, to jest ukoliko politički sistem u celini, pa ni politički sistem u komuni, nije građen neposredno u službi osnovnog procesa društvenog oslobađanja rada.

Prema tome, ako u toj svetlosti posmatramo komunu, onda je potpuno besmisleno govoriti o tome da li komuna ima ekonomske funkcije ili nema ekonomske funkcije itd., jer njen zadatak mora da bude baš to društveno oslobođenje rada, a to je osnova na kojoj ona može da vrši svoju integrativnu funkciju. Kako se može vršiti samoupravna integracija opštine ako ta zajednica nema i funkciju ekonomske zajednice, samo ekonomske zajednice drugog tipa, ne sistema državnih organa upravljanja privredom na lokalnom nivou.

Razvoj samoupravljanja je stvorio nove pretpostavke za rekonstrukciju političkog sistema, pa i za rekonstrukciju opštine, za promenu njene strukture, u organizacionom, institucionalnom pogledu, u funkcionalnom smislu itd., pre svega stvaranjem samoupravnih organizacija i zajednica na kojima izrasta delegatski sistem kao prvi konkretan pokušaj prevazilaženja podele na javnu i privatnu sferu, to jest integrisanjem samoupravljanja u celovit politički sistem.

Razume se, i tu se prolazio niz međustepenica i svaka pojedina mera nije uvek dostizala svoje ciljeve, ali delovalo se u tom pravcu, i to je već bila bitna pretpostavka za konstituisanje samoupravne komune, sada na jednom višem nivou razvijenosti samoupravnih odnosa.

Bitna pretpostavka ovakvog razvoja bila je i dekoncentracija odlučivanja u samoj opštini. Umesto skupštinskog centralizma, u stvari, centralizma izvršno-političkog vrha u opštini, sada se stvara prostor za autonomno interesno organizovanje kroz sistem interesnih zajednica, koje dobijaju vrlo važno mesto u ukupnoj strukturi komune. Tako dolazimo do jednog vrlo složenog, razuđenog sistema samoupravnih odnosa u komuni.

Međutim, očigledno je da je taj temelj još uvek nedovoljno učvršćen, da ove pretpostavke nisu još u potpunosti realizovane, da su one stvar naše koncepcije i naše vizije, a još uvek ne i činjenice društvene i političke stvarnosti. Jer, u stvari, ukinut je državno-svojinski monopol, ali ne i svojinsko pravo prisvajanja, upravo prisvajanja po svojinsko-pravnom osnovu u najrazličitijim vidovima.

Ako bi se postavilo pitanje koji je najteži problem sa kojim je društvo suočeno u ovom trenutku, moglo bi se reći da su to pojave opasnosti od raspada društvene svojine, od grupno-svojin-

Digitized by Google

skog raspada društvene svojine, u čemu učestvuje čitav niz subjekata našeg sistema, od osnovne organizacije udruženog rada do komune i do drugih društveno-političkih zajednica. To je glavna opasnost i glavna prepreka na putu samoupravne integracije, bez obzira na institucionalne pretpostavke i normativna rešenja koja smo usvojili i uveli u život. Opasnost je u tome što svi segmenti društvene strukture i u opštini (sada govorimo samo o opštini) mogu da postanu nosioci grupno-svojinskih tendencija, stavljeni su u takav položaj da su im te grupno-svojinske tendencije tako reći prirodne, da izviru iz njihovog položaja. Nosilac grupno-svojinskih tendencija je svaka osnovna organizacija udruženog rada zbog toga što nije sigurna u pogledu onih sredstava koja nisu neposredno pod njenom kontrolom. Svako udruživanje sredstava itd. predstavlja sa gledišta te organizacije rizik u ovim nestabilnim odnosima kakve imamo i s obzirom na ove mehanizme otuđivanja dohotka kao što su banke i drugi mehanizmi.

Građanin je, isto tako, sklon da bude nosilac grupno-svojinskih i lokalističkih tendencija, jer je u pogledu nivoa, obima, kvaliteta zadovoljavanja svojih elementarnih životnih potreba teritorijalizovan u najvišem stepenu, to jest u svakodnevnom životu radnog čoveka, građanina mnogo zavisi od »sreće« ili »nesreće« da je stanovnik bogate ili siromašne opštine, one koja ima razvijene socijalne službe, i školstvo, i zdravstvo, kulturne ustanove itd. ili one druge koja to nema niti može da obezbedi.

Nosioci tih grupno-svojinskih tendencija su, razume se, i politički organi i organi upravljanja u samoj opštini. To su oni krugovi koji, u stvari, gazduju, upravljaju velikim društvenim sredstvima. Iako smo ukinuli državni kapital u njegovom čistom i klasičnom vidu (investicione fondove i slične institucije), i danas društveno-političke zajednice, pa u tom redu i opštine, imaju velike prerogative koji dovode do stvaranja kvazisvojinskih i parasvojinskih odnosa nad društvenom svojinom, u smislu uspostavljanja nekog novog, prikrivenog državno-svojinskog monopola. To se postiže kroz razne oblike intervencija, pre svega kroz vrlo rastegljivo i dalekosežno pravo određivanja uslovâ privređivanja organizacija udruženog rada. Određivanjem uslovâ privređivanja može se vršiti eksproprijacija organizacija udruženog rada dosta proizvoljno i može se vršiti jedno dalekosežno, proizvoljno prelivanje dohotka i preraspodela dohotka u najširim razmerama, ne samo između preduzeća, nego i regiona, privrednih grana itd.

Kada je opština u pitanju, izvori tog državno-svojinskog monopola su i razna ovlašćenja koja ima opština u pogledu ubiranja gradske rente. U tom vidu se akumuliraju ogromna sredstva, koja kontroliše opštinska upravljačka vrhuška. Zatim ogromna koncentracija sredstava koja ne podležu dovoljno javnoj kontroli, a koja se koncentrišu u velikim društvenim službama, u stvari, u fondovima samoupravnih interesnih zajednica i u fondovima organizacija za gazdovanje stanovima, u fondovima socijalne, zdravstvene zaštite itd. I to su sredstva koja su *de facto*, s obzirom na

Digitized by Google

slabo razvijene samoupravne odnose u samim samoupravnim interesnim zajednicama, pod kontrolom opštinske birokratije, odnosno centralnog upravljačkog kruga u opštini, i to je veliki izvor njegove moći.

Sve to dovodi i do oživljavanja pojava političkog pluralizma u opštinama, do toga da su opštine ne samo optuživane za to, nego sa dosta osnova optuživane da i same postaju nosioci grupno-svojinskih i lokalističkih tendencija i da učestvuju u punoj meri u onome u čemu učestvuju i republike i pokrajine, u razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta, doprinoseći teritorijalnom zatvaranju itd.

Dalja posledica, što se tiče političkog sistema, jeste oživljavanje političkog pluralizma u novim vidovima, ponovno jačanje uskih oligarhija u opštinama. Ponovo su na dnevnom redu »opštinski slučajevi«.

Sada bih, kratko, nabrojao ono što mislim da bi trebalo da budu neki pravci akcije u daljem razvijanju samoupravne prirode opštine u našem sistemu. Mnoge institucionalne pretpostavke su već stvorene, a druge se mogu dograditi, ali, kao što je govorio drug Čedo Grbić, treba se osloboditi iluzije o svemoći propisâ, o svemoći normi, jer je njihovo dejstvo, ako pretpostavke nisu stvorene, direktno kontraproduktivno, postižu se efekti direktno suprotni od onoga što se želelo normirati i obezbediti.

Prvo što mi se čini da je najvažnije i čemu mora da se posveti osnovna pažnja ako hoćemo da realizujemo koncept opštine kakav imamo (a ja mislim da imamo jedan dosta razrađen koncept opštine) jeste osposobljavanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica da adekvatno artikulišu svoje interese. One za to još nisu ni izdaleka osposobljene, a pogotovu ne da artikulišu te takozvane autentične, istinske, dugoročne interese udruženog rada. Mi tek treba da osposobimo te organizacije za tu funkciju, da one ne budu nosioci samo empirijskih, vulgarnih, neposrednih interesa, interesa shvaćenih kao neposredna materijalna korist, nego da svoju perspektivu i svoj stvarni interes vide u procesima samoupravnog integrisanja i u onome što taj proces može da donese u smislu materijalnog jačanja položaja udruženog rada itd.

Sa tog stanovišta mora da se preispita i da se na drugi način postavi uloga veća udruženog rada u opštinskoj skupštini. Mislim da je ovo veće još uvek kvazipredstavničko po svome karakteru i da uopšte ne vrši integrativnu funkciju na ekonomskom planu, što bi trebalo da bude njegov primarni zadatak. Opština treba da ostvaruje svoju ekonomsku funkciju prvenstveno preko veća udruženog rada u opštini. To je ono pravo mesto gde se na delegatskom principu, samoupravno, može vršiti ta ekonomska integracija i pretvaranje opštine u samoupravnu zajednicu.

A sada, ako se pogleda kako rade veća udruženog rada, koje su funkcije koje ona stvarno vrše, onda će se videti da se ta veća ne razlikuju bitnije od druga dva veća, koja imaju drugačiju sa-

Digitized by Google

moupravnu osnovu, pa, prema tome, i drugačije zadatke. I u veću udruženog rada izglasavaju se propisi koje priprema opštinska administracija. Ono izglasava propise iz oblasti privrede, ova druga dva veća izglasavaju propise iz drugih oblasti, ali to se svodi, u krajnjoj liniji, na jednu glasačku mašinu za normativnu produkciju opštinske administracije.

Dalje što mislim da se mora postići u opštini da bi ona vršila svoju integrativnu funkciju jeste to da se interesna artikulacija vrši u okviru razvijene funkcije planiranja, čiji su nosioci svi samoupravni subjekti, jer bez samoupravnog planiranja, ali razvijenog, istinskog planiranja, nije moguće ono što je u svom izlaganju tražio drug Neca Jovanov — identifikovanje autentičnih interesa. Tek u sistemu samoupravnog planiranja, kad je on razvijen, kada se shvati njegov smisao, svaka ćelija društva, posebno svaka organizacija udruženog rada sagledava svoj položaj i svoje perspektive razvoja u okviru celine, u okviru svoje povezanosti sa drugim delovima. U protivnom, ona je spremna samo da reaguje na one ekonomske mere, povoljne ili nepovoljne, koje je neposredno tangiraju, umesto da ona, na osnovu sagledanih interesa, bude nosilac impulsâ za donošenje tih mera.

Dalje, mislim da se samoupravno odlučivanje mora da koncentriše ne samo na usklađivanje interesâ u vezi sa utvrđivanjem politike, nego i na odgovornost za sprovođenje utvrđene politike. Dokle god usklađivanje interesâ bude svođeno u praksi na nagađanje oko ove ili one konkretne mere, dotle nećemo imati razvijen sistem samoupravne integracije u opštini i uopšte u našem delegatskom sistemu. Znači, usklađivanje interesâ mora da se vrši u okviru jedne konzistentne, dobro planirane i dugoročno postavljene politike, a ne da se sve svede na beskrajno nagađanje i natezanje oko pojedinih praktičnih, konkretnih mera, koje u suštini treba da služe sprovođenju politike. Drugim rečima, konkretne mere treba da budu u službi realizacije politike, a ne proizvod nagađanja u svakom konkretnom slučaju. Jer tako se nikada neće lako usaglasiti interesi. Proizvođači mleka će uvek biti zainteresovani da cena mleka bude veća, a potrošači da cena mleka bude manja. Ako budemo cenu mleka određivali *ad hoc* pogodbama, onda nikada nećemo doći do nekih trajnijih i ekonomski opravdanih i celishodnih rešenja niti ćemo zaštititi dugoročne i stvarne interese udruženog rada. Mislim da je to takođe potrebno istaći.

Ono što bi takođe bilo značajno u vezi sa razvojem samoupravne opštine jeste reintegrisanje izvršne funkcije u opštinski skupštinski mehanizam, u delegatski sistem.

S obzirom na to da je kod nas hipertrofirana funkcija artikulacije interesâ, i u to baš parcijalnih interesa, potpuno nesocijaliziranih, u onom njihovom najgrubljem vidu, to oduzima ogromno vreme, usporava ceo mehanizam odlučivanja i ostavlja veliki prostor za izvršne organe. U situaciji kada treba delovati, izvršni organi *nolens volens* preuzimaju na sebe odgovornost da

Digitized by Google

donose mere, da sprovode neku određenu politiku itd. A skupštinski mehanizam, delegatska veća, u stvari, ostaju po strani, i pogotovu ne ostvaruju svoju funkciju demokratske kontrole nad izvršavanjem politike, a na tom području izvršavanja leže i glavne slabosti sistema, a i njegova neefikasnost i mnoge mane kojih smo svesni. Prema tome, to može bar delimično da poništava pozitivan efekat demokratskog procesa utvrđivanja politike ukoliko nije obezbeđen i demokratski način kontrole izvršavanja politike. I onda dobijamo nešto što na prvi pogled može izgledati kao neka demokratizacija, a u stvari je izvlašćivanje delegatskih skupština i celog delegatskog mehanizma. To je rešavanje putem dogovorâ i pregovorâ između vrhova raznih struktura u opštini (predsednik opštinske skupštine dogovara se sa predsednikom izvršnog saveta, sa predsednikom Socijalističkog saveza, Saveza komunista itd.). U tom krugu ovlašćeni šefovi »struktura« rešavaju stvari, a to se naziva proces dogovaranja, sporazumevanja itd.

Taj mehanizam stavlja »u aut« ceo skupštinski mehanizam, jer onda se u skupštini samo prihvata ono što je već faktički odlučeno na nivou raznih koordinacionih tela koja se formiraju u opštini.

Samo ako su svi ovi uslovi ispunjeni, opština neće biti država u malome, već okvir i glavno sredstvo samoupravne integracije, neće biti vlast koja deli pravdu i koja arbitrira u sukobu različitih interesa, nego će biti oružje udruženog rada u funkciji jačanja produkcionih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Krste Sardžovski:

S obzirom na sastav učesnika ovog okruglog stola, ja bih imao status čoveka iz »neposredne proizvodnje«, odnosno iz udruženog rada. Pokušaću da kao predsednik Izvršnog saveta Skupštine opštine Karpoš u Skopju iznesem neka iskustva iz naše prakse. Nadam se da će to doprineti donošenju zaključaka realnijih od onih koje smo čuli u dosadašnjoj raspravi. Pri tome mislim da se neki zaključci izvlače bez dovoljno osnove ili se, pak, od slučaja pravi pravilo.

Konstatacija da ima mnogo opština sa tretmanom nerazvijenih je opšta i neracionalna, budući da nije svejedno da li se one nalaze u SR Sloveniji, odnosno u SAP Vojvodini ili u SR Makedoniji, odnosno u SAP Kosovo. Ovo ističem zbog toga što je kriterijum za nerazvijenu opštinu različit u svakoj republici, odnosno autonomnoj pokrajini. Upravo zbog toga, pre nego zaključimo da li ima mnogo ili malo nerazvijenih opština u Jugoslaviji, treba najpre da definišemo kriterijume za to koje opštine i pod kojim uslovima će imati status nerazvijenih. S tim u vezi mislim da ćemo

Digitized by Google

još dugo imati opština sa tretmanom nerazvijenih i manje razvijenih. Ovo naročito zbog toga što će se taj kriterijum neprekidno menjati i poboljšavati.

Isto tako, kada se govori o velikoj moći u opštini, o velikoj vlasti i o zatvorenosti — treba to i objasniti i obrazložiti. Neko je rekao kako se ne prihvata ni jedna organizacija udruženog rada da »uđe«, da izgradi neki pogon na tom području. Mislim da se ni o tome ne može donositi jedinstven zaključak. Naprotiv, i ovde treba imati u vidu stepen razvijenosti opštine, stepen zaposlenosti, broj radno sposobnih, nacionalni dohodak itd. Zato se ne bih složio da se etiketiraju kao autarkične i one opštine koje broje jedva 20 hiljada stanovnika, koje imaju nizak procenat radno sposobnog stanovništva, budući da je to pretežno poljoprivredno stanovništvo i da mladi napuštaju poljoprivredu. Rekao bih da ove opštine traže od organizacija udruženog rada iz drugih opština da izgrade neki industrijski pogon kako bi se i time povećao nacionalni dohodak i na taj način zadržalo radno sposobno stanovništvo, odnosno zaposlio veći broj građana u društvenom sektoru i time stvorili bolji uslovi i za razvoj infrastrukture, za više sredstava za samoupravne interesne zajednice i slično. Zatim se govori da opština, odnosno organi uprave, izvršni organi i slično imaju veliku vlast. Lično mislim da ovlašćenja koja imaju ti organi i zajednice odgovaraju njihovim obavezama. Mogu da pretpostavim da izneti primeri više ukazuju na neispunjavanje obaveza i na nerad koji nije u skladu sa njihovim ovlašćenjima ili znači uzurpiranje prava udruženog rada nego na potrebu da se smanje ili preispitaju ovlašćenja izvršnog organa, odnosno organa uprave u opštini.

Kada o ovome govorim, imam u vidu iskustvo iz rada organâ naše opštine. Zato bih ukratko izneo iskustva iz metoda rada Izvršnog saveta Skupštine opštine Karpoš u Skopju i ujedno iskustva iz rada opštinskih organa uprave.

Izvršni savet ima devet članova. Svi su profesionalno angažovani, a sedam članova su rukovodioci opštinskih organa uprave. U pripremanju rada Izvršnom savetu pomažu odbori koje je sam obrazovao i koji čine članovi Saveta i predstavnici udruženog rada, mesnih zajednica i istaknuta stručna lica. Sve materijale koje su pripremili drugi organi i organizacije za Skupštinu opštine razmatraju najpre odbori Saveta (Odbor za privredu, za društvene delatnosti, za finansije i slično), a Izvršni savet daje svoje mišljenje. Akte koje na osnovu programa rada ili po potrebi pripremaju organi uprave ili Izvršni savet u fazi nacrta — obavezno se dostavljaju radi konsultacije onim organizacijama udruženog rada ili mesnim zajednicama koje će kasnije biti nosioci njihovog realizovanja, odnosno na koje se odnose mere koje se u tim aktima predlažu. U ostvarivanju ove faze imamo problema u pogledu efikasnosti i ozbiljnosti u pristupu, no ohrabruje činjenica što trend ide ka poboljšavanju, odnosno odgovornijem odnosu prema ovoj fazi pripreme opštih akata, i to od strane uprave i udruženog rada, odnosno mesnih zajednica. Iskustvo ovakvog metoda pripreme

Digitized by Google

akata iz proteklih nekoliko godina je pokazalo da je znatno poboljšana efikasnost njihovog ostvarivanja budući da se sva sporna pitanja raščišćavaju u prethodnoj fazi, a u odlukama se ne nude neostvarljiva rešenja.

Još početkom 1978. godine na sednici Izvršnog saveta bilo je postavljeno pitanje: koliko su organi uprave u funkciji udruženog rada i da li se prilagođavaju potrebama radnih ljudi i građana?

Analizom smo utvrdili da su u ostvarivanju brojnih obaveza koje imaju opštinski organi uprave češći metodi rešavanja na stari način, često neefikasno, neodgovorno i nestručno, što se ogleda i u broju pozitivno rešenih prigovora u drugom stepenu. Nisu bili retki slučajevi nepoštovanja zakonskih rokova u donošenju rešenja, a nije ostvarivana ni neophodna saradnja sa organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama. Kritikovao se i nepotreban formalizam. Radni čovek i građanin morao je u brojnim slučajevima da određenim organima predočava razna uverenja i potvrde, da se pojavljuje sa svedocima i slično, čak i za činjenice koje se već nalaze u aktima organa uprave u opštini ili koje mogu da se utvrde na osnovu javnog dokumenta kojim stranka već raspolaže.

Utvrdili smo da stranke moraju dolaziti i po nekoliko puta radi kompletiranja podneska, a radnik u prijemnoj kancelariji ne zna kada će predmet biti rešen. Mnogi građani dolaze pred šalter samo da bi se obavestili gde treba da se obrate da bi dobili određen dokument itd.

Takav način rada još više se usložnjavao zastarelim odnosom i metodom rada, pa i samim radnim vremenom prijemnih kancelarija.

Iz godišnjih izveštaja o radu organâ uprave u opštini i u gradu Skopju utvrdili smo da su se radni ljudi i građani obraćali organima uprave preko 700 hiljada puta u toku jedne godine. Izračunali smo da je, pored dolaženja da se podnese zahtev, ako se samo još jednom dolazilo radi podizanja dokumenta i ako bi samo dva sata bila dovoljna da se napusti radno mesto — izračunato vrednošću jednog prosečnog radnog sata — u proizvodnji i uslugama izgubljeno oko 10 milijardi starih dinara.

Očigledno je da u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja nema mesta za opštinsku upravu klasičnog tipa, čija je funkcija pasivna i sastoji se u kontroli, izdavanju naredbi, dozvola i izricanju zabrana i kazni.

Našoj opštinskoj upravi nije se prigovaralo zbog njene moći, već zbog nemoći, neefikasnosti, nepotrebnog formalizma, neodgovarajuće organizovanosti, inertnosti i, konačno, zbog sporog prilagođavanja.

Kad smo utvrdili i ocenili da sve to nije u skladu sa funkcijama uprave u opštini, preduzeli smo mere za uvođenje nekih funkcionalnijih rešenja.

Nabrojaću samo neka od njih. Uveli smo radno vreme prijemnih kancelarija od 7 do 19 časova, kako bismo omogućili radnom

Digitized by Google

čoveku da dođe u slobodno vreme, a ne da napušta radno mesto da bi ostvario neku administrativnu potrebu u opštini. Pripremili smo obrasce za svaki podnesak koji je potreban radi dobijanja dokumenta koji izdaju organi uprave. Time smo izbegli nepotrebno čekanje pred šalterima, vraćanje stranaka radi unošenja neophodnih dopunskih podataka za rešavanje, zatim pozivanje radi kompletiranja priloga itd. Na istim obrascima utvrđen je i termin u kome će biti pripremljen traženi dokument, čime se izbeglo nepotrebno dolaženje više puta radi provere da li je dokument gotov. S druge strane, za referat uprave utvrđen je obavezan rok za pripremu traženog dokumenta i time otklonjeno nepotrebno odlaganje i duže čekanje. Uveli smo princip da nadležni organ u postupku po određenom predmetu sam pribavlja dokaze i utvrđuje činjenice potrebne za donošenje rešenja. Uveden je i »»dežurni« telefon sa koga radni ljudi i građani mogu da dobiju potrebne informacije bez dolaženja na šalter. Isto tako, pružena je mogućnost da stranci, na njen zahtev, traženi dokument bude dostavljen poštom.

Iskustva na ovom planu su početna i skromna, ali su značajna za menjanje odnosa uprave prema sopstvenoj funkciji u samoupravnom sistemu.

Kada već govorim o upravi, hteo bih da pokrenem i problem broja zaposlenih u organima uprave. Na ovo pitanje često se vraćamo naročito kada govorimo o uštedama u neproizvodnoj sferi i slično. U tom pogledu u jednakom su položaju i opštine koje zapošljavaju veći broj ljudi u organima uprave i one koje zapošljavaju jednu polovinu od njih. Mislim da bi bilo dobro da se izrade orijentacioni kriterijumi o optimalnom broju zaposlenih u organima uprave (na primer, za nekoliko tipova opština — razvijena, srednje razvijena i nerazvijena i slično). Isto tako, želim da ukažem da u gradovima sa više opština i u gradskim zajednicama poseban poblem predstavlja način utvrđivanja sredstava za finansiranje funkcija opština i funkcija gradskih zajednica. Zato bi bilo dobro ako se i tu, na osnovu određenih istraživanja, predlože određeni objektivni kriterijumi za formiranje i raspored prihoda u budžetima.

Jovan Raičević:

Samo jedna kratka replika. Ovde se upotrebljavaju dve kategorije: samoupravno ponašanje, delegatski sistem, ovakav ili onakav, svakako bolji od postojećeg. Međutim, kako je rekao drug Pašić da je komuna mikrokosmos, u kome se prelama ceo naš sistem, bitna je jedna druga protivrečnost. Rekao je i to da komuna treba da bude integracija proizvodnje i potrošnje, a ja mislim da je ona integracija samo potrošnje, a ne i proizvodnje.

Digitized by Google

Prema tome, u čemu je esencijalni problem našeg društva, počev od komune pa do globalnog društva? Pre svega, u tome što se traži preko granica mogućnog, proizvedenog. Proizvodnja i proizvodne snage na svakom nivou svoga razvoja imaju određene, limitirajuće mogućnosti i neku meru koliko se može odvajati da bi se cela ta društvena nadgradnja i sve naše socijalne, humane i druge potrebe razvijale i zadovoljavale. Tu društvenu meru (u onom hegelovskom smislu) još ne određuje udruženi rad, nego socijalne i političke snage van njega. Kada se ekonomska supstanca enormno ispumpa iz tog udruženog rada, iz materijalne sfere, pa se »otkine« od njega i krene nekim drugim kanalima, labirintima političke sfere, onda imamo dominaciju politike nad ekonomijom. Zvali mi tu političku instituciju delegatskim sistemom ili nekakvim kongresom radničkih saveta koji permanentno zaseda, za šta se u poslednje vreme zalaže profesor Vranicki, ili, pak, predstavničkim sistemom, samoupravnom interesnom zajednicom, skupštinom, svejedno je u krajnjoj liniji, promena imena ne može promeniti suštinu odnosâ. Sve je to, u krajnjoj konsekvenci, ono što označavamo pojmom otuđivanja, a na njemu se rađa subjektivistička i voluntaristička ekonomska politika, odnosno neprirodan razvoj društva.

Mi imamo enormno školstvo, enormna socijalna davanja, preglomaznu i preskupu administraciju. Enormno velika sredstva se troše na tu »nadgradnju«, a njen efekat na ukupnu društvenu ekonomiju je nesrazmerno malen. Pored toga, iz udruženog rada se uzimaju sredstva, prikupljaju i koncentrišu na nivou opštine ili republike za posebne investicione poduhvate. Drugim rečima, izvršni državni organi, opštinski ili republički, javljaju se kao glavni nosioci privrednih investicija, kao glavni kombinatori koji, u sadejstvu sa bankama, obezbeđuju takozvane finansijske konstrukcije. Kombinacijom raznih poreza, doprinosa i kredita — dakle, etatističkim metodama se finansiraju mnogi objekti, posebno oni veliki, često i sa sumnjivim ekonomskim pretpostavkama, ali tobože vrlo značajnim za zaokruživanje i jačanje pojedinih nacionalnih ekonomija. U tom smislu republički (nacionalni) etatizam u ekonomiji nadjačao je, naročito u poslednjoj deceniji, opštinski etatizam, derogirao ga, a delimično i sasvim ugušio. Rešenje, međutim, nije u tome da jača opštinski na račun republičko-nacionalnog etatizma, nego da se podsecaju koreni i jednom i drugom, a da jača ekonomska logika udruženog rada. Ekonomska logika, da i ja upotrebim tu formulu, koja putem udruživanja rada i sredstava, ali na ekonomskoj logici udruživanja, treba da ruši sve barijere, i opštinske, i pokrajinske i republičke i da povezuje proizvođače na celom našem jugoslovenskom prostoru, pa i šire da se uključuju u svetsku ekonomiju. Tu je ključna stvar, po mom mišljenju, na koju se danas treba usredsrediti.

Radivoje Marinković:

Ali, šta određuje tu ekonomsku logiku?

Digitized by Google

Jovan Raičević:

Lično mislim, jačanje ekonomskih zakonitosti i robne proizvodnje, koju smo mi suspendovali i čije surogate sada imamo. Jer, po mom mišljenju, robna proizvodnja je ona revolucionarna, kosmopolitska snaga, ako hoćete, koja može da nas integriše, celu Jugoslaviju da integriše, pre svega komune u svojoj republici, a onda nacionalne ekonomije u jedinstvenu i zajedničku jugoslovensku ekonomiju. Tu postoje dva procesa. Jedan je — ekonomsko udruživanje rada u okviru naših nacija; taj proces ne samo što još teče, nego je i vrlo različit. On je u Sloveniji na jednom nivou, a na drugom na Kosovu, u Srbiji, recimo, drugačije na severu nego na jugu Srbije itd. Ali taj proces ne bi trebalo shvatiti kao jednosmeran i jednoznačan u smislu zaokruživanja i kompletiranja nacionalnih ekonomija kao zatvorenih i izolovanih celina. Paralelno s tim prvim procesom, koji treba da podstiču republike i pokrajine (u tome i jeste smisao njihove ekonomske i planske funkcije), treba da teče drugi proces integrisanja i ekonomskog povezivanja čiji je glavni nosilac udruženi rad, koji svojom klasnom logikom, a u socijalnoj simbiozi samoupravljanja (kao produkcionog odnosa) i proizvodnje vrednosti (robna proizvodnja), jedini i može da integriše nacionalne ekonomije u jedinstvenu jugoslovensku ekonomiju, a ovu, opet, da poveže sa svetskom ekonomijom.

Radivoje Marinković:

Zašto smo pravili revoluciju, da derogiramo robnu proizvodnju, kada se ona u kapitalizmu razvija u svojim optimalnim okvirima. To je sada problem: koja je to robna proizvodnja, da li proizvodimo robne, tržišne vrednosti ili upotrebne vrednosti?

Jovan Raičević:

Da ne ulazimo ovde u to, ali hoću da kažem da socijalistička revolucija ne ukida robnu proizvodnju niti je to lajtmotiv revolucije. Upravo je obrnuto — u istorijskoj praksi je poznato da revolucije koje su ukinule robnu proizvodnju, proizvodnju vrednosti, u njenom eminentnom ekonomskom značenju, ukinule su i sve ostale sisteme vrednosti. Na takvoj praksi je i nastao staljinistički sistem, voluntarizam i pozitivizam i u ekonomskoj praksi i teoriji. Naposletku, i po Marksu je tako. Ako ništa drugo, proizvodnja vrednosti čini proizvođača vlasnikom stvari, a kada mu se to izuzme, tada dolazi vlast nad njim. Umesto vlasti na stvarima, dolazi vlast nad ljudima. To je, istina, protivrečan odnos, koji ima i svojih imperfektnosti.

Radivoje Marinković:

Naročito neke čini vlasnicima.

Digitized by Google

Jovan Raičević:

Ali, nije tačno da robna proizvodnja, sama po sebi, donosi zlo i eksploataciju, kako to tvrde i pojedini naši »moralizatori« »čistog« socijalističkog društva. Proizvodnja, pak, koja proizvodi samo »upotrebne vrednosti«, a ne i »vrednosti«, uostalom, i nije robna proizvodnja. Ona je motorna snaga razvoja proizvodnih snaga. Razume se, ona rađa i imperfektnosti i otuđenje, ali se otuđenje ne ukida jednostavnim ukidanjem robne proizvodnje — upravo je obrnuto — protivrečnosti robne proizvodnje omogućuju da stvarni proces razotuđenja otpočne u stvarnosti. Jer razotuđenje — kako kaže i Marks — mora prevaliti isti put kao i otuđenje.

Ono što zbunjuje mnoge naše sociologe, politikologe i filozofe, na žalost, i mnoge ekonomiste, jeste što nisu razumeli Marksovo učenje o robi i novcu, proizvodnji vrednosti — jednom rečju, Marksovu teoriju radne vrednosti, odnosno od svega toga jednostrano su shvatili samo »fetišizam robe«, na čemu i grade mnoge svoje teorije o »usrećenju ljudi«, danas i ovde, jer nisu razumeli onu bitnu civilizacijsku i istorijsku ulogu proizvodnje vrednosti.

Svetomir Škarić:

Društveno-ekonomski razvoj komune je osnovno pitanje razvoja komune kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice. Od tog faktora bitno zavisi širina i stepen efikasnosti ostvarivanja ustavnih funkcija komune kao jednog od veoma značajnih oblika socijalističkog samoupravljanja u nas. Stoga društveno-ekonomska problematika današnje komune zaslužuje šira istraživanja i produbljene analize.

U nameri da ova naša rasprava produbi društveno-ekonomsku problematiku razvoja jugoslovenske komune, izneću samo sumarno neke relevantne rezultate naučnog istraživanja: »Teritorijalna organizacija, razvitak i ostvarivanje funkcija opština u SR Makedoniji«. Ovo je istraživanje sproveo Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju za potrebe Sobranja SRM, a završeno je ovih dana.

U tom istraživanju istražuje se, pored ostalog, dinamika razvitka trideset opština u SRM u periodu od 1966. do 1978. godine. Kao faktori analize koristi se 29 indikatora svrstanih u pet grupa: društveno-ekonomski, sociokulturni, komunikacijski, samoupravni i društveno-politički i indikatori za društvene delatnosti i standard. Na osnovu prikupljenih podataka u vremenskoj seriji od 13 godina izvršeno je hijerarhijsko grupiranje opština u SRM prema stepenu i dinamici njihovog razvitka. Istraživanje veoma pregledno pokazuje stepen dejstva određenih faktora na ukupan razvoj opštine u SRM i na stepen ostvarivanja funkcija opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice.

Digitized by Google

Faktorska analiza istraživanja ukazuje na sledeće pojave i tendencije:

Prvo, postoji sigurna regularnost između stepena dostignutog ukupnog društvenog razvitka opštine i ekonomskih indikatora. Opšti društveni razvitak opštine ne može se bitno ubrzati bez bitnog ubrzavanja ekonomskog razvitka. Sigurna regularnost postoji i između stepena opšteg društvenog razvitka opštine i dinamike njenog razvoja. To znači da postoji čvrsta veza između stepena razvijenosti i trendova i tendencija razvoja. Razvijene opštine i dalje se ubrzano razvijaju, a nedovoljno razvijene zaostaju u svom razvoju. Saglasno tome, istraživanje pokazuje da se odnosi u razvijenosti opština u SRM sporo i teško menjaju i da faktore menjanja tih odnosa treba tražiti u ekonomskoj sferi, odnosno u sferi angažovanja pre svega materijalnih i prirodnih resursa.

Drugo, postoji određena regularnost između razvijenosti opština i njihove regionalne pripadnosti. Tako, na primer, razvijene opštine uglavnom pripadaju vardarskom regionu, srednje razvijene centralnom regionu istočno i zapadno od Vardara sa razvijenim komunikacijskim vezama, a nedovoljno razvijene pripadaju periferiji Republike sa slabim komunikacijskim vezama.

Treće, prostorne, populacijske i socijalne karakteristike, iako su značajne, ne utiču bitno na stepen društvenog razvoja opštine. Tako, na primer, u grupi razvijenih opština ima prostorno velikih i malih, poljoprivrednih i industrijskih, ređe i gusto naseljenih, više i manje urbanizovanih opština. To potvrđuje činjenicu da ne postoji sigurna regularnost između navedenih obeležja i stepena razvijenosti opštine, kao što je to slučaj sa ekonomskim faktorima i komunikacijskim vezama.

Istraživanje formuliše osnovno saznanje da postoji visoka korelacija između dostignutog stepena opšteg društvenog razvitka i dinamike razvitka određene opštine. Međutim, u okviru određenih grupa opština koje su rangirane prema određenom stepenu razvoja postoje opštine koje se brže razvijaju, opštine koje stagniraju i opštine koje zaostaju u razvoju. Tako, na primer, u grupi razvijenih opština ima opština koje doživljavaju ekspanziju u razvoju, zatim, ima opština koje imaju umeren razvoj i, na kraju, ima opština koje stagniraju u razvoju. U grupi srednje razvijenih opština postoje najveća pomeranja. Ima opština koje se približuju razvijenim opštinama, ali ima i takvih koje inkliniraju nedovoljno razvijenim. U okviru ove grupe opština trendovi razvoja su veoma nestabilni. U grupi nedovoljno razvijenih opština ima takođe pomeranja, ali su ona neznatna. U celini, trendovi razvoja ovih opština su veoma niski i takvi koji onemogućuju krupna pomeranja na skali razvijenosti opština.

Istraživanje pokazuje da u praksi postoji koncentracija razvojnih potencijala u opštinskom centru, a da periferna područja zaostaju u svom razvoju u odnosu na opštinski centar. Odnos centar — područje predstavlja poseban problem sa stanovišta obezbeđivanja ravnomernosti razvoja opština. Celokupna istraži-

Digitized by Google

vačka evidencija potvrđuje da je odnos centar — područje nerazrešen i da se on reproducira i aktualizira. U osnovi ne postoje povoljni uslovi da se opštinsko područje razvija ravnomerno. Naprotiv, razvija se uglavnom opštinski centar, dok ostala naseljena mesta zaostaju. Evidentne su pojave odlivanja dohotka na teritorijalnoj osnovi u pravcu opštinskog centra. Takođe su evidentne i pojave centralizacije sredstava samoupravnih interesnih zajednica. Sredstva namenjena za zdravstvo, obrazovanje i kulturu vezana su uglavnom za opštinski centar. Ista je sudbina i sredstava namenjenih za stambenu izgradnju i komunalne usluge. Posebnu pažnju zaslužuje i pojava odlivanja sredstava i unutar udruženog rada u pravcu sedišta osnovne, odnosno radne organizacije udruženog rada. Nisu retke pojave da se radnici u isturenim delovima osnovne, odnosno radne organizacije nalaze u najamnom odnosu prema ostalim radnicima u osnovnoj, odnosno radnoj organizaciji udruženg rada. O tome je drug Čedo Grbić veoma ilustrativno govorio.

Pojava opštinskog centralizma i odlivanja dohotka na teritorijalnoj osnovi u korist opštinskog centra i sedišta osnovne, odnosno radne organizacije udruženog rada doprinosi da se periferna područja opštine socijalno prazne i da stanovništvo sa tih područja vrši pritisak na opštinski centar u pogledu zadovoljavanja svojih socijalnih, kulturnih i drugih potreba. Te pojave produciraju i određena konfliktna stanja na relaciji mesna zajednica — opštinska skupština, stimuliraju razvoj lokalizma i postojano pothranjuju zahteve za formiranje novih opština. Isto tako, ove pojave veoma negativno deluju na razvoj samoupravljanja i delegatskog sistema.

Marjan Rožič:

Na početku želim da kažem da podržavam ideju da se dublje, svestranije, teorijski, a i sa stanovišta prakse i njenog teorijskog produbljavanja razgovara o sadašnjem trenutku u ostvarivanju ustavne koncepcije komune. U suštini, nama nedostaje klasni pristup sa stanovišta položaja radnikâ u udruženom radu, povezano sa položajem radnikâ u ostvarivanju društveno-ekonomskog bića komune. Mislim da je takav pristup interesantan ne samo sa stanovišta priprema za XII kongres SKJ, o čemu je na početku govorio drug Grličkov, što ja podržavam, nego mislim da smo sada u takvoj situaciji da svaki dan treba koristiti za to da u praksi — ne čekajući neke nove stavove ili izbore — intenzivnije razvijamo ustavnu koncepciju komune. Naime, od rada na tom području zavisi i to kako i na koji način ćemo rešavati i neke dosta aktuelne društvene i ekonomske probleme, pre svega sa stanovišta

Digitized by Google

ostvarivanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ali ne samo političkog sistema, nego i ekonomskog sistema, odnosno njihove povezanosti.

Pre nego što ću reći nešto o aktuelnim pitanjima kako ih ja vidim, pre svega sa stanovišta prakse, ali, razmišljajući o toj praksi, želeo bih na početku posebno da naglasim tri stvari.

Prvo, pridružujem se onim razmišljanjima, o kojima je ovde već bilo reči, da nije potrebno tražiti neku novu koncepciju komune. Ubeđen sam da je koncept komune koji je utvrđen u Ustavu, dokumentima SKJ i teorijskim radovima druga Kardelja, dovoljno širok, dovoljno jasan i da omogućava razvoj njene društveno-političke suštine, samoupravljanja u njoj, pa i društveno-ekonomskih odnosa u komuni.

Međutim, postavlja se, vezano za to, jedno drugo pitanje. Da li smo učinili dovoljno da se ustavni koncept komune teorijski, idejno-politički dalje razradi, pri čemu naročito mislim na druga sistemska rešenja, pre svega u oblasti društveno-ekonomskih odnosa? O tome ću nešto kasnije govoriti. Ustavna koncepcija je, po mom mišljenju, dovoljna polazna osnova, ali morali bismo da temeljitije analiziramo ostvarivanje ustavnog koncepta ne samo sa stanovišta njegove praktične realizacije u samoj komuni, nego i njegove praktične realizacije kroz politički sistem, kroz delegatske odnose, a naročito kroz ekonomski sistem koji gradimo.

Druga napomena je sledeća. Treba izbegavati, rekao bih, crno-beli pristup komuni i ocenama stanja u njoj, odnosno pogled na komunu iz kancelarije. O tome je danas već bilo reči, i sa stanovišta prakse i sa stanovišta teorijskog pristupa. Naime, moramo biti svesni da u ostvarivanju komunalnog sistema imamo i vrlo dobrih rešenja, ali nam, na žalost, nisu dovoljno poznata. Međutim, u praksi imamo i negativnih stvari, o kojima je danas bilo reči. Recimo, grad Ljubljanu sačinjava pet opština, udruženih u posebnu društveno-političku zajednicu. Iz prakse tih komuna mogli bi se navesti primeri i za jednu i za drugu krajnost, ali sve je to razvoj koji vodi ka ustavnom konceptu. Rekao bih, to je jedna otvorena knjiga, koja se i piše i čita istovremeno. Zato treba izbegavati pristup — ja ne bih želeo da se postavim u tu poziciju — da se po svaku cenu brani kako je u određenoj komuni već sve socijalističko i komunističko, a u drugoj ništa ne valja.

I treća napomena, koja je ujedno i sugestija. Mislim da bi vredelo, kada govorimo o aktuelnim pitanjima razvoja komunalnog sistema, još više se vraćati na neke teorijske tekstove druga Kardelja, koji je obradio i sa mnogo primera ilustrovao ne samo društveno-političku suštinu, samoupravnu suštinu komune, nego i mnoge njene ekonomske, društveno-ekonomske dimenzije, povezano sa razvojem političkog sistema. Mislim da bi se vredelo nekim stvarima u daljem radu na tom području ponovo vraćati, ne samo radi proveravanja, nego i radi podsticanja na dalje razmišljanje, na aktivnosti koje bi bile oslobođene suvišnog prakticizma.

Sada, nekoliko pitanja o kojima sam hteo nešto da kažem.

Digitized by Google

Prva stvar vezana je za onaj deo razvoja komunalnog sistema koji u obliku pitanja glasi: kakav je položaj udruženog rada, osnovne organizacije udruženog rada u komuni i kakav je položaj mesne zajednice u okviru komune? U suštini to je pitanje — koje često zaobilazimo — kakav je položaj radnikâ u ostvarivanju ustavne koncepcije komune, vezano za sve ono najkonkretnije u životu i razvoju komune? Očito, ne možemo o udruženom radu govoriti kao o zbiru stvari, sredstava, već o radnicima, koji svojim radom na društvenim sredstvima, ostvarujući društveni dohodak, čine osnovu udruženog rada na osnovama samoupravljanja, a samo takav udruženi rad može biti značajan činilac razvoja komunalnog sistema.

Slobodno se može reći sledeće: ako u radu osnovne organizacije, u njenom razvoju, u ostvarivanju društveno-ekonomskih odnosa, u položaju radnikâ u njoj provejava preduzetnička logika, grupno-vlasnički odnos, onda to, očigledno, ima negativno dejstvo na formiranje svesti i ponašanje radnikâ i na razvoj samoupravljanja u komuni, pa i na ukupan razvoj društveno-ekonomskih odnosa u komuni. Jer često se smatra da, na primer, zadovoljavanje zajedničkih potreba u komuni, što je nužnost i interes baš radnikâ, koji pre podne rade u osnovnoj organizaciji udruženog rada, a posle podne žive u mesnoj zajednici i komuni, da izdvajanje za te potrebe jeste otuđivanje od udruženog rada itd. Naime, pod presijom preduzetničke koncepcije privređivanja stvara se određena konfrontacija unutar komune, koja ponekad liči u nekom smislu kao borba za vlast ili za prevlast nad raspolaganjem rezultatima rada između onih koji caruju nad tom preduzetničkom koncepcijom osnovne organizacije udruženog rada i onih koji žele da u okviru opštine opet ostvaruju neki »opštinski« interes sredstvima koja nisu samoupravna, koja su u suštini otuđena pod vidom višeg interesa, a metod kojim se to čini je, očito, birokratski i administrativni. Danas nedovoljno radimo na tome da svaku osnovnu organizaciju udruženog rada razvijamo kao samoupravnu i otvorenu ćeliju privređivanja, gde u procesu susretnog planiranja sazrevaju uslovi za integraciju i povezivanje sredstava i rada, ali i uslovi za zajedničko, ne stihijno, već planirano, rešavanje svega onoga što predstavlja društveno-ekonomsku, političku i samoupravnu suštinu komunalnog sistema.

Ako društveno-ekonomsko biće samoupravne komune ne izrasta iz osnovnih organizacija udruženog rada, onda u tim organizacijama ima nešto defektno, nešto što ne odražava celinu njene ustavne koncepcije, nešto što ne izražava suštinu interesâ i zajedništva radnikâ.

Nešto slično — da ne objašnjavam šire — moglo bi se reći i za mesnu zajednicu. Kada smo u Ljubljani pravili jednu temeljitiju analizu o tome šta se dešava sa mesnom zajednicom i kakva bi po Ustavu i stvarnim potrebama čoveka ona mogla i morala da bude, utvrdilo se da su te mesne zajednice, po pravilu, ne samo dosta velike po broju radnika, nego, zbog njihove veličine i zbog nekih drugih razloga, čovek je daleko od mesne zajednice ili je

Digitized by Google

ona daleko od čoveka, pa i od mnogih problema i interesa koje čovek u njoj izražava i može zajedno da ih povezuje i ostvaruje. Na ostacima starih odnosa javljala se tendencija »mini« opštine, pa u nekom smislu i borba za vlast između određenih ljudi u mesnoj zajednici i u opštini. Ako se u osnovnim ćelijama samoupravljanja izgubi čovek, njegovi interesi, slabi i njegovo samoupravno delovanje, pa se otvara prostor za delovanje sa pozicija vlasti, a ne delovanje u organiziranom i razvijenom samoupravljanju.

Kada je došlo do prvog koraka u transformisanju mesnih zajednica u gradu, pokazao se drukčiji kvalitet i u odnosu na samu opštinu, njen položaj i samoupravne odnose u njoj. Naime, promenama u sadržaju rada, organizaciji i samoupravnom delovanju mesne zajednice, pa i u ostvarivanju nekih njenih ekonomskih funkcija, bolje rečeno, društveno-ekonomskih funkcija, pokazalo se da se počeo otvarati produbljeniji, objektivniji pogled na opštinu u okviru grada, jer su neke od tih opština, rekao bih, prerasle onu dimenziju opštine kako je čovek vidi sa stanovišta ustavnih opredeljenja i sopstvenog položaja.

Stvari se, međutim, kreću suviše sporo, jer se teško prodire u društvenu suštinu stanja u komuni, pošto često dnevni prakticizam zaslepljuje pogled na strategiju, koncepciju. A ne treba zaboraviti da deo zakonodavstva i prakse pojedinih organa u republici i Federaciji na komunu gleda kao na potčinjenog, zanemarujući razvoj njene samostalne uloge, pa i odgovornosti.

Ja sam izneo samo nekoliko zapažanja o osnovnoj organizaciji, o mesnoj zajednici, sa stanovišta njihovog razvoja u okviru komunalnog sistema. Mogli bismo izdvojiti još neke druge elemente neposrednog samoupravljanja na određenim konkretnim područjima, recimo, u oblasti upravljanja stambenim fondom ili komunalnom privredom, pa bismo isto tako naišli na vrlo interesantne procese i probleme, od čijeg rešavanja zavisi kako i sa kakvim kvalitetima se faktički ostvaruje društveno-ekonomska i politička suština komune.

Drugo pitanje o kome bih želeo nešto da kažem vezano je za delovanje skupštine ili, da budem još konkretniji, za veće udruženog rada u skupštini opštine.

Mislim da nije slučajno što su veća udruženog rada u većini slučajeva ostala suviše klasična veća. Iz prakse Ljubljane na osnovu nekih pozitivnih primera, koji se teško probijaju, mogao bih reći jednu drugu stvar. Tamo gde su se u veća udruženog rada probila prava pitanja položaja radnikâ, privređivanja, upravljanja dohotkom, planiranja itd. (recimo, kada je veće udruženog rada u Gradskoj skupštini razmatralo pitanje gubitaka u udruženom radu, uz učešće delegacija iz tih organizacija udruženog rada), tamo se otvorio jedan sasvim drugačiji pogled na celu situaciju, i u pogledu funkcije veća i u pogledu njegove uloge u rešavanju takvih pitanja.

Šta je sve kroz to dolazilo do izražaja? Dok su delegati iz radnih organizacija koje dobro posluju, koje su, rekao bih, na špicu produktivnosti rada, efikasnosti, dohotka, koje su zaoštravale taj

Digitized by Google

problem, vrlo oštro tražile i zajedničku intervenciju da se otklone uzroci i posledice tih gubitaka, dotle su delegati iz jednog broja organizacija udruženog rada koje su na ivici rentabiliteta — faktički i one bi bile u gubitku kada bi lični dohodak radnikâ bio na nivou prosečnog ličnog dohotka — govorili da treba videti i tražiti šta je tu sistem kriv, treba biti sa njima solidaran i razumeti ih, jer sutra se i drugi mogu naći u takvoj poziciji. To je samo jedan aspekt te debate. Otvorili su se sasvim drugi vidici te problematike. Veće udruženog rada je stavilo na dnevni red pitanje u kakvom su položaju radnici u onim radnim kolektivima koji predstavljaju takozvane dislocirane pogone i koji su, rekao bih, uskraćeni za celinu privređivanja i za mnoga samoupravna prava, i ne samo za samoupravna prava, nego i društveno-ekonomski položaj im je skučen. I tu su se otvorila vrlo interesantna praktična pitanja i snagom dogovora delegatâ u veću problemi su počeli da se rešavaju.

Ta dva primera pokazuju koliko vredi insistirati na tome da se doslednije realizuje ustavna koncepcija veća udruženog rada, što je bitan uslov za razvoj komune. Tokovi u udruženom radu su društveni tokovi, koji su prisutni svakog dana, treba da se prenesu ne samo putem komunikacije u udruženom radu na društvenu scenu, nego i u sam politički sistem socijalističkog samoupravljanja, a time i u komunalni sistem.

Ali, ako hoćemo o tome da diskutujemo sa nešto konkretnijeg aspekta, onda se postavlja i jedno drugo pitanje. To je da li smo dovoljno uspeli u razvoju delegatskih odnosa i stvorili društvenu klimu i odgovornost da bi delegacije u osnovnim organizacijama udruženog rada stavljale na dnevni red ili bile u kursu suštinskih pitanja koja se pokreću i koja su prisutna u samom udruženom radu, da bi ta njihova funkcija, da to što se zbiva u samom procesu rada i privređivanja, udruživanja rada i sredstava, u ostvarivanju tih zakonitosti, da bi to onda bio predmet inicijativa za razmatranje i opredeljivanje u veću udruženog rada. Razume se, vezano za njegovu funkciju, a ne za to da bi se govorilo o pitanjima koja ne idu u krug sadržaja rada veća. Toga ima malo, toga ima nedovoljno, od toga se ponekad čak beži. Naime, zadržava se shvatanje koje, na primer, nastojanja za efikasnost u ostvarivanju politike stabilizacije svodi na područje administrativnih rešenja, na spregu preduzetničkog i administrativnog delovanja. A zanemaruje se, potcenjuje, zaobilazi delegatski način odlučivanja. Po takvim shvatanjima, delegatski sistem — to je nešto sporo, to je nešto neefikasno, gde se gubi mnogo vremena, a ništa se ne postiže, pa se, navodno, ne isplati tim putem ni pokretati neka od suštinskih pitanja vezanih za privređivanje i za odnose u udruženom radu.

To je etatistička koncepcija koja negira radnika i samoupravljanje; njoj su dovoljni samo izvršni i upravni organi, smeta joj delegatski sistem i podruštvljavanje politike. Spremni su da se vezuju za forume, za uticajne pojedince, a zaobilaze demokratske institucije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ta

Digitized by Google

koncepcija je veoma opasna i njoj ne bismo smeli da nasedamo, ali nas, ipak, poziva da intenzivnije stvaramo prostor za to da delegatski sistem bude efikasan. Ali je neprihvatljivo da se delegatski sistem sam po sebi identifikuje kao neefikasnost.

Njegovoj neefikasnosti najviše doprinosi takav odnos. Komuna mora prerastati pre svega u zajednicu samoupravljanja, razvijati svoju društveno-ekonomsku ulogu i odlučnije prevazilaziti klasične atribute vlasti izražene u ostacima etatističkog načina ostvarivanja vlasti.

Kod nas se u takvoj praksi dobro pokazao takozvani promenljivi delegat. Tim putem stvara se veći dinamizam, veća odgovornost, angažovaniji pristup određenim problemima, razume se, uz mnoge teškoće i probleme. To traži produbljeniji kvalitet rada subjektivnog faktora, pre svega osnovnih organizacija Saveza komunista, Socijalističkog saveza i Saveza sindikata. Delegatski sistem ne trpi politički rad koji se svodi na angažovanje foruma. Bitna suština je da u SSRN obezbedimo širinu delovanja organizovanih samoupravljača.

Ja bih se pridružio onom razmišljanju (trebalo bi ga samo još malo bliže opredeliti) koje govori o značaju planiranja u okviru komune.

Kada govorimo o interesima, o pluralizmu samoupravnih interesa, onda su ti interesi vezani pre svega za društveno-ekonomski položaj čoveka i za društveno-ekonomske odnose tamo gde čovek radi, tamo gde čovek živi i tamo gde zadovoljava svoje zajedničke potrebe. Društveno-ekonomska suština pluralizma samoupravnih interesa u komuni nije dovoljno razrađena. Ali, ako hoćemo da samoupravno planiranje dobija pravu suštinu, onda moramo polaziti pre svega od interesâ radnih ljudi i građana. Plan mora biti svojevrstan dogovor o samoupravnom usklađivanju tih interesa, ali ne samo o usklađivanju, nego i dogovor oko toga kako ćemo zajedničke interese u okviru komune i ostvarivati.

Mislim da je sa tog stanovišta i Zakon o planiranju ostao nedorečen, baš zbog toga što suviše govori o planiranju kao tehnici, kao proceduri, a nedovoljno o planiranju kao društveno-ekonomskoj suštini društvenog, prostornog i socijalnog razvoja.

Često se govori o tome da komuna zaostaje u svom razvoju. Postavlja se pitanje: u odnosu na šta zaostaje, u odnosu na koje tokove u društvu zaostaje? Sigurno je da ima zaostajanja. Međutim, iz svoje prakse mogu da kažem da imamo široko polje mogućnosti da i svaku komunu za sebe i grad kao zajednicu komuna razvijamo i da u tome postignemo daleko veće kvalitete — u pogledu društveno-ekonomskog razvoja, socijalnog razvoja, političkih prilika, samoupravljanja itd. Nama ne treba neka nova koncepcija komune; potrebno je postojeći koncept stalno osmišljavati teorijskim saznanjima i objektivnijim odnosom prema progresivnoj praksi. Ali, ovde treba podržati ili, rekao bih, pridružiti se onim shvatanjima koja su bila na ovaj ili onaj način izneta, naime, da ima dosta stvari koje su »odozgo« propisane u odnosu na komunu, da ima suvišnog ograničavanja, gde se želi komunu kao

Digitized by Google

nezrelo dete voditi za ruku po njoj dobro poznatim putevima. Često takva preterana regulativa drži komunu za gušu na mnogim područjima gde bismo pretpostavljali da je potrebna i nužna puna inicijativa, pa na toj osnovi veća odgovornost za stanje u komunalnoj zajednici. Mogli bismo sada da uzmemo primer komunalne privrede, mogli bismo da uzmemo, recimo, oblast stambenih odnosa ili generalno i prosečno opredeljenje da potrošnja u svakoj opštini ne može da se kreće, recimo, više od 16 ili 18%, a šta je sada ta potrošnja u jednoj opštini, šta je u drugoj opštini u odnosu na strukturu privrede, stepen razvijenosti društvenih delatnosti itd. — to se ostavlja po strani. A sve to, ma koliko izgleda nužno, ipak podstiče prosečno ponašanje, formalistički odnos prema propisima, a malo je okretanja »svom« dohotku, pa prema njemu i potrebama razvoja i usmeravanju potrošnje.

Hoću da kažem da ima suviše propisivanja i pokušajâ da se efikasnost komunalnog sistema meri pre svega po tome koliko se disciplinovano sprovodi ono što je propisano, a ne po tome koliko unutar komunalnog sistema na osnovama razvijenijih samoupravnih odnosa izrastaju novi kvaliteti, na osnovu kojih bi moglo da se uči i da se iz prakse organizovanog delovanja komuna crpu dobri primeri.

Zbog toga mislim da je pred nama obaveza da na nekim područjima pravimo ozbiljne analize, verovatno i da smanjujemo razna prosečna, često izigravana ograničenja baš zato da bismo time zaoštravali odgovornost u komuni za sopstveni i zajednički društveni razvoj.

Želeo bih da kažem nešto o tome kako gledam na funkciju komune u privređivanju, na funkcije komune prema onome što u njoj čini udruženi rad, i onaj u materijalnoj proizvodnji i onaj u društvenim delatnostima (mislim i na nauku itd.).

Najbitnije je da se stvara takva društvena klima, da se stvaraju takvi društveno-ekonomski odnosi u komuni koji podstiču i obavezuju na bolje privređivanje, na porast produktivnosti rada, na efikasnost privređivanja, na povećanje dohotka, ali na jugoslovenskom i na svetskom tržištu, a ne na nekom komunalnom zatvorenom tržištu. A poznato je da ima još dosta tendencija, svesnih i nesvesnih, koje objektivno često vode ka zatvaranju tržišta u komunalne okvire. Mogao bih da navedem primere iz Ljubljane koji bi to ilustrovali. Kroz na prvi pogled vrlo nevine primere to se vrlo efikasno ispoljava. Recimo, neka OUR hoće da na području grada investira u proširenje trgovačke mreže i da na taj način obezbedi širi asortiman snabdevanja, ali posle se ustanovi da su sve lokacije već podeljene, da su podeljene takozvanim našim preduzećima. Šta je to drugo nego oblik zatvaranja tržišta? Da ne navodim i druge primere.

Moramo politikom razvoja svake komune stvarati više prostora, više inicijativa, stvarati širu klimu za to da se bolje privređuje, da se stvara veći dohodak na efikasnijem privređivanju, i to insistirajući na ekonomskim zakonitostima, planiranju, na jedinstvenom tržištu itd.

Digitized by Google

Tu se javlja još jedan problem. O njemu danas nije bilo reči, pa ni ja neću u njega ulaziti, nego ću ga samo naznačiti.

Naš ekonomski sistem, jugoslovenski ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja se na nekim područjima zaustavlja pred vratima komune. Naime, u određenim oblastima logiku sistema za kakvu se borimo ne sprovodimo do kraja. Na primer, nemamo do kraja razrađen koncept u oblasti proširene reprodukcije kada je reč o komunalnoj privredi. Zalažemo se, opravdano, za stambeno naselje u kome će biti stvoreni uslovi za svestran i normalan život, ali u ostvarivanju takvog koncepta ostajemo na pola puta, pored ostalog, i zbog toga što nismo razvili koncept povezivanja svih nosilaca odluka o ulaganjima u takav program naselja. Vredelo bi videti kako se unutar komune sprovodi, povezano sa našim sistemom u celini, kreditno-monetarni sistem, poreski sistem itd. Zanemaren je rad na sistemskim pitanjima unutar komune kao dela ukupnog sistema, a sve se želi rešavati dnevnim prakticizmom, gašenjem posledica, improviziranim rešenjima.

Ponovo želim istaći da način na koji se sada ostvaruje koncept proširene reprodukcije ili koncept investicija u oblasti dečje zaštite, školstva, dakle kompletnog naselja, onemogućava usklađenu, istovremenu izgradnju itd. Važno je povezati sve te konce u jednu celinu koja bi obezbedila efikasno ostvarivanje na jednom konkretnom mestu svih tih elemenata.

Velika je stvar što smo poslednjih godina, po mom mišljenju, u dobroj meri prevladali shvatanje koje je komunalne delatnosti reduciralo na neku takozvanu komunalnu socijalu. Ali visoka stopa inflacije često nas vraća nazad, pa se »štedi« na komunalnoj privredi, njenom razvoju, a to objektivno konzervira nisku produktivnost u njoj, vezuje je za državnu brigu. Stabilizacija je u suštini jedini put za skladniji i otvoren materijalni razvoj komune. Dugo se, mada to nije svuda još do kraja raščišćeno, živelo u uverenju da za komunalnu privredu, za vodu, za puteve, za uređenje zemljišta itd. možemo čekati i razvoj osigurati ako se nađu potrebna sredstva, pošto se sve drugo podmiri.

Ja vam mogu reći, opet na primeru Ljubljane, da svako zaostajanje u razvoju komunalne infrastrukture limitirajuće deluje ne samo na razvoj životnog standarda, nego i na privredni razvoj u gradu. Ako zaostaju ulaganja, pa prema tome i razvoj komunalne infrastrukture, ne može se osigurati komunalno opremljena industrijska zona. Ako ona nije opremljena, šta onda znači investicija u dalji razvoj proizvodnih delatnosti, gde su osnovni uslovi.

Tu se potpuno pridružujem i onim razmišljanjima koja se zalažu za to da u gradovima moramo voditi takvu politiku ekonomskog razvoja, pre svega razvoja industrije, koja neće koncentrisati veliki broj radnika, pa time zaoštravati socijalne i druge probleme, nego da ostvarujemo koncepciju policentričnog razvoja i da se u gradovima borimo za visokoproduktivnu industriju, uz malo učešća živog rada, a većim korišćenjem naučnog potencijala kojim raspolažemo u velikim gradovima.

Digitized by Google

Još jedna stvar bi bila, možda, interesantna, opet kao konstatacija, bez daljeg obrazloženja. Postoje objektivno uslovljene razlike u stepenu razvijenosti pojedinih opština i gradova. Prevazilaženje razlika moguće je pre svega razvojem na zajedničkim osnovama, udruživanjem rada i sredstava, zajedničkim programima, a ne nekim prelivanjem sredstava na osnovi solidarnosti. Solidarnost ima svoj društveno-ekonomski smisao ako stimulira i obavezuje na produktivniji rad i bolje privređivanje.

Napori za efikasno privređivanje i brži razvoj nalažu da se u svakoj opštini borimo za punu otvorenost svake samoupravne ćelije i svake društveno-političke zajednice. Reč je pre svega o tome da je svaka opština otvorena za višu produktivnost rada, za naučna dostignuća, za udruživanje rada i sredstava, za bolje snabdevanje, dakle za sve što sprečava lokalizam, zatvorenost i uskogrudnost. Međutim, otvorenost ne znači samo to, već i spremnost da se sredstva i rad udružuju na osnovi ekonomski utvrđenog programa za ulaganja izvan opštine ili regije; da se radni kolektivi ne povezuju na osnovi lokalne pripadnosti, već prema kriterijumima ekonomske efikasnosti; da je neprihvatljivo da se koncentracija rada i sredstava vrši samo u većim centrima; da je nemoguće davati podršku dezintegracionim tendencijama, već treba ulagati napore da se otvorena pitanja privređivanja usklađuju unutar SOUR-a i slično. I ostvarivanje solidarnosti, koja treba sve više da postaje sastavni deo razvoja i slobodne razmene rada, ne može biti lokalistički obojeno, a razlike koje se neminovno javljaju mogu se uvek uskladiti putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja.

U naporima za ostvarivanje politike stabilizacije naročito je važno da se razvija neposredna saradnja između opština, i to na konkretnim pitanjima, na zajedničkom interesu i da se time podstiče rešavanje otvorenih problema kao sastavni deo zajedničkog razvoja. Moramo biti svesni toga da policentričan razvoj sam po sebi doprinosi stabilizaciji i da je neprihvatljivo da se zatvaranjem u uske okvire svaki rad i proizvodnja prikazuju kao društveno prihvatljivi i ekonomski opravdani.

U opštini se prepliću interesi radnikâ-proizvođačâ u OOUR-ima, interesi građana u mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama. Međutim, te interese treba u okviru materijalnih mogućnosti sporazumno usklađivati, povezivati i ostvarivati. Ostvarivanje ekonomske stabilizacije jasno pokazuje da se u opštini moramo temeljitije, blagovremeno i na pravi način baviti ekonomskim pitanjima, privređivanjem u celini i da moramo obezbediti da ta pitanja postanu predmet rada skupštine opštine, njenih veća, a naročito izvršnih veća. Ne zbog toga da bismo stvarali opštinske ekonomije, već da bismo kao društvo bili ekonomski efikasniji.

Moram da vam kažem da je nas u Ljubljani situacija vezana za snabdevanje (uzeću samo taj primer) naterala da se razračunavamo najpre sa onom ideologijom: dajte, vi u vlasti, nama obezbedite jeftino mleko, jeftin hleb, jeftino meso, a u kakvom je ma-

Digitized by Google

terijalnom položaju onaj koji to proizvodi, to se nas ne tiče. To je svojevrstan vid malograđanskog mentaliteta.

A druga stvar koja je posle toga kao praktična aktivnost usledila je sledeća: danas Ljubljana ulaže znatan deo sredstava na zajedničkom programu sa proizvođačima hrane da bismo obezbedili stabilno snabdevanje. Dakle, ima obrnut proces ulaganja i aktivizacije određenih privrednih aktivnosti, naročito poljoprivrede na tom širem području da bi se obezbedio stabilan razvoj u gradu. No, ja ne mogu reći da to ide lako, da to samo po sebi daje neke idealne rezultate, ali ta orijentacija postepeno pobeđuje.

Mislim da se postavlja još jedno pitanje, o kome danas nije bilo reči, samo da ga registrujem. To je pitanje vezano za socijalnu politiku komune. Nama ova situacija koja je nastala sa promenama u svetu, izazvanim energetskom krizom, pre svega krizom nafte itd., unosi neke nove elemente u oblast socijalne politike, gde socijalnu politiku treba još više povezati sa ekonomskim razvojem, ali ujedno i preispitati neke kriterijume koje smo do sada imali. Da se razumemo, ne treba nam nova socijalna politika, jer je ona jasna i dugoročna, ali je potrebna njena fleksibilna primena, oslobođena klasične socijale.

Uzmite problem stanarina i subvencija određenih kategorija ljudi u pogledu plaćanja stanarine. Učešće stanarine u troškovima života, u ukupnim porodičnim troškovima sada pada, dok neki drugi troškovi rastu, a mi zadržavamo stare modele subvencioniranja. Verovatno da još moramo zadržati subvencioniranje u oblasti stanarina, a šta ćemo raditi na nekim drugim područjima na kojima učešće u troškovima života vrlo, vrlo raste. Mi nemamo dovoljno jasan i ubedljiv odgovor na to, ali je očigledno da to traži celovitiji pogled na to šta treba raditi u oblasti socijalne politike i pitanja koja su povezana sa socijalnom politikom.

Zdravko Mlinar:

U diskusiji o brojnim problemima treba obezbediti da se, pored »pojedinih stabala, vidi i šuma u celini«, to jest da opštinu tretiramo u širem prostoru i vremenu. Mislim da ne bi trebalo slediti samo neka pitanja, koja više-manje slučajno iskrsavaju, iako sam svestan toga da se na ovakvom jednom skupu pre svega radi o identifikaciji problema. Ali, u velikoj kompleksnosti i sa nagomilavanjem tih pitanja ipak postaje nužno da se razjasni šta je tu bitno, a šta nije. Tek na osnovu marksističko-dijalektičkog razlikovanja bitnog od nebitnog mogli bismo da utičemo na tok događaja. Inače bismo se izgubili u mnoštvu pojedinih pitanja, bez određene strategije delovanja subjektivnih snaga.

Mislim da treba uzeti u obzir tri razine posmatranja: jedno su stvarne promene, drugo su regulatori, usmeravajuće delovanje

Digitized by Google

na te promene (uloga subjektivnog faktora), a treće, mislim da treba uzeti u obzir i saznajni proces o prvom i o drugom. U to područje danas uglavnom nismo zadirali, ali sam ubeđen da iz nedostataka u tom saznajnom procesu o delovanju subjektivnih snaga i o stvarnim promenama na području komunalnog sistema proizlazi mnogo šta od onih problema o kojima danas ovde govorimo.

Na području tog saznajnog procesa mislim da ostaju bitna pitanja još dosta neobjašnjena, da još nemamo dovoljno jasne predstave o onome što je drug Vidak Vujačić govorio, da bi trebalo (on je rekao da kao filozof pristupa stvari) posmatrati tu stvarnost integralno, celovito itd. Samo, taj zahtev je vrlo teško realizovati i mislim da, kada se bavimo tim pojedinim pitanjima, uglavnom nemamo od strane društvenih nauka dovoljno jasno identifikovane neke *temeljne zakonitosti koje zadiru u delovanje komunalnog sistema* i koje bi nam davale jasnu orijentaciju u delovanju subjektivnih snaga u praksi.

Što se tiče tog našeg pristupa danas, mislim da ne treba da iznosimo samo neke rezultate, neka zapažanja, nego i da ocenimo da li sebi postavljamo najznačajnija pitanja i takva pitanja na koja je stvarno moguće odgovoriti. Mislim da u našoj diskusiji, možda, ima i takvih pitanja na koja, u stvari, nema direktnog odgovora, odnosno koja su kao pitanja suviše paušalna i onda bi u tom smislu i odgovori bili suviše paušalni (na primer, da li je opština zajednica ili nije). Treba više uzimati u obzir stvarnu diferenciranost našeg društva — ono što važi za jednu opštinu u Sloveniji (recimo, Ljubljana Centar) nikako ne važi za neku nerazvijenu opštinu na Kosovu.

Prema tome, mislim da možda danas još suviše raspravljamo na nekom globalnom, paušalnom nivou, suviše impresionistički. Umesto toga bi trebalo postići da oni drugovi koji rade u praksi pruže što više mogućnosti za uopštavanje njihovog konkretnog iskustva, a isto tako da oni koji se bave više naučnim, teorijskim radom, konkretizuju svoja opšta razmatranja. Mislim da tu nikako ne dolazimo do zajedničkog imenitelja i, dokle do toga ne dođemo, nećemo ni naći rešenja za probleme koji se pojavljuju u praksi.

S obzirom na to da je veći broj učesnika danas ovde već dugo angažovan u takvim raspravama, ja bih postivao pitanje: kakav je legitimitet naše današnje rasprave u odnosu na taj »minuli rad«, u čemu se ta današnja rasprava razlikuje od onih, recimo, pre deset, petnaest ili dvadeset godina? Mislim da se vrlo malo razlikuje i da se dosta krećemo u krugu istih pitanja, koja tretiramo na isti način. Na žalost, samokritički treba priznati da u tom pogledu nismo otišli mnogo napred.

U praksi svake godine imamo savetovanja o mesnim zajednicama, o opštinama, i tu je prisutna tendencija da uvek počinjemo od početka. To me podseća na Marksovu karakterizaciju nerazvijenih zajednica — da se svaki dan ponovo, u svakom mestu, posebno pojavljuju nove ideje, a tekuće se, pak, gube itd. Nizak stepen akumulativnosti saznanja tipično se pojavljuje kod nas i u teoriji i u praksi, a problemi ostaju i dalje nerešeni.

Digitized by Google

Ovo izgleda možda suviše proceduralno pitanje, ali mislim da ipak moramo biti ubeđeni da ono što radimo ima određeni legitimitet u odnosu na posao već obavljen u prošlosti. Proces saznavanja ima svoj smisao u menjanju stvari, u menjanju postojećeg, u njegovom prevazilaženju, ali često izgleda da ovaj proces koji označavamo kao saznajni proces do sada nije vodio u tom pravcu.

U sociologiji nauke navodi se da je karakterističan kriterijum nerazvijenosti neke nauke to što se mnogo bavi sama sobom, definicijama, koncepcijom itd. Mislim da se to u određenoj meri potvrđuje i u raspravi o našoj temi. Suviše se bavimo time da ćemo intuitivno doći do neke nove, još bolje definicije itd., a naša stvarnost prolazi pored nas a da je mi, možda, dovoljno i ne poznajemo. Komunom se bavimo suviše uopšteno i, možda, suviše normativistički da bi to moglo da vodi nekom rezultatu.

Recimo, mi smo vodili rasprave sa kolegama urbanistima koji deluju na nivou opština i tu se pojavljuje pitanje opštosti saznanja. Tu postoje dve tendencije: s jedne strane, vizionarski pristup, a s druge — prakticizam. Prvo uslovljava drugo, tako da, ukoliko smo više opšti u pvom smislu, utoliko više ima i prakticizma.

U praksi ima ocena (na primer, na području planiranja) da je sve ono što se pojavljuje na području društvenih nauka kao neka *opšta* saznanja, u stvari, neupotrebljivo. Tu se ne pravi razlika između dve stvari. Jedno je opštost u smislu nepoznavanja, u smislu nekog apriorizma i početništva, a drugo je opštost u smislu sinteze saznanja. Mi do te sinteze uglavnom nismo došli i zato je razumljivo što se u praksi dosta često pojavljuje osećaj da nam društvene nauke na tom području ne daju ništa upotrebljivo.

Odsustvo ili nedovoljno prisustvo socioloških i politikoloških istraživanja na tom području bitno uzrokuje da često dolazi do »normativnog idealizma«. Naime, mislim da bi više analize, empirijskog istraživanja na tom području (veće prisustvo kognitivnog) smanjilo uticaj normativnog. Tu se radi o određenoj relaciji koja ostaje otvoreno pitanje u strategiji delovanja subjektivnih snaga u opštini.

Mi se, u odsustvu detaljnijeg poznavanja stvari, suviše oslanjamo na normativna rešenja. Tu ne pravimo razliku između mogućih pojava koje imaju značajan uticaj na razvojne procese u komuni i onih koje su relativno lako promenljive, pa ih zbog toga često upotrebljavamo, kao što su pravne norme, ali nemaju očekivanog uticaja na druge pojave.

Na kraju, u vezi sa pitanjima planiranja i usmeravanja razvoja opština, o čemu je govorio drug Rožič, upozorio bih na neke probleme u jednoj opštijoj formulaciji. Zbog odsustva detaljnijeg istraživanja (a tu se ne radi samo o istraživanjima od strane naučnih radnika i o nekim stručnim delatnostima) i odsustva opšte ideje o tome da bi »samoupravljači« trebalo da budu i »istraživači«, smanjene su mogućnosti efikasnog planiranja. Mislim da bi u svakoj mesnoj zajednici, u svakoj opštini trebalo postaviti pitanje kako ćemo što pre identifikovati i probleme i nova rešenja, pomoću nekih osetljivijih mehanizama, kojima danas još ne raspolažemo.

Digitized by Google

Zbog toga sada dolazi do mnogih lutanja i nestabilnosti u našem razvoju. Pošto ne pridajemo dovoljno značaja tom analitičkom radu i praćenju tekuće problematike, ti se problemi onda zaoštravaju u praksi.

Na primer, ono što je drug Kardelj često pominjao, problem subjektivizma i voluntarizma u usmeravanju (to prelazi okvire komune i odnosi se i na društvo u celini). Očigledno je da, što se više oslanjamo na »inspiraciju« u prihvatanju značajnih odluka, tu više ima arbitrarnosti, više eksperimentisanja itd.

Drugo, karakterističan apriorizam dovodi do već pomenutih monotipskih rešenja. Ukoliko manje poznajemo diferenciranost u stvarnosti, utoliko više naginjemo nekim prosečnim i uniformnim rešenjima za sve opštine odjednom, ne uzimamo u obzir razne tipove opština itd.

Dalje, takozvana »stigmatizacija«, znači, označavanje određenih negativnih pojava, gde opet ostajemo često na površini time što nešto nazivamo skretanjima u jednom ili drugom pravcu itd., ali ne postavljamo pitanje koliko smo time, u stvari, mobilisali, usmerili tok događaja, a koliko smo pasivizirali označene subjekte svojom neodređenošću u tom označavanju.

U praksi se vrlo često oslanjamo na to da, kada se pojavljuje problem, kada u postizanju određenih ciljeva nemamo uspeha, *još više ponavljamo te iste ciljeve.* Tim intenziviranjem i ponavljanjem jednog te istog, umesto da smo mobilisali snage u tom pravcu, mi često postižemo, kako je i drug Pašić rekao, baš suprotno. Time često konzerviramo postojeće snage, odnosno jačamo konzervativne snage, jer u tom ponavljanju, koje dovodi do pretvaranja značajnih ideja u prazne fraze, mi, u stvari, dajemo podsticaj opozicionim, suprotnim tendencijama i konzervativnim snagama, znači, prouzrokujemo efekte koji su upravo suprotni od onoga što smo hteli.

Mislim da ima dosta ilustracija iz prakse koje nam pokazuju da mnogi problemi, u stvari, direktno zavise od stepena poznavanja te prakse i njene raznovrsnosti. S jedne strane, pogrešno je kad tretiramo nešto kao zajedničko, kao nešto što je slično svim opštinama, a ono, u stvari, to nije; s druge strane, ostajemo na nivou pojedinačnih pitanja kada se, u stvari, radi o zajedničkim problemima.

Dragoljub Stavrev:

U svom izlaganju ne bih se zadržavao na prikazu osnovnih karakteristika opštine, kako su one date u Ustavu, niti bih ponavljao neka osnovna polazišta i opredeljenja u vezi sa tim, utvrđena u dokumentima X i XI kongresa SKJ. Bio bih slobodan da izložim samo neka svoja razmišljanja u vezi sa aktuelnim društvenim pitanjima razvoja komune.

Digitized by Google

Najpre bih istakao svoje uverenje da je zaista dobro što je ovo pitanje pokrenuto kao tema za ovaj okrugli sto. To je utoliko značajnije jer se poklapa i sa aktivnošću koja se odvija preko Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, a, i šire posmatrajući, dolazi u pravi trenutak, imajući u vidu pripreme za XII kongres SKJ, kao i za predstojeći kongres samoupravljača.

Moram da kažem da su mi bliska ona razmišljanja koja polaze od ocene o izvesnom zaostajanju u realizaciji koncepta komune i od toga da se tim pitanjima dugo nismo bavili na pravi način. Zbog toga je veoma značajno da se i na ovom skupu naglasi potreba prevazilaženja izvesne stagnacije u razvoju misli i prakse o komuni, njenom položaju, ostvarivanju društveno-ekonomskih i političkih odnosa u njoj, kao prvom organizovanom obliku šire društvene integracije samoupravnih interesa radnih ljudi i građana. Utoliko više jer mislim da i ovom prilikom treba istaći trajne vrednosti postavki Programa Saveza komunista Jugoslavije po kojima razvoj radničkog samoupravljanja i komune kao samoupravne zajednice ima fundamentalan značaj u traganju za osnovnim pravcima koji u našim uslovima obezbeđuju autentičan razvoj socijalističke demokratije, zasnovane na položaju i ulozi čoveka i njegovim pravima, obavezama i odgovornostima u našem društvu.

O tim postavkama Programa Saveza komunista Jugoslavije govorim zato što smatram da bismo na osnovu analize iskustava iz prakse mogli da damo doprinos u utvrđivanju pravaca društvene aktivnosti u ovoj oblasti. Jer, kad govorimo o tome da ostvarujemo zaokružen, celovit sistem socijalističkog samoupravljanja, a istovremeno ukazujemo da na jednom od najznačajnijih područja realizacije toga sistema — u komuni, kao prvoj i široj integraciji mnoštva samoupravnih interesa, imamo znatno zaostajanje, mi se susrećemo sa veoma ozbiljnim upozorenjima. Na tim osnovama svaka rasprava o komuni i stagnaciji u razvoju njenog ustavnog koncepta, o elementima izvesne birokratizacije i etatizma, veoma je ozbiljan indikator za analizu ne samo onog što je tesno vezano za odnose u samoj komuni, nego i za jednu širu i dublju analizu koja treba da nam dâ odgovor o uspešnosti i celovitosti realizacije koncepta političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Uzeću primer koji bi mogao, po mom mišljenju, da bude jedan od indikatora za dublje istraživanje. To su, na primer, oblici šireg zajedništva koji se baziraju na komuni i na njenom postojanju (razne regionalne zajednice i slično). Posmatrajmo samo neke organe takvih zajednica. Jedna dublja i ozbiljnija analiza trebalo bi da odgovori na pitanje da li su organi u takvim oblicima regionalnog zajedništva (koji bi, inače, morali da izrastaju iz delegatskog organizovanja mnoštva samoupravnih interesa u komunama) u svakom slučaju organi tog zajedništva ili su često više neka vrsta ispostave, odnosno produžena ruka organâ širih društveno-političkih zajednica, pre svega republika, odnosno autonomnih pokrajina. U tom pogledu morali bismo da budemo dovoljno oprezni i da uvek kada govorimo o pojavama birokratizacije i etatizma u komuni, imamo

Digitized by Google

u vidu i dublje korene tih pojava ne samo u komuni, već i u široj društvenoj zajednici.

Zato bih se složio sa tim da se o komuni i pojavama u njoj ne može govoriti u nekakvoj crno-beloj tehnici. Jer bismo u tom slučaju dobili iskrivljenu sliku koja bi mogla da nametne pogrešne zaključke o pravcima daljeg razvoja komune.

Poznato je naše društveno opredeljenje da opština u nas nije samo osnovni organizacioni oblik državne organizacije niti sredstvo državne vlasti. Kao samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, opština mora da bude izraz realnih društvenih odnosa i interesâ u bazi društva i da doprinosi njihovom udruživanju u šire zajedničke interese. Ona tako izrasta iz sistema socijalističkog samoupravljanja i postaje njegov značajan integralan deo.

Praktično, opština je u nas sveukupan izraz samoupravnih zajednica organizovanih radnih ljudi u svim oblastima društvenog života i rada, u kojoj oni na nov način zadovoljavaju raznovrsne svakodnevne ekonomske, političke, kulturne, socijalne, zdravstvene i druge potrebe. Drugim rečima, u izgrađivanju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa — saglasno opredeljenjima iz Ustava i Programa SKJ — moramo još više isticati značaj i ulogu opštine kao prvog šireg oblika teritorijalnog samoupravnog organizovanja udruženog rada i izraza interesâ radnikâ i radnih ljudi i građana koji se sučeljavaju u procesima samoupravnog povezivanja i delovanja.

Polazeći od toga, želio bih da istaknem i posebno naglasim neka, po mom mišljenju, osnovna pitanja koja su veoma značajna za razumevanje ove društvene pozicije i funkcije opštine.

Prvi kompleks pitanjâ odnosi se na poziciju udruženog rada i radnog čoveka u opštini. Pod tim podrazumevam stvarno stanje samoupravne organizovanosti udruženog rada — u materijalnoj proizvodnji i društvenim delatnostima, poziciju radnog čoveka i kao potrošača u mesnoj zajednici, ali i samoupravno interesno organizovanje. Ovde imam u vidu onaj samoupravni oblik neposrednog susretanja i zajedničkog regulisanja pitanja koja se rešavaju između dve kategorije društvenog rada — materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, i to u jednoj veoma bitnoj funkciji: u očuvanju društvene pozicije udruženog rada i obezbeđivanja kontrole udruženih radnika nad kretanjem rezultata njihovog rada na svim nivoima društvenog organizovanja i kroz sve kanale kojima se on dalje od neposrednih stvaralaca tih vrednosti kreće. To je, po mom mišljenju, veoma bitna pozicija radnikâ i udruženog rada u celini koju moramo obezbediti pre svega u opštini kao prvom značajnom obliku i nivou društvene integracije tih interesa.

Drugi kompleks pitanjâ koji takođe zaslužuje pažnju odnosi se na stvarno stanje i funkcionisanje delegatskog sistema, počev od udruženog rada i samoupravnog interesnog organizovanja i samoupravljanja na mestu stanovanja i življenja do delegatske skupštine opštine. Postavlja se pitanje: u kojoj meri mi već danas može-

Digitized by Google

mo da govorimo o punijem ostvarivanju načela na kojima se zasniva delegatski sistem u komuni? Od stvarnog izražavanja interesâ radnikâ i radnih ljudi i građana, kao i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica putem delegatskog sistema, neposrednosti njihovog međusobnog opštenja i učešća u vršenju funkcija vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima u opštini, najneposrednije zavisi realizovanje njihovih interesa i pravâ u udruženom radu, ali i u široj društvenoj zajednici. Dosledna primena načela delegatskog organizovanja i razvoj delegatskog sistema jedan je od bitnih uslova za ostvarivanje suštine ustavnih opredeljenja i bitna pretpostavka za integralno izražavanje i afirmaciju komune kao samoupravne zajednice. To istovremeno posebno ističe mesto i ulogu opštine kao osnovne društveno-političke zajednice i afirmiše njenu delegatsku skupštinu u ukupnoj izgradnji našeg delegatskog sistema kao okosnice političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Treći kompleks pitanja koji zaslužuje pažnju da bude šire razmotren odnosi se na mesto i ulogu subjektivnog faktora, odnosno organizovanih snaga socijalističke svesti u opštini. To je ta treća linija koju kao bitnu vredi razmotriti i na ovom skupu da bismo jasnije utvrdili akcente naše aktivnosti u sadašnjem trenutku za eventualno korigovanje i dogradnju društvene prakse u odnosu na poziciju udruženog rada i razvoj delegatskog sistema. Na tim osnovama i u tim okvirima potrebno je obezbediti ostvarivanje u jednom demokratskom procesu i sučeljavanju mnoštva interesa koji se slobodno izražavaju, a da to zaista bude na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Ove tri linije, odnosno pravca razmatranja su, po mom mišljenju, bitne, i zbog toga bi vredelo zadržati se pre svega na njima. Time, razumljivo, ne želim da umanjim važnost i drugih pitanja koja su u poslednje vreme pokrenuta radi šireg i celovitijeg sagledavanja i ocene stanja u oblasti komunalnog sistema. Međutm, smatram da se sva pitanja moraju posmatrati sa stanovišta potpunijeg i doslednijeg ostvarivanja naših osnovnih društvenih opredeljenja o opštini kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici.

Zato u razmatranju ovih pitanja ne bismo smeli da upadamo u grešku i da o opštini raspravljamo pre svega kroz prizmu njene skupštine i funkcionisanja njenih organa. Taj i takav prilaz može se napustiti samo ako se opština posmatra dosledno kao karika socijalističke samoupravne demokratije, kao izraz zajedništva udruženog rada i radnih ljudi i građana na određenom prostoru i sa veoma značajnim društvenim funkcijama, ključnim za ukupnu izgradnju i funkcionisanje našeg demokratskog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Međutim, u praksi se često ne ponašamo tako. Naime, iako se danas ne može naći napis teorijske ili čisto praktične prirode u kome se ne ističe da između opštine kao zajednice i njene skupštine ne može biti znaka jednakosti, ipak se u velikom broju slučajeva u praksi pod opštinom podrazumeva zapravo njena skup-

Digitized by Google

ština i njeni organi. U takvom poistovećivanju leži velika opasnost od jačanja birokratskih pojava i tendencija, uključujući i određene oblike etatizma. Navešću jedan primer iz skorašnje prakse. Naime, u vezi sa nestašicom nekih osnovnih artikala u javnosti smo bili suočeni sa dosta izraženom kritikom o tome da su opštine vrlo često »ispoljavale« nedovoljnu zainteresovanost za prevazilaženje tog problema. Već sama ta formulacija ukazuje na to ko i šta podrazumeva pod opštinom. Može li se reći da su opštine pokazale »nezainteresovanost« ako pod opštinom podrazumevamo upravo samoupravno organizovanog radnog čoveka i građanina u udruženom radu, mesnoj zajednici i slično — za pojavu koja ih direktno pogađa? To bi bio apsurd. Naprotiv, to je bila situacija koja je i te kako pokazala ogromnu zainteresovanost i inicijativnost radnih ljudi i građana da se u opštini kao samoupravnoj zajednici prevaziđu problemi snabdevenosti. Zato, ako bismo govorili o izvesnoj nezainteresovanosti i inertnosti, onda se o tome može govoriti samo u odnosu na određene organe opštine.

U našim uslovima danas opština se konstituiše i izgrađuje kao oblik šireg organizovanja, delovanja i odlučivanja radnog čoveka i građanina koji je samoupravno organizovan i udružen, dakle, kao oblik organizovanja udruženog rada, ali i kao integracija interesâ i samoupravnog izražavanja radnih ljudi u materijalnoj proizvodnji i društvenim delatnostima, na mestu stanovanja (u mesnoj zajednici) i u oblicima političkog organizovanja, odnosno kao bitan činilac samoupravne integracije društva.

Drugim rečima, polazi se od opredeljenja da se opština razvija kao zajednica u kojoj se obezbeđuje povezivanje svih oblika i interesâ samoupravno organizovanih radnika i svih radnih ljudi i građana. Opština kao samoupravna zajednica jeste i treba da bude još potpuniji i dosledniji izraz sveukupnosti samoupravnih struktura i mehanizama i njihovih međusobnih odnosa, u kojoj se pre svega neposrednim odlučivanjem, društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem, putem delegacije i delegatâ ostvaruju zajednički interesi, stalno unapređuju materijalni i drugi uslovi života i na solidarnoj osnovi radni ljudi i građani zadovoljavaju svoje zajedničke potrebe. U tom smislu ona je novi oblik konstituisanja i integracije samoupravljanja na proizvodno-radnoj (funkcionalnoj) i teritorijalnoj osnovi, kao jedna od polaznih osnova i bitan činilac samoupravne integracije društva u celini.

U takvoj svetlosti želim nešto više da kažem o samoupravnom interesnom organizovanju u opštini i šire, pošto smo u poslednje vreme u našem društvu suočeni sa tendencijama na koje treba obratiti pažnju. U određenom trenutku došli smo do saznanja da je nemoguće ostvariti socijalističko samoupravljanje u svim oblastima društvenog života i rada ako se u isto vreme ne obezbede samoupravni oblici povezivanja ova dva oblika društvenog rada: materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Zato smo i pristupili izgradnji i razvoju oblika samoupravnog interesnog organizovanja, čiji je osnovni smisao u tome da, umesto tradicionalno prisut-

Digitized by Google

nog posredníka, najčešće u licu države, dovedemo radne ljude iz različitih sfera društvenog rada u direktan odnos.

Danas smo, međutim, suočeni sa veoma čestim i, rekao bih, žestokim kritikama na račun samoupravnih interesnih zajednica, sa ocenama da one opterećuju privredu, da izmeštaju prava radnih ljudi, pre svega iz materijalne proizvodnje, u odlučivanju o izdvajanju sredstava i tome slično. Takođe se upozorava da smo suočeni sa novim oblicima koji iza jednog samoupravnog paravana, u stvari, stvaraju neku vrstu paradržavnih organa, sa ogromnom administracijom i da je sve to šansa za nove izražajne oblike jačanja birokratizma itd.

U svemu tome ima, svakako, istine i protiv svih tih devijantnih pojava mora da se vodi organizovana borba. Ali se ponekad zaboravlja i jedna druga istina — da je neophodno praviti razliku u toj kritici: da li je reč o kritičkom analiziranju naše prakse ili o kritici društvenog (ustavnog) opredeljenja, o samoupravnom regulisanju društvenih odnosa u ovoj sferi. U vezi sa tim, kada je reč o komuni, kao da se zaboravlja da se mnogi od tih oblika, u stvari, drže podalje od opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice. Oni se često još uvek stvaraju na drugim nivoima, gde se *de facto* u traganju za takozvanim automatizmom, koji bi trebalo da obezbedi ostvarivanje slobodne razmene rada kao novog oblika regulisanja društveno-ekonomskih odnosa, stvara izvanredna okolnost koja je objektivno etatizam. Taj etatizam, međutim, ne crpe svoje korene samo u komuni. Naprotiv, suočeni smo sa pojavom koja ukazuje da je upravo zaobilaženje komune u tom pogledu, to jest njeno izuzimanje iz širih oblika samoupravnog interesnog organizovanja, u stvari, pravi osnov i šansa za manifestovanje tih pojava i njihovo zaklanjanje iza samoupravnih formi i paravanâ. Jer nemoguće je govoriti o tome da imamo razvijen delegatski odnos, da imamo neposredno sučeljavanje dve osnovne kategorije radnika, ako su oni dovedeni u poziciju da se organizuju daleko od svog faktičkog mesta rada, odnosno pružanja usluga, i ako su tek putem nekih izvedenih oblika stavljeni u poziciju da se o tome izjašnjavaju.

Danas se u nekim sredinama određene negativne pojave i slabosti u praksi samoupravnog interesnog organizovanja do te mere pripisuju ustavnoj koncepciji i opštem idejnom opredeljenju da se gotovo bez okolišenja sugeriše napuštanje osnovne zamisli o tom obliku samoupravnog organizovanja u našem društvu. Prihvatanje takvih sugestija, međutim, imalo bi nesagledive posledice za ukupan demokratski razvitak našeg političkog sistema. To bi, između ostalog, značilo napuštanje našeg opredeljenja o eliminisanju posrednika na tako značajnim relacijama međusobnih odnosa dveju osnovnih kategorija društvenog rada — iz sfere materijalne proizvodnje i iz društvenih delatnosti, i njihovo ponovno vraćanje, najčešće u licu države ili nekih oblika cehovskog organizovanja, koji bi tu funkciju neminovno morali da preuzmu. Vraćanjem na te pozicije, međutim, veoma ozbiljno bi bile dovedene u pitanje

Digitized by Google

osnovne vrednosti i stvarne mogućnosti celovitog ostvarivanja sistema socijalističkog samoupravljanja.

Suština problema je, reklo bi se, u tome što često zatvaramo oči pred činjenicom da se nismo dovoljno i na pravi način angažovali da se zaista osigura i garantuje funkcionisanje delegatskog sistema u udruženom radu i da se u punom smislu reči obezbedi neposredan odnos i susretanje radnikâ iz različitih sfera društvenog rada. Upravo zbog nedovoljne angažovanosti u tom pravcu nalazile su mesta i još se ponegde sreću ocene i konstatacije o tome da su samoupravne interesne zajednice »uzurpator« pravâ udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, »zlo« koje se nametnulo nad privredom i u društvu. Nije sporno da ima mnogo pitanja i konkretnih ponašanja koja se moraju eliminisati iz postojeće prakse. Međutim, bila bi velika greška ako bi se takvom opredeljenju i zalaganju davao znak jednakosti sa krajnje opštim ocenama i negiranjem osnovne vrednosti sadržane u konceptu samoupravnog organizovanja.

Prema tome, i sa tog stanovišta veoma je značajno da se ima u vidu stvarna pozicija udruženog rada i radnog čoveka u opštini. To treba posmatrati sa pozicije organizovanog obezbeđivanja njihove stalne kontrole nad kretanjem rezultata rada u finansiranju svih društvenih potreba koje se realizuju na širem društvenom prostoru nego što je to organizacija udruženog rada u kojoj on radi i ostvaruje svoj dohodak.

Često se, međutim, upozorava da je nemoguće, odnosno nedopustivo zaobilaziti opštinu kao veoma značajan nivo u složenom sistemu samoupravnog interesnog organizovanja, grubo je poistovećivati sa »izrazima opštinskog etatizma«, koji želi da i u ovoj sferi »drži konce« u svojim rukama i da je to osnovni razlog takvog zahteva. Činjenica je, međutim, da se najčešće ne susrećemo sa ostvarivanjem oblikâ samoupravnog interesnog organizovanja u mesnim zajednicama ili na užim područjima neposrednog interesa, već se kao kompenzacija ovog koncepta nudi uglavnom izgradnja samoupravnih interesnih zajednica u republici, autonomnoj pokrajini, regionu ili u nekom drugom obliku. U takvim slučajevima zaista ne može biti reči niti o neposrednom sučeljavanju interesâ dveju kategorija društvenog rada niti se može govoriti o stvaranju realnih okvira za slobodnu razmenu rada. Tome vodi i stalno i uporno »traženje« izgradnje instrumentarija koji će obezbeđivati automatizam u uspostavljanju odnosâ slobodne razmene rada bez neposrednog samoupravnog sučeljavanja, rasprave i dogovaranja među delegacijama i delegatima, koji imaju čvrstu osnovu u svojoj samoupravnoj sredini. Svaki instrumentarij izveden na nekom drugom nivou i sa zalaganjem da vrednosti automatizma »obezbede« realizaciju novih društveno-ekonomskih odnosa skopčan je sa rizikom da se potisnu i isključe oblici i metodi delegatskog odlučivanja. Zadržavanje stope doprinosa, odnosno drugih sličnih zahvata koji veoma mnogo podsećaju na fiskalne zahvate, jača poziciju aparata i stručnih službi samoupravnih interesnih

Digitized by Google

zajednica, pa i onda kada odluke o tim zahvatima formalno donose skupštine. Mislim da ni skupštine samoupravnih interesnih zajednica (formiranih zaobilaženjem opštine kao samoupravne zajednice) često nisu s pravom legitimacijom delegatske skupštine, jer su bez realnih korena u tim neposrednim odnosima.

Ovim sam hteo samo da skrenem pažnju u kakvoj svetlosti nam se postavljaju ova značajna pitanja u komuni i da s tim u vezi izrazim svoje zalaganje za društvenu akciju koja mora biti usredsređena na brže i doslednije ostvarivanje osnovnih rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu i na osnovu idejnih opredeljenja i stavova SKJ.

U direktnoj funkciji sa pitanjima o kojima sam govorio su i pitanja mesta i uloge subjektivnog faktora ili, kako je to uobičajeno da se kaže — mesta i uloge organizovanih snaga socijalističke svesti u opštini.

Uzeću kao primer pitanje funkcionisanja delegatskog sistema u opštini. Govori se, na primer, o tome kako se u praksi nedovoljno realizuju konferencije delegacija. Međutim, iako je proteklo dosta vremena od XI kongresa SKJ, na kome smo o tome raspravljali, o konferenciji delegacija ipak se još govori samo kao o obliku koji je značajan za delegacije koje zajedno biraju jednog delegata. U svim takvim slučajevima to će, razume se, biti neophodno. Nedopustivo je, međutim, da se na konferenciju delegacija ne gleda i kao na metod i oblik šire društvene demokratske konsultacije učesnikâ delegatske strukture sa svim ostalim činiocima društvenog razvitka i samoupravljanja. Na konferenciju delegacija ne smemo da gledamo kao na prost zbir delegacija, na šta je upozoravao i Edvard Kardelj u svojoj poznatoj studiji. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* nego samo kao na zajednički susret delegacija sa predstavnicima Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, nauke i slično. Tako shvaćena konferencija delegacija je oblik koji nudi širu društvenu demokratsku konsultaciju o osnovnim pitanjima značajnim za delegatsko odlučivanje, a da pri tom to ne znači zamenu mesta i uloge delegacije niti oblik odlučivanja umesto nje, a može biti veoma značajan oblik delovanja upravo subjektivnih socijalističkih snaga u opštini.

Reč je o pitanjima koja nisu samo nekakav zahtev čistog izvođenja jednog koncepta ili zamišljenog sistema u izgradnji, već o pitanjima koja se svakodnevno prelamaju kao aspekti sa bitnim značenjem za funkcionisanje delegatskog skupštinskog sistema u ostvarivanju veoma vitalnih interesa radnih ljudi i građana u opštini. U tom kontekstu mogu se i treba da se posmatraju i neka druga pitanja koja se tiču funkcionisanja političkog sistema u opštini, izgrađivanog na samoupravnoj delegatskoj osnovi. Tada će se nešto drukčije doživljavati i neka naša ponašanja u praksi.

Sa stanovišta ostvarivanja mesta i uloge subjektivnog faktora u opštini značajno je i pitanje društvenih saveta. Kada je reč o društvenim savetima u skupštinama, ne bi trebalo da se u nji-

Digitized by Google

hovoj organizaciji, metodu i sadržaju rada kopiraju rešenja o tim telima u republikama i autonomnim pokrajinama, ali isto tako ni da se prave nekakve velike razlike među njima. Osnovna suština i funkcija svih društvenih saveta mora da bude svuda do kraja poštovana, pošto je reč o veoma značajnom institucionalnom obliku šire društvene konsultacije koji treba da doprinese efikasnijem funkcionisanju delegatskog skupštinskog sistema u komuni i da u isto vreme obezbedi da snage socijalističke svesti ne budu izvan sistema niti da mu se nameću kao sila koja stoji iznad njega. Jer, ako želimo da se u delegatski skupštinski sistem zaista uključe snage koje su i u Ustavu utvrđene sa svojim odgovornostima, onda je neophodno da upravo i pre svega u opštini realizujemo njihovo uključivanje.

Imam utisak, međutim, da ponekad kad se kritikuje neostvarivanje takvih opredeljenja, kao da se previđa inercija koja je šire prisutna u društvu. Na primer, kad se govori o tome da nema dovoljno i uspešno organizovanih društvenih saveta u opštinama ili da nema takvih saveta pri organima uprave ili za neke značajnije upravne oblasti, onda se to, po pravilu, smatra kao kritika izrečena na adresu skupštine opštine i njenog izvršnog organa. Međutim, na tom području smo suočeni sa inercijom prakse mnogih društvenih faktora. Na primer, na jednoj strani, rad društvenih saveta u opštini se, umesto kao oblik otvaranja samih delegatskih skupština, veoma često ocenjuje kao »preuzimanje« nadležnosti skupština. Na drugoj strani, utvrdili smo da se društveni saveti obrazuju zakonom, odnosno odlukom skupštine opštine na osnovu dogovora zainteresovanih učesnika. S tim u vezi bilo bi interesantno videti šta pokazuje analiza prakse, u kojoj meri se zaista može govoriti o prisutnoj inicijativi određenih organizacija i rukovodstava Saveza komunista, Socijalističkog saveza i drugih učesnika u radu društvenih saveta, da li su pokretali inicijativu, zahtevali formiranje, ukazivali kod kog organa treba formirati društveni savet i izražavali interes za ovaj oblik »kontrole« nad njihovim radom i da li je to realizovano. U većini slučajeva praksa ukazuje na to da nema takvih inicijativa. Inercija je podjednako prisutna kod svih ovih činilaca, a ona znači zadržavanje jednog *statusa quo* koji naročito obezbeđuje autoritativnu poziciju kritike u ime faktora socijalističke svesti, ali ne i istovremeno odgovarajući stepen odgovornog uključivanja u proces odlučivanja. Potrebno je istaći da je to šira pojava i da to nije karakteristično samo za opštinu. Prevazilaženje takve situacije bilo bi, međutim, od izvanrednog značaja za ukupno izgrađivanje demokratskih društvenih odnosa u opštini, ali i za uspešno i efikasno funkcionisanje političkog sistema u celini, u kome bi bila izražena uloga i mesto subjektivnog faktora.

Još jednom podvlačim da ova tri pravca razmatranja ni jednog trenutka ne isključuju razradu ostalih pitanja koja su pokrenuta ili se pokreću u oblasti komunalnog sistema. Međutim, njihova razrada mora se staviti u funkciju onog što je osnovno u

Digitized by Google

našem političkom sistemu, a to je jačanje stabilnog položaja i aktivne uloge radnika i svih radnih ljudi i građana u opštini, odnosno učvršćivanje stabilnosti demokratskih prava i sloboda radnih ljudi u ovom osnovnom obliku sistema socijalističke demokratije. U tom kontekstu treba govoriti ne samo o delegatskoj skupštini opštine, veću udruženog rada itd., već i o socijalnoj politici, urbanizaciji, odnosu selo — grad i o drugim pitanjima iz oblasti komunalnog sistema.

Nema sumnje da će se sve potpunijim ostvarivanjem društvene uloge samoupravnih organizacija udruženog rada, mesnih i samoupravnih interesnih zajednica, kao i demokratskih oblika samoupravnog dogovaranja u neposrednijem povezivanju skupštinskog sistema sa celokupnom samoupravnom bazom i, na tim osnovama, stvaranjem društvenih uslova za sve širu primenu metoda samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja — upravo i pre svega u opštini — obezbediti potpunije izražavanje procesa integracije vršenja funkcija vlasti sa samoupravljanjem u oblasti udruženog rada i u svim domenima društvenog života, odnosno izrastanje jedinstvenog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Radivoje Marinković

Samoupravna organizovanost komune

Organizator ovog skupa zadužio me je da skiciram neke probleme kao polazni impuls za raspravu o trećoj tematskoj celini. Pošto su se tematske celine u dosadašnjem toku rasprave već izmešale, pokušaću da ispunim deo te svoje obaveze i istovremeno ću iskoristiti priliku da, u sklopu opšte rasprave, iznesem i neke svoje stavove.

Već sam ranije, u nameri da isprovociram diskusiju o nekim pitanjima, naznačio problemski okvir i svoj pristup. Time sam hteo ukazati na potrebu da se komuna promišlja u dve bitne, dijalektički povezane dimenzije. S jedne strane, kao koncept, kao politički oblik u Marksovom značenju tog pojma, zatim kao konkretan, dakle naš, politički oblik koji je uspostavljen i već dvadeset pet godina funkcioniše, i, s druge, ali u neposrednoj vezi sa prvim, da komunu promišljamo kao stvarni prevrat u odnosima, to jest da vidimo šta je ona po svom empirijskom biću. Jedino na osnovu toga možemo doći do šifre koja će nam pomoći da pouzdanije otkrijemo osnovne tendencije i proniknemo u njihovu suštinu.

Pri tome je manje važna konstatacija da se nešto menja, a bitno je kakve su te promene, kakvi su društveni odnosi, po svom klasnom sadržaju, odakle generiraju. Bojim se da smo često skloni da na promene, kao što su kvantitativni rast, promene formi, ne-

Digitized by Google

kritički gledamo, ne ulazeći u to da li su to istovremeno i kvalitativne promene u samom društvenom biću komune. To je ona kritična linija gde je svaka revolucija izložena opasnosti da, pritisnuta problemima svakidašnjice, revolucionarnu praksu zameni pragmatikom. Konkretno u vezi sa komunom postavlja se pitanje da li se može desiti, preciznije, da li se već dešava, da se to što kao komuna proizlazi iz empirijskog zbivanja, po sadržini razlikuje ili čak udaljava od onoga što komuna treba da bude po svom teorijsko-programskom zasnivanju.

Nisam od onih koji imaju običaj da jednom oveštalom frazom konstatuju kako smo postigli velike uspehe, a onda nastave da nabrajaju nedostatke. Zaista mislim da je naše društvo, opredeljujući se za samoupravljanje, pa, prema tome, i za komunu, napravilo veliki revolucionarni prevrat u mišljenju i smeru revolucionarnog preobražaja. Sasvim je drugo pitanje koliko smo radikalni, koliko, s obzirom na okolnosti, možemo biti radikalni u realizaciji toga. Kada je reč o komuni, mislim da smo u realizaciji njene programske projekcije bili dosta oprezni, preciznije, nedovoljno radikalni. Jedna produbljena analiza bi pokazala da smo u modeliranju stvarnih elemenata komune, njenog položaja, pravâ, funkcija, pa i konkretne organizacije, bili opterećeni etatističko-birokratskim pristupom, pa smo je organizovali više po logici državne strukture nego po logici ljudske zajednice u kojoj će se prevladavati fundamentalne ljudske protivurečnosti.

U trenutku kada smo usvojili koncept komune, mi smo, sledeći Marksa, bili svesni osnovnih protivurečnosti. Time smo istovremeno potvrdili svoju spremnost da ih borbom rešavamo. Međutim, idući dalje u realizaciju tih opredeljenja, nama kao da je ponestajalo energije da na tome dosledno istrajemo. Taj sud, možda i netačan, zasnivam na osećanju da smo se u nekim ključnim odnosima, umesto stvarnih, zadovoljili formalnim promenama i da smo revolucionarni preobražaj vrednovali na osnovu tih formalno-institucionalnih promena. Takav je slučaj bio i sa komunom. Operacionalizujući koncept, napravili smo jednu idealnu formalno-institucionalnu model-matricu kakva je nepoznata u teoriji, pa čak i u nekim njenim utopističkim ekstremnostima. Pri tome smo pošli od nekih vrlo jednostavnih, dobrih i na realnosti zasnovanih pretpostavki. Sledeći Marksa i uviđajući da su se tokom društveno-istorijskog razvitka iskristalisali neki osnovni oblici trajnijeg grupisanja ljudi, kao što je grupisanje po osnovu zajedničkog rada, po osnovu zajedničkog življenja, po osnovu nekih trajno zajedničkih potreba i funkcija preko kojih se one zadovoljavaju, razvili smo takav institucionalno-organizacioni model koji omogućava da se ta mnogovrsnost samoupravno izdiferencira i organizuje na sopstvenim specifičnostima. Time svaka od ovih socijalnih ćelija stiče samoupravni identitet. Ali, kako ni jedna od njih ne može opstati kao samodovoljna, one nužno teže međusobnom povezivanju. Iz tih njihovih veza faktički proizlazi jedan kompleksniji oblik zajedništva. Imajući u vidu te nužne veze i uvažavajući ih, formalno-institucionalni model samoupravne organizacije komune je

Digitized by Google

pošao od toga da preobrazi, i to suštinski, način uspostavljanja tih veza, da njihovo stihijno uspostavljanje ili njihovo uspostavljanje i održavanje državnom prinudom zameni svesnim delovanjem udruženih proizvođača, i to tako što bi svaka od tih samoupravno konstituisanih ćelija i sve one zajedno predstavljale osnovu iz koje se izvodi celokupan institucionalno-organizacioni mehanizam komune kao kompleksne zajednice. Na toj logici je zasnovan delegatski princip, koji je operacionalizovan kroz delegatski sistem. Time se, bar što se tiče modelsko-organizacionog aspekta, prevladava jaz između posrednog i neposrednog i otvara mogućnost da se svi oblici zajedničkog delovanja javljaju kao vidovi ispoljavanja autentičnih samoupravnih interesa, njihovog usaglašavanja i povezivanja.

Tako je stvoren, po principu spojenih sudova, institucionalno-organizacioni mehanizam komune, koji treba da omogući da se u svakoj samoupravnoj ćeliji produkuje određena socijalna energija, koja bi se institucionalnim kanalima, po horizontalnim i vertikalnim pravcima, prenosila do tačaka gde se potrebe, interesi i veze tih subjekata prepliću i zgušnjavaju, pa ih je nužno zajedničkim odlukama ili drugim vidom delovanja demokratski uskladiti i povezati. Pošto je realizovanje svake samoupravne ćelije uslovljeno realizovanjem komune kao njihovog stvarnog, a sada i samoupravno organizovanog jedinstva, logična je pretpostavka da će samim tim svaka od tih ćelija — ljudi koji su se u njima samoupravno udružili i organizovali — biti dovoljno motivisana da intenzivno učestvuje u aktivnostima samoupravnih tela i organa da bi uticala na zajedničke odluke i odnose. Ali, ne krivicom i nedostacima samog formalno-institucionalnog mehanizma, kako mnogi misle, stvarni procesi znatno odstupaju od tih očekivanja. Ukratko, u tim empirijskim procesima se ne ostvaruje takvo učešće ljudi koje bi, po snazi i socijalnim kvalitetima, proizvodilo takvu energiju koja bi bila dovoljna da se ove forme ispune istinskim samoupravnim sadržajem. No, i kada i ukoliko se takva energija generira u samoupravnim ćelijama društva, ona ne proizvodi očekivan uticaj u procesima odlučivanja. Sve to znatno umanjuje sposobnost sistema da adekvatno funkcioniše.

Razmotrimo prvo tvrdnju da se u bazi društva ne produkuje dovoljno snažna i kvalitetna energija kojom bi se sistem napajao. Razlog tome, po mom mišljenju, leži u samim odnosima i položaju pojedinaca i grupa. Ti odnosi nisu takvi da ljude usmeravaju prema samoupravnim institucijama komune, već ih, dobrim delom, interesno usmeravaju na drugu stranu. Tako oni kao robni proizvođači nastoje da kroz tržišni mehanizam ostvare što veći dohodak, da kao pojedinci i grupe obezbede što veća sredstva kojima će raspolagati. Za ostvarenje tih ciljeva oni ulažu najveći deo svojih snaga, pri čemu često zaobilaze i same samoupravne institucije ili ih podređuju tim interesima. Jedna produbljena analiza bi pokazala da su nedomaćinski odnos prema društvenoj imovini, grupno-svojinsko ponašanje, komunalno, regionalno i republičko zatvaranje tržišta i niz, na izgled nelogičnih, ponašanja, dob-

Digitized by Google

rim delom determinisani time. Osim toga, usled nesaglasnosti interesâ, samoupravne energije koje se oslobađaju u bazi društva delimično se međusobno potiru, čime slabi njihova ukupna snaga, bilo tako što se ne postiže potrebna saglasnost stavova bilo time što to izaziva potrebu arbitriranja izvansistemskih činilaca. Ovu problematiku bi trebalo mnogo šire razraditi, ali to ovde nije moguće učiniti.

Drugi kompleks faktorâ čini da ni energija koja se produkuje ne proizvodi određeni uticaj. To se događa tako da izvansistemski faktori svojim delovanjem sužavaju propusnu moć kanala sistema, jer oslobođenu energiju filtriraju, bilo na taj način što već u inicijalnim fazama odlučivanja dimenzioniraju, po formi i sadržini, određene aktivnosti, zavisno od efekata koje žele da postignu, bilo time što već oslobođenu energiju (zahteve, stavove, mišljenja, predloge) propuštaju kroz određene filtre da bi se ta rasplinuta, gasovita socijalna snaga što više kondenzovala i oslobodila suvišnih čestica. Međutim, događa se da u tom procesu filtriranja biva eliminisan i deo samoupravno plemenite energije ili, što je još nepoželjnije, da se ta izvorna energija u toj meri preradi da izgubi neka izvorna socijalna svojstva.* Ovo se događa zbog toga što se radikalnom promenom kakvu predstavlja delegatski sistem nisu izvršene iste takve radikalne promene u sferi komunikacija i informisanja, položaju, funkcijama i odgovornostima izvršne i upravne vlasti, neformalnog uticaja i slično. Usled toga što se informacije koncentrišu na određenim mestima, što se, po jednom birokratsko-subjektivističkom kriteriju, selekcionišu, što izvršni organi i organi uprave imaju ključnu ulogu u inicijalnoj fazi odlučivanja, što se u raznim koordinacionim telima, aktivima i drugim znatno suženim oblicima zauzimaju osnovni strateški stavovi ili usaglašavaju oni što su se ispoljili u širokim samoupravnim procesima — samoupravne forme ostaju nedovoljno ispunjene odgovarajućim sadržajima ili se, uz odgovarajuće posredovanje faktorâ-animatorâ, ispunjavaju onakvim i onolikim sadržajem kakav i koliki oni smatraju poželjnim.

Kada se sve to dovede u međusobnu vezu, pokazuje se da je samoupravni formalno-institucionalni mehanizam komune situiran u takav socijalni kontekst koji znatno redukuje njegove sposobnosti.

Ako se sve to filozofski promišlja, čovek se ne može otrgnuti utisku da je ovde na delu ono hegelovsko lukavstvo uma, koje se ispoljava u tome što je, na jednoj strani, konstituisan jedan širok, demokratski potpuno otvoren formalno-institucionalni sistem, ali su, na drugoj, u njega i oko njega instalirani takvi socijalni mehanizmi koji će ga vrlo efikasno kontrolisati i prilagođavati svojim htenjima i interesima. Na taj način se postiže da sami učesnici

* Ovo je uočeno u istraživanjima funkcionisanja i ostvarivanja delegatskog sistema, koja su bila koncentrisana upravo na nivo opštine, a naročito u ispitivanju položaja i uloge zborova i delegacija. Vidi studiju *Delegatski sistem — funkcionisanje i ostvarivanje*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1979.

Digitized by Google

u najširim procesima, učestvujući u aktivnosti zborova, delegacija i slično, imaju iluziju da utiču, pa, spolja gledano, zbivanja poprimaju široko demokratske karakteristike, a, u suštini, to su strogo kontrolisani procesi. Bit problema je u tome što se iza te široke demokratske scene skrivaju nosioci one stvarne moći, koju je, pošto nije smeštena u određene institucionalne okvire, teško kontrolisati. Tako jedan pored drugog egzistiraju dva sistema moći. Onaj formalno-institucionalni i onaj poluinstitucionalizovani. Time se stvara prostor za birokratsku manipulaciju, neodgovorno ponašanje, neformalno grupisanje. Tu se sada odvija ona složena igra ispoljavanja, usaglašavanja i realizovanja interesâ. U takvoj igri mnogi interesi, u pogledu socijalnog svojstva, postaju neprozirni, pa je, o čemu je govorio drug Neca Jovanov, teško utvrditi one autentično samoupravne interese.

Dimitar Mirčev: Mogu i autentični interesi da budu nepoželjni, ne treba izjednačavati autentičnost i vrednost.

Neca Jovanov: ...i njihovu valjanost, jer, primera radi, diverzant ima autentičan interes da izvrši diverziju, a policija ima autentičan interes da ga u tome spreči.

Radivoje Marinković: Pod autentičnim interesima podrazumevam one interese čije ostvarivanje vodi revolucionisanju odnosâ, prevladavanju mnogovrsnih oblika dominacije, eksploatacije i otuđenja. Samoupravno autentičan interes ne može biti onaj koji vodi nagrizanju društvene svojine, grupnom i teritorijalnom zatvaranju, egoizmu i slično. Zbog toga, ukoliko u samoj strukturi društva, u njegovom biću, ne dominiraju klasno-revolucionarni odnosi i njima odgovarajuća svest i interesi, mnogobrojne socijalne formacije isijavaju različite vrste političke energije, koja se u socijalnom prostoru meša. Ta smesa, zbog te svoje socijalno-interesne višeznačnosti, nije pogodna za istinsko samoupravno funkcionisanje formalno-institucionalnog sistema komune. Usled toga se javljaju mnogi medijatori, koordinatori i usmerivači. Međutim, i to je jedan od problema, i njihovo ponašanje je interesno determinisano, pa se onda ne retko događa da se pod firmom zajedničkog podmeće grupni interes, da se, pod izgovorom obezbeđivanja uslovâ za demokratsko odlučivanje, inauguriše birokratska dominacija i manipulacija ili čak i lična vlast. Spreman sam da tvrdim, sa svim rizicima koje takva tvrdnja uključuje, da u našim komunama dominantan uticaj i moć imaju pojedinci — nosioci dominantnih političkih, upravnih i menadžerskih funkcija, a ne demokratske institucije.

Druga strana ovog istog problema se ogleda u tome što je samoupravna organizacija komune u svim bitnim elementima determinisana spolja. To se ispoljava naročito u raskoraku između jedinstvenog koncepta komune i kvalitativno različitih stvarnosti u kojima se on realizuje.

Digitized by Google

Neca Jovanov: Ne razumem šta ne valja u ta dva momenta, da li koncept ili praksa? To je ključno pitanje.

Radivoje Marinković: Mi možemo da budemo nezadovoljni nasleđenim okolnostima i protivurečnostima. Međutim, stvar je u tome da postanemo svesni tih nasleđenih protivurečnosti i onih koje se reprodukuju u novim okolnostima i da ih borbom rešavamo. Ja probleme vidim u sledećem. Prvo, u nedovoljnoj radikalnosti i doslednosti pri realizovanju koncepta. Drugo, u nekim nedostacima koncepta, koji, pored teorijsko-ciljnih polazišta, nije u dovoljnoj meri uzeo u obzir i same okolnosti u kojima treba da se realizuje. Primera radi, navešću samo veće udruženog rada, čiji je koncept jedinstven i realizuje se na istovetan način i u komunama gde je najveći procenat aktivnog stanovništva zaposlen u društvenom sektoru, gde je razvijena industrija, uslužne i druge delatnosti, kao i u komunama gde postoji jedna zadruga, nekoliko prodavnica, nekoliko stotina zaposlenih u administraciji i obrazovnim i zdravstvenim institucijama. Tu se, kao prvo, postavlja pitanje šta je to udruženi rad u komuni gde dominiraju individualni poljoprivredni proizvođači i, drugo, kakvi se interesi udruženog rada mogu ispoljiti kroz ovakvo veće. Ukratko, zalažem se za fleksibilniji koncept komune.

Neca Jovanov: To na ovom skupu nije sporno.

Radivoje Marinković: Ja to i ne ističem zbog nas ovde, već zbog onih koji o tome odlučuju. Osim toga, to je pitanje različitih društvenih situacija-sadržine, koje hoćemo da uguramo u potpuno identične forme. U tom kontekstu se javlja i problem preteranog formalizma i, uopšte, izražena težnja za fetišiziranjem formi.

Dimitar Mirčev: To govori protiv tvog argumenta, jer upravo veće udruženog rada, i tamo gde ne postoji udruženi rad, razmatraće probleme udruživanja i razvoja i time delovati kao faktor razvoja.

Zdravko Mlinar: Mislim da se, ipak, radi o pogrešnom očekivanju da ćemo u nejednakim objektivnim uslovima jednakim mehanizmom regulisanja postići veću jednakost. Mi ćemo postići suprotno, time ćemo povećati nejednakost. U stvari, efekti su suprotni.

Radivoje Marinković: Ja to govorim zbog našeg manira da produkujemo forme. I sam formalno-institucionalni mehanizam komune je predimenzioniran, pa se unutar njega, pod izgovorom racionalnog usmeravanja, skoro kao nužna i zakonita tendencija, javlja birokratska dominacija i manipulacija.

Na drugoj strani, taj dobro zamišljen koncept, koji je zasnovan na premisi da preko diferenciranja posebnog i specifičnog sve te elemente ponovo okupi i integriše, u praksi, kada se veze izme-

Digitized by Google

đu samoupravnih ćelija ne uspostavljaju i ne razvijaju, dovodi do dezintegracije i atomizacije. To se ispoljava naročito u nepostojanju odgovarajućih veza između radnih organizacija međusobno, mesnih zajednica međusobno, interesnih zajednica međusobno, a zatim između svih njih zajedno. Tako je ova organizacija po radno-funkcionalnoj, teritorijalnoj i interesnoj osnovi izdelila i samog čoveka, njegove interese. Deleći i institucionalizirajući ove interese, ona ih vrlo često nepotrebno suprotstavlja jedne drugima, a istovremeno umanjuje mogućnost radnog čoveka da efikasno utiče, jer njegovo učešće mrvi na čitav niz formi. Zamislite građanina, ili građane jedne opštine, koji treba da učestvuje u ogromnom broju oblika da bi ostvario svoj uticaj na rad organâ mesne zajednice, delegacije za veće mesnih zajednica, niz delegacija za samoupravne interesne zajednice itd. Da bi samo fizički učestvovao, dakle bez ulaganja dodatnih napora da to svoje učešće obogati predlozima, sugestijama i slično, on mora da utroši dosta svog slobodnog vremena. To je, samo po sebi, problem. Pogotovu je problem što se niz takvih skupova organizuje u isto vreme. Pošto neki nisu spremni da odvajaju i troše toliko vremena, oni jednostavno odustaju od svakog učešća. Između ostalog, tu leži jedan od uzroka nedostatka kvoruma. Međutim, najznačajniji uzrok nedostatka kvoruma je taj što ljudi ne veruju da će svojim učešćem značajnije uticati na rešenje problema. Na toj liniji se javlja pomalo paradoksalna situacija koja se ogleda u tome da ljudi zaista veruju u samoupravljanje uopšte, da ga prihvataju kao rešenje bez alternative, ali, sudeći po njihovom učešću, ne prihvataju mnoge konkretne oblike, ne veruju u njihovu efikasnost. Tim svojim pasivnim odnosom oni stvaraju prostor za drugačije, nesamoupravne oblike i birokratsku manipulaciju.

Drug Stavrev je govorio o nekim značajnim problemima. Ja bih želeo da neke od njih osvetlim iz nešto drugačijeg ugla. Konkretno, kada je reč o delegacijama, nije stvar samo u njihovoj aktivnosti i međusobnom povezivanju, iako se bez toga delegacija teško može i zamisliti, već i u položaju delegacija. Pođimo od pretpostavke da su delegacije veoma aktivne i povezane, da iniciraju, zauzimaju stavove i smernice, pa pokušajmo dalje da utvrdimo koga i koliko to obavezuje. Jer delegacija ima smisla samo ako njeni stavovi u nekoj meri obavezuju tela i organe koji donose odluke. Ukoliko, pak, najviše impulsa za rad delegacije dolazi spolja, od skupštinskih službi, organâ i telâ, a ako se ustavni stav da delegati u svom radu postupaju po smernicama i stavovima svoje baze i delegacije, ali su pri opredeljivanju i glasanju slobodni, protumači tako da delegati, nominalno polazeći od stava delegacije, glasaju sasvim slobodno, nekada i suprotno stavovima svoje delegacije, onda se javlja čitav niz pitanja. Na prvom mestu se javlja pitanje: kakvu ulogu u sistemu faktički ima jedan oblik čiji se stavovi mogu, ali ne moraju uvažavati? Drugo, da li je u takvoj situaciji delegat stavljen u nedefinisan socijalni prostor u kojem je izložen uticaju nekih drugih faktora?

Digitized by Google

Ali, da se vratim onom problemu formalne integracije kroz formalno-institucionalni sistem i dezintegracije u procesima. Uzmimo za primer samoupravne interesne zajednice, uz napomenu da od ukupnog broja konstituisanih 85% čine SIZ-ovi koji su formirani za područje opštine. Ja sam se u javnosti legitimisao kao pristalica tog koncepta, što i dalje ostajem, ali ne i pristalica načina kako se on realizuje. Konkretno, ako se svaka od tih zajednica ponaša kao nešto od svega ostalog odvojeno, apsolutizujući interese na kojima i radi kojih je organizovana, onda se time i celina interesâ i društveno biće komune faktički dezintegrišu. Po Ustavu, interesne zajednice iz društvenih delatnosti, odnosno njihove skupštine učestvuju u odlučivanju kao četvrto veće u skupštini opštine kada su na dnevnom redu problemi iz oblasti za koju je ta zajednica formirana. Vrstu i broj takvih zajednica statuti opština mogu proširiti zavisno od potreba konkretne komune. Međutim, u praksi se ne ostvaruje čak ni taj Ustavom predviđen minimum. No, čak i kada bi se realizovao, time se ne obezbeđuje odgovarajuća integracija. Naime, nije stvar samo u tome da pojedine skupštine interesnih zajednica sudeluju u odlučivanju u skupštini opštine, već pre svega u tome da se obezbedi povezivanje samih interesnih zajednica međusobno (usklađivanje programa, planova, delovanja) u društvenom prostoru komune. Ja odavno, u nedostatku neke bolje, zastupam ideju obrazovanja veća samoupravnih interesnih zajednica kao četvrtog u skupštini opštine. Iako sam svestan da se time ne rešavaju oni fundamentalni problemi, to veće bi omogućilo da sve ove zajednice svoje interese sučeljavaju permanentno i organizovano. Umesto da svaki SIZ programira za sebe, uz veoma minimalno, više formalno nego stvarno, učešće korisnikâ, njihovi programi, od radnih do finansijskih, mogli bi se usklađivati uz učešće veća udruženog rada, veća mesnih zajednica, pa i društveno-političkog veća, kada je to neophodno.

Jednom rečju, neophodno je radikalnije angažovanje da se samoupravne forme ispune odgovarajućom sadržinom, što podrazumeva promene u samim odnosima. Na drugoj strani, neophodno je i neke formalne oblike dovesti u sklad sa praksom i ciljevima.

Digitized by Google

Milan Matić

Proces integracije i demokratizacija odlučivanja u komuni

Trenutak u kome raspravljamo o ulozi komune u daljem razvitku našeg društva je specifičan. Neke od latentnih tendencija koje su bile prisutne i u ranijim periodima sada su u otežanim uslovima privređivanja i udruživanja rada i sredstava pojačane i jasnije pokazuju poreklo i prirodu otvorenih problema u samoupravnom preobražaju komune, ali upravo zato traže široke i temeljite rasprave i istraživanja koja treba da osvetle puteve i mogućnosti jačanja integrativne uloge komune u funkcionisanju našeg sistema, doslednije ostvarivanje komune kao osnovne samoupravne i društveno-političke zajednice i potpunije izražavanje njene funkcije kao nosioca procesa samoupravne integracije našeg društva u celini.

Razvijeniji samoupravni odnosi i veća efikasnost demokratskih oblika odlučivanja u komuni danas su, van sumnje, jedna od ključnih pretpostavki dugoročne strategije samoupravnog razvoja društva, jer bez potpunijeg ostvarivanja komune kao samoupravne zajednice i bez afirmacije onih principa i odnosâ koji čine jedinstvenu osnovu našeg društveno-političkog sistema unutar komune, očito, ne može biti ni daljih prodora u širim tokovima i okvirima integracije društva na samoupravnim osnovama. U tom kontekstu, demokratizacija odlučivanja u komuni i potiskivanje ranije ustaljenih tendencija sužavanja procesa odlučivanja na do-

Digitized by Google

govore i kompromise nekih užih i separiranih socijalno-političkih grupa u komuni nije zahtev samo ovoga trenutka, već i pitanje budućnosti komune sa svim značajem koji ona ima u tokovima samoupravne transformacije društva.

U mnogim ranijim istraživanjima utvrdili smo da je dosadašnji razvoj delegatskog i drugih oblika odlučivanja u komuni dao značajne, ali u osnovi polazne rezultate. Nije sporno da je porastao i da raste interes širih slojeva radnih ljudi i građana za učešće u odlučivanju o zajedničkim pitanjima, iako se ne retko javljaju i kolebanja u uverenjima o stvarnim efektima tog učešća, bilo zbog zaostatka tehnobirokratskih uzurpacija ili pod dejstvom čestih nedoslednosti i neodgovornosti u izvršavanju odlučenog i demokratski dogovorenog. Povećao se obim participacije, bolja je i obaveštenost o predmetu i rezultatima odlučivanja i poraslo je kritičko raspoloženje radnih ljudi prema nedemokratskim pojavama u odlučivanju. Napreduje se i u pogledu pripreme i organizovanja procedure odlučivanja, a nije ni potrebno ukazivati na institucionalne inovacije odlučivanja (društveni saveti, kolektivni rad i odgovornost, preciznije normiranje samoupravnog odlučivanja itd.), koje objektivno poboljšavaju uslove za stvarniju demokratizaciju odlučivanja u komuni.

Međutim, u istim ovim analizama konstatuje se da se sporo i nedovoljno menja realni odnos snaga u odlučivanju u korist osnovnih nosilaca samoupravnog odlučivanja (zajednice rada i života ljudi), njihov nedovoljan *uticaj* na stvarni tok, ishod i dalje društvene efekte odlučivanja. Drugim rečima, ostvareni su pretežno *ekstenzivni* pozitivni rezultati u razvijanju pojedinih oblika odlučivanja u komuni i početni rezultati u njihovom međusobnom povezivanju, ali se, pojedinačno i ukupno uzeto, ovi novi oblici još uvek nisu dovoljno praktično potvrdili kao prvi i redovni, odnosno svakodnevni instrumenti odlučujućeg uticaja radnih ljudi u utvrđivanju i ostvarivanju politike i usmeravanju društvenog razvitka. Još uvek su prisutni dualizmi i raskoraci između života institucija i realnog političkog života, samoupravnih formi i njima neprimerenih društvenih sadržaja odlučivanja.

Daleko bi nas odvelo i premaša mogućnosti jedne diskusije da ulazimo u ceo kompleks uzroka koji uslovljavaju sadašnji položaj i stvarnu ulogu komune u funkcionisanju našeg sistema, stanje i razvijenost samoupravnih odnosa u njoj, koji ostaju u raskoraku sa izvornim koncepcijama i intencijama o opštini kao osnovi našeg društvenog sistema, bez kojih se ne bi mogli ostvarivati neki najbitniji principi našeg društva. Čim zakoračimo izvan kruga normativnih apstrakcija koje u najboljem slučaju pokazuju ono najopštije i zajedničko, odnosno buduće u samom pojmu komune, već nailazimo na beskrajno složenu i heterogenu stvarnost društvenih uslova i života u komunama, od veoma razvijenih do krajnje nerazvijenih sredina, od gradskih do seoskih opština, od onih koje su u ekspanziji do onih koje su u stagnaciji.

Zbog toga želim da ovom prilikom ukažem samo na neke pretpostavke produbljivanja samoupravljanja i samoupravnog odlu-

Digitized by Google

čivanja u komuni, među kojima položaj i stvarni uticaj udruženog rada danas ima prvorazredan značaj za razvoj komune i ukupnu društvenu integraciju. Postojanje velikih razlika među komunama, stalna diverzifikacija i složenost procesa upravljanja u velikim gradskim sistemima u odnosu na manje razvijene komune ruralnog karaktera ukazuje da se i problematika upravljanja i odlučivanja ne može razrešavati uniformno, prema istim normativnim kalupima. Mi smo kroz statute komune unekoliko izrazili te specifičnosti, ali su one mnogo manje realizovane u praktičnom ostvarivanju komune.

Mislim da je taj vid raskoraka između normi i stvarnosti prisutan i zato što mi nismo izrazili pluralizam interesa i potreba radnih ljudi u komunama na planu organizacije i samoupravne prakse, odnosno zbog toga što kanali odlučivanja još uvek idu pretežno jednosmerno, linijama vlasti i užih struktura, a manje preko samoupravnog mehanizma. Što razvoj samoupravljanja bude odmicao dalje, to će i osobenost pojedinih komuna, njihove organizacije i konkretnih oblika samoupravne prakse biti raznovrsniji i bogatiji demokratskim sadržajima. Među potencijama budućeg razvoja naših komuna je upravo taj pluralizam autentičnih samoupravnih interesa, prilagođavanje oblikâ i metodâ razvoja osobenostima pojedinih komunalnih sredina, što i jeste put i osnova »jedinstva u različitostima«, stvarne samoupravne integracije u kojoj će i ono što čini jedinstvene osnove i principe našeg društva dobiti novu i dublju potvrdu nego do sada.

Mnoštvo samoupravnih subjekata u pluralizmu njihovih interesa i potreba međusobno će se povezivati i efikasno uticati na odlučivanje u komuni i u širim okvirima samo ako su ti subjekti povezani realnim, dohodovnim i radno-proizvodnim sponama i motivacijama. Zbog toga mislim da je bitan uslov dalje demokratizacije odlučivanja u komuni dalje razvijanje samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, koje je, u stvari, osnova za sve druge oblike odlučivanja i na kome se pokazuju stvarni dometi samoupravne integracije našeg društva. Jer sporazumska integracija nije samo način prevazilaženja hibridnih produkcionih odnosa i dualizma vlasti i samoupravljanja, već i sredstvo koje daje udruženu moć, integrisanu snagu uticaja neposrednim nosiocima društvenog rada, koji zatim dopiru ne samo do tokova odlučivanja u komuni, već i u širim društveno-političkim zajednicama.

Pogledajmo koji su otvoreni problemi na ovom području od kapitalnog značaja za opšti razvoj samoupravljanja. Ako se procesi sporazumevanja posmatraju sa stanovišta osnova integracije, onda se uočava da u udruživanju još uvek preovlađuju odnosi vlasničke autonomije subjekata, svojinske razmene i prisvajanja po osnovu uloženih sredstava više nego po osnovu rada. Već u ovim fundamentalnim procesima, dakle, nastaju poznate tendencije interesne dominacije po osnovu raspolaganja društvenim sredstvima i manipulisanja akumulacijom i njenim alociranjem u različite sektore društvene reprodukcije.

Digitized by Google

S druge strane, veoma sporo se iznalaze i razvijaju ona merila i oni momenti udruživanja koji bi potiskivali postojeće odnose vlasničke razmene u sporazumevanju i u središte udruživanja postavljali zajednički rad, uvećanje proizvodne moći udruženog rada i zajednički dohodak kao motiv kombinovanja radova i racionalizacije svih činilaca privređivanja. O toj problematici postoje opsežne analize naših istraživača i, po ovima, prve impulse odnosima vlasničke razmene u sporazumevanju daje postojeći sistem i politika u kreditno-monetarnoj sferi. Način prikupljanja i distribucije sredstava i način njihovog »stvaranja« u emisionoj politici, otuđenost tih procesa od interesâ i uticaja udruženog rada i njihova nepovezanost sa vrednosnom supstancom samog rada i potrebom uvećavanja proizvodnih moći rada, ima za posledicu sve veće zaduživanje organizacija udruženog rada prema institucijama koje prikupljaju akumulaciju i odlučuju o njenoj distribuciji. Putem takozvane realne kamate moć finansijskih institucija neprestano se uvećava, a zaduženost privrede produbljuje. U situaciji kada u udruživanju subjekata društvenog rada njihova pozicija u sporazumskim odnosima i šire više zavisi od toga koliko sredstava nude i ulažu, a manje od toga šta i kako rade, proizvode i stvaraju, nastaje sveopšta »glad za sredstvima«, koja se preuzimaju i traže bez obzira na cenu, to jest visinu kamate. To dovršava začarani krug zaduživanja i ograničavanja materijalne osnove udruženog rada.

Do sada nismo mnogo odmakli u naučnom istraživanju i utvrđivanju merilâ i vrednovanja rada, što bi, bez obzira na tehnološku razvijenost subjekata udruživanja, omogućilo da se preko objektivnog merenja potrebnog rada ekonomski motivi udruživanja pomeraju od vlasničke razmene ka kategoriji potrebnog vremena i zajedničkog dohotka. Samo tim putem mogu se shvatiti i racionalno prekoračiti granice udruživanja po osnovu minulog rada i otvoriti znatno šire, u principu neograničene, mogućnosti realizacije zajedničkih interesa udruženih subjekata društvenog rada, njihovo izlaženje na viši tehnološki nivo proizvodnje i utemeljivanja međusobnih odnosa na radu i boljim rezultatima zajedničkog rada, to jest racionalnijeg, efikasnijeg i savremenijeg poslovanja i privređivanja.

Čini mi se da bi se sa tim novim osnovama udruživanja rada i problem odnosa razvijenih i nerazvijenih, ne samo organizacija udruženog rada, već i komuna, dobio novi vid i drukčije značenje nego danas, u kome se, preko troškovnog principa i prelivanja dohotka u korist razvijenijih i jačih ulagača sredstava, postojeće razlike čak i produbljuju. U prvi plan bi došla pitanja racionalnog i produktivnijeg rada, korišćenje sopstvenih unutrašnjih potencijala, zajednički dohodak i drugi zajednički interesi udruženih, kao i komplementarnost razvijenih i nerazvijenih na takav način da se interesi razvijenih vezuju upravo za potrebu razvijanja nerazvijenih, ali uz efikasnije kombinovanje radova i činilaca koji ga unapređuju.

Digitized by Google

Drugim rečima, to bi tokove integracije sa terena vlasničkog pregovaranja i dominacije, iz uskih okvira distribucijsko-potrošačkog raspolaganja sredstvima, sve više usmeravalo ka suštinskom uvećavanju proizvodnih moći zajedničkog rada i stvaranja dohotka i onda bi to bio novi materijalni temelj za potpunije učešće i stvarniji uticaj udruženog rada na različitim nivoima odlučivanja, od kojih zavisi efikasnost udruživanja rada. Da se to danas postigne, nije dovoljno samo doslednije ostvarivanje utvrđenih normi, već su potrebne promene i na makro nivou, u opštim i sistemskim uslovima privređivanja i načinu centralizacije sredstava, ali i na mikro nivou, pre svega aktiviranjem svih faktora koji podstiču udruživanje i veću efikasnost rada i objektivnije vrednovanje njegovih rezultata.

U uslovima šire i doslednije sporazumske integracije na osnovu udruživanja rada i sređenijih opštih uslova privređivanja verujem da bi različiti oblici odlučivanja, počev od neposrednih oblika donošenja odluka u organizacijama udruženog rada, preko rada delegatskih organa, pa sve do mera i odluka državne uprave, dobili neposredniji praktični smisao i značaj za radne ljude i građane. Zapravo bi svi ti različiti oblici odlučivanja sve više postajali pojedini momenti organizovanog i simultanog delovanja i uticaja radnih ljudi na obezbeđivanje što optimalnijih uslova za jačanje njihove osnovne sporazumske i dogovorene orijentacije. Odlučivanje bi dobilo svoje mesto u opštim nastojanjima udruženog rada da optimalizuje uslove privređivanja i razvoja i da obogaćuje samoupravne sadržaje društvenih odnosa i samim tim odlučivanje bi se sve manje dopuštalo i prihvatalo od radnih ljudi kao akt i stvar nekog drugog, izvan ili mimo njih samih.

U tom kontekstu racionalizacija odlučivanja i njegovo izvođenje iz strukture udruženog rada, a ne iz osamostaljenih paradržavnih i vlasničkih motivacija pojedinih subjekata i grupa, jedino i može doprinositi prerastanju klasičnih oblika političkog odlučivanja u radno-praktičnu funkciju samih udruženih proizvođača, procesu u kome država i njeni organi, kao i oni centri moći koji su nasledili klasičnu organsku državu, postaju društvena služba, a ne sila iznad društva. Delegatski sistem, utemeljen na svestranoj povezanosti sa samoupravnim tokovima u »svojoj« sredini i na sporazumskim vezama sopstvene organizacije udruženog rada sa drugim nosiocima društvenog rada, bio bi onaj interesni sektor odlučivanja i širenja uticaja radnika kojim bi oni usmeravali kretanja uslova i tokova reprodukcije na širem društvenom planu (planiranje, projektovanje, blagovremeno donošenje sistemskih i drugih zakona i akata od strane skupština i državnih organa, rad institucija društvenih i komunalnih delatnosti itd.), dok bi odlučivanje u mesnim i drugim teritorijalnim jedinicama i sistemima bilo za radnike interesantno ne samo sa stanovišta potrošnje, već i kao druga strana jedinstvenog procesa reprodukcije, uslova života radnika i njegove kulturne rekreacije, koja je bitna upravo za motivacije radnika i produktivnost rada i za ono bitno: za svestranu humanizaciju rada i života, za njihovo jedinstvo u

Digitized by Google

svakodnevnom životu i za emancipaciju čovekove ličnosti. U tom slučaju pojedini interesni sektori udruživanja ne bi se samo formalno ukrštali i dodirivali ili čak međusobno suprotstavljali, već bi bili integrisani kao jedinstven i kontinuiran mehanizam izražavanja i uvećavanja društvene moći udruženih radnika. Komuna bi i u tom smislu morala da se ostvaruje na dubokim značenjima Marksove sintagme po kojoj je upravo ona »pronađeni oblik društvenog oslobođenja rada«.

Iako je neosporno da se sporazumevanje danas odvija u uslovima koji nisu najpovoljniji za samoupravno udruživanje rada, ta situacija ne opravdava veoma čestu praksu da se mnogi sporazumi među subjektima društvenog rada zaključuju ne radi izvornih svrha i interesâ udruživanja rada, već da bi se zadobila prevaga nad drugim subjektima, uspostavili ekskluzivni ili monopolski odnosi po cenu narušavanja utvrđenih društvenih načela. Kad se sporazumevanje odvija na takav način, ne iznenađuje što mnoge odluke koje se donose na zborovima radnika i ličnim izjašnjavanjem ili na delegatskoj osnovi često dobijaju formalan karakter. One su odvojene od samoupravnih sporazuma, ne proizlaze iz njihovog duha i zbog toga moraju biti formalne.

Ja mislim da bi svi oblici odluka, čak i onih u širim društveno-političkim zajednicama, morali da se donose kao izraz, potvrda i način podsticanja odnosa koji se uspostavljaju putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. U toj funkciji treba sve više da se donose i zakoni i mere državnih organa i samo tako se može dalje prevazilaziti dualizam između države i samoupravljanja i raskorak između proglašenog i stvarnog u našem privrednom i društvenom životu. Prema raspoloživim podacima i analizama, komuna je danas takođe jedan od faktora teritorijalizacije sredstava i zatvaranja tržišta, u kojoj se nedovoljno podstiču procesi širih samoupravnih integracija. U tim tendencijama prepoznaju se uticaji onih socijalno-političkih sprega i odnosâ u kojima bitne odluke o alokaciji sredstava donose uži rukovodeći krugovi u komunama, po pravilu, predsednici opština, direktori banaka i direktori najpropulzivnijih i finansijski najjačih preduzeća, kao reprezentanti interesa »svoje komune«.

Osamostaljivanje velikog dela akumulacije od udruženog rada, nedovoljno uređeni opšti uslovi privređivanja i nerazrađena merila samoupravne integracije u privredi — dovode i do produbljivanja razlika u materijalnom položaju delova i jedinica društvenog rada. Razlike u dohotku po radniku među pojedinim organizacijama udruženog rada u 1979. godini dostigle su čak proporciju od 1 : 12. U najnovije vreme navode se čak i neke veće cifre, što u najmanju ruku pokazuje da se razlike ne smanjuju. Ovakve razlike u materijalnoj poziciji među privrednim subjektima sigurno moraju uticati na njihovo ponašanje u procesu odlučivanja o zajedničkim pitanjima i interesima i na meru njihovog uticaja na odlučivanje. Očito je da najsnažniji disponenti akumulacijom imaju ne samo najširi prostor za izbor alternativa

Digitized by Google

u odlučivanju, nego, u različitim vezama sa drugim sličnim subjektima i institucijama, i veći pristup informacijama, organizacionim ovlašćenjima i drugim izvorima moći u odlučivanju, sve do onih personalnih veza i uticaja unutar različitih užih upravljačkih i interesnih grupa, koje u odlučivanju imaju dominantnu poziciju.

Prema tome, mislim da decentralizacija i načelna demokratizacija odlučivanja u nas nije bila u dovoljnoj meri praćena deetatizacijom i sprečavanjem raznih grupno-svojinskih oblika raspolaganja društvenim dohotkom, što je dovelo do asinhronije između dostignutih materijalnih pretpostavki odlučivanja i demokratskog karaktera, načelne otvorenosti naših samoupravnih i drugih društvenih institucija.

Hteo bih da kažem nekoliko reči o dvema »unutrašnjim rezervama« i neiskorišćenim izvorima podsticanja samoupravne integracije i odlučivanja u našoj komuni. Uprkos činjenici da je većina naših komuna bila i ostala ruralnog karaktera, poljoprivredno stanovništvo nije dovoljno uključeno u pluralističku strukturu socijalnih interesa i u samoupravne procese. U vreme kad jedna seoska porodica upotrebom savremene tehnologije u poljoprivredi može bez korišćenja tuđeg rada da obradi znatne površine zemljišta i proizvede znatne tržišne viškove, moraju se menjati tradicionalne predstave o seljaštvu kao generatoru sitne robne, kapitalističke proizvodnje, jer ga priroda i uslovi savremene proizvodnje objektivno usmeravaju na dublje udruživanje sa različitim subjektima društvenog rada u poljoprivredi i šire. Eventualno bogaćenje na poljoprivrednim posedima je pre svega pitanje organizovanije i doslednije poreske politike, koja ne bi smela da zanemaruje i akutne potrebe za dinamičnijim tokovima proširene reprodukcije u poljoprivredi, odnosno neminovne zahteve sadašnjice i budućnosti za većom proizvodnjom sirovina i hrane.

Međutim, održavanje poljoprivredne proizvodnje, koja je velikim delom još uvek individualna, u uskim okvirima rudimentarnih oblika udruživanja, od kupoprodajnih odnosa do kooperacije na pojedinim linijima proizvodnog procesa, objektivno sužava privredne i socijalne okvire udruživanja rada u našem društvu. Nismo pronašli adekvatnije oblike premošćivanja jaza među delovima raznih sektora društvenog rada, koji, bez obzira na svojinske razlike (koje su u uslovima moderne tehnologije i uvećavanja udela znanja u odnosu na svojinu objektivno sve manje), stoje u odnosima dublje povezanosti i međuzavisnosti, kojima bi se oslobađale ogromne neiskorišćene mogućnosti samoupravnog sporazumevanja po osnovu rada i proširila socijalna osnova samoupravne integracije i samoupravnog odlučivanja na osnovama neposrednog, slobodnog i ravnopravnog opredeljivanja samih nosilaca proizvodnog procesa.

U pripremanju uslovâ za trajnije oblike samoupravne integracije, za racionalnije i demokratski bogatije oblike samoupra-

Digitized by Google

nog odlučivanja neophodno je veće i neposrednije povezivanje nauke i udruženog rada i šira upotreba naučnih nalaza na svim mestima pripremanja i donošenja odluka. Razlozi zbog kojih »praksa treba više da traži nauku, ali i nauka praksu« (Kardelj) su fundamentalnog karaktera, a nalaze se u prirodi modernog razvoja tehnologije, proizvodnih snaga društva i u potrebama jačanja društvene samosvesti o pravim razvojnim opcijama i njihovim posledicama, bez kojih samoupravljanje ne bi bilo ono što u svojoj suštini jeste. Samoupravno društvo nije zatvoren teorijski koncept, a još manje projekt, pa je prožimanje nauke i prakse, njihovo unutrašnje jedinstvo utoliko potrebnije, da bi putevi napretka bili otvoreni i jasni i time uspešno potiskivane anarhične tendencije, autarkija, voluntarizam i subjektivizam, ali i nekompetentnost, diletantizam.

Upravo zato što je sistem otvoren za mnoštvo aspiracija i inicijativa, mesta sinteze i ujedinjavanja teorije i prakse, među kojima je jedan od ključnih faktora i nauka, treba jačati na svim sektorima privrednog sistema i politike. Komuna je jedno od prvih, ali i najvažnijih mesta na kojima organizacije udruženog rada, mesne zajednice i druge osnovne jedinice rada, života i samoupravljanja usklađuju svoje interese, pa je učešće nauke u planiranju, programiranju i odlučivanju u komuni od velikog značaja za samoupravni razvoj komune i čitavog društva. Zasnivanje planova i odluka u komunama na široj upotrebi naučnih nalaza i rezultata bio bi jedan od puteva da se premosti jaz između takozvane »male« i takozvane »velike« politike, da razvojne orijentacije i dostignuća radnih ljudi u komuni i razvoj društvenih odnosa u njoj podstaknu šire povezivanje među komunama i njihov uvećan uticaj na širim društvenim prostorima. U tom smislu sam i shvatio decentralizaciju organizacije i sredstava za naučni rad, koja nauku s te strane približava komunama, ali one u isti mah ne smeju da zanemare potrebe ujedinjavanja sredstava za naučna istraživanja, njihovu demokratsku centralizaciju u razvijanju nauke od šireg interesa za veći broj opština ili za sve komune. U tom smislu mislim da se treba boriti protiv teritorijalizacije sredstava za naučni rad i neke provincijalne ili čisto »zavičajne« nauke, koja ne bi rešavala krupnije zajedničke probleme od interesa za udruženi rad i društvo u celini. Pri tom mislim da je veća uloga nauke neophodna ne samo kroz rad institucija društvenih saveta, već naročito u naporima za nalaženje objektivnih tehnoekonomskih merila i kriterijuma samoupravnog povezivanja i raspodele dohotka na osnovu rada, u čemu zaostajemo posebno na području primene načela o slobodnoj razmeni rada, odnosno u radu organizacija društvenih delatnosti, koje su jedan od stožera razvoja savremene komune.

Digitized by Google

Trajče Grujoski:

Imam samo dve primedbe. Iz činjenice da su dnevni redovi sednica skupština iz sadašnjeg, delegatskog sistema i onog ranijeg, predstavničkog isti — izvučen je zaključak da se ne može ostvarivati skupštinski sistem ni danas u delegatskim uslovima. Pitam se da li je osnovan takav zaključak, da li nije pitanje na drugoj strani, da li su problemi objektivne prirode isti, odnosno da li tu nije iluzija da jednostavna promena samo institucija itd. treba da dovede odmah, odjedanput do sasvim novog stanja, da li nije ona želja da preko noći očekujemo promenu. To je jedno.

I drugo, ona konstatacija o odgovornosti za stanje i odnos Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija. Mislim da je u Ustavu i u čitavom sistemu taj princip odgovornosti za stanje postavljen u relativnom smislu. Izvršno veće odgovara za stanje društveno-političke zajednice, ali u okviru svojih nadležnosti, a ne u ukupnom smislu.

Prema tome, svi ovi faktori, uključujući i subjektivne snage, imaju adekvatnu odgovornost. (*Predsedavajući:* Mislim da ta podudarnost oko dnevnih redova govori, ipak, o ograničenosti delovanja celog tog mehanizma u komuni, odnosno, možda, delovanja nekog normativizma koji dolazi od višeg stepena društvene organizovanosti, od republike, pokrajine, Federacije. Ja sam u tom smislu to shvatio.) Ako razmatramo u tom smislu, postavio bih pitanje nadležnosti uopšte. Naime, mislim da nije kriv koncept opštine uzet sam za sebe, nego je u pitanju njegova realizacija. Polazim od toga da u Ustavu imamo adekvatan koncept; međutim, u zakonodavstvu taj koncept nije izveden do kraja. Recimo, što se tiče nadležnosti skupština, skupština je nadležna za sve i svašta. Zbog toga je ona pretrpana svim tim dnevnim redovima itd. Ima brojnih primera u kojima mnoga od tih pitanja iz delokruga skupštine mogu da idu na neki drugi kolosek, da se brojna pitanja stave pred izvršno veće, odnosno najviše pred organe uprave. Zbog toga imamo situaciju da su nam organi uprave nedovoljno zaposleni, pa i nedovoljno samostalni i da se oni kriju iza izvršnog veća itd. — da ne elaboriram dalje to pitanje.

U svakom slučaju, mislim da tu postoji jedna velika šansa da se stanje drukčije postavi i da se razgraniči, da dobijemo skupštinu koja će delovati u smislu utvrđivanja politike itd., a da onda imamo odgovornu upravu, samostalne organe uprave u okviru njihovih prava i dužnosti.

Svetomir Škarić:

Razvoj samoupravno udruženog rada i delegatskog sistema, kao bitne sadržine socijalističkog samoupravljanja, veoma oštro na dnevni red postavlja i pitanje ostvarivanja ustavnog koncepta jugoslovenske opštine. To je potpuno razumljivo jer samoupravno

Digitized by Google

udruženi rad i delegatski sistem, za razliku od političkog predstavništva, zahtevaju takvu samoupravnu organizaciju ljudskih jedinki koja obezbeđuje njihovu ravnopravnost, društveni aktivitet i neposredno učešće u procesu odlučivanja na svim nivoima organizacije društva. U takvom društvenom kontekstu, sa stanovišta potreba i logike daljeg razvoja udruženog rada i delegatskog sistema, moraju se kritički preispitati svi konstitutivni elementi jugoslovenske opštine, a naročito njena prostorna veličina, samoupravna organizacija i njeni odnosi sa republikom kao širom društveno-političkom zajednicom. Neophodno je da se vrše produbljene analize sadašnjeg trenda prostorne i samoupravne organizacije opštine i njene kohezivne uloge u procesima samoupravnog integrisanja jugoslovenskog društva.

Naša istraživanja, vršena poslednjih godina, pokazuju da je prostorna veličina opštine najpromenljivija i najslabija tačka jugoslovenske opštine. Jugoslovenska opština još nije uspela da definiše svoj optimalni samoupravni prostor. Kao nepobitne činjenice koje mogu da potvrde ispravnost ove naše teze jesu česte teritorijalne promene naše opštine i postojanje velikih prostornih razlika između pojedinih opština u našoj zemlji. Tako, u SFRJ 1960. godine bilo je 839 opština, 1970. godine 500 opština, a 1980. godine 516 opština. Jugoslovenska opština spada u prostorno najveće lokalne zajednice u Evropi. Prosečna površina jugoslovenske opštine iznosi 496 km², a oko 50 opština ima prostor veći od 900 km². Interesantan je podatak da u okviru Jugoslavije prostorno najveću opštinu ima SR Makedonija sa prosečnom površinom od 756 km², dok prostorno najmanju opštinu ima SR Slovenija sa prosečnom površinom od 338 km². Razlika između prostorne veličine opštine u SR Makedoniji i SR Sloveniji iznosi 2,2 : 1.

Prostorno najveće opštine su uglavnom nerazvijene opštine, sa slabo razvijenom podelom rada, nerazvijenim komunikacijskim vezama i malim brojem naseljenih mesta. Tako, na primer, u SR Makedoniji prosečno u jednoj opštini ima 52 naseljena mesta, dok u SR Sloveniji prosečno u jednoj opštini ima 100 naseljenih mesta. Znači, opština u SR Sloveniji, iako je njena prosečna površina skoro upola manja od prosečne površine opštine u SR Makedoniji, ima skoro dva puta više naseljenih mesta od opštine u SR Makedoniji. Iz navedenih podataka može se izvući zaključak da je prostorno velika opština uglavnom nerazvijeno i slabo naseljeno područje sa nedovoljno izdiferenciranom podelom rada i nerazvijenim komunikacijskim vezama. U takvoj velikoj opštini radni ljudi i građani veoma teško zadovoljavaju određene potrebe jer su daleko od prodavnice, škole, bolnice, opštinske skupštine i njenih organa itd. U takvoj opštini radni ljudi i građani koji žive i rade u »centru« opštine imaju privilegovan položaj u ostvarivanju svojih prava i dužnosti u odnosu na radne ljude i građane koji žive i rade izvan opštinskog centra. Sve to ima veoma negativne implikacije na razvoj opštine kao samoupravne zajednice i na njenu ulogu kao faktora povezivanja svih samouprav-

Digitized by Google

nih organizacija i zajednica na njenom području. To je i jedan od veoma značajnih razloga za pojavu određenih konflikata između centra i opštinskog područja.

Imajući u vidu svu raznolikost komunalnog prostora, naročito njegove ekstremne oblike, smatramo da postojeća organizacija prostora opštine mora da se prilagodi sadašnjoj podeli društvenog rada, policentričnoj urbanizaciji, savremenoj tehnici i karakteru odnosâ udruženog rada i delegatskog sistema. Društvena podela rada neposredno utiče na veličinu opštine. Ukoliko je ona nedovoljno razvijena, i prostor opštine mora biti manji i, obrnuto, ukoliko je društvena podela rada razvijenija, i prostor opštine treba da bude veći. Današnja organizacija prostora opštine u osnovi je suprotna ovom našem stavu. Stoga treba veoma pažljivo preispitati funkcionalnost sadašnjeg prostora jugoslovenske opštine i nastojati da se njena teritorijalna organizacija maksimalno prilagodi sadašnjem stanju društvene podele rada i strategiji planiranog razvoja.

Opština, koja sve više traži da se transformiše u komunu u Marksovom smislu reči, pretpostavlja takav prostor koji je u stanju da smanjuje suprotnost između opštinskog centra i opštinskog područja, grada i sela i pojedinih delova društvenog rada. Opštini odgovara takav prostor koji će biti u stanju da sve više integriše ljude u složenu samoupravnu zajednicu, da povećava aktivnost i međusobnu saradnju ljudi i da smanjuje dezintegracione i konfliktne procese. Njen prostor mora biti u funkciji samoupravne vizije našeg društva.

Postojeća samoupravna organizacija opštine nije dovoljno prilagođena potrebama razvoja delegatskog sistema. U mnogim opštinama, naročito u onima koje imaju veliku teritoriju, ne postoji razvijena unutrašnja samoupravna struktura: mesne i samoupravne interesne zajednice, disperzirana upravna i administrativna struktura, čvrste forme udruživanja rada i sredstava itd. U postojećoj strukturi organizacije vlasti i samoupravljanja na opštinskom području ima dosta elemenata koji nepovoljno utiču na ostvarivanje pravâ i interesâ radnih ljudi i građana, naročito onih koji žive i rade izvan opštinskog centra. Postojeća organizacija opštinskih organa i samoupravnih organizacija i zajednica ne pokriva i ne opslužuje čitavo opštinsko područje, pri čemu ne funkcioniše dovoljno efikasno ni princip delegatskog odlučivanja. Ima krupnih problema na planu funkcionisanja mesnih i samoupravnih interesnih zajednica. Nadležnost mesnih zajednica je veoma mala. Njih ne poštuju opštinski organi vlasti, a naročito opštinski organi uprave. One imaju problema oko utvrđivanja svog pravnog statusa i obezbeđivanja materijalnih sredstava za svoju aktivnost. One nemaju mogućnost da vrše potrebnu evidenciju najznačajnijih pojava i procesa na svojoj teritoriji, da vrše određene funkcije u sferi urboplaniranja itd. Samoupravne interesne zajednice u mnogim opštinama nemaju svoje osnovne jedinice.

Digitized by Google

Delegatski sistem često ne funkcioniše kao što treba. Pojedini delovi opštinskog područja nemaju svoje delegate u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica niti u skupštini opštine. Često se u opštinskoj skupštini vrši nadglasavanje, naročito kad su na dnevnom redu ona pitanja koja su od posebnog interesa za periferna područja opštine. Ne funkcioniše efikasno delegatski princip u odlučivanju, što je jedan od osnovnih razloga za jačanje opštinskog centralizma i pojavu otuđivanja dohotka na teritorijalnoj osnovi u pravcu opštinskog centra. Nema dovoljne koordinacije aktivnosti društveno-političkih organizacija na opštinskom području. Naročito je slaba koordinacija njihove aktivnosti na području mesne zajednice ili na području više mesnih zajednica. Sve to omogućava stvaranje praznog prostora za neinformisanost, za pojavu konfliktnih procesa na opštinskom području i delovanje opštine više kao faktora vlasti, a manje kao faktora samoupravljanja.

Samoupravnu organizaciju opštine treba tako postaviti da ona omogućava svakom čoveku neposredno da utiče na rad svih organa opštine, naročito onda kada su u pitanju njegovi interesi. Samoupravna organizacija opštine treba da omogući efikasnu produkciju i reprodukciju samoupravnih procesa i odnosâ, neposredan odnos građana i samoupravnih organa i organizacija, maksimalno približavanje opštinskih organa vlasti čoveku i njegovom radnom mestu. U tom smislu treba shvatiti Marksovo zalaganje da „komuna bude politički oblik čak i najmanjeg sela". U našoj opštini čovek mora neposredno da dominira u svim segmentima samoupravljanja. Samo na taj način opština može da bude samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica i oblik ispoljavanja snage narodnih masa, na čemu su Tito i Kardelj stalno insistirali u svim etapama razvoja naše socijalističke revolucije.

U sklopu ostvarivanja ustavnog koncepta opštine najnovija istraživanja funkcionisanja delegatskog sistema aktualiziraju kao poseban problem međusobne odnose opštine i republike kao šire društveno-političke zajednice. Istraživanja delegatskog sistema pokazuju da se opština nalazi pod velikim normativnim pritiskom republike i da je ona više sastavni deo širih državnih struktura, a manje sastavni deo osnovnih samoupravnih struktura. Taj nepovoljni trend u razvoju opštine dolazi posebno do izražaja kroz rad opštinske skupštine. Naime, istraživanja pokazuju da je veliki broj odluka opštinske skupštine interesno opredeljen od strane republike, a ne od samoupravne baze i da se odluke usmerene ka samoupravnoj bazi odnose na opštinu kao celinu. To je veoma ilustrativan indikator da opštinska skupština deluje više kao faktor vlasta, a manje kao organ samoupravljanja i središte ispoljavanja i usaglašavanja interesâ i potreba konkretnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Ako se ne izvrše određene promene na relaciji opština — republika, smatram da će se veoma teško obezbediti da opštinska skupština bude onaj kreativni faktor integrisanja samoupravljanja na opštinskom području i okosnica delegatskog sistema u opštini i šire.

Digitized by Google

Pokrenuta pitanja mogu se celovitije sagledati ako se prouči celokupna istraživačka evidencija o komuni, koja je veoma bogata i inspirativna. Mislim da bi bilo veoma korisno da u našoj raspravi o komuni koristimo što više već formiranu istraživačku evidenciju.

U dosadašnjoj diskusiji bilo je reči o »hiperinstitucionalizaciji« opštine, o trošenju ogromne društvene energije i o potrebi promene ustavnog koncepta opštine.

Lično smatram da se ocena o hiperinstitucionalizaciji organizacije opštine ne može prihvatiti za veći deo opština jer istraživanja pokazuju da su vrlo slabo organizaciono osposobljene mesne zajednice i samoupravne interesne zajednice. Štaviše, ima mnogo opština koje na velikom delu svoga područja nemaju formirane mesne zajednice i osnovne zajednice samoupravnih interesnih zajednica. Bez njihovog formiranja i funkcionalnog povezivanja sa širim samoupravnim strukturama ne može se razvijati opština kao samoupravna zajednica niti se mogu sprečiti procesi odlivanja dohotka na teritorijalnoj osnovi. Saglasno tome, za određeni deo opština rešenje za određene probleme ne treba tražiti u dekonstitucionalizaciji postojeće organizacione strukture opštine, već u njenoj daljoj institucionalizaciji i razvoju na osnovama samoupravljanja i delegatskog principa odlučivanja. Pri tome, svakako, treba nastojati da se izbegne dupliranje institucija, da se razvija njihova međusobna saradnja i da se obezbede osnovne materijalne, kadrovske i tehničke pretpostavke za njihovo funkcionisanje.

U ovoj raspravi, kao i u nekim drugim raspravama, rečeno je da se troši ogromna društvena energija za funkcionisanje opštinskih institucija, a da pri tome izostaju željeni rezultati. Smatram da ta ocena važi ne samo za opštinu, već i za druge oblike samoupravne i političke aktivnosti. Ima dosta neracionalnosti i praznog hoda. Oseća se opšta »opterećenost« svih i svakog. Međutim, mislim da samoupravljanje zahteva i traži još veću »opterećenost« — stvarni angažman i izrazitu aktivnost svih i svakog. Ako nema pojačane aktivnosti samoupravljača i svih građana, onda nema promene ni podaničke psihologije ni starih društvenih odnosa. I dalje će ostati kult države i veliko obožavanje svih onih koji odlučuju u ime radnog čoveka i građanina. Nema samoupravljanja ako nema nove svesti i odlučne spremnosti čoveka da se on i sve oko njega radikalno menja u pravcu neposredne društvenosti i ostvarenog humanizma.

Što se tiče ustavnog koncepta opštine, naročito njenog organizacionog aspekta, smatram da je koncept krut jer je monotipan. Kao monotipan model on je neprimenljiv za različite prostorne, ekonomske i socijalne uslove pojedinih opština. Posebno je necelishodna monotipna struktura opštinske skupštine. Ustav treba da ponudi fleksibilna rešenja koja bi bila u funkciji različitih uslova u kojima se ostvaruju ustavne funkcije opštine.

Digitized by Google

Čedo Grbić:

Ja bih iznio još nekoliko napomena. Očito je da smo pomalo hendikepirani, jer govoriti o komuni znači govoriti o svim odnosima u društvu, osim nesvrstanosti. To je toliko širok krug problemâ da se oni mogu samo letimično dodirnuti. Ono što je jučer predloženo, da se diskusija podijeli na tri dijela, nemoguće je tako diskutirati. Sve je to toliko isprepleteno da je teško izvući iz cjeline odnosâ svjesne snage, jer su one potpuno uključene u cjelokupan sistem.

Rekao bih sada nešto o ovim konkretnim pitanjima. Ja bih upozorio, i jučer sam govorio o tome, i svi se slažemo oko kritike tog nesrećnog normativizma, da tu uvijek treba voditi računa o još jednoj stvari. Zakonodavno reguliranje je velika tekovina, jer smo sa uredaba i dekretâ koje su donosili izvršni organi i organi uprave prešli na zakone i na odluke koje donosi skupština. To je jedan korak u demokratizaciji društva, veoma krupan, i mi sada moramo voditi o tome računa.

Svi se slažemo da je toga previše, da to zatrpava, onemogućava praktično rad delegatskih skupština. Međutim, mislim da u traženju rješenja i ovdje moramo poći od toga da su sadašnji društveno-ekonomski odnosi, društveno-politički odnosi faktor koji stimulira pretjerano normativno reguliranje. To znači da određeni samoupravni, bazni instituti u našem sistemu nisu ti koji svojim automatizmom donose samoupravna rješenja, već zbog njihovog nedovoljnog postojanja ili nedovoljnog funkcioniranja stvari idu tako, traži se preko normi i preko države da se to regulira.

Postoje stihijni pritisci, svakodnevni, upravo odozdo, iz baze, iz organizacija udruženog rada, iz mjesnih zajednica: riješimo to, riješimo ovo ili ono; gdje god se pojavi neka protivrječnost ili neki interes koji ne može proći nekim samoupravnim kanalima, traži se administrativno rješenje. Uostalom, mi ćemo tu morati da damo neke društvene obrambene mehanizme koji će sprečavati da sve ide olako u skupštine i da se donose zakoni i propisi.

Napomenuo bih ovdje samo nekoliko pitanja. Najprije bih rekao nešto što je vezano za jučerašnje diskusije. Recimo, problem vijeća udruženog rada. Mislim da je Ustav otvorio mogućnost njegove specifične značajne uloge kao glavnog vijeća u sistemu. Međutim, to nije dovršeno i nije operacionalizirano. Posebno nije razvijena ona druga funkcija vijeća udruženog rada kao organa društvenog samoupravljanja.

Samo da napomenem nekoliko linija gdje mislim da ga treba ugraditi, dograditi i postaviti društveni zahtjev da se tu traže rješenja.

Mislim da vijeće udruženog rada mora biti glavni faktor, koordinator u pogledu zadovoljavanja zajedničkih potreba. Tražiti neko novo tijelo, neki zajednički organ svih samoupravnih interesnih zajednica, da vrši neku koordinaciju, mislim da nije u redu taj zahtjev, ali da se vijeće udruženog rada postavi u centar i da ono bude taj filtar općosti svih tih zajedničkih interesa, da ne

Digitized by Google

mogu ovi parcijalni interesi, bez saglasnosti vijeća udruženog rada, da se samostalno guraju kroz pojedine samoupravne interesne zajednice. To je, recimo, jedna linija, za koju mislim da se mora ugraditi kada je riječ o vijeću udruženog rada.

Usklađivanje interesâ unutar udruženog rada na samoupravan način i određene ingerencije vijeća udruženog rada — mislim da bi također trebalo ugraditi u sistem, a mi to nismo ugradili, osim tamo gdje vijeće udruženog rada djeluje kao vlast.

Isto tako, treba dograditi ulogu vijeća udruženog rada u općini, da je ono ta generalna delegacija za funkcioniranje vijeća udruženog rada u republikama, u pokrajinama, kao i Vijeća republika i pokrajina na nivou Federacije.

Mi smo u Ustavu ugradili dosta jasno da vijeće udruženog rada ima pravo da ustaje u obranu od preteranog zahvatanja dohotka. Mi smo to izričito napisali. Međutim, ono nije dovedeno u situaciju da može da brani taj dohodak, čak je upregnuto u kola da zakida svoj vlastiti dohodak. I tu je nužna operacionalizacija ustavne odredbe o ovoj ulozi vijeća udruženog rada.

Mislim da moramo tražiti dalje dograđivanje, zahtijevati konkretno postavljanje uloge vijeća udruženog rada, da se ono ne može zaobilaziti itd.

Čak mislim da bi u daljem razvoju trebalo ići na to da se pozicija delegacija koje formiraju vijeća udruženog rada tako dogradi da te delegacije imaju u određenim uvjetima čak i pravo veta, tako da se dio udruženih sredstava za to i to ne može nadglasavanjem usmjeravati. Rekao sam dio sredstava, a ne sva sredstva. Dalje, da imaju određene ingerencije u pogledu preusmjeravanja budžetske potrošnje, koja je sada potpuno odvojena i ide drugim kanalima.

U vezi s ovim problemom dao sam samo neke ideje. (*Predsjedavajući:* Druže Grbiću, dobro bi bilo da se više zadržite na ovoj tezi oko položaja veća udruženog rada. Potpuno se slažem da veće udruženog rada bude ono telo u opštinskoj skupštini koje primarno nalazi, određuje prema svojoj meri, odnosno određuje društvenu meru koliko se može odvajati za zadovoljenje društvenih potreba. Međutim, u praksi se događa da se raznim pritiscima utiče na veće udruženog rada.)

Čedo Grbić:

Ovdje je bilo dosta govora o tome, skoro svi drugovi su govorili o tom raskoraku između stvarnih društvenih odnosa i pretpostavljenih, željenih, ustavno zamišljenih odnosa.

U vezi s tim se govori o paralelnim sistemima vlasti, moći, o izvođenju vlasti pojedinaca, izvođenju vrhova vlasti, tako da po tome, ipak, izlazi da mi imamo stvarno odnose koji su, ipak, neka vrsta naše varijante realnog socijalizma u našem sistemu i problem je kako ići na prevazilaženje tog stvarnog, realnog socijalizma; ovaj izraz za nas ima malo drugačiji smisao, ali mislim da se razumijemo.

Digitized by Google

Vidite sada ovu liniju funkcioniranja delegatskog sistema. Perfektno rade veze van delegatskog sistema, one su superorganizovane, direktor, banka, izvršno vijeće, uprava i ti slični kanali, naravno, plus predsjednik opštine i svi oni koji su tu uključeni. Te veze, te linije su žive, one funkcioniraju upravo takvim intenzitetom kao da uopće nema delegatskog sistema.

Dalje, samo bih nešto rekao u vezi sa planiranjem. Ovdje se mnogo spominjalo, govorilo o potrebi planiranja, samoupravnog planiranja itd. Ja se slažem sa svim tim. Međutim, mislim da moramo, ipak, malo drugačije postaviti stvari. Imamo puno zahtjeva za pametnijim planiranjem itd. Međutim, moramo polaziti istovremeno uvijek od toga koje su osnovne pretpostavke za samoupravno planiranje i šta je to u sistemu, u tim realnim odnosima danas što onemogućava samoupravno planiranje ili onemogućava taj nivo samoupravnog planiranja.

Zato uvijek moramo polaziti, po mom mišljenju, od tih baznih rješenja, kako spriječiti pad reprodukcione sposobnosti privrede, kako povećati učešće privrede u proširenoj reprodukciji, kako izlaziti iz ovog stanja samoupravnih interesnih zajednica, da ne nabrajam sada ove bazne društvene odnose, koje moramo raščistiti. Istina, u raščišćavanju mora učestvovati i delegatski sistem, ali on sam je nemoćan ukoliko se ovakvi odnosi u bazi zadržavaju.

Zato mislim da je za samoupravno planiranje nužno istovremeno razrješavanje tih osnovnih baznih odnosa. Vi svi znate da smo mi od 1966. godine u nizu pitanja išli nazad, uprkos donošenju novog Ustava, Zakona o udruženom radu, odluka kongresâ. Recimo, akumulativna i reprodukciona sposobnost privrede ima pad u poređenju sa 1966. godinom. Učešće privrede u proširenoj reprodukciji isto tako je danas procentualno manje nego što je bilo 1966. godine. Znači, nastavljaju se u baznim kretanjima određene negativne tendencije, rekao bih, antisamoupravne tendencije, koje su nam onda blokirale i ove društvene odnose, samoupravljanje i delegatski sistem.

Želio bih da ukažem na još jedan problem. Danas su gradovi odsječeni od svoje okoline. Tu ulogu su preuzele republike ili drugi faktori i u tom smislu ispada da je, ipak, republika neka vrsta proširene komune, jer sve te linije, cirkulacije idu gore, pa se onda raspodjeljuju dolje. Mislim da to nije u redu i da bi se tu morala tražiti rješenja u sistemu, da se spriječi ta automatska koncentracija svih linija, sredstava na nivou republike, pa preraspodjeljivanje, i tražiti rješenja koja će omogućiti prirodan spoj gradova sa širom okolicom ili bar veći spoj.

Dalje, još jedno krupno pitanje koje je ovdje bilo naznačeno, ali danas nemamo nikakvih približnih rješenja. To je činjenica da je položaj građanina i radnika u velikim centrima najteži, najnesuvremeniji, da je on tu najotuđeniji, upravo obrnuto od onoga što bi trebalo izvoditi iz samoupravnog sistema, razvijenosti proizvodnih odnosa, snaga itd. Tu ima, mislim, objektivnih razloga zašto je to tako, ali je činjenica da je taj građanin, radnik u velikom gradu potpuno izoliran i da on praktično ne može ni na šta

Digitized by Google

utjecati, a to je problem gdje mi moramo tražiti i vidjeti šta ćemo sa tim, tražiti ta rješenja, a mi nemamo tih rješenja.

Mi sada i kod mjesnih zajednica tražimo da se ugradi druga koncepcija, potpuno druga fizionomija mjesne zajednice u gradu nego u jednom zaokruženom selu ili u jednom naselju, gdje se više-manje svi poznaju, ili u gradu, gdje je sve riješeno, sve komunalizirano. Šta će se u takvom gradu rješavati? Tu se moraju rješavati neke stvari na višem nivou standarda, a da ne vučemo na onu varijantu sela gdje još pitanje vode nisu riješili.

Ljubiša Ristović:

Želeo bih da podstaknem polemiku o četiri pitanja, pa me to obavezuje da ih definišem veoma koncizno. To su: imamo li koncept komune; uloga i mesto veća udruženog rada; neke dileme građanin—radni čovek; kontroverze oko uloge savetâ.

U dosadašnjoj raspravi pojavila su se divergentna mišljenja: imamo koncept komune; imamo ga u osnovi, ali ga sistemskim rešenjima nismo doveli do kraja; sve do gledišta da nemamo koncept komune. Kad se govori o konceptu, modelu i slično, to je normativno-pravni pristup, inače jako prisutan u svakodnevnoj praksi. Po tom shvatanju, ako praksa ne poštuje koncept, model, utoliko gore po nju. To važi za mnoge ustavne norme, Zakon o udruženom radu, pa i za koncept o komuni.

Moje je mišljenje da nemamo koncept komune. Društvo smo u stalnom previranju, do sada smo doneli četiri ustava; drug Grujoski je, ako se ne varam, izneo podatak da je pet puta menjan zakon o narodnim odborima. Postoji jedna opšta vizija komune stvorena revalorizacijom Marksovog teorijskog nasleđa, proučavanjem zapadnoevropskih iskustava lokalne samouprave; konačno, i na našem tlu postoji tradicija samouprave. Formulisana su neka temeljna načela koja su ugrađena u politički sistem a odnose se i na komunu, ali, govoriti da imamo izgrađen koncept komune, značilo bi da su sve teorijske, pa i praktične dileme razrešene i da subjektivne snage treba samo da uvere ljude u ispravnost šema i modela, i imaćemo idealne odnose u komuni.

Uvođenje veća proizvođača u skupštinski sistem 1953. godine ocenjeno je kao istorijski korak. Prvi put u modernoj istoriji klasa koja stvara višak rada došla je u poziciju da preko svojih predstavnika odlučuje o njegovoj upotrebi. Veće proizvođača je postalo drugi ravnopravni dom skupštinskog sistema. Bilo bi korisno da se izvrši uporedna analiza o tome da li je uloga veća proizvođača (danas veća udruženog rada) jačala ili slabila u skupštinskom mehanizmu. Moje je mišljenje da smo imali praksu permanentnog potiskivanja njegove uloge, slabljenja njegovog uticaja, a da je stalno jačala uloga veća republika i pokrajina i društveno-politič-

Digitized by Google

kog veća. Rekao bih da je to posledica sve većeg primata nacionalnog nad klasnim interesom. Drug Grbić je izneo neka vrlo interesantna zapažanja u vezi s funkcijama veća udruženog rada. Ali, postavljam pitanje: da li u realnim odnosima postoji mogućnost da veća udruženog rada odigraju značajniju ulogu? Pesimista sam jer su stvarna politička vlast i odlučivanje koncentrisani u društveno-političkom veću i veću republika i pokrajina.

U svakodnevnom životu koriste se termini: radni čovek i građanin. Mislim da nema potrebe da raspravljamo o različitoj sadržini ovih pojmova niti o razlikama između predstavničkog i delegatskog sistema. Svi smo mi, ipak, i radni ljudi i građani, prvo u kolektivu, drugo u mesnoj zajednici. Delegatske skupštine konstituišu se iz udruženog rada i mesne zajednice. U javnosti se dosta raspravlja o odvojenosti delegacija udruženog rada od delegatske baze, mnogo manje se raspravlja o stvarnim mogućnostima građanina da utiče na odlučivanje u mesnoj zajednici i opštinskoj skupštini. Zborovi birača kao institucija ranijeg predstavničkog sistema i odbornik kao personalna figura tog sistema otišli su u muzej starina. Meni se, ipak, nameće pitanje: nije li građanin u ranijim uslovima imao mnogo više mogućnosti da utiče na odlučivanje nego danas? Odbornik je bio neposredno odgovoran biračima, današnji delegat je najčešće anoniman, nepoznat. Pogledajte samo kako se glasa za delegata. Dobijete nekakve liste na kojima su imena ljudi koje nikada niste videli. Tog delegata nikada, po pravilu, nećete ni sresti. Odbornik je, međutim, dolazio na zborove birača, bio je spona između građana i odbora, tamo je branio interese građana, pred građanima politiku opštine.

Postoji evidentan raskorak između dnevnih interesa, potreba, zahtevâ građana i njihovih mogućnosti da neposredno, bez mnogo posrednika, ostvaruju svoje interese. Tu su neke spone pokidane, delegat nije, bar u dosadašnjoj praksi, uspeo da ostvari vezu građanin—opština. A kakvi se sve problemi javljaju, najbolje pokazuje prakse Studija »B« u Beogradu, posebno jutarnja emisija. Reč je o dnevnim životnim problemima građana, o permanentnoj borbi koja se vodi preko radio-talasa protiv bezdušnog, birokratskog odnosa, javašluka, otuđenosti raznih komunalnih službi i institucija, kršenja pravâ građana, borbi protiv građanske nedisciplinе i slično. Kada se sve to uporedi s dosadnim, unapred izrežiranim sastancima koji se održavaju po mesnim zajednicama, tek tada se vidi da se život odvija po jednom koloseku, da građane najčešće interesuje jedno, a da im se kroz institucionalni mehanizam nudi nešto sasvim drugo.

Drug Stavrev je dosta govorio o radu savetâ. Negde sam pročitao da skupštine nisu mnogo oduševljene savetima (mislim na društvene savete), navodno zato što se na sednicama savetâ razmatraju mnoga značajna pitanja, zauzimaju stavovi i tako sužava prostor za delatnost skupština. Skupština danas nije jedini centar odlučivanja, a ako se bitne odluke donose u rukovodećim centrima van nje, ako deo skupštinskih poslova obavljaju saveti, moguće je da se delegatskim skupštinama oduzima deo njihovih

Digitized by Google

prerogativa, odnosno sužavaju nadležnosti i mogućnosti da one budu mesto konfrontacije različitih pogleda, mesto gde se okupljaju kreativne snage društva, konsultuje nauka i slično, a ne samo odlučuje.

Radoslav Ratković:

Osvrnuću se na neka pitanja koja su se u više mahova postavljala u dosadašnjoj diskusiji. Jedno od tih pitanja je koncept komune i njegova realizacija. U vezi s tim bilo je reči o Ustavu, o normativnom sistemu, a onda o odnosu koncepta prema normativnom modelu i ovoga prema stvarnom stanju stvari.

Prema tome, imamo tri nivoa: koncept, normativno-institucionalno rešenje i stvarne odnose. Bilo je reči u našoj raspravi da koncept komune nije dosledno realizovan u našim ustavnim rešenjima, da tu ima nekih odstupanja i da je ustavna realizacija kliznula čineći izvesne koncesije rešenjima koja su ustupak nečemu što je ostatak etatističkih odnosa. Uz to je, takođe, govoreno da se u stvarnim odnosima ne ostvaruju te norme, da ima odstupanja stvarnog od normativnog.

Mislim da u vezi s konceptom treba da razjasnimo stvari. Očigledno je da se tu ne radi ni o kakvoj celovitoj, razvijenoj teoriji koju je stvorio neko od osnivača marksizma niti neko od kasnijih marksističkih teoretičara.

Kod osnivača marksizma postoji ona obrada u Marksovom radu koji se odnosi na iskustva Pariske komune. Međutim, očigledno je da ko iz toga hoće da izvuče neku celovitu marksističku teoriju o opštini, on ne može to da učini jer su tu date samo neke naznake, neki teorijski komentari tog političkog oblika, tog — kako je Marks pisao — najzad pronađenog političkog oblika pod kojim radnička klasa može da ostvari svoju osnovnu misiju, to jest da izvrši oslobođenje rada, da bi na osnovi oslobođenja rada bila izvršena ljudska emancipacija uopšte.

Očigledno je da ti začeci teorije o tom političkom obliku moraju da budu povezani sa drugim obradama te problematike političkog organizovanja socijalističkog društva. Međutim, pošto se osnivači marksizma nisu bavili »receptima za kuhinju budućnosti«, i u tim drugim radovima ima samo elemenata, a ne celovitog zahvata. Ti elementi su dati počev od ranih radova, naročito u *Kritici Hegelove filozofije državnog prava*, u *Jevrejskom pitanju*, pa onda preko Komunističkog manifesta, radova o revolucijama i klasnim borbama u Nemačkoj i Francuskoj, sve do *Kritike Gotskog programa*, gde se govori o tome da prelaznom periodu odgovara prelazni politički period i da u tom prelaznom političkom periodu postoji specifično organizovanje koje obezbeđuje vlast radničke klase — diktatura proletarijata.

Digitized by Google

Sve to zajedno moralo bi da se dovede u neki sklad, a to nije sasvim jednostavno, jer su to nerazvijeni stavovi, rečeni u raznim kontekstima i raznim povodima. Zbog toga tu sistematizatori marksističke političke misli mogu da se prilično slobodno ponašaju i svako onda može da stavlja naglasak tamo gde mu to odgovara. Kada smo počeli da se oslobađamo birokratsko-dogmatskog puta u socijalizam, mi smo ponovo otkrili radove stvaralaca marksizma iz kojih je jasno proizlazilo da politička organizacija socijalističkog društva ne treba da se ostvaruje u onom obliku u kome je to ostvareno u Sovjetskom Savezu pod Staljinom. To su naša vraćanja Marksu i Lenjinu 1948. i 1949. godine. Sa stanovišta države koja treba da odumire i slobodne asocijacije neposrednih proizvođača, kritički smo ocenili birokratsko-etatističku praksu i počeli da razvijamo projekte samoupravljanja. I tu smo onda došli do komune. Nešto kasnije smo videli da je to u vezi i sa teorijom otuđenja, naročito sa teorijom političkog otuđenja, koja je obrađena upravo u Marksovim ranim radovima.

I kada mi govorimo o delegatskom sistemu i ako tražimo teorijske osnove delegatskog sistema, očigledno je pogrešno, kao što neko to čini, ograničavati se na Marksov rad o Pariskoj komuni. Mnogo šire i mnogo dublje razrade, mnogo potpunije razrade suštine toga šta je delegatski sistem nalaze se u Marksovoj *Kritici Hegelove filozofije državnog prava.* Tamo se vidi nešto što se katkad previđa i kod nas. Naime, Marks tamo ukazuje da je političko otuđenje kroz političku reprezentaciju uslovljeno i proističe iz odvajanja političke države od građanskog društva. To znači da se odnos političke reprezentacije može prevazilaziti u meri u kojoj se prevazilazi podvojenost političke države i društva. A za to je potrebno da se steknu potrebni stvarni uslovi. To ne može da bude sprovedeno po želji. Kada prestanu da deluju sile koje proizvode osamostaljenje političke sfere društva, onda političko-predstavnički odnos može da se pretvara u delegatski odnos, u neposredno autentično izražavanje potreba ljudi i njihovih zajednica na mestima donošenja društvenih odluka.

Sledstveno tome, treba da budemo realni u našim procenama i zahtevima i da se ne zavaravamo da možemo raznim organizacionim dosetkama i kombinacijama da nadomestimo nepostojanje tih bitnih društvenih uslova za potpuno prevazilaženje elemenata političkog predstavljanja iz našeg političkog sistema, pa, dakle, i iz delegatskih odnosa.

Treba u punoj meri da imamo u vidu dostignuti stupanj društvenog razvoja i kada posmatramo opštinu — taj elemenat političke organizacije društva koji je izuzetno značajan jer predstavlja osnovu društveno-političkog sistema. Tu treba da budemo realisti i da budemo svesni činjenice da samoupravni preobražaj komune, to znači razvijanje njenih samoupravnih dimenzija i potiskivanje državne dimenzije, zavisi prevashodno od toga kakvi su realni odnosi u društvu, koliko su prisutni konflikti, antagonizmi, suprotnosti. Jer, kada se radi samo o *razlikama* u potrebama i interesima između društvenih grupa, onda je tu moguće doći do

Digitized by Google

kompromisa, do sporazumnog usaglašavanja interesâ. Ali, ako su interesi *suprotni*, ako se isključuju, onda se ne postavlja pitanje i — i, već se postavlja pitanje ili — ili. Ni tu ne može da dođe do sporazumnog rešenja na koje će svako dobrovoljno da pristane, nego iza toga mora da stane neki autoritet koji jedan interes favorizuje, a drugi potiskuje.

Na to sam hteo da ukažem zbog toga što u vezi s tim nastaju problemi.

Pri pretvaranju koncepcije političkog organizovanja socijalističkog društva u ustavne kategorije, u osnovne kategorije pravnog sistema, ne realizuje se ta koncepcija u celini. Jer, bez obzira na to koliko Ustav bio značajan za njeno unošenje u stvarnost društvenih odnosa, ona se ne ostvaruje samo kroz Ustav, ustavne kategorije, Ustavom utvrđene odnose i Ustavom konstituisane institucije. Ideju političkog organizovanja socijalističkog društva ostvarujemo i na razne druge načine, kroz društveno-političke organizacije, kroz društvene organizacije, udruženja i zajednice, kroz druge slobodne oblike organizovanja koji postoje i koji će se sve više stvarati i razvijati.

Kada posmatramo one delove Ustava u kojima je izvršena ustavna realizacija idejno-teorijskih stavova o političkom sistemu, posebno o skupštinskom sistemu i o komuni, onda treba da imamo u vidu ovo sužavanje ideje pri njenom prevođenju na jezik ustavno-pravnih normi i otuda, u tom smislu, izvesnu nepotpunost u njihovoj sadržini. Ustavni tekst posebno ističe određene elemente koncepcije. Gde je naglasak sada? Ustav od 1974. stavlja akcenat na obradu delegatske strukture skupštinskog sistema i komune, što je razumljivo s obzirom na usvojeno društveno opredeljenje u pogledu strategije razvoja političkog sistema. Otuda je i društvena akcija usmerila svoja nastojanja za ostvarenje tih ciljeva. Ali zbog toga je možda otišao u pozadinu karakter komune kao društveno-ekonomske zajednice, kao spleta društveno-ekonomskih odnosa koji su baza svih drugih njenih odnosa. Naglašeno je ono što je prvenstveno organizaciona materija, to jest delegatski sistem je izražen kao institucionalna konstrukcija. Kada se organizaciono-institucionalna dimenzija prenaglasi, onda može doći do izvrtanja pravog odnosa stvari: da institucionalna forma postane glavno, a sadržina — stvarni društveni odnosi — sporedno.

Institucionalističko shvatanje komune kao mehanizma (ili sistema mehanizama) i formalističko shvatanje delegatstva vidovi su te optike koja izokreće uvid u pravi red pojava.

Mislim da je očigledno da kod nas ima mnogo formalizma u sprovođenju delegatskog sistema, a nedovoljno obraćanja pažnje na suštinu stvari. Usled obuzetosti formom, delegatski odnos se često vidi dosta jednostrano. Kao da autentične potrebe, interesi, mišljenja, težnje radnih ljudi i građana mogu da se učine prisutnim na mestima odlučivanja isključivo na jedan način, po jednoj liniji, određenom procedurom određenih ljudi. Sve što je van toga izgleda kao da je van delegatskog sistema i odnosâ. Otuda, na primer, pitanje: otkuda sada ti društveni saveti? Ali, neće

Digitized by Google

to biti samo društveni saveti; kazaće se: šta će u delegatskom sistemu društveno-političke i druge organizacije, neka sve bude u delegatskoj skupštini, sva vlast delegatima! To izgleda privlačno, a ipak je pogrešno i suprotno ciljevima prevazilaženja političkog posredništva. Ne *sva* vlast delegatima. Delegati su za ono za šta su delegirani da izraze tamo gde su upućeni i to ne treba da ide kroz jedan kanal, nego kroz puno različitih kanala. Delegati nemaju generalno, već specijalno punomoćje i upravo se naročito time razlikuju od političkih predstavnika.

Prema tome, društveni saveti nisu nešto strano delegatskom sistemu. Saveti su sastavni deo delegatskog sistema, i to vrlo značajan sastavni deo. Ako ih ne bi bilo, morala bi da se nađe neka druga forma koja bi obavljala funkciju demokratske konsultacije, usaglašavanja stavova i koordinacije organâ u društveno-političkoj zajednici. Naime, nameće se često potreba razmene mišljenja i usklađivanja stavova između organâ i organizacija — skupština, izvršnog veća, komiteta SK, konferencije Socijalističkog saveza, sindikata, privredne komore — u opštini, republici i pokrajini. Gde da se to čini? Da li u nekom neformalnom koordinacionom telu, kao što se to ranije činilo, ali je bilo kritikovano zbog koncentracije vlasti van demokratske kontrole? Zar nije celishodnije da to bude društveni savet, i to savet u koji za ta određena pitanja koja se na njemu raspravljaju dolaze ne predsednici, nego oni iz tih struktura, iz organâ i organizacija, koji su najkvalifikovaniji, najpozvaniji za onaj problem o kome na sednici saveta treba da se raspravlja. Ali ne samo oni. Pošto naš sistem treba da obezbedi ne samo demokratsko odlučivanje, nego i odlučivanje na osnovu stručne i naučne analize i projekcije, društveni savet treba da bude mesto susreta delegatâ društveno-političkih organa i ljudi iz nauke.

Uloga društvenih saveta u povezivanju političkih organa i nauke izvanredno je značajna za podizanje kvaliteta odlučivanja. Uzmimo da se priprema donošenje nekog zakona čije odredbe zadiru u temelje društvenog sistema i bitno utiču na smer društvenog razvoja. Razume se da je dragoceno da u procesu odlučivanja o takvom pitanju bude obezbeđeno neposredno učešće istaknutih naučnika i stručnjaka iz te oblasti. Međutim, ukoliko oni nisu delegati u skupštini, oni ne mogu da uzmu učešće u odlučivanju u skupštinskim telima. Ustanova društvenog saveta, u čijem radu neposredno i ravnopravno učestvuju u formiranju mišljenja i zauzimanju stavova naučni radnici — specijalisti za odgovarajući problem, predstavlja važno upotpunjavanje i razvijanje delegatskog sistema.

Sve u svemu, treba da se oslobodimo jednodimenzionalnog i formalističkog shvatanja delegatstva i demokratskih ovlašćenja u interesu jednog realnog, normalnog gledanja na te stvari, pri čemu demokratski odnosi i procedure nisu smetnja participaciji znanja, nauke, stručnosti u procesu odlučivanja, već se pri tom ta participacija podrazumeva.

Dodao bih još nekoliko napomena u vezi s konceptom komune.

Digitized by Google

Mislim da se dosta često srećemo sa dve vrste poistovećivanja koja prilikom tretiranja komune treba da budu izbegnuta.

Jedno je poistovećivanje opštine kao društveno-političke zajednice sa njenom skupštinom. O tome je više učesnika u diskusiji govorilo i ja se na tome neću zadržavati. Dodao bih samo da je to izraz institucionalističkog pristupa i orijentacije da se koncept komune izvede isključivo iz ustavnog teksta.

Drugo poistovećivanje, takođe dosta rasprostranjeno, jeste poistovećivanje skupštine društveno-političke zajednice sa državom. Na to izjednačavanje nailazi se često ne samo u praktično-političkom i publicističkom jeziku, već katkad i u stručnoj literaturi. Ovo nedopustivo svođenje skupštine društveno-političke zajednice na jednu njenu komponentu — državnu, a ispuštanje njene komponente organa samoupravljanja, čak i kad se pravda »skraćenim izražavanjem« i podrazumevanjem samoupravne dimenzije u biću skupštine, izaziva niz loših posledica.

Pre svega se pri tom identifikovanju skupštine sa državom potiskuje iz vidnog polja jedno od najoriginalnijih rešenja u našem političkom sistemu: skupština kao jedinstvo suprotnosti, kao protivrečan spoj političke vlasti radničke klase koja odumire s iščezavanjem ostataka klasnog društva i njegovih antagonizama i slobodne asocijacije neposrednih proizvođača (u oblicima samoupravljanja), koja postaje generalni način društvenog organizovanja na bazi oslobađanja rada. Svesti ovu dijalektiku složenost skupštine na jednu njenu stranu — i to onu konzervativnu — znači zatvoriti uvid u perspektivu i smisao razvoja socijalističkog društva.

Druga posledica te identifikacije skupštine sa državom stvara konfuziju oko pozicije skupštine u društveno-političkoj zajednici, posebno u opštini. Skupština opštine treba da bude svojevrsno središte, forum susretanja i povezivanja raznovrsnih društvenih potreba, interesâ, inicijativa, aktivnosti, oblikâ organizovanja radnih ljudi i građana. Pluralizam realnosti društva u opštini treba da se izražava u raznoobraznosti oblikâ organizacija, procedura i metodâ delovanja opštinske skupštine. Državno organizovanje i metod delovanja samo je jedna dimenzija te složenosti. Pri tom je jasna pozicija skupštine u opštini: ona je centar demokratske sinteze organizacija i zajednica radnih ljudi i građana u opštini. Međutim, ako se skupština shvati kao državna vlast, onda se njena pozicija u društvenoj zajednici menja: ona postaje vrh hijerarhijske zgrade, »kapa« drugih oblika organizacija. Jasno je da u tom slučaju nastaju deformacije i raznovrsne teškoće u društvenim odnosima u opštini.

Najzad, usled identifikovanja skupštine sa državom, u nizu situacija kada treba predvideti zastupnika interesâ društva, ispoljava se ustezanje i odustajanje od rešenja da se taj zastupnik vidi u skupštini društveno-političke zajednice. Naime, zbog toga što se u skupštini vidi država — misli se da bi poveravanje predstavljanja društvenog interesa skupštini bilo birokratsko-etatis-

Digitized by Google

tičko, a ne samoupravno rešenje. Međutim, skupština društveno-političke zajednice, kao sintetički izraz celine organizovanja samoupravnog društva, upravo je u sistemu socijalističkog samoupravljanja najadekvatniji oblik zastupanja šireg društvenog interesa.

Jovan Raičević:

Slažem se sa ovim što je govorio profesor Ratković, ali hteo bih da se nadovežem na to, da malo razvijem tu njegovu misao i da postavim jedno otvoreno pitanje.

Da li je zaista realno na ovom nivou i stepenu našeg razvoja, mislim, pre svega, materijalnog, društvenog, demokratskog, samoupravnog itd., očekivati da ta delegatska skupština u komuni zaista bude onakva kakvu smo je normativno predodredili? To je, po mom mišljenju, i nerealno, dosta nerealno. Ona to može biti samo kao organ vlasti, ali, kada dođe do konflikata, kada treba usklađivati mnoge različite interese — da li ih ona objektivno može uspešno razrešavati? Ako se očekuje da ona treba da bude glavni i jedini centar koji donosi odluke o svemu i svačemu, koja treba da zadovolji sve moguće interese. (*Radoslav Ratković:* Mnoge odluke se donose kroz sporazume i dogovore, i to ne dolazi uopšte u skupštinu.) Da, to je tačno, ali pošto su ti dogovori i sporazumi najčešće inicirani iz opštinske skupštine i njenog izvršnog aparata, pošto počivaju na organizacijsko-pravnoj, a malo ili nimalo na stvarnoj ekonomskoj logici — skupština se, najčešće njen aparat, javlja kao spoljni kontrolor i regulator tih raznih sporazuma i dogovora, pa stoga, između ostalog, to sporazumevanje i dogovaranje ne ide kako treba.

Međutim, zapostavlja se jedna druga strana celog tog mehanizma u komuni. Tu mislim i na skupštinu i na ceo taj razuđeni mehanizam, od nauke do ne znam kakvih drugih organizacija koje tu deluju, SIZ-ova, savetâ itd., svega onoga što postoji u komuni.

Zapostavlja se jedna važna dimenzija, na tome se u našem društvu veoma malo radi, a to je, rekao bih tako, upravljačko-razvojno osposobljavanje svih tih faktora te neposredne socijalističke demokratije, koji egzistiraju u komuni. Uzmimo, recimo, samo odnos uprave, izvršnih veća i skupštine itd. Skupština nije, ni takva kakva jeste sada, ta delegatska skupština, dovoljno kvalifikovana da o svakom pitanju zaista meritorno raspravlja, da na osnovu nekih alternativa, mogućnosti nalaženja optimalnih rešenja donosi prave odluke, odnosno da iz nje poteknu ta najbolja rešenja. Sada je pat situacija; skupština to uglavnom ne radi, to rade ti izvršni organi, a nama su potrebni i ti izvršni organi kao stručni organi, ali koji bi stvarno radili na iznalaženju mnoštva ili

Digitized by Google

više tih optimalnih alternativa, a na skupštini je da bira najbolju alternativu. A ti izvršni organi, uprava u celini je dosta inertna i nedovoljno kvalifikovana. Hoću reći da je u ceo taj proces malo ugrađena borba za kvalifikovano idejno, upravljačko i razvojno osposobljavanje svih tih organa neposredne demokratije u komuni.

Lazar Đurovski:

Razgovor o karakteru i obimnosti materijala za sednice, obimnom dnevnom redu i sličnim pitanjima znači, u stvari, vraćanje na temu o *načinu rada i odlučivanja delegatske skupštine opštine.*

Obiman dnevni red, obiman materijal i slično samo su povod, ali i potreba da se bar nešto kaže i o *programu rada skupštine opštine i njenih veća.* Ovi značajni dokumenti se i u razdoblju posle 1974. godine pripremaju u većini slučajeva na način kao i ranije. Upravo zbog toga je potrebno da se obezbedi takvo kretanje informacija koje bi omogućilo da sve ideje (izražene u vidu konkretnih zahteva, predloga i sugestija) iz radne i životne sredine »stignu« do skupštine opštine i njenih službi. To ne znači da će sve te ideje naći mesta u programu rada skupštine i njenih veća. Naprotiv, nužna je takva selekcija kojom će se obezbediti da iz mnoštva ideja u programu rada skupštine opštine i njenih veća nađu mesta samo one koje stvarno znače formulisanje i utvrđivanje politike, to jest one koje treba da čine sadržaj njenog rada. Kratko rečeno, uspešnijem ostvarivanju uloge delegatske skupštine mogu doprineti i programi njihovog rada, u kojima bi trebalo da budu izražene u većoj meri inicijative radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, njihovih delegacija i delegatske baze.

U meri u kojoj se tako postupi u izradi programa, to je već jedna garancija da i *dnevni red skupština opština* ne bude tako obiman i da ne sadrži sedamdeset i više tačaka (slučajevi koji su i na ovom skupu isticani kao vrlo karakteristični). Doduše ređe, ali je takvih i još drastičnijih slučajeva u pogledu obimnosti dnevnog reda bilo i u razdoblju do 1974. godine.

Nakon selekcije pitanja koja su po svom karakteru takva da ih je trebalo unositi u program rada skupštine opštine i njenih veća, nije trebalo zanemarivati ni ostala pitanja. Ta »preostala« iz mnoštva prispelih pitanja trebalo je pažljivo razmotriti i unositi ih u program rada izvršnog organa skupštine opštine i u programe rada opštinskih organa uprave i drugih organa i organizacija u opštini.

Na obiman dnevni red sednice skupština opština i njihovih veća, neophodno je to istaći i na ovom skupu, utiču i faktori sa strane, pre svega organi širih društveno-političkih zajednica. Sa-

Digitized by Google

mo letimičan pogled i analiza pitanja koja se unose u dnevni red na sednicama skupština opština nedvosmisleno potvrđuju da se u visokom procentu traži samo pokriće i autoritet tog organa. To znači da i u radu delegatske skupštine opštine preteže izvedeno (pa i provedbeno), njen rad se zasniva prvenstveno na ovlašćenjima organâ širih društveno-političkih zajednica, a znatno manje to čine po sopstvenoj inicijativi, to jest u njihovoj delatnosti je premalo izvornog. Dakle, skupštini opštine ne ostaje vremena da se bavi pitanjima koja su bitna za rad i život ljudi u komuni.

Isto tako, veoma su česte i mnogo puta ponavljane ocene kako su *materijali za sednice skupština opština i njihovih veća* veoma obimni, nenamenski, neprikladni, često nerazumljivi, bez alternativa i bez činjenica itd. Sve je to tačno, ali se upravo u tome kritika i iscrpljuje. Međutim, materijali će ostati takvi i ubuduće ako se ne potraže dublji uzroci takvog stanja. Uzroke tome treba tražiti, između ostalog, i u stepenu stručne i idejne osposobljenosti radnikâ u opštinskim organima uprave i u odgovarajućim stručnim službama koje se angažuju u pripremanju i pisanju tih materijala, materijalno-tehničkim i smeštajnim uslovima u kojima oni rade itd. To zahteva da se u svakom konkretnom slučaju izuči stanje organizovanosti i kadrovske opremljenosti tih organa i službi, smeštajni uslovi, sredstva na kojima rade i slično. Jedna od bitnih pretpostavki da se skupština opštine može ponašati kao delegatska i da uspešno ostvaruje svoju društvenu ulogu jeste savremeno organizovana i kadrovski dobro opremljena i odgovorna uprava.

Uz veoma karakterističnu pojavu obimnog dnevnog reda, treba imati u vidu i *praksu dopune dnevnog reda.* Moglo bi se reći da su retke sednice skupština opština na kojima nije bilo dopune dnevnog reda. Praksa dopune dnevnog reda na samoj sednici skupštine i njenih veća praktično znači stavljanje pred svršen čin onih koji su članovi skupštine i imaju svojstvo delegata. Od delegatâ se s pravom zahteva da na sednice skupštine opštine i njenih veća dolaze sa stavovima svojih delegacija. Međutim, u slučajevima dopunjavanja dnevnog reda na sednicama skupština i njihovih veća ne može se ostvarivati takva uloga delegatâ niti se skupštine mogu ponašati kao delegatske.

Ne zanemarujući ove i slične pojave, ipak se može reći za delegatsku skupštinu u celini da je značajan učesnik u odlučivanju u opštini. Ostvarivanje njenog položaja i uloge, njeno organizovanje i funkcionisanje zasnovano na delegatskom načelu i način njenog odlučivanja u velikoj meri bi trebalo da utiču na procese demokratizacije odlučivanja u opštini u celini. Budući da je delokrug delegatske skupštine opštine veoma obiman, nužno je da ona svoje odluke donosi na način kojim će se osigurati slobodno izražavanje i demokratsko usklađivanje mnogovrsnih interesa samoupravnih subjekata u opštini sa zajedničkim i opštim društvenim interesima. Među činiocima koji mogu doprineti demokratizaciji odlučivanja u opštini su i potpunije ostvarivanje samostalne uloge

Digitized by Google

skupštinskih veća, adekvatnija organizacija radnih tela i primena načela o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti.

U pogledu sadržaja rada većâ delegatskih skupština opština i ostvarivanja njihove uloge primetne su mnoge novine i pozitivni rezultati, ali su i u novim uslovima ostvarivanja skupštinskog sistema u opštini uočljive neke pojave koje su bile karakteristične za njihov rad i funkcionisanje u pređašnjem razdoblju.

Skupštinska veća odlučuju o pitanjima iz nadležnosti skupštine opštine *samostalno, ravnopravno* i *na zajedničkoj sednici svih veća.* Pri tom je, prema ustavnoj zamisli, trebalo da samostalni delokrug većâ bude važan oblik delatnosti skupštine opštine. U praksi, međutim, veoma često se, kao oblik i metod rada, održava zajednička sednica svih veća skupštine opštine. Najviše odluka donosi se na zajedničkim sednicama svih veća skupštine, znatno manje u ravnopravnom delokrugu i zanemarujuće malo u samostalnom delokrugu pojedinih veća skupštine opštine. U meri u kojoj se održavaju zajedničke sednice svih veća skupštine opštine, u toj meri se gubi identitet i individualnost pojedinih veća i time sužava prostor za samostalno odlučivanje i odlučujući uticaj u radu skupštine opštine veća udruženog rada i u neposrednom izražavanju i obezbeđivanju odlučujuće uloge radničke klase i osobito radnih ljudi sa područja udruženog rada u odlučivanju skupštine i vršenju političke vlasti u opštini.

Za način rada i odlučivanja većâ i skupština opština u celini takođe je karakteristično da se odluke donose bez diskusije, uz amandmane dosta retko, sa diskusijom takođe retko, dok su prosto zanemarljivi slučajevi odbijanja predloženih odluka na sednicama većâ u skupštinama opština u celini.

Položaj i uloga skupštine opštine u praksi se još nedovoljno celovito i dosledno ostvaruju. U uslovima naglašene normativne delatnosti, čestih sednica i velikog broja pitanja koja se na njima razmatraju, kao i zbog nedovoljno izgrađenog metoda njihovog rada, još nije osiguran značajniji uticaj i aktivnije učestvovanje delegacija i šire delegatske baze, kao i drugih zainteresovanih samoupravnih subjekata u opštini, u pripremanju i donošenju odluka i drugih opštih akata skupština. Njihov uticaj i učešće u dosadašnjem radu izražavalo se uglavnom u pretresanju i odlučivanju na sednicama većâ skupština opština i njihovih radnih tela, a manje u fazi pripremanja odluka i drugih opštih akata.

U radu skupština opština vidljive su slabosti ne samo u fazi koja prethodi samom činu odlučivanja, već i u fazi oživotvorenja donesenih odluka i drugih opštih akata. Još ne dolazi do potpunijeg izražaja uloga skupštine u ostvarivanju političke kontrole, to jest u sprovođenju utvrđene politike razvoja i unapređivanja pojedinih delatnosti u opštini i neposrednog izvršavanja odluka i drugih opštih akata, kao i obezbeđivanja zakonitosti u radu. Ta kontrola i uticaj skupštine ostvaruju se danas, po pravilu, razmatranjem uobičajenih godišnjih izveštaja o radu izvršnih organa

Digitized by Google

i organâ uprave, pravosudnih organa i drugih organa i organizacija od interesa za opštinu u celini.

Veoma obimna normativna delatnost skupština, često uslovljena »spolja«, negativno se odražavala i u smislu sužavanja prostora za autonomno samoupravno uređivanje odnosâ u opštini i na njihovo ispoljavanje kao organa društvenog samoupravljanja. Naprotiv, i u današnjim uslovima one se u velikoj meri ispoljavaju kao najviši organ vlasti. Na to, svakako, utiče i stanje razvijenosti u pojedinim opštinama, ali je to uslovljeno i stanjem u društvu u celini. Iako je očigledna potreba da se mnogobrojni odnosi u opštini i danas uređuju posredstvom pravnih normi, ipak se može reći da i u tom pogledu ima preterivanja. Ta pojava je poznata još od ranije kada se o tadašnjim opštinskim skupštinama govorilo i pisalo kao o svojevrsnim »fabrikama za proizvođenje propisâ«.

Otvorenost u radu i odlučivanju skupštine opštine, ne samo radi obezbeđenja uticaja delegatske baze, već i radi njenog direktnog uključivanja i učešća u procesu odlučivanja, jedan je od bitnih preduslova za ostvarivanje ustavne zamisli o njoj i za njen uspešan rad i kvalifikovano odlučivanje. U tom kontekstu značajno je i ostvarivanje *javnosti u radu skupštine opštine i svih njenih organa.*

Za potpuniju ocenu načina rada i odlučivanja većâ i skupštine opštine u celini veoma je važno i aktuelno i pitanje *informisanosti.* Samo pravovremeno i na prikladan način informisana delegatska baza, delegacije i delegati i drugi samoupravni subjekti u opštini mogu uspešno da se uključuju u proces odlučivanja u svim njegovim fazama — od ideje da se donese odluka i uredi odnos sve do njenog oživotvorenja. Podaci kojima se raspolaže potvrđuju opštu sliku o nezadovoljavajućem stanju u pogledu informisanosti. Ti podaci ukazuju na složenost ovog pitanja i na potrebu njegovog dovođenja u kontekst sa povezanošću skupština sa delegatskom bazom i sa njihovom otvorenošću prema drugim samoupravnim strukturama u opštini kao bitnom uslovu za uspešan rad i kvalifikovano odlučivanje skupština opština.

Za šire i potpunije sagledavanje načina rada i odlučivanja skupštinskih veća i ostvarivanja društvene uloge skupštine opštine u celini značajna su i pitanja koja se odnose na *položaj i organizaciju radnih tela* (saveta, odbora, komisija itd.) i njihovu ulogu u ostvarivanju skupštinskog sistema u opštini. Radna tela većâ i skupština opština u celini nedovoljno se uključuju u pojedine faze odlučivanja (to važi pogotovo za pokretanje inicijative) i ne sarađuju sa odgovarajućim telima skupština samoupravnih interesnih zajednica. Očigledna je potreba — i sa stanovišta primene načela o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti — da se, statutima opština i poslovnicima njihovih skupština, potpunije urede pitanja organizacije i načina rada radnih tela, njihove otvorenosti, šireg uključivanja u ta tela i njihovog in-

Digitized by Google

tenzivnijeg angažovanja, što bi trebalo da doprinese i efikasnijem radu skupštine opštine u celini.

U razmatranju načina rada i odlučivanja skupštine opštine ne može se mimoići ni pitanje *realizacije ustavne zamisli o učestvovanju skupština samoupravnih interesnh zajednica u oblasti društvenih delatnosti u radu i odlučivanju skupštine opštine.*

Način rada i odlučivanja skupštinskih veća treba tako razvijati, dograđivati i unapređivati da se što potpunije i što uspešnije može da ostvaruje društvena uloga skupštine opštine u celini. To pretpostavlja: viši stepen samostalnosti u radu pojedinih veća, preciznije utvrđivanje delokruga njihovog rada i jasnije razgraničenje u međusobnim odnosima; adekvatniju organizaciju radnih tela vecâ i skupštine opštine u celini; programiranje rada vecâ i skupštine u celini koje će biti u većoj meri rezultat angažovanja i usklađenog delovanja svih samoupravnih subjekata i učesnikâ u odlučivanju u opštini i koje će, najzad, biti izraz njihovog dogovora o načinu i prioritetima u rešavanju najvažnijih pitanja — društveno-ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih; viši stepen povezanosti skupštine u celini sa delegatskom bazom; otvorenost prema drugim samoupravnim subjektima u opštini; jačanje i unapređivanje načela o kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti i njegova potpunija primena; javnost u radu i odlučivanju vecâ i skupštine u celini; viši stepen informisanosti u oba smera, kao bitan uslov za inicijative i aktivno uključivanje mnogobrojnih činilaca u proces odlučivanja u svim njegovim fazama i za njegovu demokratizaciju; stvaranje atmosfere koja je neophodna za demokratski dijalog i rasprave delegatâ na sednicama vecâ i skupštine u celini i za njihovo stvaralačko angažovanje u odlučivanju; viši stepen angažovanosti delegacija, delegatâ, vecâ i skupštine u celini u svim fazama odlučivanja itd.

Zdravko Mlinar:

Drug Grbić je govorio o tome kako ne možemo da ovladamo velikom kompleksnošću brojnih problema. Možda bi trebalo više pokušati da identifikujemo neke *osnovne razvojne pravce* i osnovne procese samoupravnog društvenog razvoja, što bi nam kao zajednički imenitelj moglo da objasni i veliku kompleksnost ove problematike na nivou opštine. U tom smislu iznosim, odnosno opredeljujem koncepciju samoupravnog društvenog razvoja kao dijalektičko jedinstvo suprotnosti dva procesa, to jest procesa osamostaljivanja sve većeg broja samoupravnih subjekata i njihovog međusobnog povezivanja u sve širim teritorijalno-društvenim okvirima. Takvo shvatanje možemo vrlo lako osloniti na radove druga Kardelja (na primer, kad je govorio o zakonitostima razvoja društva uopšte). U takvoj jednoj perspektivi možemo i u

Digitized by Google

vezi sa komunalnim sistemom identifikovati karakteristične probleme, ne svaki pojedinačno, nego sistematski i dijalektički. Kao primer za ilustraciju možemo ukazati na proces deetatizacije i decentralizacije, čemu smo pristupili a da nismo bili dovoljno svesni tog dijalektičkog jedinstva osamostaljivanja i povezivanja. Osamostaljivanjem republika dobili smo i pojačane tendencije ka zatvaranju — nacionalizme. Veća samostalnost opština donela je i naglašene lokalizme. Sa formiranjem osnovnih organizacija udruženog rada dobili smo i grupno-vlasničke tendencije itd. Ceo nit tih problema, koje mi pojedinačno tretiramo, trebalo bi da objašnjavamo na osnovu šire teorijske koncepcije razvojnih promena. Time bismo prevladali i pomenutu kompleksnost i nepreglednost u kojima se i sami više ne snalazimo.

Ovde je bilo reči o delovanju subjektivnog faktora i o problemima planiranja u opštini. Jedna od protivrečnosti u usmeravanju razvoja na nivou opštine, a i šire, jeste da u svim planskim dokumentima nalazimo, obično na prvoj strani, nešto kao — „naš osnovni cilj je dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa" itd. A odmah iza toga počnemo razradu sasvim drugih, konkretnih pitanja — komunalija, kanalizacije itd. Znači, upotrebljavamo te *opšte ciljeve kao etiketu, a ne kao stvarne kriterijume* koji usmeravaju i mobilišu ljude u određenim situacijama. Tim etiketama nekako prividno ukazujemo na socijalistički pravac usmeravanja daljeg razvoja, a, u stvari, to je, moglo bi se reći, samoobmana, jer time nismo ništa učinili da mobilišemo ljude u određenom pravcu. Jedino smo učinili možda to što smo tim opštim formulacijama čak pojačali suprotne tendencije.

U „trilogiji" ekonomskog, socijalnog i prostornog planiranja nikada nema mesta planiranju onoga što proglašavamo najznačajnjim, to jest samog samoupravnog razvoja. *De facto* ne planiramo dalji samoupravni razvoj, nego planiramo ekonomiju, prostor, „socijalu« itd. Iako je to širi problem, mislim da je on tipičan za srednjoročno planiranje u opštinama. Reč je o dosta opštoj praksi u Jugoslaviji, što je naišlo i na neke kritike. Luka Marković iz Zagreba je kritikovao tehnokratski pristup u vezi sa dugoročnim koncepcijama razvoja kad se sve reducira na ekonomski vid. Tu su i neke opravdane studentske kritike tehnokratskih tendencija, samo što su te kritike suviše udaljene od konkretnih uslova, suviše na apstraktnom nivou.

Što se tiče delovanja subjektivnog faktora, mislim da treba — pri objašnjavanju razvoja opština — uzeti u obzir ne samo njegovo delovanje na nivou opština, nego da treba uzeti u obzir i to kako on deluje na nivou republika. Za društveno-političke organizacije, o čemu je danas bilo reči (drug Višnjić je govorio ranije o tome), ni na nivou republika, gde je došlo do dosta velike koncentracije uticaja, često nemamo razrađenu metodologiju, ni osnovne informacije o tome kako se lansiraju i kako se sprovode pojedine akcije; sa kakvim uspehom ili neuspehom, sa čijom odgovornošću za uspeh ili neuspeh tih akcija; nema dovoljno povratnih informacija, ne samo kad se radi o novim zakonima, već i o političkom

Digitized by Google

delovanju, odnosno akcijama na svim područjima društvenog života.

Tu je i pitanje stručnih službi u okviru društveno-političkih organizacija (i po republikama i po opštinama), koje, s jedne strane, nemaju dovoljno samostalnosti, a s druge — nisu ni osposobljene za tu samostalnost u sadašnjoj situaciji. One rade u nekoj anonimnosti, najčešće bez odgovornosti, s tim što ponekad (kao što smo već čuli neke podatke, a i ja imam iz svojih istraživanja slične opservacije) do 90% predloga koje daju te službe ili upravni organi prolazi kroz skupštinu opštine bez ikakvih primedbi. Znači, radi se o vanredno velikom uticaju. Ako ovde govorimo o posledicama tih odluka, onda, u stvari, govorimo u 90% slučajeva o posledicama određene delatnosti koja je prikrivena, koja se odvija u anonimnosti, tako da i odgovornost prelazi na formalne organe odlučivanja. Mislim da je baš odgovornost jedan od centralnih problema koji treba rešavati u vezi sa odlučivanjem i delovanjem subjektivnog faktora u opštini.

Prekomerna kompleksnost sa kojom se svuda susrećemo, o čemu su već govorili Đurovski i drugi, pojavljuje se kao protivrečnost. Što se više povećava broj pitanja o kojima skupština opštine odlučuje, to je manja preglednost i veća mogućnost za birokratsko odlučivanje. U tom smislu, kad prividno povećavamo samoupravno ovladavanje razvojnim procesima, u stvari, smanjujemo ulogu samoupravljanja zbog nepreglednosti i neovladanosti. Znači da i nesvesno pružamo veću mogućnost birokratskim ili nekim stihijskim tendencijama u tome delovanju.

Mislim da se uopšte radi o *preopterećenosti kolektivnog odlučivanja* i *nedovoljnom poverenju u čoveka* kao pojedinca, što istovremeno onemogućava i isticanje njegove odgovornosti. Kad bismo sistematski više naglašavali povećavanje samostalnosti subjekata, tada ne bi bilo povoda i ne bi bilo toliko razloga da sve prenosimo na kolektivne organe odlučivanja. Preopterećivanje kolektivnog odlučivanja samo je jedan od izraza nepoverenja prema pojedincu. A taj pojedinac, po logici sistema samoupravljanja, treba da preuzima sve veću odgovornost na sebe. Veća samostalnost i odgovornost, pak, smanjuje potrebu za »direktivnim normativizmom«, koji ograničava i pasivizira ljude. U smislu onoga što je Kardelj govorio, da sistem samoupravljanja treba da bude škola socijalističke svesti, mislim da takvim načinom odlučivanja često ne delujemo kao škola socijalističke svesti, nego kao škola pasivizacije ljudi, koji postaju kondicionirani da samo očekuju novu normativnu promenu kao rešenje »s vrha« i slično. Takvo ponašanje sam posmatrao u vezi sa delovanjem kućnih saveta. Članovi kućnih saveta, po pravilu, očekuju model, uzorak i onda deluju u skladu sa tim uzorkom, bez obzira na stvarne potrebe u konkretnoj situaciji. Radi se po modelu (ili se ne radi — zbog modela), a istovremeno se stvarni problemi ostavljaju nerešeni. Tako, na primer, kućni savet ne uzima u obzir specifične potrebe jednog invalida jer to nije u statutu predviđeno. Kućni saveti se ograničavaju na funkcionalno-tehnička i finansijska pitanja, na održavanje zgrade

Digitized by Google

itd., a ne odazivaju se na probleme dehumanizacije, naročito u gradskim sredinama.

S tim u vezi izneću još neke ideje o ulozi građana i o načinu njihovog uključivanja u okviru opštine. I ovde se radi o protivrečnosti u tom smislu što imamo neke *maksimalističke ciljeve* zbog kojih ni minimalne ne realizujemo. Recimo da se vodi rasprava o urbanističkim pitanjima datog grada i da je učešće minimalno. Po pravilu, problemu ne prilazimo realističnije, diferenciranije, s obzirom na stvarne razlike u interesima pojedinaca, koji bi mogli da budu aktivni na jednom području, a ne na deset drugih itd. U vezi s tim čini se da je značajno što naglašavamo takozvani sekcijski način rada u okviru Socijalističkog saveza, to jest ideja da se približimo čoveku raspravama u malim grupama. Znamo da u malim grupama čovek može slobodnije da se izražava. Neka iskustva iz mesnih zajednica u Ljubljani (tu je došlo do povezivanja stručnjaka i građana) pokazuju interesantne rezultate.

Hoću da kažem da bi, umesto nediferenciranih rasprava i glomaznih sastanaka, trebalo *stimulirati rad u manjim grupama, sa većom diferencijacijom i uvažavanjem različitih interesa* i prevazići tradicionalistički pristup uključivanju građana, kao da su sastanci jedini mogući način uključivanja građana u sistem. Tu se radi o velikim vulgarizacijama i o velikom zaostajanju u odnosu na tehničke mogućnosti koje već danas imamo na raspolaganju.

U delovanju subjektivnih snaga trebalo bi veći značaj davati *afirmativno-stimulativnom pristupu* nego negativnoj sankciji. Mi smo naviknuti da, recimo na području urbanizma, očekujemo da ćemo zabranama i restriktivnom politikom usmeravati ponašanje ljudi. U stvari, ogromna većina individualnih, porodičnih gradnji uopšte ne sledi očekivanje — što više kontrole, to više reda u prostoru. Ispada da više kontrole samo do određene mere utiče na ponašanje ljudi u poželjnom smislu, ali preko toga deluje obrnuto. Kad ima suviše kontrole, ljudi se nekako udalje od celog sistema i rade po svome. Znači, opet se radi o problemu strategije delovanja subjektivnog faktora. Tu, s jedne strane, nedostaje znanja (iako ima možda dosta pojedinačnih ideja), a s druge — tu je pitanje interesa: zbog čega postoji takva nejasnoća o posledicama i efektima delovanja subjektivnog faktora? Sigurno nije u interesu birokratsko-tehnokratskih snaga da se ocenjuju tekući rezultati, to jest ono što bi moglo u našem sistemu značiti nagrađivanje prema radu.

Ima tu još dosta pitanja; postaviću još samo pitanje tretiranja *više nivoa*, ono što smo već pominjali kao problem međuopštinske saradnje. Mislim da smo se suviše ograničili na opštinu kao jedan nivo udruživanja, iako je Kardelj govorio da, *svuda gde se pojavljuju objektivne međusobne zavisnosti*, treba formirati adekvatne mehanizme društvenog usmeravanja. Smatram da nema razloga da tu i regionalni nivo ne dobije veći značaj. Zato što to nismo obezbedili, dolazi do velikih problema u praksi (na primer, u ljubljanskoj regiji se pojavljuju mnoge konfliktne situacije zato što nema adekvatnih redovnih mehanizama usklađivanja konfliktnih interesa u širem prostoru, preko okvira pet ljubljanskih opština).

Digitized by Google

Vidak Vujačić:

S obzirom na ograničenost vremena i prostora, svoje izlaganje ću izložiti u skraćenom obliku. *Prvo*, istina je da danas nema važnijih stvari nego što je razmišljanje o čovjeku, o njegovom mjestu i položaju u društvu i svijetu. Tim prije što smo svjedoci da je čovjek, zbog uticaja i djejstava raznih birokratskih grupa, još uvijek, u dobrom stepenu izraženosti, na margini istinskih ljudskih događanja i zbivanja. *Drugo*, društvo, ma koliko bilo moćno, ne može da se utka u individualitet, da postane individualitet. Čovjek, naime, ima nešto više od onoga što mu društvo, odnosno društvena sredina nudi i pruža, ima nešto više i od same istorije društva, ima svoj subjektivitet. Društvo sa svojim normama još manje može da nametne volju pojedincu, da ga izjednači sa njima. Nikakve šeme i norme, ma koliko one bile savršene, ne mogu da se poistovjete sa stvarnim čovjekovim vlastitim življenjem i postojanjem. Samim tim što se čovjek ne mijenja uporedo sa političkim ili institucionalnim promjenama u društvu. Život pojedinca daleko je širi i bogatiji od bilo kojih ponuđenih šema i normi. *Treće*, svaki čovjek teži da učestvuje u stvaranju svijeta i društva u kome živi i djela. Međutim, zbog djejstava određenih birokratskih snaga u komuni zakonito se stvaraju »pukotine« u živućem svijetu, koje se pretvaraju u snagu opasnu po izgradnju socijalističkog humanističkog društva. U domenu društveno-ekonomskih i društveno-političkih djelatnosti birokratija se, da se metaforično izrazim, prezentira kao »hobskovska« doktrina, gdje se sve podređuje principu »borbe za vlast«, odnosno principu »borbe za prevlast«. Takva birokratija teži da zagospodari nad svim i svačim, da se održava i bitiše, i to uprkos implikacijama socijalizma, kao grupa moćnih pojedinaca, kao stvarnost društvenih odnosa i situacija. U nekim sredinama u komuni (ali ne samo u njima i na tom nivou) birokratske grupe djeluju kao nekakva »organizacija«, u kojoj važi princip »senioriteta« pri podjeli radova i poslova, u učestvovanju u vlasti sistema i slično. Na čelu neke birokratske grupe nalaze se takozvani »kreatori« i »inspiratori« cjelokupne aktivnosti, a odmah iza njih, u hijerarhijskoj rang-ljestvici, oni pojedinci koji predstavljaju neku vrstu »transmisionog mehanizma« između vrha birokratske grupe i običnih ljudi, građana.

Uzeta sama po sebi, hijerarhijska struktura jedne birokratske grupe je »višedimenzionalna« i »slojevita«. Ona je ili »linearna«, kada je vrh birokratske grupe dominantan, kada dominira nad svima, ili »kružna«, odnosno »trouglasta«, kada vrh birokratske grupe ima monopol nad svim, ali je ipak izložen kontroli nižih članova, ili »spiralna«, kada je cijela birokratska grupa otvorena, okrenuta prema nečem drugom, prema drugim moćnim licima izvan komune, ili »racionalno-monadna«, odnosno »piramidalna«, kada vrh birokratske grupe čine najaktivniji pojedinci, dok su ostali, kako se ide naniže, ka pukim izvršiocima, sve manje racio-

Digitized by Google

nalni i sve manje birokratizirani pojedinci. To takvoj birokratskoj grupi, reklo bi se, obezbjeđuje uvijek prisutno lice boga Janusa; jedno lice kojim se karakteriše kao antihumanistička grupa i drugo lice kojim se karakteriše da nije to što jeste.

Ovim kratkim izlaganjem o antihumanističkoj aktivnosti birokratskih grupa u okviru komune imali smo namjeru, *prvo*, da pokažemo kako naše savremeno društvo, na sadašnjem stepenu svoga razvoja, nužno stvara i uzrokuje birokratske i druge slične pojave, bilo u okviru komune ili izvan nje; *drugo*, da naglasimo kako će naše društvo, vremenom, sve snažnije uticati na stvaralačko prevladavanje raznih antihumanističkih i alijeniranih oblika i sadržajâ, s obzirom na to da su njegove implikacije takve da polazi u ime čovjeka, njegovih prirodnih i ljudskih prava. U tome, reklo bi se, i jeste suština stvari, jer se društvo može izgrađivati kao ljudsko samo posredstvom i pomoću slobodne prakse i slobodnog duha.

Neca Jovanov:

Zbog otklanjanja nesporazuma povodom izlaganja Najdana Pašića učinio bih jednu intervenciju. Ono što sam ja govorio u vezi sa ekonomsko-tehnološkom integracijom i izrazitom tendencijom političkog vrha opštine da ograniči ove procese u okviru »svoje« opštine, ja sam to okvalifikovao kao negativan proces. I u tom smislu nema razlike u kvalifikovanju ovog procesa između mene i Najdana Pašića. Ja sam se u svom izlaganju zalagao da se ekonomskim merama podstiče ekonomsko-tehnološka integracija, podrazumevajući pod tim procesom uspostavljanje pre svega tehnološke, odnosno funkcionalne međuzavisnosti organizacija udruženog rada koje su u procesu proizvodnje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara (najpre naglašavam tehnološki, odnosno funkcionalno, a zatim međuzavisne, bez obzira na to da li se te organizacije nalaze na teritoriji jedne ili više opština). Nasuprot ovakvom, po mom mišljenju, željenom procesu, imamo skoro preovlađujuću praksu koja se sastoji u tome da politički »vrh« opštine stalno ulaže napore da ostvari svoju dominaciju nad tim procesima, da ih zatvori u okvire svake pojedinačne opštine — sa izrazitom težnjom da ima vlastitu opštinsku ekonomiju, a tu sam političku praksu u svom izlaganju okvalifikovao kao negativnu. Naročito sam okvalifikovao kao negativnu praksu političkih vrhova opštine da pod svoju dominaciju stave svaku pojedinačnu osnovnu organizaciju udruženog rada, bez obzira na to što je ona integralni deo radne i složene organizacije udruženog rada koja se nalazi na području više opština. Smatram da je ovim uklonjen nesporazum između mene i Najdana Pašića.

Digitized by Google

Miodrag Višnjić

Subjektivne snage u komuni

Govoriću o nekim pitanjima i problemima političkog života u opštini. Naravno, kada se o tome govori, neophodno je da se pođe od mesta i uloge subjektivnih snaga ili, uže, od uloge društveno-političkih organizacija u opštini, na šta ću se ja ograničiti.

Čini se da nije sporno da od načina ostvarivanja uloge društveno-političkih organizacija i od njihove osposobljenosti da deluju u samoupravljanju, u delegatskom sistemu, zavisi kako će se, koliko i kojom brzinom izgrađivati samoupravni demokratski odnosi u političkom životu opštine. Po mom mišljenju, društveno-političke organizacije se dosta sporo prilagođavaju potrebama delegatskog sistema, samoupravnog interesnog organizovanja i uopšte zahtevima nešto razvijenijeg samoupravljanja.

Demokratizacija političkog života u opštini u najvećoj meri zavisi od toga koliko Socijalistički savez ostvaruje svoju ulogu u društveno-političkom sistemu opštine. Socijalistički savez, uspešno ili manje uspešno, uglavnom ostvaruje svoju ulogu kao organizacija radnih ljudi i građana pojedinaca. Međutim, on nedovoljno ostvaruje svoju drugu komponentu, koja je, po mom mišljenju, mnogo značajnija za demokratizaciju društveno-političkog sistema u opštini. A to je njegovo delovanje kao fronta organizovanih socijalističkih snaga, kao oblika povezivanja svih organizacija ili, kako je drug Kardelj govorio, kao „zbornog mesta"

Digitized by Google

svih organizacija u celini: Saveza komunista, Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine, Saveza udruženja boraca, društvenih organizacija i udruženjâ građana.

Ta uloga Socijalističkog saveza se u praksi nedovoljno ostvaruje, a to znatno osiromašuje ukupan društveno-politički sistem i politički život u opštini. A bez te komponente Socijalističkog saveza ne može da se izrazi celina interesâ, celina organizovanja i delovanja radnog čoveka i građanina, jer mu ona omogućuje vladanje ukupnim dohotkom, što znači i vladanje društvenom politikom.

Organi i tela Socijalističkog saveza su tako konstituisani da on može da izražava ulogu fronta organizovanih socijalističkih snaga. Njegove konferencije, predsedništva i oblici delovanja su tako organizovani da se u njima nalaze delegati i delegacije svih delova fronta. Ali to sporo zaživljava u praksi, a dogovori u organima, u telima, čak i u sekcijama su, zapravo, još uvek dogovori pojedinaca, radnih ljudi i građana, a ne organizovanih subjekata koji su udruženi u akcionom frontu Socijalističkog saveza.

To neostvarivanje uloge Socijalističkog saveza kao fronta posebno se izražava i oseća u dosta prisutnom atrofiranju neposredno demokratskih oblika izjašnjavanja i odlučivanja radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama, na šta je drug Ljubiša Ristović s pravom ukazao. Uzmimo, na primer, šta danas znače oblici odlučivanja i uticaja kojima smo se nekada ponosili — zborovi radnih ljudi i zborovi građana. Danas oni imaju manju ulogu nego što su je imali pre uvođenja delegatskog sistema.

Zapravo, kod nas još uvek postoji dosta velika zabuna u pogledu toga šta su oblici ličnog izjašnjavanja i odlučivanja kako ih Ustav i Zakon o udruženom radu precizno definišu. S jedne strane, pod ličnim izjašnjavanjem često se podrazumeva samo konsultovanje radnih ljudi i građana, a, s druge strane, ima mišljenjâ da su oblici ličnog izjašnjavanja uvek odlučivanje. Član 464. Zakona o udruženom radu, međutim, vrlo precizno diferencira, pa kada je reč o zborovima, to su u nekim slučajevima oblici iniciranja i usaglašavanja stavova, u drugom slučaju to su oblici utvrđivanja smernica za rad delegacija i delegatâ, a u izvesnim slučajevima mogu biti i oblici odlučivanja.

Nalazimo se, zapravo, u protivurečnoj situaciji. Zbog delegatskog sistema, zbog uhodavanja rada delegacija i delegatâ, zapostavili smo zborove i druge neposredno-demokratske oblike izjašnjavanja i uticaja radnih ljudi i građana. A bez njih ne možemo govoriti o stvarnim delegatskim odnosima, jer delegatski sistem može da izraste samo iz najšire aktivnosti radnih ljudi i građana, pre svega kroz razne neposredno-demokratske oblike delovanja.

Kada smo kod delegatskog skupštinskog sistema, ne bih mogao da prihvatim mišljenje, koje je ovde izneto, bar ne generalno, da je od svih veća u skupštinama društveno-političkih zajednica najjače društveno-političko veće. (*Čedo Grbić:* Po sastavu jeste.) Negde čak nije ni po sastavu. Pre svega, mislim da se centar od-

Digitized by Google

lučivanja često samo formalno nalazi u skupštini i da je on još uvek, više ili manje, u izvršnim organima. Kada je reč o društveno-političkim većima, to treba pažljivo analizirati. Prvo, mislim da je u dosta slučajeva u ta veća izabran vrlo neadekvatan sastav. Drugo, položaj ovog veća zavisi i od delokruga koji mu je utvrđen, a to pitanje je veoma različito rešeno. U nekim skupštinama društveno-političko veće, u principu, može odlučivati o veoma malom broju pitanja (SR Slovenija, SR Crna Gora, SAP Vojvodina). Tačno je, međutim, da je u većem broju opštinskih skupština delokrug društveno-političkih veća dosta široko utvrđen i da ona liče na ranija opštenadležna veća. Treće, društveno-političke organizacije još uvek nedovoljno koriste ovaj kanal za delovanje u skupštinskom sistemu, a njihovi organi još nedovoljno ostvaruju funkciju delegacije.

Tako, u nekim slučajevima društveno-politička veća zbog načina delovanja društveno-političkih organizacija, zbog širine svoga delokruga, a nekada i zbog svog sastava postaju ili, još bolje, kliže ka opštenadležnim većima. S druge strane, društveno-političke organizacije su samo formalno prisutne u nekim društveno-političkim većima i nisu preuzele neposrednu i javnu odgovornost za donošenje odluka i rešavanje pitanja koja se tiču ostvarivanja, razvoja i zaštite Ustavom utvrđenog socijalističkog samoupravnog sistema.

Delovanje kroz društveno-politička veća je, međutim, samo jedan vid ostvarivanja uloge društveno-političkih organizacija u delegatskom skupštinskom sistemu, čime nije umanjena njihova uloga i odgovornost za razvoj ukupnog delegatskog skupštinskog sistema, za rad svih delegacija i svih veća skupština. U celini posmatrano, društveno-političke organizacije još uvek ne uspevaju da budu dovoljno onaj nezamenljivi, integrišući i kohezioni faktor delegatskog sistema. Još uvek su više okrenute skupštinama, drugim organima i funkcionerima u tim organima, a manje svoj rad i delovanje orijentišu na osnovne samoupravne organizacije i zajednice i njihove delegacije, tamo gde je žarište i ishodište delegatskog sistema i odlučivanja.

Društveno-političke organizacije nedovoljno ostvaruju svoju pravu funkciju konkretnog delovanja kroz sistem i u sistemu, već se kreću između nečega što bismo mogli da definišemo kao spontano distanciranje i nečega što liči na svojevrstan direktivizam. Izuzimajući neke objektivne determinante i limite u razvoju produkcionih odnosa i stepenu razvoja samoupravljanja, tu, čini se, treba tražiti glavni razlog što se delegatski odnosi veoma sporo izgrađuju, što u funkcionisanju delegatskog sistema ima dosta praznog hoda i formalizma.

Okosnicu političkog sistema i života u opštini čini delegatski sistem, čije ostvarivanje neposredno zavisi od načina delovanja svih društveno-političkih organizacija, a posebno Socijalističkog saveza kao akcionog fronta delovanja svih organizovanih socijalističkih snaga u opštini. Kada, međutim, kažemo da Socijalistički savez još uvek nedovoljno ostvaruje svoju ulogu kao politička os-

Digitized by Google

nova ukupnog delegatskog skupštinskog sistema, onda treba da kažemo da je to i zbog toga što Savez komunista nedovoljno adekvatno ostvaruje svoju ulogu u Socijalističkom savezu. Ključni problem je, dakle, u načinu delovanja Saveza komunista, jer, kako je na savetovanju o ulozi SSRN u političkom sistemu 11. novembra 1977. godine u Zagrebu rekao drug Edvard Kardelj: »Socijalistički savez radnog naroda, iako nije jedini, jeste glavni instrument preko koga Savez komunista treba i u kome Savez komunista mora da ostvaruje svoju ulogu.«

I poslednje što bih rekao jeste da bi trebalo proveriti ocenu koja je ovde izrečena da društveni saveti preuzimaju funkcije odlučivanja. Ja, zapravo, ne bih mogao da prihvatim tu ocenu. Možda se to odnosi na neki pojedinačan savet, ali na većinu — sigurno ne. Pravi problem je što saveti još uvek ne nalaze svoje odgovarajuće mesto u sistemu, što nema stvarnog kreativnog rada u njima, za šta su i obrazovani, što ih ponekad pojedini organi tretiraju kao radna tela skupština, što se, zapravo, minimizira njihova uloga, pa su u izvesnom smislu na sporednom koloseku društvenog razvoja, što posebno važi za društvene savete u opštinama, gde veoma često još uvek nisu ni obrazovani.

Trajče Grujoski:

Izneo bih nekoliko konstatacija o subjektivnim snagama u opštini. Imam utisak da to pitanje treba još uvek istraživati i učiniti dalji napor da se sagledaju svi mogući aspekti. Naročito je značajno da se kroz političku akciju ostvaruje neophodnost da društveno-političke organizacije i sve druge subjektivne snage postanu pokretački faktor, motorna sila čitavog sistema, a posebno samoupravljanja u okviru komune.

Dosadašnja naučna misao, a i praksa, još uvek se uopšteno zadržava na konstataciji da postoji ta potreba, odnosno da su ove snage faktor svesti, faktor javnog mnenja i da imaju nezamenljivu ulogu u pitanjima izbora.

Međutim, oko pitanja njihovog neposrednog uključivanja u sve konkretne situacije ostvarivanja čitavog sistema još uvek se zaostaje. Naravno, postoji neophodnost da sama praksa, a još više teorija otkrivaju dalje puteve.

Pomenuo bih samo jednu oblast sistema, a i delovanja subjektivnih snaga. Mislim na pitanje odbrambenih mehanizama sistema unutar opštine, a i u celini. Ti takozvani odbrambeni mehanizmi u sistemu su definisani normativno i organizovani institucionalno. Oni funkcionišu u određenim situacijama, ali, naravno, ne možemo biti potpuno zadovoljni stanjem. Pored toga, u toj oblasti može mnogo spontanog da dolazi do izražaja. Recimo, da-

Digitized by Google

nas je ponovo pomenut taj fenomen Đoke Vještice u Beogradu, njegova uloga, njegov značaj. Kad se posmatra sistem, verovatno ima dosta toga što smo već kazali u pogledu institucionalizovanja, reorganizovanja itd. Naravno, ima toga dosta i u objektivnim uslovima i u tome da u okviru mesne zajednice još uvek ljudi nisu našli sami sebe u međuljudskim odnosima, pa ne izlaze van onih osnovnih ćelija, van stambene zgrade, solitera itd. da bi se uključivali u sistem, odnosno u njegove institucije.

Rekao bih nešto o pitanju političke kontrole.

Mislim da još uvek u sistemu nije u potpunosti sagledana ta oblast. Imamo neke propise, neke norme, ali u praksi još uvek nemamo političku kontrolu. Zašto je nemamo? Nisu za to krive institucije ili nedostatak institucija i normi. Sigurno je tu jedno opšte stanje odnosâ u čitavom društvu, a, verovatno, i ostatak navika, pređašnjih metoda delovanja unutar opštine, koje se smatraju lakšim i mogu se mnogo efikasnije primenjivati nego ići svim onim metodama koje nalaže čitav sistem.

Još uvek imamo politički vrh opštine i razne tehnobirokratske sprege, o njima govorimo, kritikujemo ih. Suzbijanje takvih opasnosti moguće je jedino kroz demokratizovanje odnosâ u opštini, a posebno kroz jačanje demokratizma unutar društveno-političkih organizacija. Recimo, ko je inicijator da se sazove jedna mala grupa funkcionera u opštini koja utvrđuje ko će biti direktor određene radne organizacije. To je još uvek, ponekad i u pojedinim opštinama, praksa vezana za sekretara komiteta ili nekog iz Saveza komunista, a da ne pominjem ono pitanje političke (društvene) podobnosti za određena radna mesta itd.

Mislim da treba menjati odnose unutar društveno-političkih organizacija, a metode njihovog delovanja i njihovog uključivanja u sistem i dalje treba prilagođavati intencijama socijalističkog samoupravnog razvoja. U toj sferi dalja demokratizacija može samo da koristi.

Uzmimo pitanje oblikâ neposrednog izražavanja volje ljudi. Pominjano je pitanje zborova radnih ljudi. Neosporno je da je najdemokratskiji oblik referendum. Mi imamo referendume. Međutim, u šta su se oni pretvorili? Kod nas se referendum raspisuje skoro uvek radi toga da bi se dobio mesni samodoprinos, da bi se rešila neka komunalna potreba. Nema odgovornosti da se ljudima podnosi izveštaj o tome kako su iskorišćena ta sredstva itd. Recimo, u Skopju smo referendumom izglasali da 2% ličnih dohodaka odvajamo pet godina za sportske i prosvetne objekte. Po tom osnovu skupljena je relativno velika masa sredstava. Međutim, radni ljudi koji daju ta sredstva nisu obavešteni gde i kako su ta sredstva uložena, šta se sa njima radi. Imamo svi neku opštu predstavu. Nedavno je počelo neko »razmišljanje«, nešto kao akcija, da treba prekvalifikovati ta sredstva, usmeriti ih u drugom pravcu. Na taj način se referendum kao najdemokratskija institucija pretvara u nešto što je suprotno njoj samoj. Zašto? Zato što nedostaju mnoge stvari oko oživotvorenja odbrambenih mehanizama sistema i oko pitanja odgovornosti.

Digitized by Google

Pridružujem se mišljenjima da ovakva pitanja nećemo moći da razrešavamo samo kroz institucije i norme; u tome smo svi saglasni. Revolucionarna, društveno organizovana i usmeravana akcija u okviru sistema može menjati stanje u pozitivnom pravcu. U tom smislu nezamenljiva je uloga svesnih subjektivnih snaga u opštini.

Međutim, mislim da treba obratiti više pažnje na oblast javnosti rada.

Princip javnosti rada mislim da sadrži mnoge rezerve koje mogu da doprinesu da se određena stanja poboljšaju. Mislim da sve subjektivne snage treba mnogo više da se mobilišu da se javnost rada ne samo institucionalizira, nego da se to ostvaruje.

Inače, što se tiče skupština, da ne ponavljam ono što je rečeno. Mislim da i tu nekako jednostrano gledamo stvari. Dobili smo veće udruženog rada i sada neki smatraju da to veće treba odmah, »preko noći« da postane izraz dominantnog interesa vladajuće klase. Čak i onda kada je to, kao što reče drug Grbić, precizno utvrđeno u Ustavu, da niko ne može da zahvata dohodak bez saglasnosti tog veća, to u stvarnosti ne ide. Zašto ne ide? Zato što ima objektivnih uzroka koji to onemogućavaju. Da li može veće udruženog rada da smanji sredstva samoupravnoj interesnoj zajednici, odnosno zahvatanje koje ona čini za oblast obrazovanja kada imamo takvu mrežu obrazovanja? Naravno, ne može. Imamo brojne fakultete i univerzitete i njih moramo plaćati. (*Predsedavajući:* Da li treba toliko da ih imamo?)

To je posebno pitanje. Verovatno sada treba krenuti natrag, pa utvrditi da li je potrebno sve to što je stvoreno, pa ako nešto treba ukinuti, kako to učiniti. Eto, juče je Skupština SFRJ izmenila Zakon o sanacijama. Ranije je bilo rečeno da čvrsto moramo da stojimo na stanovištu da onaj ko ima gubitke — mora da snosi posledice tog stanja. Međutim, kada se uvidelo da je 300.000 radnika u pitanju, odlučeno je da se menja zakon. To je objektivno, život to nameće. Dobro je što je tako urađeno i što taj sistem omogućava da tako delujemo, da ne udaramo glavom o zid.

Inače, ovu ideju koju je zagovarao drug Ristović o tome da smo degradirali veća udruženog rada, ja ne bih mogao da prihvatim. Mislim da je određenje da neposredni proizvođač odlučuje u sistemu, posebno u skupštinskom sistemu, permanentno sprovođeno, počev od uvođenja veća proizvođačâ pa na ovamo.

Možda u nekim situacijama ima nešto više ili nešto manje akcenta. Recimo, onda kada smo imali četiri veća radnih zajednica, to je opet bila ta ista ideja, proširena na sve oblasti udruženog rada. Današnje veće udruženog rada je produžetak ideje veća proizvođačâ. Sada veće udruženog rada treba da posmatramo i u kontekstu skupština samoupravnih interesnih zajednica. Jer ono treba zajedno sa skupštinom samoupravne interesne zajednice, iz svake oblasti, da tretira pitanja dohotka i uopšte pitanja iz oblasti udruženog rada.

Čula se, takođe, ocena da su društveno-politička veća sada najveća vlast unutar skupštinskog sistema. Rekao bih da je ta

Digitized by Google

ocena diskutabilna. Čini se da u radu društveno-političkih veća ima ponekad tendencija opštenadležnog veća, ali da ono ima takvu vlast koja nadmašuje vlast drugih veća, teško bi se našlo argumenata.

Mislim da je još uvek osnovni problem rešavanje van skupštine, ono što se odlučuje u izvršnim većima, u upravi, u tim raznim neformalnim grupama itd. To je suštinsko pitanje, a ne ovo odlučivanje unutar skupština.

I na kraju, nešto oko koncepta komune. Drug Ristović je tu bio, ako sam ga dobro shvatio, kategoričan u pogledu toga da nemamo koncept. Mislim da koncept imamo (*Ljubiša Ristović:* Kao teorijski). Zavisi sada šta je koncept, šta se shvata pod konceptom. Institucionalno-pravno ga imamo. Kazali ste da to nije koncept, nego da treba dati političko-idejni koncept itd. Mislim da ne može da dođe do institucionalno-pravnog koncepta ako nema idejno-političkog koncepta. Možemo da govorimo o tome da tu treba mnogo više insistirati na onome što je objektivno, na tim ekonomskim odnosima u konceptu, da se oni mnogo više izražavaju, pa da onda vidimo čitavu tu strukturu, da li može takvu nadgradnju da izdržava ovakav nivo ekonomskih dostignuća koji sada imamo. Nemamo koncept ako ga shvatamo kao statičnu kategoriju, i ne treba da ga imamo. Svi smo juče govorili o tome da nam je definicija opštine dinamična, i mislim da je najveća vrednost te definicije baš u tome što je ona dinamična i što omogućava dalji razvitak.

Digitized by Google

Dimitar Mirčev

Komuna, građanin i razvoj

Nema sumnje da se veliki deo odgovora na pitanje dokle smo stigli sa preobražajem odnosâ i izgradnjom naše savremene komune na samoupravnim načelima, sadrži u odgovoru na jedno blisko, ali ipak drugačije postavljeno pitanje. Naime, šta se i koliko u biti promenilo i preobrazilo u položaju građanina i radnog čoveka u komuni, u njegovom odnosu prema komuni, u njegovoj delatnosti i moći kao samoupravnog subjekta komune, pa i u sistemu uopšte.

Građanin i radni čovek su danas — uzimajući u obzir uvođenje delegatskog sistema i ukupnost veza i odnosâ u sistemu samoupravnog interesnog udruživanja, zatim uvođenje društveno-političkih organizacija u delegatski i skupštinski sistem komune, kao i uzimajući u obzir sve intenzivnije procese udruživanja rada i sredstava u komuni i šire — svakako u bitno drugačijoj poziciji.

Da li je ta pozicija i u stvarnom životu drugačija, to je pitanje o kome bih želeo nešto da kažem, jer upravo u tome je bio i smisao dubokih institucionalnih i sistemskih promena na bazi Ustava od 1974. godine. To je suštinsko pitanje, koje traži istraživačke nalaze, kojih, po mojoj oceni i poznavanju sociološke i politikološke literature i projekata, nemamo dovoljno; ono traži, čini se, i izvesnu teorijsku raspravu i izvesna koncepcijska preispitivanja, kojih je u nas bilo, ali koja su donekle zanemarivala i zaobilaziła komunu.

S tim u vezi nameće se i nekoliko dodatnih pitanja.

Digitized by Google

Prvo, šta se zbiva sa komunom od Ustava iz 1971. godine. Naime, on komunu sistemski nije, da tako kažem, ni dodirnuo, a opet je svojim sistemskim rešenjima, pa i onim iz 1976. godine (mislim na Zakon o udruženom radu), uslovio jednu sasvim novu komunu, stvorio jednu sasvim novu strukturu i situaciju u komuni.

Zajedno sa tim znatno su porasla očekivanja sistema od građanina i radnika i istovremeno očekivanja radnika i građanina od komune. Da li je komuna postala i razvila se na kursu tih očekivanja ili je postala i ostala usko grlo za artikulaciju i opredmećenje naraslih samoupravnih snaga i procesâ u svom prostoru? Naravno, ima dosta argumenata i za i protiv, ali mi u nauci, svakako, dugujemo odgovor.

Drugo, takav odgovor dugujemo i s obzirom na interes i očekivanja od iskustva, prakse i misli jugoslovenskog samoupravljanja u svetu, u socijalističkom i radničkom pokretu i u savremenom društvu uopšte.

Rekao bih da taj interes, uključujući u njega i pitanje komune, nije slučajan. Krize koje potresaju savremeno političko društvo specifično se reflektuju i na područje lokalne samouprave i organizacije i uopšte na prostorno-politički fenomen. Krize se tu ispoljavaju uopšte u eksploziji lokalizma i regionalizma, u nastojanjima da se sačuva identitet i moć lokalnog društva, a, s druge strane, u sve jačoj centralizaciji i unifikaciji i pražnjenju moći iz lokalnih zajednica. U takvoj dijalektici krize i protivurečnosti rekao bih da se nagoveštava razrešenje krize, koja nije locirana u organizaciji prostora i čoveka, već u odnosima društva i čoveka, u društvenim odnosima. I na toj osnovi je, čini se, jugoslovensko iskustvo za inostrane istraživače zanimljivo. Međutim, izgleda da je malo ispoljeno kada se radi o našoj komuni danas.

Prateći noviju literaturu, stiče se utisak da interesovanje za komunu nije takvo kakvo je bilo, na primer, 1955. godine, kada se, sećamo se, prvi Statut opštine Kranj prodavao na svetskom literarnom tržištu kao veoma tražena roba; ili, opet, naše iskustvo iz 1963. godine itd. Znači, kao da tu posmatrač sa strane ne zapaža radikalnije novine, iskustva vredna pažnje, rasprave itd.

Ali, vratimo se pitanju čoveka i građanina u komuni i zadržimo se na nekim karakterističnim pojavama i obeležjima njegove aktivnosti, interesa, izražavanja njegovog samoupravljačkog subjektiviteta u komuni, kao njegovom neposrednom životnom, radnom i političko-upravljačkom okruženju.

Ja ću rekapitulirati u najopštijim crtama neka istraživačka saznanja u vezi sa postavljenim pitanjima, koja su uopštena na bazi emprijske evidencije u nekoliko projekata koje smo poslednjih godina realizovali u više republika i u pokrajinama. Reč je, naravno, o poznatom projektu o funkcionisanju i ostvarivanju delegatskog sistema, o više istraživanja odnosa komune i učešća građana u upravljačkim procesima i o istraživanjima javnog mnenja koja se svake godine sistematski preduzimaju u tri naše republike.

Digitized by Google

Postaje jasno da ukupna aktivnost građanina i radnog čoveka u komuni, u udruženom radu, u mesnoj zajednici i u društvenim organizacijama ne može više da se meri našim uobičajenim istraživačkim merilima, kao stopama masovnosti, procentima i stopama učešća u aktivnostima u komuni, brojem sastanaka različitih organa, brojem diskusija, rasprava itd. Mislim da je to i teorijski problem koji odražava odnos tradicionalne i savremene marksističke društvene nauke. Međutim, čak i po tim merilima ima dosta povoljnih indikatora. Učešće na takozvanim izborima sa delegacije dosta je visoko na poslednjim izborima. Učešće na zborovima građana, radnih ljudi itd. takođe je dosta visoko, znatno više nego u prethodnom periodu, kao i učešće u raspravama i redovnim oblicima izjašnjavanja i odlučivanja.

Obim i struktura učešća se menjaju, ne radikalno, ali sigurno. Povećava se, naime, broj aktivnih građana, smanjuje se broj manje aktivnih građana, mada se ne smanjuje, po našim saznanjima, broj građana neaktivnih ili pasivnih i »otuđenih« od politike i upravljanja.

Zatim, širi se i krug pitanja povodom kojih se učestvuje i odlučuje u oblicima ličnog izjašnjavanja; ona se više ne svode na takozvane komunalne i infrastrukturne probleme. Znatno je proširen krug subjekata koji donose odluke na nivou komune, i to je, možda, jedan od najpovoljnijih, po mom mišljenju, indikatora o demokratizaciji odlučivanja u komuni.

Nivo delegacije je aktiviran u znatnoj meri. On je sve manje filtar i posrednik, a sve je više faktor inicijative, artikulacije, usaglašavanja interesâ itd., a interesi i stavovi zaista se i prenose.

To su indikatori prema takozvanim tradicionalnim merilima i oni govore da se »po vertikali« politički procesi i upravljački odnosi u komuni demokratizuju i da sve više postaju deo samoupravljačkog subjektiviteta građana i radnih ljudi. Međutim, ti indikatori, ipak, ne čine celinu ocena.

Ima dosta i nepovoljnih indikatora. Recimo, veze građanin — delegacija, po istraživačkim saznanjima, nedovoljno funkcionišu, a očekivanja su upravo na tom punktu bila veoma velika.

Izvršna i upravna funkcija su u procesu odlučivanja i kontrole još uvek predominantne. U diskusiji ovde su iskazani i procenti (recimo, procenti odluka i akata koji su predlagani skupštinama od strane upravnih i izvršnih organa i koji idu do 95% svih odluka i akata, dok su svega 2 ili 3% inicirani od strane baze ili udruženog rada itd.). To su veoma zanimljivi podaci i manje ili više su slični u svim republikama i pokrajinama; tako reći nema nekih specifičnosti u tom smislu, bez obzira na to koliko je uprava kadrovski opremljena, koliko je udruženi rad razvijen, organizovan itd. To znači da ima dosta procesa koji su identični, a nisu specifika vezana za neka područja.

Odlučivanje, mada sada sa proširenom i razvijenom osnovom, kao da je još uvek izvučeno iz skupština. Sa stanovišta logike novog sistema, nove »komunalne« situacije i strukture, mnoge pretpostavljene veze usmerene na to da se ukine identitet op-

Digitized by Google

štinskog vrha i komune, skupštine i komune itd. — ne funkcionišu. Na primer, mi smo došli do saznanja i podataka da su horizontalne veze, one, na primer, između mesnih zajednica i organizacija udruženog rada, između njihovih delegacija, veoma slabe, ukoliko uopšte postoje, a to su podaci iz više sredina u zemlji. Skoro identične podatke imamo o vezama između samoupravnih interesnih zajednica i njihovih delegacija i mesnih zajednica ili delegacija udruženog rada. Veoma se retko održavaju zajedničke sednice, koje su Ustavom inače predviđene, skupština samoupravnih interesnih zajednica i određenih veća skupština komuna, a da ne govorim o tim vezama ispod nivoa delegacija.

To je, ako pređemo nivo razmatranja empirijske situacije, teorijski problem, jer je očigledno da je čovek, građanin i radni čovek još uvek isparcijalizovan u svojim funkcijama da se on u »totalitetu« nalazi tek na vrhu komune, u skupštini opštine. Međutim, vrlo retko i ne kao integrisani, udruženi radnik. To znači da ga u njegovoj životnoj situaciji mi još uvek tretiramo kao apstraktnog pojedinca, čije su funkcije, društvene veze, veze njegovog društvenog okruženja, još uvek isparcijalizovane, i on je predstavljen na više mesta, ali nije ovladao moći kao društvenom kategorijom.

S tim u vezi se postavlja i ovo pitanje: da li je komuna postala ili postaje univerzalna ljudska zajednica? To je pitanje postavio zapravo i drug Kardelj (u jednom programskom obliku, u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja)*, govoreći da komuna mora da postane, ako hoće da bude komuna u našem konceptu i u našoj viziji, humana ljudska zajednica, zajednica ljudskih veza. Ta komuna izgleda da još uvek, bar u empirijskom obliku, vrlo malo postoji. Čovek je u njoj i dalje u svojim bitnim funkcijama dezintegriran, iako je čak veoma aktivan, veoma motiviran, veoma zainteresovan za učešće u samoupravnom životu i za ovladavanje moći u komuni. Strukture koje odražavaju njegove funkcije su još uvek odvojene i čini mi se da se nadgrađuju na jedan stari tip ili shvatanje i realnost političkog čoveka. Ovo je, bez sumnje, jedno od tih »uskih grla« našeg sistema. Dok je pretpostavka sistema bila udruženi čovek, integriranje njegovih suštinskih političkih snaga kao društvenih snaga pretpostavka je otuđenih struktura, zapravo dezintegrirani čovek. Pitanje čoveka je, dakle, teorijski i praktično vezano za odgovor na pitanje da li je on stvarno postao nosilac društvene moći ili je ostao jedan, kako bi Marks rekao, Robinzon, jedna izolovana monada, koja se ovde ili onde u nekoj strukturi pretpostavlja ili predstavlja.

Ostvarivanje ustavnih funkcija komune je, s druge strane, veoma bitno vezano za pitanja razvoja komune. Tu se potpuno slažem sa kolegom Mlinarom da je jedan od osnovnih pokazatelja ostvarivanja ustavnih funkcija komune upravo u tom području, u području ispitivanja da li one omogućavaju brži razvoj, dinamičniji razvoj u zadovoljavanju interesâ i potreba građana ili se taj razvoj ne ostvaruje.

Digitized by Google

Ako imamo u vidu podatak koji je izneo i kolega Škarić, naime, da je dostignut stepen razvoja predominantni činilac u određenju dinamike razvoja, izgleda da se te razlike u stepenu razvoja i u dinamici razvoja naših komuna ne sužavaju, nego se ili održavaju ili se proširuju.

Prema tome, dolazimo na pitanje da li kroz dinamiku razvoja mi održavamo zatečene razlike, a s tim u vezi i dalje stvaramo različite uslove za život i rad čoveka i za ostvarivanje njegovih funkcija ili, opet, izjednačavamo, sužavamo prostore u kojima se te razlike izražavaju i kao političke i kao socijalne razlike.

Mislim da tu ima niz problema, koji su vezani za odnos razvijenih i nerazvijenih komuna, o čemu smo razgovarali. Te razlike, po značajnim ekonomskim i društvenim parametrima, nisu tako velike kao u udruženom radu, gde su ponegde varijacije indikatora 1 : 20 ili prema 30 i više. Možda su tu između komuna one manje, 1 : 7 ili prema 8. Međutim, one odražavaju bitne razlike u uslovima života ljudi, i to ne samo između regiona i komuna, nego i u okviru komuna.

Prema istraživanju problema razvoja komuna koje je nedavno u našoj Republici izvedeno, mi smo, na primer, zapazili problem, veoma izražen problem i zahtev da se *pravo na razvoj* komune i područja u komuni izrazi čak i normativno-politički. I ti su problemi na nekim područjima do te mere zaoštreni da bi se verovatno postavilo i pitanje ustavnog regulisanja prava na razvoj, koje do sada, koliko ja znam ustavnu materiju, nije nigde u svetu regulisano. Međutim, javlja se kao jedna potreba i kao jedan veoma izoštren životni problem na dosta područja. (*Predsedavajući Škarić:* To je vezano sa pravom planiranja.) Ne samo planiranja; planiranje se može i obavljati i ne izvršavati itd. Međutim, pravo na razvoj je nešto šire. To nije samo pitanje planiranja i ekonomske politike i obezbeđenja ekonomskih uslova. Sličan je i problem prelivanja dohotka na teritorijalnoj bazi, čak i u okviru jedne jedine komune. Mislim na problem razlika između uslova života i rada u opštinskom centru i na širem području komune ili na pitanje koncentracije i centralizacije opštinskih funkcija u sedištu komune, što je u dosta komuna veoma izražen problem. Tu se ne radi o tretmanu komune uopšte, nego o tretmanu prostora i odnosa čoveka, prostora i politike u okviru jedne lokalne zajednice kakva je komuna, o društvenim odnosima u prostoru komune. Aktuelno je i pitanje mesnih zajednica, za koje smo zapazili da su u dosta situacija sasvim nefunkcionalne, da nemaju ne samo pravni status, status pravnog lica, žiro-račun itd., nego nikakvih mogućnosti za uvid u zbirnu evidenciju društvenih i ekonomskih procesa na svom području.

To su samo neki empirijski sagledani problemi, ali njihovi uzroci nisu u ograničenoj ili nesavršenoj empiriji ili, opet, isključivo u objektivno datim materijalnim i drugim okolnostima. Očigledno je da se radi i o potrebi daljeg unapređivanja koncepta i sistemske pozicije ili funkcija komune, za šta se ja zalažem bar u smislu rasprava i diskusija.

Digitized by Google

Milan I. Miljević

Dileme o komuni i komunalne dileme

Svjesno kršeći uobičajeni metod naših izlaganja koji je, kao takav, ne rijetko smjerao ispraznom govorništvu, prizemnom prepričavanju ili kolotečinskoj monologetici, namjera nam je da otpočnemo dijalog koji bi proizlazio i koji bi bio determinisan »aktuelnošću trenutka komune« i »njenog daljnjeg samoupravnog preobražaja«. »Aktuelnost trenutka komune« zahtijeva kako dijalog sa teorijom tako i dijalog sa samom stvarnošću komune.

U toku naše dosadašnje rasprave za ovim okruglim stolom, koja je više imala obilježja tradicionalne monologije negoli aktivne dijalogije, čuli smo neka pitanja između kojih svojom aktuelnošću zavređuju i posebnu pažnju i primjeren odgovor: (1) »Da li imamo jedinstven koncept o komuni?« i (2) »Šta je komuna?« i »Da li je komuna zajednica?«

Odgovor na ova i slična pitanja je moguće dati, ako ne u cjelosti sada, onda bar ukazati na način njihovog razrješavanja, jedino putem interdisciplinarnog dijaloga, za koji na ovom skupu postoje pretpostavke, znači onog dijaloga koji ne odbacuje unaprijed i ne diskredituje (metodama dnevne politike) ni jedno mišljenje niti ijedno polazište (teorijsko ili praktično).

Međutim, da bismo otpočeli taj suštinski dijalog, unaprijed nam se nameće slijedeće:

Digitized by Google

Prvo. Komunu, kako u teorijskom pogledu tako i u njenoj praktičnoj realizaciji, ne možemo spoznati iz nje same, a to znači izvan i iznad čovjekovog odnosa spram procesa proizvodnje. Ovome nas poučava Marx, po kome je proizvodni život rodni život i po kome u »načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter«.

Navođenje ovih Marxovih misli i zahtjev da učestvujemo (=budemo aktuelni) u »aktuelnom trenutku komune« i »njenom samoupravnom preobražaju« zahtijeva od nas da odredimo naš odnos prema izvornom marksizmu, a posebno spram Marxove analitičke metode koja ne »polazi od čovjeka«, nego od »ekonomski datog društvenog perioda«. Naša saglasnost sa ovim, ali i saglasnost sa činjenicom da »za Marxa nikad ništa nije bilo dovoljno dobro što je trebalo pružiti radničkoj klasi« (Engels), neminovno nas vodi pitanju: šta je to samoupravni udruženi rad, to jest kakav je odnos (posredovan ili neposredovan, slobodan ili otuđen) čovjeka — radnika prema: rezultatima rada, samom sebi, svojoj biti (=proizvodnoj djelatnosti) i prema drugim ljudima? Na žalost, mi takve, naučno valjane analize nemamo. Saznanja koja imamo iz tog domena više ostaju na nivou površinskih spekulacija nego što smjeraju dubinskom (=teorijski hrabrom) istraživanju i Marxove misli i naše savremenosti. Rezultat toga, onda, i jeste da mi danas nemamo naučne analize o aktuelnosti Marxove teorije radne vrijednosti, koja čini dio biti njegovog učenja o socijalističkom samoupravljanju.

Zašto sve ovo ističemo? Između ostalog, i zbog toga što imamo u vidu:

a) da odnos »spram bića po kojem je čovjek pri bićima i *među* njima prethodi svakom konkretnom traženju *svojstava* bića, svemu prisvajanju onoga što bića imaju — i cilja na ono što bića kao bića *jesu*, na bitak u bićima« (V. Sutlić); i

b) da u stvarnosti imamo iskazanu tendenciju pretvaranja društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, na ovaj ili onaj način, u kvazikolektivnu, u privatiziranu, na koju se, kao takvu, i baš zbog toga društveni uticaj (=zajednička odgovornost) ograničava pripadništvom kolektivu, odnosno življenjem u okviru opštinskih međa. Zbog toga se sve ostalo vrši putem i pod okriljem političkog plašta. Iz ove protivurječnosti, protivurječnosti koja nije samo to, proizlazi, za nas, »aktuelno pitanje komune« radi »njenog samoupravnog preobražaja«: koliko te i takve okolnosti (objektivne i subjektivne) uvjetuju i proizvode, i obrnuto, ali ne više u tradicionalnom, nego u savremeno ovom ili onom obliku radnu snagu-robu?

Drugo. Marxovo upozorenje (=poruka) da svaki *pojedinac ima »mogućnost da razvija svoje sposobnosti u svim pravcima«* jedino u zajednici s drugima, odnosno da u pravoj, istinskoj, zajednici *»pojedinci stiču svoju slobodu u udruživanju i kroz udruživanje«* (*kurziv* — M. I. M.), jer je *»ljudsko biće«*, kako on dalje ističe, »prava *zajednica ljudi*«, a *»zajednica*... istinska ljudska

Digitized by Google

zajednica, *čovjekovo biće*« zahtijeva od nas da u središte analize stavimo ostvarivanje jedinstvenog koncepta o komuni, onog koncepta koji iskazuje i Ustav i drugi naši politički dokumenti, o komuni kao obliku teritorijalne organizacije života i *samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice, zasnovane na vlasti i samoupravljanju* radničke klase i svih radnih ljudi (Ustav SFRJ, član 116). U tom smislu već izvršena istraživanja, posebno istraživanja prof. dr Stojana T. Tomića (»Administrativna i samoupravna vizija prostora komune«), nedvosmisleno *ukazuju na zabludu* (i teorijsku i praktičnu) lociranja tog i takvog jedinstvenog koncepta u različite geografske i društvene prostore i zahtijeva da jedan te isti prostor služi i administrativnom i samoupravnom socijalizmu (=administrativnim i socijalističko-samoupravnim procesima i odnosima). Na ovo je potrebno ukazati i to istaći i zbog toga što se svakom administrativnom podjelom prostora vrši integracija ljudi na način i u skladu sa interesima administracije, tako da oni budu u suštini »samo dodatak oblastima«, jer ono što povezuje u cjelinu u teritorijalnim sistemima jeste teritorija koja je instrument političke vlasti, a uprava je ta »organizirana djelatnost države«.

Sve ovo do sada izrečeno, i ne samo to, upućuje nas da ukažemo na neke dileme o komuni i neke komunalne dileme, sigurno ne sve i, možda, ne najvažnije, za koje smatramo da zavređuju dijalošku raspravu u ovom »aktuelnom trenutku komune« radi »njenog daljnjeg samoupravnog preobražaja«:

1. Ukoliko ispravno slijedimo izvornu Marxovu misao i pri tom nužno pravimo razliku između njegove metode analize i metode izlaganja o komuni, čini nam se da možemo doći do zaključka da Marx ističe tri bitna njena svojstva:

a) komuna je pokret (=spontan i organizovan) borbe radničke klase;

b) komuna je i oblik teritorijalne organizacije (=komunalni prostor kao dodatak ljudima kao samoupravljačima — kao suorganizatorima); i

c) komuna je i oblik vršenja vlasti — oblik putem koga i u kome »pojedinci stiču svoju slobodu u udruživanju i kroz udruživanje«.

Marx ne samo da ističe ova tri bitna njena svojstva, nego ta svojstva istovremeno za njega čine dijalektičko jedinstvo komune i njih kao takve treba posmatrati u našim analizama.

Za razliku od Marxa, a vjerovatno zbog toga što u našim analizama još uvijek plivamo na površini stvarnosti — znači nemamo daha da zaronimo u njenu dubinu, mi u našim raspravama o komuni, a što je došlo do izražaja i ovom prilikom, zaboravljajući iskazana tri bitna njena svojstva, u prvi plan ističemo (i na teorijskom i na praktičnom nivou) problem institucionalnog i normativnog organizovanja komune i time je, blago rečeno, vulgarizujemo kao povijesnu mogućnost ozbiljenja čovjeka. Ova institucionalizacija kao *sve*, kao magijski štap, i hipertrofija normi kao njena popratna pojava je očiglednija danas nego jučer. Činjenici da ima oko 2.700 socijalnih funkcija stavljenih u nadležnost opština, a

Digitized by Google

koje su propisane u preko 1.500 zakona (saveznog i republičkog nivoa) i drugih normativnih akata, pri tom ne računajući lokalne pravne propise, *ne treba poseban komentar*. I druga činjenica, da ne nabrajamo više sa te lepeze, dovoljno je indikativna: kontinuitet organizacije, reorganizacije i teritorijalnih podjela u posljednjih 25 godina iskazuje svu svoju apsurdnost u ponovnom vraćanju na raniju podjelu — komune se organizuju »u prostorima bivših srezova koji su, po ranijoj ocjeni (1955. g.), bili i suviše veliki za jednu komunu« (Stojan T. Tomić).

Institucionalizacija radi institucionalizacije — koja je, po našem mišljenju, bila rezultat daleko više »apstraktnih«, »iluzornih«« interesa, u klasičnom smislu riječi, negoli rezultat stvarnih potreba »razvijanja *neposredovanih* odnosa među ljudima«, proizvođačima i samoupravljačima — i normiranja radi normiranja upućuje nas na mogući odgovor na pitanje: da li je komuna zajednica? A ako jeste, kakva je ona zajednica? Po našem mišljenju, na osnovu iznesenih činjenica, i ne samo njih, komuna nedvosmisleno jeste zajednica: zajednica koja je danas više politička nego samoupravna sa očiglednom tendencijom da to i sutra bude, i to još više. Ovo je bitno kako za »aktuelni trenutak komune« tako i za njen »samoupravni preobražaj«. Zašto? Zbog toga što rezultat administrativne (= proizvoljne) podjele područja socijalističke republike kao *države* zasnovane na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i *socijalističke samoupravne demokratske zajednice* radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti (Ustav SFRJ, član 3) na opštine *prema tehničkim zahtjevima* uspješnog više *političkog upravljanja* nego *samoupravnog odlučivanja* jeste potreba da opština, baš zbog toga što je politička zajednica, egzistira i neprestano se temelji na stvarnom *političkom posredovanju* i da to posredovanje neprestano reprodukuje. Političkim posredovanjem (= redukcijom) se gubi čovjek — redukcijom se gubi momenat čovjekovog odnosa, a time i čovjek, jer je zajednica dio tog čovjekovog odnosa, — jer se time hipostaziraju *samo neke*, ali *nikada sve* čovjekove potrebe i onda po tome čovjek i jeste biće političke zajednice, ali čije bivanje zajedno je politički (reduktivno i selektivno) posredovano. To konkretno znači da za iskazivanje osviještenih potreba kao interesa ne treba svijest svih, već samo nekih, a u političkoj zajednici ti neki su samo oni koji su pri vlasti. Čini se da su u tom smjeru i išle podjele prostora opština, ali i da je na taj način otklonjena dilema: da li komuna kao lokalna samoupravna zajednica ili komuna kao lokalna političko-teritorijalna jedinica.

Da ne bismo ostali samo na nivou proklamacija i da bismo odbacili moguće prigovore, iznesene stavove potkrijepit ćemo određenim podacima između maksimalnih i minimalnih vrijednosti među opštinama. Ilustracije radi, razlike između opština u SRBiH, prema rezultatima istraživanja prof. Tomića, iznose: u površini 37 puta, u broju stanovnika 40 puta, u broju zaposlenih u društvenom sektoru u 1977. godini 184 puta, u ukup-

Digitized by Google

noj vrijednosti društvenog proizvoda u 1977. godini u mil. dinara 86 puta, u visini ukupno ostvarenog nacionalnog dohotka u 1977. godini u mil. dinara 80 puta, u nacionalnom dohotku po stanovniku u 1977. godini u hilj. dinara 119 puta, u gustini naseljenosti stanovnika na jedan km² 189 puta, u stopi zaposlenosti 19 puta, u broju stanovnika na jednog ljekara u 1977. godini 16 puta itd.

Ako se čovjek gubi i u prostoru opštine — među 180.000 stanovnika jedne komune, u 1.300 km² duge komune — i u njenim institucijama i normama (o komuni i komunalnim), onda se on kao takav (= reduciran) iskazuje i u širim društveno-političkim zajednicama. Političko posredovanje u izražavanju potreba na nivou opštine, kako je već isticano, vodi hipertrofiji zakonâ, normi i drugih akata, i to kako na nivou opštine tako i na nivou širih društveno-političkih zajednica.

Rezultati istraživanja »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema« pokazuju:

— da samo jedna petina delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica ima poslovnik o radu kojim se reguliše odnos delegacije sa samoupravnom osnovom, sa samoupravnim organima, sa društveno-političkim organizacijama, sa skupštinom opštine, sa delegatom, odnosno utvrđuju prava i dužnosti delegacije, način utvrđivanja smjernica, način pokretanja inicijativa i davanje prijedlogâ, kao i način usaglašavanja stavova u konferencijama delegacije;

— da veoma malo delegacija ima programiran rad, odnosno da ni one koje imaju program svoga rada nisu ga uskladile sa izbornom osnovom ni sa programom skupštine opštine;

— da u statutima ili drugim opštim samoupravnim aktima osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica niz ključnih pitanja funkcionisanja delegacije nije normativno razrađen, kao, na primjer, donošenje smjernica, obaveza delegacije da traži smjernice i stavove prije odlučivanja u skupštinama društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, obezbjeđenje stručne pomoći i materijalno-tehničkih uslova za rad, povratno informisanje itd.;

— da je u statutima malog broja opština normativno regulisana: obaveza delegacije da održi sjednicu prije odlučivanja u skupštini, pa ni o onim pitanjima koja su od neposrednog (= životnog) interesa za radne ljude u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama; pravo delegacije da traži od delegata razloge zbog čega njene smjernice nisu usvojene u skupštini; obaveza skupštine opštine da odlučuje na osnovu smjernica osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica; pravo delegacije da ukazuje na pojave koje su rezultat primjene ili neprimjene određenog zakona; obaveza delegacije da obavještava delegata o svojim stavovima i da mu dostavlja neophodne materijale; obaveza stručne službe skupštine opštine da delegatima i delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica pruža na njihov zahtjev dopunska obavještenja i drugu stručnu pomoć itd.

Digitized by Google

Analiza onog što jeste i onog što nije normativno regulisano upućuje nas na zaključak da je normama pokriveno, propisima regulisano, propisano i sankcionisano metodama tradicionalne ili savremene političke redukcije i selekcije veoma često ono što u velikom dijelu, po prirodi produkcionog sistema socijalističkog samoupravljanja, predstavlja ili treba da predstavlja »prostor« samoupravne regulative, samoupravnog uređenja procesâ i odnosâ, a da je ono više iskazano u obliku hipotetičke tvrdnje što je stvarno u nadležnosti »organizirane djelatnosti države« ostalo nepokriveno, to jest prazno. Ova praznina jasno ukazuje da »organizirana djelatnost države» ima svoju ličnost samo »apstraktno u sebi« i da je ta ista praznina uslov i rezultat apstraktne odgovornosti »organizirane djelatnosti države«, odnosno njene unutrašnje organizacije — povećanja administrativnog aparata kao rezultata vještačkih potreba za njim. Šta ovo znači? Ništa drugo, da se poslužimo Marxovim riječima, nego da je zbiljski život odvojen od života u političkoj zajednici, jer osnovni kvalitet te političke zajednice čine apstraktne odredbe njenih članova.

2. Da li se u ovakvim odnosima, relacijama i interakcijama može u stvarnosti (ne formalno, ne na nivou proklamacije ili nečije želje) ostvariti skupštinski sistem u njegovom iskonskom obličju, to jest skupština opštine kao radno, zakonodavno i izvršno tijelo u isto vrijeme? Prije nego što pokušamo odgovoriti na ovu dilemu potrebno je istaći da Ustav delegatski skupštinski sistem definiše kao institucionalni i integracioni oblik samoupravljanja u društveno-političkoj zajednici. Do odgovora možemo doći, između ostalog, analizom sadržaja rada i procesa odlučivanja u skupštinama opština.

Zanemarujući ovom prilikom stručno-tehnički aspekt procesa odlučivanja, želimo da ukažemo samo na njegovu političko-interesnu dimenziju zbog toga što u procesu političkog odlučivanja u političkoj zajednici svaka odluka za svoju unutrašnju bit ima interes. A proces odlučivanja određuje samu »organizaciju« donošenja odluka. Prema tome, sadržaj rada skupštine opštine se manifestira i posredstvom donesenih odluka.

Ako se izvrši analiza nivoa kojem su odluke skupštine opštine sadržajno upućene, može se vidjeti da je njihov najveći broj sadržajno upućen nivou same opštine, a najmanje nivou republike, dok je broj odluka koje su upućene nivou Federacije zanemarljiv. Iz ove činjenice proizlazi pitanje o stvarnim mogućnostima integracije, u ovakvim okolnostima, u šire okvire (= šire društveno-političke zajednice) preko i pomoću principa opštinske organizacije. Ovo zbog toga što koncentracija na vlastite probleme, nedovoljna i neadekvatna saradnja sa drugim opštinama, isključivo bavljenje, na već rečeni način, osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica neminovno smjera suštinskom zatvaranju opština, odnosno tendenciji pretvaranja opštine u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u *subjekt transmisije* odluka širih društveno-političkih zajednica. Na osnovama ovoga onda je i logična

Digitized by Google

tendencija da te šire društveno-političke zajednice tu istu opštinu i u organizacionom i u funkcionalnom aspektu ograničavaju svojom zakonskom, to jest normativnom regulativom.

Za sam sadržaj rada skupštine opštine bitno je da se utvrdi ko učestvuje, odnosno kakav je pojedinačni uticaj subjekata (formalnih i stvarnih) u pojedinim fazama procesa odlučivanja. Podaci kojima raspolažemo govore da od svih subjekata delegatskog skupštinskog sistema izvršni organ skupštine opštine posjeduje najveći uticaj i najviše je uključen u proces odlučivanja, izuzev u fazi samog odlučivanja (gdje su delegati dominantni) i u fazi povratnog informisanja. Znači da je izvršni organ dominantan ondje gdje ne treba, a tamo gdje po funkciji ima svoju nadležnost, njega nema i to prepušta drugom. Kome?

Sličnu poziciju izvršnog organa skupštine opštine neformalno su osvojile, u procesu odlučivanja, i njene stručne službe koje su aktivnije od delegatâ. Za skupštinski sistem u cjelini veoma je problematična moć stručnih službi u fazi inicijative, to jest njihova suštinska moć da profiliraju nove probleme.

Ono što usporava ili, pak, koči realizaciju skupštine kao »radnog, zakonodavnog i izvršnog tijela« u isto vrijeme, pored već rečenog, jeste i:

— maratonski dnevni redovi skupština (ima primjera da se za jednu sjednicu »pripremi« 70 i više tačaka dnevnog reda);

— »potreba« da se *sve* reguliše odlukama, da se sve normama ukalupi i da se na taj način stvarne specifičnosti ujednoobraze. Time se sužava prostor samoupravnom iskazivanju;

— slaba povratna informisanost kao rezultat okrenutosti skupština pretežno ka donošenju odluka (godišnje oko 300);

— neadekvatna pripremljenost materijala o kojima skupština odlučuje — materijali se ne dostavljaju blagovremeno, nisu pisani pristupačno, nisu dati alternativno niti sa uporednim pokazateljima itd.

Za sadržaj rada skupštine, odnosno za sam sadržaj odluke bitan je uticaj i rukovodeće strukture u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U poređenju sa nerukovodećom strukturom njihova dominacija posebno dolazi do izražaja u samoj fazi inicijative, odnosno u cjelini oblikovanja klasne sadržine odluke. Ova i ovakva pozicija rukovodeće strukture jeste rezultat i materijalni izraz samoupravljanja u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Treće. Marxovo upozorenje, izrečeno u *Kritici Hegelove filozofije državnog prava*, da se zakonodavna vlast »ne zahtijeva zbog njenog *sadržaja*, već zbog njenog *formalnog* političkog značenja«, odnosno da uzeta »po sebi i za sebe *upravna vlast* bi... morala znatno više biti cilj narodnih želja nego zakonodavna, *metafizička* funkcija države« — čini se posebno aktuelnim za »daljnji samoupravni preobražaj komune«. Ovo zbog toga — da se opet poslužimo Marxovim riječima, koje, čini nam se, veoma često zaboravljamo kako u teorijskim promišljanjima tako i u konkretnim realizacijama — što zakonodavna funkcija »nije volja u svojoj praktičnoj,

Digitized by Google

nego u svojoj teorijskoj energiji« i gdje »*volja* ne treba da važi *umjesto zakona*, nego za *otkrivanje* i za *formuliranje* zbiljskog zakona«, odnosno što u »*upravnoj vlasti* uvijek imamo *dva* momenta: zbiljsku djelatnost i državni rezon ove djelatnosti u svojstvu druge zbiljske svijesti, koja je u svojoj totalnoj raščlanjenosti birokracija«.

Zanemarujući, ovom prilikom, »državni rezon« djelatnosti upravne vlasti »u svojstvu druge zbiljske svijesti«, želimo da ukažemo samo na neke momente »zbiljske djelatnosti« upravne vlasti.

Postojeća institucionalizacija, zakonska (= normativna) regulativnost ne znači ništa drugo do stvarno obilježje »poduprte nemoći«, odnosno suštinsku moć »podupirača«. Ta moć »podupirača« (= izvršnih i upravnih organa) temelji se, pored već rečenog, i na: suštinskoj identičnosti dnevnih redova delegatske skupštine i one iz predstavničkog perioda; identičnosti metode analize i metode prezentiranja odluka; upravnoj moći selekcije i političke redukcije stvarnih potreba i interesâ samoupravno i politički organizovanih radnih ljudi i građana; »potrebama« za skupštinskim zasjedanjem radi samog zasjedanja, to jest radi potvrde političke aktivnosti rukovodeće strukture itd. Čini se da, za onoliko za koliko nije problematična potreba za stručnom ulogom, danas još većom participacijom u stručnom dijelu procesa odlučivanja državne uprave (= »organizirane djelatnosti države«), sa tim smo svi saglasni, za isto toliko je u ovom »aktuelnom trenutku komune« problematična upravna moć selekcije i političke redukcije: problematična je za »daljnji samoupravni preobražaj komune« moć »podupirača« da suštinski kvalitet komune i komunalnog »zajedništva« određuje i fiksira preko i pomoću »zakonskog postojanja«. A »zakonsko postojanje« nije identično vladavini zakona, jer vladavina zakona negira upravni voluntarizam.

Moći podupirača odgovara, a on to i proizvodi, još uvijek u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja neriješena dilema: da li u vijećanju i odlučivanju o opštim, zajedničkim i posebnim potrebama i interesima na nivou lokalne zajednice treba da učestvuju (a) »pojedinci kao svi« ili (b) »*svi* kao pojedinci«.

Moć da se robe, usluge i društveni kapital *teritorijalizuju*, odnosno da se, ne rijetko na zakonskoj osnovi, administrativnim mjerama pokidaju ekonomski mehanizmi na kojima počiva međurepublički promet radne snage, roba, usluga i društvenog kapitala, to jest podređivanja državi (državnom aparatu) novih institucionalnih okvira raspolaganja akumulacijom, — rječito govore o odnosu teritorijalnih i radno-proizvodnih sistema. Radno-proizvodni sistemi su danas nesposobni da ograniče izdvajanja za zajedničku potrošnju bez intervencije »organizirane djelatnosti države«.

Ovi aspekti cjeline moći »organizirane djelatnosti države«, kao i drugi: protivurječnost između uprave i samouprave, upravljanje ljudima od strane uprave, dominacija uprave nad samoupravom, metod rada uprave, upravna autonomija, rast uprave itd., koji su ovom prilikom ostali neiskazani, neminovno vode selekciji i poli-

Digitized by Google

tičkoj redukciji moći pojedinaca (upravnih funkcionera, članova izvršnog organa — profesionalaca i amatera), to jest njihovoj identifikaciji sa funkcijom koju vrše, autoritetu zvanja, a ne autoritetu znanja, autoritetu neformalnih struktura (posebno predsjedništva skupštine opštine), a ne autoritetu potreba i interesâ baze rada (= proizvodnog rada), svođenju odgovornosti na apstraktnu odgovornost ili, u najboljem slučaju, na nekakvu »kolektivnu« itd.

Prema tome, ove protivurječnosti komunalne stvarnosti i dileme o komuni usmjerile su cjelinu konkretnih akcija i teorijskih intervencija na područje institucionalnog organizovanja — u podneblja »političkog plašta«, pri čemu je ostala ili se čak izgubila »duša«, to jest »samosvrha« komune kao pokreta radničke klase, teritorijalne organizacije i oblika vršenja vlasti. Polazeći od ovog »aktuelnog trenutka komune«, to jest cjeline njegove kompleksnosti i, ukoliko se želi u »daljnjem samoupravnom preobražaju komune« ostvariti i ozbiljiti u svim aspektima ona (= komuna) kao pokret radničke klase u kome radnička klasa odbacuje politički plašt i gdje dolazi do punog izražaja »duša«, to jest »samosvrha socijalizma«, kao teritorijalni oblik organizacije u kome se ostvaruje jedinstvo nacije »posredstvom komunalnog uređenja« i *»politički oblik društvene emancipacije«*, kao »radnog tijela, izvršnog i zakonodavnog u isto vrijeme« i gdje njen »krajnji cilj« nije ni »jeftina uprava ni istinska republika«, i gdje i jedno i drugo dolaze samo kao njena »popratna pojava«, nužno je već sada započeti proces reorganizacije kako bi i potrebe i interesi baze rada bili opredjeljujući činilac kako opštinske organizacije tako i njene samoupravne funkcionalnosti. A to traži drugačiju i vrijednosnu i institucionalno-organizacionu orijentaciju.

•

Govor u obliku teza neminovno sa sobom nosi, i kao takav izaziva, nesporazume, ali i potreban dijalog. Da bih pojasnio neke teze koje su izazvale nejasnoće, čini mi se da je nužno ukazati na slijedeće:

1. Realizacija jedinstvenog koncepta o komuni u nejednakim uslovima proizvodi protivurječnosti koje se daleko više razrješavaju političkim metodama nego samoupravnim sredstvima. Kada ovo ističem, imam u vidu broj opština u Jugoslaviji, koji smo već čuli, koje su nerazvijene ili su, pak, tu negdje na granici između nerazvijenih i srednje razvijenih, odnosno probleme samoupravnog udruženog rada. U takvim odnosima kada je za ostvarenje bilo koje socijalne funkcije komune potrebna dotacija (ovdje ne mislimo na socijalističku samoupravnu solidarnost), i kada je pravo odbira u nadležnosti organâ uprave, ne ostvaruje se ništa drugo do pretpostavke za predimenzioniranu ulogu »organizirane djelatnosti države«, a iz nje tada proizlazi i politička suština komune.

2. Identičnost dnevnih redova delegatske skupštine i one iz predstavničkog perioda sama za sebe dovoljno jasno govori. Međutim, ta identičnost je samo jedan od izraza postojećeg stepena

Digitized by Google

samoupravljanja u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i samoupravljanja koje se ostvaruje u skupštinama — kao institucionalnog i integracionog oblika samoupravljanja u općini — koji, između ostalog, vodi preobimnim dnevnim redovima, to jest bavljenju svime i svačim, a na osnovu toga se onda i vrši preuzimanje odgovornosti za ono o čemu je neko drugi već suštinski odlučio. Takav formalizam odgovara i svojstven je političkom predstavljanju. Praksa da se formalnim »bogatstvom« dnevnih redova skupštine iskazuje bogatstvo stvarnog života u ovim i ovakvim okolnostima jeste iluzija. Stvarnost je s druge strane, to jest u činjenici da se ne rijetko pažnja usredsređuje više na formalna pitanja, na ono što je u nadležnosti i za šta ti drugi treba da snose odgovornost, a daleko manje na suštinske probleme.

3. Odgovornost izvršnog organa skupštine općine za stanje društvenog života u općini, po našem mišljenju, kao takva je i predimenzionirana i neostvariva, da ne kažemo apsurdna. Za nas je otvoreno pitanje: šta je sa ulogom SSRN kao političke osnove delegatskog skupštinskog sistema? Iz ove i ovakve odgovornosti izvršnog organa proizlazi izvršni i upravni voluntarizam.

4. Praksa održavanja zajedničkih sjednica vijeća, obaveza da se sve (svaki prijedlog, inicijativa, amandman itd.) ukalupi, stereotipno iskaže, izvještomanija i analizomanija, koje obično kaskaju za stvarnošću, omogućavaju »autoritetima političkog razuma« da svoje zaključke — donesene i izglasane za jutarnjom kafom — realizuju, a onemogućavaju stvarni iskaz samoupravne procesualnosti.

I na kraju, ostaje otvoreno pitanje: da li komuna treba da kreira (i »realizira«) apstraktnu politiku, u klasičnom smislu riječi ili, pak, nešto drugo?

Digitized by Google

Dušan Bogdanov Senko: Sindikat u udruženom radu

(»Radnička štampa«, Beograd, 1980, strana 236)

1. Teorijskih radova o sindikatu u uslovima socijalističkog samoupravljanja u nas skoro i nema. To je, svakako, velika šteta kada se ima u vidu činjenica da je sindikat najmasovnija društveno-politička organizacija radničke klase. Ovo stanje je, u neku ruku, slika prilika u našoj društvenoj nauci, ali i odraz, recimo sa punom odgovornošću, nedovoljne brige sindikata, njegovih organa, u prvom redu, da se organizovanije angažuju sa naučnim organizacijama udruženog rada na razrađivanju mesta i uloge sindikata u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

Skloni smo, vrlo često, statičkom posmatranju društvenih stanja i društvenih subjekata kao njihovih činilaca. Stanjima se prilazi kao objektivno datim, nepromenljivim veličinama, a ne kao procesima koji su u stalnom kretanju i promeni. Sindikat je u tom pogledu poseban primer. Stiče se, naime, utisak, na žalost, ne samo utisak, kada se ističe potreba za stalnim teorijskim razrađivanjem mesta, uloge i društvene akcije sindikata u našem društvu, da se uvek skreće pažnja da to sada nije potrebno. Ustav iz 1974. godine i Zakon o udruženom radu tu poziciju sindikata i njegovu odgovornost u uslovima socijalističkog samoupravljanja »u potpunosti« su razradili. Zbog toga sada treba, u prvom redu, »zasukati rukave« da se ono što je »tamo zapisano« sprovede u život.

To je nesumnjivo tačno. Ali, na žalost, tačno je i nešto drugo. Društveno-ekonomska pozicija samoupravno organizovanog radnika

Digitized by Google

i radničke klase u celini nije jednom zauvek data; ona je, kao i društveni život u celini, dinamična kategorija. Ustav i Zakon o udruženom radu tu poziciju kao takvu razrađuju. Prema tome, ta se pozicija radničke klase ostvaruje u uslovima vrlo složenih društveno-ekonomskih, političkih i idejnih procesa. Ovladavanje uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno celinom društvene reprodukcije i viškom rada od strane samoupravno organizovanog radnika, u suštini, znači izgrađivanje fundamentalno novog bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa; to je proces, kretanje, promene u odnosima i ljudima kao društvenim činiocima u tim odnosima i samih ljudi, to su promene i u svim njihovim oblicima organizovanja. Svi se menjaju, svi se postepeno društveno preobražavaju, pa i sindikat. Zbog toga stalan teorijski rad na izučavanju svega onoga što se objektivno, neminovno dešava i nastaje u društvenom biću sindikata je potreba koja ni u kom slučaju ne sme biti zanemarena, nezavisno od toga što je pozicija sindikata određena u Ustavu, Zakonu o udruženom radu, dokumentima Saveza komunista i samog sindikata.

Promene u društvenom biću sindikata nisu samo pasivan odraz promena koje se dešavaju u poziciji radničke klase, u prvom redu, u stalnom ovladavanju svim bitnim činiocima ukupne društvene reprodukcije. Sindikati su i organizovani društveni subjekt, organizam koji živi i »svojim« životom, odnosno u čijem se društvenom biću prepliću, prožimaju, usaglašavaju i, u određenoj društvenoj meri, razrešavaju mnogobrojni i protivurečni samoupravni interesi samoupravno i šire i društveno-politički organizovanih ljudi. Sve ovo bogatstvo samoupravne prakse radnikâ, radničke klase i sindikata organizovan teorijski rad treba, tako reći, da svakodnevno »hvata«, uočava i razrađuje. To, u suštini, znači da se u bogatoj samoupravnoj praksi radnikâ, odnosno njihovog sindikalnog organizovanja sagledava ono novo što neminovno niče, u prvom redu kao rezultat društvenog delovanja klase. U krajnjoj liniji, teorijski rad sa »svog« naučnog »aspekta« treba da sagledava sve one tanane društvene niti koje ispunjavaju društveno biće sindikata. U ovom smislu shvaćen, teorijski rad nije svrha za sebe, već nezamenljiva pomoć u razrađivanju i vođenju sindikalne društvene aktivnosti.

2. Opredeljenje izdavačke kuće »Radnička štampa« da organizovano nastavi izdavanje radova iz prakse društvene aktivnosti sindikata je za svaku pohvalu. To je, u suštini, duboko saznanje potreba i čvrsta rešenost da nastavi sa organizovanim prilazom prikupljanje autentične građe iz neposrednog sindikalnog delovanja, kao značajan korak dalje u stvaranju osnove za razvijanje teorijskog rada o sindikatima. U krajnjoj liniji, »Radnička štampa« je i najpozvaniji društveni činilac da gaji i unapređuje ovakav odnos prema potrebi za dubljim teorijskim i praktičnim osvetljavanjem revolucionarne sindikalne društvene akcije. Međutim, recimo i to, za ovakvo opredeljenje »Radničkoj štampi« treba organizovana i stalna pomoć, u prvom redu materijalna. Udruživanje rada i sredstava sindikata i »Radničke štampe« za unapređivanje izdavačke delatnosti o sindikalnoj praksi i akciji potreba je koja se ne sme odlagati.

Posle knjige Mike Špiljaka: *Sindikat u samoupravljanju* »Radnička štampa« je krajem 1980. godine izdala knjigu Dušana Bogdanova Senka: *Sindikat u udruženom radu.*

Celokupna građa knjige odnosi se na izlaganja koja je Dušan Bogdanov imao u sindikalnim organima i neposredno pred radnicima u organizacijama sindikata u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada. Deo građe predstavljaju članci koje je D. Bogdanov objavljivao u raznim časopisima i dnevnoj štampi. Građa knjige obuhvata period od 1965. do 1978. godine.

Sadržaj knjige prezentiran je u deset delova. U prvom delu težište je na mestu i ulozi sindikata u ostvarivanju ciljeva privredne i društvene reforme iz 1965. godine. Posebnu pažnju zaslužuju oni sadržaji (dati u ovom delu knjige) koji

Digitized by Google

se odnose na problematiku dohotka kao društveno-ekonomskog odnosa u bazičnim ćelijama organizacija udruženog rada i društva u celini; zatim, težište je na društvenoj suštini obustave rada, društvenim aspektima modernizacije tehničko-tehnoloških i proizvodno-ekonomskih procesa u organizacijama udruženog rada i, u vezi s tim, na organizaciji proizvodnje i samoupravljanja.

U drugom delu knjige predmet razmatranja su iskustva iz primene ustavnog amandmana XV iz 1968. godine. Ovaj deo knjige ima poseban društveni značaj. Naime, kao što je poznato, u praksi sprovođenja ovog ustavnog amandmana nastali su vrlo ozbiljni društveno-politički i idejni problemi u organizacijama udruženog rada. Tehnokratsko-birokratske snage pokušale su na vrlo širokom frontu u organizacijama udruženog rada da izvršne organe radničkog saveta u celini uzurpiraju, da ih, u krajnjoj liniji, osamostale u odnosu na radnički savet, odnosno da u njima koncentrišu celokupnu moć odlučivanja. Odmah nakon usvajanja ovog ustavnog amandmana u organizacijama udruženog rada započeo je proces konstituisanja izvršnih organa radničkih saveta isključivo od rukovodećih ljudi. U takvoj situaciji organizovane socijalističke snage, uključujući i sindikalne organizacije u radnim organizacijama, bile su vrlo pasivne. Da bi se prekinuli ti negativni procesi, Savezna skupština je donela i posebnu rezoluciju u kojoj su bila data osnovna zapažanja i ocene o suštini pomenutih tehnobirokratskih procesa koji su počeli da se odvijaju u organizacijama udruženog rada. Dušan Bogdanov vrlo uspešno opisuje te događaje.

Treći deo knjige posvećen je procesima integracije, velikim sistemima i mestu i ulozi samoupravljanja u tim procesima. D. Bogdanov u ovom delu knjige ukazuje na nekoliko bitnih društveno ekonomskih sadržina integracionih procesa koji su se odvijali u periodu sprovođenja u život ciljeva društvene i privredne reforme.

Ostali delovi knjige težište stavljaju na sledeća pitanja: dalji razvoj samoupravljanja i uloga sindikata; Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije; pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije; ustavni amandmani XXI—XXV — »radnički amandmani«; društveni položaj zaposlene žene; Zakon o udruženom radu i Savez sindikata u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

3. Iz ovako globalno prezentiranog sadržaja knjige Dušana Bogdanova može se zapaziti da su u njoj dati vrlo značajni događaji našeg socijalističkog samoupravnog razvoja u periodu od 1965. do 1978. godine, posmatrani sa aspekta društvene aktivnosti sindikata. Vrednost knjige je, između ostalog, u tome što je interpretacija tih događaja zadržala sve one ocene, odnosno poglede autorove koje je iznosio u vremenu kada su se ti događaji dešavali. Za naučni, teorijski rad koji će se u narednom periodu, nadajmo se, većom angažovanošću sindikata organizovati, sve ono što D. Bogdanov daje u ovoj knjizi vrlo će korisno poslužiti. Jednom rečju, nikad nije kasno, pa ni za organizovanje stalnog teorijskog rada u sindikatu.

Knjiga D. Bogdanova nesumnjivo inspiriše da se dublje izučavaju poznati integracioni procesi koji su počeli dolaziti do izražaja u toku sprovođenja društvene i privredne reforme, naročito posle 1968. godine, a koji su dostigli kulminaciju 1969. i 1970. godine. Reč je o stvaranju takozvanih velikih sistema kao osnovnih nosilaca privrednog razvoja u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama.

Ovaj deo knjige posebno ističemo jer su događaji o kojima je reč bili u tom periodu u središtu društveno-političke aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga. Društveno-ekonomska i tehničko-tehnološka koncepcija pomenutih velikih sistema bila je, u osnovi, tehnobirokratska. Ona se uklapala, odnosno proizlazila je iz osnovnog opredeljenja i akcije antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga. Poziciju radnikâ, radničke klase, njenog istorijskog interesa u razvoju proizvodnih snaga i samoupravnih socijalističkih društvenih

Digitized by Google

odnosa ta koncepcija je stavljala u drugi plan. U svojoj društvenoj suštini ta koncepcija je odražavala tehnobirokratsko viđenje daljeg razvitka jugoslovenskog društva. Ona je, u krajnjoj liniji, bila društveno-ekonomska osnova izražavanja i delovanja nacionalističkih i liberalističkih snaga koje su u tom periodu vrlo naglašeno delovale.

Neodvojiv deo tih stanja u našem društvu u tom periodu bile su i opisane tendencije u vezi sa sprovođenjem ustavnog amandmana XV. Svi ti procesi predstavljaju protivurečnu celinu i sastavni su deo prelomnog trenutka u razvoju socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Globalna razrešenja tih protivurečnosti data su kasnije u stavovima Desetog i Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, odnosno Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu. To je ono što, po našem mišljenju, daje posebnu društvenu vrednost knjizi. Teorijska i druga izučavanja procesa iz 1968, 1969. i 1970. godine naći će u knjizi D. Bogdanova bogatu ne samo empirijsku građu, već i određena uopštavanja i ocene.

Zbog ovakvih kvaliteta knjige D. Bogdanova treba se nadati da će ona biti svestrano prihvaćena od naučnih instituta koji se bave istraživanjima radničkog pokreta, odnosno od obrazovnih organizacija, a posebno od radničkih i narodnih univerziteta.

Uzimamo slobodu da poručimo sindikatima da, zbog potrebe za stalnim teorijskim izučavanjem mesta i uloge sindikata u socijalističkom samoupravnom društvu, razviju slobodnu razmenu rada u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava sa »Radničkom štampom«, odnosno sa naučnim organizacijama udruženog rada koje se bave proučavanjem našeg radničkog i sindikalnog pokreta.

Boro Petkovski

Slaven Ravlić: Revolucija i politička moć

(Izdavački centar »Revija« Radničkog sveučilišta »Božidar Maslarić«, Osijek, 1981)

Neki naši izdavači u posljednje vrijeme slijede u svome izdavačkom poslu jednu modernu i vrijednu praksu, praksu izdavanja *male knjige*. Riječ je, zapravo, o tekstualnim radovima malog opsega, s ograničenim brojem stranica. Tako su, čini mi se, »velike studije«, ogromne knjižurine ili čitave knjig(a)ovne epohe dobile ozbiljne takmace u edicijama »malih studija«. Primjer takvog izdavaštva predstavlja rad Slavena Ravlića: *Revolucija i politička moć*, koga je tiskao relativno nov izdavač, Izdavački centar »Revija« Radničkog sveučilišta »Božidar Maslarić« u Osijeku. Jednostavno i interesantno opremljena (grafički dizajn: cdd/studio grafičkog dizajna Zagreb, Zoran Pavlović i Miroslav Salopek), ova knjiga pristojne cijene odista predstavlja lijep primjer izdavačkog pothvata. Na žalost, moj je utisak donekle pokvaren jednom malom nesmotrenošću što je ispoljena prilikom povezivanja knjige. Naime, sve do 98. stranice mi čitamo rad Slavena Ravlića: *Revolucija i politička moć*... a potom dalje stranice (79! do 93!) čine rad Branimira Bošnjaka: *Potrošeni govor!* Neoprostivo, u svakom slučaju. Posebno, ako je cijelo izdanje tako loše povezano. No, nadam se da je ova greška zadesila samo primjerak koji *ja* posjedujem te da ostali primjerci izdanja nisu izobličeni.

Slaven Ravlić uočava modernu i neporecivu promjenu uloge političkih partija i parlamenta u savremenom kapitalističkom društvu. Zapravo, »parlament... prestaje biti mjesto gdje se odlučuje«. Tu ulogu u procesu odlučivanja preuzimaju »integrativne partije«, kako ih Ravlić naziva. Naime, predstavnici partija u parlamentu samo saopćavaju odluke svojih partija

Digitized by Google

koje su već donesene u partijskim vrhuškama.

»Partije... više ne nastupaju kao »diskutirajuća mišljenja« u procesu konstitucije općeg interesa, nego kao organizacije moći...« (str. 5).

Autor dolazi do uvida značajnog posebno za političku sociologiju da današnje političke partije, prevladavši »koncept« liberalističkih partija kao partija »uglednih ljudi«, nisu više usmjerene da uvjeravaju u ispravnost ili istinitost ideja i mišljenja, već da se na izborima osvoji većina kako bi se njome moglo vladati.

Autor pokušava izložiti analizi pretpostavke i genezu Marksova shvaćanja proleterske (radničke) partije kao način rekonstrukcije jednog isječka iz istorije nastanka moderne političke partije. Prema Ravliću, u literaturi o Marksovom djelu ima vrlo malo tekstova o njegovom shvaćanju političke partije. Posebno je, po našem mišljenju, značajno što Ravlić ne polazi od »nekakve« Marksove i marksističke teorije partije, nego ovu izvodi iz fundamentalnog Marksova shvaćanja revolucije.

»Jer Marxovo je shvaćanje proleterske partije bitni i konstitutivni dio njegova shvaćanja revolucije. Stoga je i istraživanje koje slijedi usmjereno na to da problem partije u Marxovu djelu ne izvodi isključivo iz onih spisa u kojima on izravno raspravlja o njoj, nego da istraživanjem njegovog shvaćanja revolucije i prikazom njegove kritike države omogući takvu analizu« (str. 17).

Na žalost, čini se da je autor u ovom dijelu studije, pokušavajući da objasni uzročno-posljedične veze »partije i revolucije«, isuviše svoju analizu usmjerio problemu subjektivno/objektivnog *bivanja* revolucije da se u tome prosto »utopio«, ostajući dužan čitaocu *tekst o partiji* ili Marksovu i marksističkom shvaćanju partije. Doduše, ova je primjedba u okviru cjeline knjige zanemarljiva pošto u završnom i zaključnom poglavlju Ravlić iznaša niz konkretnih i odista zanimljivih stavova iz corpusa Marksova shvaćanja partije.

Mislim da je od nesumnjivog i teorijskog značaja što je Ravlić aktualizirao neke Marksove stavove o poziciji komunista. U tome je posebno karakterističan Marksov stav iz *Bijede filozofije* kad kaže da »komunisti više nemaju potrebu da nauku traže u svojoj glavi... trebaju samo da sebi polože račune o tome što se zbiva pred njihovim očima i da postanu organ tog zbivanja«. Ravlić posebno insistira na razumijevanju partije u Marksa kao kritike oružja i oružja kritike.

»Proleterska partija u sebi sabire oboje: ona je i »kritika oružja« i »oružje kritike«. Ona ima bitnu ulogu u procesu sazrijevanja klasne svijesti proletarijata, no, ona se konstituira i kao organizirana politička snaga proletarijata u komunističkoj revoluciji. Ova su dva aspekta presudna za razumijevanje Marxovog shvaćanja proleterske partije. No, sam Marx će, ovisno o stupnju razvoja proleterske klasne borbe i o povijesnim uvjetima u kojima se ona zbiva, više naglašavati jedan ili drugi aspekt« (str. 95).

U odjeljku »Država i kapital« autor je pošao od Marksove kritike države kao presudnog momenta njegova shvaćanja revolucije. Ravlić smatra da je bit toga shvaćanja klasna, država je klasna država.

"Otkud onda iluzija da država izražava ono opće, da se zakonima koje ona donosi sprovode opći interesi. Ta je iluzija, pokazuje Marx, proizvod ustrojstva proizvodnje i reprodukcije života u modernoj građanskoj zajednici. Podjela rada, koja rađa suprotnost interesa pojedinaca i koja njihove zbiljski zajedničke interese čini njima tuđima, uvjetuje da »zajednički interes poprima kao država samostalni lik odvojen od zbiljskih, pojedinačnih i zajedničkih interesa«« (str. 53).

Autor nastoji povezati bitna Marksova uporišta za kritiku građanske države s današnjim teorijskim i političkim debatama o problemima savremene države. Prema Ravliću, prisutna je nemoć tradicionalne marksističke i teorijske analize da se razumije i iskaže promijenjeni odnos države i društva u savremenom kapitalizmu, ali i nesposobnost da se, s

Digitized by Google

obzirom na izgradnju savremene strategije borbe za socijalizam, formulira takva teorija države što će odgovarati izmijenjenom socijalnom realitetu.

»Napor oko formuliranja nove materijalističke teorije države, koja bi mogla izraziti promjene što se zbivaju, ogleda se prije svega u nastojanju da se preispita vlastita tradicija i da se u njoj nađu uporišta za takvu teoriju. Pokazuje se, naime, nužnim ustanoviti da li se slabosti tradicionalne marksističke analize, koja je danas zapala u potpuni *»idealizam države«* (*kurziv* — S. I.), mogu izbjeći preispitivanjem Marxove kritike države, i to prije svega uvidom u njegovu kritiku političke ekonomije« (str. 56).

Ravlić podsjeća da Marks nije, i pored velike ambicije, uspio stići da realizira pisanje jedne cjelovite teorije države. To je, kako ističe autor, uticalo na prihvatanje Engelsova djela *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* kao neuspjelog supstituta materijalističke teorije države.

»Poznato je, međutim, da poimanje države u tom djelu nije izvedeno na osnovu Marxove kritike političke ekonomije, već na osnovu Morganovih proučavanja starih društava. Rezultat svega je bila jedna nehistorijska teorija države koja nije uvažavala ono do čega je Marxu bilo stalo, tj. specifičnosti kapitalističkog načina proizvodnje života nasuprot, npr., feudalnom te time i specifičnosti građanske države nasuprot feudalnoj »državi«« (str. 56).

Bez sumnje, posebno je za nas, kao čitaoce, interesantno Ravlićevo objašnjenje uloge države u kapitalizmu povezano s ulogom vanekonomskog i ekonomskog udjela prinude. Prema autoru, neposredna državna prinuda je omogućila proces rastavljanja neposrednih proizvođača od materijalnih preduvjeta ostvarenja njihovog rada. No, razvoj kapitalizma na dalje ne potrebuje državu direktno u samom procesu konfiskacije viška vrijednosti. Država se odvaja od neposredne proizvodne osnove.

»U daljnjem toku razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, kada u svom »muževnom dobu« on više ne treba »pomoć« državne vlasti da bi usisavao »dovoljnu« količinu viška rada, dolazi do odvajanja aparata političke represije od same proizvodne osnove i od njegovog postavljanja izvan procesa u samoj proizvodnji. Premda se sada država načelno ne smije miješati u procese društva, ipak, naglašava Marx, u »izuzetnim« stanjima neposredno nasilje se i dalje primjenjuje. Takva uloga države nužno nastupa u trenucima kriza kapitalističkog načina proizvodnje u kojima se klasne proturječnosti izuzetno zaoštravaju. Država se u tim momentima može vratiti »svom najstarijem obliku, bezočno otvorenoj vladavini sablje i mantije«. »Sila fraze« preobraća se tad u »silu bez fraza« (str. 58).

Ravlić, čini se, posebno uspješno vivisecira funkcije države kao »neutralne« u procesu kapitalističke klasne vladavine. Njegov je pristup, za razliku od nama poznatih formalno-pravnih pristupa koji opisuju državu u kapitalizmu i samo *to*, analitički, preko valjanog poznavanja polit/ekonomskog zbivanja i Marksove konkretno-dijalektičke metode, *prodor* u biće kapitalističkog načina proizvodnje, odakle se dade uvidjeti da država kao »neutralan« i »sebi-dovoljan« aparat jeste pod pretpostavkom onog u čemu ne treba nužno saučestvovati i što se provodi takorekuć prirodno na bazi kapitalističkog procesa proizvodnje koji nužno proizvodi klasnu vladavinu buržoazije.

»Vlast se buržoazije u materijalnom procesu proizvodnje uspostavlja nijemim djelovanjem zakona vrijednosti, stoga se neposredno političko zahvatanje u tu sferu pokazuje izlišnim. Realizacija procesa proizvodnje viška vrijednosti, a time i eksploatacije najamnog rada zbiva se posredstvom robne razmjene, uz slobodno raspolaganje najamnih radnika svojom radnom snagom..., a ne neposrednom primjenom političke represije kao što je slučaj kod ropskog ili kmetskog rada. Stoga građanska država kao klasni autoritet može uzeti oblik javnog autoriteta. U »normalnim« stanjima kapitalističkog društva građanska država, kako kaže Bloch, postaje »idealna država«

Digitized by Google

time što prikriva tlačenje i uzima privid natpartijnosti... Država se ne pojavljuje tek kao puki instrument sile, već i kao aparat ideološke dominacije čija je funkcija prikrivanje klasne dominacije« (str. 65).

U svakom slučaju, riječ je o vrlo zanimljivim zaključcima do kojih dolazi autor te ih u svojoj studiji izlaže. Razumije se, uočavaju se i neki momenti slabosti studije. Metodički promatrano, naslov knjige (*Revolucija i politička moć*) čini se da nadilazi teme koje Ravlić analizira. Pogotovo kada se radi samo o rekonstrukciji partije, pa i države. No, sigurno je da se ovaj pokušaj izlaganja stanovitih tema može proširiti kako bi autor mogao sadržajno pokriti izloženi naslov.

Iznad svega, potrebno je pozdraviti i prihvatiti ovu studiju kao jedan pristup analitičkog i teorijskog čitanja i problematiziranja Marksa povodom nekih bitnih tema koje ni u socijalizmu ne gube svoj živući aktualitet. Zato mislimo da je Slaven Ravlić valjano započeo ovu teorijsku zadaću.

Slobodan Inić

Dr Ljubiša R. Mitrović: Samoupravljanje i diktatura proletarijata (Uvod u sociologiju samoupravljanja)

(»Savremena administracija«, Beograd, 1980)

Studija dr Ljubiše Mitrovića, docenta Filozofskog fakulteta u Nišu: *Samoupravljanje i diktatura proletarijata (Uvod u sociologiju samoupravljanja)*, koja se pojavila sredinom 1980. godine, predstavlja, svakako, značajan doprinos konstituisanju sociologije samoupravljanja kao posebne sociološke discipline u nas. Time se rad dr Mitrovića pridružuje pionirskim radovima naših eminentnih sociologa: Ante Fiamenga, Radomira Lukića, Josipa Županova, kao i drugih autora koji su u više navrata isticali neophodnost osnivanja jedne ovakve sociološke discipline. Tako je i autor ove knjige dokazao da, pored društvenih potreba i naučno-teorijskih i metodoloških polazišta, koje čine marksistička teorija društva i, posebno, teorija oslobođenja rada i čoveka, ova disciplina ima i jasno određen predmet svoga istraživanja. Dr Mitrović smatra da »sociologija samoupravljanja kao posebna sociološka disciplina za predmet svog proučavanja ima otkriće zakonitosti nastanka, strukture i razvoja raznih oblika samoupravljanja kao složene društvene pojave u savremenom društvu; istraživanje specifičnih veza koje postoje između strukturalnih elemenata unutar ove složene pojave, između ove pojave i drugih društvenih pojava i globalnog društva kao celine« (str. 199).

Studija docenta Mitrovića sadrži, pored uvodnih i zaključnih razmatranja, sedam glava u kojima su svestrano i argumentovano analizirana brojna pitanja samoupravljanja i diktature proletarijata, kao što su:

I. Geneza ideje i teorije o diktaturi proletarijata i radničkoj samoupravi kao obliku revolucionarne samodelatnosti radničke klase.

II. Glavne faze razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

III. Sociološki aspekti procesa konstituisanja samoupravno udruženog rada kao višeg tipa socijalne organizacije rada i oblika oslobođenja rada u savremenom jugoslovenskom društvu.

IV. Razvoj političke organizacije socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji i ostvarivanja diktature proletarijata, klasne i opšteljudske emancipacije.

V. Odnos radničke klase i komunističke avangarde u procesu konstituisanja samoupravljanja u neposredan i integralan društveni odnos.

VI. Oblici učešća radnikâ u upravljanju preduzećima u savremenom svetu i perspektive samoupravljanja; i

Digitized by Google

VII. Teorijske mogućnosti i društvene potrebe konstituisanja sociologije samoupravljanja.

Iz mnoštva pitanja koja je dr Mitrović temeljito obradio izdvajamo nekoliko, koja nam se čine posebno interesantnim. Svakako da je jedno od značajnijih pitanja koje je autor kompleksno analizirao i pitanje odnosa između samoupravljanja i diktature proletarijata, a koje posmatra počev od stavova klasika marksizma o ovom pitanju pa do obraćanja posebne pažnje savremenim kontroverzama o diktaturi proletarijata i samoupravljanju. Pri tome je autor istakao i osvetlio doprinos jugoslovenske teorije i prakse afirmaciji samoupravljanja kao autentičnog oblika diktature proletarijata i oslobođenja rada i čoveka. Mitrović ističe da je »glavni doprinos jugoslovenske teorije i prakse nesumnjivo vezan za povezivanje diktature proletarijata sa samoupravom proizvođača. Afirmišući Marksovo i Lenjinovo učenje o odumiranju države i razvoju socijalističke demokratije, u Jugoslaviji je upravo u socijalističkom samoupravljanju pronađen autentični oblik diktature proletarijata, koji omogućuje ostvarivanje istorijski bitno novog položaja radničke klase u produkcionim odnosima, podruštvljavanje ekonomske i političke moći pod kontrolom proizvođača« (str. 50).

Zanimljivo je i izlaganje dr Mitrovića o protivrečnim odnosima prema samoupravljanju i diktaturi proletarijata u savremenom svetu, koji su rezultat »širih idejnih i političkih konfrontacija u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, u vezi sa shvatanjem pitanja metoda socijalističke revolucije i puta izgradnje socijalizma, borbe protiv staljinizma i dogmatizma i razvoja novih strategija u radničkom pokretu« (str. 51). U tom smislu autor obrazlaže stavove o odnosu diktature proletarijata i samoupravljanja u sovjetskoj teoriji i praksi, a zatim i stavove komunističkih partija Italije i Francuske kao najvećih komunističkih partija zapadne Evrope, da bi se na kraju tih izlaganja osvrnuo na suštinu odnosa samoupravljanja i diktature proletarijata u nas. »Kao sredstvo i cilj revolucionarne borbe radničke klase, i kao oblik klasne i opšteljudske emancipacije, samoupravljanje predstavlja prelaznu etapu u kretanju društva od kapitalizma ka komunizmu. Ono je, s jedne strane, specifičan oblik i suština diktature proletarijata, a, s druge strane, u svom potpuno razvijenom obliku, po meri ukidanja klasa i klasnih protivrečnosti, samoupravljanje predstavlja i oblik (istorijski instrument) prevazilaženja diktature proletarijata, kroz Marksovu komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača. U tom smislu u svom razvoju diktatura proletarijata sve se manje javlja kao dominirajući sistem političke dominacije, a sve više kao nov proizvodni i društveni odnos, koji otvara put izrastanju nove ljudske zajednice, ravnopravnih i slobodnih ljudi« (str. 68).

Pored ovih pitanja, dr Mitrović razmatra sa sociološkog aspekta proces konstituisanja samoupravno udruženog rada kao višeg tipa socijalne organizacije rada i oblika oslobođenja rada u nas. Autor ističe da »suštinska razlika između klasičnog preduzeća i organizacije udruženog rada leži u karakteru društvenih odnosa« (str. 105) i da »samoupravni udruženi rad kao nov oblik društvene proizvodnje i društvenih odnosa danas predstavlja jednu od revolucionarnih karika u istorijskom lancu izgradnje novog društva« (str. 104).

Nastankom društvenih odnosa samoupravno udruženog rada, u kojima radnička klasa prerasta u dominirajuću društvenu snagu, počinje da se konstituiše, ističe autor, i novi tip društvene moći, takozvani asocijativni tip društvene moći. Ovaj tip društvene moći, za razliku od takozvanog antagonističkog tipa otuđene društvene moći, zasniva se na udruženom radu i samoupravljanju i u njemu »sticanje društvene moći od strane jednog dela društva ne znači, kao u ranijim društvenim sistemima, gubljenje na strani drugih, već, naprotiv, povećana moć u jednom delu društva istovremeno uvećava moć i drugih delova, ukupnu moć udruženih proizvođača« (str. 110—111).

U daljem izlaganju autor se posebno zadržava na odnosu radničke

Digitized by Google

klase i komunističke avangarde u procesu konstituisanja samoupravljanja u neposredan i integralan društveni odnos, da bi se posle ovog pitanja zadržao na oblicima učešća radnikâ u upravljanju preduzećima u savremenom svetu i perspektivama samoupravljanja, čineći pri tom pokušaj klasifikacije osnovnih formi učešća radnikâ u upravljanju u savremenom svetu. Dr Mitrović smatra da sve oblike participacije možemo podeliti u dve osnovne grupe: »prvo, na one vidove participacije koji predstavljaju oblik institucionalizacije konflikata u kapitalističkom načinu proizvodnje, oblik socijalne i političke integracije radničke klase u vladajući sistem (koji se, dakle, javljaju kao izraz klasnog kompromisa, uz zadržavanje vladavine kapitala nad radom, tj. očuvanje starog produkcionog odnosa); i, drugo, na one oblike tzv. antagonističke participacije koji se javljaju kao oblik klasne borbe, kao element i deo revolucionarne strategije radničkog pokreta za prevazilaženje vladajućeg sistema, posredstvom »antikapitalističkih strukturalnih reformi« i socijalističke revolucije« (str. 164—165).

Na kraju istaknimo da je studija dr Mitrovića svakako obogatila sociološku literaturu koja se odnosi na proučavanje složenih pitanja samoupravljanja i diktature proletarijata. Ona će korisno poslužiti brojnim teoretičarima i praktičarima koji se bave proučavanjem društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja i participacije u savremenom svetu. Takođe, nesumnjivo je da ona sa dosledno marksističkog stanovišta daje sistematsku i celovitu viziju nastanka i razvoja društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja, ističući brojna aktuelna pitanja ne samo teorije i prakse jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva, već i dileme i probleme razvoja socijalizma kao svetskog procesa.

Petar Hafner

Jean-Jacques Servan-Schreiber: Svjetski izazov

(»Globus«, Zagreb, 1981, strana 332)

Svjetski izazov Žan-Žak Servan-Šrajbera, knjiga koja je usledila posle *Američkog izazova* i koja je za kratko vreme prevedena na mnoge jezike, rezultat je autorovog učešća u radu Pariske grupe, koju sačinjavaju naučnici, političari, biznismeni iz Evrope, Japana i Persijskog zaliva.

Takav sastav grupe uticao je i na probleme koji se u knjizi razmatraju. Iako se govori o globalnim problemima svetske privrede, ipak, pri pažljivom čitanju, mogu se uočiti dve glavne teme: pitanje nafte i prelazak u takozvano »informacijsko društvo«. Nafta je u centru pažnje jer su u radu Pariske grupe učestvovali i predstavnici zemalja proizvođača nafte sa Bliskog istoka, a koncepcija o »informacijskom društvu« rezultat je japanskog iskustva i učešća njegovih predstavnika u radu Pariske grupe.

Takav odbir i pristup problemima samo je jedan mogući presek problema sa kojima se svet danas susreće, iako autor stalno insistira da je njegova, odnosno analiza Pariske grupe, sveobuhvatna, globalna i izraz potrebe da se problemi rešavaju na svetskom, makro nivou, jer je »univerzalizacija«, odnosno »mondijalizacija« svakim danom sve veća. Međutim, po završetku čitanja ostaje utisak da ni iz daleka nisu obuhvaćeni svi problemi, što i ne bi trebalo zameriti autoru da on sam na to ne pretenduje; ne govori se o problemima zemalja u razvoju, jer nisu sve proizvođači nafte u okviru OPEK-a, ne govori se o socijalističkim zemljama i njihovoj ulozi u svetskoj privredi. Sve se jednostavno svodi na zemlje proizvođače nafte i razvijene kapitalističke zemlje.

Slični izveštaji, iako različitog sadržaja i forme, i ranije su nuđeni Izveštaji Rimskog kluba, i kod nas objavljene kjige *Granice rasta* i

Digitized by Google

Čovečanstvo na raskršću, futurološke studije Kana, Furastjea, sistemski modeli Forestera, planovi Tinbergena — svi se na manje ili više sličan način bave problemima svetske privrede. Ono što je svima zajedničko i ono što ih približava ovoj knjizi je svest da su problemi sve zaoštreniji i da se moraju rešavati na globalnom, svetskom nivou. To je ono što je nesporno, što je već opšteprihvaćeno. Međutim, često se iza ovakvih studija kriju »modeli«, »scenariji« koje zemlje u razvoju treba i moraju da usvoje. To je ono što stoji i »iza« raznih grupa, pa i ove, to je ono što je neprihvatljivo. Knjiga obiluje brojnim izuzetno zanimljivim podacima, detaljima pregovorâ aktera u rešavanju složenih svetskih problema, živog je stila i autor na izvanredan način prepliće događaje, prošlost, sadašnjost i budućnost, što sve podstiče čitaoca da knjigu pročita u jednom dahu. U tom pogledu sasvim je opravdano uvrštavanje ove knjige u već dobro poznatu ediciju »Plava biblioteka« »Globusa«, u kojoj su objavljene mnoge zanimljive knjige, po tematici veoma različite, a po živom, dinamičnom, dokumentarno-feljtonskom stilu veoma bliske. Taj savremeni stil i u nauci ima sve više pristalica. Na popularan način, ne retko i uz preterivanja da bi se privukla pažnja čitaoca, obrađuju se izuzetno ozbiljne teme. Po tome, po brojnim zaista novim i aktuelnim informacijama ova knjiga zaslužuje pažnju.

Osnovni polazni stav Pariske grupe je da svet živi u stalnoj napetosti, da se iscrpljuju izvori energije, da se ubrzava trka u naoružavanju, da je vreme »američkog izazova« kao vreme prevlasti jedne zemlje prošlo, da je svet danas multipolaran. Cilj Pariske grupe je da se obezbedi istovremen integralan razvoj različitih delova sveta (str. 324). U tom pogledu nema mnogo razlike u odnosu na ranije pokušaje, naročito izveštaje Rimskog kluba. Šta je ono što je novo? Najkraće rečeno, Servan-Šrajber polazi od jedne voluntaristički odabrane osnove, a to je da se približava vreme kada će resursi u celini biti iscrpeni. Stoga svaka raspodela resursâ je, kako sam kaže, »raspodela nestašice«. U takvoj situaciji razvijeni svet, zemlje OPEK-a, »treći svet« — svi se zatvaraju u sebe. Očito je da ovakva podela odgovara sastavu Pariske grupe. Stoga ne bi trebalo ići na pregovore, jer se iz krize može izaći samo ako razvijeni pomognu nerazvijenima. »Ne trebaju nam pregovori«, piše Servan-Šrajber, na pomolu novi ekonomski poredak. »potrebna nam je »spoznaja« da je dak, društvo kome će pokretačka snaga biti inteligencija« (str. 316).

Treba dosta vremena i pročitanih stranica ove knjige da se pouzdano otkrije šta je u pozadini Šrajberovog *Svjetskog izazova*, izazov nafte i informacija. Po Servan-Šrajberu, novi međunarodni ekonomski poredak, pregovori uopšte, nisu potrebni. Potrebna je spoznaja da se krećemo ka »informacijskom društvu«, nekom novom društvu izobilja, a to društvo se može razviti samo uz saradnju svih. Svi treba da se založe za razvoj »informacijskog društva«, pa je stoga praksa industrijalizacije, po autorovom mišljenju, zastarela, treba se okrenuti ka društvu automatizacije, robotâ.

Kako autor povezuje svoje izlaganje o problemima nafte, problemima koji su naročito izraženi poslednjih godina, i analizu »informacijskog društva«? Sledeći stavovi mogu nam pomoći da na to pitanje odgovorimo. Servan-Šrajber piše: »Temeljna energija — nafta — prestala je biti jeftina i neiscrpiva, pa se stoga sve ono što su oni (razvijeni — M. J.) izgradili mora *ponovo izgraditi* pomoću druge sirovine, a to su informacije, komunikacija, misao.« Naime, namesto nafte koja je sve skuplja i ređa, razvijeni svet treba da razvije novu jeftinu i raspoloživu osnovicu dominacije: to će biti informacije, indistrije koje će opsluživati informacione procese. Danas su već mikro procesori osnovica ogromne ekspanzije kompjuterâ. Njihova proizvodnja je ogromna, kapaciteti neizmerni, a dobijaju se iz silicija, koga ima u prirodi svuda. To je, po Servan-Šrajberu, taj novi energetski izvor, a takvu procenu izvodi i japanski Komitet šezdesetorice, koji je za potrebe vrhunskog japanskog biznisa došao do zaključka da je informacija novi energetski izvor i

Digitized by Google

da je to pravac u kome treba graditi i prestrukturirati japansku industriju (str. 176).

Informacija može biti energetski izvor, ali samo za onoga ko već ima razvijenu privredu, razvijenu infrastrukturu, gde te informacije mogu izazivati željene posledice. Razmišljanje o ulozi informacija Servan-Štrajber temelji na podeli na materiju, energiju i informacije. Razvijeni svet više nema dovoljno materije (sirovinske osnove), nema energije, — znači preostaju mu samo informacije. To u osnovi, iako autor govori o preobražaju celog sveta, znači zadržavanje starih odnosa dominacije. Prelazak u »informacijsko društvo« za razvijene zemlje verovatno neće biti i nije problem. Kako je taj prelazak ostvarljiv u zemljama u razvoju; šta informacije uopšte znače u jednom nerazvijenom društvu?

Japan autoru služi kao primer kojim putem treba ići i kakva su dosadašnja iskustva. Uspesi ogromnih korporacija kao što su Soni, Tošiba, Tojota, Micibuši i druge zasnovani su pre svega na proizvodnji, tehnologiji, na čijim osnovama su tada informacije mogle da izazovu dalji preobražaj i prelazak u »informacijsko društvo«. A materijalna osnovica u slučaju Japana i drugih razvijenih zemalja već postoji. Taj tehnokratski recept je neprimenljiv za zemlje u razvoju, jer one nemaju takvu osnovicu. Upravo dokaz koji Servan-Šrajber koristi, to jest da Japan odmiče ostalima i da stoga treba ubrzati korak na tom putu, dokazuje da se nešto mora menjati u međunarodnim ekonomskim odnosima. Ali ne na taj način što bi navodno »informacijsko društvo« rešilo sve, jer je upravo ono i rezultat takvih odnosa. Rešenje se mora tražiti u celovitoj izmeni odnosâ, u novom međunarodnom ekonomskom poretku. A tu koncepciju Servan-Šrajber odbacuje. Zašto? Po našem mišljenju, da bi razvijene zemlje i dalje zadržale dominantnu poziciju. Jer koncepcija »informacijskog društva« je u potpunosti tehnokratska koncepcija posleindustrijskog društva, nova varijanta jedne stare koncepcije, u kojoj bi informacije i inteligencija zauzimale dominantnu poziciju.

Ako bismo išli dalje, tada bismo ovakav zaključak mogli povezati sa autorovim stavom da »Sjedinjene Države pokazuju prve znakove »umora ekonomskog tkiva«, smanjuju proizvodnju i svoje učešće na svjetskim tržištima.« Rešenje je, stoga, u oslobođenju od zavisnosti na planu energije; treba prvo razviti nove informacijske industrije i preko toga očuvati dominantne pozicije. Primer Amerike je još jedan razlog više da treba ići putem Japana i slediti ga u izgradnji »informacijskog društva«. To je suština ove tehnokratske koncepcije, koja ima sasvim određene ciljeve i interese.

A sada nešto o samoj sadržini knjige. Pisana živo, uz preplitanje naučnih podataka, tekućih događaja, uz poneka preterivanja, ova knjiga je u celini korisna. Ukoliko se čitalac ranije sreo sa ovakvim pokušajima rešavanja svetskih problema, tada će mu biti jasno da iza ovakvih analiza uvek stoje veliki interesi, interesi koji često i pokreću stvaranje ovakvih grupa. Jer određene pozicije treba očuvati, a to se može učiniti ponajbolje kroz ovakve studije. To je ono što je manje ili više zajedničko svim radovima ovakve vrste.

Prve glave ove knjige posvećene su nastanku i razvoju OPEK-a. Autor na izuzetno zanimljiv, dokumentaran način ukazuje na probleme nafte, ukazuje da se ni u budućnosti ne može očekivati rešenje tog problema. Naime, još uvek je cena nafte niska i destimulativna za opsežnija istraživanja alternativnih izvora energije, a, pored toga, tu su i veliki tehnički problemi vezani za eksploataciju tih alternativnih izvora. Autor ukazuje na nove inicijative OPEK-a, koji insistira na vezivanju snabdevanja naftom za transfer tehnologije, što je još jedan kvalitativni skok i nova pojava na svetskom planu. Svoju analizu Servan-Šrajber upotpunjuje mnogim izveštajima »s lica mesta«, detaljima pregovorâ i dijalogâ oko nafte državnikâ, ministara, naučnikâ. Sve je to brižljivo sakupljeno, uz mnogo truda i velika finansijska sredstva i ubacivano u tekst, tako da čitalac, uporedo sa mnogim analitičkim sudovima, može da prati i

Digitized by Google

zbivanja »iza scene«. Koliko je ovakav postupak zanimljiv, toliko u izvesnom pogledu oduzima knjizi izvesnu ozbiljnost i otežava donošenje zaokruženog suda o problemima koji se razmatraju i uopšte suda o samoj knjizi. Jer mnoge izjave zainteresovanih strana, njihovih predstavnika Servan-Šrajber uzima kao dokaze svojih teza, a upravo su one date i davane u različitim prilikama kao deo velike svetske strateške igre oko nafte i sirovina uopšte. Stoga ih treba uzimati s puno rezerve, iako ih autor koristi kao dokaze svojih tvrdnji u određenim slučajevima.

Završavajući svoju analizu nastanka i delovanja OPEK-a, Servan-Šrajber ukazuje na činjenicu da se prihodi od nafte stalno svesno umanjuju, kao rezultat inflacije kojom se utiče na vrednost valuta kojima se nafta plaća. Pored ovog, prihodi od nafte se recikliraju, što sve poboljšava položaj razvijenih zemalja, a dalje otežava položaj zemalja u razvoju. U takvoj situaciji novi zahtev za transferom tehnologije može stvarno značiti istinski preobražaj zemalja proizvođača nafte. Zahtev je opasan po razvijene zemlje i stoga mu se treba suprotstaviti »informacijskim društvom«. Rešenje za razvijene postoji, a kako će iz te situacije izaći zemlje u razvoju koje nisu proizvođači nafte. Njih Servan-Šrajber uopšte ne pominje, izuzev u opštim iskazima da je svet sve više međuzavisan, da treba u tim okvirima poboljšati i položaj zemalja u razvoju. Pa i kada prizna da se te zemlje moraju razviti, to je rezultat svesti da se na izvesnom stepenu u sopstvena tržišta mora ulagati da bi se očuvao stepen dostignutog razvoja i tempo rasta privrede.

Na nekoliko mesta Servan-Šrajber piše o stalno rastućem značaju pokreta nesvrstavanja, piše o sastanku na Brionima kada su Tito, Naser i Nehru zaključili da je »mirna koegzistencija nastala da bi se uredili odnosi između dva diva koji svaki za sebe troši milijarde na bombe, balističke rakete i satelite« (str. 132).

Kriza nafte upućuje na nove grane, nove industrije, a to treba da budu »informacijske industrije«. Po Servan-Šrajberu, upravo je ta ideja i bila osnova okupljanja i nastanka Pariske grupe. Zahtev zemalja članica OPEK-a za transferom tehnologije doveo je do povezivanja ovih zemalja sa razvijenim zemljama u okviru ove grupe, koja, među brojnim složenim pitanjima, treba da odgovori i na pitanje »koje tehnologije treba prenositi«. To je dovelo do intenziviranja rada Pariske grupe, a rezultat je i ova knjiga Servan-Šrajbera.

U osnovi, strategija »informacijskog društva« znači nezavisnost razvijenih zemalja od ostalih zemalja, iako se govori o rastućoj međuzavisnosti do koje će takvo društvo dovesti. Razvijeni će i dalje imati privilegovane pozicije u međunarodnoj trgovini, ali će sada za sirovine, energiju davati informacije, proizvode različitih »informacijskih industrija«. Tezu o nezavisnosti ovakve strategije i sam autor objašnjava na sledeći način: »A naftna kriza, koja je toliko usporila druge djelatnosti, nije zaustavila njen rast... Jer, da bi se primila, obradila i razaslala informacija, potreban je malen utrošak energije i sirovina, ali zato iziskuje brojne osposobljene i pripremljene ljude« (str. 261).

Mlomir Jakšić

Christopher Freeman i Marie Jahoda: Budućnost svijeta

(»Globus«, Zagreb, 1980, strana 570)

Naučno predviđanje budućnosti naročito je postalo izraženo u prošloj deceniji, tačnije, od 1965. godine, kada počinje da se oseća intenzivnije interesovanje mnogih naučnika iz raznih delova sveta za analizu i predviđanje budućeg razvoja. Prošla decenija je pružila veoma velik broj prognoza, scenarija razvoja. Različiti autori primenjuju raznovrsne aspekte u raz-

Digitized by Google

matranju budućnosti, različite metodologije, a ono što ih suštinski razdvaja, to su pretpostavke i zaključci do kojih dolaze u svojim predviđanjima.

Osnovni doprinos knjige Kristofera Frimana i Mari Jahode: *Budućnost svijeta* sastoji se u tome što je ona uspela da veoma detaljno i sveobuhvatno predstavi razne autore i njihove stavove o budućnosti. U tom pogledu ova knjiga, već i sa tog stanovišta, ima ogroman značaj, jer ta raznolika, do detalja iznijansirana shvatanja predstavlja sistematizovano, daje pregled tokova i ciljeva predviđanja koja su obavljena, kao i zaključke do kojih se došlo. Na taj način omogućava pregled i praćenje značajnih doprinosa u toj oblasti, kao i praćenje razlika među njima. Od autora čiji se stavovi posebno ističu pomenućemo Kana, Vinera, Spenglera, Erliha, Forestera, Medouza, Heilbronera, Mesarovića i Pestela, Šumakera iz Velike Britanije, Leontijeva, Kaje iz Japana, Tinbergena iz Holandije, Modržinske, Stefanjana i Kosolapova iz SSSR-a.

Kriterijum koji je u knjizi usvojen, a prema kome se brojni autori i njihovi pogledi i stavovi sistematizuju jeste sagledavanje dve promenljive u njihovim analizama: (1) stope ekonomskog rasta i (2) nivoa međunarodne ravnopravnosti. S obzirom na taj kriterijum, analiziraju se četiri scenarija budućeg razvoja sveta: (1) nizak ekonomski rast i manje ravnomerna raspodela; (2) visok ekonomski rast i manje ravnomerna raspodela; (3) nizak ekonomski rast i ravnomernija raspodela; i (4) visoka stopa ekonomskog rasta i ravnomernija raspodela.

Budućnost svetskog razvoja u narednih pedesetak godina, s obzirom na različita tumačenja, sagledava se preko četiri osnovna područja koja ova knjiga prati, a to su problemi i karakteristike u pogledu razvoja poljoprivrede i ishrane, energije, neobnovljivih resursa i tehnologije u budućnosti. Ovi ključni momenti i problemi svetske budućnosti analiziraju se sa stanovišta sve većeg porasta stanovništva, što je jedna od bitnih karakteristika savremenog doba. S druge strane, sve veće zagađivanje prirodne čovekove životne sredine takođe se postavlja kao činilac s kojim se mora računati prilikom nastojanja da se budućnost i sudbina sveta što objektivnije sagledaju.

U pogledu budućnosti sveta, uopšteno bi mogla da se izdvoje dva ekstremna shvatanja ili scenarija. To su, prvo, scenariji budućnosti čija je zajednička karakteristika mračna vizija budućnosti i krajnji pesimizam u pogledu sudbine sveta. Pri tome valja naglasiti da su kao osnovni problemi u tim shvatanjima istaknuti sve veći porast stanovništva na zemaljskoj kugli, zagađivanje prirodne sredine i iscrpljivanje prirodnih resursa, a pri tome nepoverenje i zanemarivanje uticaja naučno-tehničkih dostignuća na tokove budućeg razvoja. Problemi neujednačenog razvoja, zastarelih i prevaziđenih oblika neokolonijalnih odnosa među zemljama, pojave tehnološkog kolonijalizma i sve većeg i izraženijeg jaza u razvoju zemalja ovde se ne analiziraju. Politička dimenzija problema razvoja, neophodnost promena u odnosima među zemljama na međunarodnom planu, potreba sve veće saradnje, razumevanja, uzajamne pomoći među narodima ne razmatraju se ovde kao ozbiljan činilac koji je od prvorazrednog značaja u kreiranju bolje budućnosti sveta.

S druge strane su, u osnovi, optimistički scenariji koji, uz pridavanje ogromnog (može se reći čak preteranog) značaja naučno-tehničkim dostignućima, zagovaraju sasvim idealizovanu sliku budućnosti. Upravo naučno-tehnička dostignuća će u budućnosti imati tu snagu i moć da reše sve teškoće i da dovedu do opšteg blagostanja. Inovacije će dovesti ne samo do rešavanja egzistencijalnih pitanja čoveka, do oslobađanja od rada u materijalnoj proizvodnji, do opšteg blagostanja u sferi čovekovog fizičkog bitisanja, već će i na planu njegovog duhovnog oslobađanja i razvoja dovesti do pravog blaženstva. Predviđa se, po principu automatizma, da će naučno-tehnička dostignuća stvoriti svet jednakosti, ravnopravnosti među narodima, jednom rečju, zamišlja se savršeno uređen i povezan svet

Digitized by Google

blagostanja u budućnosti. Kao što se vidi, ni ovi scenariji se ne bave analizom nejednakosti i jaza koji je prisutan u razvoju savremenog sveta, već ispoljavaju veru i optimizam u pogledu moći savremenih dostignuća da reše sve ispoljene probleme.

Između ovih ekstremnih scenarija nalazi se veliki broj shvatanja koja su na prelazu ili predstavljaju neka »srednja rešenja« u pogledu predviđanja budućnosti.

Kao što smo istakli, po velikom broju shvatanja tehnologija je presudna u razvoju i budućnosti sveta. Posebno poglavlje knjige posvećeno je raspravama o primeni, razvoju i transferu tehnologije. Kao važan zaključak koji se tu nameće jeste da upravo na području predviđanja budućih tehnoloških promena, stope tehnološkog razvoja u svetu, najmanje pouzdano se mogu pružati odgovori. Mogućnosti razvoja tehnologije s obzirom na već dostignut stepen njenog razvoja i s obzirom na sve intenzivniji istraživačko-razvojni rad razmatraju se u različitim oblastima čovekove delatnosti: u poljoprivredi, prerađivačkoj i prehrambenoj industriji, u oblasti energije i njenog boljeg korišćenja. Međutim, u pogledu davanja sigurnijih prognoza o tehnološkim promenama u budućnosti, autori većinom pokazuju nespremnost i opreznost.

Još jedna bitna karakteristika razmatranja u ovom poglavlju je posebna pažnja koja se posvećuje problemu transfera tehnologije, i to iz bogatijih u siromašnije zemlje. Problem »adekvatne« ili »prikladne« tehnologije za zemlje u razvoju i isticanje neophodnosti da se jaz u tehnološkoj razvijenosti pojedinih delova sveta što pre prevaziđe, kao i analiza puteva i načina da se to postigne, upotpunjuju analizu o tehnološkim promenama i tehnologiji u budućnosti.

Posebno isticanje problema zemalja u razvoju, specifičnosti koje se u njihovom razvoju javljaju još je jedna odlika ove knjige, što ističemo kao posebno značajno.

U knjizi se, dalje, ističu tri karakteristična pogleda na svet: konzervativni, reformistički i radikalni. Po mišljenju konzervativaca, rast se najbolje može postići obezbeđivanjem slobodnog tržišnog sistema, ukidanjem bilo kakvih ograničenja u tom pogledu. Reformisti ističu neophodnost uticaja i stroge kontrole države, a radikali traže rešenje u odlučnom i potpunom odbacivanju kapitalizma. Ova podela je usledila na bazi razvrstavanja ekonomskih teorija i pogledâ, u koje su uključeni posebni mehanizmi koji pokreću svetski sistem. Te tri teorije su neoklasična, kejnzijanska i marksistička.

S obzirom na ove tri kategorije i na već pomenute četiri varijante razvoja budućnosti razvrstane prema ekonomskom rastu i ravnomernosti raspodele svetskog bogatstva, u devetom poglavlju se analizira ukupno dvanaest »scenarija« budućnosti.

Poslednje poglavlje knjige posvećeno je analizi i istraživanju teze o globalnom ratu u budućnosti i mogućnostima da se on izbegne. Samim tim kraj knjige je zaodenut velom straha pred mogućom katastrofom.

Ne zadržavajući se detaljnije na problemima i zaključcima do kojih se došlo, cilj nam je bio da damo pregled i globalan prikaz onoga što je ovom knjigom obuhvaćeno. I pored toga što ona izvesnim oblastima nije poklonila dovoljno pažnje ili se samo površno dotakla nekih značajnih pitanja budućnosti i budućeg razvoja, ističemo značaj ove knjige posebno za one čitaoce koji se i sami bave problematikom predviđanja, izradom globalnih modela budućeg razvoja. To stoga što ona sveobuhvatno daje pregled svega onog što je do sad u svetu na tom planu urađeno. Pored toga, pojava ove knjige sama je po sebi dovoljan dokaz potrebe da se ova relativno mlada naučna disciplina i dalje razvija, sistematizuje i metodološki usavršava. Napori koji se čine u pravcu što svestranijeg predviđanja budućnosti značajni su kao pretpostavka uspešnog planskog razvoja i svesnog i usmerenog izgrađivanja sveta. U tom pogledu ovo je štivo dragocen doprinos u predstavljanju svetskih dostignuća u naučnim predviđanjima, i to na pregledan i sistematičan način.

Značaj prognoza u svetu danas raste, što i knjiga *Budućnost svi-*

Digitized by Google

jeta podrobno dokazuje. Uvažavanje rezultatâ i upozorenjâ koja se putem naučnih predviđanja upućuju sve više je prisutno prilikom odlučivanja o ključnim momentima razvoja, kao i prilikom planiranja budućnosti. Danas vlade nekih zemalja, mnoge radne organizacije, rukovodstva u privredi angažuju stručnjake iz oblasti naučnih predviđanja da bi odluke koje se donose bile optimalne i da bi planovi budućeg razvoja što više odgovarali stvarnom stanju i odnosima koji vladaju u svetu. U tom pogledu nisu isključene mogućnosti zloupotreba i negativnih posledica pogrešnih prognoza koje su još uvek obojene jakim subjektivizmom samih prognozera, što se može videti i iz sadržaja ove knjige. Međutim, značaj i potreba za razvojem i unapređivanjem upravo ove naučne discipline u savremenom svetu evidentna je i jedini pravi zaključak je da sva dalja istraživanja na tom planu treba što više podržavati i podsticati kao put ka rešavanju sve složenijih i izraženijih problema budućeg razvoja sveta.

Maja Levi-Jakšić

Charles Fourier: Civilizacija i novi socijetarni svijet

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1980, strana 278)

U nastojanju da našoj javnosti prezentira socijalističke ideje predmarksovskog razdoblja, zagrebačka izdavačka kuća »Školska knjiga« je objavila izbor iz širokog dijapazona rasprava poznatog francuskog filozofa i socijaliste Charlesa Fouriera (1772—1837) — jednog od one trojice velikih Marxovih prethodnika (Saint-Simon, Fourier, Owen) koji, »i pored sve fantastičnosti i sveg utopizma, spadaju među najznačajnije umove svih vremena i genijalno anticipiraju bezbroj stvari čiju točnost mi sada naučno dokazujemo« (Marx — Engels, *Djela*, tom 10, str. 460). Izbor je pripremio i predgovor napisao poznati publicist i kulturni radnik Mile Joka iz Zagreba iz »Anthroposova« izdanja u 12 tomova, koje je u Parizu izlazilo od 1966. do 1968. godine i koje je uskoro bilo ponovljeno. Na kraju Mile Joka je priložio i iscrpnu bibliografiju radova Charlesa Fouriera i literature posvećene njemu. S francuskog preveli Berislav Lukić i Mira Žunec.

Izbor Fourierovih radova sastavljen je iz pet tematskih poglavlja, koja omogućavaju koncizan uvid u cjelinu Fourierova učenja. To su poglavlja: I. Prolegomena, II. Temelji Fourierove spoznaje, III. Kritika civilizacije, IV. Filozofija sreće i V. Novi socijetarni svijet. U jezgrovitom predgovoru priređivač izbora je dao plastičnu sliku genijalnog francuskog mislioca i njegova značaja kroz spektar mišljenjâ o njemu najbriljantnijih umova do danas, kroz veze Fourierovih ideja s drugim sferama nadgradnje udaljenijim od socijalne doktrine kao središta njegove preokupacije (s poezijom, s prirodnim naukama itd.) i kroz eho furijerističke u današnjem sumornom dobu predvečerja građanske civilizacije. Ne znamo hoće li i dokle će Mile Joka nastaviti da putem ovakvih valjanih izbora, kakvih je već nekoliko objavio, našoj čitateljskoj publici približava socijalističku misao predznanstvenog perioda, jer postoji mogućnost da se ograniči samo na francusko područje, koje, sudeći po njegovim dosadašnjim radovima, izvrsno poznaje, ali bi, svakako, trebalo da ovaj svoj posao okruni i jednom svojom sintetičkom monografijom o socijalnoj utopiji koja bi, osim široj čitateljskoj publici, ponajviše dobro došla studentima i onima koje to područje posebno zanima. Također se pitamo zašto ove izbore Mile Joke, kojih je do sada u izdanju zagrebačke »Školske knjige« izišlo nekoliko i koji će se, vjerojatno, nastaviti, izdavač nije oformio u posebnu biblioteku, što bi bilo korisno iz niza tehničkih, poglavito iz bibliotekarskih razloga!

Govoreći o tome što nas pobuđuje da se danas vraćamo Charle-

Digitized by Google

su Fourieru: »utopistu socijalisti, preteči kooperativizma, čudaku i ekscentriku koji je volio cvijeće, mačke, vojničke parade, samoću i neženji bez domaćeg ognjišta nesposobnom da ga ima, tom piscu neuhvatljivo logičkog sistema i nebuloznog rječnika s mnogim neologizmima«, Mile Joka ističe: »Zbog njegove zadivljujuće mašte i misaonosti koja istovremeno očarava spoznavanjem prošloga i budućega, zbog snage imaginacije ravne Poovoj i Danteovoj te grandioznosti misli njegova dijalektičkog duha. zbog analize i radikalne kritike Civilizacije kakve nalazimo na stranicama Marxa i Lenjina, poimanja slobode i prave organizirane demokracije koja vlada sama sobom sistematične težnje matematičko-poetskog genija za posvemašnjim preobražajem društva i čovjeka i našeg traženja sreće... iz ljudske radoznalosti i tradicionalističkih, historijskih pobuda da bismo sami, određenije i po svom znanju, smjestili jednog od trojice velikih socijalista utopista u povijesti socijalne misli, vidjeli njegov utjecaj u francuskoj lijepoj književnosti (E. Pottier, E. Sue i dr.), utjecaj na utopijske socijaliste u Francuskoj (Pecquer, Vidal, Leroux, Proudhon i dr.), ranu naprednu misao u Engleskoj, Njemačkoj (posebno Weitling, Hess), Italiji, Španjolskoj, Sjevernoj Americi, Rusiji (Hercen, Černiševski, Ogarev, Petruševski i kružok petruševaca)... iz studiozno stvaralačke potrebe, jer više nas u nemiru, nadrasle znanjem i prožete htijenjem novog, ne mogu zadovoljiti dojučerašnji reci u leksikonima, enciklopedijama i udžbenicima u kojima se, ponegdje, nalazi kao potkrepljujući navod Civilizacija je ostvarila sve elemente sreće, ali ne i samu sreću« (Predgovor, str. 5).

Koliko god, naime, proizlazio iz unutarnje dijalektike epohe i njenih nemira i problema koji muče ljude, zbog čega je relativno i ograničen povijesnim razdobljem, svaki veliki socijalni sustav, kao i svaka velika i istinska filozofija uopće, nosi u sebi istine i poruke koje daleko nadmašuju njegovo vrijeme. Posebno to vrijedi za Charlesa Fouriera jer je živio i djelovao u granicama istog građanskoga svijeta u kom živimo i mi danas koji smo se primakli do njegova sutona i završnice, zbog čega su i Fourierove teme i te kako i dan-danas aktualne i zanimljive. Pa iako današnji čovjek ne bi mogao prihvatiti sve one, kako Engels reče, Fourierove »sitnarije«, i sva ona pojedina rješenja i sve one pojedinačne vizije koje je imao Fourier (koji je, konačno, živio i maštao prije stoljeća i po!), ipak se ne bi suprotstavio njihovom humanističkom utemeljenju zbog koga je Charles Fourier podjednako mislilac današnjice kao i svoje epohe. E pa i zbog toga, uz sve ono što priređivač ovoga izbora veže dobro uz Fourierovo ime, nije na odmet da se bolje upoznamo s Fourierovim idejama, zbog onoga što je u učenju ovog francuskog socijaliste i filozofa živo i danas, zbog onog u Fourieru što je privuklo Andréa Bretona da mu posveti jednu odu (Ode à Charles Fourier, 1947), što je potaklo Sartrea da Fourierovoj obećanoj zemlji posveti »Temps modernes« (br. 242, 1966), što je nadahnulo Michela Butora da ispiše svoju *Ružu vjetrova:* 32 rumba za Charlesa Fouriera (1970), što je potaklo kritičkog pozitivistu Rolanda Barthesa da Fouriera proglasi »režiserom ljudske sreće« (1971), što je Jaurès potaklo da Fouriera nazove »divnim genijem« i velikog Dostojevskog da kaže: »Furijerizam je mirotvoran sistem koji dušu opaja svojom nježnošću i oplemenjuje srce onom čovječanskom ljubavlju koja je stalno nadahnjivala Fouriera kada je stvarao svoj sistem, koji ne privlači napadima, nego ljubavlju prema čovječanstvu«, i, konačno, zbog onoga što je i u Jugoslaviji potaklo dr Obrena Blagojevića da napiše doktorski rad na temu Charles Fourier (Niš, 1971).

Charles Fourier je, kao i toliko mnogih drugih ljudi, u svakom vremenu imao peh da je profesiju kojom je stvarao sredstva nužna za život vezao uz posao koji nije volio. Podređen volji oca, koji je bio trgovac tkaninama, i strogoj lakomoj majci, Fourier je najveći dio života proveo kao trgovački pomoćnik, iako je najviše volio matematiku i želio biti vojni inženjer. Nije služio ni jednom režimu, koji su se u njegovo doba često

Digitized by Google

smjenjivali, i radije je oštar kritički pogled naoko mirnog građanina usmjerio na društvena zbivanja, osobito za svog dužeg boravka u žarištu društvenih kriza i radničkih pobuna Lyonu, gdje su se potkraj 18. vijeka počele rađati i njegove socijalističke ideje o falansteriji i asocijaciji i njegova temeljna kritika Civilizacije, u kojoj, po njegovom uvjerenju, »radnici žive gore nego divlje zvijeri«. Tu Civilizaciju, a pod njom podrazumijeva građansko društvo, Fourier naziva »Svijetom postavljenim naopačke«, jer je to svijet zasnovan na laži, neprivlačnom radu i nejednakosti, i suprotstavlja joj svoju viziju socijetarnog svijeta utemeljenog na istini i radu koji privlači i koji on naziva »Svijetom postavljenim ispravno«. U Civilizaciji, u kojoj je društvo razmrvljeno na individue i u kojoj se distribucija proizvedenih dobara zasniva na nepravdi i nejednakosti, nemogući su blagostanje i sreća kojoj svaki čovjek teži po svojoj prirodi, nego cvjetaju najrazličitije opačine iz kojih izviru sva ona opasna društvena zla kojima Civilizacija kao Svijet postavljen naopačke ugrožava ljude.

U toj Civilizaciji nije naglavačke postavljena samo proizvodnja neophodnih dobara zasnovana na egoizmu privatno-vlasničkih individua, nego i raspodjela, i moral, i bračna veza, i ljubav, i odnosi među ljudima, pa i umjetnost i nauka, jednom riječju — sva društvena cjelina u kojoj se svaka ljudska individua osjeća kukavno. Osnovna metoda Civilizacije jest djelovanje bez jedinstva i bez kohezije koja je osnova normalnog društvenog opstanka, metoda rascjepkanosti koja kolidira s harmonijom i sa skladom koji je u osnovi Univerzuma. Rascjepkanost koja je u osnovi Civilizacije rezultira i klasnim antagonizmima koji prožimaju sve pore društva ili, kako Fourier kaže, »Poredak Civilizacije svojim naklapanjima o nježnom bratstvu trgovine i morala uzrokuje zamršen splet nesuglasica koje možemo lučiti na: uzlaznu ljestvicu mržnji i silaznu ljestvicu prezira. Promotrimo li tu ljestvicu u klasama koje nose ime dvora, plemstva, buržoazije, naroda i svjetine, vidjet ćemo da tih pet klasa mrze jedna drugu, a svaka je podijeljena na tri podkaste, npr.: visoko, srednje i sitno plemstvo, visoka, srednja i sitna buržoazija itd. Visoka prezire srednju, srednja sitnu, zatim sitna prezire srednju, a ova recipročno visoku. Dvorsko plemstvo mrzi plemstvo izvan dvora, vojno plemstvo mrzi sudačko plemstvo, seoska vlastela mrzi siromašne plemiće, a ovi mrze plemiće skorojeviće, koji opet mrze građanske kaste. Bankari i novčari, koje preziru plemići, tješe se preziruć veletrgovce i veleposjednike, a ovi, ponosni na pravo da budu birani za zastupnika, preziru malog trgovca i malog posjednika koji su samo birači, ali u to ime mrze učene ljude i druge siromašnije kaste. Sitna buržoazija prezire tri pučke kaste i nastoji se izdvojiti drukčijim ponašanjem. I napokon, između naroda i običnog puka koliko li podvrsta ispunjenih mržnjom suparničkih organizacija zanatlijskih pomoćnika. Civilizacija stvara samo subverzivne i nezdrave veze, bilo u ljubavi, gdje zbližena između velikaša i žena iz puka mogu izazvati samo nered rađanjem nezakonite djece ili sklapanjem neskladnih brakova koji će zavaditi čitave obitelji, bilo u ambiciji, kad se moćna klasa nastoji približiti narodu snujući spletke pogubne za javni red i mir, nastojeći poravnati stranačke račune i pojačati tlačenje« (tom VI, str. 325).

Dakako da iz tih klasnih konflikata nužno slijedi opći rat i stanje koje koči normalan život naroda. I zato izlaz koji Fourier nudi jest okretanje svijeta s glave na noge i izgradnja svijeta koji će biti u ispravnom položaju i u kom će prave vrijednosti biti afirmirane. Bit će to svijet harmonije sazdan na asocijaciji i falangi, u kom će se radnik i žena iz ropskog položaja u Civilizaciji uzdići do dostojanstva ljudske ličnosti, u kom će nestati besposličara i bijede i u kom će civilizacijski represivni moral biti zamijenjen novim oblikom međuljudskih odnosa zasnovanih na duhu socijetarnog vlasništva i na načelu privlačnosti koja proizlazi iz prijateljskog povezivanja. Privlačnost u ljudskom društvu koja ljudske individue ujedinjuje u asocijacije samo je pose-

Digitized by Google

ban oblik kozmičke privlačnosti koja je u biti univerzuma i kojoj svoja najbolja djela posvetiše Newton i Kepler. Dakako da u toj harmoničnosti kroz koju Fourier sagledava mogućnost ljudskog opstanka neće biti one glavne karakteristike rascjepkanog civilizacijskog poretka da »svaki individualni vlasnik koji se nikako ne želi prilagoditi općim potrebama uživa samo u onome što može naškoditi njegovu susjedu« (Ch. Fourier, *Théorie de l'unité universelle*, tom IV, sv. 3, str. 589) i da će se produkcija materijalnih i duhovnih dobara umnogostručiti u ime dobrobiti cijelog ljudskog roda.

A u analizi svih tih mogućnosti buduće Harmonije, u kojoj Fourier do u pojedinosti predlaže reformatorske zahvate na svim područjima ljudskog života (u jeziku, novinarstvu, saobraćaju, natapanju i drugim agrotehničkim mjerama, uređenju privatnog života itd.), čime se Fourier ne izdvaja iz poznatog konteksta reformatorskih ambicija njegovih suvremenika (na primjer, francuski reformator i socijalist-utopist Dézamy), ima za nas danas i smiješnih ideja, pa, ipak, u cjelini, Fourierov projekt, barem njegova racionalna i humana osnova, kao i niz sjajnih anticipacija rezultatâ suvremene znanosti i tehnike, bliski su i nama današnjima.

Posebno poglavlje zanimanja ovog genijalnog Francuza jesu odnosi među spolovima, koji će se iz neljudskih oblika prostitucije i tlačenja u postojećoj Civilizaciji uzdići u savršen i ljudskoj prirodi adekvatan novi ljubavni svijet. O tim pitanjima Fourier raspravlja u svom spisu *Novi ljubavni svijet*, koji su, iz straha da ga ne kompromitiraju, Fourierovi učenici prikrivali tako da je tek 1967. godine (130 godina iza autorove smrti) ugledao svijet. Žena, po Fourieru, treba postati primarni činilac totalne revolucije i ljudske sreće, ali, da bi to postala, ona mora biti emancipirana i s muškarcem združena plemenitim »okovima« slobodne ljubavi. Fourier kao da je znao da se stupanj društvene pravednosti određuje razinom do koje se žena može potvrditi u svojoj slobodi!

Nevjerojatan optimizam izvire iz svakog retka u projektu budućnosti ovoga čovjeka, u budućnosti koju on vidi kao harmoniju društvenih i osobnih interesa, u koju Fourier vjeruje matematičkom strogošću. Na tom optimizmu izrastala je i Fourierova »velika nada posljednjeg desetljeća života da će se u njegovom pariškom stanu pojaviti velikodušni kapitalist (čekao je Fourier svakog dana u određeno vrijeme njegovo kucanje na vratima) i da će on svojim kapitalom prići ostvarivanju njegovih ideja o asocijaciji« (Predgovor, str. 8). U ostvarivanje tog novog svijeta Fourier je čvrsto vjerovao jer to za njega nije bio san i tek puka tlapnja usamljenog filantropa, nego nužnost do koje dovodi zakonitost društvenog razvoja. U tu, međutim, zakonitost Fourier nije vjerovao kao u neku ontološku kozmičku kategoriju koja bi se u obliku krutog povijesnog zakona oživotvorila neovisno od ljudi, jer — da ponovimo pisca predgovora koji dobro pogađa Fourierovu misao: »Fourier nije društveni reformator koji usrećuje ljude bez njih samih; prema njegovu učenju, oni (ljudi) su jedini ostvarioci svoje sreće i istodobno načela »svakome prema potrebama«, materijalnim, i »svakome prema željama, strastima« (str. 6).

Svim tim svojim idejama, koje su ovdje nabačene samo u najbitnijim dijelovima, osobito svojom poraznom kritikom građanske civilizacije i razobličavanjem svih njenih mana koje su u svojim današnjim izdancima dovele do apsurda i osjećaja opće potištenosti suvremenog čovjeka, jezgrovitim stilom i ljepotom svoga pisanja, toliko svojstvenom francuskom duhu onog vremena, svim tim i mnogim drugim nespomenutim svojim karakteristikama Charles Fourier je sjajno doprinio ideji humanizacije svijeta.

Zlata Knezović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
OCT 12 1981
Current Serials

6
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proletari svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 6

Studije i članci

Jovan Raičević

U čemu je smisao parole »Kosovo republika« 893

Aleksander Bajt

Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja 914

Đuro Kovačević

Samoupravljanje — revolucionarni proces samooslobađanja čoveka 930

Zoran Pjanić

Nova teorijska ekonomija u Americi 948

Ivan Iveković

Društveno-ekonomski temelji procesa dekolonizacije 968

Prilozi

Radivoje Marinković

Marksistički pristup dijalektičnosti samoupravnog razvoja 989

Radoman Božović

Reprodukcija društveno-svojinskih odnosa u socijalističkom samoupravljanju 1000

Nikola Trbojević

Zaštitna funkcija političkog sistema i društvena samozaštita 1009

Svetlana Božinović

Aktuelna pitanja životnog standarda 1026

Eseji

Radovan Pavlovski

Šta može poezija? 1037

Prikazi 1042

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иован Ранчевич
В чем заключается смысл лозунга „Косово республика" 893

Александр Байт
Хозяйственная система и эффективность социалистического самоуправления 914

Джуро Ковачевич
Самоуправление — революционный процесс самоосвобождения человека 930

Зоран Пьянич
Новая теоретическая экономия в Америке 948

Иван Ивекович
Социально-экономические основы процесса деколонизации 968

Очерки

Радивое Маринкович
Марксистский подход к диалектике самоуправляемого развития 989

Радоман Божович
Воспроизводство общественно-собственнических отношений при социалистическом самоуправлении 1000

Никола Трбоевич
Защитительная функция политической системы й общественная самозащита 1009

Светлана Божинович
Актуальные вопросы жизненного уровня 1026

Эссеи

Радован Павловский
Поэзия — что она может? 1037

Рецензии 1042

Contents

Studies and Articles

Jovan Ratčević
What Is the Meaning of the Slogan, »Kosovo — a Republic« 893

Aleksander Bajt
The Economic System and Efficacy of Socialist Self-Management 914

Đuro Kovačević
Self-Management — A Revolutionary Process in the Self-Emancipation of Man 930

Zoran Pjanić
New Theoretical Economics in America 948

Ivan Iveković
The Socio-Economic Foundations of the Process of Decolonization 968

Contributions

Radivoje Marinković
A Marxian Approach to the Dialectics of Self-Management Development 989

Radoman Božović
Reproduction of Social Ownership Relations in Socialist Self-Management 1000

Nikola Trbojević
The Protective Function of the Political System and Social Self-Protection 1009

Svetlana Božinović
Current Matters in the Standard of Living 1026

Essays

Radovan Pavlovski
What Can Poetry Do 1037

Reviews 1042

Digitized by Google

Jovan Raičević

U čemu je smisao parole „Kosovo republika“*

Pre nego što odgovorimo na postavljeno pitanje, pokušaćemo da problematizujemo samo »pitanje«. Zahtev da SAP Kosovo postane republika nije, istina, nikad u zvaničnom i javnom obliku postavljen ni u jednom našem političkom ili delegatsko-samoupravnom telu. Ali, postavilo ga je »javno mnenje« ulice: u demonstracijama 1968. godine i aprilskim kontrarevolucionarnim i iredentističkim akcijama ove godine, i to na krajnje drzak i surov način. Da li je taj zahtev »umotvorina« samo ulice ili je plod smišljene i organizovane aktivnosti? Ako jeste, koje su to snage, unutrašnje i spoljne, kakav je njihov socijalno-klasni i idejni profil, kakvim se motivima i ciljevima rukovode?

I

Perjanice velikoalbanskog hegemonizma i nacionalizma su se odmah samoinicijativno oglasile kao pobornici i zaštitnici demonstra-

* Ovaj tekst predstavlja izvod iz šireg rada *Ideološke osnove albanskog iredentizma i birokratskog nacionalizma* (Povodom događaja na Kosovu i njihove interpretacije u listu »Zeri i populit«). Autor njime ne iscrpljuje temu o paroli »Kosovo republika«, njom se bavi i u drugim delovima svoga rada, ali tekst koji objavljujemo čini jedno celovito poglavlje.

Digitized by Google

nata, a podržale su i njihovu glavnu parolu — »Kosovo republika«. Prethodna analiza je pokazala da takva podrška može imati samo prelazni, taktički karakter, a ne i strategijski, jer je krajnji cilj tog hegemonizma osvajanje Kosova, odnosno njegovo pripajanje Albaniji. Zašto, onda, taj hegemonizam lavira između taktičke i strategijske varijante? Zato što mu je prva, po njegovoj proceni, realnija — najpre, »albanska nacionalna država u okviru Jugoslavije«, a sa takvim državno-pravnim legitimitetom može se postaviti zahtev za odvajanjem od Jugoslavije. I — šta onda? Verovatno, priključenje »mlađe« starijoj, matičnoj državi!

Međutim, je li upravo taj cilj realan? Kao marksisti, razmotrimo celu stvar sa konkretno-istorijskog i klasnog stanovišta. Je li Albanac sa Kosova zaista životno zainteresovan da se priključi Albaniji? Kategorički tvrdimo da više od devet desetina to ne želi, izuzev malog broja zavedenih iredentista. Najveći dokaz za to je da Albanci, kao i svi ostali građani Jugoslavije, koji imaju pasoše i stalno putuju ovim svetom — mogu slobodno da biraju i mesto zaposlenja i mesto življenja, ali, koliko je nama poznato, niko od njih ne emigrira u Albaniju, čak je i relativno vrlo malo posećuju kao turisti. Etnogenetske veze, ilirsko-albanski etnikon, na kome nacionalisti osobito insistiraju u poslednje vreme, nisu dovoljne, ili — kako bi to Lenjin rekao — međusobna »simpatija stanovništva« jeste pretpostavka ujedinjavanja, ali ne i jedina, kako se to ne tako retko pričinjava laičkoj svesti. Da li su opšti uslovi i način života koji Albanci na Kosovu, kao i svi ostali radni ljudi Jugoslavije, imaju zaista takvi da oni rešenje svoje nacionalne egzistencije vide jedino u priključenju SNR Albaniji? Otvoreno govorimo o tome: da li se albanska narodnost, kao nacionalna manjina koja živi u Jugoslaviji, ma na koji način nacionalno ugnjetava, da li se vrši nasilna asimilacija nad njom, da li se onemogućava njen socijalni, materijalni i kulturni razvoj? Da li ma koja narodnost u Jugoslaviji ima neku privilegiju koju albanska nema, da li ma koja nacija u Jugoslaviji ima neku privilegiju koju albanska narodnost nema, osim privilegije nacionalne države, o čemu ćemo kasnije govoriti? Koliko je nama poznato, takve privilegije — nema, izuzev relativnih razlika u ekonomskoj razvijenosti između krajeva u kojima žive Albanci i drugih, ali takve razlike postoje i među čitavim nacionalnim teritorijama, što je rezultat neravnomernog razvoja u prošlosti i istorijskog nasleđa uopšte. Te relativne razlike u nerazvijenosti biće naša posebna tema, ali, imajući i njih u vidu, kao i činjenicu da je Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo samoupravna autonomija, a ne i država, kao, recimo, SNR Albanija, postavimo obrnuto pitanje: koje su to privilegije koje ima albanski narod u Albaniji, a koje nema albanska narodnost na Kosovu, počev od individualnih, ljudskih prava i sloboda do mogućnosti materijalnog, socijalnog i kulturnog razvoja? Nije, recimo, za potcenjivanje činjenica da samo građani prištinske opštine, na primer, imaju više aparata za domaćinstvo (»bela« tehnika) i automobila nego što ih ima cela država Albanija. (Istina, građanin u toj zemlji ne može posedovati automobil, nego samo država). Uostalom,

Digitized by Google

stanovništvo na Kosovu bolje od nas zna kako se živi u Jugoslaviji, a kako u Albaniji, te su naša objašnjenja te vrste možda i suvišna.

Iako sa statusom pokrajine, u kojoj ogromnu većinu čini albanska narodnost, ta autonomna društveno-politička i samoupravna zajednica ima široka prava i mogućnosti ne samo za sopstveni razvoj, nego i da utiče na ukupan razvoj cele federacije. To je, zapravo, specifična autonomija kakvu ne poznaje dosadašnja pravno-politička teorija i praksa. Pokrajina je sastavni deo Socijalističke Republike Srbije, ali je i sastavni element jugoslovenskog federalizma, ona ima svoju delegaciju u Saveznoj skupštini, u čijem Veću republika i pokrajina može uvek, ravnopravno kao i drugi, zahtevati ponovno usaglašavanje i dogovaranje ako joj se čini da neko zakonsko ili kakvo drugo rešenje ne ide u prilog Kosovu. Svoje delegacije i predstavnike Pokrajina ima u svim državnim i samoupravno-delegatskim telima, u rukovodstvima društveno-političkih organizacija, i to po unapred utvrđenom »ključu«, na osnovu propisa i statuta, odnosno primene principa o kolektivnom radu i odgovornosti. Po našem Ustavu, Albanac sa Kosova može biti šef jugoslovenske države (potpredsednik je već jednom bio), odnosno predsednik Predsedništva SFRJ, što u našim uslovima predstavlja kolektivnog šefa države, i on će to automatski biti kada na njega dođe red. S pravom pitamo: ima li danas uopšte na svetu, i na Istoku i na Zapadu i u takozvanim zemljama u razvoju, takve zemlje u kojoj šef države može biti iz redova nacionalne manjine? Takav primer nije nam poznat. Pored toga, trenutno je Albanac predsednik Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, najveće, mnogomilionske društveno-političke organizacije; Albanci su delegati Savezne skupštine i članovi SIV-a (jugoslovenske vlade), članovi Centralnog komiteta SKJ i njegovog Predsedništva, ambasadori i generali, visoki funkcioneri savezne uprave, ali oni ne zauzimaju te položaje samo zbog svojih ličnih kvaliteta, odnosno ličnih uspeha u karijeri, nego zbog toga što ustavni sistem Pokrajini Kosovo, kao i drugim republikama i Pokrajini Vojvodini, garantuje i obezbeđuje srazmeran broj funkcija u federativnoj strukturi.

Uzmimo, dalje, obrazovanje, kulturu i umetnost. Budući da čini većinu stanovništva na Kosovu, albanska narodnost, praktično, ima sve atribute jedne nacionalne kulture: njen jezik je, što je i razumljivo, najrasprostranjeniji, sve su škole, od osnovnih do visokih, na maternjem jeziku, ima tri puta više studenata nego Albanija iako ima upola manje stanovnika. Postoji albanska televizija u Prištini, radio-mreža, drama, opera i balet, mnogi listovi i časopisi, Akademija nauka i Univerzitet u Prištini, biblioteka koja u svom velelepnom zdanju ima veći fond knjiga nego nacionalna biblioteka u Holandiji, veliki Albanološki institut, na kome mu i Tirana može pozavideti itd. Postoji, takođe, velika naučna i umetnička produkcija albanskih stvaralaca, čitava plejada talentovanih naučnika iz svih oblasti, pesnika i pisaca, slikara i muzičara.

Digitized by Google

Lične slobode i ljudska prava radnih ljudi i građana na Kosovu, kao sastavnom delu Jugoslavije, položaj radnika i cele radničke klase u produkcionim i političkim odnosima — kvalitativno su različiti od onih odnosa u kojima žive radni slojevi i građani u SNR Albaniji. Te razlike su, zapravo, i istorijski uslovljene bitnim razlikama koje postoje u društveno-ekonomskim i političkim sistemima dveju zemalja: socijalističkog samoupravljanja i nesvrstane međunarodne politike u Jugoslaviji i okoštalog, konzerviranog staljinističkog sistema, sa značajnim crtama takozvanog primitivnog komunizma, zatvorenog i osamljenog društva u Albaniji. Iz različitosti tih dvaju sistema proizlaze i dve potpuno različite nacionalne politike, odnosno dva oprečna pogleda na nacionalno pitanje: politika pune nacionalne ravnopravnosti nacija i narodnosti, neprestano produbljivanje i razvijanje te ravnopravnosti u Jugoslaviji, i politika velikoalbanskog hegemonizma, šovinizma i asimilatorstva u Albaniji. Stoga radnicima albanske narodnosti sa Kosova — posmatrano s njihovog klasnog stanovišta i istorijskog interesa — ne odgovara odvajanje od radničke klase naroda i narodnosti Jugoslavije, a to mahom važi i za seljake, jer bi izgubili svojinu nad zemljom, pravo i mogućnost udruživanja, pravo na lične, građanske i verske slobode. Naposletku, albanska narodnost u Jugoslaviji, koja je tokom revolucije učestvovala u stvaranju nove Jugoslavije, ujedinjena je i zbratimljena s narodima i narodnostima Jugoslavije, od kojih Pokrajina Kosovo, u kojoj ta narodnost pretežno živi, prima i pomoć za ubrzani društveni i ekonomski razvoj, zajedno s njima uključena je u svetsko-istorijske, civilizacijske tokove, borbu za mir i demokratiju, socijalizam kao svetski proces. Razume se, ta narodnost, što ćemo i videti, ima i svojih teškoća i problema, kao i narodi u Jugoslaviji kao celini.

Ako je tako, a sa stanovišta konkretno-istorijske analize prakse i razvojnih tendencija upravo je tako — zašto, onda, vodeći krugovi u Albaniji pojačavaju svoj hegemonističko-iredentistički pritisak na Kosovo, zašto se u tom poslu povezuju s raznim emigrantskim organizacijama, reakcionarnim krugovima i raznim plaćenicima obaveštajnih službi pojedinih stranih sila? Njihov neposredni cilj je, pre svega, destabilizacija jugoslovenske zajednice, što znači ostvarenje taktičke varijante, a preko nje i sondiranje uslova za — strategijsku!

II

Međutim, nedavni događaji na Kosovu su još jednom — i u teorijskom i u praktičnom smislu — potvrdili staru istinu da se, posebno u našim jugoslovenskim uslovima, birokratizam zakonito javlja i kao prerušeni nacionalizam. Već duže vremena u našem društvu jačaju tendencije nacionalnog birokratizma, nacionalne političke birokratije (u čijoj strukturi ima i elemenata sraščivanja republičko-državne i političko-partijske birokratije). Te tendencije su mogle jačati upravo zbog toga što se enormno ispumpavala ekonomska supstanca, odnosno višak rada iz organizacija udruženog

Digitized by Google

rada u materijalnoj proizvodnji, a sve s ciljem povećanog investiranja radi zaokruživanja takozvanih nacionalnih ekonomija. To je imalo za posledicu zatvaranje ekonomskih tokova u republičke i pokrajinske granice, narušavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, poništavanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, s jedne, i jačanje voluntarističkog subjektivizma u ekonomskom i društvenom životu uopšte, s druge strane. Jačali su nacionalni etatizmi na račun samoupravljanja, pa je i društvena svojina u određenoj meri počela da se ispoljava kao republičko-državna svojina, svojevrsna etatistička »nacionalna« sopstvenost, ali o tome će biti reči u poslednjoj glavi ovog rada.

Te tendencije su došle do izražaja i u Pokrajini Kosovo, a povrh toga ono je najnerazvijenije, u njegovom razvoju su se ispoljile neke (možda u oštrijem vidu) stare i stvorile nove disproporcije. Sve je to pogodovalo ubrzanom jačanju političkog birokratizma i njegove sprege s tehnokratizmom, a budući da je albanska narodnost najbrojnija na Kosovu — može se reći da su birokratija i birokratizam iz redova te narodnosti postali predominantni već pre desetak godina, što ne znači da toga nema i u delovima drugih naroda i narodnosti koji tamo žive.

Nacionalizam u delu albanske narodnosti je počeo da uzima maha upravo s jačanjem birokratizma u strukturi Pokrajine, razvojem i širenjem njenog aparata, stvaranjem mnogih novih i uvećavanjem starih institucija. U to vreme pada i emancipacija nacionalnog birokratizma od tutorstva birokratskog centralizma i unitarizma i njegovih udarnih snaga, poraženih na poznatom Četvrtom plenumu na širem jugoslovenskom planu, ali ta emancipacija ima specifično značenje i svojevrstan put evolucije na Kosovu. Te poražene snage su osobito bile kompromitovane na Kosovu, gde su razne represivne mere i metodi njihovog delovanja bili i najrasprostranjeniji, možda i najdrastičniji, a i najduže su se tu zadržali, upravo zbog toga što se albanski iredentizam uporno i kontinuirano održavao. A mogao se stalno pothranjivati i održavati jer je Albanija ostala na svojim staljinističko-informbirovskim pozicijama u odnosu prema Jugoslaviji. Sa svim zemljama iz »informbirovskog kruga« odnosi su se bitno počeli menjati, naročito posle Dvadesetog kongresa KPSS, ali su sa Albanijom ostali na »mrtvoj tački«, čak i posle ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa.

Poraz birokratsko-centralističkih i dogmatskih snaga na Kosovu je bio s pravom posebno pozdravljen, slavljen je čak i kao »novo« ili »pravo« oslobođenje, velika tekovina u stvaranju mogućnosti za veću afirmaciju albanske narodnosti. Nastao je opšti polet na Kosovu, investicioni radovi velikih razmera, stvoren je Univerzitet, mnoge nove institucije kulture i umetnosti. Međutim, u kritici tih poraženih rankovićevskih snaga, koja se često obnavljala, bilo je i preterivanja, pričalo se i šta jeste i šta nije[1], postupci

[1] Tako se, na primer, u »Vjesniku u srijedu«, br. 1001, od 7. VII 1971, pojavio dug članak izvesnog Nebila Durakua, pod naslovom *Tko se iseljava s Kosova*, u kome se tvrdi da se od 1953. od Brionskog plenuma CK SKJ, pa čak i jednu godinu posle njega, odnosno do kraja

Digitized by Google

UDB-e su s pravom žigosani, ali se u svemu tome zaboravilo da porazom tih snaga nisu bile dokraja poražene i iredentističke snage na Kosovu, da je UDB-a, u kojoj su bili i pripadnici albanske narodnosti, dala ne tako mali doprinos borbi protiv iredentizma, niti se odnos Albanije prema Jugoslaviji ma u čemu bitno menjao. Sem toga, u toj kritici se birokratski centralizam i unitarizam izjednačavao sa velikosrpskim hegemonizmom i nacionalizmom, što je, razume se, samo u određenoj meri bilo tačno, jer su birokratski centralizam i njegovi razni pojavni oblici ipak bili naš opšti, jugoslovenski fenomen. U nacionalističkoj euforiji s početka sedamdesetih godina, kada je albanski nacionalizam već uveliko počeo da diže glavu — kritika organizovanih socijalističkih snaga na Kosovu opet se usredsredila na birokratski centralizam kao velikosrpski hegemonizam, odnosno kao glavnu opasnost, dok je iredentizam i albanski nacionalizam više načelno, apstraktno i usputno apostrofiran. Otuda će i iseljavanje s Kosova postati »tabu tema«, između ostalog, i zbog opšte klime koja je bila stvorena u društvu. Za sve to vreme iredentizam[2] na Kosovu je tiho tavorio, ali je preživeo tu »nacionalističku krizu« s početka sedamdesetih godina.

Ali, u ovoj analizi se moramo vratiti koju godinu unazad, jer se birokratizam u Pokrajini Kosovo počeo ispoljavati i kao nacionalizam, ipak, nešto ranije.

Tome je, između ostalog, išla na ruku i činjenica što su Albanci sve više bili zastupljeni u celoj političkoj i samoupravnoj strukturi, što je i bio normalan proces ako se ima na umu da su oni u ranijem periodu bili potiskivani u tom pogledu, a i učešće albanske narodnosti u ukupnoj nacionalnoj strukturi stanovništva se rapidno, iz godine u godinu, povećava, bilo velikim natalitetom bilo iseljavanjem pripadnika drugih naroda, a nešto i doseljavanjem iz drugih krajeva. Krivo shvaćena upravo ta činjenica, odnosno isključivo pragmatički pristup u njenom tumačenju, kao i čitav splet drugih okolnosti o kojima je bilo reči, uslovili su da se *albanski nacionalni birokratizam sve više počeo predstavljati kao glavni reprezentant interesâ Pokrajine Kosovo,*

1967. godine iselilo tobože 230.000 stanovnika sa Kosova u Tursku, pa se dodaje da se »ovdje veoma malo ili nimalo radilo o iseljavanju Turaka, nego Albanaca«. Tim člankom, kojim se komentarisala proširena sednica PK SK Kosova, održana u junu 1971, htelo se reći da su se Albanci, pod pritiskom UDB-e, kao »pokršteni« Turci, u stvari, iseljavali s Kosova, a ne Srbi. Međutim, kasnije se ispostavilo da je to dezinformacija, da se brojka od 230.000 ne odnosi na Albance s Kosova, nego na ukupnu emigraciju iz Jugoslavije u periodu od 1953. do 1961. godine (vidi NIN br. 1076, od avgusta 1971). Ali, nije ništa učinjeno da se ta dezinformacija javno demantuje na Kosovu.

[2] Iredentizam je svojevrstan vid nacionalizma u njegovom negativnom značenju. *Iredenta* (od italijanske reči irredento — neoslobođen, koji je pod tuđom vlašću) označava šovinističku politiku svojatanja tuđih teritorija; teritorijalne pretenzije najčešće obrazlagane raznim »istorijskim pravima«, jezičkom, kulturnom i etničkom istovetnošću itd. Drugo značenje izražava težnju nacionalne manjine u nekoj zemlji da se sjedini sa zemljom maticom. Poznata *Italia irredenta* — italijanska šovinistička i fašistička težnja u prošlosti za okupacijom jugoslovenskih krajeva, na osnovu »istorijskih prava«.

Digitized by Google

svih radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti koji u njoj žive, i to upravo u ime toga što je albanska narodnost zaista činila pretežan deo kosovskog stanovništva. Na osnovu toga su pravljene razne analogije, razvila se i teza o albanskoj narodnosti kao »vodećem narodu« na Kosovu, pa se u krilu tog birokratizma javio i zahtev za državnim konstituisanjem te narodnosti, odnosno da Kosovo dobije status republike. Parola »Kosovo republika« je, tako, prvi put istaknuta u demonstracijama u Prištini 1968. godine.

Bilo je već tada, istina, različitih ocena o takvoj političkoj tendenciji, ali je preovladalo shvatanje da je ona u prvom redu rezultat negativnih iskustava što ih je Pokrajina imala u prethodnom periodu, posebno u vreme delovanja onih snaga koje su odlučno osuđene na Četvrtom plenumu CK SKJ. Jer, to delovanje je zaista nagomilalo dosta nepoverenja, naročito u redovima albanske narodnosti, stvorilo čak i izvestan strah u pogledu budućeg razvoja politike nacionalne ravnopravnosti. S druge strane, na takvu tendenciju se gledalo i kao na izraz određene idejne zbunjenosti, dezorijentacije, pragmatičko-mehaničkog pristupa ne samo složenim i delikatnim međunacionalnim odnosima, nego i drugim bitnim pitanjima samoupravljanja i društva, čega je tada bilo i u drugim sredinama, jer je to bilo vreme kada se napuštala jedna etapa i ulazilo u novu etapu, odnosno kada se na širokom frontu počeo razgrađivati birokratski centralizam i unitarizam i stvarati pretpostavke za brži razvoj samoupravljanja, a u tom sklopu i za produbljivanje politike i prakse nacionalne ravnopravnosti. Pošlo se, naravno, i od onog poznatog Lenjinovog stava da, kad je reč o nacionalnim manjinama, bolje je ne dosoliti nego presoliti.[3] Ali, nije se išlo ni na idejno-teorijske i političke koncesije, jer zahtev za državnim konstituisanjem narodnosti (nacionalne manjine) nema ničeg zajedničkog sa razvojem našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, na osnovama socijalističkog samoupravljanja, ravnopravnošću naroda i narodnosti i jačanjem njihovog povezivanja i jedinstva, kao ni sa marksističkom teorijom. Drugovi Tito i Kardelj su u nekoliko navrata — istina, u internim raspravama i razgovorima — obrazloženo kritikovali takvu političku tendenciju, a bilo je i nekoliko javnih reagovanja, ali, na žalost, vrlo malo. Ipak, imao se utisak da je »stvar legla«[4], da je u pitanju idejna dezorijentacija o kojoj je već bilo govora.

Razvoj događaja je, međutim, pokazao da je birokratizam iz redova albanske narodnosti, pored izvesne idejne zbunjenosti i dezorijentacije, bio u to vreme još nejak, nedovoljno učvršćen, a iznad svega nedovoljno povezan sa malograđansko-nacionalističkim

[3] Vidi: V. I. Lenjin, *K pitanju o nacionalnostima ili o »autonomizaciji«*, u izboru tekstova Marksa, Engelsa i Lenjina o nacionalnom pitanju, »Svjetlost«, Sarajevo, 1973, str. 188—189. U daljem tekstu: *Nacionalno pitanje*, kao opštecitirani izvor.

[4] Vidi članak Kire Hadži Vasileva: *Samoopredeljenje i samoupravljanje*, »Komunist« (dva nastavka), od 14. XI 1968. i 21. XI 1968, koji je jedna od retkih javnih reakcija na parolu »Kosovo republika« u to vreme, a u kome se iznose i teorijski stavovi zašto Kosovo ne može biti republika.

Digitized by Google

snagama, posebno iz redova još malobrojne inteligencije. Snage iredentizma su se oporavljale od svog dugog »rata« sa UDB-om, ali su parolu »Kosovo republika« dočekale sa izvesnim iznenađenjem, zazorom i nepoverenjem, upravo zbog toga što ona izvorno nije njihova, mada su se priključile demonstracijama 1968. godine, jer njihovoj prirodi, u krajnjoj liniji, odgovara sve što vodi destabilizaciji i zaoštravanju političke napetosti u našoj zemlji. Nacionalni birokratizam[6], iako je bio iznenađen »opštom podrškom« iredentizma, nije težio političkom savezu sa njim, čak se od njega vrlo oštro ograđivao, bar u to vreme, jer postoji razlika u njihovoj prirodi i ciljevima. Iredentizam na Kosovu deluje u svom kompleksnom vidu: i kao pokret za odvajanje od Jugoslavije i sjedinjenje s Albanijom, ali i kao šovinističko-ekspanzionistička akcija države Albanije, kao težnje za aneksijom, teritorijalnim prekrajanjem granica, na osnovu tobožnjih »istorijskih prava«, mentalno-psiholoških međusobnih »simpatija stanovništva«, »čistog etnosa« itd. Razume se, albanski iredentizam se, pored toga, javlja i kao ideološki fenomen koji nudi drugu socijalističku alternativu, to jest državni kolektivizam, s bitnim crtama primitivnog komunizma. Njegova osnovna parola jeste »Velika Albanija«, a birokratsko-etatističkog nacionalizma u albanskoj narodnosti — »Kosovo republika«, a to nisu prosti identiteti ni istovetne ideološke tvorevine, ni po formi ni po sadržaju, bez obzira na to što im je frazeologija i »argumentacija« ponekad slična ili podudarna.

Pod prvom parolom nastupaju informbirovsko-staljinistički neprijatelji socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, nama dobro poznati i s lica i s naličja, koji su spremni na udruživanje i s crnim đavolom, raznim emigrantskim krugovima i stranim agenturama, da bi ne samo destabilizovali i dezintegrisali našu zajednicu, nego i da bi komadali i prisvajali pojedine njene delove. Pod drugom parolom — »Kosovo republika« nastupaju birokratsko-etatističke i nacionalističke snage iz redova albanske narodnosti, ujedinjeni birokrati i nacionalisti, koji, svojom idejnom zbunjenošću i tvrdoglavošću, nastoje da mehaničkim državno-pravnim garantijama rešavaju probleme albanske narodnosti na Kosovu, a praktički žele da se, zbog svojih uskih i ličnih interesa, popnu na grbaču te narodnosti i drugih naroda na Kosovu. Reč je, dakle, o idejno-političkoj težnji nosilaca pokrajinskog birokratizma i nacionalizma, sa separatističkim predznakom, ali ne isključivo na iredentističkoj osnovi pripajanja Kosova Albaniji. Birokratski nacionalizam, sa separatističkom težnjom, može — hipotetički govoreći — imati i drugih pretenzija i aspiracija, ali se o njima ne može nagađati bez argumenata. Nije to, dabome, jedini nacionalni birokratizam u ovoj zemlji koji nam je pravio razne teškoće — istina, različite po težini i posledicama, pa smo uspevali da se s njima obra-

[6] U ovom radu koristićemo se i terminima »nacionalni birokratizam« i »birokratski nacionalizam«, mada su neprecizni, strogo uzev i — netačni, jer nije reč o birokratizmu u matičnoj naciji, nego u delu albanske narodnosti (nacionalne manjine), ali usled nedostatka boljeg izraza i racionalnosti izražavanja upotrebljavaćemo oba termina.

Digitized by Google

čunamo. Birokratski nacionalizam na Kosovu je otišao najdalje u svojoj eskalaciji. No, bez obzira na to, ne sme se zaboraviti da on, sa svom svojom kontrarevolucionarnom, birokratskom nakaznošću i neprihvatljivošću, ipak dolazi iz redova albanske narodnosti, koja se, na žalost, usled teškog istorijskog nasleđa, još uvek bori s najvećim teškoćama u ovoj zemlji.

Prema tome, u idejno-političkoj diferencijaciji koja se sada odvija na Kosovu, kao i u svim raspravama van Kosova o proteklim događajima na Kosovu, treba praviti razliku između albanskog iredentizma i birokratskog nacionalizma na Kosovu, između nosilaca parole »Velika Albanija« i parole »Kosovo republika«. Razume se, to treba da čine u prvom redu komunisti i radni ljudi na Kosovu, njima su najpotrebnije detaljne analize te vrste. Jer, jedan je oblik diferencijacije, recimo, učestvovanje u demonstracijama, a sasvim drugi — na koji se način ko u njih uključivao, je li koračao pod parolom »Velika Albanija« ili »Kosovo republika«, često i ne znajući šta one znače i kakve bi sve posledice mogle izazvati po našu jugoslovensku zajednicu. Oni van Kosova, koji raspravljaju i pišu o Kosovu, posebno moraju imati na umu tu *differentia specifica* između iredentizma i birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti, jer, trpajući sve u isti koš, ne mogu pravilno razaznavati prave boje aktera kosovskih događaja. A politički daltonizam, najčešće nezlonameran, može u ovom slučaju poslužiti samo onima koji po svaku cenu insistiraju na »kolektivnom stidu« albanske narodnosti, koji i presoljavaju umesto da ne dosoljavaju! Sa svom svešću o težini stvorene situacije, posebno onom njenom delu koji je prouzrokovala ta nesrećna parola »Kosovo republika«, smatramo da i ovoga puta, kao komunisti i marksisti, treba da se držimo one Lenjinove maksime, to jest da je »u datom slučaju bolje presoliti na stranu popustljivosti i mekoće prema nacionalnim manjinama nego nedosoliti«.

Na drugoj strani, to ni u kom slučaju ne znači da možemo praviti idejno-političke kompromise i koncesije. Kasnije ćemo i pokušati da se razgraničimo i odredimo prema paroli »Kosovo republika«, ali prethodno dovršimo razmatranje odnosa između iredentizma i birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti.

U razvoju birokratizma iz redova albanske narodnosti, osobito posle 1968. godine, dogodilo se manje-više isto što i sa drugim nacionalnim birokratizmima u našoj zemlji. Emancipujući se od birokratskog centralizma i unitarizma, a težeći da se predstavi kao jedini tumač globalnih interesa »svoje« nacije i »svoje« radničke klase, svaki birokratizam u svakoj našoj republici i pokrajini zakonomerno je težio da se poveže, da napravi intiman politički savez sa malograđanskim nacionalističkim grupama, posebno s grupama u nacionalnoj inteligenciji: nauci, kulturi i umetnosti. Jer, birokratija poseduje institucije i moć, ali ne poseduje u dovoljnoj meri nacionalistički duh; inteligencija uglavnom ne poseduje institucije (čak i u eminentno njenim institucijama birokratija teži da joj nametne »svoje ljude«), ali poseduje svest i znanje o nacionalnom biću, može stvarati nacionalističku ideologiju i nacionalne mitove,

Digitized by Google

pa stoga takvo ujedinjavanje, naravno, ne samo birokratije i nacionalističkog dela inteligencije, već i svih drugih nacionalističkih snaga, i jeste pretpostavka stvaranja i nastupanja nacionalnog birokratizma kao predstavnika globalnih interesa nacije, pa, evo, sada i narodnosti. U borbi Saveza komunista, radničke klase i radnih ljudi za samoupravljanje, posebno za njegov proboj na globalni društveni plan — bilo u okviru nacionalnih kolektiviteta bilo u okviru cele jugoslovenske zajednice — ta sprega nacionalne birokratije i nacionalističke inteligencije pokazala se kao jedan od njihovih najžilavijih protivnika, na kojeg su utrošili dosta vremena i truda, doživljavali čak i privremene poraze, ali i pobede, iako se ne mogu pohvaliti da su toj pojavi došli glave, ona ih kao senka i danas prati.

To se, upravo, dogodilo i na Kosovu. Birokratizam u delu albanske narodnosti mogao je snažnije nastupiti i eskalirati tek onda kada je kao saveznika dobio nacionalistički nastrojenu inteligenciju iz redova sopstvene narodnosti. Mlada i poletna, nadahnuta i srećna što joj se prvi put pružila mogućnost da se, i na naučnom i na kulturnom polju, bori za afirmaciju svoje narodnosti, tačnije — da slobodno stvara svoju nauku, kulturu i umetnost — ta inteligencija je u relativno vrlo kratkom roku zaista ostvarila vanredne rezultate. Nikome nije naročito ni smetalo što se, u zanosu i težnji da što više i što pre stvori, tu i tamo javljao po koji nanos nacionalnog romantizma. Do obrata je, međutim, došlo kada je birokratizam napravio čvrst politički savez s nacionalističkim delom inteligencije, kada je, zbog svojih potreba i uverenja da će sve probleme albanske narodnosti rešiti navodno putem njenog državnog konstituisanja, zahtevao od inteligencije »naučne dokaze« i »istorijsku argumentaciju« za ostvarenje svojih zamisli. A takvi »dokazi« i »argumenti« mogli su se naći i nalazili su se jedino u Tirani, njenim arhivama, istoriografiji, pa čak i u istoriji Partije rada Albanije. Otuda i »potreba« sve intenzivnije naučne i kulturne saradnje Kosova i Albanije, a ona se, ako se izuzmu tiranski predavači u tehničkim naukama, svela uglavnom na istoriografiju, etnografiju i folkloristiku, pa i na nekritičko štampanje u Prištini naučnih i literarnih dela pojedinih autora iz Albanije. Kao rezultat te saradnje nastale su i teze o »ilirsko-albanskom etnikonu« kao »autohtonom«, o »čistom etnosu« na »kompaktnim albanskim teritorijama« — sve ono što budi i stvara nacionalistički duh, što je »opijum za narod«, posebno za mladu generaciju itd. I — ono što je najgore, ti »dokazi« i ti »argumenti«, sadržani u jedinstvenoj nacionalističkoj literaturi, mogli su poslužiti i za jednu i za drugu parolu — i za »Veliku Albaniju« i za »Kosovo republika«. To je i unelo najveću pometnju i ideološku zbrku, ali je dobro poslužilo za indoktrinaciju i manipulaciju, naročito s mladom generacijom. Možda je birokratski nacionalizam i računao s tim, s podrškom iredentizma, ne bi li pritisak u jugoslovenskoj javnosti da se dobije »status republike« bio što snažniji i impresivniji, ali je u svemu tome i iredentizam video svoju šansu, pa je podržao parolu »Kosovo republika« kao svoju prelaznu, taktičku varijantu.

Digitized by Google

Koliko god izgledalo da je uspostavljena »ljubav na distanci« između birokratskog nacionalizma u delu albanske narodnosti i albanskog iredentizma, teško je verovati da je između njih uspostavljen i politički savez.

III

Posle nastojanja da prikažemo kako je tekao negativni politički proces koji je izbacio parolu »Kosovo republika«, pred nama je sada zadatak da pokušamo objasniti i dokazati zašto SAP Kosovo ne može biti republika. Postoji za to više razloga, o njima se vode i javne rasprave, posebno o doslednijoj primeni rešenja koja sadrže Ustav SFRJ i Ustav SR Srbije, pa je, možda, i suvišno celoj stvari prilaziti samo iz tog ugla.

U našem dosadašnjem izlaganju već je ukazano na to da bi pravo nacije na samoopredeljenje predstavljalo puku fikciju ukoliko se politički ne bi izrazilo i kao pravo na formiranje nacionalne države, odnosno kao pravo na samootcepljenje iz sastava višenacionalne države. To je Lenjinov princip, koji je on formulisao i na ovakav način: »To znači da »samoodređenje nacija« u programu marksista *ne može* imati, s istorijsko-ekonomskog gledišta, drugog značenja do političko samoodređenje, državna samostalnost, obrazovanje nacionalne države.«[6]

Istorijski razvoj, po Lenjinu, poznaje dve tendencije u nacionalnom pitanju. Prvu — buđenje i stvaranje nacionalnih pokreta, borbu protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, stvaranje nacionalnih država. Drugu — stalno razvijanje i povezivanje nacija i njihovih država na svim poljima ljudske delatnosti, lomljenje svih nacionalnih pregrada, stvaranje internacionalnog jedinstva kapitala, ekonomskog života uopšte, nauke, politike itd. »Obje tendencije su — kaže Lenjin — svjetski zakon kapitalizma. Prva prevladava u početku njegovog razvoja, druga karakterizira zreli kapitalizam, kapitalizam koji ide svom pretvaranju u socijalističko društvo.«[7]

U tome je i sadržana progresivna, civilizacijska strana nastajanja nacija, kao velikih društvenih grupa, i njihovo konstituisanje u nacionalne države. Tamo gde taj proces nije bio doveden do kraja, gde su ostale višenacionalne države kao što su bile carska Rusija ili stara Jugoslavija — to su bili izuzeci evropske kapitalističke istorije i njenog kašnjenja na ovim prostorima. Nacionalna država je, dakle, »pravilo« kapitalizma, »država sa šarenim nacionalnim sastavom je zaostalost ili izuzetak« (Kaucki), pa su te »zaostalosti« i te »izuzetke« morale da rešavaju socijalističke revolucije.

U tom procesu stvaranja nacionalnih država, međutim, nikad nisu mogle da se povuku državne granice tako da u njihovom sastavu ostane potpuno »čisto« i »homogeno« nacionalno stanovništvo, odnosno da svi pripadnici jedne države budu ujedno i iste nacionalnosti. Zbog toga su, sticajem različitih istorijskih okolnosti, manji

[6] *Nacionalno pitanje*, str. 64.
[7] Isto.

Digitized by Google

ili veći delovi pojedinih nacija morali da ostanu van granica svojih nacionalnih država, to jest da se nađu u svojstvu nacionalne manjine u drugoj nacionalnoj državi. To je posebno bilo karakteristično za proces stvaranja nacionalnih država na Balkanu.

Našavši se kao nacionalna manjina u okviru druge države, za nju je osnovno, vitalno pitanje da se obezbedi od svakog oblika nacionalnog ugnjetavanja i diskriminacije, da ima puna nacionalna prava, upotrebu maternjeg jezika i škola na svome jeziku — jednom rečju, sve nacionalne slobode i punu ravnopravnost sa pripadnicima nacije s kojom živi zajedno i — što je vrlo važno — da se ta ravnopravnost i zakonski garantuje, upravo zbog toga što se kao manjina ne može konstituisati u nekakvu posebnu »državu« u već postojećoj državi. »Ni najmanjeg tlačenja, ni najmanje nepravednosti prema nacionalnoj manjini! — to su principi radničke demokratije.«[8]

Tog principa o nacionalnim manjinskim slobodama, kao sastavnom delu ljudskih sloboda uopšte, malo se ko ili se gotovo niko dosledno ne pridržava na ovom belom svetu, pa ni u dobroj staroj Evropi, u kojoj je najpre istorijski i otpočeo proces formiranja modernih nacija. Te slobode, na ovaj ili onaj način, ograničavaju, zakidaju, krnje ili potpuno poništavaju čak i oni koji se busaju u prsa svojom demokratijom, pa i bore za ljudska prava u drugim zemljama, kao da prava i slobode nacionalnih manjina nisu *par excellence* sastavni deo tih elementarnih čovekovih prava i sloboda. To se čini i na Zapadu i na Istoku; radnički i komunistički pokret, osobito u pojedinim periodima, upravo je na pitanju ravnopravnosti nacionalnih manjina padao na ispitu, a pojedine partije ni dan-danas ne mogu da se oslobode asimilatorskog, pa i šovinističkog odnosa prema nacionalnim manjinama. U vreme staljinizma, recimo to otvoreno, pa i u procesu homogenizacije na osnovu idejnog koncepta o takozvanoj jedinstvenoj »socijalističkoj naciji« — u pojedinim socijalističkim zemljama potpuno su nestale ili polako nestaju ne tako male nacionalne manjine pojedinih jugoslovenskih nacija, dok manjine tih istih nacija koje žive u Jugoslaviji imaju ista nacionalna prava i slobode kao što ih imaju nacije koje se nalaze u sastavu Jugoslavije.

To su opštepoznate i priznate činjenice i one se ne mogu prećutkivati ni zaobilaziti ni sada, kada se u evropskoj štampi, i zapadnoj i istočnoj, piše o takozvanim kosovskim događajima, kada se tu i tamo pokušava krivotvoriti stvarni položaj nacionalnih manjina u našoj zemlji. A potpuno ravnopravan položaj nacionalnih manjina sa nacijama u sastavu Jugoslavije nije pao s neba niti je plod neke demagogije ili privremene taktike, nego kruna delâ trajne politike i strategije jugoslovenske socijalističke revolucije i rezultat upornosti njenih subjektivnih snaga da tu politiku i strategiju stalno i dosledno ostvaruju u praksi. Stvar je u tome što te strategije, kao temeljne marksističke politike i prakse u ostvarivanju ravnopravnosti nacionalnih manjina, gotovo i da nema u mnogim

[8] Isto, str. 55.

Digitized by Google

partijama radničkog i komunističkog pokreta, te otuda i sporovi čak i među pojedinim socijalističkim zemljama. I ne samo sporovi oko asimilacije, nego i padanje na pozicije buržoaskog nacionalizma, s pretenzijom da se prekrajaju državne granice i pripajaju delovi jedne države drugoj, samo zbog toga što na tim delovima, zajedno sa stanovništvom jedne nacije, živi i nacionalna manjina. Tako je sámo postojanje nacionalnih manjina, na žalost, postalo izvor sukoba i razdora među narodima, čak i među onima u kojima je otvoren socijalistički proces.

Uprkos tome, Savez komunista i jugoslovenska socijalistička samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, pored toga što su svojom revolucijom obezbedili punu ravnopravnost svih nacija i nacionalnih manjina, ističu načelo: nacionalne manjine nisu i ne smeju biti *jabuka razdora, već mostovi koji spajaju narode.* Tog načela su se držali i držaće se uvek, bez obzira na dobre ili loše odnose sa matičnim nacijama čije se nacionalne manjine nalaze u našoj zemlji. Iako je nova Jugoslavija u posleratnom periodu često bila primorana da se brani od spoljnih napada, bilo od kojeg suseda, čak i u periodu kada su manjinama njenih naroda u pojedinim susednim zemljama drastično gažena elementarna prava — razvitak nacionalnih manjina u Jugoslaviji je tekao normalno i bez potresa, jer čitava naša strategija još iz predratnog perioda, narodnooslobodilačkog rata i revolucije i izgradnje socijalizma na osnovama socijalističkog samoupravljanja — počiva na principijelnom, marksistički zasnovanom odnosu prema nacionalnim manjinama.[9]

Otišlo se čak dotle da je stari termin »nacionalna manjina« zamenjen terminom »narodnost«, da bi se i na taj način izrazila njihova puna ravnopravnost s nacijama u sastavu Jugoslavije[10] što, ponekad, stvara i terminološke zabune van naše zemlje. Sve to, bar neke bitne elemente te naše strategije prema nacionalnim manjinama, trebalo je reći da bi se bolje razumeo problem o kojem raspravljamo, to jest zašto se albanska narodnost na Kosovu ne može konstituisati u posebnu državnu organizaciju ili — što je isto — zašto Kosovo u postojećem federativnom uređenju ne može imati status posebne republike. Po našem uverenju, za to postoje mnogi principijelno-teorijski razlozi, koje ćemo ovde pokušati da izložimo.

Prvi razlog. Konstituisanje nacionalnih manjina, odnosno narodnosti u zasebnu državu predstavljalo bi retrogradan, aistorijski proces, a sa stanovišta radničkog pokreta i marksizma vraćanje sitnoburžoaskoj, građanskoj koncepciji društva, nacionalnosti »uop-

[9] Vidi *Zaključke Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina* od 2. marta 1959. godine, a objavljene u »Komunistu« od 28. juna 1968.

[10] Dokle ide nastojanje da se nacionalne manjine, odnosno narodnosti u Jugoslaviji osećaju potpuno slobodnim i ravnopravnim, pokazuje i to što njihovi pripadnici, u raznim svečanim i drugim sličnim prilikama, ističu i zastave država svojih matičnih nacija. To nekome može izgledati i paradoksalno, jer su zastave simboli država, a ne nacija; karakter država i njihovih režima se menja, a s tim promenama obično se menjaju i zastave, delimično ili u potpunosti, ali to je uobičajena praksa i niko je ne menja.

Digitized by Google

šte« i nacionalističkoj ideologiji, u kojoj bi akcenat bio stavljen samo na etničke faktore i zajednicu jezika, čak više na feudalno-plemenske nego na savremene buržoaske odnose i poglede na nacionalnu organizaciju društva. Stajalište ragničke klase, radničko-klasni pristup takvoj organizaciji nacionalnog života bio bi napušten, ne samo zato što bi se rasparčao i razjedinio radnički pokret, što bi principi njegove organizacije kao bitne pretpostavke njegovog jedinstva i delovanja bili onemogućeni, nego što bi se u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, odnosima proizvodnje pre svega, razvile tendencije potpuno suprotne svetsko-istorijskim tokovima savremene proizvodnje vrednosti, moderne nauke i tehnologije. Jednostavno, bila bi potkopana ili bitno ugrožena objektivna svekolika društvena osnova borbe za progres, demokratiju i socijalizam, jer polazna osnova takve organizacije društva ne bi bila radnička klasa, nego — nacionalnost!

U društvenoj teoriji je dobro poznato kako je tekao istorijski proces formiranja modernih nacija i njihovih nacionalnih država, kakvi su sve činioci doprineli njihovom konstituisanju. Ovde nije reč o tome, nego o delovima već postojećih nacija, njihovim nacionalnim manjinama koje bi trebalo da se »samoopredele u državu«, ali na teritoriji druge države — države u kojoj žive. Treba, dakle, da se »otvori« nekakav proces koji ne poznaje dosadašnja istorija. Istorijske procese, međutim, pokreću i otvaraju određene klasno-političke snage na osnovu ciljeva i pretpostavki koje otkrivaju u objektivnoj društvenoj stvarnosti i njenim protivrečnostima. Ako je tako, postavimo pitanje: na osnovu kakvih objektivnih svetsko-istorijskih tendencija se postavlja takav zahtev, koji su bitni postulati i kriterijumi njegovog eventualnog ostvarenja? Pre odgovora na to pitanje pogledajmo nacionalnu strukturu stanovništva SR Srbije (na sledećoj strani), jer u njoj, pored srpskog naroda, živi i više nacionalnih manjina, odnosno narodnosti.

Ova tabela pokazuje da, pored Srba i pripadnika svih drugih nacija u sastavu Jugoslavije, u SR Srbiji živi deset narodnosti, mada ih ima još, ali verovatno sa zanemarujuće malim brojem pripadnika. Isto tako, vidi se da se učešće albanske narodnosti u ukupnoj strukturi stanovništva stalno povećava, dok drugih stagnira ili čak opada, na šta utiču mnogi razlozi — od nacionalno mešovitih brakova do povećavanja kategorije Jugoslovena itd.

Ako se zahtev za konstituisanjem albanske narodnosti u zasebnu državu izvodi samo na osnovu njene veličine u SR Srbiji, onda procenat od 13 do 14 odsto (koliko se pretpostavlja da će po ovogodišnjem popisu biti Albanaca) u odnosu na ukupno stanovništvo Srbije — ne mora biti neki imperativni argument, jer albanska narodnost predstavlja jedva jednu sedminu tog stanovništva. Ako se, pak, polazi od veličine albanske narodnosti u odnosu na druge narodnosti u SR Srbiji — onda se, verovatno, sugeriše veličina date narodnosti, odnosno broj njenih pripadnika, kao bitan kriterijum za organizovanje njene »države«. Koji je to, onda, »optimalni« broj koji treba da dostigne svaka narodnost da bi se konstituisala u »državu«, ko bi utvrđivao »pravednost« tog broja ili se, mo-

Digitized by Google

Nacionalni sastav stanovnika SR Srbije

	1948.		1953.		1961.		1971.	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
UKUPNO	6527966	100,0	6979154	100,0	7642227	100,0	8446581	100,0
Crnogorci	74860	1,0	86061	1,2	104753	1,4	125260	1,5
Hrvati	169864	2,6	173246	2,5	196409	2,6	185894	2,2
Makedonci	17917	0,3	27277	0,4	36288	0,5	42675	0,5
Muslimani	17315	0,3	81081	1,2	93467	1,2	154327	1,8
Slovenci	20998	0,3	20117	0,3	19957	0,2	15957	0,2
Srbi	4823730	73,9	5152939	73,8	5704686	74,6	6016811	71,2
Albanci	532011	8,2	565513	8,1	699772	9,1	984760	11,7
Bugari	59472	0,9	60146	0,9	58494	0,8	53800	0,6
Česi	6760	0,1	5948	0,1	5133	0,1	4149	0,0
Italijani	863	0,0	636	0,0	586	0,0	566	0,0
Mađari	433701	6,6	441907	6,3	449587	5,9	430314	5,1
Rumuni	63130	1,0	59705	0,9	59505	0,8	57419	0,7
Rusini*	22667	0,4	23720	0,3	25650	0,3	26251	0,3
Slovaci	73140	1,1	75027	1,1	77837	1,0	76733	0,9
Turci	1914	0,0	54526	0,8	44434	0,6	18220	0,2
Romi	52181	0,8	58800	0,8	9826	0,1	49894	0,5
Ostali	157443	2,4	89911	1,3	30152	0,4	35545	0,4
Nisu se nacionalno izjasnili prema čl. 41. Ustava SFRJ	—	—	—	—	—	—	4486	0,1
Jugosloveni	—	—	—	—	20079	0,3	123824	1,5
Regionalna pripadnost	—	—	—	—	—	—	9428	0,1
Nepoznato	—	—	1994	0,0	5604	0,1	30274	0,4

* Uključeni i Ukrajinci.

Digitized by Google

žda, može poći od »mehaničke analogije«: svaka narodnost, kad dostigne broj pripadnika najmanje nacije u našoj federaciji, »automatski« stiče pravo na »nacionalnu državu«! Takve analogije su se, na žalost, pravile upoređivanjem pripadnika crnogorske nacije, pa i nekih drugih, i pripadnika albanske narodnosti, pa pošto je broj ovih drugih prevazišao broj onih prvih, ta zdravorazumska rezonovanja, polazeći od tog kvantitativnog odnosa brojeva, »smatraju« da je albanska narodnost »stekla pravo« na »državu«, odnosno na »republiku«.

Apstrahujmo za trenutak činjenicu da Crnogorci nemaju drugu nacionalnu državu osim SR Crnu Goru, a da Albanci imaju već jednu — SNR Albaniju, ali je istorijski razvoj, bez obzira na to kakav je bio, na svoj način ipak bio »pravedan« — svaki narod koji je uspeo da se konstituiše u naciju, uspeo je i da obrazuje svoju nacionalnu državu, bez obzira na to kolika ona bila — mala ili velika! Ako se istorija tako »ponašala« prema svim nacijama i njihovom pravu na samoodređenje putem nacionalne države, kako je moguće drugačije pristupiti celoj stvari kad je reč o delovima već postojećih nacija, odnosno o nacionalnim manjinama!? Da li se tu može ići ispod nivoa rečene »istorijske pravednosti«, pa zažmuriti, napraviti izuzetak od pravila, i nekakvom arbitrarnom odlukom »dati« privilegiju albanskoj narodnosti na Kosovu da se organizuje u državu? U ime čega bi bila moguća takva arbitrarnost? Ako je suditi prema zahtevu koji je nastao na Kosovu — u ime »većeg i sigurnijeg« obezbeđenja »principa ravnopravnosti« albanske narodnosti! A kad je reč o »principu ravnopravnosti« — taj princip bi morao da važi za svaku narodnost u SR Srbiji, i u svakoj drugoj republici, nezavisno od njene veličine, to jest od broja njenih pripadnika. Princip i nije princip ako važi samo za jednu, a ne i za sve druge narodnosti, onda bi se »u ime« ravnopravnosti uspostavila faktička neravnopravnost među narodnostima (nacionalnim manjinama) u našoj zemlji: jedne bi imale, a druge ne »pravo« na stvaranje »svoje države«.

Ako bi, opet, to »pravo«, kao izraz principa ravnopravnosti, pripalo svima — onda bi samo u SR Srbiji moglo da nastane desetak državica narodnosti; pored Albanaca, to pravo bi mogli da koriste Mađari, Slovaci, Rumuni i drugi; točak istorije bi počeo da se okreće unazad, ka srednjovekovlju, a takvo veštačko usitnjavanje društvenih i ekonomskih struktura, po principu državica narodnosti, ne samo što bi poništilo dosadašnji progresivni tok integracije i internacionalizacije ljudskog društva, nego bi ga vratilo nazad[11], na »svakojake srednjovekovne starudije«, o kojima je Marks raspravljao još u *Građanskom ratu u Francuskoj*.

[11] »Država Njujork... — kaže Lenjin o procesu asimilacije koju vrši kapitalizam — nalik je na mlin koji melje nacionalne razlike. A to što se u velikim internacionalnim razmjerama događa u Njujorku, događa se i u svakom velikom gradu i fabričkom naselju. Ko nije utonuo u nacionalističke predrasude, taj ne može da u tom procesu asimilacije nacija koju vrši kapitalizam ne vidi golem istorijski progres razbijanja začaurenosti raznih medvjeđih kutova — osobito

Digitized by Google

Eto, do toga bi, u osnovi, dovelo ovu našu Jugoslaviju ostvarenje parole »Kosovo republika«! Izvinjavamo se čitaocu zbog primenjenog načina izlaganja, ali tu ne možemo ništa popraviti; taj način nam je nametnut samim predmetom — »Kosovo republika«, tom apsurdnom i reakcionarnom idejom rođenom u glavi nekog iredentiste ili okorelog upornog birokrate i nacionaliste na Kosovu.

Drugi razlog. Jedna nacija, po Marksovim i Lenjinovim shvatanjima, ne može imati dve nacionalne države. To je samo po sebi razumljivo, jer je bio jedinstven proces formiranja svake nacije, a s one strane granica njene nacionalne države mogli su ostati njeni manji ili veći delovi (gotovo po pravilu su i ostajali), ali oni se u drugim, obično susednim, državama javljaju kao nacionalne manjine. Ako bi se, međutim, prihvatio princip da se nacionalne manjine mogu i državno organizovati, onda bi, po pravilu, došlo do stvaranja dve ili čak više država i državica čiji bi stanovnici bili pripadnici jedne te iste nacije. Ne treba posebno ni naglašavati u kojoj meri bi to opteretilo raznim opasnostima ne samo naciju u kojoj bi takvi procesi bili otvoreni, nego i međunarodne odnose povodom nastajanja dveju paralelnih država jedne te iste nacije. Kako je današnji svet podeljen na vojno-političke blokove, a ta podeljenost je u Evropi izuzetno izražena, lako je pretpostaviti zainteresovanost pojedinih blokova i njihovih sila za sudbinu tih »novonastalih« država, njihovu spoljnopolitičku orijentaciju, idejno-politički karakter njihovih unutrašnjih uređenja itd., a sve to ne bi moglo da »prođe« bez oštrih konfrontacija, pa i sukoba. Na to, uostalom, upućuje i iskustvo s postojanjem »dvojnih« nacionalnih država u jednoj naciji, stvorenih ishodom drugog svetskog rata i »sankcionisanih« kasnijim razvitkom vojno-političkih blokova. Granica koja razdvaja te paralelne nacionalne države u jednoj te istoj naciji jeste, po pravilu, ujedno i granica među vojno-političkim blokovima, što, samo po sebi, govori o tome da te države nisu tvorevine normalnog, prirodnog ekonomskog, kulturno-etničkog razvitka u jednoj naciji, nego njihove veštačke podele koju je doneo jedan veliki rat.[12]

Treći razlog. Ako bi došlo do stvaranja dve ili više nacionalnih država iste nacije, mogućan je dvojak proces u njihovom kasnijem

---

u zaostalim kao što je Rusija« (*Nacionalno pitanje*, str. 66). Lenjin je, dabome, bio za dobrovoljnu asimilaciju, lišenu svakog nasilnog pritiska i ugnjetavanja, a za ravnopravnost nacionalnih manjina. KPJ, odnosno SKJ od dolaska Tita na njeno čelo nije se nikada zalagala ni za kakav oblik nacionalne asimilacije, već, naprotiv, uvek i dosledno samo za nacionalnu ravnopravnost.

[12] Priželjkujući takvo rešenje, »Zeri i populit« III kaže: »Albanci male Albanije, od gotovo tri miliona stanovnika ili velike Albanije... od preko pet miliona, svi su Albanci. Tome nemate šta da prigovorite, gospodo srpski šovinisti. Postoje dve Nemačke, Istočna i Zapadna, kao što postoje i dve Koreje, Severna i Južna, ali niko ne sumnja da postoji jedan narod i jedna nemačka nacija, kao što postoji jedan narod i jedna korejska nacija.« Na osnovu te analogije »Zeri i populit« se zalaže da albanska narodnost na Kosovu, kao deo albanske nacije, dobije još jednu nacionalnu državu.

Digitized by Google

razvoju: prvi, težnja za ujedinjenjem nacionalnih država iste nacije u zajedničku, objedinjenu državu, što bi značilo otcepljenje nacionalne manjine od države u kojoj se nalazila i njeno priključenje matičnoj državi. Time bi se pitanje ravnopravnosti nacionalne manjine *de facto* predstavilo kao teritorijalni problem, kao promena postojećih granica među pojedinim državama, a insistiranje na statusu nacionalne države (»republike«) u okviru ranije države pokazalo bi se kao obična farsa, sticanje državnog legitimiteta da bi se ostvario zamišljeni cilj — priključenje matičnoj državi. Drugi, ako bi na delu bio proces da se nacionalna manjina konstituisana kao nova nacionalna država zadrži u postojećem okviru, recimo u okviru federativne državne strakture, tada bi bila pojačana iredentistička aktivnost u odnosu na tu federativnu zajednicu, posebno na onu nacionalnu državu u čijem je sastavu ranije bila data nacionalna manjina, a bilo bi podele i u samoj nacionalnoj manjini — za i protiv otcepljenja. U oba slučaja pitanje date nacionalne manjine postavilo bi se kao teritorijalni problem — problem promene postojećih granica, a on se, verovatno, ne bi mogao rešiti drugačije nego ratnim sukobima. Mogućne su, naravno, i druge situacije, osobito onda ako su društvena uređenja u dvema državama iste nacije bitno različita; tada bi neminovno došlo do ideoloških sporova o tome čije je uređenje bolje i naprednije, a takvi sporovi se — kako to iskustvo pokazuje — najteže rešavaju ideološkom borbom mišljenja, u nju se unose, a često i ne biraju, svakojaka sredstva — od propagandno-psiholoških do vojnih.

Četvrti razlog. »Najjači« i »glavni argument« protagonista teze o »Kosovu kao republici« jeste »nacionalteritorijalistički« princip (Lenjinov izraz), koji se svodi na kvantitativni odnos u nacionalnom sastavu stanovništva. Ali, i kad se isključivo polazi od njega, taj »princip stanovništva« se ne primenjuje na ukupno stanovništvo SR Srbije, u kojem, na primer, učešće albanske narodnosti iznosi od 13 do 14 odsto, nego samo na nacionalni sastav stanovništva na Kosovu, kao da to Kosovo nije u sastavu SR Srbije, kao nacionalne države i društveno-političke samoupravne zajednice srpske nacije i pripadnika drugih nacija i narodnosti koji u njoj zajedno žive. No, pogledajmo, prethodno, nacionalni sastav stanovništva na Kosovu (tabela na str. 911).

Ova tabela, nesumnjivo, pokazuje da učešće albanske narodnosti u ukupnoj strukturi stanovništva na Kosovu rapidno raste, da već čini tri četvrtine tog stanovništva, ali da na Kosovu, pored albanske narodnosti, žive i pripadnici srpske, crnogorske i drugih nacija i narodnosti. Nema, dakle, »čistog etnosa« albanske narodnosti ni sada niti ga je ikad bilo na Kosovu, inače ne bi ni bilo albanske nacionalne manjine u sastavu Srbije ni u prošlosti ni sada, a prethodno smo videli da je taj brojčani odnos Srba i Albanaca na Kosovu nekada bio sasvim drugačiji. Pitanje nacionalne manjine se, dakle, po pravilu postavlja kao problem zajedničkog života na teritoriji s nacionalno mešovitim stanovništvom. Nije važno kolika je ta teritorija, da li je u pitanju opština, region, pokrajina ili republika, niti koliki je broj pripadnika nacionalne

Digitized by Google

Nacionalni sastav stanovništva Kosova

	Razlika u broju stanovnika 1981 i 1971. (+ ili −)	Popis 1971.	Popis 1981.	Indeks	Nacionalni sastav u %	
					1971.	1981.*
UKUPNO	340867	1243693	1584560	127,4	100,00	100,00
Albanci	+ 311256	916168	1227424	134,0	73,6	77,4
Srbi	− 18472	228264	209792	91,9	18,3	13,2
Crnogorci	− 4680	31555	26875	85,2	2,5	1,7
Turci	+ 331	12244	12575	102,7	1,0	0,8
Muslimani	+ 32591	26357	58948	223,7	2,1	3,7
Ostali	+ 19841	29105	48946	168,2	2,3	3,1

* Izvor: Zavod za statistiku SR Srbije.

manjine; ona je u svakom slučaju uža nacionalna grupa koja je u sastavu nacije, kao velike društvene grupe, pa su obe upućene na zajednički život.

Apstrahujmo za trenutak sva tri rečena razloga, prihvatimo pretpostavku da se nacionalna manjina organizovala kao država na jednom delu teritorije nacionalne države jedne nacije. Nacionalna manjina bi, koristeći »svoju« novonastalu državu, počela da se ponaša kao vodeća nacionalna snaga u toj državi, a u težnji da se emancipuje i, verovatno, da leči svoj »manjinski kompleks« — ona bi težila nacionalnoj homogenizaciji »svoje« teritorije, vršila manje ili više prikriven pritisak na iseljavanje stanovništva drugih nacionalnosti, stvarala veštačke migracije, koje bi imale izrazito nehuman nacionalistički karakter. Ako se i letimično pogleda tabela o nacionalnom sastavu stanovništva na Kosovu, može se zapaziti da se srpsko i crnogorsko stanovništvo, na primer, tamo smanjuje iseljavanjem, a zna se da takav trend dugo traje. I takva veštačka nacionalna razgraničenja, pogotovu kada bi bila praćena nacionalnim trzavicama i sukobima, brzo bi izazvala reakciju na drugoj strani — druge nacije bi se javile u odbranu svog dela stanovništva, a mogle bi i same preduzeti represivne korake za povratak stanovništva na teritoriju na kojoj se nacionalna manjina konstituisala kao država. Prirodno i ekonomski motivisane migracije, kao imperativ u razvoju društvene podele rada, mogle bi na taj način biti obustavljene, a to bi bilo regresivno, pa čak i reakcionarno!

Stoga je Lenjin bio protiv isključivosti da marksisti »staju na tle nacionalteritorijalističkog principa«, a zalagao se za takvo određivanje novih nacionalnih granica kakve odgovaraju savremenoj kapitalističkoj civilizaciji, a »ne birokratizmu i azijaštini«[13].

Peti razlog. Iluzija je misliti da striktno nacionalno razgraničenje, uključujući tu i nacionalne države malih i velikih nacija, čak i nacionalnih manjina, samo po sebi, obezbeđuje stvarni nacionalni suverenitet i ravnopravnost. Ako bi se rešenja za nacio-

[13] *Nacionalno pitanje*, str. 85—86.

Digitized by Google

nalnu ravnopravnost tražila isključivo putem države — onda bi se i odnosi među nacijama i nacionalnim manjinama zasnivali na odnosu snaga: veći i brojniji, u ekonomskom i vojnom smislu jači i razvijeniji, stalno bi nametali svoju volju i interese manjim i slabijim nacijama i narodnostima; neko bi stalno imao avangardnu, a ostali podređenu ulogu, ne samo u federaciji kao saveznoj državi, nego i u Savezu komunista. A u takvom odnosu snaga, po pravilu, u svakom društvu najgore prolaze relativno mali i najnerazvijeniji narodi i narodnosti.

Činjenica da se ravnopravnost užih nacionalnih grupa (narodnosti) traži i posmatra isključivo kroz funkcije države, pa i kroz sopstveno državno organizovanje, sama po sebi znači nepoverenje u sistem socijalističkog samoupravljanja, ali ukazuje i na etatističko-nacionalističku prirodu takvih zahteva. Drugim rečima, protagonisti takvih zahteva rešenje nacionalnih i međunacionalnih problema otkidaju od njihove realne radničko-klasne osnove, poništavaju sve prirodne veze između stvarnih tokova i događanja u društveno-ekonomskim odnosima i nacionalne ravnopravnosti. Stoga izlaz i rešenje »svog nacionalnog položaja« traže u eventualnom sporazumevanju i nagodbi među nacionalnim birokratijama, a kada to ne uspe — onda se koriste i raznim oblicima, posrednih ili neposrednih, pritisaka, uključujući i demonstracije izmanipulisanih i neobaveštenih delova stanovništva. To, razume se, nije nikakva specijalnost birokratskog nacionalizma u narodnosti; svojevrsno fetišiziranje nacionalne države je opštija tendencija poslednjih godina, ali o tome će nešto kasnije biti reči.

Šesti razlog. U sklopu parole »Kosovo republika« pojavila se i teza o takozvanom vertikalnom povezivanju svih pripadnika albanske narodnosti, nezavisno od društveno-političke zajednice u kojoj žive i rade. To bi značilo političko organizovanje po principu nacionalnosti, a ne po teritorijalnom principu, odnosno nacionalno organizovanje takozvanog bundovskog tipa, protiv kojeg se Lenjin energično borio.[14] To isto, po svojoj suštini, znači i takozvano teritorijalno okupljanje albanske narodnosti u Jugoslaviji pod jedan »kišobran«, odnosno priključenje delova Srbije, Makedonije i Crne Gore, navodno »kompaktnih albanskih krajeva«, zamišljenoj »Kosovo republici«, drugoj albanskoj nacionalnoj državi, ali u okviru

[14] Ratujući protiv »bundovaca«, nacional-liberalističkih i buržoaskih shvatanja nacionalnog pitanja, Lenjin je, kritikujući poznati »Austrijski program«, donet na Brnskom kongresu, i njegovu eventualnu primenu u Rusiji, između ostalog, rekao i ovu misao: »Općina njemačkih kolonista u Saratovskoj guberniji plus njemačko radničko predgrađe u Rigi ili Lođu, plus njemačko naselje kraj Petrograda itd. obrazuju »jedinstven nacionalni savez« Nijemaca u Rusiji. Očigledno je da *zahtijevati* takvu stvar, da učvršćivati takav savez socijaldemokrati ne mogu, mada oni niukoliko ne odriču, razumije se, *slobodu* svih saveza, među njima i saveza kojih mu drago općina koje mu drago nacionalnosti u datoj državi. Ali izdvajanjem, po državnom zakonu, Nijemaca itd. iz raznih krajeva i klasa Rusije u jedinstven njemački nacionalni savez mogu se baviti popovi, buržuji, malograđani, ko god hoće — samo ne socijaldemokrati« (vidi Lenjinove poznate *Kritičke bilješke o nacionalnom pitanju*, u: *Nacionalno pitanje*, str. 75).

Digitized by Google

Jugoslavije. Od svih, ta teza nam se čini najreakcionarnijom, jer se zasniva na dva bitna nacionalistička postulata: *nacional-izolacionizmu* i *nacional-šovinizmu*. Prvi bi vodio veštačkom, mehaničkom razbijanju i razgrađivanju složenih višenacionalnih zajednica, kakve su, zapravo, sve naše pomenute socijalističke republike. Pored toga, to bi bila osnova za zatvaranje albanske narodnosti u okvire svoga »etnikona«, uspostavljanje »kineskog zida« između »njene teritorije« i drugih naroda Jugoslavije, što je protivno objektivnim zakonitostima društvene i ekonomske integracije ljudi i naroda, stvaranju i razvijanju socijalističkog zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije. Takvo svojevrsno izolacionističko izopštenje iz života i komunikacija unutar Jugoslavije već bi, samo po sebi i po svojim motivima, predodredilo i položaj i funkciju te »novostvorene« nacionalne države, koja bi opet bila višenacionalna, ali sa većinom albanskog stanovništva. Tendencija bi bila da se apsolutizuju interesi albanske narodnosti, da se ona učvrsti u položaju »vodeće nacije« u novostvorenoj državi, a birokratizam iz njenih redova da se predstavi kao centralizam. Tako bi se pripadnici drugih nacija i narodnosti koji žive na teritoriji »novostvorene« države našli u položaju nacionalnih manjina u odnosu na albansku narodnost, kao osnovnog nosioca državnosti. To bi se odrazilo na međunacionalne odnose, pre svega u toj, u sebe zatvorenoj državnoj zajednici; vodilo bi međusobnim sukobima i raspirivanju šovinizma, čiji bi ishod bio majoriziranje većeg, brojnijeg i jačeg nad manjim i slabijim nacionalnim grupama.

Rešavanje nacionalnih sporova ne bi se, naravno, u tom slučaju moglo završiti u okviru »novostvorene republike« (države); oni bi se neminovno odrazili na ukupne međunacionalne odnose u jugoslovenskoj zajednici. Tada bi se »mogli javiti« mnogo veći i brojniji nego što je albanska narodnost, pa i oni, na osnovu istog, bundovskog i »nacionalteritorijalističkog« principa, postaviti pitanje okupljanja delova svoje nacije koji žive van granica njihove nacionalne države. Albanci čine oko 7 odsto ukupnog stanovništva u Jugoslaviji, Srbi oko 40 odsto, Hrvati oko 22 odsto itd., pa ne treba ni pominjati kakve bi sve opasnosti po nacionalne odnose i nacionalnu ravnopravnost mogao doneti i njihov zahtev za »teritorijalnim okupljanjem« svojih nacija.

Sve u svemu, to su, sa stanovišta marksizma i jugoslovenske revolucije i njene teorije i prakse o nacionalnom pitanju, ukratko izloženi, samo osnovni razlozi zašto SAP Kosovo ne može dobiti status republike u našem federativnom uređenju, odnosno zašto se albanska narodnost na Kosovu, kao nacionalna manjina, ne može konstituisati u nacionalnu državu.

Digitized by Google

Aleksander Bajt

Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja

(Uzroci nezadovoljavajućih rezultata naše privrede)

Tokom 1979. godine bilo je očigledno da s našom privredom nešto nije u redu. Deficit platnog bilansa dostigao je obim koji je povećavao zaduženost u inostranstvu iznad naših sposobnosti plaćanja kamata i vraćanja glavnice. Društvo se naviklo da troši znatno iznad proizvedenog proizvoda. Postalo je očigledno da treba nešto preduzeti, i to nešto veoma radikalno. Šta, o tome mišljenja nisu bila jedinstvena.

Zaoštravanje odnosâ u 1979. godini bilo je velikim delom izazvano poskupljenjem nafte na svetskim tržištima u 1973. i krajem 1979. godine. Stoga bi, bar u principu, bila moguća ocena da je nepovoljna privredna situacija posledica spoljnih faktora i da bi bilo potrebno adekvatno prilagođavanje domaće privrede, konkretnije, supstitucija uvozne nafte domaćim energetskim izvorima, i odgovarajuće smanjenje ukupnog trošenja, pa bi se odnosi sredili. Takvih ocena je i bilo. I mi mislimo da bi blagovremenim podizanjem cena naftinih derivata i drugim merama u cilju supstitucije uvozne nafte domaćim izvorima bio sprečen džinovski porast de-

Digitized by Google

ficita, a ujedno i ublaženi neki strukturni problemi (orijentacija na motorizaciju i prebrzi razvoj za motorizaciju vezanih proizvodnji, uključujući investicije u drumove). Međutim, privreda bi, ranije ili kasnije, kao već nekoliko puta u prošlosti, zapala u recesiju i bez povećanja cene nafte. Deficit platnog bilansa porastao bi znatno manje, ali bi ipak dostigao visok nivo. Slično razvoju posle 1956, 1962, a i 1968. godine, brzi privredni razvoj posle 1976. nosio je u sebi sve poznate elemente neizbežne krize, kao što su nabujale investicije, ekspanzija lične potrošnje i, uz nedovoljne *ex ante* uštede, sve teže prigušivana inflacija. To što se on »obogatio« dodatnim destabilizatorom, izuzetnom ekspanzijom neproizvodnog trošenja (kao posledicom ekspanzije administracije, u privredi, a, pre svega, u društvenim službama i državi na svim nivoima) nije menjalo suštinu problema. Porast cena na svetskim tržištima samo je pogoršao ionako tešku situaciju. Da nije bilo toga, recesija u 1980. godini bila bi slična onima iz 1961, 1965, 1966—67, prouzrokovana, u prvom redu, restrikcijama, ograničenom tražnjom, ali ne i prekidanjem reprodukcionih tokova u samoj proizvodnji, to jest u oblasti ponude, što je specifikum 1980. i sledeće godine. Osim toga, recesija bi, slično ranijima, bila i kraća. U ovom času sadašnjoj recesiji se ne može sagledati kraj. On nije opredeljen svođenjem nominalnog trošenja, nego ujedno i realnog trošenja u okvire realnog društvenog proizvoda.

Drugim rečima, kada utvrđujemo da s našom privredom nešto nije u redu, onda se možemo saglasiti u tome da je uzrok nedaća nezadovoljavajući način našeg privređivanja. Čak i da su sadašnji problemi u celini izazvani eksternim činiocima, uzrok naših nedaća bila bi nesposobnost privrede da se adaptira izmenjenim eksternim uslovima privređivanja.

Verujem da u pogledu te konstatacije postoji takav stepen saglasnosti da čini izlišnom svaku dalju argumentaciju njoj u prilog. Saglasnost se bitno smanjuje, pa čak iščezava, kada se pristupa identifikovanju karika u načinu privređivanja koje su zatajile. Dakako, E. Barone, L. Mises, Fr. Hayek i drugi su dokazivali da socijalistički privredni sistem *a priori*, zbog ukidanja privatne svojine, ne može uspešno funkcionisati. Mnogi savremeni ekonomisti, nedovoljno poznati i autoritativni da bismo navodili njihova imena, smatraju da i samoupravni oblik socijalizma, ne samo socijalistička privreda uopšte, ne može dati rezultate koji bi se mogli porediti s onima kapitalističkih privreda. Mada ne delimo mišljenje samoupravnih idealista, kao što je, na primer, J. Vanek, prema kojima je samoupravna privreda, pogotovo ne u manje razvijenoj zemlji, *a priori*, zbog svojih društvenih karakteristika, ekonomski efikasnija od kapitalističkih, ipak smatramo da samoupravna privreda (kao i svaka druga privreda), pod izvesnim uslovima, može uspešno funkcionisati i u povoljnim okolnostima može donositi i najbolje ekonomske rezultate. Zbog toga ne ulazimo u pitanje aprirorne sposobnosti ili nesposobnosti funkcionisanja socijalistič-

Digitized by Google

ke, a napose socijalističke samoupravne privrede. Naime, ona je za nas data, i to ne kao model, nego istorijski.

Jedini relevantni sud o tome da li neka istorijski data privreda može funkcionisati na zadovoljavajući način donosi praksa, to jest rezultati njenog privređivanja. Prema nekim svojim rezultatima, naročito prema stopi rasta društvenog proizvoda, a napose industrijske proizvodnje, jugoslovenska privreda, kao jedina istorijski data samoupravna privreda, dugo se godina nalazila na samom vrhu svetske rang-liste privredno uspešnih zemalja. Da li se druga polovina pedesetih godina, s velikom ekspanzijom poljoprivredne proizvodnje, i prva polovina šezdesetih godina, s velikom ekspanzijom industrijske proizvodnje, može smatrati dokazom da je socijalistička samoupravna privreda efikasnija od drugih privreda? Mada su mnogi ekonomisti izvlačili takve zaključke, oni su, u principu, *non sequitur*. Navedene godine dokazuju da je od 1956. pa nadalje uvedeni način privređivanja uspešniji od prethodnog, administrativnog, centralno-planskog rukovođenja privredom, i to čak samo u tadašnjoj, našoj konkretnoj primeni tog rukovođenja i u tadašnjim konkretnim spoljnim uslovima (Informbiro), i ništa više. Razvojem samoupravljanja makrorezultati jugoslovenske privrede postaju sve bolji, ali početkom sedamdesetih godina taj trend je usporeniji. A. Sapir, u uglednom »Economic Journal«, u naslovu svog članka o jugoslovenskoj privredi postavlja pitanje: »What happened to the Yugoslav Miracle?« Kako *post hoc* nije i *propter hoc*, sadašnje niže stope rasta ne mogu se smatrati posledicom razvijanja samoupravljanja, a još manje izrazom principijelne nesposobnosti socijalističke privrede da efikasno funkcioniše. Privredni rast, a i druge karakteristike privrednog i društvenog razvoja, determinisani su mnogobrojnim faktorima, endogenim (o kojima odlučuju subjekti privređivanja sami) i egzogenim (na koje subjekti odlučivanja nemaju uticaj, na primer, prirodni resursi ili svetske cene). Bez poznavanja tih faktora, bez kvantifikacije njihovog doprinosa privrednom razvoju upoređivanje različitih privreda je besmisleno. Da li je zbog činjenice da je povećanjem cene nafte veliki deo našeg društvenog proizvoda prenesen u džepove proizvođačâ nafte, što smanjuje raspoloživi proizvod, način našeg privređivanja manje uspešan? Drugim rečima, praksa, kao kriterijum teorije, u ovom slučaju društveno-ekonomskih modela, ne daje nedvosmislene odgovore. Potrebna je temeljita naučna analiza faktorâ koji opredeljuju rezultate privređivanja.

Poduhvat kao što je analiza faktorâ koji opredeljuju rezultate privređivanja nije ni preduzet, a kamoli ostvaren. Razume se da on ne može biti predmet jednog kratkog članka kakav je ovaj, čija je namera da ukaže na pravce u kojima bi trebalo da se usmere i naučno-ekonomska istraživanja i ekonomsko-politički napori. U tom cilju daćemo pregled dosadašnjih ocena razlogâ nezadovoljavajućem funkcionisanju jugoslovenske privrede, međusobno ćemo ih uporediti, videti šta je u njima racionalno a šta neracionalno, koje su ocene međusobno stvarno, protivrečne, a koje samo

Digitized by Google

prividno, kao posledica nedovoljne preciznosti u izražavanju i nedovoljno razrađene terminologije, a na osnovu toga pokušaćemo dati svoju ocenu pravaca u kojima bi trebalo usredsrediti napore radi poboljšanja našeg načina privređivanja.

Privredni i društveno-ekonomski sistem

Pretežan deo rasprave o uzrocima nezadovoljavajućih privrednih rezultata posvećen je sistemu. Mnogi ekonomisti ocenjuju da naš privredni sistem ne valja, da je upravo on uzrok nezadovoljavajućih rezultata privrede. Ne valja ne zbog nekih nepovoljnih okolnosti eksternog ili internog karaktera, koje bi sprečavale da on pokaže svoju delotvornost, nego zbog svoje imanentne nesposobnosti. U delovanju bilo kakvih eksternih ili internih uslova on suboptimira privredne rezultate, potencijalno odlične rezultate pretvara u prosečne, a potencijalno prosečne u loše, pa i veoma loše. Po mišljenju Branka Horvata, sadašnja nepovoljna privredna situacija »neizbežno je rezultat niza promašaja u našoj sistemskoj izgradnji«[1], a Ljubomir Madžar kaže »da u izgradnji našeg privrednog sistema ... mi nismo bili, izgleda, srećne ruke«[2]. Istina, obojica pripadaju istoj kući. Ali se mogu slične poruke čuti i iz sasvim drugih kuća. Prema Aleksandru Vaciću, »naš današnji privredni sistem nije dovoljno obrađen ..., nije u potrebnoj meri ekonomski artikulisan«[3]. Takva mišljenja nisu izolovana, izuzetna, pojedinačna. Poruka koju je uputilo veliko savetovanje jugoslovenskih i stranih ekonomista, pod naslovom »Problemi samoupravnog privrednog sistema«, u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u septembru prošle godine bila je, u suštini, ista. Mi smo u Privrednoj komori Jugoslavije ponovo ukazivali na taj problem. U stvari, većina naših napisa poslednje dve godine isticala je neadekvatnost sistema i na koji bi se način on mogao poboljšati.

Kada se kritikuje privredni sistem, »promašaji prilikom njegove izgradnje«, onda to ne znači da se polazi od pretpostavke da je predmet kritike potpuno izgrađen sistem koji, zbog »promašaja pri izgradnji«, ne može da obavlja funkcije koje su mu namenjene. U stvari, zaokružen sistem s takvim karakteristikama i ne postoji. Postoje pojedini instrumenti, ali su oni, s obzirom na dejstvo koje bi trebalo da imaju, međusobno nepovezani, a intenzitet im je takav da na privredu u mnogim slučajevima utiču u suprotnom pravcu od očekivanog. Primera radi, navodimo kamate, cenu koju u našem sistemu mora da plaća prodavac, a ne kupac robe. Glavna zamerka sistemu zasniva se na činjenici da on i nije izgrađen, da njegovom uspostavljanju nije bila poklonjena potrebna pažnja i da su upravo propusti takvog tipa suština »promašaja pri izgrad-

[1] »Duga«, VI, br. 191/1980, str. 22.
[2] »Ekonomska politika«, 29, br. 1494/1980, str. 21.
[3] Diskusija na savetovanju u Predsedništvu CK SKJ u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

Digitized by Google

nji« sistema. U obilju drugog posla, zauzeti radom u drugim domenima, mi smo jednostavno propustili da do kraja izgradimo privredni sistem. Ni Zakonom o udruženom radu ni sistemskim zakonima koji bi trebalo da ga konkretizuju taj posao nije još do kraja obavljen. Ukoliko ti zakoni uvode neke instrumente, oni ih uvode u drugom planu, zaokupljeni primarnijim interesima, pa se već i iz tog razloga ne može očekivati njihova sistematičnost. Međutim, posmatrani i pojedinačno i sasvim izolovano, bez obzira na njihovo mesto u sadejstvu sa drugim instrumentima, oni, po pravilu, ne zadovoljavaju. Minimalnu akumulaciju, koju uvodi Zakon o udruženom radu, već sam naveo kao primer u jednom ranijem članku.[4] Stoga je shvatljivo ako predmet kritike postaju i ti zakoni, ako Zoran Pjanić smatra da, »ne osporavajući ono dobro u tzv. sistemskim zakonima, njih treba podvrgnuti ozbiljnoj analizi, i to počev od Zakona o udruženom radu«[5]. Moja ocena Zakona o udruženom radu, još u vreme njegovog donošenja, bila je da u svojim, nazovimo ih, izvršnim odredbama nedovoljno obezbeđuje ekonomsku realizaciju i reprodukciju svojih vlastitih, temeljnih društveno-ekonomskih osnova, društvene svojine u prvom redu. Ivan Maksimović se kritički odnosi prema sistemskim zakonima baš sa tog stanovišta. »Društvena svojina ... pretpostavlja u sistemu niz ugrađenih normativnih elemenata.« Međutim, »nijedan od ovih elemenata nije rešen sistemski u odgovarajućoj meri«[6].

Na samom početku sadašnje rasprave o jugoslovenskom privrednom sistemu, naročito one koju su u jesen prošle godine pokrenuli »Duga« i »Ekonomska politika«, došlo je do nekih nesporazuma, koji ne doprinose sređivanju odnosâ u našoj privredi. Po našoj oceni, ti nesporazumi su izbili zbog nedovoljne spremnosti da se uđe u smisao argumentacije, zbog specifičnog prilaza ekonomskim problemima od strane ekonomista, a i zbog nedovoljno izdiferencirane terminologije koja se u našem društveno-ekonomskom životu koristi. Isticanje potrebe za dogradnjom, pa i revizijom našeg privrednog sistema mnogi su shvatili kao pokretanje diskusije o osnovama našeg društveno-ekonomskog sistema, društvenoj svojini i samoupravljanju. Međutim, jedno je privredni sistem, a drugo društveno-ekonomski sistem. Pod privrednim sistemom podrazumeva se mehanizam funkcionisanja društveno-ekonomskog sistema, to jest sistema socijalističkog samoupravljanja, a taj mehanizam uključuje, pored tržišta, i mehanizme društvenog usmeravanja razvoja, kako direktnog (administrativno-planskog) tako i indirektnog (instrumente ekonomske politike). U mnogim slučajevima koncept privrednog sistema ograničava se čak na ovo poslednje, na sistem instrumenata ekonomske politike, čime se želi istaći specifičnost tog načina usmeravanja u odnosu na admi-

[4] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 2/1977, str. 410—427.

[5] Savetovanje u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

[6] »Duga«, VI, br. 174/1980, str. 24.

Digitized by Google

nistrativno-plansko usmeravanje razvoja, ali i na slobodno delovanje tržišnih snaga.

Ni u jednoj fazi diskusije o jugoslovenskom privrednom sistemu nisu stavljeni na dnevni red osnovi našeg društveno-ekonomskog uređenja. Oni su prihvaćeni kao pretpostavka, kao polazna tačka rasprave, i to *verbis expressis*. Jugoslovenski ekonomisti, i kao celina i svaki ponaosob, u tolikoj se meri identifikuju sa sistemom socijalističkog samoupravljanja da bi to moralo biti jasno i bez izričitog opredeljivanja. Kada se kritikuje sistem, a to znači privredni sistem ili, još određenije, sistem ekonomsko-političkih instrumenata, on se kritikuje pošto svojom neadekvatnošću onemogućava da se društveno najprogresivniji društveno-ekonomski sistem afirmiše kao i ekonomski najefikasniji.

Da bi se izbegli nesporazumi, ekonomisti pokušavaju da preciziraju u čemu je suština privrednog sistema koji valja podvrgnuti reviziji. U tom cilju nastali su termini kao što su: »instrumentalizacija našeg sistema«, njegova »operacionalizacija« i »parametrizacija«. Dakako, to nisu ekvivalentni pojmovi. Sistem, i to društveno-ekonomski, treba učiniti operativnim, to jest sposobnim za efikasno delovanje. To je smisao njegove operacionalizacije. A postiže se uvođenjem ekonomsko-političkih instrumenata kojima se decentralizovano odlučivanje u organizacijama udruženog rada, koje se po svojoj prirodi rukovode individualno-privrednim kriterijumima, kao što je dohodak, usmerava u pravcu postizanja društvenog optimuma, kako na području raspodele (distribucije — društvena svojina) tako i upotrebe (alokacije — rast) društvenog proizvoda. Kada su instrumenti privrednog sistema kvantifikovani, dozirani, to jest kada je opredeljen njihov intenzitet (na primer, visina stope poreza, diskontne stope, konkretan kurs dinara i slično), oni za privredu deluju kao parametri njenog odlučivanja i u tom smislu dopunjuju tržišne parametre kao što su cena, kamatna stopa i drugi. U svom operativnom dejstvu instrumenti su uvek parametrizovani, čak i kada o tome ne odlučuje ekonomska politika, odnosno kada se o njihovoj parametrizaciji niko ne stara. Drugim rečima, ako se zalažemo za parametrizaciju privrednog sistema, onda to znači da želimo da se instrumentima privrednog sistema dâ takav intenzitet da se oni dovedu u takve kvantitativne međusobne odnose koji će osigurati i distribucionu (društvena svojina) i alokacionu efikasnost privrede (brz rast).

U želji da izbegnu nesporazume u pogledu svojih predloga kako usavršiti sistem, neki ekonomisti, u prvom redu France Černe, sve više upotrebljavaju izraz privredni »mehanizam«. Želja je da se istakne mehanizam sistema, a ne sam sistem koji je neophodno dalje usavršavati, pa izvršiti i njegovu reviziju.

Možda bi bilo pravilnije da se pojam »mehanizma« ne ograničava na njegovu normativnu stranu. U stvari, mehanizam sistema opredeljen je mnogim faktorima, uključujući normativni poredak (= sistem ekonomsko-političkih instrumenata). Međutim, za našu argumentaciju to nije bitno.

Digitized by Google

Institucionalizacija privrednog sistema

Operacionalizacija privrednog sistema, koja se, po mišljenju većine ekonomista, sistematski prenebregava, doživela je, međutim, bujan razvoj u drugom pravcu, naime, u pravcu institucionalizacije. Naime, u želji da se sistem socijalističkog samoupravljanja učini sposobnim za efikasno delovanje, normativnim aktima kojima se konkretizuju Ustav i Zakon o udruženom radu, u prvom redu takozvanim sistemskim zakonima, stvaraju se institucije, načini i oblici delovanja sistema, kao i organizacione karakteristike tog delovanja, uključujući organizacije odgovorne za delovanje na pojedinim područjima.

Osnov takvog tipa operacionalizacije, to jest operacionalizacije u smislu institucionalizacije, jeste sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, kao i dohodovni odnosi između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, utemeljeni na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Taj sistem je primenjen kao jedinstven, sveobuhvatan, univerzalan. Drugim rečima, pojedinim sistemskim zakonima, kao što su Zakon o planiranju, Zakon o cenama, Zakon o proširenoj reprodukciji, konkretizuju se univerzalni principi sistema na osnovnim sektorima privređivanja. Taj sistem je sada, više-manje, »zaokružen«, dograđen, tako da predstavlja konzistentnu celinu.

Mada u svojim pozivima za reviziju privrednog sistema ekonomistima nije pred očima institucionalizacija sistemskih zakona, bar ne u prvom planu, u mnogim reakcijama polazi se baš od te pretpostavke. Osnovni protivargument sastoji se u konstataciji da je novi sistem tek počeo da deluje, da se na mnogim područjima on upravo uvodi, pri čemu neki delovi još i danas nisu dorađeni. Zbog toga se smatra da je kritika, u najmanju ruku, preuranjena i u tom smislu nekorektna. Treba sačekati neko dovoljno dugo vreme da bi se mogla dati objektivna ocena njegovih rezultata.

Prigovor se mora prihvatiti, ali samo delimično. Tačno je da se neke posledice uvođenja neke novine, u ovom slučaju novog privrednog sistema, mogu sagledati tek nakon njegove duže primene. Pogotovo se nakon dužeg vremena može dati tačna kvantitativna procena njegovih pozitivnih i negativnih strana. Bilansi se, po pravilu, prave za minulo razdoblje. S druge strane, međutim, očigledno je da se pre uvođenja neke novine, novog privrednog sistema, mora pokušati da se sagledaju sve njegove moguće dobre i slabe strane, uključujući ocenu njihovih dimenzija, kao i mogućnost njihovog javljanja. To je, bez sumnje, u interesu samog sistema, potvrde njegove valjanosti u praksi. Ako se to nije učinilo pre uvođenja novine, onda se mora učiniti za vreme njenog uvođenja, odmah nakon uvođenja, što pre — to bolje. Kritika novine koja se uvodi mora se smatrati sastavnim delom napora da se ona uvede i da zadovoljavajuće deluje u praksi. Praksu da o sistemu koji se demontira znamo samo sve loše, a o sistemu koji se uvodi samo sve dobro, pri čemu dobre i slabe ocene o istom sistemu slede

Digitized by Google

jedna za drugom u vrlo kratkim rasponima vremena — treba označiti ne samo kao nenaučnu nego i kao politički neodgovornu. Svaka novina, a pogotovo nov privredni sistem, *a priori* može patiti od dva tipa slabih tačaka. Stoga svaku novinu, pogotovo nov privredni sistem, unapred treba testirati u odnosu na dva tipa mogućih uzroka kasnijih razočaranja. Prvo su sporedne, po pravilu negativne, posledice uvođenja novine. Ne može se isključiti mogućnost da sporedne negativne posledice prevagnu u odnosu na direktno pozitivne rezultate. U svakom slučaju, potrebno je napraviti bilans jednih i drugih, uočiti cenu koju u obliku negativnih efekata treba platiti za postizanje pozitivnih efekata novine. Drugo je nekompletnost sistema u odnosu na ciljeve koje treba postići. Sistem može uključivati niz potrebnih uslova za njegovo zadovoljavajuće delovanje, ali mu ipak nedostaje dovoljan uslov. U tom slučaju njegova primena radi postizanja određenih ciljeva može značiti pokušaj s nepodobnim sredstvima. I jedno i drugo je slučaj sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

U vezi s prvim treba reći da, slično svakoj pravno-normativnoj institucionalizaciji (ima, dakako, i drugačijih institucionalizacija; u suštini, institucija je, na primer, i tržište), i sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, uključujući dohodovne odnose kao njegov rezultat, pretpostavlja određenu birokratizaciju procesa privređivanja. Samo dogovaranje i sporazumevanje čini nekakve, u Marksovoj terminologiji, *faux frais* tog sistema privređivanja. Tome treba dodati organizacione napore za obezbeđivanje fizičkih uslova dogovaranja i sporazumevanja, za njihovo održavanje i sprovođenje. Stoga je neizbežno uključivanje administrativnih, za razliku od poslovnih postupaka, a time i administracije. Potrebna je i kontrola. Svaki sporazum je bremenit elementima njegovog kršenja, nepridržavanja dogovorenog ponašanja. Mehanizam kontrole može biti veoma skup, a uz to i neefikasan. Što je više subjekata pojedinih sporazuma i dogovora, verovatnije je njihovo kršenje, kao i neefikasnost kontrole. Po pravilu, obim sporazumevanja u negativnoj je korelaciji s njegovom efikasnošću.

U konkretnom slučaju sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja važnije je pitanje da li sistem koji se uvodi u praksu uključuje i dovoljan uslov za njegovu efikasnost. U vezi s tim potrebno je reći sledeće.

Institucionalizacija sistema, u smislu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, opredeljuje postupke i organizacione oblike dogovaranja i sporazumevanja, ali ne i kriterijume privrednog odlučivanja. Normativnim aktima može se usmeravati i opredeliti i samo odlučivanje privrednih subjekata, po pravilu postavljanjem granica u kojima se ono može realizovati. To je slučaj administrativnih privreda, na primer centralno-planskog tipa. Našom institucionalizacijom privrednog sistema ne opredeljuje se privređivanje, kvalitet i kvantitet ekonomskih odluka, nego oblik donošenja tih odluka. Taj oblik je u principu neutralan u

Digitized by Google

odnosu na samu privrednu odluku. Ne samo što on ništa ne prejudicira nego i ne želi da prejudicira. »Privredna odluka je stvar sporazuma, odnosno dogovora.« U tom smislu, institucionalizacija u prikazanom obliku je ekonomski šuplja, neopredeljena, indiferentna. Zakon o planiranju može poslužiti kao veoma pogodan primer. On do detalja predviđa postupke i organizaciju samoupravnog planiranja, ali ni u jednom članu ne pominje metode, kriterijume planiranja, to jest ekonomsku suštinu planiranja. Zakon o cenama je sličan. On, doduše, sadrži neke kriterijume o formiranju cena, zbog čega izgleda kao da ne podleže istoj kritici. Međutim, kriterijumi su sasvim neodređeni, naročito u njihovim međusobnim odnosima, delimično i bez bilo kakvog smisla (na primer, kretanje prosečne produktivnosti rada). Što je daleko važnije, cena je fenomen koji se formira na tržištu pod dejstvom ponude i tražnje, i svako određivanje druge cene, na osnovu nekih kriterijuma ili bez njih, štetiće efikasnosti privrede, i alokacionoj i distribucionoj.

Da bi odlučivanje u obliku samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja bilo ekonomski opredeljeno, institucionalizovane postupke i oblike treba dopuniti parametrima i kriterijumima odlučivanja. U protivnom slučaju odlučivanje je neizbežno arbitrarno, a u razmerama privrede kao celine haotično. U robnoj privredi osnovne parametre privređivanja nudi tržište, delujući na osnovu materijalnih interesa privrednih subjekata (subjekata koji »maksimiraju svoj privatni proizvod«) kao kriterijuma privrednog odlučivanja. Da bi odlučivanje u privrednim jedinicama bilo što efikasnije, ekonomska politika bi morala svim raspoloživim sredstvima, uključujući i normativne akte, sve do čisto administrativnih mera, potpomagati delovanje tržišta u pravcu čiste konkurencije koja osigurava jedinstvenu cenu. Pored toga, da bi ekonomska politika povezala odlučivanje na bazi tržišnih parametara i maksimizacije dohotka u nacionalno-privredno efikasan ekonomski sistem, ona bi morala instrumentima ekonomske politike uticati na individualno-privrednu efikasnost (rentabilnost) u takvom pravcu da ujedno osigura i distribucionu (društvena svojina) i alokacionu efikasnost (rast društvenog proizvoda). Prvo je potrebno da bismo sistem mogli nazivati socijalističkim, da ustavne odredbe o društvenoj svojini ne bi ostale prazna reč, a drugo da bi se maksimirao društveni proizvod. Ne samo drugo nego i prvo poznato je i u mnogim visokorazvijenim kapitalističkim zemljama.

Mada se u svim našim normativnim aktima, od Ustava nadole, mogu naći osnovi za suprotnu argumentaciju, ipak se može zastupati teza da je sistem sporazumevanja i dogovaranja koncipiran i realizovan kao supstitut i tržišta i ekonomskog sistema, u smislu ekonomsko-političkih instrumenata. Rečima Aleksandra Vacića, »u poslednje se vreme sve više javlja svojevrsna zamena teza, *quid pro quo:* umesto ekonomski fundiranih parametara, odnosno, govoreći jezikom Zakona o udruženom radu, osnova i merila, — nude se ili institucije (samoupravne interesne zajednice) ili poje-

Digitized by Google

dini samoupravni akti (samoupravni sporazumi i društveni dogovori)«. Sve što je u tržišnim privredama opredeljeno tržištem i, u savremenim tržišnim privredama, privrednim sistemom, u našoj privredi trebalo bi da opredeljuju sporazumi i dogovori. Time bi se, prema mišljenju nekih ekonomista, stvorilo nekakvo socijalističko tržište koje bi ukinulo anarhiju običnog »tržišnog« tržišta.

Osnovno je pitanje: kako, na koji način? U proces samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja privredni subjekti ne ulaze kao anđeli, nego kao subjekti s materijalnim interesima, želeći iz zajedničkog kazana napuniti što bolje i što veću porciju, a uz to subjekti s veoma različitom ekonomskom i političkom snagom. U dogovaranju i sporazumevanju, koje je prema svom karakteru uvek partikularno, parcijalno, jači će bezuslovno dobiti više, a slabiji manje, i to permanentno, i to čak u onim slučajevima u kojima bi takve rezultate sprečilo čak i sasvim slobodno (»tržišno«) tržište, bez ikakvog korigovanja instrumentima privrednog sistema. To što se događalo u prošloj godini, a u znatnoj meri se nastavlja i u ovoj, naime, stvaranje paralelnih, »sivih«, u svakom slučaju parcijalnih tržišta, i to ne samo na sektoru deviza nego, pre svega, u dinarskoj prodaji (pored cene, ugovaraju se participacije u pokrivanju gubitaka, povećanju troškova proizvodnje, finansiranju investicija i čak zajedničke potrošnje, prodaja nepostojećih proizvoda, vezanih proizvoda i slično), mora se smatrati ne rezultatima patološke inovativnosti komercijalnih službi, nego zakonomernim, to jest neizbežnim i predvidljivim rezultatom supstitucije sporazumevanja i dogovaranja za tržište i privredni sistem.

Jedan od izlaza iz takve situacije bio bi da neko izvan sistema sporazumevanja i dogovaranja, to jest izvan udruženog rada, preuzme odgovornost za pravilnost sporazumevanja i dogovaranja, da nastupa, u stvari, kao spoljni dirigent koji individualne muzičare sjedinjuje u jedinstveni koncertni sastav. Jedan od kandidata za takvog dirigenta je država, a drugi — subjektivne snage. Sadašnji sistem velikim delom funkcioniše na toj osnovi, mada je očigledno da to nije rešenje koje bi odgovaralo istinskom samoupravljanju. To bi bilo dirigovano, kontrolisano samoupravljanje, samoupravljanje pod nečijim pokroviteljstvom, u stvari negacija samoupravljanja. Ovo je neprihvatljivo i iz čisto praktičnih razloga. Dirigovanje orkestrom, koji predstavlja savremena nacionalna privreda, iz jednog centra nije moguće. To znači da dirigovanje treba poveriti državi, odnosno političkim organizacijama nižih stepena. Teorija predviđa, a praksa potvrđuje, da se i državni i politički dirigenti nižeg stepena u takvom slučaju u toj meri identifikuju sa onima kojima treba da diriguju da se iz upravnih, odnosno političkih subjekata pretvaraju u privredne subjekte sa sličnim materijalnim interesima kakve ima i njihov sektor udruženog rada. Rasparčavanju tržišta, koje je prouzrokovano parcijalnim dogovaranjem i sporazumevanjem, time se dodaje još i teritorijalna rasparčanost. Patrijarhalni, parohijalni sistem rukovođenja, po-

Digitized by Google

znat iz feudalnog društva, očigledno u svim istorijskim periodima vodi sličnim rezultatima.

Pošto, iz očiglednih razloga, bez posebne argumentacije zaobilazimo supstituciju samoupravnog sistema odlučivanja sistemom državno-administrativnog rukovođenja privredom, kao druga solucija ostaje potčinjavanje dogovaranja i sporazumevanja tržištu, i, ukoliko se, pored individualne, želi obezbediti i društveno-privredna efikasnost, i privrednom sistemu u ranije izloženom užem smislu. Prema toj soluciji, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje nije supstitut tržišta i privrednog sistema. Ono je oblik, sredstvo pomoću kojeg se realizuju tržišne zakonitosti, korigovane privrednim sistemom. Stepen u kojem sporazumevanje i dogovaranje realizuje tržišne odnose, korigovane privrednim sistemom, mora se smatrati kriterijumom uspešnosti njegovog delovanja. To je solucija za koju se zalažemo.

Tržište, korigovano instrumentima privrednog sistema, omogućava razvoj istinskog, za razliku od dirigovanog samoupravljanja. Instrumentima privrednog sistema ekonomska politika usmerava privredno odlučivanje samo indirektno, stvarajući uslove u kojima privreda sama, u svom vlastitom interesu, maksimirajući svoj dohodak, donosi odluke kojima se maksimira i društveni proizvod. Na primer, politikom realnog kursa izvoz dovoljno velikog dela domaće proizvodnje donosi veći dohodak nego prodaja na domaćem tržištu, pa se proizvođači sami, u svom vlastitom interesu, bez razrezivanja (»adresiranja« — u terminologiji sovjetskih planova) izvoznih obaveza od strane zajednica za ekonomske odnose sa inostranstvom, opredeljuju za izvoz, ne ispunjavajući time nikakvu patriotsku dužnost, prosto maksimirajući svoj vlastiti, a time, eventualno i ne znajući, i društveni raspoloživi proizvod. Sve neposredne privredne odluke, to jest odluke kojima se prouzrokuju promene u privredi, ne samo one kojima se menja fizički oblik postojanja date vrednosti (tržišna i proizvodna transformacija dobara) nego u prvom redu one kojima nastaje, raspodeljuje se i upotrebljava proizvod, donosi udruženi rad sâm. Niko van udruženog rada ne daje mu instrukcije kako praviti izbor između brojnih alternativa. Svojim instrumentima privredni sistem navodi privredu na donošenje odluka koje maksimiraju društveni proizvod time što te odluke čini efikasnijima i u individualnom smislu, sa stanovišta pojedinih OUR i, u jednom širem aspektu, takođe sa stanovišta pojedinih radnika. To je suština »stvaranja uslova u kojima privreda sama, maksimirajući svoj vlastiti proizvod, maksimira i društveni proizvod«.

Tržište i sistem (planiranje je imanentno uključeno u odlučivanje privrede kako na osnovu tržišnih tako i sistemskih parametara) na taj način postaju dovoljan uslov ne samo privredne efikasnosti nego i istinskog samoupravljanja, i to baš socijalističkog samoupravljanja.[7] U tom smislu treba dati za pravo Branislavu

[7] Vidi: Aleksander Bajt, *Trg in socializem, posebej samoupravni*, »Ekonomska revija«, br. 29/1976, str. 15—26.

Digitized by Google

Šoškiću koji tvrdi da »ukoliko bi naša privreda više bila tržišna, naravno sa elementima ekonomske politike, društvenih dogovora i odgovarajućeg planiranja, utoliko bi ona bila više samoupravna«.[8] Budući da tržište samo po sebi ne maksimira društveni proizvod, a pogotovo ne pogoduje uspostavljanju socijalističkih društvenih odnosa, što znači da to ne može ni nekoordinirano odlučivanje samoupravnih organizacija udruženog rada, kao presudan uslov samoupravnog sistema kako distribuciono i alokaciono efikasnog tako i stvarno samoupravnog, javlja se upravo privredni sistem. Zbog toga, ako u privredi nešto ne valja, kao što je to slučaj s našom privredom poslednjih godina, krivac je, po definiciji, privredni sistem. Ukoliko bismo stali na stanovište da se sistemu ne može prigovarati, nego da se privreda i udruženi rad ponašaju suprotno očekivanjima, to bi bilo identično tezi da udruženi rad nije sposoban da sagledava svoje interese, odnosno da nije sposoban da se ponaša u skladu sa sagledanim interesima. Takva teza značila bi da u načelu poričemo mogućnost funkcionisanja samoupravne privrede, da u samoupravljanju vidimo samo poseban oblik participacije radnikâ u rukovođenju privredom, koje, u suštini, pripada subjektima van udruženog rada.

Takav koncept privrednog sistema pokreće pitanje mesta samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u donošenju privrednih odluka udruženog rada. Kada se na osnovu tržišnih parametara i parametara privrednog sistema može postići maksimizacija društvenog proizvoda, onda se postavlja pitanje: zašto bi se ona realizovala u formi samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora? Mada u ovom članku ne možemo ući i u taj problem, njegovo rešenje bi, po svemu sudeći, trebalo tražiti u nekoliko pravaca.

Prvo, u svim slučajevima u kojima opredeljivanjem posebnih uslova razmene za uske grupe privrednih subjekata, a time stvaranjem parcijalnih tržišta, sporazumevanje i dogovaranje narušava jedinstvenost tržišta, kao što je slučaj sa sadašnjom »samoupravnom« prodajom deviza, njemu nema mesta u našem sistemu privređivanja. Celokupan udruženi rad, svi kupci i prodavci moraju biti upućeni na isto, jedinstveno tržište, u cilju da se uticaj svakoga od njih na cenu što više smanji. Glavna varijabla dogovora ili sporazuma o razmeni trebalo bi da bude količina, a ne cena. Sporazumi i dogovori o uslovima razmene između prodavaca, s jedne, i kupaca, s druge strane, pošto neizbežno sadrže elemente kartela, u suprotnosti su s Ustavom i Zakonom o udruženom radu, koji zabranjuju svako monopolisanje.

Drugo, pravo područje sporazumevanja i dogovaranja bila bi kooperacija proizvođačâ. Zbog izuzetne složenosti savremenih procesa proizvodnje i proizvoda, mnogi se proizvodi, tačnije njihovi sastavni delovi, proizvode u brojnim preduzećima. Iz tehnološko-

[8] Izlaganje na savetovanju u Zagrebu 5. i 6. marta 1981.

Digitized by Google

-ekonomskih razloga integracija svih međuzavisnih procesa u okvire jedinstvene organizacije udruženog rada često ne predstavlja optimalno rešenje. Koordinacija međuzavisnih samostalnih proizvođača glavno je područje sporazumevanja i dogovaranja, a predmet sporazuma i dogovora sistematska podela rada u cilju optimalnog korišćenja osnovnih sredstava.

Treće, kada je glavni osnov sporazumevanja i dogovaranja tehnološko-organizacione prirode, onda sporazumi i dogovori čija je svrha kapitalske naravi, prikupljanje kapitala za finansiranje investicija, očigledno, nemaju ekonomski racionalnu bazu. U stvari, oni su posledica nepostojanja tržišta kapitala. U principu, sve što smo u prvoj tački rekli u pogledu dogovaranja i sporazumevanja o prodaji i nabavci dobara važi i za „prodaju" i „nabavku" kapitala.

Ekonomska politika i privredni sistem

Ako se pođe sa stanovišta da je institucionalizacijom samoupravnog odlučivanja problem privrednog sistema definitivno skinut s dnevnog reda, i kada se iz ranije navedenih razloga za sadašnje nedaće ne može okriviti udruženi rad (mada ima i takvih slučajeva), onda, očigledno, krivac mora da je neko drugi. U poslednje vreme sve češće se pominje ekonomska politika, njena neefikasnost, nekonzistentnost, sporost, nepravovremeno donošenje mera i tome slično. Kako je SIV glavni nosilac ekonomske politike, krivci se opredeljuju i institucionalno i personalno. Početkom godine bilo je više takvih ocena.

Među ekonomistima, najupornija upozorenja na ekonomsku politiku kao krivca naših nevolja dolaze od Marijana Korošića. „Mislim — kaže on u razgovoru koji je organizovala „Ekonomska politika" krajem prošle godine — da je naš privredni sistem u svojim osnovnim determinantama — spomenuti su (u diskusiji — A. B.) samo društveno vlasništvo i samoupravljanje... kao derivat, ali i kao osnovu, izvodim to decentralizovano odlučivanje — efikasan privredni sistem, privredni sistem koji može dati rezultate...". Međutim, „imamo tako lošu ekonomsku politiku... ona nije u stanju da u potrebnoj meri koordinira te decentralizovane odluke."[9]

Kao pojam, ekonomska politika ima dosta neodređeno značenje. Nju možemo shvatiti veoma široko, kao opštu politiku društvenog i ekonomskog razvoja nekog društva, kada obuhvata i izbor društveno-ekonomskog sistema i razvojnu strategiju, uključujući i dugoročno planiranje. Kada se suprotstave decentralizovano odlučivanje udruženog rada i potreba koordiniranja tog odlučivanja, mogućnosti tumačenja pojma ekonomske politike mnogo su uže. Nema sumnje da se instrumentima, kao što su kurs dinara, direktni i indirektni porezi, osnov oporezivanja, diskontna stopa,

[9] »Ekonomska politika«, 29, br. 1494/1980, str. 26.

Digitized by Google

cena kapitala, kontingentiranje kredita, uslovi otplate kredita, subvencije i kompenzacije, vezivanje ličnih dohodaka za produktivnost rada ili dohodak, indeksiranje potraživanja i obaveza, minimalni lični dohoci i slično, utiče na odlučivanje privrednih jedinica. Zbog toga se i nazivaju instrumentima. „Ekonomska politika" može da koordinira „decentralizovano odlučivanje", očigledno u cilju postizanja distribucionog i alokacionog optimuma, različitim od navedenih instrumenata. Na primer, kod nas se, osim u jednom marginalnom obliku, ne koristi cena kapitala. Osnovni princip raspodele je porast i ličnih dohodaka i akumulacije u slučaju porasta dohotka, a on je u godišnjim rezolucijama konkretizovan vezivanjem ličnih dohodaka za nominalni dohodak. Sa malim izuzecima, indeksiranja nema. Indirektni porezi imaju oblik poreza na promet, a ne poreza na dodatnu vrednost. Kurs dinara, subvencije i kompenzacije i mnogi nepomenuti instrumenti ulaze u instrumentarijum „ekonomske politike".

Očigledno je da o načinu uticanja na privređivanje OUR ne odlučuje samo konkretan izbor instrumenata nego i njihova kvantifikacija, doziranje. Ako se cena kapitala približava nuli ili je negativna, ako je kurs dinara duboko ispod ravnotežnog nivoa, ako indeksacija nije poznata, teško bi se moglo tvrditi da ekonomska politika koristi cenu kapitala, kurs dinara, produktivnost (=indeksiranje) kao svoje instrumente. Drugim rečima, izbor određenog spiska ekonomsko-političkih instrumenata implikuje i izbor nekih užih ili širih granica njihove kvantifikacije. Realnost kursa dinara, pozitivnost realne kamatne stope, zaostajanje ličnih dohodaka za dohotkom ili za produktivnošću implikuju neke granice u kojima se može kretati kvantifikacija instrumenata.

Ekonomsko-politički postoje dve, dosta različite, aktivnosti u vezi s ekonomsko-političkim instrumentarijumom. Prva je izbor, sistem instrumenata, uključujući njihovu predviđenu globalnu kvantifikaciju, a druga manipulisanje njihovom konkretnom kvantifikacijom, prilagođavanje potrebama konkretne privredne situacije. Izbor vrste poreza, njegove osnove i poreskog obveznika stvar je prve navedene aktivnosti. Određivanje konkretnih stopa poreza, važećih za pojedine vremenske periode, spada, međutim, u drugu navedenu aktivnost. Po pravilu, prva aktivnost pripada parlamentima, zakonodavnim organima, a druga izvršnim organima, vladama. Vezivanje rasta ličnih dohodaka za rast dohotka spada u prvu aktivnost, dok određivanje intenziteta zaostajanja rasta dohotka za rastom ličnih dohodaka u drugu. Izbor diskontne stope ili obavezne rezerve kao sredstva uticanja na obim kredita deo je prve, dok je podređivanje visine kamatne stope, odnosno obavezne rezerve područje druge aktivnosti itd.

Predlažem da izbor sistema instrumenata, uključujući njihovu globalnu kvantifikaciju, to jest kvantifikaciju mogućih raspona, nazovemo izborom privrednog sistema, a da za drugu aktivnost zadržimo izraz ekonomska politika. Razgraničavanje između privrednog sistema u smislu sistema instrumenata ekonomske politi-

Digitized by Google

ke, između privrednog sistema u smislu institucionalizacije sporazumevanja i dogovaranja, kao i između privrednog sistema u smislu društveno-ekonomskih osnova privređivanja, izvršili smo u toj meri da nesporazumi više nisu mogući. Dakako, ekonomska politika u tom sklopu ograničava se na tekuću ekonomsku politiku. Međutim, u tom smislu taj se izraz većinom i koristi.

Brzo ćemo se saglasiti s ocenom da tekuća ekonomska politika ne može biti uspešna ako mora delovati u uslovima manjkavih instrumenata, nepostojanja nekih potrebnih instrumenata, nepravilne kombinacije instrumenata i slično. „Politika ne može da pravi čuda, ako je sistem zajedno sa svojim mehanizmom neadekvatan" — kaže France Černe na već navedenom mestu. U našem članku *Efikasnost ekonomske politike*[10] privredni sistem smo prikazali kao granicu efikasnosti ekonomske politike. Tekuća ekonomska politika može manipulisati intenzitetom postojećih instrumenata, ali ne može menjati njihovo postojanje, međusobnu kombinaciju ili uvoditi nove instrumente. Uzmimo, primera radi, princip: veći dohodak — veći i lični dohoci i akumulacija. Takvo vezivanje ličnih dohodaka za dohodak OUR neizbežno ruši nagrađivanje prema radu, a time, i to direktno, doprinosi inflaciji. Bilo kakva kvantifikacija te veze, veće ili manje zaostajanje ličnih dohodaka za dohocima OUR, neminovno povećava lične dohotke iznad porasta produktivnosti rada, a pogotovo u sistemu knjigovodstveno prikazivanog dohotka koji iz više razloga preuveličava stvarni nominalni dohodak (negativna kamatna stopa, nerevalorizovana sredstva). Dakako, tekuća ekonomska politika, tačnije, njeni nosioci, izvršni organi vlasti, mogu svojom inicijativom znatno doprineti poboljšanju sistema instrumenata u zakonodavnim organima, ali oni u tome nisu niti jedini niti odlučujući. Na primer, još pre prošlogodišnje devalvacije Savezni zavod za cene pripremio je detaljno razrađen, zasnovan na međusektorskim odnosima, predlog prenošenja povećanja vrednosti dolara na naše domaće cene. Zbog parcijalnih otpora, u prvom redu republičkih, predlog nije »prošao«, usled čega je prenošenje vrednosti dolara na domaće cene izvršeno anarhično, slično kao i prenošenje eksplozije svetskih cena u 1974, mnogo ubrzanije.

Stoga, kada Marijan Korošić prebacuje ekonomskoj politici nesposobnost da koordinira delovanje decentralizovanog sistema odlučivanja, on pod ekonomskom politikom, prema ovde predloženoj terminologiji, u stvari shvata privredni sistem, to jest sistom ekonomsko-političkih instrumenata, pogotovo što kao najznačajnije elemente privrednog sistema pominje društvenu svojinu i samoupravljanje, decentralizovano privredno odlučivanje, što, prema predloženoj, i sada široko usvojenoj terminologiji, pripada društveno-ekonomskom sistemu, njegovim osnovama. Drugim rečima, i tu su gledišta slična, ako ne i identična.

To, razume se, nikako ne znači da ekonomska politika ne greši. Tokom prošle godine često smo davali pozitivne ocene

[10] Privredna komora Jugoslavije, 79/XII, str. 8. i sledeće.

Digitized by Google

njenom delovanju. Međutim, kada smo se jednom dogovorili o politici realnog kursa, i to aktivnoj, onda tu politiku treba i sprovoditi. Kada cene nafte na svetskom tržištu, kao i cene derivata nafte u susednim zemljama, i(ili) opšti nivo domaćih cena porastu, potrebno je prilagođavanje i domaćih cena naftnih derivata. Kada je zbog oskudnosti ponude očigledno da tržište ne može da deluje, da ono, u stvari, i ne postoji, prepuštanje formiranja cena „uslovima tržišta" je pogrešno. Kada je dinar proglašen zakonskim sredstvom plaćanja, a privreda jedinstvenim monetarnim područjem, onda je zaista neshvatljivo kako ekonomska politika može pratiti kupovanje i plaćanje devizama među domaćim privrednim subjektima kao pasivan posmatrač. Međutim, to nije predmet ovog članka.

Digitized by Google

Đuro Kovačević

Samoupravljanje — revolucionarni proces samooslobađanja čoveka

Otuđenje — bit odnosa čovek — društvo[1]

Oslobođenje čoveka i sloboda kapitala jedno drugo isključuje: nema samoostvarenja čoveka dok se moći koje proizvodi samoostvaruju kao svrha i granica društvenosti čoveka. Moć proizvođenja zarobljena kapitalom ostvaruje se kao proizvođenje čovekove društvene nemoći dokle god se predmetnost koju stvara ostvaruje kao osnova društvene moći kapitala. Sve dotle čovekova društvenost završava u društvenosti kapitala materijalizovanoj u predmetnosti kao cilju same radne delatnosti čoveka.

Međutim, razvoj sveta predmeta, kao osnove društvene moći kapitala, vodi i mogućoj negaciji kapitala time što zavisi od sve većeg ostvarivanja ljudi kao radnikâ. Naime, da bi kapital dosegao globalno značenje u reprodukciji totaliteta društvenog života ljudi,

[1] Vidi: K. Marx, tom 3, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, str. 218, 220, 222, 251; tom 19, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 175, 179, 190, 296, 298, 304, 305; tom 21, *Kapital*, I, str. 382, 383; tom 23, *Kapital*, III, str. 77, 222, 223, 681, 685, 690 730, 731 Marx — Engels, *Dela*, „Prosveta" — IMRP, Beograd).

Digitized by Google

on mora proširivati ljudske osnove proizvođenja sebe kao kapitala. S jedne strane, on postaje univerzalni oblik i način usmeravanja — podređivanja ljudske radne delatnosti i, s druge strane, sistem moći osporavanja društvene moći čoveka, sadržane u moći da proizvodi bitne uslove i sredstva u reprodukciji društva. Tako, nasuprot sebi, generira čovekova nesloboda kao uslov slobode kapitala, Takvim razvojem klasnog društva sistem društvene moći i čovek kao subjekt društva neprekidno se udaljavaju, iako sistem moći sve više i sve celovitije obuhvata življenje čoveka. Međutim, obuhvatajući ga, on, iako postaje delatno bliskim čoveku, ne postaje podložan aspiracijama čoveka da svoju proizvodnu moć ostvari kao društvenu moć sopstvenog samoostvarivanja kao slobodnog i celovitog ljudskog bića.

Takva čovekova zajednica, projektovana, prožeta i zarobljena sistemom moći kapitala, uspostavlja se kao stvarno isključenje čoveka iz istinske ljudske zajednice, iz mogućnosti njenog ostvarenja kao zajednice slobodnih i celovitih ljudi. Subjekti društva postaju objekti podređeni subjektivitetu predmeta u vidu kapitala kao stvarnog subjekta društva. Ovakav obrat, razvijen i doveden do biti samog klasnog društva, tendira ka univerzalnom značenju subjektnosti kapitala i univerzalnom osporavanju ljudi proizvođenih i društveno priznatih kao radnikâ.

Inherentna težnja kapitala da svoju subjektnost društveno totalizuje dovodi do radikalnog razdvajanja čoveka i sistema društvene moći. Težeći ostvarenju društva kao zajednice kapitala, kapital neumitno osporava i sprečava mogućnost ostvarenja društva kao neposredne zajednice slobodnih i ravnopravnih ljudi.

Redukcija čoveka na radnika i društva na sistem moći kapitala postaju tako bitan okvir i određenje savremene ljudske situacije.[2] Da li će takva situacija čoveka postati i njegova definitivna sudbina, pitanje je na koje nisu dati definitivni odgovori. Istorijska nužnost klasnog društva nije prerasla u prirodnu nužnost, ali ni mogućnost njegove potpune promene nije zadobila status prirodne neizbežnosti. Još uvek moćne snage savremenog društva (partije, organizacije, institucije, država itd.) više, ili gotovo isključivo, slede logiku čovekovog otuđenja i slobode u okviru slobode za otuđene moći rada. Nada čoveka ostaje u mogućnosti prevrata celokupnog društva, u društveno povezanom delovanju otuđenog čoveka na prevladavanju postojećeg društva kao sistema moći i otvaranju prostora za slobodnu ljudsku zajednicu. Može li se ova zajednica ostvariti, druga je strana pitanja o mogućnosti da se radnička klasa ostvari kao istorijski delatnik povezanog sopstvenog i opšteljudskog oslobođenja. Zavisno od toga, potpuna promena postojećeg, koncipirana u revoluciji kao praksi razotuđenja čoveka i njegovog ostvarenja kao celovite stvaralačke individue[3], istorijski je moguća i osvojiva.

[2] Pitanje je koliko je socijalizam u tome izuzetak, s obzirom na do sada ostvarene društvene sadržaje u njegovom razvoju.

[3] Tako shvatam osvajanje „čoveka kao bića slobode" i smatram ovo Kantovo određenje čoveka vrlo bitnim.

Digitized by Google

Mogućnost oslobađanja je u razvijanju čovekove slobode

Konstitutivni cilj socijalističke revolucije je slobodni čovek[4] kao neposredno društveno biće ostvareno i izmireno u potpunosti svoje prirodnosti i društvenosti. Ovaj cilj revolucije antiteza je postojećem društvu, osnova njegove teorijske i praktičke kritike. On podrazumeva proces revolucionarne promene kao istovremenost menjanja okolnosti i samopromene čoveka. Iz toga sledi da ostvarenje čoveka kao bića slobode nije moguće bez promene društveno-istorijskih okolnosti, ali ni da promena ovih okolnosti nije moguća bez istovremene samopromene čoveka u smislu njegovog delovanja u razvijanju — osvajanju slobode. Za delovanje čoveka u osvajanju slobode, iako bitne, nisu dovoljne samo objektivne okolnosti. Neophodan je i njegov misaon i akcijski obrat — od pristajanja na klasnost kao nužnu društvenost ka svesnom delatnom okretanju ka besklasnosti, kao cilju i sadržaju svekolike prakse u prevratu društva.

Oslobođenje i samoostvarenje čoveka u razvijanju — osvajanju nove društvenosti, u kojoj se izmiruje njegova individualnost i njegova ljudska zajednica, zahtevaju takvu praksu revolucije za koju je delatno i konstitutivno razvijanje samopromene čoveka, kao bića koje deluje neposredno na sopstvenom društvenom oslobođenju. Ova neposrednost, međutim, ne znači i društveno nepovezano delovanje individua. Neposrednost delovanja ljudi na sopstvenom oslobođenju je u takvim sadržajima i oblicima delovanja koji samim razvojem nove društvenosti destruiraju oblike i sadržaje funkcionalizacije čovekove proizvodnje i sveukupne delatnosti na proizvođenje njegove društvene nemoći i neslobode, u vidu kapitala ili države.

Istovremeno menjanje okolnosti i samopromena čoveka, kao nužan sadržaj revolucije, ukoliko je socijalistička, znače nužnost jedinstva i povezanosti promene društvenog totaliteta i čoveka kao njegovog subjekta. Neposredna subjektnost čoveka kao delatnika na promeni je nezaobilazan uslov ostvarenja potpune promene. Razvoj subjektnosti čoveka, nasuprot njegovoj objektnosti proizvedenoj i nametnutoj kapitalom ili nekom drugom opštom moći, nužan je uslov revolucije. Već u samom početku revolucija se mora bitno razlikovati po praksi društvenosti čoveka koju razvija i suprotstavlja postojećem društvu, a ne samo po njenom ciljnom određenju. Osnova te razlike je u poziciji čoveka kao sve neposrednijeg subjekta sveukupnog društvenog kretanja u revoluciji.

Oslobođenje čoveka i društva od klasnosti kao cilj revolucije nužno je i njen delotvorni, praktički princip. U stvarnom istorijskom procesu revolucije to zahteva permanentnu destrukciju i prevladavanje ne samo zatečenih, već i onih revolucijom proizvedenih sadržaja i oblikâ društvenog otuđenja i posredovanja čoveka,

[4] Po mom mišljenju, ne može se drugačije ni shvatiti problem razotuđenja.

Digitized by Google

generiranih društvenom proizvodnjom čije su svrhe ispod ostvarenja celovitosti čoveka, reducirane na osvajanje i gospodarenje predmetnosti kao neposrednog cilja čovekove radne i proizvodne delatnosti.

U istorijskom prevratu ka ostvarenju čovekovog prirodnog prava na slobodu najbitnija je neposredna delatnost čoveka samog. Nju ne mogu nadomestiti ili zameniti, bez obzira koliko bili moćni i nužni kao delatnici, ni partija ni država. Štaviše, njihova prevelika moć ne samo da je znak još uvek objektivno premale moći čoveka da neposredno radi na sopstvenom oslobođenju, nego može čak biti i način suzbijanja te moći, pa i negacija mogućnosti revolucije kao procesa ostvarivanja čovekove slobode.[5]

Ako revolucija u prevladavanju postojećeg društva nužno ostvaruje i one sadržaje koji joj po suštini ne pripadaju (sadržaji građanskog društva), tada, i još više, mora nastojati, kao pokret promene, na razvijanju onih sadržaja društva koji je istorijski omogućuju kao razvojnu negaciju i zamenu postojećeg društva. Bitno određenje tih sadržaja je u slobodi čovekovog delovanja na prevladavanju i ukidanju sopstvenog otuđenja prevladavanjem društva kome je otuđenje inherentno. Za takvu slobodu nužna je, naravno, i društvena organizovanost, ali takva koja ne ukida i spontanitet čovekove prakse.

Razvoj radničke klase do savremenosti njene egzistencije u razvijenom građanskom društvu pokazuje da se u njenom društvenom položaju stiče, sve univerzalnije, društvena situacija najvećeg broja ljudi koje razvoj društvene proizvodnje pretvara u radnike. Ovim razvojem opšteg položaja klase kao položaja većine ljudi otvara se i mogućnost objektivnog utemeljenja prakse revolucije kao istovremenog klasnog i čovekovog oslobođenja. Time se subjekt revolucije istorijski otvara za delovanje na čovekovoj slobodi. Dosegnutim i ostvarenim objektivno-subjektivnim sadržajima istorijskog bića klase (univerzalizacija najamnog rada) objektivno se situira njeno oslobođenje kao ljudsko oslobođenje od klasnog i političkog posredovanja i dominacije postvarenosti kao moći kapitala nad aktuelnim životom ljudi. U takvom razvoju je i mogućnost istorijskog otvaranja revolucije kao prakse povezanosti oslobođenja klase i oslobođenja čoveka. Utoliko, i zbog toga, ona može biti istovremena promena okolnosti (klasnog društva) i samopromena čoveka.

Ako razvoj građanskog društva vodi objektivnoj mogućnosti takve negacije, onda ni revolucija u svojim namerama ne može ići ispod tih pretpostavki. Njena moguća objektivna datost mora biti subjektivno osvojena svesnim delovanjem klase i čoveka na osvajanju celovitog subjektiviteta čoveka i ukidanju subjektiviteta kapitala ili neke druge moći nad čovekom i društvom. Ovo osvajanje subjektiviteta čoveka probija se delovanjem na ostvarivanju njegovog prava na preusmeravanje društvenog razvoja prema svrsi

[5] To se posebno do sada iskazalo u praksi staljinizma kao ideologije i poretka neslobode u ime revolucije.

Digitized by Google

potpunog i slobodnog razvoja njegovih prirodnih i društvenih mogućnosti, prava na društvenost kojoj je neposredna i osnovna svrha čovek sam.

Takvo odnošenje čoveka i društva u revoluciji svakako zavisi od zrelosti ukupnih društveno-istorijskih uslova za potpunu promenu građanskog društva. Pri tom najbitnije je pitanje o zrelosti samog subjekta revolucije, to jest pitanje o istorijskoj zrelosti radničke klase za revoluciju. Ako je klasa istorijski nedovoljno zrela za samodelatnost na sopstvenom oslobođenju, tada celina procesa revolucije može završiti novim, a u biti starim sistemom posredovanja, kao sistemom moći u ime revolucije. Po prirodi stvari, ni jedan sistem posredovanja i moći ne teži svom ukidanju iz samog sebe, pa tako ni sistem posredovanja u ime revolucionarne promene. I njemu je suprotan kako neposredan odnos klase tako i neposredan odnos čoveka prema njihovom oslobođenju, jer već samo neposredno odnošenje smanjuje i prevladava moć sistema posredovanja revolucije (partija, država, birokratija).*

Revolucije ne nastaju u idealnim, već u nužnim prilikama. Međutim, osporavanje građanskog društva je unutrašnji momenat razvoja građanskog društva i ne počinje najavljivanjem njegove potpune promene. U tom smislu, revolucija ne nastaje bez oslona na proces razvoja unutrašnje i spoljašnje negacije pojedinih tipova i oblikâ građanskog društva. Naprotiv, ovi procesi već sami po sebi su način nastajanja i razvoja revolucionarne promene. Tako gledano, već prethodni rad klase na istorijskom oblikovanju njene moći oslobođenja, nasuprot moći njenog potčinjavanja, kreće sa povezanošću i razvojem povezanosti njene samodelatnosti, spontaniteta i organizovanosti. *Tendencijski se kapitalskim razvojem proizvođena pozicija klase kao stvarnog nosioca i realizatora proizvodnih snaga društva približava mogućoj društveno-istorijskoj realizaciji kao negaciji sistema društvene moći* koji razdvaja njenu sposobnost proizvođenja od njenog prava na upravljanje društvom. Dakle, neposredno odnošenje klase prema sopstvenom oslobođenju je u različitim oblicima i sadržajima prisutno i ostvarivano u njenom usponu do subjekta revolucije. Taj kvalitet u razvoju njenog društvenog bića zasniva mogućnost prakse revolucije kao samooslobodilačke delatnosti klase, kao potisnute univerzalne snage čoveka.

Samodelatnost — uslov i način oslobađanja

Istorijski sadržaj socijalističke revolucije suštinski se utemeljuje, sabira i određuje mogućnošću i napredovanjem samoodređenja, samoostvarenja i samooslobođenja klase i čoveka na putu prevladavaja klasne i osvajanja besklasne ljudske zajednice slobodnih

* U zasnivanju i razvoju oslobodilačke uloge politike nije dovoljna samo partija. Pored organizovanosti, nužan je i spontanitet ljudske inicijative klase i čoveka.

Digitized by Google

i celovitih ljudi. Proizvodeće jezgro takvog sadržaja revolucije je samodelatnost radničke klase i čoveka kao stvarnih subjekata negacije i promene onog načina proizvodnje koji društvo proizvodi kao klasni svet otuđenih ljudi. Samodelatnost čini radikalan zaokret u promeni društvenog položaja čoveka, koji, i koncepcijski i praktički, jeste stvarna epohalna kritika i epohalno prevladavanje istorijskih sadržaja i oblikâ posredovane, klasne društvenosti ljudi. Utoliko i svi sadržaji i oblici političkog i drugih vidova posredovanja za revoluciju mogu biti prihvatljivi samo kao funkcija otvaranja samodelatnosti. Odnosno, samo samodelatnost može biti ona osnova i način koji delotvorno onemogućavaju autonomnu moć posredovanja za revoluciju i nametanje te moći kao okvira i cilja revolucije.

Proces revolucije kao razvoj čovekove slobode bez samodelatnosti klase i čoveka u revoluciji nije moguć. Samodelatnost je ona teorijska i praktička kritika koja revoluciji ne dozvoljava da se zarobi u ostvarenoj političkoj promeni.

Istorijska koalicija revolucije, kako to istorijsko iskustvo pokazuje, bila je uvek šira, u socijalnom smislu, od prostora koji je neposredno zahvatao klasni subjekt revolucije.[7] Međutim, ona se do sada, uglavnom, ostvarivala kao politički savez društvenih grupa i slojeva sa tradicionalnom radničkom klasom. Najčešće, tako je i završavala — kao politička, ostajući podređena revoluciji kao političkoj promeni. Pitanje koje sebi postavljamo je: da li se u razvoju savremenog društva utire put ostvarenju istorijskog subjekta revolucije kao socijalne koalicije utemeljene u razvoju savremene društvene proizvodnje i, ako se utire, da li se time proširuju i osnove za nastajanje i razvoj revolucije kao socijalne promene?[8]

Razvoj najamnosti čovekovog rada u savremenosti obelodanjuje istorijsku tendenciju koja, iako još uvek nije klasno osvojena za revoluciju, trasira socijalne osnove razvoja radničke klase kao subjekta revolucije. Takvom razvoju ne izbegavaju ni društva u procesu savremenih socijalističkih revolucija koje su pod znakom države kao opšte moći nad sredstvima i usmeravanja društvenog razvoja.[9] Razvojem i klasnim ispoljavanjem ove tendencije sve više se gubi razlika između posebnog položaja, čak i usko shvaćene, radničke klase i društvene situacije većine ljudi. Naime, kao što je već ranije istaknuto, razvoj radničke klase se iskazuje upravo kao ukidanje ove razlike, jer ljudi bivaju nivelisani raz-

[7] Istorijske koalicije društvenih snaga u dosadašnjim revolucijama to potvrđuju.

[8] Razvoj proizvodnog povezivanja gotovo svih struktura društvenog rada trebalo bi da otvara i put razvoju njihovih neposrednih socijalnih veza.

[9] Sadržaji i posledice takvog razvoja radničke klase utemeljenog u razvoju sadržaja i oblika društvene proizvodnje i u takozvanim socijalističkim društvima nedovoljno se teorijski promišljaju, a ideološki i politički često ne uvažavaju.

Digitized by Google

vojem najamnosti njihovog rada i njihove otuđenosti od uslovâ i rezultatâ njihove radne i proizvodne delatnosti. Takvo društveno-istorijsko kretanje koje društveni položaj i otuđenje radnika uopštava do zajedničke situacije većine ljudi, savremeno i perspektivno, omogućava i prevladavanje mogućih aktuelnih i istorijskih antinomija u društvenoj strukturi subjektiviteta rada prema ciljevima revolucionarnog preobražaja. Dakle, proširuju se socijalne osnove revolucije tako što se uopštava socijalni kvalitet subjekta revolucije, jer dolazi do razvojne identifikacije ranije posebnog klasnog interesa sa interesima ogromne većine ljudi.

Čovek klasno posredovan prevođenjem u radnika dospeva time do delatnika revolucionarne promene. Na osnovu razvoja takvog klasnog posredovanja objektivno se i omogućava samodelatnost ljudi u revolucionarnoj promeni, koji, iz proširujuće socijalne osnove klasnog subjekta revolucije, delatno proširuju i mogućnosti ostvarenja revolucije kao socijalne, korenite promene.

Samodelatnost je jedini odgovor procesu sistematizacije posredovanja revolucionarne promene u moći države, partije ili birokratije. Samooslobođenje klase i čoveka ostvarivano njihovom samodelatnošću neprekidno legalizuje i razvija društvenu moć subjektivnih snaga revolucije i tako obuzdava i relativizira značaj snaga posredovanja i sprečava prenošenje izvorne, u radu utemeljene, društvene moći klase i čoveka u autonomnu moć sistema posredovanja u revoluciji.

S jedne strane, samodelatnost omogućava da se, razvojno data i sve više ostvarivana, društvena pozicija čoveka kao radnika prevodi u njegovu klasnu poziciju za revoluciju, te da raste svest o nužnoj povezanosti klasnog i opšteljudskog oslobođenja. Time se jačaju i mogućnosti osporavanja i prevladavanja oblika i sadržaja dominacije nad čovekom, bilo da oni izviru iz još neprevladanih ili novoproizvedenih sadržaja građanskog načina društvene proizvodnje.

S druge strane, samodelatnost je permanentna kritika i osporavanje mogućnosti da nužnost posredovanja revolucije u nekim njenim dimenzijama ne preraste u opštu zakonitost revolucije. Revolucija se ne može ostvariti kao pokret slobode nezavisno od načina i sredstava kojima se služi. Po pravilu, rast sistema posredovanja subjekta i revolucije završava njihovim političkim upodobljavanjem. Posledica toga je pre svega konzerviranje društvene pozicije radničke klase kao subjekta revolucije. Ono se iskazuje u razdvajanju društveno-istorijskog sadržaja i potencija revolucionarnog subjekta od njihove realizacije. U toj razdvojenosti je osnova jačanja sistema posredovanja koji društveno podređuje klasu kao snagu u funkciji poretka stvorenog činom političke revolucije. Ovo razdvajanje subjekta od mogućnosti da neposredno artikuliše celinu društvenosti čoveka kao radnika i da je delatno izvodi do svog i opšteg oslobođenja ljudi može trajno da obuzda revoluciju ili da je suzi samo na pokret razvoja proizvodnih snaga i tako na unutrašnju kritiku i komponentu građanskog društva

Digitized by Google

kroz različite vidove njegove modernizacije.[10] Imajući to u vidu, samodelatnost je ono proizvodeće jezgro revolucije koje razvija epohalni socijalno-istorijski smisao revolucije oslonjen na poredak kratkoročne promene.

Sloboda delovanja klase i čoveka je unutrašnji, konstitutivni princip samodelatnosti. Zahvaljujući tome što inherentno razvija delatnu slobodu na ljudskom oslobođenju, ona nije samo način uspešne kritike, osporavanja i prevladavanja građanskih sadržaja klasnosti društva i čoveka, nego i kritička praksa osporavanja i prevladavanja revolucije same, u onom smislu u kome se i ona javlja kao način proizvođenja klasnosti društva i čoveka. Jednom rečju, ona je takav način delovanja koji otklanja završetak revolucije i njeno mirovanje u klasnom i birokratskom omotaču i otvara je ka mogućnosti čovekove slobode. Kao praktička kritika promene stvarnom praksom promene i kao kritička praksa, to jest kao delovanje izloženo kritici mišljenja i kao koncepcija revolucije u konkretno-istorijskim uslovima, samodelatnost je ono u čemu se neposredno dovode u odnos dijalektičkog jedinstva praksa i teorija revolucije. Postizanje takvog jedinstva omogućava kritiku revolucije samom sobom[11] ne dopuštajući joj da se udalji od konkretno-istorijskih uslova promene niti da konkretno-istorijskim uslovima opravdava svoje odustajanje od stvarnog oslobađanja čoveka i radničke klase. Na taj način samodelatnost uspeva da nezrelost uslovâ za revoluciju razvija do zrelosti revolucionarne promene.

Jezgro samodelatnosti čini pre svega samodelatnost klase u razvoju proizvodnih snaga društva. To podrazumeva sadržaje samodelatnosti kao istovremene negacije dominacije kapitala i klasne strukture koju uslovljava kapital, te klasnog principa uopšte kao određujućeg principa u razvoju društvene podele rada i same društvene strukture. Samodelatnošću u razvoju proizvodnih snaga društva otvara se proces unutrašnjeg prevladavanja klasnog karaktera društvene proizvodnje preusmeravanjem razvoja proizvodnih snaga prema svrhama čoveka. U samoostvarivanju subjektnosti klase u razvoju proizvodnih snaga nastaje mogućnost da se one otrgnu od službe moći nad klasom i čovekom razvojem prema svrhama čoveka i oslobođenjem od svrha koje kapital ili neka druga otuđena moć nameću društvenoj proizvodnji.[12] Tek ovakvo utemeljenje samodelatnosti klase, kao određujuće za ciljeve procesa društvene proizvodnje, vodi i promenama društvene proiz-

[10] I to je vrlo bitno, ali u smislu proširivanja, razvoja i osavremenjivanja objektivnih i subjektivnih pretpostavki razvoja procesa socijalističkog revolucionarnog preobražaja.

[11] Imam u vidu značenje Marksovog stava da revolucija samu sebe kritikuje razvijajući se.

[12] U ovome je najbitnije osvajanje sposobnosti razvoja sredstava za proizvodnju. Upravo ta sposobnost je osnova za društvenu hegemoniju svake klase. Zahvaljujući njoj, još je uvek moguća, pa i sve šira, dominacija kapitala, od koga, kao što to savremenost pokazuje, postaju zavisni čak i čitavi narodi.

Digitized by Google

vodnje — od proizvođenja klasne društvenosti ka besklasnoj društvenosti ljudi. Povezanost samodelatnosti u proizvodnji i samodelatnosti u celini društvenog kretanja izvodi subjektivitet čoveka kao radnika do značenja celovitog odnosa prema pretpostavkama, uslovima, sredstvima i ciljevima revolucije. Time što subjekt samodelatnošću zahvata i temelj i celinu društva, dakle, celinu društvenog kretanja, i revolucija se kao praksa otvara prema celini promene klasnog društva. Otvarajući se tako, ona se otvara i za prevladavanje dominacije čoveka nad čovekom, za osvajanje slobode kao konstitutivnog principa ljudske zajednice. Ali, revolucionarni smisao samodelatnosti nije objektivno dat ni nužan. On se mora osvojiti delatno kao smisao revolucije.

Sve dok je društvo, kao stvarni prostor i uslov čovekove otuđenosti i klasnosti, društvo oskudice, revolucije će se pre usmeriti na probleme razvoja i rešavanja oskudice, a samodelatnost će biti odložena zahtevom za organizovanje društva radi materijalnog razvoja.[13] Umesto ideje slobode, na prvo mesto doći će ideja progresa.[14] Ovim prevrednovanjem bitni istorijski cilj revolucije može biti podređen napretku društva u materijalnosti, pa utoliko i revolucija i njen istorijski subjekt služi materijalnom progresu. Svodeći se na funkciju materijalnog progresa (koji zahteva žrtve i neslobodu ljudi), revolucija se gubi u svojoj socijalnoj širini i osnovnom društveno-istorijskom značenju. Iako je objašnjivo da stanje oskudice može dati takav smer i sadržaj revolucionarnoj promeni, nije prihvatljivo da je rešavanje oskudice inkompatibilno sa osvajanjem slobode za klasu i čoveka. Naprotiv.

Razvoj samodelatnosti subjekta revolucije u društvenoj proizvodnji koja ga proizvodi kao subjekta i razvoj te samodelatnosti celinom društvenog kretanja, baš zbog toga što oslobađa klasu i čoveka za delovanje, omogućava ubrzavanje i materijalnog razvoja društva kao osnove klasnog i ljudskog oslobođenja. Slédeći takav pristup, dolazi se do toga da je nužna društvena, proizvodna i organizacijska struktura samodelatnosti u »slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača«, kao sadržaju i obliku društvenosti kojoj revolucija teži i kojom se revolucija u prevladavanju klasnog društva razvija i ostvaruje.

Da bi se cilj revolucije stvarnom praksom revolucije ostvarivao, praksa mora biti primerena, adekvatna njegovom sadržaju. U revoluciji kao pokretu slobode ne može se oslobođenje klase i čoveka ostvariti putem sredstava i načina neslobode. Suštinsko određenje revolucije je u tome da je sloboda osnova osvajanja slobode čoveka. Polazeći od toga, razvoj »slobodne asocijacije ne-

[13] Ostvarivanje materijalnog razvoja je samo jedna od nužnih i bitnih strana revolucije. Međutim, njegov smisao teško da može biti prihvatljiv ukoliko se konfrontira smislu oslobađanja čoveka kao radnika.

[14] Tipično za najveći broj revolucija u savremenosti koje, u slobodnoj interpretaciji rečeno, ponekad ističu devizu — stići i prestići najrazvijenija kapitalistička društva. Međutim, Lenjinov stav je sadržao i pitanje slobode povezano sa pitanjem materijalnog razvoja.

Digitized by Google

posrednih proizvođača« kao delatnog principa i prakse revolucije nužan je uslov ostvarenja ljudske zajednice kao »slobodne asocijacije neposrednih proizvođača«.[15]

Ona nije kategorički imperativ koji mišljenje nameće revoluciji, već je kategorički imperativ konkretno-istorijskog bivanja revolucije da bi se ostvarila kao potpuna promena sveta klasnosti, čovekove osporenosti i otuđenosti. U tom smislu, ona je nužan način društvene samodelatnosti klase i čoveka, takav koji sprečava da se osvojeni nivo revolucionarne promene uspostavi kao nova moć nad klasom i čovekom tako što otvara mogućnost nove društvenosti ljudi kao proizvođačâ vrednosti putem praktičke negacije postojeće i neprevladane posredovane društvenosti ljudi. Kako se svi vidovi i sadržaji društvene proizvodnje sve više usložnjavaju, dele, ali i povezuju, njihova asocijacijska artikulacija je sve više nužnost da bi se izbegla opasnost od razvoja složenog sistema posredovanja radi postizanja jedinstva procesa društvene reprodukcije. Takođe, ona je ono što po meri svog napredovanja, zavisno od razvoja samodelatnosti klase i čoveka, jedino i istinski može prevladavati i potiskivati politiku kao osnovni vid društvenosti ljudi i odnosa čoveka i društva. Bivajući u nukleusu revolucionarne promene, ona političko organizovanje revolucije svodi na nužnu meru sopstvenog razvoja u datim i razvojno osvojivim konkretno-istorijskim uslovima revolucije.

U prevladavanju klasne dominacije političko može biti osnovom i sredstvom tog prevladavanja. Ali, da bi to bilo, nužno je da »slobodna asocijacija neposrednih proizvođača«, kao istorijski razvijana i osvajana pozicija revolucije i društveno organizovana struktura delatnosti subjekta revolucije, bude određujuća za celinu sadržaja i procesa revolucionarnih promena. U tom smislu, podrazumeva se da princip asocijacijskog nužno mora nadvladati i sebi podrediti princip političkog. Iz toga sledi da asocijacijska društvenost ljudi oslobođenih za delovanje na proizvođenju društva i sopstvenom oslobođenju kriterijumski određuje sva druga nužna sredstva i sve druge nužne načine u revoluciji.

Objektivno se u savremenosti, i tendencijski sve više, otvara prostor prevođenja čoveka u proizvođača, ali mu to ne garantuje slobodu za klasno i ljudsko oslobođenje. U uslovima kapitalizma proizvođač završava u slobodi najamnog radnika, a u takozvanom realnom socijalizmu u slobodi države. Razvojem društvene proizvodnje osvojeno pretvaranje većine ljudi u proizvođače tako biva

---

[15] Pojam asocijacije ističem nasuprot pojmu diktature proletarijata jer, po mom mišljenju, on nedvosmisleno i sasvim direktno insistira na slobodi i samodelatnosti klase i čoveka u osvajanju slobode za čoveka, što je, po mom uverenju, bitan cilj socijalističke revolucije.

Inače, o problemu revolucije u povodu pitanja o diktaturi proletarijata postoji studija Ive Paića: *Diktatura proletarijata i sloboda*, „Radnička štampa", Beograd, 1979. Pored toga, povodom pitanja o diktaturi proletarijata uputno je videti i studije dvojice francuskih autora: Jean-Luc Dalemagne, *Autogestion ou dictature du prolétériat*, Union Générale d'Editions, Paris, 1976. i Etienne Balibar, *Sur la dictature du prolétériat*, François Maspero, Paris, 1976.

Digitized by Google

okrenuto protiv celovitosti čoveka kao proizvođača. Štaviše, razvijeni sistem posredovanja i moći teži tome da ima čoveka kao proizvođača, ali ne i tome da proizvođač zadobije samog sebe kao svrhu i meru njegove radne i proizvodne delatnosti.

Međutim, iz univerzalizacije ljudi kao proizvođačâ moguć je i revolucionarni odgovor putem njihove asocijacije kojom se samodelatno ostvaruje prevođenje njihove moći proizvođenja u društvenu moć njihovog oslobođenja. Samo asocijacija vodi takvoj povezanosti proizvodne i društvene moći u subjektu revolucije kroz koju se ostvaruje uzajamnost ljudi kao radnikâ.

Dakle, slobodna, asocijacijska društvenost ljudi kao cilj zavisi od toga koliko je delatni princip revolucije, konstitutivni način razvoja i ostvarivanja subjekta revolucije, povezanog i razvijanog samodelatnošću klase i čoveka na prevladavanju delimičnosti čoveka u radniku i osvajanju celovitosti u čoveku kao biću slobode.

Samoupravljanje[16] i samodelatnost

Stanovište o presudnom značaju samodelatnosti u ostvarivanju revolucije podrazumeva da se bez neposrednog, samooslobađajućeg delovanja radničke klase i čoveka ne mogu prevladati ni način proizvodnje, a ni osnovni odnosi u kojima se razvijaju i u kojima opstaju klasno društvo i klasni čovek. Ono se temelji na tome da se bitni sadržaji revolucije — ukidanje otuđenja sabranog u političkoj sferi konstituisanoj kao političko društvo i odumiranje države — mogu ostvariti samo prevladavanjem razdvojenosti sfere rada od sfere upravljanja i da se ovo prevladavanje ne može osvojiti i razviti bez samodelatnosti klase i čoveka na ukidanju rascepa između njihove moći proizvođenja i društvene moći vladanja. U tom smislu, samodelatnost je uslov spajanja proizvodne i društvene moći u čoveku kao subjektu revolucionarnog preusmeravanja celokupnog istorijskog kretanja.

Ovako shvaćeno revolucionarno značenje samodelatnosti iskazuje se i ostvaruje u osvajanju i razvijanju neposredne, asocijacijske društvenosti ljudi kao slobodnih proizvođača, kao same prakse razvoja revolucionarne promene, pa utoliko i kao cilja revolucije. Ili, drugačije rečeno, ovo stanovište ishoduje iz shvatanja da praksa revolucije stvarno tvori osporavanje i prevladavanje postojećeg, klasnog društva i da se društvo kao sistem posredovanja koji sankcioniše čovekovo otuđenje ne može prevladati takvom praksom revolucije koja se i sama u biti razvija kao

[16] Ovde se ograničavam na izlaganje sopstvenog shvatanja samoupravljanja bez pretenzija celovitog izlaganja. Samo izlaganje i istraživanje jugoslovenske ideje i prakse samoupravljanja zahtevalo bi višegodišnja, kolektivna, organizovana istraživanja i višetomne studije. A obuhvat geneze celine različitih ideja i koncepcija samoupravljanja, što je i sasvim razumljivo, teško da može ostvariti bilo koji autor sam.

Digitized by Google

sistem posredovanja radničke klase i čoveka, te kao tvorba političkog društva.

Polazeći od toga, zasnivanje i praktičko otvaranje klasnog oslobođenja radnika kao opšteg oslobođenja čoveka zahteva praksu revolucije kao praksu razvoja asocijacijske društvenosti ljudi u konkretno-istorijskim sadržajima i oblicima osporavanja — prevladavanja klasnog, političkog društva. Shodno tome, stanovište o samodelatnosti klase i čoveka, i objektivno i subjektivno, iskazuje se i kao stanovište bitne razlike prema drugim koncepcijama revolucije i kao kritika konkretno-istorijskih praksi revolucija koje pitanje slobode razdvajaju od slobode samooslobođenja čoveka kao radnika na taj način što je teorijsko-ideologijski projektuju kao posledicu, a isključuju kao uslov samog revolucionarnog preobražaja — njegovog razvoja.

Logikom ovakvog pristupa revoluciji otvaraju se i pitanja o samoupravljanju. Istorijski i savremeno, u pitanjima o samoupravljanju je bitna tačka i saglasja i podela u teoriji i praksi nastupanje radničkih pokreta i revolucija pod znakom klasnog oslobođenja radnika i društvene slobode čoveka. U prihvatanju i odbacivanju samoupravljanja iskazuju se u biti različite koncepcije i prakse revolucionarne promene. Ne ulazeći u razmatranje određenih teorijskih shvatanja i koncepcijskih elaboracija same ideje samoupravljanja, ovde se kao osnovno pitanje, između mnogih, postavlja to u kakvom su odnosu samodelatnost i samoupravljanje sa stanovišta razvoja i ostvarivanja socijalističke revolucionarne promene.

Ako se samoupravljanje temelji na ideji i praksi razvijanja i osvajanja asocijacijske društvenosti ljudi nasuprot postojećoj klasnoj i revolucijom proizvedenoj posredovanoj društvenosti, onda ono ne samo da nije zamislivo mimo samodelatnosti radničke klase, odnosno čoveka kao radnika, već je u biti jedino moguće samo kao konkretno-istorijski vid — koncepcija i praksa — samodelatnosti. Kada bi se prevladavanje razdvojenosti društvenog rada ljudi od upravljanja i vladanja društvom moglo ostvariti zaoštravanjem i razvojem razdvojenosti, a ukidanje otuđenja sabranog u političkoj sferi moglo osvojiti i postići njegovim rastom — jačanjem moći političkog aparata revolucije — zahtevanje asocijacijske društvenosti kao cilja i sadržaja klasne prakse revolucije ne bi bilo nužno jer ne bi bilo ni potrebno. Saglasno tome, i insistiranje na samodelatnosti čoveka kao proizvođača bilo bi bespredmetno jer ne bi bilo nužan uslov razvoja i ostvarivanja socijalističkog revolucionarnog preobražaja. Međutim, pošto sredstva i načini revolucionarne prakse bitno opredeljuju mogućnosti ostvarivanja ciljeva revolucije, praksa samodelatnosti je neizbežan uslov bivanja revolucije socijalističkom — toliko koliko ciljevi opredeljuju sredstva, a sredstva ciljeve.

Naravno, zrelost objektivnih i subjektivnih uslova revolucionarne promene, kako je već više puta istaknuto, odlučujuće utiče na mogućnosti, sadržaje, strukturu i karakter samodelatnosti. Ipak,

Digitized by Google

nezrelost ili nedovoljna razvijenost ovih uslova nije opravdanje za izostajanje samodelatnosti u revoluciji koja teži socijalističkoj preobrazbi društva. Ova težnja može se završiti kao ideološka iluzija ako se procesno ne utemelji na samodelatnosti kao praksi samooslobađajućeg delovanja neposredovano udruženih ljudi kao radnikâ i proizvođačâ. Izvan i mimo samodelatnosti, koja se može ostvarivati u različitim sadržajima i oblicima, zavisno od specifičnih društveno-istorijskih uslova svake posebne revolucije, nije moguće samoupravljanje ako ono znači koncepciju i praksu zasnivanja i razvoja nove društvenosti ljudi. Prirodno je da različiti sadržaji, strukture, oblici i stepeni razvijenosti klasne posredovane društvenosti u kojoj pojedine revolucije nastaju — vode i razlikama u sadržajima, strukturi i oblikovanju praksi konkretno-istorijskih revolucija. Međutim, ako se one razlikuju i po tome što se utemeljuju ili ne utemeljuju na samodelatnosti, tada se one razlikuju i kao prakse koje ne pripadaju istorijski istom tipu revolucije. Jer proizvođenje — ostvarivanje neposredne asocijacijske ili posredovane političke društvenosti u društvenoj proizvodnji i ostvarivanju života ljudi je ono što konstituiše tu istorijsku razliku. Zavisno od te razlike, date u istorijski različitim sadržajima prakse revolucija, pojedine od njih se prirodno upućuju na razvoj samoupravljanja i kao koncepcije i kao prakse revolucionarne promene, a pojedine ga prirodno odbacuju s obzirom da *a priori* negiraju praksu koju one razvijaju. Pri tom je potrebno imati u vidu da univerzalno važeći model samoupravljanja nije moguć baš zbog različitosti društveno-istorijskih uslova i specifičnosti istorijskog razvoja pojedinih društava i revolucija, koja utiče, kako je već rečeno, na mogućnosti i na praksu samodelatnosti.

Da li je samoupravljanje istorijski moguća i održiva koncepcija i praksa revolucije, bitno zavisi od toga da li je moguća samodelatnost kao određenje prakse revolucionarnog preobražaja u datim društveno-istorijskim uslovima, odnosno od toga koliko je moguća i ostvariva revolucionarna promena kao socijalistička promena. Ali, samoupravljanje nije samo izraz i posledica zrelosti objektivnih i subjektivnih uslova za ostvarivanje socijalističkih sadržaja promene, nego je i bitan uslov u dostizanju te zrelosti upravo razvojem takvih sadržaja promene koji značenje radničke klase i čoveka izvode do nivoa neposrednog i odlučujućeg uticaja na celinu društvenog kretanja u proizvodnji vrednosti, sistemskom oblikovanju i ostvarivanju društvenog života ljudi. Upravo u tome je i istorijska vrednost i revolucionarno značenje samoupravljanja, jer prevladavanje razdvojenosti čoveka na radnika i građanina, razdvojenosti rada od upravljanja i ukidanje premoći političkog činioca u vidu društvene moći države, partije ili u nekom drugom obliku nad neposrednim proizvodnim moćima ljudi, jednom rečju, ukidanje čovekovog otuđenja nije moguće bez razvoja novih pretpostavki za nove društvene odnose i novu institucionalnost u celini proizvođenja i ostvarivanja društvenog

Digitized by Google

života ljudi, kao biti društva. Nova društvenost kao zamena staroj nije ostvariva bez prakse revolucionarne promene koja novu, asocijacijsku strukturu udruživanja ljudi u proizvodnji i ostvarivanju socijalnog života nosi kao meru sopstvenog razvoja. Razvoj ovih asocijacijskih sadržaja i strukture društvenosti, i kao načina delovanja na promeni društva i kao cilja same promene, pak, nije izvodljiv sa nekih drugih osnova, već samo sa osnova samodelatnosti. Pri tom samodelatnost može biti različito koncepcijski uobličena i praktično razvijena — ostvarivana samoupravljanjem u njegovim različitim istorijskim sadržajima i oblicima i istorijskoj razvojnosti kao koncepcije i prakse revolucionarne promene.

Bitno je da se naglasi da je samoupravljanje, teorijski i praktično, istorijski pronađena i revolucionarno održiva koncepcija i praksa toliko koliko razvija oslobodilačko delovanje ljudi i ako doprinosi mogućnosti ukidanja delimičnosti čoveka svedenog na radnika — ostvarivanju celovitosti, svestranosti ljudskih potencija i potreba u čoveku kao stvarnom subjektu istorijskog kretanja u revoluciji.

Ostvarenje celovitosti čoveka kao slobodnog i svestranog ljudskog bića može biti koncepcija revolucionarne promene, ali stvarno zavisi od razvoja revolucionarnog subjektiviteta radničke klase i čoveka izvedenog iz njihove neposredne, oslobodilačke delatnosti na promeni celokupnog klasnog načina društvene proizvodnje i strukture društvenosti, koji opstaju proizvodeći delimičnog čoveka. U mogućnostima osvajanja takvog revolucionarnog subjektiviteta je i smisao revolucionarnog značenja samoupravljanja kao praktičkog osporavanja — prevladavanja zatečenih i novoproizvedenih sadržaja i oblika društvenosti u revoluciji koji guraju ka apsolutu političkog posredovanja revolucionarne uloge radničke klase otuđivanjem i koncentracijom društvene moći izvan klase i sfere proizvođenja društvenih vrednosti. Za samoupravljanje je čovek subjekt revolucionarnog menjanja istorijskog kretanja u razvoju društvene proizvodnje vrednosti, pa je otuda za razvoj samoupravljanja i nužno ukidanje uloge političkog činioca kao nosioca proizvodne i društvene moći u revoluciji i spajanje ovih moći u čoveku. Međutim, težnja ka svestranom oslobođenju čoveka u odnosima ljudske uzajamnosti i solidarnosti zahteva promenu biti društva, promenu društvene proizvodnje vrednosti — njenih sadržaja i ciljeva.

Reč je o takvoj promeni koja uspostavlja i razvija oslobađanje života ljudi od dominacije postvarenog života. Ukidanje samih pretpostavki dominacije materijalnog — predmetnog sveta, koja se subjektivizira i sabira kao monopolisana društvena moć kapitala, države i birokratije, bitan je sadržaj samoupravljanja kao razvojne, istorijski alternativne društvenosti, koja se probija ukidanjem monopola političke sfere kao apsoluta društvenosti. Međutim, to se ne može postići bez promena u ciljevima i sadržajima razvoja društvene proizvodnje, a ova promena, pak, bez promene ciljeva razvoja proizvodnih snaga društva, pošto one već po svojoj struk-

Digitized by Google

turi sadrže i razvijaju određeni tip društvenih odnosa kao odnosâ delimičnosti i osporavanja celovitosti čoveka. Sve to, naravno, mora početi promenom u posedovanju sredstava za proizvodnju u društvu, ali ni ta promena nije izvodljiva dekretom, već je uslovljena tegobnim procesom razvoja novih proizvodnih snaga društva za koje je inherentno da sredstva za proizvodnju nisu tuđa onima koji na njima rade. Obrat u ciljevima društvene proizvodnje preko obrata u posedovanju proizvodnih snaga društva i razvoja novih proizvodnih snaga kao osnove proizvodnje čovekovog radnog i društvenog oslobođenja bitno je pitanje samoupravljanja.

Samoupravljanje je način vraćanja društvenih proizvodnih snaga, kao istorijskih snaga društvene moći kapitala ili države, čoveku samom. Otuda je njegov inherentni sadržaj prevladavanje i kapitala i države i kao subjekata i kao okvira razvoja društvenog života ljudi, a time i prevladavanje čoveka kao objekta u sistemu subjektnosti egzistencije otuđenih moći proizvedenih njegovim radom, a utemeljenih na svetu predmeta kao istorijski razvijanoj i nametnutoj svrsi i okviru čovekovog bivanja i delovanja. Osvajanjem i razvijanjem društvene i proizvodne moći čoveka i njihovim spajanjem u njemu samom samoupravljanje vodi destrukciji i prevladavanju društva kao sistema moći nad čovekom. Sa tih osnova ono tvori i prevladavanje političkog društva kao društva delimičnosti čoveka razdvojenog na radnika (koga poseduje neka spoljašnja moć) i građanina kao iluzornu moć slobodnog čoveka politike u uslovima društvene proizvodnje koja permanentno proizvodi neslobodu u uslovima i ciljevima društvene proizvodnje vrednosti.

Konkretno-istorijski uslovljeno, samoupravljanje mora i konkretno-istorijski nastupati u menjanju društvene zbilje, koja je jedino moguće uporište i osnova snage ideala o čoveku i etike društvenih ciljeva koji se samoupravljanjem zastupaju. Koliko menja klasnu i politički posredovanu društvenu zbilju čoveka, samoupravljanje i postaje određujuće za sadržaje revolucije. Pošto se izvodi iz samodelatnosti i praktično ostvaruje razvojem samodelatnosti u stvarnim, zbiljskim uslovima društva, ono je nužno proces u okvirima istorijskog raspona odnosa klasne zbilje čovekovog života i ciljeva njegovog oslobođenja. Zato i nije moguće kao ostvareno i dovršeno stanje društva. Kao delatna praksa čovekovog razotuđenja, ono je istorijska praksa u razmerama prevladavanja klasnog društva koje se proteže na celinu revolucionarnog preobražaja napredovanjem samodelatnosti radničke klase i čoveka na putu njihovog samoodređenja kao samooslobođenja. Iz toga sledi da normirane težnje samoupravljanja, legalizovane kroz pravni poredak društva, nužne u otvaranju sadržaja promene putem samodelatnosti — ne mogu biti pouzdan kriterijum za ocenu istorijske validnosti određene koncepcije i prakse samoupravljanja. Kriterijum je u stvarnim promenama u proizvodnji i odnosima zbiljskog života ljudi i njihove zajednice. Ove promene, a ne norme, određuju domete i sadržaje revolucionarnog značenja samoupravljanja. Njegova bit, dakle, nije u normativnom i insti-

Digitized by Google

tucionalnom poretku društva niti u normiranju društvenih odnosa, već u samodelatnosti koja oslobađa i razvija celovitu inicijativu klase — proizvođača radi ubrzanog razvoja celine pretpostavki i sadržaja klasnog i ljudskog oslobođenja. Normativnost i institucionalnost — norme i oblici organizacije društvenih odnosa u društvenoj proizvodnji — imaju smisla samo ako podupiru ovu bit samoupravljanja, to jest ako se ostvaruju kao funkcija razvoja te biti, a ne kao zamena za nju.

Tako gledano, koncepcijsko normiranje samoupravljanja kao novog društvenog odnosa, kao sistema društvenog upravljanja i sistemski celovitog oblikovanja društva, potrebno je samo kao bitan način u legalizaciji samodelatnosti i redistribuciji društvene moći radi razvoja asocijacijskog udruživanja ljudi kao načina povratka društvene moći onome ko je i proizvodi. Međutim, ne treba zaboraviti da je time učinjen tek prvi, iako bitan, korak ka razvoju samodelatnosti klase i čoveka na promeni zbiljskih odnosa društvene proizvodnje i usmeravanja razvoja društva.

Da bi se princip čovekove slobode u samooslobađanju kao bitnom principu samoupravljanja legalizovao i uzdigao do praksе revolucije, a politička moć i vlast osvojile kao funkcija samodelatnosti, samoupravljanje se mora ostvarivati kao stvarna zamena oblicima i sadržajima organizacije društva koji favorizuju i sankcionišu egzistenciju društvene moći u vidu političke vlasti i države. Da bi se to postiglo, međutim, nije dovoljno samo konstituisanje u normativni poredak društvene moći i pravno sankcionisane oblike organizacije društva. Potrebna je stvarna delatnost koja sankcioniše i omogućava zbiljsko značenje normativno institucionalizovanog samoupravljanja.

Sa tog stanovišta je bitno pitanje o odnosu samodelatnosti i političke vlasti u revoluciji, jer se stvarno bivanje i mogućnosti revolucije odvijaju u okvirima klasnog političkog društva, koji nameću političku vlast i kao nužan način organizovanja društva u procesu revolucije. Preuzimanjem političke vlasti, kao bitnog principa u sistematizaciji društvenosti u klasnom društvu, revolucija dolazi i do svog osnovnog problema: kako se sa osnova posredovane društvenosti, sankcionisane političkom vlašću, otvoriti prema besklasnoj ljudskoj zajednici, koja pretpostavlja prevladanost politike kao bitnog istorijskog vida društvenosti? Treba ponoviti: rešavanje ovog problema nije moguće bez demokratije.

Demokratija je nužan uslov i nužna osnova otvaranja oslobodilačke uloge politike jer polazi od slobode političke inicijative ljudi, pa utoliko može biti i politička osnova razvoja njihove celovite inicijative u političkom društvu. Bez demokratije politička vlast je nužno monopolisana, čoveku nedostupna, pa utoliko i osnova upodobljavanja prakse revolucije kao funkcije rasta društvenog značaja i moći države i birokratije. Ako se ne razvija široka ljudska inicijativa u političkom procesu, kao pretpostavka celovite inicijative ljudi u uslovima političkog društva, politička vlast se može nametnuti i kao granica u oslobađanju klase i čoveka. Da bi ova inicijativa kao politička osnova samodelatnosti bila moguća, nužna

Digitized by Google

je demokratija, koja tek sa nastajućom radničkom klasom u savremenosti postaje istorijska osnova i način otvaranja politike za čoveka, pa tako i otvaranja politike za revoluciju. Nasuprot tendenciji monopola u političkom procesu i procesu vladanja, ona ističe i omogućava uticaj i moć uticanja čoveka kao bitnog političkog subjekta u revoluciji.

Međutim, takvo značenje demokratije zahteva njen razvoj kao osnove institucionalnosti, mehanizma, strukture i funkcionisanja političkog procesa i procesa upravljanja kako bi se istinski mogao ostvariti neposredan uticaj čoveka na ciljeve političke vlasti putem kontrole nad sredstvima, osnovama i mehanizmima vladanja. To podrazumeva i decentralizaciju političke vlasti i razvoj demokratske strukture države, kao i permanentne napore za obuzdavanje — sprečavanje pretvaranja njenog objektivno utemeljenog istorijskog značenja u autonomnu moć birokratije kao »duha« države.

Sve dok je društvo političko, a ono to još uvek jeste, samodelatnost klase i čoveka ne može se ostvarivati i osvajati bez sredstava politike, bez osvajanja političkih sredstava kao funkcije samodelatnosti. Zato se i samoupravljanje mora politički odrediti i koncipirati prema sadržajima društvenosti koje teži da prevlada. Da bi se utemeljilo u zbilji klasno-političkog društva, ono se mora zasnivati na pretpostavkama demokratije. Samoupravljanje, dakle, podrazumeva, a ne ukida demokratiju. Naprotiv. Koliko je politička moć bitan vid moći u društvu, toliko je i sloboda delovanja klase i čoveka na reformisanju i usmeravanju te moći bitna pretpostavka razvoja njihove samodelatnosti kao istorijskog puta u prevladavanju političke vlasti i države. Prevladavanje politike kao bitnog istorijskog vida društvenosti koji se oblikuje i završava vladanjem nad ljudima — mora se osvajati i na politički način, ali sredstvima političke moći kao moći klase i čoveka. Da bi politička sredstva bila njihova, a ne sredstva moći koja se otuđuje od njih, nužna je i neophodna demokratija kao osnova i kao proces koji legalizuju praktične mogućnosti osvajanja celovite slobode čoveka sa osnova političke slobode i političkih sredstava tog osvajanja.

U protivnom, ako se u zbiljskim odnosima i strukturi političkog društva ne razvija politička osnova samodelatnosti, neće biti ni mogućnosti za razvoj asocijacijskog principa društvenosti ljudi — proizvođenja novih sadržaja čovekove zajednice. Jer bez političke slobode i inicijativnosti čoveka kao građanina nije ostvarljivo otvaranje društvenog prostora za takvu zajednicu u kojoj se svojstvo radnika i građanina povezuju u razvoju celovitog čoveka.

Da partija radničke klase ne bi zamenila pokret samodelatnosti klase i čoveka u osvajanju slobode delovanja na razvoju slobode i besklasnosti čoveka, da se celokupan pokret ka slobodi ne bi završio problemom političkih sloboda u državi kao granici revolucije i birokratiji kao stvarnom subjektu društvene moći, demokratija je nužna kao osnova takvog delovanja ljudi koje gura razvoj političke vlasti ka funkciji njihove samodelatnosti u osvajanju asocijacijske društvenosti. Otvaranje i razvoj oslobodilačke političke uloge radničke klase i čoveka, kao subjekata revolucije, neophodna

Digitized by Google

je konkretno-istorijska pretpostavka za praksu osvajanja celovite slobode, čiji je razvoj pravi smisao revolucije. Politička sloboda u političkom društvu je tako osnova za slobodu delovanja na ostvarenju nepolitičkih sadržaja i ciljeva čovekovog oslobođenja, pa zbog toga i neophodna kao razvijena, neposredna demokratija.

Za slobodu nije dovoljno da bude samo ideologija promena; potrebno je da bude konstitutivni princip i osnova stvarne prakse razvoja čoveka i revolucije. Težnja ka celovito oslobođenom čoveku, kao pokretački princip samoupravljanja, ostvaruje se samo slobodom delovanja klase i čoveka u otvaranju i razvoju univerzalnih, složenih i raznovrsnih ljudskih potencija na prevladavanju proizvodnje jednoobraznog čoveka kao klasnog čoveka i ukidanju redukcije njegove društvenosti na političku društvenost. Hoće li se *homo politicus* otvoriti delovanjem prema slobodnom čoveku, osnovno je pitanje za revoluciju, na koje ona odgovara samodelatnošću na spajanju razdvojenih i otuđenih mogućnosti čoveka, osvajanjem rada kao osnove celovite društvene moći čoveka da se oslobodi, odnosno ukidanjem rada kao osnove proizvođenja vladanja nad ljudima. To je ono na šta istorijski mora odgovoriti samoupravljanje.

Praktički obrat: zamena vladanja nad ljudima vladanjem ljudi nad celinom proizvodnje i ostvarivanja njihovog društvenog života pravi je smisao revolucije. Da se udruženost ljudi, istorijski data i ostvarivana kao proizvođenje vladanja nad njima, osvoji kao udruženost slobodnog povezivanja u celini proizvodnje i ostvarivanja njihovog društvenog života i tako izrazi kao ukinuće vladanja čoveka nad čovekom, istorijski je smisao samoupravljanja kao koncepcije i prakse samodelatnosti. Ovaj smisao se ne završava u državi. Iako bitno u njoj započinje, on se osvaja samodelatnošću klase, koja razvojno prerasta u samodelatnost čoveka na prevladavanju klasnosti društva i same potrebe za državom.

Digitized by Google

Zoran Pjanić

Nova teorijska ekonomija u Americi

O mestu američke ekonomske misil na Zapadu dovoljno govori podatak da su njeni predstavnici poneli najveći broj Nobelovih nagrada za ovu naučnu oblast. Kako sva priznanja ove vrste nisu sama po sebi dokaz i pravog naučnog ili umetničkog dometa, to ona nisu ni dokaz nadmoćnosti američkih ekonomista nad engleskim ili nekim drugim, ali svakako jesu o njihovom odlučujućem uticaju.

Među brojnim imenima u posleratnom razdoblju tri su bila u središtu pažnje — Friedman, Galbraith i Samuelson. Prvi je bio oličenje konzervativnog pristupa, teorijski oblikovanog u vidu novog monetarizma; drugi je predvodio liberalno krilo, ali u američkom smislu, koje je proisteklo iz Rooseveltovog New Deala i dovelo da krajnjih konsekvenci zamisao o »državi blagostanja«, teorijski se oslanjajući na institucionalizam; o preovlađujućem uticaju trećeg nema nikakve potrebe da se govori, on je keynesijanstvo uklopio u neoklasične koncepcije, stvorio novi teorijski obrazac, nazvan od strane Joan Robinson »neo-neoklasična škola«. Međutim, vreme čini svoje, pa su Friedman i Galbraith penzionisani, a i Samuelson se nalazi pred tim činom.

Već ovo bi bilo dovoljno da se postavi pitanje kakve je teorijske usmerenosti novo pokolenje američkih ekonomista. Među-

Digitized by Google

tim, poslednjih godina zbile su se neke pojave koje ga čine još akutnijim. Tako, 1978. godine vodeći univerzitet Harvard donosi odluku da se više ne koristi čuveni Samuelsonov udžbenik *Economics* (prevođen širom sveta, pa i kod nas pod naslovom *Ekonomija*, Beograd, 1969). Kad se pojavio, 1948. godine, on je odisao ne samo svežinom stila, nego i sastavom, zahvatajući redom institucionalne osnove privrede, makroekonomsku analizu, mikroekonomsku analizu i međunarodne ekonomske probleme. Jedna od velikih novina je bio redosled makro i mikroekonomskih pojava, jer je tradicionalna teorijska ekonomija za polaznu tačku imala pojedinca u ulozi potrošača i proizvođača i njegovo racionalno (maksimirajuće) ponašanje. No, ovo sigurno nije bio uzrok uklanjanja udžbenika, jer je Samuelson još ranije ukazao da se njegov udžbenik može koristiti i na stari način i čak naveo kako bi se uzastopno menjala mesta pojedinih predavanja.

Dakle, u pitanju je nešto drugo, nezadovoljstvo samom teorijskom ekonomijom, bar onako kako je izlaže Samuelson. Ranije sam imao prilike da govorim o stanju zvanične teorijske ekonomije i o reakcijama među ekonomistima. Jedna od njih je bila vrlo oštra i polazila je od Myrdala, pa preko Joan Robinson i njene teze o »drugoj krizi političke ekonomije«, do pripadnikâ radikalne političke ekonomije, koji su, poput Magdoffa, zamerali »neoklasičnoj teoriji da se bavi tržišnim odnosima, a ne odnosima moći«.[1] Druga se kretala u okvirima akademske vladajuće misli, ali je ukazala na neke slabosti korišćene aparature: (1) stabilnost privrede na nivou agregata nije dovoljna; (2) prognoziranje buduće stope rasta nezavisno og trenutnih fluktuacija unosi optimističke vrednosne sudove; (3) stopa rasta ima veliku informacionu vrednost, ali nije dovoljna, pa se mora uvesti merenje kvaliteta privrednih procesa.

Povodom prvog prigovora čak sam naveo reči nedavno preminulog Arthura Okuna da je »postao ubeđen da makroekonomist mora da dezagregira« i da »makroekonomija neće nikad biti toliko *makro* koliko je bila pre 1973. godine«. Ali nisam predosetio domašaj ovih reči. Kada su Sidney Weitraub i Paul Davidson pokrenuli časopis »The Journal of Post-Keynesian Economics« 1978. godine, postalo je jasno da je na dnevni red došla sama Keynesova paradigma, cela posleratna ekonomska politika vodećih kapitalističkih zemalja, ogromna uloga države u privrednim kretanjima. Mladi ekonomisti izneli su svoje poglede, ocene, pa i nove teorijske konstrukcije. Opšte saglasnosti još nema, što, uz trajno prisustvo privrednih teškoća, doprinosi širenju skepse među ekonomistima o stvarnoj delotvornosti njihove nauke. Ali, granice su dosta očevidno postavljene — pored dve postojeće škole, keynesijanaca i tradicionalnih monetarista, pojavile su se i dve nove, prva gradeći na pretpostavci razumnih reakcija ljudi (Rational Expectations School), a druga prebacujući težište istraživanja na poundu

[1] J. Robinson, *Economic Heresies*, London i Basingstoke, 1971, str. XIV—XV.

Digitized by Google

(Supply Siders). Podela među njima nije nastala u oblastima udaljenim od tekućeg privrednog života, po nekim najapstraktnijim pitanjima (mada osnovna opredeljenja imaju posledica i na neka od njih). Otuda živa rasprava između njih povodom Reaganovog »Novog početka«, sa novim podvajanjem ekonomista na optimiste i pesimiste. O njima, sa posebnim ukazivanjem na pojavu »Nove teorijske ekonomije«, biće reč u ovom prilogu.

I. Keynesijanci i monetaristi

U ekonomskoj sintezi koja je vladala dvadesetih godina našeg veka, pa i kasnije, osnovna ideja je bila o delovanju Smithove »nevidljive ruke«, da samoživo delovanje svakog pojedinca vodi ka društvenom optimumu. Njen opšti okvir je bila logički vrlo elegantna teorija cena, a poseban izraz Sayov zakon tržišta. Ta vera u postizanje automatskog ravnotežnog stanja pune zaposlenosti delovanjem internog efikasnog ekonomskog procesa bila je izlagana ozbiljnim iskušenjima u periodično regularnim pojavama kriza, te su ekonomisti morali da razviju monetarnu teoriju i teoriju privrednih ciklusa, iz kojih je proisticalo, po jednoj jetkoj primedbi, da u stvarnosti »ponešto je dobro, ponešto je rđavo, ali nikad nije bilo u saglasnosti sa njihovom teorijom cena«.

Događaji vezani za veliku ekonomsku krizu 1929—33. uzdrmali su samu, ortodoksnu sintezu. U članku povodom Keynesove smrti u to vreme mladi Samuelson, ali koji je ipak stigao do imena »jednog od vodećih ekonomskih teoretičara«, delimično potcenjuje uticaj samog života na naglo prihvatanje Keynesove teorije navodeći da se »priroda sveta nije naglo izmenila jednog crnog oktobra, tako da se je jedna nova teorija pojavila kao mandator«, odnosno da »velika depresija tridesetih godina nije bila prva u otkrivanju neodrživosti klasične sinteze«, jer se sa prevlašću monopola doista nešto ozbiljno promenilo u dotadašnjem cikličnom kretanju kapitalističke privrede. S druge strane, potpuno je u pravu kad ističe da je sada prvi put ortodoksna sinteza »bila suočena sa jednim suparničkim sistemom — sa dobro smišljenom celinom misli, koja je sadržavala, pored ostalog, onoliko jednačina koliko je bilo nepoznatih. Ukratko, bila je suočena sa jednom sintezom kakva je ona sama bila; i to takvom koja je mogla da proguta klasični sistem kao svoj posebni slučaj«.[1]

Pre nego što se izlože novine koje je doneo Keynes potrebno je istaći da su mnogi pisci odavno utvrdili brojne, vrlo važne spone između njegovog učenja i klasičnog (odnosno neoklasičnog) pristupa. Tako je Tarshis istakao dve tačke »gde klasična doktrina ulazi u Keynesov sistem«.

[1] P. Samuelson, *On Keynes* (prilog napisan 1946. godine za julski broj časopisa »Econometrica«; ponovo objavljen u Spiegelovom zborniku *The Development of Economic Thought*, New York, 1952, str. 764—778).

Digitized by Google

Prva se odnosi na uobičajenu funkciju agregatne ponude, po kojoj se cena i ponuda menjaju u istom pravcu. Ovde je Keynes uneo samo manje izmene: »Umesto proizvodnje jedne robe, njega zanima ukupna proizvodnja u privredi; umesto merenja ukupne proizvodnje fizičkim jedinicama, on meri preko ukupne zaposlenosti; i konačno, dok se ranije kao nezavisna varijabla uzimala ponuđena cena, on se radije opredelio za vlastitu varijablu očekivanja poslovnih ljudi o veličini prihoda od prodaja.«

Druga tačka dodira je delimično preuzimanje Sayovog zakona tržišta, svakako ne u izvornom obliku da ponuda stvara sopstvenu tražnju, ali na jedan svojevrstan način: »Ako ponuda ne stvara sopstvenu tražnju, ona bar stvara dohodak, od kojeg jedan deo tražnje potiče.« Štaviše, po Tarshisu, svi glavni delovi Keynesove doktrine razvijani su na ovim klasičnim osnovama.[3]

Same dopune u postavljanju ponude i tražnje otkrivaju u kojem je pravcu išla Keynesova misao. Njegova *Opšta teorija* je, u stvari, analiza narodnog dohotka i veličina koje određuju njegov nivo. Mnogi su ukazali na njenu statičku aparaturu i ograničenje, pošto se u njoj operiše sa datim fizičkim kapitalom, pažnja vezuje za činioce koji utiču na manji ili veći stepen korišćenja postojećih resursa, a svrha je utvrđivanje kratkoročnih ravnoteža. Kod nekih komentatora mogu se naći ocene da je početni model analize narodnog dohotka, sa svojih pet endogenih varijabla (1. narodni dohodak, 2. zaposlenost, 3. potrošnja, 4. investicije, 5. kamatna stopa) i jednom egzogenom (količinom novca, datom kroz delovanje organa vlasti), tako sačinjen da »sadrži jednu osnovnu protivrečnost i neodređenost u sistemu« (naime, da se nivo proizvodnje određuje dvostruko — ponudom i tražnjom rada uz datu proizvodnu funkciju, ali i odnosom između štednje i investiranja, pa »ne postoji neki očiti mehanizam koji bi obezbedio da oba nivoa budu istovetna«).[4] Mogao je najzad Schumpeter u svojoj britkoj kritičkoj oceni da prebaci Keynesu kako pribegava veštačkom rešenju, preko tri dodajne hipoteze, tri *deus ex machina*, tri psihološka zakona, i to »u najgorem stilu proteklih vremena«[5]. Docnije će postulat o srazmernom zaostajanju potrošnje za porastom narodnog dohotka dobiti naziv funkcije potrošnje, povezanost investicija sa odnosom između očekivanog prihoda i troška proizvodnje jedinice kapitalnog dobra naziv funkcije investicija, a preferencija likvidnosti naziv funkcije sklonosti likvidnosti. Samuelson svedoči da se najpre pobunio protiv pretenzija Keynesove knjige, ali, da bi njegovo odbijanje bilo potpuno, nedostajao je jedan potreban sastojak — »neprijatan osećaj da nisam ništa razumeo o čemu se zapravo radi«.

---

[3] L. Tarshis, *A Consideration of the Economic and Monetary Theories of J. M. Keynes*, časopis »American Economic Review«, May, 1948, str. 262.

[4] L. R. Klein, *Theories of Effective Demant and Employment*, časopis »Journal of Political Economy«, April, 1947, str. 110.

[5] J. A. Schumpeter, prikaz Keynesove *General Theory*, časopis »Journal of the American Statistical Association«, December, 1936, str. 793.

Digitized by Google

Stvar je postala jasna kada su se nekoliko meseci kasnije pojavili matematički modeli Meadea, Langea, Hicksa i Harroda, »pa ima dovoljno razloga da do tog trenutka ni sam Keynes nije u potpunosti shvatio sopstvenu analizu«[6].

Ostaje činjenica da je Keynes isticanjem efektivne tražnje u određivanju ravnoteže i ukazivanjem kako se suboptimalan položaj može pomeriti u pravcu pune zaposlenosti otvorio novo poglavlje u istoriji ekonomske misli, pomerio njeno težište od mikroekonomije ka makroekonomiji, snažno uticao na ekonomsku politiku i njen sklop mera. Nema sumnje da je on zadao težak udarac *»laisser-faire«* doktrini, ukazao na ozbiljne teškoće u odvijanju kapitalističke reprodukcije na osnovama samotoka, pa je pre drugog svetskog rata bio dosta prisutan proces »marxifikacije Keynesa«, odnosno »keynesifikacije Marxa«. Ipak, Keynesov vidokrug bio je klasno omeđen, on nije prevazilazio kapitalističke predstave. Ova bitna činjenica doprinela je da je posle 1945. godine Keynesova inovacija poprimila ortodoksno obličje, da je lako bila uključena u stare šeme, da se obrazovala neo-neoklasična škola na jednostavnoj pretpostavci da je u oblasti ekonomske politike neophodno slediti Keynesova uputstva pa će biti obezbeđen neprekidan prosperitet, dobra stopa privrednog rasta, bez većih privrednih poremećaja. Keynes je ušao u klasiku, najčešće svrstavan kao četvrto veliko ekonomsko ime po istorijskom redosledu — naporedo sa Smithom, Cournotom i Walrasom.

Ipak, dugogodišnja vladavina keynesijanstva nije protekla bez osporavanja. »Keynesijansku kontrarevoluciju« po pravilu su pokušavali da izvedu predstavnici različitih monetarnih učenja. Već je rečeno da je Keynes nasledio dihotomiju u teorijskoj ekonomiji — podelu na teoriju cena i na teoriju novca. Prva je tumačila ravnotežu u takozvanom »realnom sektoru«, obrazovanje relativnih cena, dok je druga imala za predmet opšti (ili apsolutni) nivo cena. Polazna tačka analize bila je postavka da je samo jedan nivo cena konzistentan sa ravnotežom, odnosno da ostali nivoi cena izazivaju neravnotežu, pa su stoga neodrživi. Kako su se realni odnosi pretvarali u monetarne, odgovor je tražen u okvirima kvantitativne teorije novca. Naime, što je viši opšti nivo cena, to će narod viš tražiti novac radi prometnih, platežnih i drugih poslovnih transakcija. Pri datoj ponudi novca ovakvo stanje izaziva poremećaj između ponude i tražnje novca, i to u korist ove druge. Posledica je neminovna — da dolazi do opšte preferencije u korist novca, ekonomski subjekti zadržavaju svoju imovinu prvenstveno u novčanom obliku (što znači smanjenje tražnje za drugim dobrima) i opšti nivo cena prinudno pada na ravnotežni nivo. Međutim, ova koncepcija, na izgled vrlo verovatna, imala je jednu skrivenu zamku koja je onemogućavala bilo kakvu promenu u pravcu ravnoteže ili neravnoteže koja bi svoje poreklo imala u monetarnom sektoru. Cela analiza je, bez obzira na svoj dihotomični pristup, imala za osnovu Walrasovu teoriju opšte ravnoteže.

[6] P. Samuelson, op. cit., str. 765.

Digitized by Google

Walras je postavio zakon po kome, kada su sva tržišta u ravnoteži osim jednog, onda i ovo mora uvek biti u ravnoteži, što, primenjeno na novac, znači da, u slučaju ravnoteže između ponude i tražnje svih dobara, preostalo tržište — tržište novca — takođe je po definiciji u ravnoteži.[7]

Jedan broj pisaca bio je sklon da se novac izbaci iz statičke analize pošto je pri vezivanju ekonomskog horizonta za tekući trenutak tražnja za novcem nekonzistentna sa osnovnim načelom ponašanja ekonomskih subjekata — maksimiranjem korisnosti. Keynes je pridavao veliku važnost problemu novca, što se vidi i iz činjenice da je svojoj knjizi dao naslov *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, ne samo u analizi dinamičke ravnoteže, u kojoj novac istupa kao spona između sadašnjosti i budućnosti, nego i u određivanju zavisnosti koja postoji između količine novca i kratkoročne stabilnosti tržišta, odnosno nivoa cena. Međutim, po njemu je kvantitativna teorija novca isuviše pojednostavila problem postavljanjem proporcionalnog uzročnog dejstva količine novca na nivo cena. Veza između ova dva reda pojava je složena i posrednog karaktera — ona se ostvaruje preko tražnje. On je pri tom pošao od pretpostavke da se jedinica najamnine ne menja do stanja pune zaposlenosti (1) i da su sva neuposlena sredstva homogena i međusobno supstituciona (2). U tim uslovima nagrade proizvodnih činilaca kreću se u istoj srazmeri kao najamnina, što znači da porast količine novca sve do stanja pune zaposlenosti povećava efektivnu tražnju. Ova sa svoje strane podiže zaposlenost, pa se ova poslednja menja sa količinom novca. Preko tačke pune zaposlenosti važe tumačenja kvantitativne teorije novca, jer se dalje povećavanje efektivne tražnje ispoljava u skoku cena: »Sada se cene menjaju u istoj srazmeri sa količinom novca.«[8]

Ma koliko ovaj pristup bio suptilniji od stare kvantitativne teorije novca, ipak njim nije bila savladana dihotomija između realnog i monetarnog sektora, što se, uostalom, vidi i iz postavljanja količine novca kao egzogene varijable u Keynesovom sistemu. Stoga prvi napad u ovoj oblasti išao je linijom teorije opšte ravnoteže, linijom integracije teorije cena i monetarnih konsideracija, linijom jednakog tretmana svih roba i novca, linijom »fertilizacije monetarne teorije stavovima marginalizma«. To bi bila jedna opšta teorija izbora kvantitativno odredivih alternativa, koja primenjuje iste analitičke postupke na funkcije tražnje. Najistaknutiji predstavnik ovog pravca bio je Don Patinkin, koji je

[7] O opštoj ravnoteži i teoriji novca pisao je O. Lange *(Say's Law: A Restatement and Criticism*, zbornik *Studies in Mathematical Economics and Econometrics — In Memory of Henry Schultz*, Chicago, 1942; i *Price Flexibility and Employment*, Bloomington, 1944). Kratak pregled diskusije o postulatu homogenosti, dihotomiji u određivanju cena u realnom i monetarnom sektoru i Sayovom identitetu može se naći kod Williama Baumola *(Economic Theory and Operations Analysis*, Englewood Cliffs, 1961, str. 234—238).

[8] U našoj ekonomskoj literaturi postoji jedna vrlo dobra knjiga o ovim pitanjima: Lj. Teslić-Nadlački, *Uticaj kretanja novčane mase na nivo cena*, Beograd, 1973 (navedeno mesto u tekstu nalazi se na str. 86).

Digitized by Google

postavio da se pri ponašanju potrošača u uslovima potpune izvesnosti (to jest kada su anticipirane cene i kamate uvek jednake tekućim), pri neposrednoj korisnosti novca (zbog likvidnosti) i posrednoj korisnosti novca (zbog optimalne redistribucije potrošnje u vremenu), formira funkcija ordinalne korisnosti.[9] Ključni pojam je takozvani Pigouov efekat ili efekat realnog bilansa, koji polazi od uticaja promene u nivou cena na kupovnu moć raspoložive količine novca, od nesumnjivog uticaja pada cena na porast realnog bogatstva posednika novca i obrnuto, od naknadnih varijacija u ponudi i tražnji svih roba prouzrokovanih ovim pomeranjima. Kupovna moć bilansa gotovine, odnosno posledičke promene realnog bogatstva na kupovine i štednje, »bitan je deo mašinerije čije delovanje dovodi do ravnoteže na novčanom tržištu«. Ova neo-walrasijanska analiza ravnoteže, po njenim pristalicama, dokazala je da se Keynes može podvesti kao poseban slučaj Hicks — Lange — Patinkinove teorijske ekonomije (nazvane tako po imenima ekonomista koji su svojim radovima doprineli njenoj zreloj formulaciji).

U ovoj raspravi učestvovala su brojna velika imena zapadne ekonomske teorijske misli, pa ipak nije bila od uticaja niti je ostavila vidljive tragove kod suštinskih opredeljenja u praktičnom životu. U tom pogledu od mnogo većeg značaja je bio otpor tradicionalnih monetarista, okupljenih oko Friedmana i poznatih pod nazivom »čikaška škola«. Keynes je predlagao širok spektar državnih mera u cilju podizanja zaposlenosti. Ipak, već se u njegovom radu zapaža snažan naglasak na mere fiskalne politike, na veliko zahvatanje narodnog dohotka poreskim putem i na njegovo trošenje ili usmeravanje prema diskrecionom pravu same države. To je podstaklo Schumpetera da završi svoj prikaz Keynesove teorije rečima: »Dajte onom koji prihvata poruke izložene u njoj da ponovo napiše istoriju francuskog *ancien régime* približno na ovakav način — Louis XV bio je najprosvećeniji monarh. Osetivši potrebnim da se poveća trošenje, on je sebi pribavio usluge takvih stručnjaka u trošenju kakve su bile madame de Pompadoure i madame du Barry. Ove su pristupile poslu sa neprevaziđenom efikasnošću. Posledica toga trebalo je da bude puna zaposlenost, maksimalno rezultirajuća proizvodnja i opšte blagostanje. Istina, umesto toga, mi nailazimo na bedu, trulež i, konačno, na potoke krvi. Ali, sve je to bila slučajna podudarnost.«[10]

Keynes nije potcenio značaj monetarne ekonomije, on joj je doista izmenio težište svodeći ranije glavne teme o opštem nivou cena i ekonomskim fluktuacijama na minorne i ističući nivo zaposlenosti kao središnji problem, ali mere monetarne politike imale su svoje mesto među instrumentima koje koristi savremena kapitalistička država. Njegovi posleratni sledbenici nisu u ovome sledili njegovu misao. Samuelson je, na primer, pisao da se ne

[9] O funkciji korisnosti — kardinalnoj i ordinalnoj: Z. Pjanić, *Savremene buržoaske teorije vrednosti i cena*, Beograd, 1965.
[10] J. A. Shumpeter, op. cit., str. 794.

Digitized by Google

slaže da jedna od novina leži u načinu kako se tumači tražnja za novcem, »jer, sudeći prema nedavnim teorijskim trendovima, kamatna stopa je manje važna nego što je sam Keynes verovao; zato preferencija likvidnosti (koja sama po sebi objašnjava deo nepostojanja važnosti kamatne stope, ali samo deo) ne može biti od presudnog značaja«[11].

Možda je najbolje navesti samog Friedmana, protiv čega on istupa, šta ga iritira u stavovima keynesijanaca. On zamera samom Keynesu što je promenama u količini novca pripisao manju ulogu u vremenima nezaposlenosti i video veći uticaj jedino u vremenima pune zaposlenosti: »Njegovi učenici, kao što to, uostalom, uvek čine učenici, otišli su mnogo dalje od učitelja.« Proširila se ideja da »nije potrebno voditi mnogo brige oko novca«, da je količina novca samo pasivni saučesnik ekonomskih promena, da nema nikakvu nezavisnu ulogu, osim što može uticati na kamatne stope, pa prema tome da je mesto monetarne politike čisto u »držanju kamatnih stopa tako nisko da bi se izbeglo sukobljavanje sa investiranjem, posmatranim kao neophodnim da se prevaziđe sekularna stagnacija«[12]. Duboko ubeđen da postoji tesna povezanost, regularnost i predvidivost odnosa između količine novca, nivoa cena i nivoa proizvodnje, a ocenjujući da je poželjno stanje srazmerno postojanog nivoa cena u jednom dužem razdoblju, on se založio za takvu politiku i mere »koje će voditi ka porastu količine novca po približno nepromenljivoj stopi, približno jednakoj ili malčice većoj nego što je prosečna stopa rasta proizvodnje«.

Više puta vođene su vrlo oštre rasprave između keynesijanaca i monetarista.[13] Na čisto teorijskom polju keynesijanci su podvlačili da je početna Fisherova jednačina kvantitativne teorije novca čisti truizam, to jest ona o jednakosti TP i MV (gde je T količina roba, P njihova cena, M količina novca, a V brzina opticaja novca). Da bi se dovela u uzročnu vezu količina novca i ukupan proizvod, mora se pretpostaviti da je V (brzina opticaja novca) dimenzionalna konstanta. U Friedmanovoj varijanti govori se o stopama promene kako novca tako i ukupnog proizvoda (dM i dT). Upravo u njoj, koja uključuje vremensku dimenziju, vidi se nerealnost pretpostavke o konstantnosti brzine opticaja. Ali u toku višegodišnjeg raspravljanja i mnogi su se keynesijanci vratili na početne položaje svog učitelja, pa njihov ukupan stav najbolje izražava čuveni komentar Tobina povodom Miltona Friedmana. On je na jednoj tabli napisao tri rečenice:

---

[11] P. Samuelson, op. cit., str. 769.

[12] M. Friedman, *Statement on Monetary Theory and Policy*, zbornik *Inflation*, edit. by R. J. Ball and Peter Doyle, Bungay, 1969, str. 137.

[13] Oktobarski broj časopisa »Journal of Political Economy« (godište 1972) doneo je na preko stotinu strana priloge sa simpozijuma »Friedman's Theoretical Framework«, i to od strane pripadnika raznih struja — K. Brunnera i A. Meltzera, P. Davidsona i J. Tobina, Don Patinkina. Više od trećine teksta ispunio je sam Friedman svojim komentarima povodom kritičara (str. 837—950).

Digitized by Google

1. Novac nije važan.
2. Novac je važan.
3. Samo novac je važan.

Friedman pravilno dokazuje netačnost prve rečenice. Ali na osnovu ovog dokaza on izvodi kao zaključak treću rečenicu. Međutim, na osnovu svega iznetog logički ispravna je druga rečenica. Dakle, u tome je suština spora između ove dve škole. Najzad, potrebno je reći da su Friedmanovi stavovi o približno jednakom porastu količine novca i potencijalne proizvodnje, o neželjenim pojavama izazvanim raskorakom u naporednom kretanju ovih veličina — inflaciji (kad novac raste brže od društvenog proizvoda) i nezaposlenosti (kad ponuda novca zaostaje), bili snažno podržavani od konzervativnih društvenih snaga, jer, po ovoj doktrini, državna vlast nije morala da koristi u većem obimu poreski mehanizam ni da se upliće u odluke poslovnih krugova i sindikata o cenama i najamninama. Uprkos svemu ovom, čak je jedan Richard Nixon pri kraju šezdesetih godina, iako »ortodoksni republikanski predsednik«, mirno izjavio: »Danas smo svi keynesijanci.«

II. Novi pogledi ekonomista povodom sadašnjih teškoća kapitalističke privrede (posebno posle takozvanog petrolejskog šoka)

Cela neo-neoklasična doktrina ozbiljno je uzdrmana u toku poslednjih decenija. Ovaj proces može se delimično objasniti na način kako su to činili stari istoričari ekonomske misli Gide i Rist, koji su podvlačili logiku razvitka svake organizovane ideje, da »doktrine i sistemi imaju svoj sopstveni život... da u njihovoj istoriji, uostalom, kao i u istoriji svih ideja, treba videti borbu za opstanak«. Najpre, pod udar kritike je došla teorija kapitala i raspodele, ono što je u opšti teorijski obrazac unela sama neoklasična škola. Još je 1953. godine Joan Robinson hrabro ukazala na slabosti u teoriji kapitala, u pojmu socijalne proizvodne funkcije kao njene osnove. Između 1960. i 1970. godine u prilozima ekonomista italijanskog porekla — Passinetia, Spavente, Nutia i Garegnania — konačno je odbačena bilo kakva logička ispravnost ove koncepcije. A kada se Sraffa pojavio sa svojom, po obimu malom, ali veoma značajnom knjigom, *Production of Commodities by Means of Commodities* (1960), u kojoj je pružio na ricardijanskim osnovama, na tehničkim koeficijentima i odnosima raspodele, alternativno tumačenje ravnotežnih cena, mnogi mlađi ekonomisti, posebno oni koji su zauzimali napredne pozicije u postojećim društvenim dilemama, ocenili su ovaj deo neo-neoklasičnog učenja čak kao posebnu vrstu »vulgarne ekonomije« u Marxovom smislu.[14]

[14] Sraffa je postao popularan među našim mlađim ekonomistima. On je podstaknuo njihove analize u drugom pravcu, jer su dugo kod nas ekonometrijski radovi bili postavljeni na socijalnoj proizvodnoj funkciji. Časopis »Marksizam u svetu« preveo je početne glave »Proizvodnja roba posredstvom roba«, što je popratio sa nekoliko članaka

Digitized by Google

Zbog čega je dovedena u pitanje i keynesijanska komponenta, dobro nam objašnjava savremena rasprava o metodologiji koja se vodila na Zapadu. Još od pojave marginalizma buržoaski ekonomisti stavili su snažan naglasak na naučnu proceduru i eliminisanje vrednosnih sudova. U prirodnim naukama do nedavno je filozofija Karla Poppera služila za opravdanje pozitivističkog pristupa. U tome ih je sledila i teorijska ekonomija. Slika kako stičemo znanje o svetu u kome živimo izgledala je približno ovako: u nauci se otpočinje sa određenom pretpostavkom, koja je data u obliku postulata; zatim se pristupa njenoj verifikaciji; ukoliko hipoteza izdrži ovaj test, ona stiče određenu pouzdanost, koja posle nekoliko navrata može prerasti u naučni doprinos; u suprotnom slučaju nužne su ispravke, manje ili veće, u postavljanju hipoteze, pa novi niz hipoteza započinje ovaj cirkularni proces. Na ovaj način nauka poprima sasvim neutralan karakter i nalazi se u stanju neprekidne evolucije.[15]

Protiv popperijanaca istupio je Kuhn, po kome se proces »normalne nauke«, prikazan od strane pozitivista kao neprekidan i trajan, povremeno lomi, onda kada nastaju krize i kada se traže novi naučni obrasci. U dugim periodima nauka se sastoji od rešavanja »zagonetaka« pomoću određene paradigme. Ali nailaze vremena kada se nove »zagonetke« pojavljuju kao nerešive pomoću stare naučne paradigme. Tada nastaju naučne revolucije, stvaranje novih pretpostavki, uvođenje nove paradigme. Opet ovome sledi period »normalne nauke«, ispunjen razradom i širenjem teorije, empiričkim radom itd. Kao dobri primeri Kuhnove paradigme mogu poslužiti tri Newtonova zakona pre Einsteinovog doba, ali, isto tako, i Keynesovo učenje danas. Jednostavno, pomoću ovog mi smo u stanju da rešimo tekuće teškoće popularno nazvane stagflacija.

Keynes je mnogo doprineo jačanju državnog kapitalizma. Raspravljajući o promenama u svetskoj privredi, Salant je prošle godine utvrdio da je jedna od najupadljivijih pojava smanjenje uloge tržišne privrede, ne samo zbog opadanja udela stanovništva u svetu koje živi u njenim preovlađujućim uslovima od 91 na 65 postotaka, nego i zbog sužavanja funkcija tržišta u uspostavljanju balansa između ponude i tražnje dobara i resursa igrom njihovih cena.[16] Prvo, ogromno je naraslo neposredno državno regulisanje, bez obzira što su pobude, a i posledice bile društveno korisne (prevazila-

---

o neoklasicizmu, neoricardijanizmu i marxizmu (br. 10/1979). Nedavno je knjiga u celini izdata. — O Sraffi u kontekstu šireg viđenja današnje ekonomske misli na Zapadu: Z. Pjanić, *Savremena teorijska ekonomija između marksizma i neoklasične škole*, časopis »Socijalizam«, br. 5/1980, str. 3—20.

[15] U zborniku *Economics: An Anti-Text* (edit. by Francis Green and Petter Lore, London and Basingstoke, 1977) nalazi se jedan lep prilog o metodološkim problemima: *The Myth of Objectivity in Positive Economics*, pisan od strane Greena, jednog od sastavljača samog zbornika (str. 3—20).

[16] Podaci i analiza uloge tržišta i uticaja državne intervencije na inflaciju dati su prema: W. S. Salant, *How Has the World Economy Changed Since 1929?*, The Brookings Institution, 1981.

Digitized by Google

ženje teške krize 1929—33, moderacija privrednih kretanja u smislu otklanjanja prejakih fluktuacija, obezbeđenje srazmerno velike stope rasta, povećanje društvenog blagostanja). Drugo, čak u okviru privatno-kapitalističkog domena sveden je udeo odluka vezanih prvenstveno za ekonomske lične interese vlasnika. Mada je kod nas mnogo pisano o ovim kretanjima, navešćemo ipak dva podatka Salanta o razmerama trošenja države i oporezivanja u SAD. Za pedeset godina, od 1929. do 1979, učešće kupovina svih državnih jedinica je poraslo od oko 9 postotaka na 20 postotaka bruto društvenog proizvoda. Istovremeno porezi su činili na početku ispod 10 postotaka, da bi 1977. dostigli 33, opet računato na ceo bruto društveni dohodak. U ovome su mnoge kapitalističke zemlje pretekle SAD; Engleska, Francuska i Nemačka su premašile 40 postotaka; na čelu liste je Švedska sa zahvatom od 56 postotaka.

Zbog ovako premoćne uloge države otežano je delovanje tržišnog mehanizma, što je, pored dobrih rezultata, dalo i loše posledice. Tako su progresivno oporezivanje dohotka, naknade za nezaposlene, obezbeđenje kupovne moći širokih društvenih slojeva i ostali takozvani automatski stabilizatori onemogućili punu ulogu cena u različitim privrednim okolnostima. Po mišljenju nekih savremenih ekonomista, u predratno doba upravo se kroz kretanje cena u pojedinim fazama privrednog ciklusa postizala dugoročna stabilnost cena — visoke cene u vreme prosperiteta bile bi zamenjene niskim cenama u toku krize i depresije. Automatski stabilizatori doveli su do kratkoročne stabilnosti cena u smislu da one nisu išle na dole čak ni u periodima opadanja privredne delatnosti. Ovo odsustvovanje pritiska obaranja cena u svetlu savremenog iskustva pojavljuje se kao ozbiljan činilac inflacije. Drugi je srazmerno neelastična tražnja države, koja manje reaguje na porast cena dobara i usluga nego što je to slučaj sa privatno-kapitalističkom privredom. Treći se odnosi na činjenicu da je javni sektor isto malo podložan uticaju kretanja kamatne stope ili objektivne raspoloživosti kredita. Najzad, različitim oporezivanjem firmi, primenom znatno više skale u slučaju podele profita vlasnicima akcija u vidu dividendi i snažnog pritiska na politiku samofinansiranja sopstvenog razvoja država je učinila firme manje zavisnim od spoljnih fondova, pa prema tome i manje podložnim delovanju monetarno-kreditnog mehanizma. Nedavno je Scitovsky, u uglednom predavanju pred American Economic Association, posebno naglasio da je nekada »čudesno fleksibilna struktura (kapitalizma) sve više i više okamenjena i rigidna«, odnosno da se sa gubitkom fleksibilnosti nacionalne ekonomije smanjuje i njena sposobnost prilagođavanja promenama.[17]

Mnogi mladi ekonomisti ispoljavaju sve jaču skepsu u delotvornost državnog intervencionizma, ocenjujući da je tržište bolje opremljeno, naravno pod pretpostavkom da su ekonomski subjekti dobili prave i dobre podsticaje, da služi opštem interesu, nego

[17] T. Scitovsky, *Can Capitalism Survive?*, Ely Lecture, časopis »American Economic Review«, May, 1980.

Digitized by Google

što su to u stanju da čine državne ustanove. Glavnu tačku ove neokonzervativne opredeljenosti čini predlog da treba osloboditi privatna preduzeća i odgovarajuće inicijative od velike državne stege, smanjiti socijalne troškove, tako postaviti poreze da podstiču štednju i investiranje, preneti poreske terete sa bogatih na siromašne, sa onih koji štede na one koji troše. U teoriji je postavljena Lafferova kriva, koja je poslužila kao intelektualna osnova Kamp-Rothovog zakona, po kome se traži da američke federalne vlasti smanje poreze za 30%. Politička debata o ovom zahvatu još je bila u toku u prvom polugođu 1981. godine. Ima ekonomista koji zauzimaju još konzervativnije stanovište, koji Laffera i njegovu krivu, ovo veliko smanjenje poreza i slične poglede svrstavaju u keynesijanizam, prikriven, prilagođen i drukčije odeven shodno desnom zaokretu u teoriji i političkoj praksi.

Netačno bi bilo reći da o ulozi države postoji puna saglasnost. Pojedinci, kao, na primer, Lester Thurow, nastavljaju liberalnu tradiciju započetu još sa New Dealom. Thurowu najnoviju knjigu *The Zero-Sum Society* vrlo srdačno je dočekao sam Galbraith. Thurow polazi od činjenice da se SAD ne nalaze na vrhu lestvice prema stepenu državnog obuhvata privrednih kretanja, da se ispred njih nalaze (kao što smo naveli) mnoge zapadne zemlje koje ne pate od tako velikih teškoća, pa izvodi neposredan zaključak da »zajedno naše i strano iskustvo dokazuje da ne postoji sukob između socijalnih troškova ili državne intervenije, s jedne, i privrednog uspeha, s druge strane«[18]. On ne poriče velike probleme s kojima su se sučelile SAD — energetsku krizu, inflaciju, spor privredni rast, ugrožavanje čovekove sredine, siromaštvo mnogih društvenih slojeva. Ali svi su oni rešivi, sa bitnom oznakom da sve varijante rešenja sadrže i značajne ekonomske gubitke, a kad ove treba alocirati, onda »svaka ekonomska odluka sadrži značajan zero-sum elemenat« (to jest da se u igri ovakvog tipa dobici jednih pojavljuju kao gubici drugih). »Ali, upravo ovo naš politički proces je najmanje sposoban da učini. Kad treba alocirati ekonomske dobitke, naš politički proces to čini. Kad treba alocirati ekonomske gubitke, naš politički proces je paralizovan. A sa političkom paralizom dolazi i do ekonomske paralize.«[19] U određivanju teretá koji moraju da ponesu razni slojevi američkog društva Thurow postavlja nekoliko vrednosnih opredeljenja, po njemu van svakog spora: (1) obezbeđenje minimalnog nivoa za svakog pojedinca ili porodicu, na visini polovine prosečnog američkog životnog standarda; (2) raspodela i nagrade zaposlenima prema strukturi koja sada postoji za bela muška lica sa punim zaposlenjem; (3) progresivni sistem oporezivanja u cilju usmeravanja stečenih dohodaka putem raspodela ka željenim ciljevima (pošto tržište ne daje dovoljno dobre rezultate); (4) u slučaju velikih gubitaka izazvanih javnom politikom, kompenzacije su dopustive u odnosu na pojedinca, ali ne i u odnosu na firme.[20]

[18] L. C. Thurow, *The Zero-Sum Society*, New York, 1980, str. 8.
[19] Isto, str. 12.
[20] Isto, str. 211.

Digitized by Google

Mada Thurow spada u najistaknutije mlađe američke ekonomiste, ipak većina među njima pripada drugim teorijskim pravcima. Uporedno prisustvo inflacije i stagnacije, što je tipično za mnoge kapitalističke zemlje, po Keynesovom učenju je protivrečnost, nešto što ne može istovremeno postojati. Samim tim ni njegova aparatura, podešena za sasvim druge prilike, nije bila sposobna da nađe izlaz iz ekonomskih teškoća. U traženju sopstvenog odgovora na izazov stvarnosti mladi su se podelili uglavnom u dve grupe — u »Supply-Siders« i u pristalice »Rational Expectations« škole. Petrolejski šok je odigrao veliku ulogu u skretanju pažnje mnogih ekonomista sa agregatne tražnje na probleme ponude (a samim tim i proizvodnje). Tako je jedan od najistaknutijih predstavnika ovog pravca, William Nordhaus, 1974. godine izradio ekonometrijski model energije, postavljen na troškovima i raspoloživosti alternativnih energetskih izvora, a dat u uslovima slobodne konkurencije. Osnovni zaključak je bio da će energetski troškovi rasti kako privreda bude bila sve zavisnija od rastuće skupljih izvora, ali neće pri tom dobiti alarmantne veličine: »Od 1970. do 2010. godine procenjeni energetski troškovi rašće u odnosu na kretanje opšteg nivoa cena po godišnjoj stopi između 1,1% (za elektriku) do 3,5% (za prenos energije).«[21] Arthur Laffer, Michael Evans (poslednjih godina) i druga poznata imena doprineli su da se pitanja prirodnih resursa, srazmerne stagnacije u porastu produktivnosti, nedovoljnog investiranja, opadanja konkurentnosti američke privrede, pa i neophodnosti »reindustrijalizovanja Amerike« formulišu, pa prema tome i rešavaju na način drukčiji od Keynesovog.

Drugi pravac vezan je prvenstveno za delo Roberta Lucasa, kojem su se pridružili Thomas Sargent, John Rutledge i drugi. Oni su osporili pretpostavke o ponašanju ekonomskih subjekata, sadržane u Keynesovom modelu, naime da proizvođači i potrošači očekuju da će pasti, ili se bar neće mnogo menjati, opšti nivo cena kod postojanja veće nezaposlenosti u društvu. Uopšte, stari modeli su ekonomsku racionalnost ljudi vezivali za duge rokove, za široke prostorne i vremenske horizonte. Razumno reagovanje je mnogo neposrednije, ne na dugoročnu prosečnu stopu inflacije, nego na svakodnevne promene cena u radnjama, ne na vladine konsideracije i vizije budućnosti, nego na tekuće događaje. Na ovaj način očekivanja ljudi moraju se eksplicitno uvesti u makroekonomsku teoriju i politiku, kao nešto što stvarno određuje agregatnu tražnju za proizvodima.

Na kraju, ono što je zajedničko obema školama jeste masivna upotreba ekonometrije. U jednom popularnom komentaru o novim ekonomistima podvučeno je da »tamo gde je jedan Galbraith ili jedan Fiedman rušio svog oponenta sarkazmom, ovim novim je mnogo bliža regresiona analiza ili upotreba kompjutera«. To ne znači da je uvek sve tačno u njihovim analizama. Navodi se primer Mar-

[21] Nordhausov ekonometrijski model energije prokomentarisao je »Brookings Papers on Economic Activity« (February, 1974).

Digitized by Google

tina Feldsteina, danas predsednika National Bureau of Economic Research — jedne doista velike istraživačke ustanove, koji je sam mnogo radio na porezima i njihovom uticaju na investicije i koji je dokazivao da je socijalno osiguranje ozbiljno umanjilo ličnu štednju u Americi, pa tako doprinelo sužavanju izvora investicionih fondova. Administracija socijalnog osiguranja je odgovorila preko priloga Leimera i Lesnoya, koji su otkrili jednu prostu grešku pri programiranju u originalnom Feldsteinovom ekonometrijskom radu, zbog koje je negativna posledica socijalnog osiguranja po štednju poprimila dramatične obrise. No, nesumnjivo je ekonometrija postala glavno oruđe pomoću kojeg se testiraju opšte teorijske ideje, na empirički način i u kvantitativnim izrazima.

III. Teorijske koncepcije novih škola

Osnovno razilaženje »Supply Side« analize i keynesijanstva može se prikazati na sledeći način. U tradicionalnoj mikroekonomskoj teoriji Marshallovog tipa preduzeće je u širenju svoje proizvodnje nailazilo na tehnološke prepreke izražene u sve većim troškovima. Pri datoj tehnici troškovi imaju kretanje oblika slova U, odnosno u prvom delu oni opadaju pri svakoj dodajnoj jedinici proizvodnje, potom nastaje faza konstantnih troškova, da bi joj sledila faza rastućih troškova. U Keynesovom tumačenju, kako je to već izneto, sve do stanja pune zaposlenosti porast proizvodnje, izazvan većom agregatnom tražnjom, ne pomera troškove na gore, odnosno sa ekonomske slike ukupne stvarnosti iščezava faza rastućih (graničnih) troškova. Štaviše, mnogi pripadnici »Supply Side« analize tvrde da se tako i mogao prikazati svet u godinama 1948—67. Ceo problem uspešne ekonomske politike u krajnjoj liniji se svodio na takvo povećavanje agregatne tražnje koja neće preći kritičnu tačku pune zaposlenosti i okrenuti privredu u pravcu inflacije.

Međutim, iskustvo u toku poslednje decenije kazuje da se mora uključiti rastuća kriva troškova, da izazivanje porasta proizvodnje prati njeno srazmerno vrlo brzo poskupljenje. Dovoljno je navesti energetske troškove, iscrpljivanje mnogih prirodnih resursa, urbanizaciju i porast gradske rente itd. Implikacije ove činjenice su brojne: (1) sadržina napretka se menja, to nije više jednoobrazan proces, donoseći dobitke svima, to je sada protivrečan proces, koji nanosi štete nekim, pa je teško postaviti opštu prihvatljivu ekonomsku politiku; (2) sama teorijska ekonomija postaje tehnički vrlo složena disciplina; (3) male promene u stvarnosti mogu iznenaditi ozbiljnim posledicama u oblasti cena.

Jedna polemika, koju je vodio Sten Thore sa Samuelsonom, tačno otkriva suštinu »Supply Side« pristupa. Govoreći o Americi kao zemlji nedovoljnog investiranja i male podrške naučnim i tehnološkim inovacijama, potpuno u skladu sa svojom doktrinom o socijalnoj proizvodnoj funkciji, Samuelson je dodao da su »kapital i znanje primarni izvori rasta produktivnosti«. Po Thoreu, ovo sta-

Digitized by Google

novište je isuviše usko: »Ekonomska ponuda opisuje celokupan logistički proces koji se može obeležiti počev od korišćenja primarnih resursa (kao što su rad, prirodni resursi i znanje) u pravcu posrednih dobara do isporuka konačnih dobara za potrošnju, investicije ili izvoz. Ovaj proces treba posmatrati kao jednu mrežu povezanih delatnosti transportovanja, uskladištenja, proizvodnje i marketinga. Komunikacija između različitih proizvođača uspostavlja se posredstvom ekonomskih tržišta.«[22] Zbog toga nedovoljna ponuda ne mora biti posledica jedino malih investicija ili niskih izdataka za naučno-tehnološke razvojne programe, već i nepotpunog korišćenja tehnološkog potencijala ili izostanka potrebnih tržišnih informacija. Ponuda nije prosto materija tehnoloških mogućnosti, odnosno tehnološki proizvodni potencijali u savremenom društvu ne mogu se posmatrati apstraktno, kao da deluju *in vacuo*. Shodno ovom, analiza bi trebalo da obuhvati dva kompleksa: (1) mogućnosti i stanje u pojedinim privrednim oblastima i tržištima; i (2) društvene pritiske i ograničavanja koja određuju moguće kombinacije inputa i outputa, skupa nazvane »regulisanjem«.

Koji deo vladajuće doktrine, »ponovo napisanog Keynesovog sistema u neoklasičnim terminima«, osporava ova grupa ekonomista? Na čisto teorijskom planu, »Supply Siders« zahvataju prvenstveno mikroekonomiju, jer istražuju pojedine proizvodne komplekse i tržišta. Polazeći od inače dosta raširenog stava da postoji »ogroman jaz između neoklasičnog sveta iz ekonomskih udžbenika i stvarnog sveta«, oni napadaju bastione, glavne postulate neoklasične škole. Na prvom mestu se našla proizvodna funkcija, da se proizvodne opcije neke firme (ili grupe firmi) mogu predstaviti pomoću matematičkog odnosa između nekoliko varijabla, koji je stabilan i tehnološki određen. Zamerka ovom načelu glasi da su u savremenoj privrednoj stvarnosti opcije isto toliko postavljene od strane društva posredstvom državnog regulisanja ili delovanjem raznovrsnih interesnih grupa. Drugi postulat o maksimiranju profita kao glavnoj pobudi kapitalističke firme odavno je bio na udaru raznih struja ekonomista na Zapadu. Nova škola ponavlja činjenicu da su firme suočeljene sa mnoštvom ciljeva, koji nisu svi međusobno konsistentni, pa se ne mogu istovremeno ispuniti. Zato su firme prinuđene da ih odmeravaju i da nekima od njih daju prvenstvo. No, važno je imati na umu da neki ciljevi proističu iz unutrašnjih operacionalnih potreba same firme, dok su drugi nametnuti spolja. Koliko daleko se ide u ovom drugom pravcu, govori vrlo rasprostranjeno mišljenje da firme moraju ispoljiti u svom poslovanju i »društvenu odgovornost«. Treći postulat o konkurentnim tržištima i ravnotežnim cenama (pri kojim postoji jednakost između ponude i tražnje) nema osnove u savremenoj privredi čim država koristi maksimiranje cena srazmerno oskudnih dobara i usluga, odnosno obezbeđivanje minimalnih cena u slu-

[22] S. Thore, *Supply-Side Programming — A Survey*, The Institute for Constructive Capitalism, Austin, 1981, str. 3.

Digitized by Google

čaju preobilnih dobara i usluga. Pošto iz ovakve politike nastaje nesklad između ponude i tražnje, to je logičan sledeći korak da se država umeša u alociranje resursa: »Jedno regulisanje podstiče drugo«, pa tako »kontrola cena podriva konkurentni duh«[23].

Ako se pažljivo ispita ovaj teorijski napad na neoklasičnu mikroekonomiju, ubrzo se otkriva da on u suštini nije uperen na nju, nego na odstupanja stvarnog sveta, svega onog što je započeto u praktičnim naporima da se savlada velika kriza 1929—33. i u Keynesovim teorijskim inovacijama, od tipične neoklasične paradigme. Pa kada je Thore pristupio izlaganju svoje varijante »Supply Side« programiranja, nasuprot prethodnim izjavama o »krhotinama neoklasične teorijske ekonomije«, o »razbijanju u paramparčad njenih bastiona«, sasvim krotko je izjavio da mu namera nije da se njje odrekne, nego, naprotiv, da njenu ravnotežu uzima kao polaznu tačku, da hoće da gradi na njoj i da je samo proširi. U modelu sa tri tržišta (potrošna dobra, rad i kapital) uvodi tri standardna rezultata — maksimiranje korisnosti pri optimumu od strane potrošnog sektora (1), maksimiranje profita pri optimumu od strane proizvodnog sektora (2) i postojanje ravnoteže na svakom tržištu (3). Naravno, u izvođenju ima i novina kao što su izračunavanje funkcije korisnosti integrisanjem funkcija posredne tražnje (i ponude), zamena maksimiranja profita jednim hijerarhijskim sistemom ciljeva u proizvodnom sektoru, obuhvatanje prisustva kontrole cena i rigidnosti cena, modeliranje obrazovanja kapitala u slučaju nedovoljnog funkcionisanja tržišta za postojeći stvarni kapital.

Same pristalice »Supply Side« teorije kažu za nju da se još uvek nalazi »u dečjim pelenama«, da, izvesno, još uvek ne sačinjava »jednu opšteprihvaćenu ili potpunu celinu znanja«. Prema tome, Thoreovo razmišljanje je jedan od pokušaja, ali ipak dovoljno očigledan o tipičnim stremljenjima na teorijskom nivou. Za razliku od njih, »Rational Expectations« škola ima jasno oblikovan teorijski korpus, ona ima i svog priznatog vođu — Roberta Lucasa.[24] Polazne postavke su prilično jednostavne. Kada nastaju promene, ljudi na njih reaguju racionalno zbog sopstvenih interesa. Država teži da vrlo razuđenom politikom postigne određene efekte u privredi, ali je ovakvo ponašanje ljudi u tome sprečava. Zbog toga intervencije treba svesti na nekoliko jasnih pravila. Tako postavljena ekonomska politika mora posedovati obeležje postojanosti, ne sme se menjati zbog kratkoročnih konsideracija, da bi javnost imala vremena da dâ svoj odgovor na nju.

Na prvi pogled čini se da je ova teorijska osnova dosta malog dometa. Nasuprot keynesijancima koji su sa velikim ambicijama koristili monetarnu i fiskalnu politiku, Thomas Sargent, jedan od istaknutih pripadnika ove škole, podvlači da još »nemamo onu vrstu detaljnog znanja koje je potrebno za fino podešavanje pri-

[23] Isto, str. 9.

[24] O ovoj školi na našem jeziku: Walter Guzzardi Jr., *Naučna osnova ekonomije zdravog razuma*, časopis »Pregled«, br. 210/1980, str. 29—33.

Digitized by Google

vrede. Čak smo dalje od ovog cilja nego što smo bili pre deset godina«. Ipak, nekoliko gore iznetih stavova bilo je dovoljno kako za kritiku američke prakse u toku poslednjih godina sedme decenije tako i za dokazivanje istorijske ograničenosti Keynesovog modela. Čuven je Lucasov primer o povećavanju količine novca u uslovima stabilnih cena da bi se dao podsticaj proizvodnji. Veća količina novca daje privid nastupajućeg prosperiteta, ljudi se prihvataju novih privrednih akcija, ali su signali bili lažni. Kada se to otkrije, prestaje stimulativno dejstvo na proizvodnju, pa se »očekivana ekspanzija pretvara u inflaciju i ništa više«. Slično, smanjenje poreza radi širenja prostora preduzetništva bez smanjenja same državne potrošnje ne može da zavara javnost, jer ona zna da se porezi kad-tad zbog velikih rashoda moraju povećati.

Keynesova funkcija potrošnje, o zaostajanju potrošnje za porastom dohotka, nije primenljiva u vreme inflacije. Ljudi se drukčije ponašaju, jer uzimaju u obzir buduću kupovnu moć novca. Slično otkazuje i ostali deo teorijske aparature — o korišćenju kamatne stope kao egzogene varijable u ravnotežnom podešavanju štednje i investicija radi postizanja željenog društvenog proizvoda, o jednačini likvidnosti u regulisanju količine novca i tražnje itd. Cela teorijska aparatura počiva na pretpostavci stabilnih cena u privredi, odnosno prisustva male, čak hotimično izazivane inflacije. Pritisnuti ovim prigovorom, keynesijanci su pokušali da uključe u svoje modele očekivanja ekonomskih subjekata, ali su pristupili statički, uzimajući da će se oni ponašati na isti način. Ovim smo se približili jednom velikom priznanju Lucasu i njegovim istomišljenicima, izrečenom od strane Meltzera, da su dali pravu, makar u početnim crtama, teoriju dinamičke opšte ravnoteže.

Tvorcem teorije opšte ravnoteže u buržoaskoj teorijskoj ekonomiji smatra se Walras. Neki pisci nisu bili mnogo poneti njegovom teorijskom konstrukcijom, zamerali su joj da je primena racionalne mehanike, da je sistematski ispustila razmatranja psihološke, socijalne i istorijske prirode, ali joj priznaju kao veliku zaslugu prikaz »sintetičke šeme svakog ekonomskog života«[25]. Walras je »mnogo više nego ostali pisci«[26] teorijski postavio i praktično identifikovao različna tržišta preko kojih dejstvuje ekonomski mehanizam, odnosno čije međusobno delovanje sačinjava njegov »analitički organon«. Cela privreda se kreće u okviru tri međuzavisna tržišta: (1) tržište proizvoda (opšta ravnoteža razmene); (2) tržište proizvodnih usluga (opšta ravnoteža proizvodnje); i (3) tržište kapitala (teorija kapitala). Objašnjenje se odlikuje strogim »metodološkim individualizmom«, vezivanjem svakog ekonomskog fenome-

[25] Na primer, A. Piettre, *Pensée économique et Théories contemporaines*, Paris, 1977, str. 122.

[26] Najbolji opis Walrasove teorije opšte ravnoteže na našem jeziku imamo u prevodu Schumpeterove čuvene *Povijesti ekonomske analize* (Zagreb, 1975, str. 835—858). Od jednog drugog velikog poštovaoca Walrasovog dela, J. R. Hicksa, možda je potekla najsažetija i najlucidnija ocena, kojoj se doista može dodati malo novog (časopis »Econometrica«, October, 1934).

Digitized by Google

na u krajnjoj liniji sa pojedinačnim činovima izbora, pri čemu se opšte jedinstvo pojedinačnih ciljeva ostvaruje tržišnim mehanizmom. Svaki potrošač maksimira korisnost, a svaki proizvođač maksimira profit. Ponuda i tražnja na svakom tržištu međusobno se potiru, jer se odstupanje od ravnotežnog stanja otklanja suprotnim kretanjem tražnje i cene, pa se ponovo uspostavlja položaj ravnoteže. Opšta ravnoteža između sva tri tržišta obrazuje se zahvaljujući delatnosti preduzetnika, koji, s jedne strane, kupuje proizvodne usluge, a, s druge, prodaje proizvode. Mada se nalazi u središtu ekonomskih zbivanja, on se nalazi, po rečima jednog istoričara ekonomske misli, »u očiglednom paradoksu, osuđen da ne stvara »nikakav profit«, jer konkurencija svodi njegovu prodajnu cenu na nivo njegovih troškova«. Prema tome, dolazimo do poslednjeg uslova dugoročne multiple ravnoteže — da je profit svakog proizvođača ravan nuli.

Walrasova teorija je tipičan izdanak statičke analize, koja uspostavlja odnose između elemenata ekonomskog sistema u jednoj vremenskoj tački. Po Schumpeterovoj oceni, ona predstavlja vrlo visok nivo apstrakcije. Približavanje stvarnosti zahteva da se uzmu u obzir prošle i buduće vrednosti obuhvaćenih varijabla, vremenske raskorake, sekvence, stope promena, kumulativne veličine, pa čak i predviđanja. Posle drugog svetskog rata teorijska ekonomija je raspolagala sa nekoliko korisnih pojmova, koji su davali rezultate u dinamičkoj analizi, među kojima se ističu posebno akcelerator (koji u tumačenju J. M. Clarcka označava da porast tražnje sredstava za potrošnju neposredno izaziva akcelerisanu, umnoženu, više nego proporcionalnu tražnju za sredstvima za proizvodnju) i multiplikator (Kahnov i Keynesov izum o merenju efekta koji ima promena u jednoj od komponenti agregatne tražnje na celinu narodnog dohotka).

U našoj literaturi mogu se sresti ocene da je Samuelson »zacelo veliki začetnik analize dinamičke stabilnosti ravnoteže«[27]. On je tvrdio da tako različita polja ekonomske teorije kao što je pitanje trivijalnog ponašanja u slučaju jedne robe, ili fluktuacije u cikličnom kretanju, ili veliki problemi privrednog razvoja, ispoljavaju upadljivu formalnu istovrsnost. Ovo ga je ubedilo da postoji jedna opšta teorija koja se nalazi u osnovi posebnih teorija i koja ih sjedinjava. Ujedno ovo je značilo da u svim oblastima moraju postojati identične teoreme, koje se u suštini izvode analognim metodom. Njih izvesti bez pribegavanja aprioristićkim propozicijama od opšte istine i važnosti Samuelson je postavio kao glavnu svrhu svojeg rada. U takvom sklopu, u oblasti čiste teorije »važan problem stabilnosti ravnoteže u potpunosti je pitanje dinamike«[28]. Otuda njegova teorija ide od maksimirajućeg ponašanja, preko određivanja troškova, proizvodnje i uslova ravnoteže, sve do analize dinamičkog ponašanja sistema. Iz ovog je potekla obimna litera-

[27] Lj. Teslić-Nadlački, op. cit., str. 33.

[28] P. Samuelson, *Dynamic Process Analysis*, zbornik *A Survey of Contemporary Economics*, edit. by H. S. Ellis, Philadelphia — Toronto, 1949, str. 375.

Digitized by Google

tura koja je razrađivala iste ili slične probleme, koristeći istu osnovnu tehniku. Pri tome, po zapažanju jednog ekonomiste, ove priloge je inspirisala više fascinirajuća matematička aparatura nego interes za samu ekonomsku teoriju.

Ali, osnovno je da početna mehanička crta Walrasovog sistema nije bila prevaziđena. Mogao je kasnije Debreu da dâ u drugim uslovima opštu ravnotežu, da zameni pretpostavku o savršenom predviđanju ili izvesnosti novom o nesavršenom predviđanju, da, umesto racionalnog čoveka, u neoklasičnim učenjima uvede »*homo stochasticusa*«, ali prave sredine ekonomskih subjekata, njihove međusobne reakcije, na osnovu iskustva izmenjenog ponašanja nije bilo u ovom »Debreu-svetu«. Sada se pojavljuje Lucas, koji sam kaže za svoje ideje da mogu izgledati »obeshrabrujuće skromne«, da »teorijski nisu otmene«, no koje sadrže više istine nego mnogi tehnički savršeno izvedeni modeli. Da zaključimo, po mišljenju mnogih, Lucas je najčistiji akademski ekonomist svoje generacije, ali njegova teorija značajno utiče kako na opšte koncepcije tako i u pragmatskim okvirima na ekonomsku politiku.

IV. Završne ocene o novim školama

Nova teorijska ekonomija je danas predmet popularnih priloga u američkim časopisima i glasilima. U jednom od njih se može pročitati ova slikovita rečenica: »Dok su profesori stalno putovali između Vašingtona i svojih učionica, trudeći se da svoje teorije pretoče u praksu u toku šezdesetih godina i uočavajući kako se njihova očekivanja preokreću u visoku inflaciju i veliku nezaposlenost u toku sedamdesetih, njihovi studenti ekonomije učili su sasvim drugojačiju lekciju od one koja se nalazila u udžbenicima.« Nju ne smemo doslovno primiti jer ima dosta mladih ekonomista koji se drže ranijih učenja, bar njihovih osnova.

Ako se kao test opredeljenja uzme Reaganova politika, koja doista predstavlja veliki izazov, onda se može reći da je većina ekonomista sa univerziteta ispoljila duboko neslaganje i zamerila novoj administraciji da se upušta u eksperiment ogromnih razmera, bez ikakvog prethodnog iskustva ili delimične provere. Jedan od mladih keynesijanaca, Larry Kimbell, podelio je sve ekonomiste u dve grupe: u optimiste, u kojoj su se našli pripadnici »Supply Side« teorije (smanjenje progresivnog oporezivanja ojačaće štednju, proizvodne investicije i zaposlenost; brz rast je moguć uz smanjivanje inflacije; inflacija se može okončati bez velikih teškoća; smanjenje državnih rashoda nema veliki značaj) i pripadnici »Rational Expectations« škole (dopustivost naglog pada inflacije; hiperinflacije završavaju se bez trauma; zahtevi najamnih radnika moraju se svesti naglo i brzo), i u pesimiste, koji se sastoje od nekada dve ljuto zaraćene strane — od monetarista tradicionalnog kova i keynesijanaca, koji se i dalje razlikuju (tako se prvi i dalje brinu kako da se obezbedi porast društvenog proizvoda sa skromnim monetarnim zahvatima, dok drugi vezuju svoju pažnju za ka-

Digitized by Google

matne stope), ali daju jednake ocene o mnogim pitanjima (manja inflacija stvoriće velike tegobe; nemogućnost brzog smanjivanja inflacije; smanjenje državnih rashoda biće po svoj prilici jednako smanjenju poreskih prihoda, pa čak možda i veće).[29] Trebalo bi neprekidno pratiti američku ekonomsku literaturu, pa odgovoriti da li je Kimbellovo viđenje tačno. Tako, naša štampa je nedavno zabeležila da su se ponovo oglasila dva stara protivnika, Friedman i Samuelson, prvi pružajući podršku Reaganovoj politici, a drugi predviđajući katastrofalne rezultate.

U celini, nove škole jače od keynesijanaca naglašavaju ulogu kapitalizma kao pozitivne snage u jednom slobodnom i demokratskom društvu, veruju u tržišne alternative njegovog budućeg delovanja i trude se da očuvaju i razviju dinamičnost sistema privatnog preduzeća. Ali ako se odstrani ovaj ideološki, inače veoma značajan momenat, u čisto teorijskom domenu otvorile su neke pravce čiji razvoj treba pažljivo pratiti. Zar, *mutatis mutandis*, i naša teorijska misao ne kritikuje preterano državno prisustvo u privredi, ne samo sa društvenog stanovišta, nego i sa stanovišta ekonomskog racionaliteta?

[29] Prilog L. J. Kimbella, D. Shulmana i R. M. Williamsa *A Perspective on Reagan's New Beginning* (»The UCLA National Business Forecast 1981—83«, Los Angeles, 1981).

Digitized by Google

Ivan Iveković

Društveno-ekonomski temelji procesa dekolonizacije

(Slučaj portugalskih kolonija u Africi)

Svođenje antikolonijalne revolucije koja je zahvatila »crni« kontinent na njenu površinsku političku dimenziju redovno dovodi do pogrešnog zaključivanja o pravoj prirodi tih istih političkih procesa. Veoma je teško, ako ne i nemoguće, objasniti ono što se događalo i što se danas događa u nekoj afričkoj zemlji isključivo slobodnom voljom nekog političkog lidera, voluntarizmom pojedinih vlada ili političkih organizacija, vojno-strateškim konsideracijama kojima se rukovode velike sile ili blokovi. Osjeća se nedostajanje suštinskog proučavanja kolonijalnog fenomena, istraživanja dubljih društveno-ekonomskih uzroka krize kolonijalnog sistema i razvoja antikolonijalnog otpora i borbe. Takvo je nedostajanje jedan od osnovnih razloga nerazumijevanja suvremenih afričkih političkih tokova.

U ovoj smo studiji, čije je težište na (bivšim) portugalskim kolonijama — Angoli, Mozambiku i Gvineji-Bisao — pokušali sažeto izložiti: (1) kako se u tim zemljama oblikovao kapitalističko-kolonijalni način proizvodnje i kako je evoluirao; (2) kako su se na toj

Digitized by Google

osnovi vršile klasno-slojevne diferencijacije; (3) kako je postepeno sazrijevala nova društvena svijest koja je dovela do formiranja širokih antikolonijalnih saveza u kojima su sudjelovali svi slojevi afričkog stanovništva.

Kada se pristupa ovoj materiji, valja podsjetiti da je riječ o nerazvijenim i donedavno zavisnim zemljama u kojima je politička nezavisnost zatekla razne društvene grupe, pa i cijele etničke zajednice koje žive u okvirima istih državnih granica na različitim razinama historijskog, društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Iako je započeti proces društveno-ekonomskih preobražaja još u toku antikolonijalnog rata izazvao mnoge promjene u svijesti širokih slojeva stanovništva, utisak je da i dalje paralelno postoje, da koegzistiraju društvene skupine od kojih neke pripadaju komunalističkim rodovsko-plemenskim zajednicama, druge rodovsko-feudalnim ili feudalnim društvima, dok su treće izrasle iz kolonijalno-kapitalističkih sistema. U uvjetima takve parcelizacije društva i društvene svijesti evropski modeli ponašanja i djelovanja društvenih grupa, klasa i slojeva, političkog organiziranja i razvoja, oblikovanja ideologije i ideoloških sistema ne mogu biti ključ za razumijevanje onoga što se ovdje događalo i što se još događa. Ipak, činjenice govore da i u ovakvim heterogenim i nerazvijenim društvenim zajednicama u svakoj etapi njihova historijskog razvoja postoji jedan ili više integrativnih faktora koji su, prvo, omogućili funkcioniranje kolonijalnog sistema, zatim pokretanje borbe protiv njega i, najzad, iniciranje procesa radikalnih društveno-ekonomskih i političkih transformacija.

Odgovor na pitanje o putovima sazrijevanja nove društvene svijesti u tim zemljama zahtijeva objašnjenje o tomu kako su se u doba kolonijalizma formirali proizvodni i na njima zasnovani društveni odnosi, kako su se, polazeći od toga, vršile društvene i klasne diferencijacije, političke i klasne svijesti, različite ideologije i, najzad, kako su se u takvim uvjetima sukcesivno pronalazili zajednički nazivnici za političku akciju kojom su se razarali stari i postepeno gradili novi odnosi i na jednom višem nivou ostvarivale nove sinteze i vršile nove diferencijacije.

Kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje

Rečeno je već da u nerazvijenim zemljama kakve su Angola, Gvineja ili Mozambik, na prvi pogled postoje dva pola razvoja, dva društvena sektora — jedan je *tradicionalni*, pretkapitalistički, rodovsko-plemenski ili rodovsko-feudalni, i u njegovoj orbiti još živi veći dio afričkog sela, a drugi je *kolonijalni*, kapitalistički i on uključuje stanovništvo gradova, evropeizirani dio agrara i rudarske centre. Između ta dva pola, čije međusobne granice nisu jasno naznačene, postoji niz međusituacija, niz posredničkih grupa, sitnorobnih proizvođača ili čak neproizvođača koji su na marginama ovog ili onog sektora ili više njih istovremeno. I u takvim

Digitized by Google

složenim društvenim formacijama, mada je ipak riječ o jednoj a ne više formacija, postojali su i postoje faktori jedinstva, među kojima je najznačajniji — dominantan način proizvodnje — nazvat ćemo ga *kolonijalno-kapitalistički* ili *periferno-kapitalistički*[1], koji je determinirao određenu epohu historijskog razvoja portugalskh »afričkih provincija« i koji se, i sam evoluirajući i prilagođavajući se, različito artikulirao u različitim sektorima i na različitim nivoima dotičnh formacija. On je bio matrica prema kojoj su se oblikovali i kojoj su bili podređeni specifični načini proizvodnje rodovsko-plemenskih i rodovsko-feudalnih segmenata društva koji su prividno sačuvali svoju autonomnost. U stvari, *nerazvijenost tradicionalnog sektora je ovdje bila u neposrednoj funkciji razvoja kolonijalnog sektora.* Neposredan zadatak tradicionalnog sektora je bio da kapitalizmu kakav se oblikovao u kolonijama neposredno osigurava jeftinu radnu snagu i posredstvom tržišta određene vrste vegetalnih ili mineralnih sirovina čija bi proizvodna cijena u kolonijalnom sektoru bila viša. Drugim riječima, na koloniziranoj periferiji svjetskog kapitalističkog sistema nema »čistog« kapitalističkog načina proizvodnje kakav u relativno pročišćenom obliku postoji u njegovom centru, već se on isprepliće sa pretkapitalističkim i sitnorobnim proizvodnim odnosima koji također nigdje nisu »čisti«. Njihova ukupnost čini *kolonijalno-kapitalistički* ili *neokolonijalno-kapitalistički način proizvodnje.*

Ipak, da bi se stekla predstava o cjelini, moraju se analizirati njeni različiti segmenti u njihovom, koliko je to moguće pročišćenom obliku. Zato ćemo ukratko opisati tri osnovna tipa društvenih zajednica koji izrastaju iz specifičnih načina proizvodnje.

Počet ćemo od dominantnog proizvodnog odnosa — kapitalističkog — koji, prisiljeni smo to ponoviti, u stvarnosti ovih zemalja izolirano ne postoji. Riječ je o kapitalističkim proizvodnim odnosima u užem smislu koji su direktno obilježili život ljudi u urbanim i rudarskim centrima, te u oblastima evropskog naseljavanja i agrara.

U razvoju tih proizvodnih odnosa bilježimo dvije faze: u *prvoj*, koja se proteže od uspostavljanja kolonijalnog sistema početkom stoljeća i koja traje negdje do 1967. godine — administrativna pri-

[1] Nije nam namjera ovdje otvarati raspravu o načinu proizvodnje, što je uži i apstraktni pojam koji se često nepravilno izjednačava sa društvenom formacijom. Citiramo: »Kapitalistički, feudalni, robovlasnički načini proizvodnje (također) predstavljaju apstraktno-formalne predmete jer oni ne postoje realno. Historijski određena društvena formacija jedino je što stvarno postoji, to jest jedna društvena cjelina — u najširem smislu — u jednom određenom trenutku historijskog postojanja... Sama društvena formacija čini kompleksno jedinstvo s dominiranjem izvjesnog načina proizvodnje koji ga sačinjavaju... Historijski određena društvena forma je obilježena posebnom artikulacijom — indeksom dominacije i nadređenosti — svojih raznih ekonomskih, političkih, ideoloških i teorijskih nivoa i instanci, indeksom koji je uglavnom, ako vodimo računa o odstupanjima na koja nailazimo, ravan indeksu dominantnog načina proizvodnje« (N. Poulantzas, *Politička vlast i društvene klase* (IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 7).

Digitized by Google

sila kolonijalne države u vidu neposredne eksproprijacije, prinudnog rada, obaveznog gajenja određenih poljoprivrednih kultura, obaveznog otkupa po fiksiranim niskim cijenama i monopola komercijalizacije — njihovo je bitno obilježje; u *drugoj fazi*, koja se poklapa sa smjenom na čelu lisabonske vlade, portugalski kapitalizam koji je osnažen udruživanjem s međunarodnim monopolima omogućuje slobodnije djelovanje »čistijih« ekonomskih zakona u kolonijama; karakteristika te etape razvoja su unutrašnji sukobi između snaga klasičnog kolonijalizma (trgovački i agrarni kapital koji su ostaci merkantilističkog perioda) i neokolonijalizma (financijski i industrijski kapital). Dakle, dominantnost kapitalističkih proizvodnih odnosa u kolonijama se osiguravala na *dva načina:* (1) monopolom nasilja kojim se obilato koristila država u »siromašnoj« fazi razvoja portugalskog kapitalizma i koja sve do kraja nije u potpunosti apsolvirana u Gvineji-Bisao ili na Svetom Tomi; (2) djelovanjem tržišnih mehanizama ponude i potražnje rada i roba, kada je lokalni razvoj proizvodnih snaga — a ovdje je riječ, prije svega, o Angoli i Mozambiku — dostigao viši nivo, kada je administrativna prisila postajala sve skuplja i sve kontraproduktivnija. Ipak, ni ovdje nikad nije bilo klasičnog »laisser fairea«, jer je državni intervencionizam bio i dalje veoma izražen.

Tako opisani kapitalistički proizvodni odnosi su prodrli u sve pore afričkog društvenog bića, razarajući izvana i iznutra rodovsko-plemenske i rodovsko-feudalne društvene zajednice, podvrgavajući njihove specifične načine proizvodnje svojim interesima i potrebama. Taj se prodor vršio: (1) *neposredno* — direktnim prisvajanjem viška vrijednosti proizvedenog u užem kolonijalnom sektoru; (2) *posredno* — putem tržišta kojim se vršila eksploatacija tradicionalnog afričkog sektora koji je interno, više ili manje, sačuvao stare oblike organizacije rada i proizvodnje i koji je kao cjelina bio izrabljivan od kapitalizma. U osnovi, žrtve neposredne eksploatacije su bili stanovnici gradova, poljoprivredni radnici na evropskim plantažama i rudari, dok je seosko stanovništvo, bilo da je riječ o sitnorobnim proizvođačima (manjina) ili o poljoprivrednicima koji su i dalje privređivali u svojim rodovsko-plemenskim ili rodovsko-feudalnim zajednicama (većina), bilo izloženo posrednim oblicima eksploatacije.

Amilcar Cabral detaljno opisuje besklasnu zajednicu Balantesa u Gvineji, koju karakterizira *primitivno-komunitarni način proizvodnje.*[2] Kod Balantesa, kao i kod Mbunda na istoku Angole ili kod Makondea na sjeveru Mozambika, nema privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i nema privatnog prisvajanja proizvoda tuđeg rada. Zemlja i stoka su zajedničko dobro roda, sela ili plemena. Seoska zajednica živi zatvorena u sebe bez bližih kontakata sa vanjskim svijetom, pa čak ni s neposrednim susjedima. Međutim, i takva kakva se održala do današnjih dana, ona je kao cjelina eksploatirana i prisiljena je da kolektivno proizveden bijedan višak proizvoda ustupa nadređenom joj državnom aparatu,

[2] A. Cabral, *Unité et lutte*, tom I, Maspero, Paris, 1975, str. 140, 161, i 174.

Digitized by Google

bilo *neposredno* — plaćajući danak ili porez, bilo *posredno* — prodajući svoje proizvode na tržištu, najčešće upravo zato da bi mogla izmiriti tu svoju novčanu ili naturalnu obavezu.

Isti autor zatim opisuje društvenu zajednicu gvinejskih Fula[3] koja je već upoznala prve oblike klasne diferencijacije i koju karakterizira, da upotrijebimo formulaciju Samira Amina, tributarni način proizvodnje.[4] U društvenoj organizaciji Fula, na čije izblijedjele pseudofeudalne elemente se može naići i kod mnogih etničkih skupina u Africi, u bazi se još održao primitivno-komunitarni način proizvodnje, o čemu smo govorili prethodno, ali se posredstvom tributa (danka) koji se plaća rodovsko-feudalnoj oligarhiji pojavljuju elementi grupnog i privatnog prisvajanja i monopola koji postaju nasljedni. Naime, zemlja i stoka se još uvijek smatraju zajedničkim vlasništvom roda ili sela, ali njima u ime boga raspolaže poglavica. Pored nasljedne plemenske aristokracije, postoje i kaste — kasta trgovaca (djula) i kasta kovača. Poljoprivrednici su formalno slobodni ljudi, dakle nisu kmetovi. Kolonijalizam je u mnogim slučajevima, a tako je bilo i sa pseudofeudalnom organizacijom Fula, cijeli ovaj sistem stavio u vlastitu službu, ne dirajući u njegovu unutrašnju strukturu. Oslanjao se na poglavice Fula u periodu vojne okupacije Gvineje i služio se njima u borbi protiv nacionalnooslobodilačkog pokreta. Zbog svega toga se ovaj sistem teško može identificirati sa klasičnim feudalizmom, a ne uklapa se ni u model »azijskog načina proizvodnje«.

U praksi je, dakle, često postojala *hijerarhija oblika prisvajanja viška proizvoda ili vrijednosti:* poljoprivrednik i stočar najčešće radi i živi u svojoj seoskoj komunalističkoj zajednici — ta zajednica plaća danak (tribut) rodovsko-feudalnoj oligarhiji, odnosno njenom državnom aparatu, a ovaj služi kolonijalnom sistemu u čije ime vrši posredničku funkciju i od kojeg ima koristi i sa njim se sve više identificira. To je shema koja se u različitim varijacijama ponavljala širom Afrike, ali ne u svim zemljama, niti u svim regijama u okviru istih državnih granica. Dvije otočke zemlje — Zeleni Rt i Sveti Toma — na primjer, spadale su u izuzetke, jer je, pored više ili manje pročišćenog kapitalističkog, postojao još jedino krajnje marginalizirani sitnorobni način proizvodnje.[5]

---

[3] Ta etnička grupa naseljava široka prostranstva zapadne i centralne Afrike i, zavisno od zemlje, označava se kao Fula (Gvineja-Bisao), Peul (Senegal, Gvineja i Mali), Fulani (Nigerija) i Fulba.

[4] U djelu *Imperialisme et sous développement en Afrique*, Anthropos, Paris, str. 46 S. Amin razlikuje »rani« tributarni način proizvodnje, karakterističan za afričke pretkapitalističke klasne formacije, i »evoluirani«, koji se pojavljuje sa klasičnim feudalizmom.

[5] Nemamo mogućnosti da ovdje detaljnije raspravljamo o tim izuzecima, tim više što Zeleni Rt i Sveti Toma nisu upoznali oružanu borbu za oslobođenje kao ostale portugalske kolonije u Africi. Ukratko, na selu u Cabo Verdeu postoje tri društvena sloja: (1) veleposjednici, uglavnom stranci, (2) sitni zemljišni vlasnici koji raspolažu parcelama veličine 1—3 ha, (3) sitni zakupci (rendeiros) i napoličari

Digitized by Google

Kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje[6] kakav je, zahvaljujući državnoj prisili, funkcionirao u portugalskim »afričkim provincijama«, a vidjeli smo da je on sam bio posljedica nerazvijenosti i slabosti portugalskog kapitalizma — nije omogućio brži razvoj lokalnih proizvodnih snaga u kolonijama. U trenutku kada su druge kolonijalne sile već izvršile ili su pristupale dekolonizaciji, između ostalog i zbog toga što su na licu mjesta izgradile materijalnu infrastrukturu vlastite neokolonijalne dominacije, portugalska se buržoazija grčevito držala klasične kolonijalne sheme, jedine koja joj je omogućavala prisvajanje viška vrijednosti iz njenih kolonija. To je bio osnovni razlog što Lisabon nije mogao provesti dekolonizaciju neokolonizacijom bez lokalne prisile u kolonijama i državnog protekcionizma u odnosu na treće zemlje. To je ujedno bio i razlog što su se nacionalnooslobodilački pokreti morali u portugalskim kolonijama opredijeliti za oružanu borbu. Da bi se ipak nekako održala u sve oštrijoj konkurenciji s međunarodnim kapitalizmom, portugalska je buržoazija stalno povećavala stupanj eksploatacije kolonija, što je imalo katastrofalne posljedice po njihovo stanovništvo (epidemije gladi i bolesti, pothranjenost i smanjene radne sposobnosti, visoka stopa smrtnosti, masovno iseljavanje u susjedne zemlje i tome slično)[7] i što je postajalo sve kontraproduktivnije. *U nemogućnosti da se prestroji, postojeći način proizvodnje u portugalskim kolonijama zapada u sve veću krizu.* U tim uvjetima u Angoli, zatim u Gvineji i, najzad, u Mozambiku izbijaju antikolonijalni ustanci. »Na izvjesnom stupnju svog razvitka — ponovit ćemo ovdje poznatu Marxovu rečenicu — dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije«.[8]

U procesu koji je uslijedio Portugal je prisiljen da se postepeno otvara prema međunarodnom kapitalu koji počinje prodirati u privredu metropole i kolonija.

(parceiros). O tome kako se u tim uvjetima vršila neposredna i posredna eksploatacija vidjeti navedeno djelo A. Cabrala *Unité et lutte*, str. 150—154. Slična je situacija bila i na Svetom Tomi i Principu, o čemu detaljnije vidi u: *Esboco Historico das Ilhas de s. Tome i Principe*, Imprensa Nacional, S. Tome, 1975, str. 17. Pretkapitalističke afričke društvene strukture, zajedno sa njima svojstvenim načinima proizvodnje (primitivno-komunitarnim ili tributarnim, kakve smo opisali) ovdje ne postoje.

[6] Neki autori govore o »periferno-kapitalističkom načinu proizvodnje«, karakterističnom za organizaciju svjetskog kapitalističkog sistema na njegovoj periferiji, dakle, u nerazvijenim koloniziranim (kolonijalno-kapitalistički način proizvodnje) ili neokoloniziranim (neokolonijalno-kapitalističkim) zemljama.

[7] Te je posljedice detaljno opisao H. Galvao u svom izvještaju od 22. I 1947. Vidjeti odjeljak: »Bespoštedna eksploatacija« u II poglavlju.

[8] K. Marx — F. Engls, *Izabrana djela*, I, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 319.

Digitized by Google

Osnovni zadatak ratova što ih je vodila portugalska buržoazija, u svoje ime i u ime međunarodnog kapitala, bio je da se dobije u vremenu kako bi razvoj proizvodnih snaga u kolonijama dostigao nivo koji bi omogućio neokolonijalna rješenja. Bio je to proturječan proces u kojem su se, s jedne strane, sukobljavale snage klasičnog kolonijalizma i neokolonijalizma u usponu, a, s druge, vršila unutrašnja diferencijacija u redovima nacionalnooslobodilačkih pokreta. »S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje«.[9] Mijenjaju se ekonomski uvjeti proizvodnje, ali se sa njima mijenja i svijest ljudi koji su uvučeni u taj proces, i to kako na strani kolonizatora tako i na strani koloniziranih. Problem je, međutim, bio u tomu što se ekonomska osnova nije dovoljno brzo prilagođavala novim potrebama, na što je neposredno ukazano u jednom tajnom izvještaju Angolskog instituta za rad iz 1970. godine.[10] Novi proizvodni odnosi koji su se pod okriljem neokolonijalnih snaga nastojali afirmirati još uvijek su bili duboko obilježeni starom kolonijalnom praksom, dok je svijest potlačenih masa uključenih u borbu mnogo brže napredovala izazivajući radikalizaciju nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Društvene diferencijacije

Različiti tipovi proizvodnih odnosa koji su bili potčinjeni kolonijalno-kapitalističkoj matrici rađali su specifične društvene i klasne diferencije. Amilcar Cabral govori o dva osnovna tipa društvenih struktura koje slikovito odražavaju dualizam afričkih društava: (1) o *horizontalnim* — koje odgovaraju poljoprivrednim i stočarskim komunalističkim zajednicama sa veoma niskom razinom razvoja proizvodnih snaga, u kojima nema privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju, te prema tomu nema ni klasnih diferencijacija i borbi; (2) o *vertikalnim* — koje odgovaraju agrarnim feudalnim i sličnim društvima, odnosno agroindustrijskom buržoaskom društvu, u kojima dolazi do porasta proizvodnih snaga, do privatiziranog ili privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju, kada se društvo sve više raslojava i kada se javljaju klasni antagonizmi i prisilni aparat države kao instrument dominacije vladajuće klase. Svaka društvena zajednica u svom historijskom razvoju prolazi kroz ove dvije faze.[11] Na pretpostavljenoj skali tog historijskog procesa neke se društvene grupe u koloniziranim zemljama nalaze negdje na početku (rodovsko-plemenske), druge na sredini (rodovsko-feudalne ili feudalne), a treće već pri vrhu

[9] Isto.

[10] A. Mendes, *Aspetos Relevantes da Contra Subvesao*, Instituto do Trabalho, prema izdanju: Angola Committee, Amsterdam, 1972. Vidjeti odeljak: »Ofanziva neokolonijalnih snaga 1968—74« u III poglavlju.

[11] A. Cabral, *Unité et lutte*, I, str. 287—291.

Digitized by Google

(društvene grupe koje su proizvod kapitalističkih proizvodnih odnosa u užem smislu). No, pošto se proizvodni odnosi isprepliću oko jedne matrice — isto se događa i sa društvenim odnosima, te su linije razgraničenja između različitih društvenih grupa često fluidne, što narušava klasične evropske modele prema kojima se, s jedne strane, nalazi buržoazija, a, s druge, proletarijat koji su angažirani u bespoštednom klasnom sukobu koji je Marx opisao u Manifestu komunističke partije. Iz daljeg izlaganja ćemo vidjeti da *afrički proletarijat nije proletarijat u evropskom smislu te riječi, da je autohtona buržoazija tek pseudoburžoazija,* jer se pravi vlasnici sredstava za proizvodnju nalaze u inozemstvu, *da seljaštvo nije »klasično« seljaštvo.* Situaciju kompliciraju i drugi fenomeni svojstveni nerazvijenim zemljama: plemenske i etničke podjele u uvjetima kada se historijski još nisu oblikovale nacije, marginalizacija širokih slojeva stanovništva koji životare na granicama kolonijalno-kapitalističkog tržišta, ogromni disponitet u razvijenosti proizvodnih snaga u različitim regijama istih teritorija, postojanje raznih posredničkih društvenih grupa, kao što su to bili »asimilirani« (asimilados) do 1961, meleza u Angoli, Indusa u Mozambiku i Kaboverđana u Gvineji-Bisao, Kreolaca na Svetom Tomi itd.

Kao i prethodno, ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na društvene diferencijacije koje su se vršile u tradicionalnom afričkom, a zatim u kolonijalnom sektoru.

Društva u kojima nije bilo privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju i klasnih podjela nisu bila, kao što naivno vjeruju pristalice »afričkog« socijalizma, društva apsolutne jednakosti. Već je i sama prirodna podjela rada prema spolnoj pripadnosti, čak i u matrilinearnim društvenim zajednicama kakva se donekle sačuvala u gvinejskih Balantesa, izazivala krupne nejednakosti između muškaraca i žena.[12] U autoritarnoj patrijarhalnoj zajednici, kakva je postojala kod angolskih Mbunda ili mozambičkih Makondea, položaj žene je bio još teži, jer je ona svedena na radnu snagu za čije se ustupanje njenim roditeljima plaća nadoknada (lobola). Dobne skupine su također bile izvor nejednakosti, jer pripadnost »mlađoj« ili »starijoj« povlači ne samo odgovarajuće radne obaveze već i određene tabue, odnosno privilegije materijalne (»pravo« na određeni dio ljetine, plijena ili zalogaj) ili duhovne naravi (društveni status). Slično je i s pripadnošću pojedinim rodbinskim grupama, među kojima nerijetko postoji hijerarhija, ne na osnovu vlasništva, već na temelju bliže ili dalje povezanosti s nekim zajedničkim mitskim pretkom. No, i pored toga, unutrašnja organizacija ovih društvenih skupina je kolektivistička i, koliko je to moguće, demokratska, bez vlastite državne organizacije.

Položaj poljoprivrednika u rodovsko-feudalnoj zajednici Fula i njima sličnih naroda je dakako teži. Ovdje je još teži položaj žena i djece koji se smatraju privatnim vlasništvom muža: što čovjek ima više žena (poligamija je razvijena kod plemenske aristokracije) i djece — to ima brojniju radnu snagu i veće mogućnosti

[12] Isto, str. 141. i 174.

Digitized by Google

za bogaćenje. Ipak, i u takvoj zajednici poljoprivrednik je formalno slobodan čovek koji kuluči za »zajedničko dobro« kojim raspolažu poglavica i njegova svita, odnosno državni aparat koji je nadređen seoskoj komunalističkoj zajednici. Ovdje, kao što smo već spomenuli, postoji i izvjesna specijalizacija rada po kastama kojima u rodovsko-feudalnim zajednicama pripada poseban privilegiran status i u kojima se zanat nasljeđuje. Kaste su povezane sa plemenskom aristokracijom od koje zavise i kojoj, kao i seoske zajednice, plaćaju određen danak. Dakle, riječ je o hijerarhiziranim društvima, gdje, pored običnih poljoprivrednika, postoji nasljedno plemstvo, postoje poglavice i postoje kaste, gdje postoji eksploatacija.

Afričko selo većinom živi u jednom ili u drugom tipu gore opisanih društvenih zajednica, koje spontano reproduciraju vlastite sisteme vrijednosti, norme ponašanja i vjerovanja, vlastite ideologije. U tim je uvjetima, i pored raslojavanja koje je zahvatilo rodovsko-feudalna društva, teško govoriti o seljaštvu, što je pojam koji ima druge konotacije. Ispravnije bi bilo govoriti o zemljoradnicima, ili o stočarima ili o pseudoseljaštvu. Dodajmo ovome da na »crnom kontinentu«, koji je, osim izuzetaka[13], rijetko naseljen, ne postoji problem zemlje koje ima napretek, i stvar je tehničkih mogućnosti i organizacije rada da se ona valorizira. *Nema, dakle, evropskog odnosa seljak — zemlja i nema »agrarnog«, pa, prema tome, ni klasičnog seljačkog pitanja.*

Ipak, i u ovaj su sektor počeli prodirati kapitalistički i sitnorobni proizvodni odnosi, koji su izazvali nova raslojavanja i društvene diferencijacije. To je bio slučaj u oblastima velikih plantaža i evropskog naseljavanja, gdje se zemlja oduzimala tradicionalnim seoskim zajednicama, čime se istovremeno na licu mjesta osiguravala neophodna radna snaga. Kako je u mnogim slučajevima nije bilo dovoljno, ona se posredstvom kolonijalne države ili tržišta regrutirala u udaljenim oblastima, a ponekad i u drugim portugalskim »provincijama«. Portugal je, osim toga, i sam izvozio radnu snagu u Južnoafričku Republiku, Rodeziju i Namibiju. Dalje, mnogi su stanovnici njegovih kolonija sami prelazili granice, što bježeći pred represijom, što u potrazi za boljim životom. Velike promjene na selu su izazvale i masovna »pregrupiranja« stanovništva iz zona ugroženih ratom. No sve su to bile privremene promjene, jer se afrički poljoprivrednik poslije određene obaveze na kolonovoj plantaži ili u rodezijskom rudniku vraćao svojoj seoskoj zajednici i tradicionalnom načinu života i privređivanja. Pri tomu je iz »vanjskog svijeta« donosio skromne materijalne i izvjesne duhovne vrjednosti koje su nagrizale te zajednice iznutra. Tako su mnogi afrički poljoprivrednici zapravo bili dvojne ili trojne ličnosti, kao posljedica slojevitosti eksploatacije kojoj su bili izloženi.

[13] U te izuzetke, opet, spadaju Zeleni Rt i Sveti Toma, gdje je širenje latifundija izazvalo ne samo glad za zemljom već i izgladnjivanje stanovništva, koje je spas često tražilo u emigraciji.

Digitized by Google

Poljoprivredni radnici sa stalnim zaposlenjem, s obzirom na sezonski karakter poljskih radova, bili su više izuzetak nego pravilo. Pa čak su se i oni, pošto bi izvršili svoju radnu obavezu prema bijelom gospodaru, morali dohranjivati obradom specijalno im dodijeljenih parcela, čije su plodove često dijelili kolektivno.

Istovremeno je kolonijalizam, što korupcijom rodovsko-plemenske aristokracije, što bankovnim kreditima i drugim olakšicama, nastojao razviti sloj seoskih posrednika — *sitnorobnih proizvođača* — koji su tržištu osiguravali izvjesne poljoprivredne artikle čiju neposrednu proizvodnju krupni kapital nije smatrao dovoljno rentabilnom. Negdje više, a negdje manje stvoren je tako sloj sitne seoske buržoazije koja se često identificirala sa plemenskom aristokracijom.

Socijalne diferencijacije među urbanim stanovništvom su samo na prvi pogled bile jasnije. Postojao je, naime, s jedne strane — *evropski društveni sektor* koji je u kolonije prenosio klasne diferencijacije iz metropole i koji nas ovdje samo uzgred zanima, i s druge strane — *afrički društveni sektor* koji je bio neadekvatna kopija prvog. Granica između prvog i drugog je bila veoma uočljiva: ona se nalazila tamo gdje je prestajao moderni grad od betona i stakla, grad bungalowa, i gdje je počinjao improvizirani grad od trske, lima i drugih građevinskih otpadaka.

Krupna i srednja buržoazija su gotovo isključivo bile evropskog porijekla, dok su u nižim ešelonima u većoj ili manjoj mjeri bile zastupljene sve rasne grupe. Kvalificirana radnička zanimanja su, na primjer, većinom bila rezervirana za Portugalce (Angola i Mozambik), eventualno za meleze (Angola) ili Kaboverđane (Gvineja). U Angoli je, osim toga, postojala dosta brojna kategorija »siromašnih bijelaca« koja je sputavala promociju autohtonog industrijskog proletarijata. Slična je bila zastupljenost u redovima sitne buržoazije, što je praktično bilo najviše dokle se mogao izdići »asimilirani« Afrikanac. U Mozambiku su sitnom trgovinom dominirali Indusi porijeklom iz Goe. Međutim, masa marginaliziranog stanovništva iz sirotinjskih predgrađa, ta velika rezervna armija rada, bila je afrička.

Posebno nas zanima domaće radništvo i sitna buržoazija o kojima će ovdje biti više riječi.

Razvoj urbanog proletarijata je neposredno povezan sa razvojem industrije, transporta, građevinarstva, rudarstva i tercijarnih djelatnosti. U tom su pogledu portugalske kolonije još pedesetih godina stajale veoma slabo. Tek se sredinom šeste decenije odlijepila Angola, koja od tada bilježi pravi privredni »boom«, a od početka sedamdesetih godina postižu se i prvi rezultati u novom razvoju Mozambika. Ostale »afričke provincije« su i dalje živjele od nerazvijenog agrara. Jasno je da u takvim uvjetima malobrojno, većinom nekvalificirano i međusobno nepovezano afričko radništvo nije moglo imati tradiciju klasnih i političkih borbi, niti je raspolagalo vlastitim organizacijama sindikalnog ili političkog karaktera. Doduše, bilo je štrajkova u lukama, na željeznicama i u fabrikama,

Digitized by Google

a angolski su radnici u Leopoldvillu 1960. organizirali svoju Nacionalnu uniju (UNTA). Protesti radnika su često završavani masakrima, kao što je to bio slučaj sa štrajkom dokera u Bisaou u augustu 1959. No i takvim su malobrojnim proletarijatom, zbog svojih kvalifikacija, dominirali strani elementi. Ako se uopće može govoriti o postojanju *autohtone radničke klase*, onda su za nju bili rezervirani nekvalificirani, pomoćni i sezonski poslovi. Izuzetak je, ponavljamo, donekle bila Angola, gdje se 1970. od 1,800.000 aktivnih stanovnika (ukupno stanovništvo 5,6 milijuna) njih 210—245.000 moglo svrstati u kategoriju urbanog proletarijata (35.000 rudara, 5—10.000 ribara, 50—60.000 u transportu, 20—40.000 u građevinarstvu i 100.000 u industriji) i još 50—100.000 u poljoprivredne radnike.[14] Cifre za Mozambik su daleko skromnije, a za ostale zemlje gotovo beznačajne. To je radništvo nedavno nastalo, a ponekad i neposredno regrutirano na selu (rudari, na primjer), s poluseljačkim mentalitetom, vezano za tradiciju, rodovsko-plemenske ili plemensko-feudalne odnose, koje se još nije konstituiralo u zasebnu klasu.

Brojčano je snažniji gradski poluproletarijat sastavljen od brojnih rođaka i suplemenika, većinom mlađih ljudi nedavno pristiglih sa sela, koji žive zahvaljujući rodovskoj ili plemenskoj solidarnosti. Riječ je o neproizvođačima i slabim potrošačima, kojih ima i u radničkim i buržoaskim porodicama, koji se eventualno školuju i predstavljaju rezervnu armiju rada koja vrši stalni pritisak na prihode i na nadnice zaposlenih. To je tipično afrički fenomen koji se u političkoj literaturi često naziva »porodičnim parazitizmom«. Dosta sličnosti sa tom kategorijom ima i klasični lumpenproletarijat — nezaposleni, prosjaci, prostitutke, sitni lopovi i krijumčari — što sve zajedno ulazi u ogromnu masu marginaliziranog stanovništva grada i sela gurnutog na periferiju kapitalističkog sistema kakav se oformio u mnogim nerazvijenim zemljama.

Ostaje da se nešto kaže o afričkoj sitnoj buržoaziji koja se može podijeliti na dvije grupe: prvu bi činila agrarna sitna buržoazija, dakle sitni robni proizvođači od kojih su neki već raspolagali većim parcelama i zapošljavali tuđu radnu snagu, a drugu grupu bi činila urbana sitna buržoazija — većinom sitni službenici administracije i privatni namještenici, pripadnici slobodnih profesija i manji broj domaćih trgovaca i zanatlija. Koordinate o brojčanom značaju ovih grupa opet nam može pružiti najrazvijenija od portugalskih kolonija — Angola, gdje je 1970. bilo približno 150.000 seoskih sitnorobnih proizvođača koji su raspolagali parcelama veličine 2 — 10 ha, 5.000 gradskih zanatlija i trgovaca i oko 10 — 15.000 činovnika i pripadnika slobodnih profesija. Po materijalnom statusu veoma bliski su im bili radnici zaposleni u sektoru usluga — daktilografi, telefonisti, trgovački pomoćnici, predradnici — kojih je bilo oko 80.000.[15] Sve u svemu, veoma malo i

[14] H. Guerra, *Angola: Estrutura Economica e Classes Socialis*, Maiaka, Luanda, 1975.

[15] Isto.

Digitized by Google

skromno. Dodajmo da je riječ o prelaznoj kategoriji stanovništva u kojoj su granice između tradicionalnog poljoprivrednika i sitnorobnog seoskog proizvođača, zatim između gradskog poluproletera, radnika i sitnog buržuja nedovoljno izoštrene i često manje nego što su socijalne razlike unutar rodovsko-feudalne društvene strukture. Dakle, ni ovdje, kao ni u prethodnim slučajevima, nije moguće govoriti o postojanju neke klasične buržoazije, konstituirane u klasu za sebe, već jedino o polu ili pseudoburžoaziji. I pored toga, to je u historijskom smislu bio u ovim zemljama najrazvijeniji društveni sloj. Nastao u krilu kapitalističkog ili sitnorobnog načina proizvodnje, relativno detribaliziran i školovan, politiziran u godinama nakon drugog svjetskog rata — bio je nosilac novih oblika društvene svijesti. Iz njega su proistekli malobrojni intelektualci koji će odigrati ključnu ulogu u konstituiranju nacionalnooslobodilačkih pokreta i formuliranju njihovih programa.

Rezimirajući, mogli bismo reći da svaka klasa u vlastitom razvoju prolazi kroz dvije faze: prva je embrionalna — *faza klase »po sebi«* — u kojoj još nije sazrela kolektivna svijest o postojanju odvojenih ekonomskih i političkih interesa koji bi dotični društveni sloj suprotstavili drugim društvenim grupama, ali, kada već postoje sva objektivna obilježja klasa; na jednom višem nivou razvoja proizvodnih snaga druga je *faza klase »za sebe«*, u kojoj su ekonomski, politički i društveni interesi različitih grupa stanovništva već sasvim izdiferencirani, kada se razvija subjektivna svijest o klasnoj pripadnosti i kada se klasa radi svojih posebnih interesa politički organizira za obranu ili afirmaciju.[16] Antikolonijalna revolucija je u portugalskim »afričkim provincijama« zatekla društveno raslojavanje u početnoj fazi: ni jedan se društveni sloj još nije bio konstituirao u klasu »za sebe«, iako je sitna domaća buržoazija bila najbliža tom stadiju svijesti i organiziranosti.

Razvoj nove društvene svijesti

Iz realnog odnosa ljudi u datoj društvenoj strukturi spontano se rađa njihova društvena, odnosno ideološka svijest u njenim različitim pojavnim oblicima — religijskom, plemenskom ili nacionalnom, političkom i klasnom, umjetničkom i kreativnom i slično — čiji im se elementi zatim vraćaju obrađeni, sistematizirani i racionalizirani od strane različitih organiziranih društvenih faktora. U heterogenim društvenim formacijama nerazvijenih zemalja kakve su već opisane, u kojima se isprepliću različiti društveno-ekonomski odnosi, svaka društvena grupa, svaki društveni sloj, na svoj način, promatra i vrednuje ukupnost društvenih odnosa, shvaća i

[16] »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest« (Marx, *Izabrana djela*, I, str. 319). Vidjeti također: Comandante Jika, *Reflexoes sobre a Luta de Libertacao nacional*, MPLA, DOP, Luanda, str. 43.

Digitized by Google

definira interese društva, izražava svoje potrebe i ciljeve. Ipak, i u takvom stanju fragmentiranosti svijesti je postojao *faktor jedinstva*, a to je dominantna ideologija kolonijalne buržoazije koja se nametnula svojom materijalnom silom, mehanizmima kolonijalno-kapitalističkog načina proizvodnje i prisilnim aparatom kolonijalne države, prema kojoj su se, u krajnjoj liniji, morali negativno ili pozitivno odrediti svi društveni slojevi, sve grupe i svi pojedinci.

U nastavku ćemo vidjeti kakve su oblike svijesti izvorno reproducirale pojedine grupe i slojevi i kakve su transformacije doživljavali u srazu sa kolonijalnim fenomenom[17] i nacionalnooslobodilačkim ratom.

Besklasne zajednice su spontano izlučivale duh rodovsko-plemenskog egalitarizma i solidarnosti, ali i začahurenosti i nepovjerenja u vanjski svijet, dok su rodovsko-feudalne skupine koje su se već počele raslojavati, pored toga, reproducirale vlastite hijerarhizirane društvene odnose. I u jednom i u drugom slučaju, oživljavanje tradicija, plemenskih rituala, kao i iznenadne i međusobno izolirane pobune pod rukovodstvom tradicionalnih poglavara, predstavljali su bjekstvo od kolonijalne stvarnosti, iluzorni pokušaj povratka na historijski preživjele društvene odnose.

Kada su se, pod utjecajem sitnorobnog i kapitalističkog načina proizvodnje, te društvene grupe počele raspadati, došlo je do neposrednog susreta njihove tradicionalne društvene svijesti i ideoloških sistema kolonizatora. Tada se u mnogim slučajevima rađaju specifične sinteze — na primjer, razne afrikanizirane verzije kršćanstva u obliku sekti i mesijanskih pokreta koji prvi put prelaze granice užih plemenskih skupina i međusobno povezuju ljude različitog etničkog porijekla. Uporedo s tim, nedavno urbanizirani i djelomično detribalizirani elementi proizašli iz tih skupina pokušavaju u tuđim sredinama oživjeti i novelirati pokidane veze etničke solidarnosti i ponekad, pod rukovodstvom utjecajnijih i situiranijih sunarodnjaka, osnivati vlastita potporna udruženja koja kasnijim razvojem prerastaju u političke organizacije. U uvjetima kada se još nisu konstituirale odvojene nacije — rađa se *»tribalizam«*, kao obrađena ideologija koja se oslanja na ostatke izvorne plemenske svijesti, ali čiji se društveni i politički ciljevi, ma koliko još ograničeni, nalaze na jednoj višoj razini povijesnog razvoja.

Dodajmo, radi objašnjenja, da su u ideološkoj svijesti ljudi česte »pogrešne« reakcije[18], u ovom slučaju na kolonijalni fenomen,

---

[17] Za detaljniji opis raznovrsnih oblika otpora kolonijalnoj eksploataciji prije stvaranja nacionalnooslobodilačkih pokreta i početka antikolonijalnog rata vidjeti odjeljak »Oblici otpora kolonijalnoj dominaciji« u III poglavlju.

[18] Svakidašnja svijest ljudi se, kako kaže G. Lukács, »pojavljuje, s jedne strane, kao nešto što je polazeći od društveno-povijesnog položaja subjektivno opravdano, razumljivo i što treba razumjeti, dakle kao »»tačna svijest«, i istovremeno kao nešto što objektivno ide mimo biti društvenog razvitka, što taj razvitak ne pogađa i ne izražava, dakle kao »kriva svijest«« (*Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 110—111).

Digitized by Google

reakcije izražene oživljavanjem izvorne plemenske svijesti, pojavom mesijanskih pokreta ili afirmacijom izvedenog tribalizma, o čemu smo već govorili. Nije, naime, rijetka pojava, čak i u daleko razvijenijim zemljama, da se, i pored izmijenjenih proizvodnih i društvenih odnosa, ljudi i cijele društvene skupine nastavljaju ponašati i djelovati kao da i dalje žive u prethodnom razdoblju. Pošto im to ipak u potpunosti ne uspijeva, oni grade ili prihvaćaju ideološke sisteme koji su, kako im se čini, bliži mogućnostima njihovog razumijevanja stvarnosti.

Među »pogrešne« reakcije na kolonijalnu eksploataciju spadaju i pokušaji integracije u sistem čiji su nosioci bili »asimilirani« Afrikanci, dakle, elita afričkog stanovništva koja nije htjela biti izjednačena sa »neciviliziranim urođenicima«, već je za sebe tražila isti status i privilegije koji su pripadali kolonizatorima. Ovakvih je reakcija bilo ne samo u redovima alijenirane sitne domaće buržoazije, naročito u vrijeme liberalizma kratkotrajne portugalske republike, već i u redovima radništva, čiji su se mnogi protesti svodili isključivo na zahtjev: »za jednak rad — jednake nadnice«. Pošto im klasični kolonijalni sistem, kakav je bio portugalski, nije bio u mogućnosti to osigurati po cijenu vlastite negacije — mnogi su od ovih frustriranih elemenata tražili izlaz na suprotnoj strani: u *crnom rasizmu*, još jednoj »pogrešnoj« reakciji, sa zahtjevom da odu bijelci, što će im omogućiti da preuzmu njihove privilegirane pozicije. Crni rasizam se u praksi često kombinirao sa tribalizmom, koji je još restriktivniji, jer svojom netrpeljivošću pogađa pripadnike svih drugih etničkih i plemenskih skupina, dakle i druge Afrikance. U stvari, integrativni protest od zahtjeva za rasnom separacijom dijeli samo jedan korak. Kasniji će razvoj događaja pokazati, naročito u završnoj fazi dekolonizacije, da crni rasizam nije inkompatibilan s neokolonijalizmom, već da se oni veoma dobro dopunjavaju, da su u mnogim slučajevima komplementarni.

Iako je polazio od istih osnova, različit je bio karakter okupljanja koja su omogućila evropeiziranim intelektualcima proizašlim iz sitne buržoazije da se ponovo *»afrikaniziraju«*, da otkriju vlastiti identitet i identitet društva kojem pripadaju. Njihovi legalni kružoci, kulturna udruženja i časopisi su se ubrzo našli na udaru policijske represije, što je mnoge pokolebalo i zaplašilo, ali druge prisililo da traže nove oblike i sadržaje djelovanja, bilo u vlastitim zemljama ili metropoli, bilo u političkom izbjeglištvu. Zanimljiv je bio put tih intelektualaca, od kojih su mnogi, poput Nkrumaha ili Senghora, prvo otkrili svoju »afričnost«, odnosno zajedničku pripadnost kontinentu, a tek kasnije, u sukobu sa specifičnostima vlastitih zemalja, da su Angolci, Gvinejci ili Mozambikanci. Pored toga, oni su bili osnovni kanal kojim su se prenosile razne evropske ideje i ideološki modeli.

Dakle, i njihove su reakcije, koje su ponegdje već dobijale konture političkih programa, često bile neprimjerene društvenoj stvarnosti vlastitih zemalja koju su nedovoljno poznavali.

Digitized by Google

Sve bi ovo vodilo daljoj fragmentiranosti ukupne društvene svijesti da se kroz ovako opisane reakcije nije postepeno afirmirala *jedinstvena kontraideologija koloniziranih* koja se u početku svodila na puku negaciju kolonijalnog fenomena. Ta je negacija, bez obzira na to što su joj različite društvene grupe i slojevi pripisivali različite sadržaje, postala integrativnim faktorom u novoj i višoj fazi društveno-historijskog razvoja, koji ih je zbližio i potisnuo u drugi plan sve ostale društvene, ekonomske, klasne i političke antagonizme. Za nacionalnooslobodilačke pokrete koji su bili organizacioni izraz te nove ideološke sinteze bilo je zato veoma važno razlikovati primarne od sekundarnih proturječnosti, što im je omogućavalo da se u datoj etapi razvoja uspješno suprotstave »pogrešnim« manifestacijama društvene svijesti. Međutim, u samom početku, kada su budući nacionalnooslobodilački pokreti bili jedva nešto više od malih zavjereničkih grupa, svi su oblici negacije kolonijalnog fenomena mogli korisno poslužiti za pokretanje oružane borbe.

Uzgred je rečeno da se u ovim zemljama *nacije još nisu konstituirale*, što znači da nema ni jedinstvene nacionalne svijesti. Naime, slojevitost društveno-ekonomskih odnosa, uz postojanje veoma ograničenog kapitalističkog tržišta, različitih kultura i tradicija, nije omogućila integraciju heterogenih etničkih i društvenih grupa koje su naseljavale iste zavisne teritorije, tako da se nije mogla razviti opća svijest o zajedništvu. Osim toga, evropski je kolonijalizam arbitrarno podijelio crni kontinent ne vodeći računa o teritoriju koji su zauzimale pojedine etničke grupe, o njihovim tradicionalnim osjećajima zajedništva ili o granicama njihovih pretkolonijalnih državnih struktura. Kultura koju im je pokušao nametnuti bila je njegova kultura, a isto tako je bilo s religijom i sistemom vrijednosti. Najzad, eksploatacija je najčešće bila indirektna i prividno je konzervirala zatečene proizvodne i društvene odnose. Razumije se da u tim uvjetima nije moglo biti nacije u evropskom smislu te riječi, iako su određeni društveni slojevi, a u pitanju je prvenstveno sitna domaća buržoazija, objektivno, ako ne i nužno subjektivno, već dostigli taj nivo razvoja svijesti (nivo klase »po sebi«).

Kako su reagirale pojedine društvene grupe i slojevi na početak antikolonijalne borbe?

Osim Angole, gdje je ustanak 1961. zahvatio široka prostranstva sjevernog dijela zemlje i svojom spontanom masovnošću iznenadio ne samo kolonijalne vlasti već i pokretače ustanka, prevazišavši slabe organizacione i materijalne mogućnosti tadašnjih političkih formacija, borba se u svim ostalim slučajevima, pa i u slučaju same Angole nakon poraza ovog ustanka, širila veoma sporo, mukotrpno se probijajući iz rijetko naseljenih nerazvijenih graničnih oblasti (u susjednim zemljama su se nalazile logističke baze gerilaca) prema zonama veće koncentracije stanovništva i većih privrednih potencijala. Rat je, dakle, napredovao od nerazvijenih ka razvijenim oblastima i u tom redosljedu masovnije uključivao

Digitized by Google

društvene grupe koje su ih naseljavale, i to uprkos činjenici što su početni koraci nacionalnooslobodilačkih pokreta bili vezani za gradske sredine.

Besklasne su društvene zajednice, kao što potvrđuju slučajevi gvinejskih Balantesa, angolskih Mbunda ili mozambičkih Makondea, u pravilu, povoljno reagirale na fenomen nacionalnooslobodilačkog rata koji se stjecajem geografskih okolnosti (blizina baza u inozemstvu) širio njihovim oblastima. Razloge za takav odaziv treba tražiti, prije svega, u općem osiromašenju komunalističkih zajednica, što je bilo posljedica sve intenzivnije njihove vanjske eksploatacije, koja je mnoge od njih dovela do ivice egzistencijalnih mogućnosti. Dakle, kao što pravilno upozorava Amilcar Cabral, *klasna borba nije kod ovih društvenih skupina bila »motor historije«, već je to bio način proizvodnje*[19], u ovom slučaju nametnuti kolonijalno-kapitalistički, koji je došao u sukob s komunitarno-primitivnim. To je bio objektivni okvir unutar kojeg su postojali brojni grupni i pojedinačni subjektivni motivi. Vidjeli smo da su tradicionalne nejednakosti ovih društava najviše pogađale mlade ljude i žene: već je samo uključivanje u borbu omogućavalo njihovu kolektivnu emancipaciju i statusnu promociju. Početak je, doduše, bio težak i ova se masa poljoprivrednika veoma sporo pokretala, o čemu svjedoči i Cabral.[20] Apstraktne parole, kao što su »nezavisnost« ili »sloboda«, imale su slabog odjeka. Međutim, u onom trenutku kada su ti poljoprivrednici shvatili da im *borba donosi opipljive prednosti* — neposredno poboljšavanje materijalnih uvjeta života, ako ništa drugo a ono zato što su prestali plaćati porez i danak nadređenom kolonijalnom ili rodovsko-feudalnom aparatu, što više nisu bili prisiljavani odlaziti na rad, što su im neposredno postale dostupne neke materijalne i duhovne vrijednosti koje su ranije bile izvan njihovog dometa (riječ je o veoma jednostavnim stvarima, kao što su vakcina, sapun, osnovno obrazovanje, tranzistor u selu, nove tehnike obrade zemlje, što je sve dolazilo s gerilcima i borbom) — oni su se i masovno počeli uključivati u nju.[21] Bilo je i izuzetaka, o kojima svjedoči iskustvo MPLA u sjevernoj Kabindi, gdje je lokalno stanovništvo pružalo otpor, iz jednostavnog razloga što nije bilo uvučeno u ciklus vanjske eksploatacije. No kod većine rodovsko-plemenskih grupa bilo je suprotno. S obzirom na izuzetno nizak razvoj pro-

---

[19] A. Cabral, *Unité et lutte*, str. 289.

[20] Isto, str. 142—143. — »Osnovni je zadatak svesne avangarde — pisao je Lenjin — umeti privesti široke (sada još u većini slučajeva snene, apatične, začmale, nepokretne, neprobuđene) mase tom novom njihovom položaju, ili, tačnije, umeti rukovoditi ne samo svojom partijom nego i tim masama u toku njihovog prilaženja, prelaženja na novu poziciju« *(Dečja bolest »levičarstva« u komunizmu*, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 79).

[21] Između ostalih, o tom procesu uključivanja i prilaženja nacionalnooslobodilačkom pokretu piše B. Davidson u: *O. Camponeses Africanos e a Revolucao*, Sa da Costa, Lisboa.

Digitized by Google

izvodnih snaga, ove zajednice zaista nisu imale što izgubiti i svaka je promjena praktično značila napredak.

Na višoj razini razvoja proizvodnih snaga, u pseudofeudalnim zajednicama, prednosti što ih je donosila borba bile su problematičnije i trebalo je da sami nacionalnooslobodilački pokreti dostignu takav nivo vlastite organiziranosti i materijalnih mogućnosti da i pripadnicima tih skupina pruže nešto više od onoga što su ranije imali. Razumije se, prethodno je trebalo lomiti ideološke barijere koje su u strogo hijerarhiziranim pseudofeudalnim i patrijarhalnim društvenim zajednicama bile mnogo čvršće nego u rodovsko-plemenskim. Poluzavisni poljoprivrednik Fula, tvrdio je Cabral, imao je tendenciju da slijedi svog poglavicu, a poglavica je često, zbog vlastitih interesa, surađivao s neprijateljem. Trebalo je, dakle, razgovarati sa poglavicom, što su činili svi nacionalnooslobodilački pokreti, i ponekad sklapati privremene ili trajnije sporazume, u stvari kompromise, kojima bi se osigurala njihova neutralnost, tranzit boraca ili eventualno suradnja. Kompromisi, ukoliko nisu bili taktičke prirode, kao i nepotrebne konfrontacije koje su u pojedinim slučajevima antagonizirale cijele plemenske skupine — mogli su imati katastrofalne posljedice po dalji tok borbe, o čemu svjedoče negativna iskustva svih nacionalnooslobodilačkih pokreta. Trebalo je, dakle, pronaći neku sredinu koja bi odgovarala realnim odnosima snaga i dostignutom nivou društvene svijesti dotičnih skupina u svakoj etapi razvoja borbe. Sitnorobni proizvođači koji su već postojali u ovim donekle raslojenim društvima, na primjer, putujući trgovci — »đule« u Gvineji, tako su bez većih problema pristajali na suradnju, ukoliko im je to moglo koristiti, i PAIGC im je za učinjene usluge plaćala naknadu.

U daljem prodoru prema vitalnijim centrima kolonijalne privrede i gušće naseljenosti nacionalnooslobodilački su se pokreti suočili s problemima koje su teško savladavali. Dok je Partija afričke nezavisnosti Gvineje i Zelenog Rta (PAIGC) pred kraj rata praktično zagospodarila cijelim teritorijem Gvineje s izuzetkom urbanih centara (na Zelenortskim otocima oružana borba nikad nije pokrenuta), Fronta oslobođenja Mozambika (FRELIMO) tek je bilježila prve značajnije rezultate u distriktu Tete, usporavajući samo donekle izgradnju brane Cabora Bassa, a Narodni pokret za oslobođenje Angole (MPLA) je, zahvaćen unutrašnjom krizom, tavorio na ivici »korisnog« dijela Angole. Značajnu ulogu u toj relativnoj stagnaciji su svakako imale rastegnute linije snabdijevanja, žilava portugalska obrana i razni međunarodni pritisci, ali i izostajanje masovnijeg odaziva stanovništva, koje je neposrednije bilo povezano s kapitalističkim načinom proizvodnje. Dodajmo da je MPLA plaćao ceh za nepripremljeni i nepromišljeni ustanak iz 1961, kada je brutalnom represijom bilo pogođeno gotovo cjelokupno stanovništvo sjevernog dijela zemlje. Poslije »pacifikacije« tih oblasti, kolonijalizam je proveo neke »reforme« — ukinut je pri-

Digitized by Google

silan rad, obavezno gajenje nekih poljoprivrednih kultura, formalno-zakonska diskriminacija između »urođenika« i »civiliziranih« itd. — što je, ma koliko nedostatno, vratilo jedan veći dio seljaštva ovih oblasti u orbitu »portugalskog načina života«. Situaciju je još više kompliciralo prisustvo elemenata Unije stanovništva Angole — Fronte nacionalnog oslobođenja Angole (UPA/FNLA) na sjeveru zemlje, koji su, pozivajući se na etničko-plemensku solidarnost, za sebe vezali dio kongoanskih poljoprivrednika i sitnih robnih proizvođača. No, bez obzira na konkretnu situaciju u nekim dijelovima Angole, činjenica je da je seljaštvo — koje je u okvirima kapitalističkog sistema dostiglo nešto višu razinu razvoja proizvodnih snaga — oklijevalo i s nepovjerenjem primalo izaslanike nacionalno-oslobodilačkih pokreta. Oklijevalo je zato što je postojao realan rizik (u što se na vlastitoj koži uvjerilo stanovništvo sjeverne Angole) da će u ratu sve (ponovo) izgubiti, ma koliko sve to bilo skromno, nedovoljno i jadno. Tek kad se u završnoj fazi procesa dekolonizacije raspao sistem u kojem su živjeli, dakle tek u onom trenutku kada je seljaštvo egzistencijalno bilo ugroženo, ono se opredijelilo i, kao što je pokazao »drugi rat« za angolsku nezavisnost, to je opredjeljenje ponekad bilo pogrešno, jer je slijedilo etničko-plemensku, a ne klasnu logiku.

Kada je riječ o gradskom stanovništvu, onda treba razlikovati tri različite situacije: *početnu* — prije izbijanja rata, kad su se iz njegovih redova regrutirali prvi kadrovi ilegalnih organizacija; *fazu rata* — kad su u urbanim centrima uglavnom uništene sve ćelije ilegalnog otpora, a gradski se živalj našao fizički odvojen od žive sile nacionalnooslobodilačkog pokreta i kad je njegov doprinos mogao najviše biti pojedinačan; *završnu fazu* dekolonizacije — kad je nacionalnooslobodilački pokret legalizirao svoje prisustvo u gradovima i kad je njihovo stanovništvo masovno počelo puniti njegove redove. U Angoli se, na primjer, ispostavilo da je u toj trećoj fazi gradski živalj, naročito razvijenijih industrijskih centara, gotovo listom bio za MPLA, dok su se FNLA i UNITA oslanjale na određene seoske regije. No do toga je došlo tek kad se raspao represivni aparat kolonijalne države i kad su već zaustavljeni njeni privredni mehanizmi, u trenutku kad je već počeo građanski rat i kad se trebalo opredijeliti. Za razliku od poljoprivrednika koji se, suočen sa istom situacijom, često pogrešno opredjeljivao, gradski je stanovnik mnogo češće slijedio izvjesnu klasnu logiku: *urbana masa se opredijelila za pravi nacionalnooslobodilački pokret, a manjina privilegiranih i korumpiranih elemenata za kvislinške formacije.*

Ali da vidimo kako su se ponašale pojedine grupe ovog već raslojenog stanovništva.

Malobrojni radnici, uprkos tome što su nacionalnooslobodilački pokreti u samom početku gajili iluziju da će upravo oni povesti revoluciju, ponašali su se kao onaj dio seljaštva iz čijih su redova regrutirani — dakle, krajnje suzdržano i nepovjerljivo, ču-

Digitized by Google

vajući svoja bijedna zaposlenja i stalne (i jedine) izvore prihoda, zahvaljujući kojima su se nekako uzdigli iznad poluproleterske i marginalizirane mase. Na to su ih silile i obiteljske ili plemenske obaveze prema brojnim siromašnim rođacima ili suplemenicima koji su u potpunosti zavisili od tog njihovog prihoda. Opredijeliti se u tim uvjetima za otpor, naročito u surovim ratnim prilikama, značilo je automatski sve žrtvovati. To je bila dilema koja se mogla razriješiti tek kad bi čovjek bio dotjeran uza zid. Poslije prvobitnog razočaranja u sposobnosti i svijest te radničke klase, pojedini su nacionalnooslobodilački pokreti, što je najizraženije u nekim dokumentima FRELIMO, prema njoj pokazali nepovjerenje.[22] Cabral je tu bio mnogo realniji kad je iskreno rekao: »Tražili smo radničku klasu Gvineje i nismo je našli«, te objašnjavao da se u uvjetima njegove zemlje takva klasa nije ni oformila.[23]

Odaziv gradskog *poluproletarijata* (marginalizirano stanovništvo) bio je daleko povoljniji i masovniji, iz jednostavnog razloga što ovi ljudi nisu imali što izgubiti. Uostalom, kad su se raspali okviri kolonijalno-kapitalističkog sistema i kad je radnik bio ponovo sveden na položaj poluproletera, i on je u najvećem broju slučajeva pozitivno reagirao. Suprotno ovoj masi, klasični je *lumpenproleter* najčešće stupao u službu neprijatelja[24] ili domaćih izdajnika, koji su mu za takvo njegovo opredjeljivanje plaćali.

Po svojim se reakcijama na fenomen nacionalnooslobodilačke borbe *sitna domaća buržoazija* podijelila: (1) na one koji su otvoreno stali na stranu kolonizatora i time vezali svoju sudbinu za sudbinu neprijatelja; (2) na malobrojnu »pobunjeničku« buržoaziju čiji su pripadnici, većinom intelektualci, osnovali prve ilegalne organizacije i formulirali prve platforme akcije; (3) na ćutljivu većinu koja je zauzela neutralan stav i koja je »čekala da bi vidjela«. U osnovi, i ovaj se društveni sloj ravnao prema shvaćanju vlastitih materijalnih interesa (u jednom se dokumentu MPLA izričito kaže da je borbu za nacionalno oslobođenje pokrenula »nezadovoljna sitna buržoazija, čiji su se mnogi elementi borili za očuvanje vlastitih klasnih privilegija«)[25]; međutim, dok je pristupanje seoske sitne buržoazije nacionalnooslobodilačkom pokretu u većini slučajeva bilo emocionalno, gradska »pobunjenička« buržoazija je to najčešće činila racionalno. Ali i jedni i drugi su bili uvučeni u rat spontano, ponekad protiv svoje volje: represija koja je uslijedila nakon angolskog ustanka 1961. bila je u prvom trenutku neselektivna i pogodila gotovo sve »asimilirane«, ne samo u Angoli nego i u drugim kolonijama. Uplašeni primitivni kolonijalizam je,

[22] Vidjeti, na primjer, općepolitičku rezoluciju CK FRELIMO-a u časopisu »Tempo«, Maputo, br. 286/1976, str. 31—32.

[23] A. Cabral, *Revolution in Guinea*, 1, London, 1969, str. 54.

[24] Isto, str. 57.

[25] A. Neto, *Relatorio do Comite Central do MPLA ao 1° Congresso*, Luanda, 1977, str. 10.

Digitized by Google

naime, u školovanim Afrikancima vidio glavne izvore »subverzije« i »komunističke opasnosti«. Spasavajući se kako su znali i umjeli, mnogi su pripadnici te »pobunjeničke« buržoazije našli tada utočište u izbjeglištvu i u redovima nacionalnooslobodilačkih pokreta.

»Revolucionarno« opredjeljivanje sitne buržoazije, inače, nije izuzetak ni u praksi daleko razvijenijih zemalja. Nusprodukt kapitalističkog načina proizvodnje, nalazeći se na marginama glavnih tokova prakse, ona se sa svojim sitnorobnim načinom proizvodnje nikako nije mogla nametnuti kao »avangardna« snaga, kao dominantan faktor historijskih zbivanja, već je uvijek i svuda služila interesima drugih klasa i slojeva, posuđujući i interpretirajući njihovu ideologiju.[20] Ona je tako preskakala iz jedne tuđe prakse u drugu, u ovom slučaju — iz službe kolonijalnoj buržoaziji u službu koloniziranim masama, a sve s izvornim porivom da osigura vlastitu društvenu, političku i ekonomsku promociju, da se nekako uzdigne iznad vlastitog statusa. Osjećajući poslije drugog svjetskog rata, upravo zbog svog marginalnog i potčinjenog položaja, nadolazeći val antikolonijalnih revolucija koje su već počele zapljuskivati široke oblasti Azije i Afrike, ona je i u dekolonizaciji portugalskih teritorija vidjela svoju »historijsku šansu« da iz sitne preraste u pravu buržoaziju. Kao i u svim ostalim slučajevima, ubrzo se ispostavilo da ona to ne može ostvariti vlastitim snagama i sa svojim sitnovlasničkim mentalitetom, te se, izvršivši *salto mortale, opredijelila za onu stranu gdje su se nalazili — fizička snaga* (seljaštvo) i *ideologija* (ideologija radničke klase), *koji su bili u stanju da ruše kolonijalni sistem i kojima su trebale njene intelektualne i organizacione sposobnosti.*

Oružana borba, međutim, izaziva »revolucioniranje« svih društvenih grupa i slojeva koji su u nju uključeni. Ni jedan od njih ne ostaje statično na svojim ranijim shvaćanjima i stavovima. Pod utjecajem revolucionarne prakse, negdje sporije a negdje brže, sazrijevaju novi oblici svijesti, a njih pokušavaju usmjeriti u ovom ili onom pravcu organizirane društvene snage. Svaki viši oblik borbe izaziva nove diferencijacije, ali i nove sinteze. To je dijalektički proces u kojem se stalno prožimaju staro i novo, nazadno i napredno, »pogrešno« i »ispravno«. Vidjet ćemo da ni »pobunjenička« sitna buržoazija nije i ne može biti imuna na te promjene, te da se i u njoj vrše intenzivne diferencijacije. Iz njenih će se redova izdvojiti grupa intelektualaca — *profesionalnih revolucionara,* koji će svjesno ili silom prilika više ili manje raskinuti veze sa sredinom iz koje su ponikli.

*

Iznijeli smo samo neke od elemenata kojima se mogu tumačiti dalji procesi razvoja i ideološko-politička opredjeljenja nacionalno-

[20] O tome raspravlja L. Marković, u: *Klasne borbe i koncepcije razvoja,* »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 143—155.

Digitized by Google

oslobodilačkih pokreta portugalskih kolonija. Do dodatnih objašnjenja bi se moglo doći proučavanjem djelovanja organiziranih subjektivnih snaga u svakoj od tih zemalja, a naročito analizom revolucionarne prakse u oslobođenim oblastima kojom su uvjetovani današnji »radikalni« pravci razvoja u oslobođenoj Angoli i Mozambiku, što sve prelazi okvire ovog rada. Ali i ono što je prethodno izloženo sasvim je dovoljno da bi se zaključilo, suprotno tvrdnjama nekih marksističkih dogmatika, da su i u ovim nerazvijenim i koloniziranim zemljama postojali objektivni i subjektivni preduvjeti za ostvarenje socijalnog prevrata koji je koincidirao s antikolonijalnom revolucijom. Možemo se, dakle, složiti s poznatim martinikanskim pjesnikom Aimé Cesairom, koji je jednom izjavio da su kolonije kao voće; kad jednom sazriju, one padnu — postanu samostalne. Ovdje smo, nadamo se, barem djelomično, objasnili zašto i kako sazrijevaju.

Digitized by Google

Radivoje Marinković

Marksistički pristup dijalektičnosti samoupravnog razvoja

1. Za Marksov analitički postupak

Pri svakom pokušaju kritičko-teorijskog promišljanja društva nužno je dosledno primeniti Marksov analitički postupak. Za razumevanje suštine tog postupka bitno je ono Marksovo saznanje koje mu je, prema sopstvenom iskazu, poslužilo kao *putokaz*. To svoje saznanje je formulisao u sledećem stavu: »U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte.«[1]

Nije potrebno tumačiti smisao ovog glasovitog stava, ali se on ne sme prevideti u našem pristupu u pokušaju kritičkog pro-

[1] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije.*

Digitized by Google

mišljanja samoupravljanja. Preciznije, ne sme se prevideti da su odnosi proizvodnje u koje ljudi stupaju *nužni*, da ti odnosi *odgovaraju* određenom stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga, da *celokupnost* tih odnosa *sačinjava ekonomsku strukturu* našeg društva, da je ta *struktura realna osnova* na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja. Zato, da bismo kritički sudili o toj političkoj nadgradnji, moramo znati kakva nam je ta ekonomska struktura. Bez tih spoznaja naše će rasprave o samoupravljanju, delegatskom sistemu, ukratko, o sveukupnosti političkih oblika, poprimiti karakter doktrinarnog leporečja ili skliznuti na nesigurno tle pojednostavljenog empirizma. Marksistički pristup će nam omogućiti da u promišljanju razlikujemo socijalizam, samoupravljanje ili delegatstvo kao *revolucionarni* koncept i program od onog što se javlja kao *konkretni* oblik i sadržaj. To će nas osloboditi manira fetišiziranja formi, u našoj teoriji dosta rasprostranjenog, koji doprinosi širenju zablude da se uspostavljanjem neke forme automatski menja i sama sadržina, ali će nas istovremeno poštedeti razočarenja pri saznanju da se uspostavljanjem određene forme odmah i u celosti ne realizuje onaj krajnji cilj. Prezicno rečeno, dosledno sproveden marksistički pristup će nam omogućiti da *razlikujemo* »materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se dade konstatovati sa tačnošću prirodnih nauka«, od političkih, pravnih, »ukratko, ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni tog sukoba i borbom ga rešavaju«[2]. Tek tada će nam se samoupravljanje kao koncept pokazati kao naše svesno opredeljenje, kao *istinski prevrat* u mišljenju i dugoročnom klasno-revolucionarnom usmerenju menjanja društva. U tom svom aspektu ono ostaje kao neosporna i neosporiva revolucionarna alternativa. Ali nas to istovremeno obavezuje da ono što samoupravljanje stvarno jeste, kao oblik i kao sadržaj, u svakoj ćeliji društva i u celini, sada i ovde, kao i u svakom narednom trenutku i etapi, dijalektički promišljamo u sklopu postojećih protivurečnosti materijalnog života i antagonizma koji »potiče iz društvenih životnih uslova individua«[3].

Da bismo pouzdano procenili koliki i kakav prevrat samoupravljanje jeste u samoj stvarnosti, da bismo razumeli suštinu tog prevrata, moramo znati kakav se prevrat odigrao ili se odigrava u ekonomskim uslovima proizvodnje, u životnim uslovima pojedinaca i društvenih grupa. Bez toga će za nas kao nerazrešiva zagonetka i dalje ostati činjenica da imamo, na jednoj strani, institucionalno uspostavljene i organizaciono rasprostranjene oblike samoupravljanja, da te oblike ljudi u ogromnoj većini, sudeći prema njihovim iskazima, prihvataju kao najbolju alternativu, ali istovremeno, na drugoj, stvarne odnose i ponašanja koji su po svom stvarnom sadržaju neuporedivo siromašniji, a često i suprotni samoupravnim oblicima. Već sama ta nelogičnost, ukoliko se to tako može nazvati, upozorava na postojanje nekih dubljih

[2] Ibid.
[3] Ibid.

Digitized by Google

determinacija čiji je koren u samom biću društva. Za nauku je to siguran znak koji upućuje na temeljito preispitivanje dijalektičke veze *baza — nadgradnja, društveni odnos — politički oblik, sadržina — forma.* Ukoliko tako ne postupi, nauka se izlaže riziku da političke oblike tumači njima samim, da o njima sudi po onome što oni misle o sebi da jesu, a ne po onome šta oni stvarno jesu.[4]

2. Neke karakteristične protivurečnosti prelazne faze

U kritičkom promišljanju naše aktuelne situacije treba uvek imati na umu da se radi o *prelaznom* periodu iz klasnog u besklasno društvo. Ta dramatičnost procesa je pojačana našom potrebom i nastojanjem da obezbedimo što brži ekonomski rast i razvoj. Ta prelaznost, pored neminovnosti sukoba starog i novog, uslovljava svojevrsnu *dvojnost* i dvostrukost svake društvene čestice. Tako, u jednom te istom društvu, svakom njegovom atomu, istovremeno egzistira staro i novo. Sve je podvostručeno, u samom biću podeljeno. Evo nekih karakterističnih proturečja kojima je prožeta sama ekonomska struktura i politička nadgradnja:

— društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je temelj socijalističkih produkcionih odnosa, ali uz nju istovremeno egzistiraju privatna i neki prikriveni oblici državne i grupne;

— ne postoje dve suprotstavljene klase, već samo radnička klasa i ostali socijalni slojevi, ali postoje klasne protivurečnosti;

— rad i rezultati rada sredstvima u društvenoj svojini osnova su društveno-ekonomskog položaja čoveka, ali ne postoje mogućnosti da svako za rad sposoban ostvari to pravo;

— raspodela prema radu i rezultatima rada je osnovni princip, ali pojedinci i grupe rade u nejednakim uslovima privređivanja, uz značajno posredovanje države i tržišta;

— postoje dugoročni interesi radničke klase, ali i posebni trenutni interesi radno-proizvodnih celina kao robnih proizvođača, interesi republika, pokrajina, opština, birokratskog sloja;

— društveno i samoupravno planiranje, dogovaranje i sporazumevanje, ali i tržište sa svojim karakterističnim zakonitostima;

— sukobljenost interesâ proizvođačâ i potrošačâ;

— sukob fizičkog i umnog rada;

— dihotomija selo — grad, urbano — ruralno, sa karakterističnim protivurečnostima;

— država sa svojim klasičnim funkcijama, ali i samoupravljanje;

— klasično pravno, ali i samoupravno normiranje odnosâ;

— pluralizam samoupravnih i drugih interesa, ali bez političkog pluralizma;

— vodeća uloga SKJ, uz delovanje drugih društveno-političkih i društvenih organizacija, ali bez klasičnih oblika višepartijskog i jednopartijskog sistema;

[4] Ibid.

Digitized by Google

— ateizam, ali i religioznost, uz postojanje više konfesionalnih zajednica itd.

Sve se to međusobno prepliće, prožima, uslovljava u svakodnevnim procesima, determinišući položaj, ponašanje i svest. Šta iz tog sklopa proizlazi kao rezultat, može se utvrditi samo putem naučne spoznaje koja bi rezultirala iz autentičnog marksističkog kritičko-analitičkog pristupa i postupka. Takvo stanje je najteža zadata situacija za promišljanje, ali je samo promišljanje takve situacije nužno. Ta samosvest je nerazlučiv deo klasnog bića same revolucije, jer upravo u ovoj prelaznoj fazi je ona izložena najvećem riziku, a ta faza je i za nju samu presudna. U toj fazi revolucija, suočena sa tim protivurečnostima, može sasvim hotimično da popusti pod teretom porođajnih muka; međutim, mnogo je verovatnija situacija da, pod pritiskom svakodnevnih problema, postepeno slabi njen kritičko-revolucionarni refleks i sposobnost da u spletu proturečja i mnogoznačnosti razlikuje bitno i sporedno, da u novim formama, u egzistentnim oblicima i odnosima prepoznaje staru i novu, socijalističku suštinu.

3. Promišljanje političke nadgradnje

Napred skicirana dijalektičnost naše konkretno-istorijske situacije je ključna šifra za promišljanje i kritičko preispitivanje političke nadgradnje. Konkretno, kada je reč o samoupravljanju, delegatskom sistemu, konceptu udruženog rada i svim formalno-organizacionim oblicima u kojima se oni javljaju u nas, moramo posebno promišljati sam koncept, njegovu klasno-revolucionarnu i ljudsku usmerenost, od onoga šta oni jesu. Da bismo spoznali šta oni stvarno jesu kao revolucionarni prevrat, moramo od oblika ići prema sadržini i utvrditi kakva se energija generira iz samog bića društva, iz društveno-ekonomske strukture, iz položaja pojedinaca i grupa, kojom se napajaju i pokreću naši politički oblici. U tom pogledu je bitno spoznati kako snagu te energije tako i njena socijalna svojstva, jer od toga zavisi kakvi će se odnosi po svom socijalističkom sadržaju realizovati unutar i putem tih oblika. Bez spoznaje okolnosti uzaludna će ostati naša nastojanja da proverimo koliko su nam dobri sami koncepti. Bez toga će se naši pokušaji promišljanja političkih oblika neminovno svoditi na apriornu kritiku ili puku apologiju. U promišljanju političkih oblika se ne radi samo o tome da se utvrdi koliko su oni loši ili dobri uopšte, koliko su međusobno konzistentni i logični, mada je i to neodvojiv momenat njihove provere, već pre svega o tome u kojoj meri su oni proistekli iz *spoznaje* samih okolnosti i, uzimajući to u obzir, koncipirani kao faktor željenih promena. Ukoliko se analizom same stvarnosti utvrdi da se unutar takvih oblika održavaju ili u nešto izmenjenom formalnom aranžmanu obnavljaju stari odnosi, kao samo po sebi razumljivo

Digitized by Google

će se postaviti i pitanje preispitivanja polaznih pretpostavki na kojima su zasnovani. Uporedo sa tim se nameće i potreba provere naše doslednosti u realizaciji koncepata. Primera radi, kada se ovde izriču tvrdnje da se unutar samoupravnih oblika održava tehnobirokratska dominacija, da je delegacija, kao onaj karakteristični momenat koji delegatski sistem suštinski razlikuje od predstavničkog, faktički nedelujuća, da udruženi rad svoje najvitalnije interese ne ispoljava i ne razrešava kroz delegatski sistem, ili tvrdnje na drugim mestima, kao ona druga Bakarića, da se osnovna organizacija udruženog rada, kao temelj celokupnog koncepta udruženog rada, ne realizuje[5], mi se moramo zapitati zašto je to tako. Odgovor na ovo pitanje nećemo dobiti pukim preispitivanjem samih pojavnosti ili institucionalnih formi, već pre svega okolnosti koje posreduju da se unutar tih formi kristališu određeni sadržaji kao dejstvujući odnos. Tek će nam se tu pokazati istinitost Marksovog stava da je politička nadgradnja utemeljena na društveno-ekonomskoj strukturi i da ta nadgradnja po svom sadržaju kao stvarni odnos ne može biti nešto suštinski različito od svoje osnove.

U vezi s tim se javlja pitanje da li smo mi, u teoriji i u praksi, dobro i do kraja protumačili odgovarajuće Marksove stavove, a među njima i onaj da je komuna »bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«[6]. Marks ovde sasvim hotimično nije rekao da je komuna politički oblik putem kojeg se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Zašto? Zato da samom političkom obliku ne bi pripisao ključnu ulogu. On je samoj političkoj sferi, političkom obliku dodelio značajnu posredujuću ulogu, ali ključni prevrat na planu oslobođenja treba da se zbiva u samoj osnovi društva. Ukoliko se to ne zbiva, i sami će politički oblici po sadržini poprimati karakteristike bazičnih odnosa. To nas upućuje na promišljanje dijalektičke veze odnosa — oblika, a ne samo političko-normativnih projekcija. Kada ovde izričemo sudove o delegatskom sistemu, udruženom radu i slično i konstatujemo raskorak između normativnog i stvarnog, moramo se istovremeno zapitati da li smo ih konstituisali pretežno preko političke sfere. Preciznije, da li se promena odigrava pretežno u normativno-institucionalnoj sferi, a bazični odnosi ostaju suštinski nepromenjeni. Pošto iz tog bazičnog odnosa, iz društveno-ekonomske strukture, iz položaja stvarnih subjekata, dolaze najsnažniji impulsi i motivacije koje determinišu njihovo ponašanje, to se i efekti političkih oblika svode na tu stvarnu meru, daleko skromniju od zamišljene i željene. Zbog toga se često dobija utisak, ali ne samo utisak, da mnoge promene ništa suštinski ne menjaju.

---

[5] Vidi prilog dr Ivana Šibera na naučnom skupu: „Samoupravljanje — put oslobođenja rada", održanom u Ljubljani januara 1981. i izlaganje dr Vladimira Bakarića na savetovanju održanom u Zagrebu 5. i 6. marta 1981. godine.

[6] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*.

Digitized by Google

Prva pouka koja odatle proizlazi jeste da se pukim formalnim promenama, promenama kostima i šminke, ne mogu nadomestiti suštinske promene. Drugo, da se ove promene često mogu jahjati kao posebna vrsta lukavstva birokratsko-manipulatorskog uma, kako bi se njima zamaglile neke protivurečnosti ili bar privremeno odložio trenutak stvarnog suočavanja sa tim protivurečnostima. Ukratko, reč je o neophodnosti da se mnogo dublje, sistematskije, uz odgovarajući kritičko-kreativni pristup, promišlja dijalektička veza baza — nadgradnja, odnos — oblik, sadržina — forma. To je posebno značajno kada pokušavamo da izgradimo koncept samoupravljanja kao politički oblik pod kojim je moguće izvršiti oslobođenje rada i da razvijemo odgovarajuće institucionalno-organizacione oblike i celovit sistem pod kojim će se taj proces oslobađanja realizovati. Sasvim određeno, pored promišljanja samog oblika, nužno je stalno proveravati u kojoj se meri samoupravljanje kao društveni odnos realizuje kao postepeno, ali kontinuirano oslobađanje rada i radničke klase u Marksovom značenju tog pojma.

Da ovaj stav ne bi ostao na nivou pukog apstraktnog umovanja, ja ću postaviti jedno konkretno pitanje, koje, bar se meni tako čini, u sebi sublimira sve osnovne probleme dijalektičnosti naše situacije. Ta dijalektičnost je naša, a, koliko je meni poznato, i istorijska specifičnost. Naime, prvi put se jedno društvo, a to je naše, našlo u situaciji da se razvija i menja, pored delovanja napred skiciranog sklopa činilaca, uz presudno delovanje tri značajna faktora: *države — samoupravljanja — tržišta*. U dijalektičnom odnosu i prožimanju ta tri faktora zgušnjava se ukupna problematika sadašnje faze prelaza našeg društva od klasnog ka besklasnom, a posebno problematika odnosa baza — nadgradnja, odnos — oblik i sadržina — forma.

Sámo istovremeno postojanje ova tri oblika odraz je protivurečnosti prelaznog perioda u kojem se društvo nalazi, pa u tom smislu ništa nije čudno. Međutim, ono što nas mora interesovati jeste rezultat koji iz te sprege proizlazi. Naime, pod uslovom da je moja pretpostavka tačna, u okolnostima kakve jesu, delovanjem ova tri faktora su determinisani osnovni odnosi i procesi u našem društvu: njegova ukupna organizacija, položaj, funkcije i ponašanje svih delatnih subjekata, njihovi interesi, kao i pluralizam svih samoupravnih, ali i nesamoupravnih interesa. U vezi s tim za nas ostaje nedovoljno poznato šta kao rezultat proizlazi iz dijalektične sprege ta tri faktora-regulatora, pa čak i to da li oni sami u toj sprezi menjaju sopstveni identitet, postajući nešto drugo od onoga što smo pretpostavili ili želeli da budu. Takođe ostaje nedovoljno znano da li ova tri faktora adekvatno pokrivaju željeni prostor društvenog zbivanja ili se na prelazu jednog u drugi obrazuju neka prazna polja. Ta polja su prazna samo uslovno, to jest utoliko ukoliko ih ne pokriva jedan od spomenutih faktora, inače stvarno takva praznina u društvu ne može da postoji. Ima dosta indikatora koji ukazuju da ta prazna polja po-

Digitized by Google

stoje, ali se ispunjavaju drugom vrstom energije. Ta nekontrolisana energija, čija su nam socijalna svojstva još uvek nepoznata, nije mrtvo more, već supstanca koja stalno radi i različitim, nama još nepoznatim putevima, probija se u sve ćelije društvenog tkiva. Za sada tu nekontrolisanu energiju ne možemo označiti drugačije već kao stihiju. Samim tim se ona, bili mi toga svesni ili ne, javlja kao četvrti činilac koji determiniše krajnji rezultat. Ali, vratimo se ulozi tri spomenuta faktora-regulatora.

a) *Država* je, svakako, prvi. Ona je zasnovana na dominaciji interesâ radničke klase i na njenoj vladajućoj poziciji. Takvim utemeljenjem država je postavljena kao činilac koji postepeno treba da bude prevladavan, da odumire. Iz takvih premisa se izvode njen položaj i funkcije. Za ovu raspravu su posebno značajne regulativne i zaštitne funkcije. Za ovu raspravu su posebno značajne regulativne i zaštitne funkcije. Najopštije rečeno, preko tih funkcija se obezbeđuje sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvene osnove društveno-političkog sistema. Nosioci funkcija vlasti su društveno-političke zajednice (njihova tela i organi). Ove zajednice nisu vlasnik sredstava za proizvodnju, ali one utvrđuju osnovna prava i obaveze organizacija udruženog rada i drugih radnih i samoupravnih subjekata u pogledu sredstava u društvenoj svojini. Ove zajednice nisu nosioci proširene reprodukcije, ali one svojom politikom i merama bitno utiču na položaj samih nosilaca, utvrđuju opšte i posebne uslove privređivanja. Društveno-političke zajednice ne raspolažu ukupnim dohotkom, ali jedan njegov deo zahvataju putem poreza i doprinosa, a na drugi značajno utiču određivanjem kako će se on raspodeljivati i za koje namene trošiti. Značajna je uloga organa ovih zajednica u kontroli cena i mehanizma tržišta, zatim u normiranju uslovâ i kriterijâ za konstituisanje i organizovanje organizacija udruženog rada, SIZ-ova i slično. Organi ovih zajednica su ovlašteni da kontrolišu zakonitost rada i poslovanja organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih subjekata.

Kada se ova i mnoga druga ovlaštenja u praksi pretvore u propise, mere, instrumente, onda se pokaže u kojoj je meri samoupravljanje, u bitnim, opštim i posebnim pretpostavkama, determinisano državom. Teško je bez posebnih analiza utvrditi u kojoj se meri država u realizovanju svojih funkcija javlja kao faktor obezbeđivanja uslovâ za razvoj samoupravljanja, a kada i koliko kao otuđena sila koja ga usmerava, dimenzionira i sputava. Tu se, kao samo po sebi razumljivo, nameće pitanje: *u kojoj je meri onda samoupravljanje, sami udruženi proizvođači, udruženi rad, u poziciji da razvija i kontroliše neke ključne pretpostavke sopstvenog ostvarivanja?*

b) Drugi bitan faktor-regulator je *samoupravljanje.* Ono je skoro u svim institucionalno-organizacionim elementima determinisano propisima, a kao odnos-proces je zasnovano na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. To znači da se ono kao odnos može realizovati u onoj meri u kojoj je izvršeno suštinsko

Digitized by Google

podruštvljavanje sredstava za proizvodnju.[7] Sadržinski se to podruštvljavanje ogleda u tome da svako ima jednako pravo na rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, da svaki zaposleni zajedno sa drugim radnicima upravljanja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada, te poslovima i sredstvima u celini odnosâ društvene reprodukcije, da radnici u organizacijama udruženog rada odlučuju o celokupnom dohotku.

Na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi je utemeljena vlast radničke klase i radnih ljudi, koju ostvaruju organizovani u organizacije udruženog rada i integralni sistem udruženog rada. Ona se realizuje njihovim odlučivanjem putem oblikâ neposrednog izjašnjavanja, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, kroz organe samoupravljanja konstituisane na delegatskom principu, odlučivanjem u skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica putem delegacija i delegatâ.

Za punu realizaciju samoupravljanja, po obimu i sadržini, pored već naznačenih kompetencija države, neki ograničavajući faktori su sadržani već u samoj objektivnoj situaciji, a pre svega u činjenici da sva sredstva za proizvodnju nisu u društvenoj svojini[8] i nemogućnošću da svako ko je sposoban da radi, ako to želi, može realizovati svoje pravo na rad, preciznije, može na društvenim sredstvima za proizvodnju udružiti svoj rad sa drugim radnicima. Time je značajno suženo polje delovanja samoupravljanja. Njegova dalja ograničenja kao stvarnog odnosa-procesa, pored dimenzioniranja od strane države, determinisana su tržištem, kao i stvarnim odnosima unutar samoupravnih organizacija, a pre svega stepenom stvarne moći i uticaja nosilaca određenih uloga. U prožimanju svih tih faktora svojina, koja slovi kao društvena, kao stvarni odnos poprima neke karakteristike grupne svojine, što se ogleda naročito u raspodeli i raspolaganju. Usled toga je istinsko *podruštvljavanje* kao odnos daleko siromašnije od formalnog. Kada se zna da je samo istinsko podruštvljavanje autentična osnova samoupravljanja, onda postaje jasnije zbog čega se iz te relativno oskudne, a po mnogim karakteristikama i hibridne osnove ne reprodukuje socijalna energija po svojstvima i snazi dovoljna da samoupravljanje učini snažnijim faktorom regulisanja i usmeravanja ukupnih odnosa.

Postoji još jedna naša specifičnost, a to je da se u skupštinama društveno-političkih zajednica samoupravljanje i vlast *spajaju*. Tim spojem se želi postići da se vlast po svom socijalnom nosiocu i autoru ne uspostavlja i reprodukuje kao otuđena socijalna sila. Međutim, za nas je ovde mnogo značajnije pitanje šta se u tom formalnom spajanju i dijalektičkom prožimanju događa. Da li se u tom spoju, koliko i kako, menja i sámo društveno biće svakog

[7] Suštinsko podruštvljavanje razlikujemo od formalnog.

[8] Na primer, samo je oko 15% obradivog zemljišta u društvenoj svojini.

Digitized by Google

od ovih elemenata? U svakom slučaju, taj spoj je bremenit nizom proturečja koja se moraju kritički promišljati.

No, bilo kako bilo, evidentno je preplitanje i prožimanje državne vlasti i samoupravljanja u svim bitnim sferama društvenog rada i života. *Naša je pretpostavka da se upravo na tim spojevima javljaju ona prazna polja.* Kako se to događa? Najčešće biva tako da određene odnose i interese do izvesnog stepena ili neku njihovu stranu uređuju, regulišu i kontrolišu državni organi, a sledeći stepen ili stranu tih istih odnosa — organi samoupravljanja. I upravo tu gde završava ovlaštenje prvih, a otpočinje ovlaštenje i delovanje drugih, mada je i to često nejasno, dolazi do *napetosti.* Ova napetost može biti izazvana teškoćama da se sa jednog načina uređivanja odnosâ pređe na drugi. Ovaj način, pored različitosti samog pristupa, mogu da otežaju i različiti interesi. Pored toga, moguća je, a u praksi već i uočena situacija da država u regulisanju odnosâ pređe određenu granicu i time, automatski, suzi prostor za samoupravno regulisanje, kao i obrnuto, da te odnose ne uredi na način i do onog nivoa odakle bi moglo da se nastavi samoupravno uređivanje. U svakom slučaju, sam taj momenat prelaza je kritičan, pun dramatike i nejasnoća. To često rađa potrebu naknadnih intervencija, razrada i dopunjavanja, što slabi efekat delovanja oba ova faktora u njihovim autentičnim ulogama, a povećava značaj i moć izvršne vlasti, organâ rukovođenja u samoupravnim organizacijama i posebne vrste stručnjaka. Pošto je ovaj proces kontinuiran, na toj liniji prelaza dolazi do rasplinjavanja mnogih, na izgled, ili u polaznim pretpostavkama, jasnih principa, opredeljenja i normi. Ono što je izgledalo jasno u opredeljenju, postaje mnogo nejasnije u pokušaju realizacije. Izgleda da se oko te granične linije, između projektanata i neposrednih realizatora, javlja sloj *medijatora,* čiji je uticaj presudan, a odgovornost sasvim nedefinisana. Taj sloj i ta medijatorska uloga je jedna od onih specifičnih posledica koje rezultiraju iz spoja vlasti i samoupravljanja. Ova skoro nekontrolisana moć, kako po svojoj socijalnoj osnovi tako i po svojstvima, za nas ostaje nepoznata. Da li je posredi neki novi kvalitet koji proizlazi iz sudara dve ideo-logike — samoupravne i državne, pitanje je koje traži odgovor. Posebno je značajno kakva su svojstva tog novog kvaliteta, kako on i u kojoj meri determiniše revolucionarni preobražaj. Teško je bez dubljih istraživanja reći da li je to jedan od onih prelaznih i prolaznih momenata u hodu same socijalističke revolucije ili njeno antitelo koje se razvija i reprodukuje u naznačenom praznom prostoru.

c) Treći faktor-regulator jeste *tržište.* Delovanjem ovog faktora trebalo bi da se obezbedi: slobodna cirkulacija sredstava i roba, motivacija proizvodnih subjekata da, uz porast produktivnosti, bolji kvalitet, bolju organizaciju proizvodnje, udruživanje i dohodovno povezivanje, realizuju što veći dohodak.

Ovaj treći faktor je tako zamišljen da bude pod kontrolom dva prva. Time bi trebalo da se obezbede njegova povoljna, a neutralizuju ona nepovoljna dejstva. Lepo zamišljeno, ali neizvesno u po-

Digitized by Google

gledu realizacije. Kao prvo, pitanje je u kojoj meri i po koju cenu se tržište može kontrolisati na taj način. A kada se i kontroliše, da li se tom kontrolom menjaju neka njegova bitna svojstva, a samim tim i ona poželjna dejstva. Drugim rečima, šta biva sa tržištem u situaciji kada država ili neki drugi organi kontrolišu cene ili kada se »samoupravno« formiranje cena prepušta dogovoru kolektivâ jedne proizvodne grupacije ili grane. Ovo pitanje ima poseban značaj kada se zna da se preko cena roba i usluga ostvaruje manji ili veći dohodak. To uslovljava da se proizvođači bore za što veću cenu, bez obzira na kvalitet i produktivnost. Oni svoju energiju onda usmeravaju na to da ubede državne organe u opravdanost svojih zahteva ili se unutar određene grupacije lako »sporazumevaju« o ceni. Tako cena poprima karakteristike abitrarnosti ili uskog grupnog interesa. Time se, *de facto*, redukuje zakon ponude i tražnje. Cela situacija se još više komplikuje ukoliko su cene određenih vrsta proizvoda, pa i grana, strogo kontrolisane, a drugih slobodne, ili ukoliko na njih posredno utiču različite vrste obaveza (poreza, doprinosa, taksa) koje utvrđuju različiti organi od Federacije do opštine, samoupravne interesne zajednice itd. U takvom kontekstu se onda zbiva i formiranje zatvorenih lokalnih tržišta, gransko-grupacijskih monopola i slično. Sve to izaziva lančane poremećaje i potrebu stalnih intervencija države. Tako se ovo »kontrolisano« tržište javlja, na jednoj strani, kao stalni generator potrebe intervencija države i njene moći, a na drugoj — kao faktor koji samoupravljače-robne proizvođače usmerava na postizanje što povoljnijih cena, čak mimo i nasuprot samoupravnog konteksta. To se za pojedinačne slučajeve čini trenutno korisnim, ali dugoročno ne. Jer time što poremećaji izazivaju stalnu potrebu intervencija države, ili odluke jednih da cene svojih proizvoda i usluga povećaju, izaziva iste takve odluke drugih, dolazi do faktičkog ograničavanja samoupravljanja i smanjivanja njegove sposobnosti da stavi pod svoju kontrolu sve uslove i procese proizvodnje, raspodele i razmene. Između ostalog, tu leži odgovor i na pitanje zašto udruženi rad nedovoljno teži razrešavanju svojih problema kroz delegatski sistem i autentične mehanizme samoupravljanja.

Uzgred da napomenem, kada je već o ovom problemu reč, da se ne slažem sa tvrdnjom koja je sadržana u sledećem stavu dr D. Bilandžića: »A robna proizvodnja je stalno, »od prvog dana« uvođenja samoupravljanja, bila i ostala *conditio sine qua non* razvitka i opstanka samoupravljanja, borbe protiv etatizma...« Ako je tako, onda se ozbiljno moramo zapitati da li takvo samoupravljanje predstavlja put oslobođenja rada. To pitamo imajući na umu Marksove analize o fetišizmu robe i otuđenju proizvoda od proizvođača preko prometne vrednosti koja se formira posredstvom tržišta. Dalje, zar se socijalistička revolucija može odupreti etatizmu samo robnom proizvodnjom?

Na kraju želim da zaključim jednim pitanjem u vezi sa napred rečenim, a ono glasi: da li smo spojem tri napred navedena faktora stvorili neku vrstu eklektičkog sistema koji se, usled toga,

Digitized by Google

ponaša na sebi svojstven način? I dalje, da li su nam poznati rezultati takve situacije s obzirom na to da u njenom promišljanju koristimo uobičajene klasične pristupe?

Ako ovo pitanje ima opravdanja, onda pred nama stoji zadatak da tu novu situaciju, tu supstanciju koja determiniše sámo društveno biće (ne forme i pojavne oblike) društveno-ekonomske strukture i političke nadgradnje našeg društva, dešifrujemo i dalje promišljamo doslednom primenom Marksovog analitičkog postupka.

Digitized by Google

Radoman Božović

Reprodukcija društveno-svojinskih odnosa u socijalističkom samoupravljanju

Društvena svojina — teorijsko određenje

Kritičko određenje svojinskog odnosa je moguće ostvariti kroz kritičko sagledavanje realnih ekonomskih odnosa u proizvodnji, razmeni, raspodeli i potrošnji materijalnih vrednosti, »koje obuhvata celinu onih svojinskih odnosa ne u njihovom izrazu kao voljnih odnosa, već u njihovoj realnoj formi, tj. kao proizvodnih odnosa«[1].

Društvenu svojinu u ekonomskom izrazu možemo pojmiti samo kao sistem odnosâ prisvajanja po osnovu rada, živog i minulog, tako da svako prisvajanje po bilo kom monopolskom osnovu narušava određenje ekonomske integralnosti društvene svojine.

Društvenu svojinu, zakonitosti njenog ispoljavanja moramo istorijski vezati za date uslove reprodukcije celine društvenog sistema. Istorijska transformacija odnosâ posedovanja, upravljanja, raspolaganja i prisvajanja u procesu društvene reprodukcije od-

[1] Marksovo pismo Švajceru iz 1865, *Izabrana dela*, Beograd, 1949, str. 19.

Digitized by Google

vija se u okvirima zakonâ robne proizvodnje. Sam razvoj kapitalističke robne proizvodnje, istorijski posmatrano, počinje, zapravo, otuđivanjem radne snage kao robe, to jest ispoljavanjem svojine nad radnom snagom, da bi se završio kapitalom kao totalnim »svojinskim fetišom«, sa tendencijom udruživanja kapitala. Dakle, privatnom proizvodnjom »bez kontrole privatne svojine«.

Društveni (opšti) uslov transformacije kapitalističke privatne svojine u društvenu (najpre u društveno-državnu) jeste pre svega izraz istorijski nužnog sukoba proizvodnih snaga i dinamike integralnosti razvoja proizvodnih odnosa. Privatna kapital-svojina i borba za sopstveno reprodukovanje eksploatatorskog svojinskog odnosa sve se više ostvaruje kao kolektivno-grupna, akcionarska svojina, što, uključujući značajnu ulogu kapitalističke države, transformiše prostu »privatnu« svojinu u državno-kapitalističku svojinu.

Socijalizam afirmiše rad kao uslov i kao kriterijum prisvajanja, odnosno kao određujući faktor karaktera ispoljavanja društveno-svojinskog odnosa. U radu, shvaćenom kao proces i kao društveni odnos, sadržana je osnovna objektivna protivurečnost razvitka svojinskog odnosa. Podruštvljavanje *rada* predstavlja osnovu ukidanja bilo kog monopola nad sredstvima za proizvodnju, u kom procesu se ostvaruje »ponovno pretvaranje kapitala u vlasništvo proizvođača, ali ne više kao privatno vlasništvo izdvojenih proizvođača, nego kao vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo«[2]. Odnosi proizvodnje, a samim tim i svojinski odnosi biće izraz slobode i jednakosti asocijacije proizvođačâ, »biće udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvika za sve«[3].

Polazeći od saznanja da društvenu svojinu treba teorijski pojmiti kao relativno celovit i integralan društveni odnos među subjektima povodom celine materijalnog (vrednosnog) okruženja, s pravom treba postaviti pitanje stepena njene integralnosti. Ono što samoupravnu društvenu svojinu čini realnim svojinskim (i šire društvenim) odnosom jeste:

1) Samoupravna društvena svojina je negacija svakog oblika monopola (vlasti), bilo da je on državni, politički, grupni, kolektivni itd. Osnovu (realnu) sistema socijalističkog samoupravljanja »predstavlja ekonomska suština ekonomske svojine »sredstava za proizvodnju«, koja isključuje bilo kakav sistem potčinjavanja čoveka i eksploatacije tuđeg rada«[4].

2) Samoupravna svojina, pojmljena kao istorijska faza integracije društvene svojine, prevazilazi odnose klasne (supklasne i »kvaziklasne«) sadržine i forme. Tako shvaćena, ona se ispoljava kao osnova relativiziranja konfliktnosti i prevazilaženja protivurečnosti

---

[2] K. Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 193.

[3] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 359.

[4] Dr B. Šoškić, *Neki teorijski osnovi ekonomske sadržine društvene svojine u Nacrtu zakona o udruženom radu*, »Anali Pravnog fakulteta«, Beograd, 1976, str. 309.

Digitized by Google

svojinskih i šireg društvenog odnosa. »Označava negaciju svakog i ma čijeg svojinskog prava, odnosno monopola vlasti u odnosu na sredstva za proizvodnju i proizvod rada ljudi.«[5]

Ovakvo ispoljavanje ekonomske biti društveno-samoupravne svojine čini je osnovom ukidanja protivurečnosti između rada i kapitala, to jest suprotnosti nevlasništva i vlasništva. Eksploatatorski svojinski odnosi su se smenjivali sa istom sadržinom, oni su se kao koncept menjali, ali se nisu negirali, *dok društveno-samoupravna svojina negira otuđene svojinske izraze.*

3) Reprodukcija samoupravnih odnosa svojine se temelji na borbi protiv podele rada na proizvodni i neproizvodni, na fizički i intelektualni itd., ali samo pojma rada kao otuđenosti, što afirmiše rad ne kao nužnost, sa stanovišta društvenog odnosa, već kao prirodan (stvaran) odnos čoveka prema prirodi. Znači, društvena — samoupravna svojina podrazumeva odnose u kojima svi članovi društva prisvajaju po osnovu sopstvenog (i integralno društvenog) rada, isključujući svojinu kao pravo prisvajanja. To obezbeđuje ekonomsku motivisanost samoupravnog, ekonomski racionalnog upravljanja društvenom reprodukcijom, što ne znači da su radnici postali, parcijalno shvaćeno, vlasnici uslova svog rada, oni su samo namenski korisnici (ciljno određeni prirodom procesa rada) tih sredstava.[6]

4) Ekonomska realnost društveno-samoupravne svojine zasniva se na organskom udruživanju rada i društvenih sredstava, koja se ostvaruje »putem neposredne kontrole radnika nad objektivnim uslovima njegovog rada, tj. u društveno-ekonomskom jedinstvu živog i minulog rada koji se opredmećuje u sredstvima za proizvodnju i u društvenom kapitalu uopšte«[7]. Taj sistem ekonomskih odnosa karakteriše izgradnja jedinstva funkcije upravljanja reprodukcijom i samog procesa rada kao društvenog odnosa.[8] Sve to čini političke odnose izrazom stepena integralnosti društvenih (i uže svojinskih) odnosa s tendencijom prevazilaženja suprotnosti pojedinca i njegovog političkog okruženja, gde se političko okruženje ispoljava kao sastavni deo integralnog društvenog odnosa u celini, »iz čega proizilazi društvena kontrola kao nova funkcija usmeravanja, razvitka i garancije odgovornosti kao no-

[5] Dr J. Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, »Službeni list SFRJ«, 1971, str. 36.

[6] Ovladavanje radnika društvenom reprodukcijom »ne bi ni u čemu značilo njihovo vlasništvo nad akumulacijom kao što ni njihovo upravljanje fabrikama ne znači njihovo vlasništvo nad fabrikama« (B. Kidrič, »Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju«, *VI kongres KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 191).

[7] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, BIGZ, 1973, str. 41.

[8] »Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali, ovo zahteva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslova koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka« (K. Marks, *Kapital*, Beograd, 1974, str. 43).

Digitized by Google

vog principa ličnog i kolektivnog samoupravljanja pojedinaca, kolektiva i cele društvene zajednice«[9].

5) Društveno-samoupravna svojina (no, i šire — sistem socijalističkog samoupravljanja) je sistem odnosa u kome »zakone svoje vlastite društvene aktivnosti, koji su do tada prema njima stajali kao tuđi zakoni, kao prirodni zakoni koji nad njima vladaju, ljudi sad primenjuju s potpunim poznavanjem stvari i time ih stavljaju pod svoju vlast. Oblik u kome se ljudi organizuju u društvo, oblik koji je dosad, tako reći, nametala priroda i historija. Historija bit će odsad čin njegove slobodne inicijative«[10]. Tu, zapravo, počinje carstvo slobode.

Zbog razumevanja same sadržine društvene svojine nužno je razgraničiti pojam svojine od pojma monopola. Društvena i uže društveno-samoupravna svojina sama po sebi nije izraz monopola, ona to u zaplitanju u sopstvene konfliktnosti i protivurečnosti može postati, i to je ono što je sa stanovišta ekonomskog sadržaja razlikuje od onih svojinskih oblika koji se u svom konceptu temelje na monopolu.

Ovakvo određenje društvene samoupravne svojine nije u suprotnosti sa intencijom prevazilaženja svake vrste svojinskog monopola prisvajanja, odnosno sa ekonomskom afirmacijom rada kao isključivog kriterijuma upravljanja i prisvajanja prema rezultatima rada.[11]

Imajući u vidu kontinuitet razvoja samoupravne svojine, treba naglasiti da je »sada društvena svojina nejednakog tempa razvitka i stepena podruštvljenosti (npr. zadružna, privatna, državna-društvena i mi bi dodali grupna i kolektivna), tako da se ekonomska veza ovih različitih oblika proizvodnje ostvaruje razmenom njihovih proizvoda, a racionalni princip te razmene je novčani ekvivalent — odnosno vrednost«[12].

Reprodukcija društveno-svojinskog odnosa

Društvena svojina se poimlje kao realna društveno-ekonomska osnova ukidanja svakog oblika monopola nad sredstvima i rezultatima rada. Realnost izraza društveno-svojinskog odnosa ističe ekonomsku sadržinu društvene svojine kao protivurečnost odnosa na

---

[9] Dr J. Đorđević, *O konceptu svojine i društvenoj svojini*, SANU, Beograd, 1956, str. 11.

[10] K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, tom IV, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, »Naprijed«, Zagreb, 1963, str. 334.

[11] Sistem udruženog rada se nužno temelji na udruživanju podruštvljenog rada i društvenih sredstava u funkciji reprodukovanja te podruštvljenosti, shvatajući uslove rada, gde se radnici »prema njima odnose kao ono što *in natura* jesu, kao prema svojim vlastitim proizvodima i predmetima, elementima svoje vlastite djelatnosti« (K. Marx, *Teorije o višku vrijednosti*, »Kultura«, Zagreb, 1951, str. 288).

[12] Dr I. Maksimović, *O socijalističkom društveno-ekonomskom sistemu*, str. 27.

Digitized by Google

datom stupnju razvoja proizvodnih snaga i odnosâ. Postavljamo pitanje: zbog čega?

Prvo, rad kao odnos, to jest rad kao radni odnos nije svakom sposobnom članu društvene zajednice dostupan, što u određenom smislu sam rad kao *radni odnos* čini često pojavnom sadržinom svojinskog monopola nad odgovarajućim radnim mestom.

Statistički podaci (apsolutni pokazatelji), indeksi i prosečne stope rasta broja lica koja traže zaposlenje u SFRJ (i po republikama i pokrajinama) ukazuju na protivurečnost i složenost te suštinski i formalno prve karike u reprodukciji rada kao kriterijuma vrednosti, kako sa stanovišta stanja i strukture tako i sa stanovišta tendencije.

Indeksi i prosečne stope rasta broja lica koja traže zaposlenje*

	Indeksi 1977/67	Prosečne stope rasta
SFRJ	245,84	9,4
Bosna i Hercegovina	346,64	13,2
Crna Gora	358,11	13,6
Hrvatska	132,66	2,9
Makedonija	169,45	6,6
Slovenija	62,87	—4,5
Srbija — svega	331,74	12,7
Srbija — uža teritorija	377,60	14,2
Kosovo	221,75	8,3
Vojvodina	316,26	12,2

* Izvor: SGJ, 1978, str. 431—432.

Drugo, zasnovan radni odnos u različitim privrednim i društvenim delatnostima i regionima, uz pretpostavku istog uloženog rada (od kvalifikacije do radnog iskustva), ne obezbeđuje relativno isti materijalni status (lični dohodak) radnika.

Analiza podataka mesečnog ličnog dohotka po radniku za privredne delatnosti ukupno i po delatnostima ukazuje na reprodukciju razlika među delatnostima u mesečnom ličnom dohotku po radniku. Nivo čistog ličnog dohotka po radniku, ako je SFRJ=100, u 1970. godini za Bosnu i Hercegovinu iznosi 96, za Crnu Goru 90, za Hrvatsku 107, za Makedoniju 84, za Kosovo 82, za Sloveniju 117, a u 1977. godini taj nivo iznosi za Bosnu i Hercegovinu 91, za Crnu Goru 87, za Hrvatsku 107, za Makedoniju 83, za Kosovo 83, za Sloveniju 115.**

Ova analiza ukazuje:

1) Iako radni odnos ne čini osnovni i isključivi činilac reprodukcije rada kao kriterijuma društvene svojine u našim uslovima, prisutna je potencijalna opasnost ispoljavanja radnog odnosa, samim tim i rada, kao monopola jednog (apsolutno većeg) dela radno sposobnog stanovništva.

** Izvor: SGJ, 1978, str. 433.

Digitized by Google

2) Nelogično je izvesti zaključak o nužnosti apsolutnog ujednačavanja uslovâ sticanja dohotka, ali ne i o nejednakosti ostvarenih ličnih primanja po radniku prema radu (živom i minulom)[13], što u sadašnjim uslovima razvoja integracije sistema dohotka i ličnog dohotka čini izuzetno bitnim prisustvo društvene konvencije u tim odnosima (od sporazuma i dogovora do zakonskog regulisanja). »Ukoliko bi se u našem sistemu i nadalje održavale bitne razlike između prosečnih i (po uslovno kvalifikovanom radniku) ličnih dohodaka zavisno od vrste i grane poslovanja, to bi označavalo da nisu prevaziđeni ostaci robnosti koji ne potiču iz socijalističkih samoupravnih odnosa. Ovi ostaci bi izražavali institucionalni monopol grupnih i drugih nesamoupravnih oblika i odnosa svojine, monopol faktičkog korišćenja sredstava kao osnove za povećanje ličnih dohodaka (tj. opet reintegrirane neke oblike privatne i grupne svojine) i, sledstveno tome, davanje radnoj snazi karaktera neke specifične »najamne« robe koja se formalno približava tipu robnog oblika kapitala.«[14]

Analizom dostignutog stepena integralnosti i podruštvljenosti društveno-svojinskog odnosa, posmatrano kroz odnose udruženosti rada i sredstava, može se uočiti:

1) Neujednačenost ekonomskih kriterijuma za ocenu interesa udruživanja kako sa nivoa ekonomske tako i sa nivoa društveno-ekonomske optimalnosti.

2) Protivurečnost (i ne retko konfliktnost) proizlazi pre svega iz izuzetno divergentne osnove, materijalne i društvene, pojedinih subjekata u sistemu, posmatrano kako sa nivoa privrednih delatnosti tako i sa nivoa regiona.[15]

---

[13] »Nije, dakle, reč samo o ujednačavanju uslovâ sticanja dohotka, već u istoj ili čak većoj meri o ujednačavanju ekonomskih prava, odgovornosti i obaveza radnika u raspolaganju dohotkom« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist», Beograd, 1978, str. 92).

[14] Dr I. Maksimović, *Neka pitanja teorijskih osnova robnosti u jugoslovenskom modelu i sistemu privređivanja*, »Ekonomska misao«, br. 3/1976, str. 27.

[15] Ta veličina udruženih sredstava varira od 9,2% u Sloveniji do 2,8% na Kosovu —— kao udeo u sumi osiguranih sredstava, uključujući i zakonom obavezna udruživanja (M. Prica, *Karakteristike investicijske aktivnosti*, zbornik *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 24).

Udruživanje po privrednim delatnostima takođe je izrazito divergentno: u energetici 32,7% (elektroprivreda 30,2%, proizvodnja uglja 2,5%), sirovinske delatnosti 16,2% (crna metalurgija 5,8%, obojeni metali 3,4%), bazna hemija 7%, mašinogradnja i brodogradnja 1,1%, agroindustrijski kompleks 2,0% itd., uključujući i zakonom obavezno udruživanje (isti izvor, str. 31).

»Tako oni delovi udruženog rada koji imaju iznadparitetni položaj u sistemu društvene reprodukcije preferiraju kratkoročnije kupoprodajne i kreditne odnose, a ne dugoročnije dohodovne odnose udruživanjem rada i sredstava sa »siromašnim« partnerima, odnosno OUR koje imaju ispodparitetni položaj u sistemu sticanja i raspodele dohotka« (Dr R. Lang, dr D. Vojnić, *Aktuelni problemi sistema proširene društvene reprodukcije*, citirani zbornik, str. 106).

Digitized by Google

3) Takvi odnosi uslovljavaju, polazeći strogo od dohotka (OOUR-a ili regije) kao kriterijuma udruživanja, granska, a pre svega regionalna zatvaranja i parcelizaciju razvoja, pozivajući se na ekonomsku, parcijalno shvaćenu, ali ne i društveno-ekonomsku optimalizaciju dohotka.[16]

4) Visok stepen stihijnosti u odnosima udruživanja, bez realnog oslonca na sistem samoupravnog planiranja, u uslovima konstantne reprodukcije inflatornih odnosa, čini odnose u primarnoj raspodeli često kolektivno i regionalno monopolskim odnosima, što podriva stabilnost realne akumulacije kao motiva (i okvirnog kriterijuma) udruživanja rada i sredstava, s ciljem ostvarivanja na osnovama rada što veće lične, opšte i zajedničke potrošnje.

5) Nužno je na definisanju sistema potreba tražiti okosnicu razvoja integralnosti udruživanja, gde kriterijum zadovoljenja potreba kako za investicijama tako i za svim vidovima potrošnje predstavlja osnovni kriterijum udruživanja. Naime, nužno je subjekte odnosâ jasno definisanim motivima i kriterijumima dovesti u položaj da su lično zainteresovani za udruživanje.

6) Protivurečnost i stihijnost razvoja moguće je relativizirati izgradnjom realnih mehanizama zaštite realne akumulacije, na osnovama racionalnosti definisanog vrednosnog sistema.

7) Sistem udruživanja ne sme biti u (konfliktu) koliziji sa strateškim društvenim ciljem — sa slobodno udruženim radom koji ga tek u tendenciji prepoznaje, to jest sa njime se poistovećuje.[17]

Uzroci protivurečnosti reprodukcije društvene svojine

Osnovni uzroci protivurečnosti sistema reprodukcije društveno-svojinskog odnosa proističu iz nedograđenosti sistema ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja na osnovama tržišta i plana

---

Zajednički prihod u 1978. godini čini 8,1% ukupnog prihoda prema 3,2% u 1979. godini, dok su prihodi na osnovu udela u zajedničkom dohotku u 1978. godini iznosili svega 0,23% ukupno raspoređenog dohotka (isti izvor).

[16] »Privredno razvijene republike i pokrajina Vojvodina investiraju u manje razvijene republike i Kosovo svega 0,28%, a ova ulaganja čine manje od 1% (0,71%) ukupnih ulaganja na teritoriji privredno nedovoljno razvijenih republika i na Kosovu.« »Do sada su registrovana samo tri sporazuma o udruživanju sredstava za zajednička ulaganja iz fonda za nerazvijene, čija vrednost iznosi 239 mil. din., a u čijoj realizaciji razvijene republike sudeluju sa svega 47 mil. din. ili 20% (prema informacijama o investicijama u toku i njihovom pokriću, stanje 31. 03. 1979. i *Udruženi rad i politika podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina*, jun 1979, po citiranom radu M. Price).

[17] »Neravnomernost, u stvari, počinje tamo gde prvi kolektiv koji raspolaže većom akumulacijom prisvaja veći deo iz te akumulacije, odnosno dohotka za ličnu i zajedničku potrošnju, nego što to priznaju zajednički utvrđena merila rada u samoupravno udruženom radu u celini i u pojedinim njegovim delovima« (E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 55).

Digitized by Google

i njegovog parcijalnog reprodukovanja. Ta nedefinisanost (jedinstvena) sistema ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja uzrokuje sledeće pojavne oblike ispoljavanja protivurečnosti proširene reprodukcije društvene svojine[18]:

1) Visok stepen neujednačenosti uslova rada na jugoslovenskom tržištu reprodukuje visok stepen neujednačenosti (i često konfliktnosti) pre svega: (a) motivâ proizvodnje i ciljnosti razvoja, (b) kriterijuma ostvarivanja definisane ciljnosti, (c) to logično uzrokuje različit društveno-ekonomski (socijalni) položaj radnika, nezavisno od njegovog doprinosa, iskazanog u radu, što u osnovi reprodukcije odnosa derogira društvenu svojinu.[19]

2) Visok stepen ciljno-dohodovne *(sa stanovišta društveno-ekonomske optimalnosti)* dezintegrisanosti sistema udruženog rada sa stanovišta regiona (i privrednih, odnosno reprodukcionih delatnosti) reprodukuje kolektivno-regionalni monopolski svojinski odnos kroz izgradnju dohotka kao parcijalnog (autarkičnog) motiva.[20]

3) Nedefinisanost sistema realnih razvojnih potreba, sistema kao celine i njegovih integralno vezanih subjekata. što sistem i *odnose* razvoja često transformiše u sistem konfliktnih (i protivurečnih) odnosa među subjektima. To je nužna posledica neizgrađenosti sistema samoupravnog planiranja kao sastavnog (integralnog) dela sistema društvene reprodukcije.

4) Visok stepen neujednačenosti (i nedoslednosti) u odnosima raspodele dohotka i čistog dohotka[21], što svoj oslonac (svoju verifikaciju) nalazi u visokom stepenu parcijalizacije i ne retko autarkije interesâ OUR-a i regije, sve do kolektivnog ili regionalnog monopola, a što društveno-svojinski odnos pretvara u monopolski odnos na osnovama postojeće, društvene (tehničke i regionalne), podele rada i resursâ.

---

[18] »U biti je borba na tržištu za dohodak i akumulaciju posljedica neriješenog konflikta u težnji za razvoj i zopslenost, kao i neizvjesnost za vlastito mjesto u globalnom razvoju« (Dr D. Gorupić, *Aktuelni problemi izgradnje udruženog rada*, »Ekonomski pregled«, br. 3—4/1979, str. 19).

[19] No, ove protivurečnosti nisu u osnovi klasni izraz antagonističkih interesa, već izraz sopstvenih (unutrašnjih) protivurečnosti nedorečene sopstvene integralnosti.

[20] »Pojedine naše republike, ili autonomne pokrajine, ili zajednice opština, i same opštine koriste svoju političku vlast da promijene teritorijalnu raspodjelu proizvodnih snaga i kroz to raspodjelu ukupnog nacionalnog dohotka (najčešće danas kroz izgradnju novih proizvodnih kapaciteta).« »Jer nema ni najmanje sumnje da su najčešći inspiratori i pokrovitelji zatvaranja tržišta svojih područja odgovorni društveno-politički organi opština, regionalnih zajednica, republika i pokrajina« (Dr D. Čalić, *Integracija politike i ekonomije u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva SFRJ*, zbornik *Ekonomska teorija i praksa privrednog razvoja Jugoslavije*, Zagreb, 1978, str. 11).

[21] »Naime, u našem socijalističkom društvu nedopustivo je da svako sam za sebe utvrđuje merila raspodele« (E. Kardelj, *Društveno-ekonomski odnosi u samoupravno udruženom radu*, Škola samoupravljača »Milentije Popović«, Beograd, 1974, str. 101).

Digitized by Google

5) Nedefinisanost sistema zadovoljavanja opštih i zajedničkih potreba u skladu sa definisanim razvojem sistema kao celine. Finansiranje tih potreba u osnovi ima intenciju *zahvatanja* prema radu proizvodnih organizacija, što se ne može poistovetiti sa sistemom *raspodele* prema radu i rezultatima rada.

6) Gro finansiranja sistema proširene reprodukcije zasniva se na potcenjenoj »ceni« društvene akumulacije, negativnoj realnoj kamatnoj stopi, što stimuliše neracionalnost odnosa upravljanja tom akumulacijom, stimulišući sve vidove potrošnje, uključujući često i društveno-ekonomski neracionalnu investicionu potrošnju.

Takav sistem odnosa finansiranja proširene reprodukcije čini realnu akumulaciju proizvodnih subjekata ekonomski sa nivoa OOUR-a neracionalnim izvorom finansiranja proširene reprodukcije. To nužno ima za posledicu tendenciju pada mase viška proizvoda (i njene stope), s jedne strane, a s druge — relativno brži rast opšte i zajedničke potrošnje u odnosu na realnu akumulaciju, što multiplikativno deluje na pad realne akumulacije.

7) Raspodela ekstradohotka se reprodukuje kao visoko autonomno pravo subjekta (OOUR-a, odnosno društveno-političke zajednice), verifikujući rentu kao kolektivno regionalno svojinsko monopolski kriterijum prisvajanja.

8) Sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja često biva shvaćen ne kao izraz svesnog usmeravanja objektivnih ekonomskih zakonitosti i rešavanja konfliktnosti njihovog ispoljavanja, *već kao prosta zamena za opšte — ekonomske zakonitosti, što nasilno prigušuje ispoljavanje njihove ekonomske nužnosti* — u odnosima reprodukcije društveno-svojinskog odnosa sistema socijalističkog samoupravljanja.[22]

9) Ekonomska nedefinisanost konkretne odgovornosti svakog robnog subjekta u raspolaganju, namenskom korišćenju, izražena kroz »resocijalizaciju« visokog obima gubitaka, a kolektivizaciju, regionalizaciju pozitivnih poslovnih rezultata.[23]

---

[22] »Nužno je definisati instrumente koji bi omogućili da se proces samoupravnog sporazumevanja i društveno reguliše, institucionalizira kao izraz *slobode udruživanja.* U tom smislu, međusobni odnosi udruženih radnika u radu i po osnovu rada čine osnov novog načina organizovanosti društva. To je samoupravna organizovanost utemeljena na čoveku i njegovom položaju u radu i društvu« (Dr A. Frimerman, *Društvena svojina i samoupravljanje u udruženom radu,* Beograd, 1979, str. 3). Videti: Dr Z. Vidaković, *Razvojne tendencije i perspektive strukturalnih promena jugoslovenskog društva,* u knjizi *Marksizam i samoupravljanje,* tom drugi, Beograd, 1977, str. 721.

[23] Gubici u tekućem poslovanju OUR-a u privredi u % od ukupnog dohotka sektora privrede iznose: 1973. godine 1,8%, 1974. godine 1,8%, 1975. godine 3,5%, 1976. godine 5,7% (1976. godine 4.259 organizacija su poslovale sa gubitkom). Odnosno od ukupno 19.990 OUR-a u 1977. godini 2.972 organizacije, ili 15%, poslovalo bez akumulacije, 21% imalo je stopu interne akumulacije 0,01% — 2%, 22% imalo je stopu interne akumulacije 2,01% — 5% itd. (Dr D. Vojnić, *Opadajuća akumulativnost OUR-a i rastuća akumulativnost privrede,* »Ekonomist«, br. 4/1978, str. 590).

Digitized by Google

Nikola Trbojević

Zaštitna funkcija političkog sistema i društvena samozaštita

Društvena samozaštita izaziva sve veće interesovanje u našoj teoriji i publicistici. Kao što se, međutim, ni jedan društveni proces ne odvija bez razlika u pogledima na pojedine njegove elemente, pa i propratnih devijacija, tako i u shvatanjima društvene samozaštite još ima izvesnih razlika. Ima ih čak i u poimanju njene društveno-političke suštine, a pogotovo u shvatanjima nekih njenih komponenti. Jedno od krupnijih pitanja koje se u tom smislu u različitim prilikama postavljalo i, po mom mišljenju, ne uvek i adekvatno razrađivalo (na savetovanjima o društvenoj samozaštiti, u različitim knjigama i napisima itd.) jeste, svakako, i pitanje odnosa, razlika i jedinstva zaštitne funkcije koju društvo ostvaruje preko države i društvene samozaštite, posebno između krivično-pravne zaštite, kriminalne politike i društvene samozaštite.

Ne ulazeći u postavljanje i razradu svih problema koji bi se, inače, mogla smestiti u ovako širok i teorijski i praktično složen kontekst, pokušaću da iz već sasvim jasnog i u osnovi celovito

Digitized by Google

postavljenog koncepta društvene samozaštite izdvojim samo neka pitanja.

1. Koreni društvene samozaštite u marksističkom učenju i njeno mesto u našoj teoriji i praksi

Postavljajući ovo pitanje, ograničićemo se samo na neke njegove aspekte, uglavnom teorijske. Iz Marksovog, Engelsovog i Lenjinovog učenja o karakteru države kao klasne tvorevine i instrumenta klasne vlasti, zatim o proleterskoj državi i diktaturi proletarijata, jasno proizlazi i njihova misao o istorijskoj sudbini organizovane političke sile koju država koncentriše i ostvaruje preko svoga aparata javne vlasti.

Iako nije šire razrađivao organizaciju i ulogu proleterske države, Marks je i pre Pariske komune dokazivao da zakoniti ishod klasne borbe koju vodi proletarijat i oblik države u prelaznom periodu od kapitalizma u komunizam može biti samo u revolucionarnoj diktaturi proletarijata. Proučavajući, zatim, Parisku komunu, kao prvo konkretno istorijsko iskustvo te vrste, i Marks i Engels su u poznatom dekretu Komune o ukidanju stajaće vojske i njenom zamenjivanju naoružanim narodom videli formalni čin ukidanja starog aparata klasnog nasilja i put mobilizacije ogromne potencijalne snage narodnih masa za zaštitu nove države.

Marksistički koncept diktature proletarijata potpunije je razradio Lenjin u poznatom delu *Država i revolucija*. Razbijajući stari državni aparat i zamenjujući ga novim, proletarijat mora, po Lenjinu, zameniti i vojsku i policiju opštenaoružanim narodom i definitivno i potpuno uništiti državu kao oblik organizovanog nasilja. Taj proces on izražava u jednom od svojih suštinskih određenja diktature proletarijata, to jest da je ona organizacioni i politički okvir u kome odmah počinje da se odvija proces odumiranja države.

Iz ovog kratkog i najopštijeg podsećanja na, inače, dobro poznato marksističko učenje o državi prelaznog perioda i diktaturi proletarijata proizlaze dva osnovna zaključka sa gledišta klasne suštine diktature proletarijata i u njoj sadržane zaštitne funkcije kojom radnička klasa obezbeđuje svoju vlast: prvo, diktatura proletarijata može, u pogledu formi, da bude različita u raznim zemljama, ali ona svugde mora da izražava klasni sadržaj vlasti proletarijata; i drugo, da bi zaista bila oruđe radničke klase na putu potpunog ekonomskog oslobođenja rada i opšte dezalijenacije, država prelaznog perioda ni u jednoj sferi društvenog života ne može potpuno i trajno da zadrži monopol svoje političke vlasti.

Stav naše Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije o ulozi države u socijalizmu i diktaturi proletarijata bio je oduvek jasan. To dokazuju i stavovi Programa SKJ, gde se o diktaturi proletarijata, između ostalog, kaže: »Pod diktaturom proletarijata ne podrazumevamo ovakvu ili onakvu spoljnu formu države, niti određeni metod ili organizaciju političkog sistema

Digitized by Google

doba prelaza iz kapitalizma u socijalizam, odnosno komunizam, već njenu društvenu, odnosno klasno-političku sadržinu. Diktatura proletarijata jeste društveni sistem takve vlasti i takvog političkog sistema u kome neposredno rukovodeću ulogu ima radnička klasa. A pod neposrednom rukovodećom ulogom radničke klase u tome smislu ne može se podrazumevati prosto prisustvo neke radničke partije u vladi, već takvi odnosi klasnih i političkih snaga u jednoj zemlji u okviru kojih su radnička klasa i njene vodeće socijalističke snage, u savezu sa ostalim radnim ljudima, u mogućnosti da menjaju društvene odnose u skladu sa njihovim društveno-ekonomskim interesima i stvarno ih menjaju.«[1]

Program SKJ je dao i kritiku dva ekstremna shvatanja o izgradnji države, kako onog po kome se ona može odmah raspustiti pošto proletarijat osvoji vlast, tako i onog koje vodi ovekovečenju funkcija države kao organizatora celokupne proizvodnje, odnosno ustaljivanju državno-svojinskog monopola.

Polazeći od ovih stavova Programa, u čemu je suština uloge države u našem samoupravnom društvu i diktature proletarijata sa gledišta ostvarivanja zaštitne funkcije društveno-ekonomskog i političkog sistema? Može se reći da tu ulogu države — i kao njenu funkciju i u pogledu obima i sadržine mera — u datim istorijskim uslovima određuju uglavnom dva faktora: prvo, obim, metode i stepen društvene opasnosti ugrožavanja nezavisnosti i bezbednosti društva; lične sigurnosti građana, njihovih sloboda i prava i društvene imovine od različitih spoljnih i unutrašnjih izvora; i drugo, unutrašnje protivrečnosti koje nastaju kao posledica individualnog prisvajanja iz društvenog proizvoda i različitih propratnih teškoća koje objektivno nastaju u razvoju društveno-ekonomskih odnosa i samoupravljanja.

U odnosu na potencijalne opasnosti, ispoljavane delatnosti, konflikte i negativne tendencije koje uslovljavaju pomenuti izvori ugrožavanja društva i socijalne protivrečnosti, država se pojavljuje kao oruđe radničke klase preko koga ona i *prinudom* zaštićuje svoje osnovne klasne interese. Drukčije rečeno, država u tome nastupa i deluje kao organizovani i institucionalizovani oblik diktature proletarijata. Obim i sadržina zaštitne funkcije države i prinude kojom ona u određenom delu tu funkciju ostvaruje ni u sadašnjoj fazi razvoja društva nema uticaja na promenu suštine diktature proletarijata. Iako, naime, diktatura proletarijata odavno nije primarno usredsređena na onemogućavanje restauratorskih i kontrarevolucionarnih tendencija svrgnute buržoazije, ona nije izgubila od svoje klasne sadržine, jer je i dalje kao faktor prinude izraz i potreba klasnih interesa radničke klase kao celine, bilo da ih štiti od novoeksponiranog klasnog neprijatelja, raznovrsnih tendencija kršenja i uzurpiranja samoupravnih prava ili od pojava privatizacije i monopola u raspolaganju društvenim sredstvima za proizvodnju i društvenom imovinom uopšte.

---

[1] *Program SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 117.

Digitized by Google

Iako se ovim ne iscrpljuju svi elementi diktature proletarijata, ipak nam se čini da su oni suštinski. Najopštije rečeno, na sve ono što je usmereno na ugrožavanje društveno-političkog sistema i interesâ radničke klase kao nosioca vlasti i ekonomske i političke kontrole u društvu, što je, dakle, i protivustavno, a time i antisamoupravno, radnička klasa odgovara i svojom diktaturom koju, posredstvom države kao svoga oruđa, ostvaruje po potrebi i prinudom.

Kakve sve opasnosti nose u sebi tendencije skretanja diktature proletarijata sa njene klasne sadržine i slabljenja instrumenata preko kojih je radnička klasa ostvaruje, ili, pak, osamostaljivanje tih instrumenata u obliku otuđene političke moći, o tome imamo sasvim konkretna i veoma poučna iskustva iz sukobljavanja sa različitim antisamoupravnim i antisocijalističkim tendencijama u pojedinim periodima razvoja socijalističkog samoupravnog društva.

Svim pobornicima političkog pluralizma i demokratije buržoaskog tipa — već od prvih začetaka anarholiberalističkih shvatanja pojedinaca početkom 50-tih godina, preko kasnijeg pojavljivanja pristalica i tumačâ »nove levice« u licu određenih grupa iz pojedinih slojeva inteligencije, pa do izrazitijeg prodora liberalizma u drugoj polovini 60-tih godina — bilo je zajedničko da se upravo diktatura proletarijata skrene sa svoga osnovnog istorijskog zadatka. Poznato je, na primer, da su se protagonisti tih shvatanja zalagali, a i danas se zalažu za spontani razvitak društva, potiskivanje radničke klase na periferiju društvenog razvitka i da su vrlo rano iz naše teorije i društvene stvarnosti izbrisali i pojam i postojanje klasnog neprijatelja.

Upravo i u tom smislu imaju poseban istorijski značaj ocene i upozorenja druga Tita izrečene na III plenumu CK SKJ (januara 1954. godine), na kojem je raspravljan slučaj Milovana Đilasa. Drug Tito je tada, pored ostalog, rekao: »Vrlo je upadljivo u člancima druga Đilasa i uopšte u čitavom njegovom gledanju, što on ni jednom riječju ne pominje radničku klasu, kao da je nema... Jedna pozitivna stvar koja je u čitavom tom slučaju sa člancima druga Đilasa izbila na javu jeste u tome što nam je prilično otvorilo oči i lupilo po glavi nas, pa i mnoge naše ljude, to u što mi nikad nismo sumnjali, ali nismo ni vjerovali da u tolikoj mjeri ima onih koji su mislili (a naročito drug Đilas) da je kod nas već *likvidiran klasni neprijatelj (kurziv* — N. T.). Klasni neprijatelj postoji, i to se jasno vidi poslije Đilasovih članaka; njega ima i u Savezu komunista, on se u raznim oblicima ispoljava...«[2]

Liberalizam je, s obzirom i na političku moć pojedinaca u kojima je našao svoje predstavnike, najdalje i otišao u takvim svojim pokušajima. U okviru poznate i već pomenute teze liberalizma o spontanosti društvenog razvitka i njegovih pojavnih oblika kao što su slabljenje demokratskog centralizma, potiskivanje Saveza komunista kao vodeće i usmeravajuće idejno-političke sna-

[2] Tito, *Govori i članci*, knj. IX, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 25. i 26.

Digitized by Google

ge društva i zalaganje za ideološku koegzistenciju »svih snaga« itd., liberalizam je sasvim normalno morao da dovede i do ograničavanja uloge organâ bezbednosti, što se ozbiljno negativno odrazilo i na njihovu efikasnost u suzbijanju pojava izrazitije društvene opasnosti.

U sklopu opšte političke klime i idejne dezorijentacije koju je pothranjivao liberalizam, i ovakav položaj i orijentisanje organâ bezbednosti pogodovalo je razmahu poznatih društveno negativnih pojava, među kojima i kriminalu.

I ideje o birokratsko-etatističkom razvoju društva vode, isto tako, monopolu manjine, dakle, likvidaciji diktature proletarijata. Razlika je samo u socijalnoj strukturi tih vladajućih manjina — za liberale i anarholiberale to je intelektualna elita, a za pristalice birokratsko-etatističkog uređenja — državno-partijska birokratija. O tome E. Kardelj ima jasnu i potpunu misao: »Zato nije nimalo slučajno što su se u našem društvu svi klasni, društveni i politički konflikti koncentrisali, u stvari, u jedan osnovni konflikt, to jest u uporno nastojanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da — uz intenzivnu podršku iz inostranstva — nametnu našem društvu stranački pluralizam ili jednopartijski sistem. Pri tome te snage nastupaju u ime slobode i demokratije. Tu se, svakako, radi o slobodi, ali ne o slobodi za ogromnu većinu naroda, to jest za radne ljude koji su stekli takva samoupravna i demokratska prava o kojima radnicima u kapitalističkim zemljama nije dozvoljeno ni da sanjaju, nego o slobodi za onu manjinu u našem društvu koja hoće upravo tu slobodu radnih ljudi da ukine i da nametne vladavinu političkog monopola manjine, iza koje su se poređale snage koje nose restauraciju kapitalističke svojine ili tehnobirokratski monopol na upravljanje društvom. Pri tome se u odbrani tog monopola na istoj liniji nalaze kako staljinistički dogmatičari koji takav monopol nameću u ime ideologije o rukovodećoj ulozi državnog aparata tako i oni tehnokratski liberali koji takav monopol nameću u ime ideologije o vodećoj ulozi inteligencije u društvu.«[3]

Nakon prethodnog pokušaja da se odredi suština uloge države kao oruđa radničke klase u odbrani njenih klasnih interesa, preostala su još dva pitanja koja se sama po sebi nameću i koja u načelu treba razjasniti. Mora se, naime, u sadašnjim uslovima dimenzionirati prinuda u skladu sa demokratskim i samoupravnim karakterom društva i, opet u skladu sa razvojnom linijom društva na tim osnovama, okvirno odrediti perspektive prinudnih mera države. Suština odgovora i na ovo pitanje može se tražiti samo u suštini odnosa države i samoupravljanja i u prevazilaženju protivrečnosti između njih. Ta suština je u sledećem:

Prvo, država i samoupravljanje ne stoje samo u odnosu međusobne protivrečnosti, već i u odnosu međusobne uslovljenosti. Govoreći o tome da samoupravljanje ne može ostvariti zaštitnu

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izd. centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 83.

Digitized by Google

funkciju neposrednim dejstvom samoupravnog mehanizma, već i uz pomoć organizovane državne prinude, prof. Aleksandar Fira kaže: »Sa tog stanovišta, međutim, nikada ne smemo zaboraviti da ta organizovana državna prinuda nije, u stvari, nikakvo strano telo, niti nešto što se krije iza samoupravljanja i što postoji nasuprot samoupravljanju.«[4] Samoupravljanje, međutim, u isto vreme određuje i meru državne prinude. Ona može da se kreće samo u granicama nužnim za obezbeđenje nesmetanog razvoja samoupravljanja, što samo po sebi isključuje svako ograničavanje samoupravnih prava primenom mera državne prinude.

Drugo, država nema ni sada, a u budućnosti će sve manje imati monopol u zaštiti društveno-ekonomskog i političkog sistema preko svoga aparata. Uporedo sa razvijanjem normi autonomnog samoupravnog prava, kao prava koje u skladu sa Ustavom i zakonom samostalno reguliše određene društvene odnose, zatim jačanjem drugih mehanizama u zaštiti ustavnosti i zakonitosti, kao i prevazilaženjem različitih suprotnosti koje se u današnjim uslovima pojavljuju kao smetnje samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju o određenim pitanjima, automatski će prestajati i potreba za određenim oblicima organizovane državne prinude.

Može se, prema tome, zaključiti da je izloženi koncept društvene samozaštite organizacioni i materijalni okvir odumiranja zaštitne funkcije države. Društvena samozaštita je u isto vreme sastavni deo diktature proletarijata u okviru koje se radnička klasa, kao nosilac vlasti i opšte kontrole u društvu, stara i na demokratskoj i samoupravnoj osnovi izgrađuje i vlastitu zaštitu svojih klasnih interesa.

2. Osnovne političko-pravne pretpostavke ostvarivanja zaštitne funkcije političkog sistema u samoupravnom društvu

Za odnos između vlasti — kao još uvek, u određenoj meri, monopola države — i društvene samozaštite pre se može reći da se to pitanje ponegde nedovoljno shvata nego što je složeno. Iako se u najširem smislu problem može i tako postaviti, to jest kao problem suprotnosti i jedinstva između vlasti i društvene samozaštite, ispravnije je, u stvari, razmatrati proces demonopolizacije u sferi vlasti i odnos između podruštvljenih i nepodruštvljenih njenih oblika, to jest onih oblika u pojedinim funkcijama države u kojima ona odumire i onih koji još imaju atribute »državnih«. Pošto smo to pitanje ranije samo u načelu dodirnuli, pokušaćemo da ga nešto konkretnije objasnimo, makar i uz izvesna, ali korisna ponavljanja.

---

[4] Prof. dr A. Fira, *Zaštitna funkcija društveno-političkog sistema*, u zborniku predavanja *Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja*, Izd. centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 63—84.

Digitized by Google

Svaka vlast ima i funkciju zaštite vrednosti društva kojem služi i u tome se ona najneposrednije i izražava kao prava vlast, odnosno monopol države. Pre svega, vlast koncentriše različite administrativne mere, uključujući i represivne, i njihovom primenom ostvaruje zaštitnu funkciju u datom sistemu. I u našem političkom sistemu, iako čine jedinstvo, treba praviti razliku između zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite. Pod zaštitnom funkcijom treba podrazumevati onaj deo aktivnosti i mera kojim društvo (država) — u ime i za račun radničke klase i svih radnih ljudi i građana, a preko organa ovlašćenih za intervenisanje u slučajevima kada se prekrše opšteobavezne zakonske i druge norme — štiti ustavni poredak, socijalističke samoupravne odnose, slobode i prava čoveka i građanina, javni red i mir, društvenu i ličnu imovinu i druge vrednosti.

Takva zaštitna funkcija je, prema tome, objektivna nužnost i biće to sve dotle dok ne budu radikalnije prevaziđeni uzroci i suprotnosti u međunarodnim odnosima i unutrašnjem razvoju koji uslovljavaju i različita izvorišta ugrožavanja bezbednosti društva i njegovih osnovnih vrednosti. U tome je, na jednoj strani, protivrečnost između zaštitne funkcije u ovom smislu i društvene samozaštite, a na drugoj strani, njihova komplementarnost. Jer razvoj samoupravnih i demokratskih odnosa u društvu na utvrđenim osnovama obezbeđuje uslove za samoupravno i demokratsko razrešavanje još uvek postojećih konflikata, a time omogućuje i zahteva odumiranje i te funkcije države. U meri u kojoj bude dalje jačala stabilnost društveno-ekonomskih i političkih odnosa, smanjivaće se i potreba za primenom različitih administrativnih mera. To je put ka »slabljenju« nekih oblika zaštitne funkcije društva jačanjem društvene samozaštite, mada će u isto vreme neki od pomenutih faktora uslovljavati i jačanje pojedinih elemenata te iste funkcije.

To je, po našem mišljenju, ključno pitanje u razjašnjenju odnosa između zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite, a u okviru toga i položaja i uloge organâ vlasti i uprave u društvenoj samozaštiti. Odumiranje zaštitne funkcije političkog sistema u njenom etatističkom značenju nadomešta se samozaštitnim organizovanjem društva i u skladu s tim transformiše i prilagođava i rad svih organa i službi preko kojih društvo ostvaruje tu svoju funkciju. To je nužan i prirodan deo celokupne samoupravne transformacije društva.

Međutim, ponovo podvlačimo, to ne znači da društvo u isto vreme neće i dalje imati potrebu za jačanjem nekih elemenata svoje zaštitne funkcije, a da to jačanje ne protivreči društvenoj samozaštiti. Ono ne znači zadržavanje, a još manje proširivanje monopola državnih organa na određene uslove. Ti organi ne vrše svoju funkciju kao isključivo svoje pravo, kao svoj monopol, već kao društvenu funkciju u kojoj oni imaju *stručnu ulogu* i za koju im je društvo poverilo *posebna ovlašćenja*. Upravo u vršenju tog stručnog dela poslova neki od tih organa moraju i jačati radi uspešnije zaštite čoveka od različitih oblika ugrožavanja njegovog fizičkog

Digitized by Google

integriteta i direktnih napada. Prema tome, u okviru društvene samozaštite kao najšire osnove za ostvarivanje zaštitne funkcije društva otklanjaju se uzroci i uslovi za raznovrsne društveno negativne i štetne pojave i ponašanja i onemogućavaju njihovi nosioci samozaštitnim organizovanjem i aktivnošću svih subjekata društva, a stručni organi rešavaju one probleme za koje su nužne posebne organizovane snage, stručnost i ovlašćenja. U tome oni nastupaju kao *specijalizovani delovi* društvene samozaštite i snose pred društvom nesmanjenu *odgovornost* za svoj deo poslova.

Svi ovi organi su, dakle, unutar sistema društvene samozaštite, ni van ni iznad njega. Svoju ulogu u tom sistemu ostvaruju u okvirima nekoliko osnovnih društveno-političkih pretpostavki koje određuju njihovu osnovnu orijentaciju i svakodnevni rad. To su naročito sledeće pretpostavke: prvo, moraju biti otvoreni prema društvu; drugo, celokupan njihov rad mora biti usmeravan od društva i u funkciji zaštite samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i zaštite interesâ radničke klase, odnosno u funkciji delegatskog sistema; treće, svoj deo zadataka moraju izvršavati na najefikasniji i zakonit način i za to snose političku i stručnu odgovornost; i četvrto, u granicama svoga delokruga i nadležnosti moraju pružati stručnu i drugu pomoć ostalim subjektima društvene samozaštite i doprinositi jačanju opštedruštvene prevencije društveno opasnih i štetnih delatnosti.

1) Otvorenost državnih i drugih stručnih organa i službi prema društvu podrazumeva takvu njihovu organizaciju, metode rada i povezivanje sa organizacijama udruženog rada, društveno-političkim organizacijama i drugim faktorima da društvo, na jednoj strani, tim putem ostvaruje potpun *uvid* u njihov rad i, na drugoj, da *utiče* na što potpunije saobražavanje tog rada stvarnim potrebama i interesima razvoja celokupnih samoupravnih i demokratskih odnosa. Svako zatvaranje bilo kog od tih organa i odbijanje neophodne saradnje i konsultacije sa odgovarajućim strukturama društva sužava prostor društvenoj kontroli nad njihovim radom, a samim tim vodi i njihovoj birokratizaciji i otuđivanju od stvarnih interesa društva, odnosno, u krajnjoj liniji, preuzimanju i političke moći. To važi za sve, a naročito za izvršne organe i organe državne uprave, uključujući i organe bezbednosti. Iskustva iz prošlosti dovoljno jasno ukazuju na to da je osamostaljivanje nekih od tih organa prema društvu predstavljalo ozbiljnu kočnicu razvoju ukupnih društvenih odnosa.

2) Državni aparat nije glavni nosilac akcije u razvoju društva, već je to njegova samoupravna struktura. On ne utvrđuje politiku, već je samo sprovodi, niti sme da koncentriše političku snagu koja pripada delegatskoj skupštini i u njoj se stiče na osnovama njenog položaja u političkom sistemu i povezivanja sa celokupnom društvenom strukturom. U tome je smisao i značaj *usmeravanja* državnih i drugih organa od strane društva — dakle, da sprovode politiku utvrđenu od skupštine društveno-političke zajednice i da ukazuju na stanje i probleme od značaja za ostvarivanje te politike. Razume se, oni i sami doprinose utvrđivanju poli-

Digitized by Google

tike i moraju da se ponašaju u skladu sa njenim intencijama pri izvršavanju svojih zadataka, ali ne mogu da prisvajaju političku moć u smislu uticanja na određena stanja i odnose u društvu kao samostalni faktori mimo uticaja samoupravnih struktura i vodećih idejnih i političkih snaga društva.

3) Odnosi između državnih i drugih stručnih organa i službi sa ostalim subjektima društvene samozaštite su dvosmisleni i bazirani na obostranim potrebama, interesima i odgovornosti. Ni jedan od tih organa ne može sa punim uspehom izvršavati svoje poslove bez tesne komunikacije sa samoupravnim i društveno-političkim strukturama, pa ni one koji su u najneposrednijoj vezi sa društvenom samozaštitom. Ti organi ne mogu sagledavati probleme u celovitosti njihove društvene uslovljenosti i značaja ukoliko ne sarađuju sa društveno-političkim organizacijama, samoupravnim i drugim faktorima. Oni, dakle, ni svoja uža stručna pitanja ne mogu posmatrati i rešavati van opšteg stanja i procesâ u društvu ma kako izgledalo da se radi o pitanjima koja se jednostavno i rutinski rešavaju primenom odgovarajućeg propisa. Bez toga se, dakle, ne može zamisliti društveno potrebna efikasnost u njihovom radu, a to je jedan od suštinskih elemenata i njihove uloge u društvenoj samozaštiti. U isto vreme to je i osnova za što potpunije ostvarivanje drugog dela njihovih zadataka u društvenoj samozaštiti, to jest da, na jednoj strani, kao stručni organi pružaju odgovarajuću stručnu pomoć ostalim subjektima društva u organizovanju i funkcionisanju društvene samozaštite i da se, na drugoj strani, uključuju u opštu i najširu prevenciju društva protiv delatnosti opasnih i štetnih po njegov ustavni poredak, odnose i vrednosti.

4) Posebno treba podvući da ovakvo mesto i uloga državnih i drugih organa u društvenoj samozaštiti ne znači umanjivanje njihove odgovornosti, ograničavanje samostalnosti i slabljenje autoriteta njihovih rešenja i odluka. Naprotiv, u interesu je društvene samozaštite da oni, u skladu sa svojim delokrugom i nadležnošću, budu sa svojim merama blagovremeni i efikasni u svim slučajevima kada su te mere društveno nužne i celishodne. U suštini, to i jeste njihov osnovni zadatak u društvenoj samozaštiti. U primeni mera i donošenju odluka za koje su zakonom ovlašćeni oni su samostalni i za njih snose punu odgovornost. Stvar je svih subjekata društvene samozaštite da se te mere i odluke poštuju i izvršavaju, posebno sudske, i u tome se ogleda jedinstvo zaštitne funkcije društva i društvene samozaštite. U tom smislu je još Program Saveza komunista pitanje zakonitosti postavio na širu, iz sadašnje perspektive gledano — samozaštitnu osnovu. Taj deo u Programu glasi: »Zakonitost se ne obezbeđuje samo, pa ni prvenstveno, postojanjem objektivnog pravnog poretka i organa pravosuđa, iako su ovi faktori uvek imali i danas imaju svoje posebno mesto u društveno-političkom razvitku Jugoslavije. Zakonitost mora sve više da se zasniva na društvenoj solidarnosti, na socijalističkom usaglašavanju, na zajedničkim i ličnim interesima i na svesti socijalističkog čoveka. Zakonitost sve više treba da bude unutrašnja potreba kolektiva i pojedinaca, kao i osećanje nužnog ličnog ponašanja koje se javlja u

Digitized by Google

procesu likvidacije društvenih suprotnosti i subjektivnog egoizma.« Nastojanja pojedinaca, koja u praksi još uvek nisu retka, da u ime »odbrane« samoupravljanja izigraju izvršavanje sudskih odluka i odluka drugih nadležnih organa upravo su izraz težnji ka birokratskom monopolu i, prema tome, direktno suprotna i samoupravljanju i društvenoj samozaštiti.

Kao što odumiranje određenih elemenata zaštitne funkcije države ne znači umanjivanje odgovornosti državnih organa za deo zadataka koji im u tom procesu preostaje, isto tako ni nadzor koji ti organi po zakonu vrše prema organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u pojedinim oblastima (takozvani inspekcijski i upravni nadzor) ne umanjuje ni prava, obaveze i odgovornosti tih organizacija i zajednica da se, u okviru svojih nadležnosti i prema specifičnim potrebama, staraju o stanju u tim istim oblastima, podrazumevajući i njihovo pravo na regulisanje svojim opštim samoupravnim aktima određenih pitanja i dužnost samoupravnog nadzora nad sprovođenjem tih akata. Prema tome, nadzor i kontrola koju društveno-političke zajednice vrše preko odgovarajućih organa i unutrašnja samoupravna kontrola i nadzor ne protivreče jedno drugome niti se isključuju, već imaju istovetan cilj — otklanjanje uzroka i posledica štetnih po razvoj samoupravnih odnosa, sredstva u društvenoj svojini i druga dobra.

U ovim okvirima ćemo nešto bliže razmotriti i krivično-pravnu zaštitu i kriminalnu politiku, takođe kao prethodno pitanje od značaja za potpunije sagledavanje uloge organa vlasti i državne uprave preko kojih se ta politika uglavnom sprovodi i kao okvir za konkretnije razmatranje mesta i uloge tih organa u društvenoj samozaštiti, posebno pravosudnih organa, kontrolno-inspekcijskih službi i organa unutrašnjih poslova.

3. Krivično-pravna zaštita, kriminalna politika i društvena samozaštita

Prethodna razrada ovih pitanja od suštinskog je značaja za potpunije postavljanje i razradu položaja i uloge organa državne vlasti i uprave u društvenoj samozaštiti. U stvari, putevi koje ti organi nalaze u demokratizaciji svoga rada, otvaranju prema društvu i komunikaciji i saradnji sa ostalim subjektima društvene samozaštite u ostvarivanju krivično-pravne zaštite i kriminalne politike čine bitne elemente sveukupne transformacije njihovog rada u skladu sa opštom demokratizacijom odnosa u društvu i razvojem samoupravljanja. Pri tome demokratizaciju treba shvatiti u značenju i sadržajima kojima mora biti ispunjena socijalistička demokratija, to jest ne svoditi je samo na političku demokratiju, već je, pored ostalog, uzimati kao osnovu ponašanja svih struktura u društvu, pa i organa državne vlasti i uprave.

1) *Krivično-pravna zaštita.* — U širem sociološko-političkom smislu, pod ovom zaštitom podrazumevamo skup vrednosti čiju

Digitized by Google

povredu jedno društvo zabranjuje i u isto vreme ih organizovano štiti na taj način što sankcijom predupređuje te povrede, a ukoliko do njih dođe, vinovnike krivično kažnjava. Obim, sredstva i ciljevi te zaštite određeni su karakterom datog političkog sistema, koji se u konkretnim istorijskim uslovima štiti od ponašanja i delatnosti kojima se ugrožavaju njegovi osnovni, u krajnjoj liniji, vitalni interesi vladajuće klase.

Jugoslovensko krivično zakonodavstvo je u funkciji zaštite osnovnih vrednosti socijalističkog samoupravnog društva i položaja, pravâ i sigurnosti čoveka i građanina. Zaštita tih vrednosti — u meri u kojoj je to u pojedinim istorijskim periodima nužno i opravdano radi zaštite klasnih interesa radničke klase — predstavlja osnov i granice za utvrđivanje društveno opasnih (krivičnih) dela i propisivanje krivičnih sankcija. Krivično-pravna zaštita je, prema tome, jedan od tipičnijih i znatnijih ostataka monopola vlasti koju koncentriše i ostvaruje društvo preko države i njenih posebnih organa.

Krivičnim zakonima Federacije, republika i autonomnih pokrajina određeno je koja su društveno opasna dela krivična dela, propisane su za njih sankcije i one se u zakonom utvrđenom postupku izriču učiniocima takvih dela.

Naše krivično zakonodavstvo imalo je u svim etapama razvoja društva značajnu revolucionarno-klasnu ulogu. Ono će tu ulogu i nadalje imati sve dotle dok pod uticajem određenih spoljnih napada i unutrašnjih protivrečnosti budu ugrožavane njegove osnovne vrednosti. U ostvarivanju te uloge ono se menjalo u oba pravca — na jednoj strani su iščezavala pojedina delovanja kao društveno opasna, a na drugoj je razvoj određenih oblasti, vrednosti i dobara u društvu, kao i nastanak ili proširivanje nekih pojavnih oblika kriminala u međunarodnim okvirima nužno nametao utvrđivanje i novih krivičnih dela protiv pojedinih društvenih vrednosti i dobara.[5]

Slično je i sa ostalim merama kao oblikom administrativne intervencije države u pitanjima ostvarivanja pravâ i obaveza građana. Brojne su ublažavane ili sasvim nestajale u procesu demokra-

[5] Tako je, na primer, 1959. godine ukinuto 17 krivičnih dela, među kojima i dela proizvodnje neupotrebljivih proizvoda, štetnog trgovinskog poslovanja, uskraćivanja ili zakidanja obezbeđenog snabdevanja, neizvršenja obaveznih isporuka poljoprivrednih proizvoda i drugo, ali su u isto vreme utvrđena i nova za radnje koje su u ranijim uslovima bile neznatne društvene opasnosti ili su bile sasvim nepoznate, kao što je oduzimanje motornog vozila, nepružanje pomoći licu povređenom u saobraćajnom udesu, služenje alkoholnih pića maloletnicima itd. Krivičnim zakonikom od 1973. a naročito noveliranim krivičnim zakonodavstvom od 1977. godine, učinjen je dalji korak u zaštiti samoupravljanja i samoupravnih odnosa, sigurnosti i prava ljudi i drugih vrednosti i dobara koje se u sadašnjim uslovima izrazitije napadaju. Pored ostalog, utvrđena su nova krivična dela protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i bezbednosti (na primer, terorizam), protiv slobode i pravâ građana (kao što je neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje itd.), zatim protiv samoupravljanja, radnih odnosa, bezbednosti vazdušnog i drugog javnog saobraćaja itd.

Digitized by Google

tizacije i razvoja samoupravljanja, a izvesne je objektivno nametala sama dinamika i sadržina razvoja u pojedinim oblastima društvenog života ili, pak, pojave zloupotrebe demokratije i samoupravljanja od strane pojedinaca. Jugoslavija, na primer, i po liberalizaciji vizno-pasoškog režima spada među najotvorenije zemlje. Svi građani, po pravilu, mogu bez viza putovati u brojne zemlje. Zakon je učinio izuzetak samo za one pojedince kojima se iz razloga bezbednosti zemlje može uskratiti izdavanje putne isprave, što je, u odnosu na širinu liberalizacije, neznatna mera.

Prema tome, krivično-pravna i drugi oblici kazneno-pravne i prinudne intervencije države, kao deo zaštitne funkcije političkog sistema, i dalje će se menjati u izloženom smislu, to jest jedni će biti prevazilaženi (odumiraće) nestankom uzroka koji su uslovljavali inkriminisana ponašanja i jačanjem društvene svesti, odgovornosti i discipline, a neki će se usavršavati ili iznova uspostavljati u zavisnosti od opštih i posebnih interesa društva da u određenim periodima i tim putem zaštiti svoje osnovne interese.

U okviru tog procesa ključno je i političko i pravno pitanje u kojoj meri i oblicima je moguća dalja deetatizacija krivično-pravne zaštite u društvu. Načelno uzevši, van svake je sumnje da je i to nužan deo opšte deetatizacije državnih zaštitno-kontrolnih mehanizama, deo demonopolizacije zaštitne funkcije u pravcu stvaranja prostora za razvoj autonomnog samoupravnog prava i samoupravne prakse i u toj oblasti.

Iako se problem u načelu može jasno postaviti u gornjem smislu, on je, međutim, u svojim konkretnim političko-pravnim aspektima veoma složen. Ne zbog toga što deetatizacija krivičnog zakonodavstva radikalno zaseca i u neke temeljne principe tog zakonodavstva, jer je u samoupravnom sistemu već potvrđena prednost njegovih mehanizama i nad drugim tradicionalnim pravima i mehanizmima države, već zbog toga što taj problem, ako se posmatra u širim relacijama, po samoj svojoj prirodi iziskuje takvu regulativu i društvenu svest koja bi otklonila opasnosti od »lokalnog« etatizma i zloupotrebe demokratizacije na štetu sloboda i prava čoveka i građanina. Taj rizik, međutim, ne navodimo kao nepremostivu smetnju, već samo kao faktor koji se mora uzimati u obzir pri razmatranju ovog pitanja.

Jedan od temeljnih principa našeg krivičnog prava je taj da nema ni krivičnog dela ni kazne bez zakona (takozvani princip legaliteta, to jest da se samo zakonom mogu utvrđivati krivična dela i krivične sankcije). Deetatizacija krivičnog zakonodavstva ne bi mogla u dužoj perspektivi da dira u osnove tog principa. Razlozi za to mogu se obrazložiti kako nekim životnim realnostima tako i psihološkim potrebama i osećanjima građana. Deo životne realnosti je i klasični opšti kriminalitet (ubistva, krađe itd.), zatim napadi na ustavni poredak i drugi oblici ugrožavanja ljudi i materijalnih dobara koji su do određene granice propratne pojave društvenog razvoja. Društvo se mora organizovano štititi od tih napada utvrđivanjem na jedinstvenim osnovama delatnosti i ponašanja koja su opasna po celinu društvenih odnosa i opšta prava i

Digitized by Google

slobode građana i upravo to i jeste funkcija jugoslovenskog krivičnog zakonodavstva da štiti jedinstven sistem vrednosti samoupravnog društva. Sociopsihološka komponenta životne realnosti jeste u tome što ljudi u našem samoupravnom sistemu moraju imati i povećan i stabilan osećaj pravne i lične sigurnosti, a to im se obezbeđuje i organizovanom primenom kazni za učinioce krivičnih dela, odnosno zaštitom na jedinstvenim osnovama vrednosti koje sami stvaraju.

Pod pretpostavkom da će, dakle, društvo trajnije morati da ima sistem propisa koje utvrđuju šire društveno-političke zajednice i posebno organizovane snage za suprotstavljanje tom relativno konstantnom subverzivnom delovanju i drugom delikventnom ponašanju, postavlja se pitanje gde treba tražiti prostor za, inače, nužan širi uticaj radnih ljudi i građana na sadržinu i domašaj krivično-pravne zaštite.

Mišljenja smo, pre svega, da je normativno konstituisanje te zaštite do sad vršeno uglavnom bez ozbiljnijeg uticaja subjekata društvene samozaštite, naročito iz baze društva. Delegatski sistem sada i institucionalno pruža za to znatno šire mogućnosti. Putem ovog sistema, a i neposredno, uticaj subjekata društvene samozaštite treba više da dođe do izražaja i u stvaranju krivično-pravnih normi. Samo tim putem može se postići potpunost i veća ujednačenost krivično-pravne zaštite u društveno potrebnoj meri, to jest obezbediti da se raznolikosti, specifičnosti i frekvencija određenih delikventnih i devijantnih ponašanja u određenim sredinama utvrde i kao krivično delo ako pomenuti subjekti ocene da im se tim ponašanjima u društveno opasnom stepenu ugrožavaju vrednosti koje stvaraju. To naročito važi za samoupravljanje, za čiju zaštitu su radnička klasa i svi radni ljudi i građani posebno zainteresovani i koje se u procesu svoga razvoja suočava i sa različitim oblicima povreda, otpora i ugrožavanja. Novo jugoslovensko krivično zakonodavstvo pruža za to i jednostavniji formalni postupak, s obzirom na to da najveći deo propisa iz te oblasti donose republike i autonomne pokrajine.

U isto vreme od subjekata društvene samozaštite trebalo bi da potiču i inicijative i predlozi da se određena ponašanja i dekriminalizuju, to jest da se, umesto kao krivična dela, kvalifikuju kao prekršaji ili da se neka i sasvim isključe. To, razume se, opet u zavisnosti od toga da li konkretna, po sadašnjim propisima delikventna ponašanja zaslužuju takav tretman s obzirom na stepen njihove stvarne društvene opasnosti, rašírenost, najčešće motive i slično.

Obe izložene situacije dodiruju se već sa kriminalnom politikom i, pretpostavljajući veći uticaj subjekata društvene samozaštite u gornjem smislu, upućuju na to da u poimanje kriminaliteta treba unositi ne samo i isključivo pravne, već i sociološke elemente. Drugim rečima, kao kriminalna mogu se smatrati određena asocijalna ponašanja koja su to po svojoj stvarnoj društvenoj opasnosti, a ne samo ona kojima se krše norme krivičnog zakona i obr-

Digitized by Google

nuto, pojedine od tih normi gube razlog svog postojanja nestankom kriminogenih faktora i aktivnosti zbog kojih su ustanovljene.

2) *Kriminalna politika.* — Za razliku od krivičnog zakonodavstva, kriminalna politika je praktična aktivnost u suzbijanju kriminaliteta. Ne upuštajući se u šire razmatranje te politike kao naučne discipline, za razumevanje odnosa između nje i društvene samozaštite dovoljno je istaći da i sadržinu i ciljeve kriminalne politike određuje opšta politika društva i da ona obuhvata sve oblike aktivnosti na suzbijanju kriminalnih i drugih devijantnih ponašanja; dakle, pored konkretne primene i izučavanja efekata normi krivičnog zakonodavstva, i sve oblike odbrane društva od takvih ponašanja organizovanim preventivnim merama i aktivnostima.

Iz prednje konstatacije mogao bi se izvući dvojak zaključak — da je kriminalna politika nešto odvojeno i samostalno u odnosu na društvenu samozaštitu ili, pak, da se, uzimajući u obzir predmet i sadržaj društvene samozaštite, može s njom poistovetiti. Takve nedoumice su moguće, ali ne i neotklonjive. Kriminalna politika je, naime, samostalna samo utoliko ukoliko se posmatra kao naučna disciplina koja probleme iz svoga predmeta ispituje i naučnim metodama i sredstvima, s tim što ni tada nije izvan društvene samozaštite, već svim svojim praktičnim rezultatima može da bude samo u njenoj funkciji, njeno sredstvo. Upravo zbog toga razmatranje te politike i zaslužuje pažnju, a naročito sa stanovišta mogućeg još šireg i neposrednijeg uticanja subjekata društvene samozaštite na njeno ostvarivanje.

Podsećajući na to da je čovek najviša vrednost samoupravnog društva i da je suštinski cilj razvoja društva na toj osnovi potpuno oslobađanje ljudske ličnosti, od te maksime treba polaziti i pri određivanju suštinskih elemenata naše kriminalne politike. A to znači pri određivanju osnovnih načela na kojima se ona zasniva, glavnih polazišta u suzbijanju kriminaliteta i granica represije.

Osnovna načela na kojima se zasniva naša kriminalna politika jesu zakonitost, humanizam i prevencija. Kao opšte rukovodno načelo svih organa koji sprovode kriminalnu politiku, naročito organa represije, zakonitost im nalaže da i pri primeni sredstava te politike u središtu njihove pažnje i aktivnosti bude zaštita čovekovih prava i sloboda. Što se humanizacije kriminalne politike tiče, ona ima za osnovnu pretpostavku suzbijanje devijantnih ponašanja prvenstveno vanpravnim i vanprinudnim metodama i sredstvima i primenu takvih metoda i sredstava prema delikventima tamo gde se oceni da se time postiže svrha, kao i omogućavanje učiniocima krivičnih dela da se po izdržanoj kazni uključe u normalne i društveno korisne aktivnosti (resocijalizacija). Prevencija i humanizam se međusobno prožimaju. Prevencija obuhvata planske, kombinovane i trajne aktivnosti društva na otklanjanju uzroka i uslova koji pogoduju asocijalnim ponašanjima. Iz ovih osnovnih načela mogu se izvesti i društveni kriterijumi o obimu i svrsi represije, kao i značaj, oblici i domašaj uticanja subjekata društvene samozaštite na kriminalnu politiku.

Digitized by Google

Govoreći o državi i njenoj ulozi u samoupravnom društvu, naglasili smo da ona, kao institucionalizovani oblik diktature proletarijata, preko svog aparata sprovodi i represiju u onoj meri u kojoj je to nužno za zaštitu interesâ radničke klase. U okviru opštih uslova u kojima se naše društvo razvija, koji su takođe sa gledišta bezbednosti i društvene samozaštite u osnovi objašnjeni, van svake je sumnje da mu je nužna i određena mera represivne intervencije. Koja je to mera, o tome Kardelj kaže: »Sredstva državne prinude, odnosno represivne mere, treba primenjivati samo onda kada je to zaista neophodno sa gledišta odbrane socijalističkog i samoupravnog društvenog poretka.«[6]

Uzimajući u obzir sadržinu i ciljeve daljeg razvoja samoupravljanja i društvene samozaštite kao jedne od njegovih funkcija, iz ove Kardeljeve konstatacije, kao prvi zaključak, proizlazi da će državna intervencija u procesu sve više ustupati mesto vanprinudnim (preventivnim) aktivnostima, to jest upravo aktivnostima subjekata društvene samozaštite u najširem smislu uzetim. Drugi zaključak može se svesti na to da u sadašnjim uslovima strože krivične sankcije treba primenjivati samo onda kada se drugim sredstvima ne mogu otkloniti po samoupravni sistem i njegove vrednosti opasne delatnosti.

U kom pravcu se ova konstatacija može razvijati i potkrepljivati sa gledišta praktičnog usmeravanja krivičnog gonjenja i kriminalne politike uopšte, kao i uloge subjekata društvene samozaštite u tome? Uopšte uzevši, društvo usmerava krivično gonjenje prema vlastitoj oceni društvene opasnosti određenih pojavnih oblika kriminaliteta u datom periodu svoga razvoja. Odlučniji krivični progon, na primer, učinilaca krivičnih dela u privredi i određenih oblika političkog kriminaliteta između 1972. i 1976. godine bio je nužan i opravdan upravo radi zaštite ustavnog poretka i materijalne osnovice društva. Sa nosiocima takve delatnosti društvo će se, u manjoj ili većoj meri, i dalje suočavati. Poznati su pojedinci kojima je društvo obezbedilo natprosečan standard pa ipak rade na njegovom podrivanju, zatim takvi koji kradu ne zato što su socijalno nezbrinuti (mada, razume se, ni to ne opravdava takva ponašanja), već ih na to motiviše sitnosopstvenički mentalitet i želja za bogaćenjem itd. Da ne nabrajamo brojne druge slučajeve u kojima je represivna mera nužna samim faktom izvršenja krivičnog dela veće društvene opasnosti, ove primere navodimo kao tipičnije za objašnjenje da će u društvu i nadalje biti destruktivnih i asocijalnih ponašanja koja će ostajati van domašaja njegove opšte preventive ili ona neće imati svojih efekata na pojedince i grupe jednostavno zbog toga što ne prihvataju moralne i društvene norme socijalističkog samoupravnog društva i što su njegovi neprijatelji.

To su, prema tome, i slučajevi u kojima je represivna mera jedino i opravdano sredstvo, a osnovne kriterijume njene društvene svrsishodnosti određuje celokupna naša samoupravna i de-

[6] E. Kardelj, op. cit., str. 132.

Digitized by Google

mokratska javnost. Nepobitna je, naime, činjenica da sve vrste zloupotreba i špekulacija na štetu društvene imovine i svakovrsno neprijateljsko delovanje nailazi na oštre reakcije ogromne većine samoupravno opredeljenih građana. Prema tome, raspoloženje i podrška građana u krivičnom progonu nosilaca takvog delovanja određuje, u krajnjoj liniji, i opštu meru represivne intervencije državnog aparata.

Upravo tako određena mera represije imala je i imaće svoje pravo mesto i puno opravdanje u okviru opšte borbe društva protiv kriminaliteta i drugih devijantnih pojava. Razumljivo je, međutim, da će se, u meri u kojoj to bude zavisilo od našeg opšteg unutrašnjeg razvoja (apstrahujemo, dakle, spoljne faktore), od usavršavanja delegatskog sistema i dalje demokratizacije društvenih odnosa, represija smanjivati uporedo sa usavršavanjem samozaštitnih mehanizama u okviru toga razvoja, uticanja subjekata društvene samozaštite na kaznenu politiku i sveopšte preventivne aktivnosti. To dokazuju i neka iskustva iz nekoliko poslednjih godina. Mada se, naravno, još ni izdaleka ne može govoriti o mogućim i željenim dometima u tom pogledu, ipak je neosporna činjenica da su pojačanom unutrašnjom i spoljnom kontrolom smanjeni uslovi i prostor za kriminalnu delatnost u pojedinim sredinama, da su preventivom u vidu pojačane političke budnosti i aktivnosti pojedinci i grupe onemogućeni u nastojanju da osvoje pozicije u pojedinim samoupravnim i drugim institucijama da bi ih koristili u svoje neprijateljske svrhe i da je uopšte porasla svest i osetljivost u društvu prema ugrožavanju i zaštiti njegovih vrednosti.

Upravo to i jeste osnovni dalji razvojni put naše kriminalne politike. Šta sve subjekti sistema društvene samozaštite mogu i treba da čine u prevenciji sveopšteg kriminaliteta, to je stvar za razradu uloge u tom sistemu svakog od njih; dakle, na mestu i na način kako se, u stvari, i treba da organizuje prevencija. Ostaje, međutim, još nedovoljno razrađeno pitanje uticaja subjekata društvene samozaštite na kaznenu politiku i rad organa koji tu politiku provode.

Krivično gonjenje izvršilaca kažnjivih dela i presuđivanje za ta dela u rukama je državnih organa — javnih tužilaštava i sudova. Kad se za to steknu zakonom predviđeni uslovi, ovi organi su samostalni i nezavisni u odlučivanju, jer stabilan pravni poredak se drukčije ne može ni zamisliti. Međutim, to ne znači da se ne može razvijati još šira praksa davanja određenih mišljenja, predlogâ i inicijativa od strane subjekata društvene samozaštite koje bi imale uticaja na rad tih organa samo utoliko što bi im omogućavale svestranije sagledavanje okolnosti pod kojima je krivično delo izvršeno i ličnosti njegovog izvršioca. Ne dirajući u samostalnost tih organa i princip da su dužni postupati po zakonu, mišljenja koja bi davali radni ljudi i građani preko svojih organizacija i asocijacija (u mesnim zajednicama, organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama) mogla bi da se kreću i do davanja sugestija za vrstu kazne, odnosno mere bezbednosti. Okolnosti pod kojima je jedna kažnjiva radnja izvršena,

Digitized by Google

a pogotovo ličnost često se mogu najbolje proceniti u sredini u kojoj je ona živela i radila, a na osnovu toga predložiti i vrsta i visina kaznene mere kojom se postiže prava svrha.

To je, razume se, samo jedan od mogućih puteva prenošenja pravâ i odgovornosti na subjekte društvene samozaštite i u ostvarivanju kaznene politike, odnosno puteva ka njenoj daljoj deetatizaciji. To je u isto vreme, pored ostalog, jedan od oblika u kojem društvena samozaštita prevazilazi okvire samo društvene preventive, utičući preko svojih subjekata i na izgradnju i na funkcionisanje zaštitnih mehanizama političkog sistema.

Subjekti društvene samozaštite, prvenstveno Savez komunista i druge društveno-političke organizacije, mogu da odigraju još veću ulogu u vezi sa sagledavanjem okolnosti i ličnosti izvršilaca krivičnih dela manje ili neznatne društvene opasnosti. To se posebno odnosi na širu takozvanu političku delikvenciju. Prema postojećim statističkim podacima, na verbalne delikte političkog kriminala otpada preko 90% (u nekim periodima i do 97%) od ukupne mase tog kriminala, najčešće u vidu širenja lažnih vesti, izazivanja nacionalne, verske i rasne mržnje i razdora i slično. Za ova krivična dela se u visokom procentu izriču blage kazne (uslovne osude, novčane kazne ili kazne zatvora od 1—2 meseca). Isto tako su daleko brojnija od krivičnih dela takozvana javna neprijateljska istupanja koja se, zbog manje društvene opasnosti, kvalifikuju kao prekršaji.

Šta pokazuju ovi statistički podaci? Prvenstveno to da takozvana politička delikvencija, posmatrana kroz sudsku statistiku, iskazuje i dosta velik broj onih koji počine određena krivična dela ili prekršaje bez ikakvih ili bar bez izrazitijih političkih motiva. Iako i ta delikvencija može biti indikator prisustva i uticaja neprijatelja, odnosno raspoloženja i stanja u određenoj užoj sredini, ona, po pravilu, nije deo organizovanog neprijateljskog delovanja. Iz motivâ i okolnosti pod kojima se čine proizlazi da su takvi istupi u znatnom procentu posledica trenutačne ozlojeđenosti, alkoholisanosti i drugog nekontrolisanog ponašanja pojedinaca. Praksa pokazuje da se u dosta brojnim slučajevima običnim razgovorom i upozorenjem takvih prestupnika postizala svrha, čak potpunija nego što bi se to postiglo administrativnom merom. To otvara još širi i društveno veoma koristan prostor za aktivnost subjekata društvene samozaštite, naročito društveno-političkih organizacija.

Digitized by Google

Svetlana Božinović

Aktuelna pitanja životnog standarda

1. Opšti pogled na razvoj osnovnih elemenata životnog standarda u periodu 1976. do 1980. godine

U proteklom srednjoročnom planskom razdoblju došlo je, kao posledica usporavanja opšteg privrednog razvoja, do izvesnog slabljenja tendencije rasta životnog standarda. I pored toga, može se oceniti da je u razvoju životnog standarda u tom periodu ostvaren znatan napredak. Uz rast društvenog proizvoda od 5,7% prosečno godišnje u poslednjih pet godina, životni standard je rastao po stopi od 5,3%, što je za 0,6 poena sporije od rasta u periodu 1971—1975. godine.[1]

Usporavanje rasta životnog standarda posebno je izraženo u 1980. godini. Slabljenje dinamike opšte privredne aktivnosti u toj godini, izraženo stopom rasta društvenog proizvoda od samo 3,1%, što je za poslednjih deset godina najniži godišnji porast, znatno je suzilo materijalni okvir razvoja životnog standarda.[2]

[1] Prema podacima Saveznog zavoda za društveno planiranje („Osnovni indikatori razvoja od 1971. do 1980. godine, sa ocenom razvojnih mogućnosti u 1981. godini", SZDP, D-350/80, Beograd, decembar 1980).
[2] Isto.

Digitized by Google

Mere tekuće ekonomske politike usmerene na smanjivanje rasta svih oblika potrošnje u cilju uspostavljanja usklađenih odnosa u raspodeli uticale su na znatnije usporavanje rasta životnog standarda, a posebno lične potrošnje. Tako je u 1980. godini, u odnosu na 1979. godinu, ostvaren simboličan rast životnog standarda od 0,7%, i to: lična potrošnja je porasla samo za 0,3%, a društveni standard za 1,8%.[3]

U proteklih pet godina, u celini posmatrano, brže je rasla društvena proizvodnja od sredstava za životni standard, a u okviru životnog standarda ostvarivan je brži rast društvenog standarda.

Učešće životnog standarda i, posebno, njegovih osnovnih elemenata i akumulacije u društvenom proizvodu značajan je pokazatelj stabilizacionih kretanja i ostvarivanja osnovnih ciljeva razvojne politike. U nas se poslednjih godina, sa manjim godišnjim oscilacijama, uspešno ostvaruje planirani udeo lične potrošnje i društvenog standarda u društvenom proizvodu, dok je učešće privrednih investicija izuzetno visoko, dostižući u 1980. godini 28% ukupnog društvenog proizvoda.[4] Održavanje investicione potrošnje na ovako visokom nivou, koje je van materijalnih mogućnosti, istovremeno je praćeno neracionalnim ulaganjima, sporim efektuiranjem, strukturnom neusklađenošću i drugim negativnim pojavama.[5]

Kako pregrejanost naše privrede investicijama nije fenomen novijeg datuma, mada se on posebno ispoljio u poslednjem petogodištu, kada je skoro 40% društvenog proizvoda odvajano za investicije, to bi trebalo istraživanju uzroka koji do njega dovode posvetiti punu pažnju. Ima mišljenja da u samoj prirodi našeg sistema, posebno sistema proširene reprodukcije, vlada jaka, spontana sila koja neprekidno vrši pritisak na stalno povećanje investi-

---

[3] Prosečan godišnji rast sredstava za ličnu potrošnju u periodu 1976—1980. godine iznosio je 4,5%, a društvenog standarda 6,6% (prema: „Osnovni indikator razvoja od 1971. do 1980. godine, sa ocenom razvojnih mogućnosti u 1981. godini", SZDP).

[4] Udeo životnog standarda (ukupno) u društvenom proizvodu u tri poslednje godine opada: iznosio je u 1978. godini 71,1%, u 1979. godini 70,8%, a u 1980. godini 68,5%.

Posebno opada udeo lične potrošnje u društvenom proizvodu: u 1978. godini iznosio je 54,0%, u 1979. godini 53,4%, a u 1980. godini 51,9%.

U istim godinama učešće društvenog standarda u društvenom proizvodu manje-više stagnira: u 1978. godini iznosilo je 17,1%, u 1979. godini 17,4%, a 1980. godini 16,5% (prema podacima SZDP).

[5] Razlika između društvenog proizvoda i društvene potrošnje porasla je od —3,2 u 1978. godini na —3,9 poena u 1980. godini. Uzrok tome je, u najvećoj meri, u brzom rastu privrednih investicija. Takva ocena zasnovana je na činjenici da se u nekim drugim zemljama približno istog nivoa razvijenosti i različitih političkih sistema lična potrošnja nalazi na višem nivou nego u nas. Na primer, u Italiji iznosi 65%, Francuskoj 60%, Danskoj 61%, Grčkoj 69%, Mađarskoj, Poljskoj i Rumuniji oko 54% itd. Slično je i sa udelom društvenog standarda, za koji je, iz metodoloških razloga, teško izvršiti tačna upoređenja (prema: „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu, Savezni zavod za društveno planiranje, Savezna zajednica za poslove cena, Beograd, mart 1981).

Digitized by Google

cija, često iznad nacionalnog dohotka. Otuda bi trebalo detaljnije analizirati ponašanje svih subjekata, od osnovne organizacije udruženog rada do Federacije, koji, bilo neposredno bilo posredno, donose investicione odluke. I bez dublje analize može se zaključiti da su, po pravilu, svi investiciono orijentisani: počev od radnog kolektiva koji smatra da će akutne probleme najsigurnije rešiti putem novih investicija i njima obezbediti veći dohodak, lične dohotke i viši životni standard, a ne porastom produktivnosti rada, udruživanjem ili uvođenjem više smena, preko opštine i regije, koje svoj razvitak vide u novim kapacitetima, do republike i pokrajine, kod kojih je ista težnja posebno pojačana njihovom novom pozicijom krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.

2. Lični dohoci

Učešće ličnih dohodaka u strukturi ukupnih primanja stanovništva u poslednjim godinama stalno opada, što znači da se smanjuje njihov uticaj na formiranje ukupne kupovne moći stanovništva.[6] Tome treba dodati činjenicu da su se u poslednje vreme lični dohoci uvećavali mahom po osnovu nove zaposlenosti, da ih karakteriše visok stepen inflacioniranosti i da u realnom izrazu u poslednjih pet godina uglavnom stagniraju.

U celom prethodnom petogodištu ostvaren je simboličan prosečan godišnji porast realnih ličnih dohodaka (0,7%), što se nepovoljno odrazilo na životni standard radnikâ, posebno onih koji žive isključivo od ličnog dohotka iz redovnog radnog odnosa. U prvim mesecima 1981. godine nastavljena je tendencija opadanja realnih ličnih dohodaka, karakteristična za 1980. godinu.[7]

U periodu od 1976. do 1980. godine ostvarena su različita kretanja realnih ličnih dohodaka i produktivnosti rada, koja pokazuju da nije postignut ni očekivani porast niti potreban stepen međusobne usklađenosti ova dva indikatora. Dok je bilo planirano da realni lični dohoci rastu po prosečnoj godišnjoj stopi od

[6] Na osnovu podataka Službe društvenog knjigovodstva o novčanim primanjima i davanjima stanovništva koji su objavljivani do 1979. godine proizlazi gornja konstatacija. Za 1980. godinu, s obzirom da se ovi podaci više ne objavljuju, ne mogu se dati uporedivi podaci, ali neki drugi indikatori (udeo sredstava po izvorima u finalnoj tražnji stanovništva) koje je objavio Savezni zavod za društveno planiranje posredno ukazuju na nastavak pomenute tendencije i u 1980. godini.

[7] Ako se posmatra mesečna dinamika kretanja ličnih dohodaka, vidi se da u poslednjem kvartalu 1980. godine dolazi do zaustavljanja pada realnih ličnih dohodaka, jer tada rast troškova života, koji je u prethodnim kvartalima znatno premašao rast nominalnih ličnih dohodaka, zaostaje u prvim mesecima ove godine — mesečni rast nominalnih ličnih dohodaka brži je od rasta troškova života (videti detaljnije: „Privredna kretanja Jugoslavije", EIPF, Ljubljana, april 1981).

Digitized by Google

3,5%, oni su porasli za manje od 1%, a produktivnost rada, umesto prosečnog godišnjeg rasta od 3,9%, ostvarila je rast od samo 2,2%.[8]

Dalji ubrzani rast cena proizvođačâ i cena na malo, kao i znatno povećanje troškova poslovanja, izaziva različite posledice po sve domene ekonomske aktivnosti, a to je neminovno moralo nepovoljno uticati i na politiku stabilnog rasta životnog standarda.[9] Tome treba dodati da je u jednom broju organizacija udruženog rada zbog iskazanih gubitaka otežana redovna isplata ličnih dohodaka.[10] Isto tako, stanovništvo je često prezaduženo otplatama potrošačkih kredita ,a ima i pojava da se, u nedostatku potrebnih sredstava, raspisuju razni samodoprinosi kako bi se investicione ambicije u nekim sredinama po svaku cenu ostvarile.[11] Sve to zajedno govori o znatnijem padu realne kupovne moći ličnih dohodaka od onog koji je objektivno u stanju da iskaže zvanična statistika.

Dok se u periodu od 1976. do 1980. godine ostvarivao brži rast nominalnih ličnih dohodaka u vanprivredi, dotle je ostvaren rast ličnih dohodaka u poslednje dve godine brži u privredi. U 1980. godini, uz prosečan pad realnih ličnih dohodaka od 8%, koliko je iznosio i pad u privredi, lični dohoci u vanprivredi su realno opali nešto više (za 9%).

Podaci o razlikama u nivoima nominalnih ličnih dohodaka po oblastima govore da je u poslednjih pet godina raspon između najnižeg i najvišeg nivoa, u odnosu na prosečan, bio vrlo širok. Kretao se od +30% (finansijske i druge usluge) do —16% (ugostiteljstvo i turizam).[12]

O istoj tendenciji govore i podaci o međugranskom rasponu između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka po zaposlenom. Naime, od 1971. do 1975. godine postojala je tendencija sužavanja rasponâ u ličnim dohocima između grane s najnižim (tekstilna industrija) i grane s najvišim prosečnim ličnim dohotkom (projektovanje i

---

[8] Prema podacima Saveznog zavoda za društveno planiranje.

[9] Prema podacima Službe društvenog knjigovodstva („Finansijski rezultati poslovanja OOUR iz oblasti privrede — prema završnim računima", Beograd, april 1981), ukupno utrošena sredstva su 1980. u odnosu na 1979. godinu porasla za 39%, u okviru čega je rast sirovina, repromaterijala i energije iznosio čak 43,8%.

[10] Od ukupnog broja radnih organizacija iz oblasti privrede koje su podnele završne račune za 1980. godinu 5,5% je iskazalo gubitke sa preko 300 hiljada zaposlenih. Ukupni gubici u privredi viši su u 1980. u odnosu na 1979. godinu za 9%. U društvenim delatnostima gubici su porasli za 16,2%, a broj zaposlenih u organizacijama sa gubicima iznosi oko 48 hiljada ili 6,6% od ukupnog broja zaposlenih u tim delatnostima (prema podacima SDK).

[11] Samodoprinosi su, na primer, u 1980. godini iznosili 11.048 mil. dinara ili 4% od ukupnog mesečnog fonda ličnih dohodaka iz redovnog odnosa u društvenom sektoru. Inače, oni su se u 1980. godini u odnosu na prethodnu godinu povećali za 45%, a u nekim republikama i pokrajinama čak i do 91% (Kosovo) i 66% (Hrvatska) (prema analizi „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja stabilizacije", str. 8).

[12] U periodu 1971. do 1975. godine raspon se kretao od +23% do —13%.

Digitized by Google

privredne komore), kada je ovaj raspon iznosio 1:1,90, dok se u sledeće tri godine stalno širio i u 1978. godini dostigao 1:2,60 (proizvodnja gotovih tekstilnih proizvoda i cevovodni transport), od kada se postepeno sužava. U 1978. godini je iznosio 1:2,45, a u 1979. godini 1:2,35. Mada sužen, postojeći raspon je i dalje, za naše uslove, izrazito visok.[13]

Još uvek relativno velik broj zaposlenih prima niske lične dohotke, koji često, ukoliko su jedini izvor prihodâ i kada je niska zaposlenost u porodici, nisu u stanju da u uslovima sadašnjih kretanja cena i troškova života podmire potrebe minimalnog životnog standarda takvih porodica. U septembru 1980. godine 6,8% od ukupnog broja zaposlenih ili oko 350 hiljada radnika primilo je lični dohodak ispod 4.000 dinara.[14] Najveći broj ovih radnika zaposlen je u granama industrije u kojima su teški uslovi rada: tekstilnoj, proizvodnji nemetala, kožne obuće i galanterije, zatim u poljoprivrednoj proizvodnji, građevinarstvu i nekim vrstama ličnih usluga u zanatstvu.

Velike razlike u ličnim dohocima između grana i grupacija, međutim, nisu proizašle iz razlika u rezultatima rada, doprinosa i kreativnosti, već se u prvom redu radi o povoljnijim uslovima u primarnoj raspodeli, monopolskom položaju i drugim faktorima spoljne prirode koji dovode određene grane u privilegovan položaj.[15]

Nasuprot tendenciji širenja rasponâ ličnih dohodaka između grana, grupacija i delatnosti, jača proces koncentracije ličnih dohodaka u takozvanim srednjim intervalnim grupama. Tako je u septembru 1980. godine ličnih dohodaka između 5.000 i 8.000 dinara primilo oko 45,3% od ukupnog broja zaposlenih.[16] Na istu pojavu ukazuje i takozvani agregatni koeficijent koncentracije, koji se od 1964. godine do danas stalno smanjuje. Dok je 1964. godine iznosio 19,7, 1969. godine 17,4, 1974. godine 16,2 i 1978. godine 15,6, dotle u 1980. godini iznosi samo 14,7.[17]

Do izraženije koncentracije zaposlenih oko prosečnih ličnih dohodaka došlo je u prošloj godini u granama sa višim prosečnim nivoom ostvarenih ličnih dohodaka, što je posledica politike ograničavanja rasta ličnih dohodaka u tim delatnostima. U granama sa nižim prosečnim nivoom ličnih dohodaka agregatni koeficijenti ne-

[13] Odnos zarada u tekstilnoj industriji i preradi nafte, na primer, u 1978. godini u Italiji iznosio je 1 : 1,57, u Velikoj Britaniji 1 : 1,46, u Švedskoj 1 : 1,23.

[14] Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku.

[15] Videćemo kasnije da su, po pravilu, u onim granama gde radnici ostvaruju visoke lične dohotke, visoka izdvajanja za zajedničku potrošnju po radniku pre svega rezultat delovanja pomenutih činilaca.

[16] „Saopštenje" SZS, 1981.

[17] Ovaj koeficijent pokazuje koliko bi procenata od ukupnog fonda ličnih dohodaka moglo da se rasporedi da bi svi zaposleni ostvarili isti prosečni lični dohodak. Tako, što je ovaj koeficijent niži, to su tendencije ujednačavanja ličnih dohodaka sve izraženije (podaci iz analize „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta ostvarivanja politike stabilizacije", str. 23).

Digitized by Google

jednakosti ostali su skoro nepromenjeni u odnosu na raniji period i već godinama se kreću između 14. i 15.

O tendenciji jačanja uravnilovke u ličnim dohocima svedoče i podaci o rasporedu organizacija udruženog rada prema rasponu između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka. U 1980. godini skoro u dve trećine od ukupnog broja organizacija udruženog rada raspon između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka kretao se od 1 do 3, a u više od jedne četvrtine od 1 do 2.[18]

U proteklih pet godina ostvarena su neujednačena kretanja kako nominalnih tako i realnih ličnih dohodaka po republikama i pokrajinama, što je jače izraženo u poslednje dve godine, kada je razlika između najnižeg i najvišeg porasta nominalnih ličnih dohodaka iznosila 8 indeksnih poena.[19]

Kod realnih ličnih dohodaka ove razlike su nešto niže nego kod nominalnih, s ozbirom na različit odnos rasta između nominalnih ličnih dohodaka i troškova života po republikama i pokrajinama. Razlika se u proteklih pet godina načešće formirala na nivou od 6 poena. Najmanja je bila 1979. godine, kada je iznosila svega 3 poena. U 1980. godini najviše su opali realni lični dohoci u Sloveniji i na užem području Srbije (za 9%), a najmanje u Crnoj Gori (za 3%).[20]

3. Cene na malo i troškovi života

U 1980. godini izrazito je ubrzan rast cena i troškova života. Cene su u toj godini rasle skoro dvostruko brže nego što je iznosio prosečan godišnji rast u periodu 1976. do 1980. godine.[21]

Čitava poslednja decenija u nas obeležena je intenzivnim rastom cena i troškova života. U proteklih deset godina, naime, prosečna godišnja stopa rasta cena i troškova života približavala se ili

---

[18] „Saopštenje" SZS br. 28 od 30. januara 1981.

[19] Godine 1976, na primer, iznosila je upola manje, to jest 4 poena.

[20] Regionalne razlike realnih ličnih dohodaka i lične potrošnje blaže su, međutim, od razlika u razvijenosti i efikasnosti proizvodnih snaga po republikama i pokrajinama. Tako, na primer, dok je u 1979. godini razlika u realnim ličnim dohocima po uslovnom radnika između republika i pokrajina iznosila 32 poena (Kosovo i Slovenija), dotle je razlika u društvenom proizvodu po stanovniku iznosila čak 269 poena (prema analizi „Aktuelna pitanja životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", str. 19).

[21] Cene proizvođačâ industrijskih proizvoda u 1980. u odnosu na 1979. godinu porasle su za 27,3%, a u periodu 1976. do 1980. godine prosečan godišnji rast je iznosio 12,6%; cene proizvođačâ poljoprivrednih proizvoda porasle su u 1980. godini za 34,2%, a u poslednjih pet godina prosečan godišnji rast je iznosio 19,2%; usluge su u 1980. godini porasle za 22,7%, dok je prosečan godišnji rast u celom poslednjem petogodištu bio 16,9%; cene na malo su u 1980. godini bile više za 30,4%, dok je u celom periodu 1976. do 1980. godine prosečan godišnji rast iznosio 17,4%, a troškovi života u 1980. godini porasli su za 30,3% prema prosečnom godišnjem rastu u poslednjem petogodištu od 18,1% (prema podacima SZS).

Digitized by Google

premašivala iznos od 20%.[22] Inflacija, tako, ne samo da je visoka, već predstavlja i dugotrajno obeležje našeg privrednog razvoja.[23]

Vrlo izražen i regionalno neujednačen rast cena i troškova života izraz je višegodišnjih kumuliranih problema s kojima se suočava naša ekonomija. On proizlazi pre svega iz strukturne neusklađenosti naše privrede i njene visoke uvozne zavisnosti. Stalni izvori inflatornih kretanja nalaze se i u nedovoljnoj ponudi na pojedinim sektorima, visokom rastu uvoznih cena i nedostatku sirovina, repromaterijala i opreme. Mada su mere tekuće ekonomske politike, koje su imale za cilj zaustavljanje prekomerne potrošnje, vođene relativno uspešno (prvenstveno na sektoru ličnih dohodaka), ipak se delovalo na »kratak dah«, odnosno uspelo se samo sa privremenim zaustavljanjem negativnih trendova. Uravnoteženje ponude i tražnje vršeno je na visokom nivou cena, ali ni tako visok porast cena nije na nekim sektorima stvorio očekivane pretpostavke za buduća stabilnija kretanja.

Izostanak razrade kriterijuma i politike strogo selektivnog pomeranja cena po izvršenoj devalvaciji dinara samo je dao nov impuls i onako pojačanom rastu cena. Prisustvo elemenata takozvane »troškovne inflacije« od tada do danas već je potpuno neutralisalo pozitivne efekte devalvacije. Jačanje činilaca takve inflacije vidi se kroz podatak o bržem rastu cena proizvođačâ od cena na malo koje je bilo karakteristično u 1980. i na početku 1981. godine.

Poremećaji u funkcionisanju deviznog sistema doveli su do kidanja dugogodišnjih poslovnih kontakta, neizvesnosti već zaključenih poslova i promene pozicija pojedinih proizvođača »preko noći«. U takvim uslovima elemenat cena stalno igra presudnu ulogu u rastu dohotka, a potiskuje se značaj kvalitativnih elemenata privređivanja. U cene se ugrađuju razvojne komponente i nerealne investicione ambicije, što sve zajedno dalje pokreće novi lanac cena.

U sve ove i neke druge nepovoljne okolnosti, među kojima je i dobar deo objektivnih, izostala je društveno organizovana akcija za prelazak na pravovremenu primenu Zakona o osnovama sistema i društvenoj kontroli cena.

Cene i troškovi života doživljavaju pravu »eksploziju« u prvim mesecima 1981. godine. U prva tri meseca 1981. godine, u poređenju s istim periodom prethodne godine, cene proizvođačâ industrijskih proizvoda porasle su za 47,7%.[24] U isto vreme cene na malo su porasle za 47,2%, a troškovi života za 40,7%.[25]

---

[22] U periodu od 1975. do 1979. godine od zemalja zapadne Evrope troškovi su brže rasli jedino u Španiji, a u Italiji i Grčkoj su bili na približno istom nivou kao i u nas. U 1980. godini (za šest meseci) porast troškova života je najizraženiji u Jugoslaviji („Bulletin of Labour Statistics" — ILO, Geneve, 1980).

[23] Od 1960. godine do danas stopa inflacije, s manjim ili većim godišnjim oscilacijama, nije se spustila ispod nivoa od 15%.

[24] „Saopštenje" SZS br. 80 od 2. aprila 1981.

[25] „Saopštenje" SZS br. 78 od 2. aprila 1981.

Digitized by Google

U martu 1981, u odnosu na decembar 1980. godine, cene proizvođačâ industrijskih proizvoda bile su više za 16,1%, cene na malo za 15,8%, a troškovi života za 13,8%.[26]

Povećanje cena i troškova života, vremenski i regionalno neujednačeno i izuzetno visoko, nepovoljno se odražava na životni standard, posebno radnika koji ostvaruju niske lične dohotke, porodica sa većim brojem članova i malim brojem zaposlenih, a koje žive isključivo od ličnog dohotka. Visok rast troškova ishrane, koji su dominantna stavka u ukupnim troškovima života, posebno kod porodica s niskim primanjima, još više otežava stanje kod ovih kategorija stanovništva.[27]

U 1980. godini visoko su porasli i troškovi za ogrev i osvetljenje (za 47,5% u odnosu na prethodnu godinu), što, imajući u vidu i visok rast troškova ishrane, govori da su najbrže rasli troškovi za podmirivanje egzistencijalnih potreba.

Brz rast cena proizvoda namenjenih ishrani dovodi do konstantnog porasta udela ove grupe troškova u formiranju ukupnog indeksa troškova života. Dok je u 1976. godini taj udeo iznosio 51%, u 1980. čini skoro 59%. Raste i relativan udeo troškova za ogrev i osvetljenje, pokućstvo, a opada učešće troškova za duvan i piće, dok ostali (odeća i obuća, stan, higijena i zdravlje, kultura i razonoda) zadržavaju isti odnos prema ukupnom porastu troškova života.

Pomenutim nepovoljnim kretanjima troškova života treba dodati i pojave neredovnog snabdevanja tržišta robom široke potrošnje, pre svega prehrambenim artiklima, koje se ispoljavaju u čestim nestašicama pojedinih vitalnih poljoprivredno-prehrambenih i nekih drugih proizvoda (šećer, ulje, meso, maslac, kafa, južno voće, prašak za pranje rublja i slično), što vrši dodatni nepovoljni uticaj na životni standard i dovodi do poremećaja u porodičnom budžetu.

Već je konstatovano da se visok rast troškova života, posebno onih grupa koje ulaze u red egzistencijalnih i, po pravilu, neelastičnih posebno nepovoljno odražava na životni standard porodica i domaćinstava s niskim prihodima. Ova domaćinstva, koja su najčešće bez ušteđevina, a opterećena zajmovima i kreditima, teško mogu pokriti stalna poskupljenja ili eventualno promeniti i ovako nerazvijenu strukturu svoje potrošnje. Neke računice za prošlu godinu, na primer, pokazale su da ova domaćinstva nisu bila u stanju da, po osnovu prošlogodišnjeg porasta ličnih dohodaka, kao osnovnog izvora svojih prihoda, nadoknade rast troškova života

[26] „Saopštenje" SZS br. 78/1981.

[27] Kod anketiranih četvoročlanih radničkih porodica u prvoj polovini 1980. godine, kod onih s „niskim" prihodima (do 7.000 dinara) ishrana je u strukturi ukupnih rashoda učestvovala skoro sa 48%, kod „srednjih" (od 10.000 do 13.000) sa 36%, a kod „visokih" (preko 25.000 dinara) sa svega 23% („Saopštenje" SZS br. 354 od 23. decembra 1980).

Digitized by Google

proizvoda koji čine njihovu strukturu potrošnje. Uspeli su da ukupne narasle troškove života kompenzuju sa samo 40%.[28]

4. Lična potrošnja

Ukupna društveno-ekonomska zbivanja i mere preduzete u proteklom periodu odrazile su se kako na formiranje tako i na upotrebu sredstava namenjenih ličnoj potrošnji.

U poslednjih pet godina prosečni mesečni prihodi četvoročlanih radničkih porodica realno su se povećavali godišnje za oko 1,9%.[29] U prvoj polovini 1980. godine raspoloživa sredstva domaćinstava, koja čine prihodi, uštede, krediti i zajmovi, nominalno su bila viša za 16% ili realno niža za 8% u odnosu na isti period 1979. godine.

U prihodima radničkih porodica dominiraju lični dohoci, i to oni iz redovnog radnog odnosa (udeo ove vrste prihodâ u odnosu na ukupna raspoloživa sredstva iznosi 88%). U 1980. godini smanjen je udeo prihodâ od ušteda, kreditâ i zajmova.

Najveću stavku u upotrebljenim sredstvima čine izdaci za nabavku roba i usluga lične potrošnje, koji su u prvom polugodištu 1980. godine iznosili 73%. U ovoj godini oni su bili na relativno najnižem nivou u strukturi ukupno upotrebljenih sredstava za svih pet posmatranih godina.[30] Porastao je udeo rashoda namenjenih otplati kredita (na 12,4%).[31]

U okviru ukupnih rashoda najveći izdaci su za ishranu, koji u posmatranom periodu čine oko 40% ukupnih rashoda. U periodu 1971—1975. godine nalazili su se na znatno nižem nivou: njihov udeo je, u odnosu na ukupne rashode, iznosio od 30,0% do najviše 32,5%. Ovako visok porast udela sredstava za ishranu u ukupnim rashodima u 1980. godini prouzrokovan je izrazito visokim porastom cena prehrambenih proizvoda. Porast udela troškova ishrane u strukturi ukupnih troškova života ujedno ukazuje da dolazi do pada kvaliteta životnog standarda, jer, što je veće učešće ovih izdataka u ukupnim izdacima, to je »kvalitet života« na nižem stepenu. Relativno veće učešće u posmatranih pet godina, u odnosu na prethodno petogodište, imali su i izdaci za stanovanje (sa 12% porasli su na preko 16%), što takođe ide u prilog oceni da je manevarski prostor u trošenju sredstava, sem za one najvitalnije potrebe, u ovom periodu bitno sužen.

Za analizu lične potrošnje i životnog standarda od posebnog su značaja i podaci o potrošnji domaćinstava prema visini mesečnih prihoda. Ovi podaci, u stvari, ukazuju na razlike u strukturi potrošnje zavisno od ekonomske snage pojedinih grupa do-

[28] Prema analizi „Aktuelni problemi životnog standarda sa stanovišta sprovođenja politike stabilizacije", str. 30.
[29] Prema podacima SZS.
[30] Prema podacima SZS o prihodima i rashodima četvoročlanih radničkih domaćinstava.
[31] Isto.

Digitized by Google

maćinstava. Kada se uporede nivoi prihodâ i rashodâ domaćinstava s najnižim i najvišim prihodima, dobijaju se znatne razlike, koje se globalno kreću u odnosu 1:4,7. Te su razlike najniže za ishranu, a najveće kod takozvanih ostalih rashoda (izdaci za obrazovanje, kulturu, razonodu).

Kod domaćinstava s najnižim prihodima izdaci za ishranu čine blizu 50% svih rashoda, a kod domaćinstava s najvišim prihodima na ove potrebe odlazi manje od 29%. Bez obzira na visinu prihoda najujednačeniji su izdaci za stanovanje — skoro za sve grupe prihoda iznose oko 16 ili 17%, s tim što su kod domaćinstava s nižim prihodima po članu čak nešto i viši. Na takozvane ostale rashode najmanje troše domaćinstva s najnižim prihodima, a sa porastom prihoda po članu domaćinstva raste i udeo rashoda za ove svrhe.

5. Zajednička potrošnja u organizacijama udruženog rada

Sredstva zajedničke potrošnje imaju veliki značaj za materijalni položaj i životni standard radnikâ.

U poslednjih pet godina, uz dinamičan i relativno neujednačen rast čistog dohotka, sporiji rast ličnih dohodaka u odnosu na čist dohodak u svim godinama, osim 1976. godine, sredstva za zajedničku potrošnju su različito rasla: u 1976. u odnosu na 1975. godinu su stagnirala; u 1977. i 1978. godini ostvarila su vrlo dinamičan rast (od 53% i 45%), da bi se rast u 1979. i 1980. godini nešto smirio (iznosio je 37%, odnosno 35%).[32] Pri tome u periodu 1977. do 1979. godine ova sredstva su rasla brže od sredstava za lične dohotke, dok je u 1980. godini rast bio skoro ujednačen. U raspoređivanju čistog dohotka najveći porast beleže sredstva izdvojena za proširenje materijalne osnove rada i rezervi. Tako su u 1980. u odnosu na 1979. godinu porasla čak za 77% (u 1977. i 1979. godini rast je iznosio 44%, a u 1978. godini 24%).

Iz podataka se vidi da se znatan deo čistog dohotka usmerava za podmirivanje zajedničkih potreba. Naime, u periodu od 1976. do 1980. godine konstantno opada udeo ličnih dohodaka u čistom dohotku, a raste udeo sredstava za zajedničku potrošnju. Najdinamičnije, međutim, u posmatranom periodu raste udeo sredstava za materijalnu osnovu rada i rezerve, koji je 1980. godine došao na nivo od 20%, što je za 5 poena više nego u 1979. godini.[33]

Od ukupno izdvojenih sredstava za zajedničku potrošnju u 1980. godini, sredstva za stambene potrebe su rasla daleko brže od sredstava za druge namene. Naime, dok je u periodu 1977—1979.

---

[32] Prema podacima SDK o finansijskim rezultatima poslovanja OOUR-a iz oblasti privrede po završnim računima.

[33] Finansijski rezultati poslovanja OOUR-a iz oblasti privrede u 1980. godini — prema podacima iz završnih računa SDK, Beograd, april 1981.

Digitized by Google

godine taj odnos bio relativno ujednačen, u 1980. godini sredstva za stambenu izgradnju porasla su za 44%, što je za 12,4 indeksnih poena više od rasta predviđenog Rezolucijom za 1980. godinu, dok je rast sredstava za ostale namene iznosio 26,4%.[34]

Postoje znatne razlike u visini izdvojenih sredstava zajedničke potrošnje po zaposlenom između pojedinih oblasti i grana privrede i one su znatno veće od razlika u ličnim dohocima. U 1979. godini razlike između grane sa najvišim i grane sa najnižim iznosom kretale su se u rasponu od 1,00 prema 4,83. U pojedinim granama izdvojeni mesečni iznos sredstava za zajedničku potrošnju bio je jednak prosečnom mesečnom ličnom dohotku drugih grana.

Ukupno utrošena sredstva zajedničke potrošnje u 1979. godini veća su za 32% od utrošenih sredstava za ove namene u prethodnoj godini.[35] Sredstva za stambenu izgradnju, koja čine najveći udeo u ukupno izdvojenim sredstvima zajedničke potrošnje (53,6%), imaju i najvišu stopu rasta: 40,4%.[36] U okviru ovih sredstava izrazito visok rast beleže sredstva za stambenu izgradnju u svojini građana: 50,2%.[37] Najveći deo sredstava zajedničke potrošnje utrošen je zatim na takozvane ostale potrebe (19,9%), za regres za godišnji odmor (13,2%) i za ishranu radnika (9,9%).[38]

Podaci o ukupno utrošenim sredstvima zajedničke potrošnje po zaposlenom i za pojedine namene, izuzev sredstava za stambenu izgradnju i takozvane ostale namene, pokazuju da je privreda bila u nepovoljnijem položaju i da su razlike između privrede i vanprivrede izraženije u 1979. nego u 1978. godini. Imajući u vidu i razlike u ličnim dohocima između ove dve oblasti, očigledno je da je nivo zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba radnika zaposlenih u većini privrednih delatnosti niži od zaposlenih u vanprivredi.

[34] Isto.
[35] Prema podacima SDK.
[36] Isto.
[37] Isto.
[38] Isto.

Digitized by Google

Radovan Pavlovski

Sta može poezija?

Šta može poezija? — lepo pitanje ove lepe zemlje i naroda. Poezija je ovde imala i imaće večnu moć: kako priroda i čovek, kao deo prirode, da budu deo večnosti, deo poezije, a Struga da bude grad poezije sa svojim kosmopolitskim stanovnicima, pesnicima iz svih zemalja sveta; da sunce bude na zemlji. To je, eto, jedna od magičnih moći poezije. Pitanje je to srca i uma, ruku i kreacije. I vredi da se ceo život posveti poeziji, da bi pesnik mogao da dâ stvaralački odgovor kroz svoje delo: *šta može poezija?* Poezija odgovara jednom od najdubljih ljudskih istina — svojim postojanjem i, čini mi se, u raznim vremenima na raznim raskrsnicama, ne samo što je razmnožavala svoje forme i oblike, već ima moć da svetli kao žiža Duha, da izvire kao večni nepresušni izvor, da sija kao zvezda i u najtamnijim noćima. Znamo šta može poezija: da podigne visoko glas slobode, borbe i pravde, da pokrene sve instrumente kulture, da probudi energiju naroda u borbi protiv tiranije, kao pesma Lorke, Racina, Kovačića, Nerude...

Na raskrsnici sveta, sa četiri strane sveta, pesnik je u centru, zrači, emanira svetlost reči. Poezija je velika snaga. Ona često može da uradi ono što ne može njen porobljeni narod, da bude slobodna i moćna pesma. Ona sadrži, nosi i omogućava prirodno pravo svakom slobodnom čoveku — da živi u sebi, sa svetom, kao

Digitized by Google

ravnopravni građanin. Za koga poezija može da bude nemoćna? Poezija je nemoćna i nejaka kao dete pred grubim destruktivnim snagama, koje, kao takve, egzistiraju u svesti neprijateljâ poezije. Ali, taj nejaki momak ili devojka rastu, pevaju svoju pesmu, kojom natkriljuju predrasude, zablude njihove statične svesti. Pomenuh reč »neprijatelji poezije«. Da. Njih je bilo i biće u svakom društvu, u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, u svakoj idejno-ekonomsko-političkoj konfrontaciji. U svakoj nacionalnoj literaturi na svetu, čini mi se, i danas, egzistira otvoreni ili prikriveni Dantes. Takve pogibeljne trougaonike odisejski i mudro prevazilazi poezija: od vremena papirusa pa sve do elektronike i laserskog svetla, najpreglednije je vidno polje poezije. Zašto? Zato što su u mozaiku svetske kulture, sa svakog područja, iz svakog naroda, preko njegovih tradicija i duhovnih transponovanja u vreme i prostor, umetnosti uvek zračile najdubljom istinom naroda. I odatle dolazi velika potreba narodâ da opšte među sobom, da obogaćuju duhovni metabolizam kroz svoju najdublju istinu — kroz umetnosti, u kojima se poezija, koja je po svojoj prirodi jedna od najvećih sinteza, javlja kao kraljica, a i kao velika učiteljica života, zato što dolazi iz najskrivenijih i najtajanstvenijih pora života. Poezija otkriva tajne, ali, isto tako, svojom privlačnom tajanstvenošću, stvara i nove.

Poezija je dijalektička pojava i u sklopu dijalektičkih protivurečnosti kreće se od evolucije ka revoluciji, ali njena funkcija i sudbina njenih nosilaca bitno se ne menja. Na zemlji podjednako uspevaju i krompir i atomske bombe. Večna su traganja. Genetski odgovor o moći ili nemoći poezije sadrži sama poezija. Poezija ima svoja iskustva, svoje žrtve i hodočasnike. I politika ima svoja iskustva. Politika ima svoje sankcije. Poezija nema svojih sankcija. Pravi pesnik, kao, na primer, Bodler, nije hteo ni da brani svoju poeziju; Rembo je ostavio zagonetku; pesnik bi, sa svojom biološkom neotpornošću i smrtnošću, čak i sam napao poeziju. Poezija nosi na svojim plećima i one krize sveta koje nisu njene krize. Poezija opšti sa večnošću, u poeziju su utkane milenijumske kulture i civilizacije. Večnost ne sadrži konačnost i ne daje konačni odgovor. Isto je i sa poezijom. Učinak poezije dosiže u budućnost. Poezija i sloboda imaju i svoje neprijatelje. Poezija i sloboda ne podnose mrak. I zato su često, iz mračnih busija, bile uzimane na nišan. Pesnik i poezija znaju da je nosilac večnosti narod. Poezija otkriva skrivene duhovne snage naroda. To može poezija. I da se pobuni protiv sudbine, protiv sebičnih i mračnih bogova, protiv škrtosti materijalizovanog vremena i da iz pepela, kao Feniks, vaskrsne vatrenu pticu poezije, da uspostavi vezu i komunikaciju između vidljivog i nevidljivog, da ima sva vremena, a da nema ni jedno vreme za sebe, već samo ključ zvezde večnosti. Eto, to može poezija.

Uslovi za javljanje i cvetanje poezije u svetu i danas nisu podjednaki: ni ekonomski, ni politički ni ideološki. Da ne zaboravimo jednu staru istinu. Poezija je delo jedinke bilo kog naroda. Njegov unutrašnji život je tako genetski organizovan da često,

Digitized by Google

i bez istorijskih uslova, pesnik emanira, otkriva snage naroda, njihovu lepotu, koja je i mera opstanka. Prava poezija je udar munje, grom, večna selidba, energija slobodnog atoma nevidljivog, osvojen i opevan prostor, ona je čin večnog stvaranja, ona je ljubav i velika plodnost. Reč u pesmi je oslobođena energija. Mikelanđelov rob samo što se nije raspukao od energije. Ona je zarobljena energija. Takvu oslobodilačku energiju reči pokazuju svi narodi u svojoj borbi za prirodno mesto pod suncem. Pozitivna poezija (ne ona destruktivna, otcrtana i beživotna poezija) i politika (ne ona nenarodna i zaglupljujuća, tiranska politika) imaju dva svoja vidna polja i susreću se u dvema zajedničkim misijama međusobnog dopunjavanja, održavanja i opstanka za zajedničko dobro napretka. U takvom međusobnom dosluhu uvek vidim nadrastanje anahronizama. Velika podrška Nerude Aljendeu i njihovom narodu nije bila čin politike Nerude niti izdaja poezije. Ne. To je bila potvrda pesnikovog duga slobodi, slobodoljubivom narodu pred tragičnim činom režiranim od hunte. Istorija se često ponavlja — recidiv, kao u republikanskoj Španiji, i veliki grč: Lorka i Španija, Alberti i Španija, Neruda i Čile. Nikakvi hici, nikakvi tirani ne mogu da ućutkaju pesmu, njenu moć. *Šta može poezija?* Poezija Makedonije u XX veku ruši zablude i laži koje su se vekovima nagomilavale na njenom nacionalnom biću, a to je prvi element poezije — da bude slobodna i odmah prepoznatljiva u svetu. A kao takva, ta poezija je i u najtežim istorijskim uslovima postojala: slobodna. Svaka ispevana pesma je izvojevana sloboda.

Hteo bih nešto da kažem o nemoći vremena da živi sa poezijom. Mislim da je to aktualno danas. Svet poezije komplikuju i mistifikuju oni društveni slojevi koji su se otuđili od sebe i koji su se našli u raskoraku između materijalnih i duhovnih bogatstava; između prostora koji iskri frustracijom, agresijom, i pojave nihilističkog odnosa prema potrebi za poezijom. Tehnološki napredak nosi i proces alijenacije, otuđivanja od sopstvenog tla do neprepoznavanja sebe, a isto se i prema poeziji, koja je organski usađena kao oblik energije u život svakoga, javlja proces u ime poezije, potreba antipoezije, kao što se slično, u ime revolucije, javljaju antirevolucionarne regresivne snage. Smatram da su to dve tendencije, konstantno opasne, jer pothranjuju destruktivne snage, snage koje u latentnim okolnostima mogu da poprime fašiziranje kulture, da pothranjuju procese raščovečenja, dok, pak, istinska poezija, umetnost uopšte, nosi energiju i procese očovečenja. Diogen je sa fenjerom danju tražio čoveka. Važno je znati kakvog čoveka; danas možemo laserskom svetlošću da pronađemo i zvezdu u najudaljenijoj galaksiji; problem pronalaženja igle u stogu sena odavno je rešen.

Želeo sam da kažem da istinska poezija mora da proizlazi iz dobrog tla, da potiče od pravog čoveka. Istina je, kao i sama poezija, ekstatična, ona je u kretanju i funkcionalna je. Reč iz bilo kog nacionalnog rečnika je samo mrtav znak, ali u pesmi veoma živ član u velikoj kući poezije sveta. Pravi pesnici to znaju. Poezija

Digitized by Google

otkriva i nepravdu prema sebi, ali se ne žali. Za nju je irelevantna i beznačajna korelacija: »veliki« i »mali« narodi i, isto tako, kulture, poezije... Kada je reč o jednom takvom neizbežnom komparativnom sagledavanju, saplićemo se o isti kamen. A taj se kamen teško odstranjuje sa puta, nekako se preskače. Ali ja mislim da kamenje raste. Taj kamen simbolizuje ekonomski potencijal moćnih i pravo takvih na ekspanziju i eksploataciju i želju da se asimiliraju prostori kao svoji. Poezija, za veliko čudo, razbija takve istorijske okamenjenosti i pravi korak: da se poezija i kultura malih naroda otkrivaju i da budu bliske velikim kulturama i narodima. Kultura i poezija istorijski osiromašivanih naroda bila je nepoznata, bila je eliminirana iz kolektivne svesti čovečanstva, zato što se naturao neprirodni status i hegemonija velikih imperijskih kultura, sve je išlo ka mičurinskom kalemljenju na svoju sortu, koja na taj način i samu sebe potkopava i postaje erozivna. Moćna je ona poezija koja ujedinjuje svet, koja integriše čovekove vrednosti i u svom večnom prostiranju ostavlja otvoreni prostor u tablicama elemenata, kao Mendeljejev: za nova otkrića, za nove pojave, nove zvezde.

Ekstremno je glorifikovati norme: »snažna pesma«, »slaba pesma«. Pesma, kao unutrašnji otisak duha, nosi svoj senzibilitet, ima — neka mi bude dozvoljeno malo šale — i slabih i jakih mesta; ona čak, kao takva, prerađuje kao što to radi večnost, a ona druga iluzija, o jakoj, natprirodnoj pesmi, vodi fikciji i eroziji. Poezija je moćna jer je nešto više od samog pojma »jaka«, »slaba«, »dobra«, »loša«, jer je nešto više od života, nešto više od ružne realnosti — ona je umetnost, nova realnost; ona je živa u barometru ižvota, koja se diže i spušta zavisno od strujâ, strasti i stvaralačke temperature. Ona je delo snažne strane Duha. Ima vremena za sve. Ima vremena da isteku i velike iluzije. Jedna od njih može da bude, na primer, da se misli da je reč istrošena, da su poznate, književno-istorijski proučene i pročitane sve poetike. To nije tako. Evo zašto. I najrečitija reč, reč i sa najvećom društvenom podrškom i sa naduvavanjem veštačkog kiseonika, ta reč, ukoliko nema autentične umetničke snage, izduvaće se, prsnuće kao mehur. Tu ne može da pomogne nikakva muza, nikakvo književno priznanje. Bodler, od koga Rembo, vremenski veoma blizu, realizuje jednu poetiku za sva vremena, otkrio je da u pesniku treba da peva »rečnik prirode«. Želeo sam da kažem da bi i veliki rečnici velikih, razvijenih svetskih jezika, bez poezije, koja otkriva duhovnu veličinu tih jezika, bili za svet poezije mali: trgovački, diplomatski, militaristički.

Neke tendencije u savremenoj svetskoj poeziji najverovatnije su slične i inkliniraju istim anahronizmima, istim zastarelim i odživelim anahronizmima, koji se brinu da se obogate standardom fraze, pronalaženjem modelâ i modusâ, fobičnim odnosom prema svetu i pesmi, zaboravljajući da zemlje i narodi ovog našeg jedinstvenog zajedničkog vremena i ljubavi traže i velike, snažne, beskompromisne tragalačke ličnosti, za koje je ovo vreme samo fragment vezan kao uzica za skitačku obuću pesnika-skitnice kroz mo-

Digitized by Google

derna vremena. Budućnost nema šta da pokaže; svaki od nas živi u sadašnjosti, budućnost je uvek prostor onih koji dolaze za nama i koji će nas prepoznati ili ne kao svoje savremenike isključivo po pesmi, po onom delu kojim život pobeđuje smrt zato što omogućuje pesmu, zato što je pesma, poezija uvek razumljiva i nosi jednu novu upravo otkrivenu, oslobođenu realnost Duha.

Kod mnogih istorijski unesrećenih naroda i danas se stvara i širom sveta odjekuje moć njihove poezije. Velika bi nesreća bila kada bi se poezija čuvala u trezoru za sebe ili za povlašćene, ili za neke visoke slojeve, za visoke sfere duha sa atrofiranim čulima. Moć poezije proizlazi iz sinhronizovanog rada čulâ, iz zajedničkog stvaralačkog učinka, iz njene slobode da se prostire kao svetlost i da svakom podjednako pripada, i to onako kako će ona dospeti u život i kakve će impulse izazvati. Dokaz za to je Struga i njen praznični život sa svetom poezije, sa rečju koja opeva i čoveka vraća elementarnim vrednostima i najuzvišenijim mestima Duha. Doživljena i zavoljena kao sopstveni sok i vatra, poezija obično ima moć da, u izgubljenosti sveta, bude pronađena i čovekom potvrđena. Poezija, a sa njom i pesnici, prave ono što su zaboravili da učine bogovi: pri nastanku sveta nisu pobegli, već su ostali u njemu da ga opevaju i ponovo stvaraju.

(S makedonskog *K. T.*)

Digitized by Google

Dr Milan Krsmanović: Borba SKJ za marksistički koncept kulture

(„Vuk Karadžić", Beograd, 1980)

Dok se čita studija dr Milana Krsmanoviću: *Borba SKJ za marksistički koncept kulture,* neodoljivo se nameću pitanja: prvo, kako se desilo da tek sada, prvi put, dobijamo knjigu koja kompleksno i celovito razmatra koncepciju kulture koju je razradio SKJ i, drugo, kako ova studija nije izazvala veću pažnju naše političke i kulturne javnosti.

Na samom početku stiče se utisak da je autor ove knjige uložio golem napor da složen i težak istraživački predmet prezentira javnosti sa osetljivošću za specifičnosti kulture i karakter političke organizacije, organizacije kao što je SKJ. Pošto se radi o prvoj studiji ove vrste u nas, pionirskom poduhvatu, autoru je pričinjavalo posebne teškoće to što je trebalo SKJ slediti na relaciji koncepcijska opredeljenja u kulturi — društvena praksa. Zato o stvarnoj vrednosti ovog istraživanja rečito govori sámo suočavanje sa ovde prisutnim, izuzetno važnim, tematskim celinama i njihovom problematizacijom.

U prvom delu studije (»Marksističko shvatanje kulture«) dr Milan Krsmanović — polazeći od stava da je u naučnoj misli i praktičnoj čovekovoj akciji retko koja oblast ljudske delatnosti pobuđivala toliko interesovanje kao što je to oblast ljudske kulture shvaćene u najširem smislu — detaljno obrazlaže kulturu kao društveno-istorijsku realnost i praksu. Shvaćena na marksistički način, kultura je jedina u stanju, smatra autor, da čoveka i društvo iskaže u njihovom generičkom smislu, da pokaže njihovu evoluciju i revoluciju, da ih emocionalno i etički obeleži. Kao univerzalna pojava, ona sve bitne elemente objedinjuje u njihovoj punoj različitosti i tako stiže do opštečovečanske razine. Razvoj ljudske prakse stalno obogaćuje takvu kulturu, te ona postaje sve sadržajnija, ali i složenija. Iz tih razloga, po autoru, ljudska misao ispoljava poseban interes za kulturu. Otuda —

Digitized by Google

zbog različitosti ljudske prakse — i postoji mnoštvo pristupa u »viđenju« i određenju smisla i karaktera ljudske kulture.

Kad određuje pojam kulture, autor, najpre, navodi shvatanja najpoznatijih građanskih i marksističkih mislilaca. Na taj način se jasno identifikuju idealistički i marksistički pogled na svet, sa svim obeležjima koja ih čine osobenim. U tom delu daje se i pregled shvatanjâ jugoslovenskih autora, među kojima postoji uočljiva nesaglasnost. Nakon ovih uvida dr Milan Krsmanović je pokušao da oblikuje svoje shvatanje kulture. U tom shvatanju u prvi plan su stavljene materijalne i duhovne tvorevine ljudske prakse, društveni odnosi, da bi definisanje bilo zaključeno bitnim osobenostima društvenih grupacija: narodâ, nacija, klasa, partija, profesija i slično.

Pošto su u dosadašnjoj istoriji ljudskog drušva klase bile osnovni nosioci društvenog progresa, autor ističe specifičnosti klasnog obeležja svake dosadašnje kulture. Ističući moguće viđenje budućih društveno-kulturnih procesa, posebno onih koji su zasnovani na marksističkoj naučnoj misli i socijalističkoj društvenoj praksi, dr Milan Krsmanović pokazuje da je klasno oslobođenje radničke klase, sjedinjenje klasno podeljenog i otuđenog ljudskog rada, uslov i put za stvaranje besklasne humanističke kulture. Socijalističke društveno-istorijske situacije, posebno one zasnovane na socijalističkom samoupravljanju, po autorovom mišljenju, prve su realnosti za ostvarivanje istinskog progresa i humanizma u kulturi.

Kad razmatra ulogu kulture u razvoju ličnosti, autor polazi od stanovišta da se čovek ostvaruje kao jedinstveno fizičko, psihološko i intelektualno biće, kao totalan čovek u Marksovom smislu. Zanimljivo je Krsmanovićevo viđenje odnosa ideologije, politike i kulture. On ističe da je ideologija (i politika) jednog društva uvek bila i sastavni deo njegove kulture, pa ukoliko je društvo bilo progresivnije, utoliko je i njegova kultura imala naglašenije atribute progresa i humanizma. Po autorovom mišljenju, to čini stalnu sponu između ideologije, politike i kulture. U tom smislu je naglašeno marksističko shvatanje da je ideologija iskrivljena svest onda kad je građanski obeležena, pa je, zato, i kultura građanskog društva otuđena i represivna.

U delu studije pod naslovom »Marksizam i kultura« dr Milan Krsmanović ponavlja dobro poznato mišljenje o marksizmu kao epohalnoj misli o društvu i kulturi, a zatim predstavlja najbitnija Marksova i Engelsova stanovišta o kulturi, posebno o slobodi naučnog i umetničkog stvaralaštva, kao i o karakteru kritike. Potom je sažeto data još uvek aktuelna Lenjinova misao o kulturi. Ovo je jedan od minucioznih pregleda Lenjinovih stavova o najrazličitijim aspektima kulture.

U drugom delu studije dr Milan Krsmanović razmatra odnos socijalističke revolucije i kulture. Tu se pošlo jednim logičkim redom. Prvo je prezentirano zasnivanje koncepta kulture buržoaskog društva, tako što su dati naglasci i na njegove savremene tendencije, potom su kao pandan njemu data bitna obeležja socijalističke revolucije kao stvaralačkog čina radničke klase. Nakon toga data su, za kulturu relevantna, iskustva Pariske komune i tokovi kulture u prvim godinama Oktobarske revolucije. Razmatranje birokratsko-etatističkog, staljinističkog, koncepta kulture kao ograničavajućeg, neslobodnog, dogmatskog, zatvorenog i otuđenog pokazuje suštinsku regresiju kulture u socijalizmu. Nakon toga autor opširno razmatra iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije kao istovremeno i kulturne revolucije. U tom delu studije data je suština odnosa KPJ prema kulturi. Za ocenu ovog istorijskog procesa autor uzima osnovno polazište KPJ o revoluciji i kulturi, po kome je ukupan revolucionarni preporod jugoslovenskih naroda i narodnosti neodvojiv od njihovog sveopšteg kulturnog preobražaja.

U nastavku studije dr Milan Krsmanović komentariše smisao kulturnih tokova u prvim godinama izgradnje socijalizma u nas. Protivrečnosti našeg društva, društvene odnose i kulturu u celini

Digitized by Google

prati opredeljenje KPJ ka procesima slobode stvaranja u ukupnoj društvenoj demokratizaciji.

Koncept kulture socijalističkog samoupravnog društva nalazi se u trećem delu studije. Dr Milan Krsmanović na početku analizira prisustvo socijalističkog samoupravljanja kao novog idejno-teorijskog, društveno-političkog, društveno-ekonomskog i kulturnog odnosa. U tom okrilju naglašava se sloboda stvaralaštva kao jedinstven čin demokratizacije društva i kulture. Potom su prezentirani samoupravni tokovi razvoja kulture, povezanost rada i stvaralaštva, podizanje kulturnog nivoa, očuvanje kulturnog nasleđa, ravnopravnost i socijalističko zajedništvo kultura jugoslovenskih naroda i narodnosti, afirmacija kulture socijalističke samoupravne zajednice. Analitički je prikazana uloga radničke klase, SKJ i države u razvoju društva i kulture. U svim tim tokovima uočava se dramatika stalne bitke SKJ za slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva, istorijska povezanost radničke klase i inteligencije kao neodvojivog dela radničke klase, politika SKJ na razvijanju koncepta vaspitno-obrazovne delatnosti te društvena uloga nauke kao dela kulture u socijalističkom samoupravljanju.

Raspravljajući o stavovima SKJ o naučno-tehnološkoj revoluciji, autor ističe suštinski značaj promene društvenih odnosa, u kojima naučno-tehnološka revolucija doprinosi uspešnim procesima razvoja kulture i njenog stvaralaštva. Tu su i stavovi SKJ o potrebi stalnog razvijanja kulturnih potreba radnog čoveka. Autor ističe stanovište SKJ o jedinstvu slobode rada i življenja, koje onda, kao konkretna praksa i autentičan slobodan i sadržajan život, stalno uvećava kulturne potrebe radnih ljudi.

Autor komentariše i smisao različitih otpora koji se, nekad slabije, nekad jače, manifestuju nasuprot tokovima razvoja kulture socijalističkog samoupravnog društva. Takvi otpori se — kao derivati građanskog ili etatističkog koncepta — javljaju u različitim sferama društvenog života i kroz najrazličitije forme pokušavaju realizovati akcije otuđenih društvenih snaga. Nekada su to grupe, nekada pojedinci u različitim sferama kulturnog stvaralaštva. Te snage su, smatra Krsmanović, po svojim osobinama vrlo šarolike: anarholiberalističke, tehnokratske, elitističke, birokratsko-etatističke, dogmatske, nacionalističke, a u osnovi usmerene protiv slobode stvaralaštva i društvenog samoupravljanja i integrisanja kulture u sve oblike rada i življenja.

U četvrtom delu studije predstavljena su nova društveno-kulturna ostvarenja koja su, u stvari, rezultat razvoja socijalističke revolucije i samoupravne prakse. U tom delu autor posebno analizuje procese demetropolizacije kulture. Kultura rada je, po njemu, podsistem koji doprinosi humanizaciji svakog oblika rada. Isto tako, kao rezultat uspešnog razvoja socijalističkog samoupravljanja javila se kultura međuljudskih odnosa i samoupravnog društvenog ponašanja. Ovaj deo studije u sadašnjim procesima razvoja našeg društva ima vrlo naglašenu aktuelnu notu. Jer je očigledno da, na jednoj strani, neostvarena realizacija načela Ustava i ZUR-a a, na drugoj, usporeno razvijanje socijalističkog samoupravljanja — ne doprinosi razvoju kulture samoupravnog ponašanja.

U završnom, petom, delu studije dr Milana Krsmanovića (»Borba SKJ za marksistički koncept kulture«) razmatra se odnos socijalizma i kulture, njihovih zajedničkih i osobenih perspektiva. Misao Josipa Broza Tita o kulturi data je na početku ovog dela. Autor prezentira u sintetičkom obliku Titovu misao o kulturi. Krsmanović, ne bez razloga, ističe da je ta misao suštinski povezana sa odnosom KPJ (SKJ) prema kulturi. Na temelju Titove misli dr Milan Krsmanović razmatra ulogu i položaj kulture u socijalizmu. On zaključuje da je budućnost kulture i socijalizma zajednička. Po njegovom mišljenju, sudbina i socijalizma i kulture zavisi od toga koliko će se uspešno ostvarivati procesi ukupnog oslobađanja rada, bez tutorstva i posredništva.

Kao početak istraživanja ove složene i nadasve aktuelne problematike, studija Milana Krsmanovića dobro je došla. Međutim, sva-

Digitized by Google

ko istraživanje ove vrste mora ići i dalje od ovoga, naročito u kritičkoj problematizaciji koja bi otkrila raskorak između programsko-normativnih opredeljenja i stvarnosti. Tada bi se i neposrednije otkrile opasnosti od političkog voluntarizma i pragmatizma, postao bi očigledniji duh paternalizma i ispraznosti verbalnih opredeljenja. Istinske promene u kulturi, razume se, nisu moguće bez jasnih uvida i jasnih pojmova. Krsmanovićeva knjiga nagovestila je urgentnost te potrebe.

Ratko Božović

Adolf Bibič: Interesi i politika...*

(„Delavska enotnost", Ljubljana, 1981, strana 452)

Svoje razmišljanje bih počeo autorovom konstatacijom da »pluralizam samoupravnih interesa nije koncepcija koja bi davala prednost parcijalnim interesima nasuprot zajedničkim i opštim« (str. 318). Što se tiče same koncepcije, rekao bih da je shvatam prvenstveno kao zasnivanje celokupnog samoupravnog i političkog sistema na masi samoupravnih asocijacija, odnosno na radnim ljudima i građanima koji su samoupravno organizovani u tim asocijacijama, pre svega u asocijacijama udruženog rada. Mada se ne bi moglo govoriti o tome da koncepcija daje prednost parcijalnim interesima, ipak je ona izgrađena ili utemeljena na interesima u osnovnim asocijacijama, za koje bi ipak teško bilo reći da su parcijalni. Mislim da koncepcija pretpostavlja da su svi konkretni, stvarni interesi koje ljudi izražavaju u samoupravnim asocijacijama od samog začetka povezani s nekim drugim kvalitetom koji ih povezuje sa širim, zajedničkim ili opštim interesima. I pri takozvanim parcijalnim interesima treba imati u vidu interese drugih, opšte interese već oblikovane bilo u pravnim normama, bilo u dokumentima kao što su društveni planovi bilo u društveno-političkim dokumentima. Pored toga, sastavni deo pluralizma samoupravnih interesa je i koncepcija o ulozi subjektivnog faktora, posebno društveno-političkih organizacija.

Čini mi se da poseban značaj ima autorova konstatacija i upozorenje da se otvorena pitanja u političkom sistemu socijalizma, ako priznajemo dijalektiku između države i društva, »ne mogu rešavati bez svesnog usmeravanja koje se vrši ili bi bar trebalo da se vrši sve više na nivou samog društva ili uz njegovo suštinsko učestvovanje« (str. 274). Reč je, dakle, o svojevrsnom dualizmu učešća subjektivnog faktora u institucijama političkog sistema kao takvim i u društvu, rekao bih, u društvenoj bazi, u osnovnim samoupravnim asocijacijama, posebno u osnovnim organizacijama udruženog rada, na kojima se zasniva politički sistem. Drugim rečima, radi se o problemu organskog učešća subjektivnog faktora, o radu među ljudima, a ne samo o radu u institucijama, o radu u masama, o učešću u javnom mnenju, o oblikovanju političke kulture itd. Čini mi se da je za današnju situaciju karakteristično pre svega učešće subjektivnog faktora u institucijama političkog sistema — misli se na forumski rad, rad u raznim političkim aktivima, koordinacijama i slično. A time društveno-politički faktor vrši samo deo svoje uloge, i to onaj deo koji je karakterističan za odnose kad država još dominira nad društvom.

Međutim, centralni problem je, nesumnjivo, integracija interesâ. Autor kaže: »Ako je u praksi u nekoj fazi prvenstveno naglašena sfera *artikulacije* parcijalnih interesa, sve intenzivniji postaju i moraju postati napori za racionalnu

* Redigovana reč u diskusiji u Marksističkom centru Univerziteta »Edvard Kardelj« (zajedno s Marksističkim centrom pri CK SK Slovenije i Marksističkim centrom pri Gradskoj konferenciji SK Ljubljane) 14. maja 1981. o knjizi A. Bibiča: *Interesi in politika, od kritike politične države k samoupravnemu pluralizmu.*

Digitized by Google

selekiju, agregaciju i *integraciju* interesâ«. Problem integracije interesâ se, dakako, povezuje s jednom od osnovnih protivrečnosti u društvu prelaznog perioda koje gradi socijalizam, naime, s protivrečnošću između rada i odlučivanja. Jedan vid te protivrečnosti je protivrečnost između radnika kao radnika i kao gospodara, protivrečnost u položaju onih koji rade i upravljaju, protivrečnost između rada i upravljanja, između čoveka kao sebičnog pojedinca i čoveka kao društvenog bića. Drugi vid te protivrečnosti je protivrečnost u položaju onih koji vrše društvene funkcije u najširem smislu reči u interesu sveg društva u situaciji, objektivno i subjektivno uslovljenoj, kad se pri nedovoljnom samoupravnom protoku iz društvene baze posebni interesi nameću kao društveni ili opšti interesi, već prema tome kako to definišemo.

Na integraciju interesâ utiče i uslovljava je niz elemenata, od kojih mi se posebno značajnim čine tri sadržajna kompleksa, tri sadržajna područja: društveno-ekonomsko područje, područje samoupravnog odlučivanja i područje društveno-političkog faktora.

Na društveno-ekonomskom području bih pošao od osnovne konstatacije da smo tek na početku samoupravnog konstituisanja društveno-ekonomskih odnosa. Tek smo na početku ovladavanja robnim odnosima, na početku samoupravnog udruživanja sredstava, na početku uvođenja samoupravnog planiranja, na početku s mnogim problemima pri ostvarivanju i učvršćivanju jedinstvenog tržišta. Neki čak zaključuju da u postojećim društveno-ekonomskim odnosima parcijalni interesi privrednih subjekata onemogućavaju integraciju u okviru postojećeg sistema ili čak da su parcijalni interesi inherentni samoupravnim subjektima u tom smislu da sami uopšte nisu sposobni da ih prevladaju i razrešavaju u oblikovanju zajedničkih društvenih interesa i opšteg društvenog interesa. Naravno, ovo poslednje mišljenje je neprihvatljivo jer samoupravnim asocijacijama odriče sposobnost, a time i funkciju integrativnog faktora.

Na području samoupravnog odlučivanja pošao bih od autorove konstatacije (str. 319) da neki »u ime profesionalizacije društvenog i političkog upravljanja negiraju mogućnost razvoja samoupravljanja kao *masovnog* i *neposrednog* odlučivanja o društvenim poslovima« (*kurziv* — M. R.). Pri tom je autor otvorio bar dva velika problema, problem »neposrednog« odlučivanja i problem profesionalizacije, stručnosti, nauke. Što se tiče neposrednog odlučivanja u praksi i po samom normativnom sistemu treba kritički analizirati konkretno uređenje sa stanovišta da li pojedine normativne odredbe obavezivanjem na lično izjašnjavanje ne ometaju radnike da istinski odlučuju o svojim stvarnim potrebama i interesima. Naime, prihvatanjem mase samoupravnih akata samo preko takozvanog ličnog izjašnjavanja još nije obezbeđeno stvarno, već, možda, samo formalno neposredno odlučivanje radnikâ. Očigledno je da treba zadržati i učvrstiti prihvatanje osnovnih odluka samo ličnim izjašnjavanjem.

U pogledu profesionalizacije društvenog i političkog upravljanja moramo opet konstatovati da sadašnje funkcionisanje sistema označava baš profesionalni pristup, materijale priprema profesionalni aparat, oni su pripremljeni baš za takav aparat, a s tim je povezan i problem dominantne uloge izvršnih i upravnih organa itd. Za dalje proučavanje svakako ostaje problem odnosa između takozvanih stručnih podloga, na primer za donošenje investicionih odluka, i osnovnih odluka, odnosno između stručnosti i odlučivanja.

Kad je reč o društveno-političkom faktoru, treba, pored svega onog što je u početku rečeno, upozoriti i na problem sopstvenog identiteta koji mora imati društveno-politički faktor ako neće da se suviše identifikuje sa državnim aparatom, odnosno ako hoće da vrši svoju vodeću ulogu kao organski sastavni deo društva koje se zasniva na sve većoj ulozi radnih ljudi organizovanih u samoupravnim asocijacijama i u celokupnom društvu i državi. Reč je o protivrečnom položaju društveno-političkog faktora, naročito Save-

Digitized by Google

za komunista, kao faktora vlasti i faktora društva, kao dela društva i države koji svoju specifičnu funkciju može da vrši u zamišljenom pravcu samo kao faktor koji je, perspektivno gledano, sve manje državno, a sve više društveno opredeljen. Razrešavanje navedene protivrečnosti je neraskidivo povezano s učvršćivanjem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema zasnovanog na njima.

Delo profesora Adolfa Bibiča se može oceniti kao izuzetno značajan doprinos, na polju političke nauke, teorijskom saznavanju i praktičnom ostvarivanju koncepta pluralizma samoupravnih interesa u jugoslovenskom društvenom prostoru.

Miha Ribarič

Bahrudin Bijedić: Marksistički teorijski koncept društvene samozaštite

(Marksistički studijski centar GK SKBiH Sarajevo, Sarajevo, 1980)

Sistem društvene samozaštite u jugoslovenskom društvu po mnogo čemu je osoben. Njegovo izvorište je u koncepciji opštenarodne odbrane, čiji je »kamen temeljac« aplikacija ideje o naoružanom narodu kao najdemokratskijem i najboljem sistemu odbrane vrijednosti jednog društva. Ideja o naoružanom narodu marksističkog je porijekla, barem prema saznanjima kojima sada raspolažemo, i sasvim je razumljivo što je njena primjena u praktičkom životu najprije utemeljena u jednoj socijalističkoj, samoupravnoj zajednici kao što je jugoslovenska.

Sistem društvene samozaštite za koji se opredijelilo naše društvo pokazao se izuzetno funkcionalnim i višestruko je opravdao svoje uvođenje i realizaciju. Razumljivo je da u praktičkom, organizacionom smislu još uvijek ima nekih manjkavosti, nedorečenosti, dilema ili, pak, nerazumijevanja temeljnih funkcija ovako organizovane samozaštite i njenih mehanizama, jer riječ je o načinu samoorganizovanja i funkcionisanja koji nema uzora u istoriji i koji iza sebe ima svega nekoliko godina postojanja, što je u globalnim istorijskim razmjerama gotovo zanemarljivo vrijeme. Međutim, uvid u »teorijsku«, naučnu elaboraciju fenomena društvene samozaštite primjerene samoupravnom konceptu jugoslovenskog društva rezultira saznanjem da na tom području naše marksističke misli vlada siromaštvo, teorijska površnost i neutemeljenost iskazanih »misli«, metodološki eklekticizam, jednoobraznost itd.

Slično je i sa radom koji ovdje želimo predstaviti. Riječ je o studiji Bahrudina Bijedića: *Marksistički teorijski koncept društvene samozaštite.* Ovaj rad pretenduje da bude teorijska eksplikacija marksističkog koncepta društvene samozaštite. Međutim, izložena »materija« prilično je neubjedljiva, argumenti pretežno ideološki obojeni, naučna analiza gotovo sasvim prenebregnuta. Onaj kao u naslov svoga rada stavlja izraz »teorijski« morao bi tekstom opravdati ambiciju koja se nadaje samom percepcijom naslova. Naslov nas upućuje da je u središtu Bijedićevog interesovanja »marksistički koncept« društvene samozaštite. Dakle, u pitanju je zamisao, teorija, doktrina, učenje klasika marksizma o jednom relevantnom segmentu društvene zbilje. Kako vjerovati »teoriji« koja se zadovoljava time da ustvrdi da su ideju o naoružanom narodu anticipirali još Marks i Engels u svojim radovima, da su i drugi marksistički teoretičari, Lenjin u prvom redu, dali doprinos daljoj afirmaciji ove ideje, a pri tome se ni jednom ne pozvati i ne citirati izvorni tekst ili pasus koji eksplicitno govori o pitanjima koja autor studije na koju se osvrćemo tretira? Gdje je i kojim povodom Marks dotakao pitanje naoružanog naroda, da li ga je i kako kasnije pominjao i analizirao, kakav je značaj Engelsovog stvaralaštva na području teorije o naoružanom narodu i organizovanju društva u

Digitized by Google

postrevolucionarnom periodu, kakav je Lenjinov stav spram učenja klasikâ marksizma i po čemu je prepoznatljiv njegov doprinos teoriji naoružanog naroda, teoriji koju nam je smjerao predstaviti i sadržajno obogatiti Bahrudin Bijedić, — samo su neka od pitanja koja je odveć teško eskivirati hoće li se promišljati tema ovakvim nazivom naviještena i omeđena. Ova pitanja Bijedić, naravno, ne postavlja, pa otuda i nemamo odgovora, kompletnije i kompleksnije obrade problemâ koje smo uočili. Bijedić gotovo da i ne pominje naše autore i teoretičare i njihove stavove koji se odnose na pitanja koncepcije naoružanog naroda i društvene samozaštite, a malo pažnje posvećuje i temi koja problematizuje »susret« modernih promišljanja i doktrina odbrambenih sistema i onoga što nude konkretna rješenja svakodnevnog praktičkog života, političkog prije svega.

Bilo bi netačno i nepravedno ne istaći da ništa bolja situacija nije ni kod drugih autora koji pišu o ovim problemima. Dapače, mnogo je takozvanih teorijskih traktata, studija i članaka u kojima je teorijski nivo razmatranja problema potpuno isključen, najčešće zbog neznanja i nesposobnosti autora da teorijski i naučno elaboriraju samozadatu temu istraživanja.

Kada govori o subjektima društvene samozaštite, Bijedić u prvi plan, što je sasvim razumljivo, stavlja društveno-političke organizacije, akcentirajući, posebno, značaj i ulogu SKJ kao najodgovornijeg političkog subjekta društvenih zbivanja, a ne samo onoga što je u domenu društvene samozaštite. Takva uloga i odgovornost SKJ zacrtane su našim Ustavom, za čija načelna opredjeljenja politički sistem ima široku lepezu mogućnosti aplikacije i ugradnje u poslove vezane za razvijanje i jačanje sistema društvene samozaštite, koja je u funkciji razvoja i demokratizacije samoupravljanja kao kvalitativno novog društvenog odnosa. Pa ipak, teško se oteti utisku da je više prostora trebala dobiti analiza uloge ostalih društveno-političkih organizacija, SSRN i SSOJ, prije svih, jer to su organizacije na kojima praktično i počiva cjelokupna realizacija onoga za što se SKJ opredijeli i izbori u oblasti društvene samozaštite.

Nama i nije prvotna namjera da ističemo ono što je loše, što je nedovoljno ili nestručno obrađeno i prezentirano u ovoj raspravi, već, prije svega, da u kritičkom osvrtu ukažemo na potrebu temeljitijeg i studioznijeg odnosa spram onoga što baštinimo od klasikâ marksizma i što smatramo svojim i idejnim i naučnim ishodištem. Ideološka obojenost i »diktat« dnevno-političkih potreba odveć često daju smisao i validnost tekstovima koji tematiziraju koncepciju opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Bijedićev rad značajan je najviše po tome što se u njemu rezimiraju iskustva i rezultati postignuti u organizovanju društvene samozaštite u našim uslovima i apostrofiranjem određenih teškoća na koje se nailazi u praktičkom realizovanju koncepta društvene samozaštite. Nesumnjivo je autorovo marksističko stajalište u pristupu ovoj temi, neadekvatno naslovljenoj, ali je diskutabilan krajnji rezultat do koga je on došao promišljajući ovaj fenomen. Za teoriju društvene samozaštite ovaj rad sasvim sigurno neće biti nezaobilazan, neće biti od naročitog značaja. On neće anticipirati nove koncepte i stvaralačka rješenja jer je, kao i toliko drugih, došao »post skriptum«, on samo »izvještava« o stanju, činjenicama, a ne zagovara preinaku postojećih modela organizovanosti, odnosno nekih elemenata sistema, jer ih kritički i ne istražuje. Iz autorovog rada teško je »izvući« po(r)uku.

Ovim nipošto nismo htjeli umanjiti značaj Bijedićevog napora da prezentira neke aspekte vlastitog promišljanja društvene samozaštite u nas u svjetlu marksističkih uputa i pristupa društvenim pojavama, tim prije što je i nama stalo da imamo što bolji odbrambeni mehanizam i uslove za stvaralaštvo oslobođeno svih oblika represije, indoktrinacije, ideoloških obola i opšte društvene nesigurnosti. Tim uslovima teorija mora dati doprinos, mora ih anticipirati, osmisliti.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

Jovan Mirić: Interesne gupe i politička moć

(Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980)

U materijalnom kao i u duhovnom proizvođenju svojeg života pojedinci slijede svoje interese. Da bi ih ozbiljili, oni se udružuju, grupiraju. Najčešći oblici grupiranja su primarno i sekundarno. U primarno se ubraja klasno grupiranje, kao rezultat klasne podjele društva uvjetovane protivurječnim interesima, a u sekundarno interesno grupiranje — grupiranje u interesne grupe.

Utvrđivanjem spomenutih oblika autoru je stalo do odnosa među postojećim teorijama koje se bave problemom interesnih grupa i klasa. Teorija koja se bavi interesnim grupama ne može pretendirati na to da bude alternativna teoriji klasa. No, ona je »može nadopuniti«. Ako se teorija klasa odnosi s negatorstvom i prezirom spram teorije interesnih grupa, onda ona nije u stanju odgovoriti i razjasniti relaciju »između socijalne strukture i političkog sistema« (str. 14). Jedna drugu ne mogu potisnuti, već moraju koegzistirati i nadopunjavati se.

U praktičnom smislu relacija između interesnih grupa i klasa jest sljedeća. Klase, klasnom borbom, kao krajnji cilj imaju zauzeće vlasti i revolucionarno mijenjanje odnosâ u društvu, ukoliko se radi o klasi koja reprezentira interese proletarijata, interese većine. Građanske klase u usponu trebale su većinu kao instrument realizacije vlastitih interesa, da bi po osvajanju vlasti sprovodile interese manjine, a postojeće odnose neznatno menjale. Borba interesnih grupa nema za cilj osvajanje vlasti, već utjecanje na vlast, a kada je riječ o društvenim odnosima, interesne grupe ih nastoje korektirati, dotjerati, uljepšati, ali ne i mijenjati.

Pošto je kod interesnih grupa, kao i kod klasa, posrijedi središnje mjesto njihove integracije, *interes*, autor pojmovnom analizom hoće pokazati značenje ovog pojma. Ne ulazeći u etimologijsko značenje pojma, skrećemo pažnju na njegovo shvaćanje interesa kao društvenog *odnosa*.

Interes kao odnos uvijek se zbiva u društvu među članovima društva ili, sasvim konkretnije, u procesu proizvodnje materijalnog i duhovnog života. Zbog protivurječja koje objektivno postoji, zbog suprotnih interesa akterâ proizvodnje, potrebna je jedna djelatnost koja će posredovati, biti medij, u odnošenju proizvođača, koje je odnošenje interesno. Ta djelatnost jest *politika*, koja posreduje između akterâ proizvodnje, koji se pojavljuju kao vlasnici svojih fizičkih i psihičkih sposobnosti ili kao vlasnici sredstava za proizvodnju. Zapravo, u pozadini odnosa uvijek se skriva interes. Što je bit posredovanja politike među suprotnim interesima? To je *moć*. Tek uz moć, uz posjedovanje i primjenu moći može se ozbiljiti posrednička uloga politike. Moć se javlja kao sposobnost utjecaja na druge, kao sila, prisila itd. U ostvarivanju svoje posredničke uloge politika može podržati neke interese koji su po svom karakteru posebni, ali ih ističe i podiže na razinu »općih interesa«. Autor je u pravu kad kaže: »Nikada nema nekog »općeg« interesa koji istovremeno ne bi bio nečiji posebni interes« (str. 38), ali i obrnuto.

Postojanje privatnog vlasništva determinira postojanje države, koja pomoću prava posreduje u odnosima između privatnih vlasnika. Ona preko pravnih normi i institucija potvrđuje pravo privatnosti, pravo privatnog vlasništva. Politika, država, pravo, uz masovne medije i partije, instrumenti su posredovanja u građanskom društvu, koje je, u totalitetu odnosâ, posredovano društvo. Oni se javljaju i kao »način opstojanja zajednice« (str. 56).

Kao propedeutiku u podrobniju analizu interesnih grupa, autor daje prikaz teorije interesnih grupa, njihov nastanak i razvoj s posebnim osvrtom na Bentleyjevo shvaćanje interesnih grupa i pojam interesne grupe. Za Bentleyja sva-

Digitized by Google

ka grupa koja je prožeta interesom (a po njemu je svaka) jest interesna grupa, a njeno bitno obilježje jest *akcija*.

Središnji, to jest interes uopće osnovni je element povezivanja društvene u interesnu grupu. Kao drugi integracijski činitelj jest zajedničko djelovanje — akcija, kojoj je svrha realizacija i zaštita interesâ. Interesne grupe postoje tek ukoliko se zajedničkom akcijom pojavljuju u području političkog odlučivanja i različitim kanalima nastoje utjecati na ostvarenje interesa. U političkoj praksi primjetno je koncentriranje interesnih grupa oko centara vlasti, i to oko njene egzekutive. One se ne moraju oko nje koncentrirati. Moguća je njihova koncentracija unutar same vlasti. U nekim slučajevima interesne grupe imaju obilježja »grupe za pritisak«, grupe koja pritiskom iznuđuje političke odluke, ali ovo ne znači i njihovo izjednačavanje. »Grupa za pritisak«, jednostavno rečeno, nije ništa drugo do negativni oblik očitovanja interesne grupe, koja nelegitimnim sredstvima želi postići sebi postavljeni cilj.

Uz interesne grupe autor analizira i djelovanje partija, te pri tome ističe razliku između interesnih grupa i partija. No, pošto je ta razlika implicite istaknuta u usporedbi odnosa klasnog i interesno grupnog grupiranja, to je ovdje nećemo izvoditi, jer smatramo da svako klasno grupiranje podrazumijeva političku organizaciju, to jest postojanje partija. Stalo nam je do sljedećeg. Partije imaju dugoročnije interese, dok interesne grupe mogu nastati naprečac, zbog nekog interesa, a po njegovoj realizaciji mogu se raspršiti, što nije pravilo, ali je mogućnost.

Teorijsko problematiziranje interesnih grupa autor produbljuje osvrtom na njihovu prisutnost u konkretnom, jugoslavenskom političkom sistemu. Prethodno analizira osnove političkog sistema. Autor smatra da je sistem prožet mnoštvom interesa koji se po svom sadržaju međusobno razlikuju. Prisutnost mnoštva interesa u političkom sistemu čini sistem konfliktnim, što se ne smatra kao »devijantno ponašanje ili stanje, već zakonitost političkog sistema« (str. 113). Mnoštvo interesa (interesni pluralizam), a ne jednog (interesni monizam), pretpostavka je postojanja interesnih grupa u našem političkom sistemu. Analizom razvoja etapa političkog sistema primjetno je da interesne grupe nisu mogle djelovati u vrijeme državnog socijalizma, u kojem je država »jedini centar moći«, u kojem vlada interesni monizam.

Država se temeljila na *dominativnom* obliku moći, dok se *kooperativni* oblik javlja procesom razdržavljenja i utemeljivanja samoupravljanja. S kooperativnim oblikom moći javljaju se interesne grupe, odnosno s utemeljivanjem samoupravljanja.

Postojanje interesnih grupa u samoupravnoj socijalističkoj demokraciji znak je otvorenosti i širine naše demokracije koja uvažava interese ljudi. Djelovanje impulsâ iz demokratske »baze« čini sistem otvorenim, za razliku od totalitarnih ustrojstava gdje tih impulsa skoro da i nema. Ovo se može vrlo lako uočiti ako se analizira politička komunikacija u demokratskom i totalitarnom modelu.

Autor konkretizira interesne grupe u našem političkom sistemu i kaže: »Temeljno obilježje i specifičnost jugoslavenskog pluralizma predstavljaju *institucionalne interesne grupe*« (str. 151). Radna organizacija i skupština dva su osnovna tipa institucionalnih interesnih grupa koje autor opširno analizira.

Posljednje stranice knjige posvećene su pluralizmu interesa i djelovanju interesnih grupa u delegatskom sistemu, što je potkrepljeno empirijskim podacima. Pluralizam interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja artikulira se preko postojećih društveno-političkih organizacija (SK, SSRNJ, SSJ, SSOJ). Ova kategorija naročito je aktualizirana pojavom knjige E. Kardelja: *Pravci razvoja*... i doprinijela je pojašnjenju potonje.

Knjiga profesora Mirića značajan je doprinos jugoslavenskoj politologijskoj misli i literaturi. Prvo izdanje knjige pojavilo se prije se-

Digitized by Google

dam godina. U nešto dopunjenom obliku knjiga doživljava drugo izdanje, što je znak potrebe za ovakvom literaturom, promjena u našem društvu i, konačno, njene kvalitete.

Anđelko Milardović

Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919 — 1979, tom I — III

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1980, strana 1238)

Istorija naprednog radničkog i socijalističkog pokreta, posebno istorija Saveza komunista Jugoslavije, iz godine u godinu dobija, po obimu objavljenih radova i po njihovom naučnom kvalitetu, sve veći značaj. Sistematska ulaganja u brojne naučne institute doprinela su da se pojavi veći broj naučnih radnika i saradnika širom naše zemlje. Tako organizovan rad uslovio je i pojavu veoma obimne *Hronologije* (na 1.238 strana i sa 12.783 odrednice). Prva odrednica (od 1. juna 1842) obradila je štrajk tipografskih radnika Državne štamparije u Beogradu, a treći tom se završava odrednicom o eksploataciji rudnika bakra u Boru s kraja aprila 1979. godine.

Hronologija je posvećena obeležavanju 60-godišnjice ujedinjenja radničkog pokreta naše zemlje i stvaranja jedinstvene partije i sindikata. Poenta izdanja je razvoj Saveza komunista Jugoslavije i sve aktivnosti Partije na idejnom, političkom i organizacionom planu. Odrednice koje prethode ovom periodu daju bliža obaveštenja o socijaldemokratskom periodu i o istaknutim pojedincima. Ovakvim tekstom čitaoci i korisnici dobijaju potpuniju i sadržajniju sliku razvoja revolucionarne partije i njene uloge u toku rata i revolucije 1941—1945. godine.

Ova tri obimna toma su rezultat rada istorijskih instituta svih republika i pokrajina, kao i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, uz angažovanje izdavačke radne organizacije »Narodna knjiga« iz Beograda. Hronologija, kao posebna vrsta istorijske radnje, neosporan je dokaz značaja kolektivnog angažovanja institutâ i pojedinaca. Zahvaljujući u prvom redu brojnim naučnim istraživačkim radovima, koji su prethodili ovakvom izdanju, bilo je moguće izdati hronologiju ovakvog obima. Pisana je lakim stilom i razumljivim jezikom, ali je fundirana na najnovijim naučnim dostignućima. Brojne odrednice izvršile su stručnu i naučnu korekciju nekih dosadašnjih gledanja.

Članovi Izdavačkog odbora (njih šesnaest) su iz redova istaknutih političara i istoričara, sa predsednikom Marinom Cetinićem na čelu. Redakciju čine trinaest stručnjaka koji se pretežno bave izučavanjem istorije radničkog pokreta kod nas i u svetu. Preko sto saradnika uzelo je učešća u pisanju brojnih odrednica, u čemu su bile zastupljene sve naše republike i pokrajine.

Najveći deo teksta *Hronologije* posvećen je jugoslovenskom revolucionarnom radničkom pokretu, ali nije zapostavljen ni međunarodni aspekt. Neke odrednice obuhvatile su i opšta politička zbivanja u našoj zemlji i van nje. Brojne su odrednice koje daju iscrpne informacije o partijskim i sindikalnim listovima, marksistički orijentisanim publikacijama i brojnim ličnostima. O zbivanjima u ratu i revoluciji date su veoma iscrpne informacije, kao i o posleratnom periodu sa nizom novih podataka.

U svakom tomu na kraju osnovnog teksta dat je veoma koristan registar: imenski, geografski i predmetni, kao i spisak skraćenica. Uz pomoć registra u mnogome je olakšano snalaženje u ovom obimnom delu. Sva tri toma su ilustrovana brojnim fotosima, bilo pojedinih istaknutih ličnosti ili značajnih događaja, koji nas vizuelno vraćaju u ne tako davnu prošlost.

Ne želimo da o svakom tomu detaljno pišemo jer bi to bio, verujemo, nezahvalan i neuspešan posao zbog obilja odrednica i veoma

Digitized by Google

zgusnutog teksta. Daćemo samo osnovne hronološke okvire za svaki tom posebno i njegove bitne karakteristike.

Prvi tom obuhvata najduži period (od preko devedeset godina na 344 strane i sa 3.612 odrednica). On počinje sa 1841. godinom, a završava se početkom aprila 1941. godine. Poenta odrednica je istorija SKJ od njegovog osnivanja 1919. godine. Brojne su odrednice o ličnostima i zbivanjima vezanim za istoriju Partije. Iz njih se lako i veoma detaljno može rekonstruisati istorija SKJ. Vidljiva je sposobnost Partije da uspešno prebrodi brojne i ne tako male teškoće u tom periodu. Ona je uspela da pripremi i organizuje članstvo i radničku klasu za događaje koji su ubrzano dolazili. Aprilski slom 1941. godine Partija je spremno dočekala.

Drugi tom ima 410 strana i 4.251 odrednicu, a obradio je vremenski najkraći period (od 1941. do 1945. godine). Najveći deo prostora posvećen je narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u našoj zemlji. Date su brojne i sadržajne odrednice (neke se javljaju prvi put), što je tekst učinilo veoma vrednim i interesantnim kako za stručnjake tako i za druge čitaoce. Skoro ništa o ratu i revoluciji nije ispušteno. Vidljiva je natčovečanska borba i ogromne žrtve, kako ljudske tako i materijalne, da se rat i revolucija pobedonosno završe. Uloga SKJ je posebno istaknuta i naglašena, kao i uloga brojnih heroja. Istaknuta je i uloga omladine i njen doprinos toj borbi. Ni ostali društveni slojevi nisu zapostavljeni. Ličnost Josipa Broza Tita data je u punoj svetlosti i sa dužnom pažnjom koju takva ličnost zaslužuje. Stav antifašističke koalicije prema našem ratu i revoluciji dat je u razvoju i svestrano je osvetljen. I rat u svetu našao je dosta mesta, jer je i naša borba bila sastavni i značajan deo Drugog svetskog rata.

Treći tom (484 strane i 4.920 odrednica) obrađuje period od maja 1945. do sredine 1979. godine (nešto više od tri decenije). Vremenska distanca nije smetala autorima da daju objektivnu sliku tih zbivanja. To je posleratni svet sa brojnim i dubokim ranama koje je trebalo lečiti ili bar zalečiti. Tu je i naša zemlja, opljačkana i popaljena, sa skoro dva miliona ljudskih gubitaka i brojnim invalidima itd. Obnova porušene zemlje je bila novi problem sa kojim se uspešno uhvatio u koštac SKJ. Borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije uspešno je okončana. Tu je i početak planske izgradnje te izvlačenja zemlje iz privredne zaostalosti. Godina 1948. bila je nova provera snage naroda i KPJ, koju oni zajednički, predvođeni Titom, pobedonosno završavaju. Titova ogromna energija i dalekovidost dolazi do punog izražaja u politici nesvrstavanja, koja brzo okuplja najveći deo čovečanstva. Brojne odrednice su to veoma detaljno i sadržajno obradile. Titova vizija da je svet nedeljiva celina i njegova borba da se premosti jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja ujedinile su brojne države i narode. Uloga KPJ u uvođenju samoupravljanja potvrdila je Titovu viziju novog društva, koju veliki broj zemalja i naroda uspešno slede. Brojni novi privredni objekti izmenili su lice naše zemlje, svrstavajući je u red srednje razvijenih zemalja.

Na kraju ovog toma dat je kraći istorijski pregled značajnijih privrednih objekata izgrađenih posle 1945. godine.

Redakcija je u toku rada imala i brojne teškoće kako zbog obimnosti izdanja tako i zbog brojnih saradnika. Sve je to trebalo ujednačavati i uskladiti, što je u najvećoj meri i ostvareno. Možda ima malo nesklada u broju odrednica u pojedinim tomovima, a posebno s obzirom na vremenske raspone, koji su neujednačeni. *Hronologija* će biti izvanredno štivo za brojne naučne i druge radnike, a posebno za školsku i studentsku omladinu, kao i omladinu uopšte. Škole i fakulteti bi trebalo da preporuče *Hronologiju* kao dopunsku, a često i kao osnovnu literaturu.

Đorđe Knežević

Digitized by Google

Dr Mirjana Petković: Proizvodnja i trgovina — saradnja i povezivanje

(„Savremena administracija", Beograd, 1980, strana 210)

Knjiga je podeljena u pet glava, i to: I. Teorijski aspekti odnosa trgovine i proizvodnje, II. Procesi koncentracije, povezivanja i rasta privrednih subjekata u svetu i kod nas, III. Društveno-ekonomska sadržina i osnovi saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, IV. Organizacioni aspekti ostvarivanja saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, V. Društveno-ekonomski značaj procesa povezivanja proizvodnje i trgovine.

S obzirom da je knjiga u osnovi doktorska disertacija, odbranjena 1978. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, u prvoj glavi se nalaze i čisto teorijski aspekti odnosa trgovine i proizvodnje sa mestom i ulogom trgovine u procesu reprodukcije i odnosom prema proizvodnji; funkcije trgovine u procesu reprodukcije kao osnova povezivanja sa proizvodnjom i teorijske osnove društveno-ekonomskog položaja proizvodnje i trgovine u sistemu samoupravne socijalističke društvene reprodukcije.

U drugoj glavi autor je dao klasične oblike koncentracije i povezivanja privrednih subjekata u kapitalizmu i ukazao na suštinske promene u strukturi kapitalističke privrede koje je izazvao proces koncentracije proizvodnje i kapitala. Koncentracija proizvodnje i kapitala rađa krupna kombinovana preduzeća. Ona se odvija ne samo u industriji, već i u trgovini i bankarstvu, kao i između ovih oblasti. Polazeći od dijalektičkog materijalizma i od Lenjinovih ideja o koncentraciji i centralizaciji u proizvodnji, trgovini i bankarstvu, autor zaključuje da su ovi procesi prešli okvire nacionalnih ekonomija i poprimili obeležje internacionalnog povezivanja.* U bankarstvu ovaj proces sve više tendira ka internacionalizaciji, što je prihvaćeno u zapadnoj literaturi. Centralna institucija savremene privrede jeste multinacionalno preduzeće, koje, zahvaljujući ogromnom kapitalu i izmenjenoj organizaciji poslovanja, refleksno deluje i na društveno-ekonomske uslove bitisanja kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije. Može se reći da ona pospešuju proces podržavljenja kapitalizma, a to je najsolidnija platforma za sveopšti prelaz na socijalizam u svetu. Državna svojina se sve više širi u kapitalističkim zemljama, tako da je dostigla u SAD 13%, Belgiji 18%, Kanadi 15%, Holandiji 18%, SR Nemačkoj 20%, Japanu 22%, Australiji 30% i Francuskoj 42%.

Dr Mirjana Petković je prikazala povezivanje proizvodnje i trgovine u razvijenim kapitalističkim zemljama, kao i u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama istočne Evrope. Autor se posebno zadržao na aktuelnim karakteristikama odnosa proizvodnih i trgovinskih organizacija u našim uslovima.

Treći deo knjige posvećen je samoupravnoj praksi jugoslovenskih radnih organizacija. Za razliku od državnog kapitalizma i državnog socijalizma, u samoupravnom socijalizmu proces koncentracije proizvodnje i centralizacije sredstava vrši se preko integracije rada i sredstava pod neposrednom kontrolom samih radnika. Znači, i ciljevi i motivi samoupravnog socijalističkog preduzeća su drugačiji i naročito se insistira na ukidanju klasičnih kupoprodajnih odnosa i na prelasku na trajnu poslovnu saradnju proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada. Razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u privredi sasvim prirodno rađa i određene ekonomske probleme i između proizvodnje i trgovine. Jedan od izlaza iz konfliktnih odnosa u sistemu proširene reprodukcije predstavlja zajedničko formiranje cena i sticanje dohotka učešćem u zajedničkom prihodu, što je autor veoma dobro obradio.

U četvrtoj glavi autor je pošao od transformacije organizacionih oblika udruživanja rada i sredsta-

* Internacionalizacija privrednih procesa kao tendencija koja je danas prisutna otkriće je marksističke nauke pre sto godina i više.

Digitized by Google

va proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada, oblika reprodukcionog povezivanja proizvodnih i trgovinskih organizacija udruženog rada. Tu su dati organizacioni instrumenti poslovnog povezivanja proizvodnje i trgovine. Sa stanovišta povezivanja i trajne poslovne saradnje proizvođačâ i trgovine, samoupravni sporazum omogućuje da se to povezivanje ostvari i bez formiranja novih organizacionih oblika. Zapravo je to prema Zakonu o udruženom radu i jedini obavezni oblik povezivanja trgovinskih organizacija na veliko i spoljnotrgovinskih organizacija sa proizvođačima. Svi ostali oblici saradnje koje je autor obradio stvar su slobodnog izbora organizacija udruženog rada proizvođačâ i trgovine.

Peti deo naslovljen je: »Društveno-ekonomski značaj procesa povezivanja proizvodnje i trgovine«. Možda bi bilo bolje da je autor ovu glavu povezao sa prvom glavom ili je stavio odmah posle nje. Ova glava obuhvata područje saradnje proizvodnih i trgovinskih organizacija, samoupravno povezivanje proizvodnje i trgovine kao instrument jedinstva jugoslovenskog tržišta, neke pokazatelje i ocene ekonomskog položaja proizvodnje i trgovine u postustavnom periodu razvoja naše privrede i teškoće koje se javljaju u povezivanju proizvodnje i trgovine i značaj društvenog usmeravanja ovih procesa. Autor se zalaže za stvaranje sistemskih uslova za ostvarivanje saradnje između proizvođačâ i trgovine, ali na samoupravnim osnovama, što je viši kvalitet u razvoju čitavog procesa društvene reprodukcije.

Knjiga dr Mirjane Petković predstavlja vidan korak napred u teorijskoj razradi procesa društvene reprodukcije u uslovima socijalističkog samoupravljanja. U knjizi je razrađen teorijski koncept (po Ustavu iz 1974. godine) jedinstvenosti proizvodne, prometne i finansijske oblasti društvene reprodukcije. Pri tome autor nije zanemario ni iskustva drugih zemalja, bez čega se naš koncept ne bi toliko uočavao. Isto tako, u savremenim uslovima širih integracionih procesa i njihovog preplitanja, saradnje socijalističkih preduzeća sa kapitalističkim (što je novi fenomen, koji nema ništa zajedničko sa konvergencijom koja se lansira na Zapadu), preduzeće se nalazi u mreži najrazličitijih ekonomskih, društvenih i političkih odnosa. Kroz celu knjigu kao crvena nit provlači se društveno-ekonomska sadržina kao sublimiran odnos razvijenih socijalističkih proizvodnih odnosa i njen refleks na proizvodnju, trgovinu i finansije.

Obrad Đurđević

Claudio Napoleoni: Ekonomska misao dvadesetog stoljeća

(Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, 1981, strana 176)

Razvoju ekonomske misli, a naročito novije ekonomske teorije, posvećena je knjiga Klaudija Napoleonija. Uz knjige naših istoričara ekonomske misli (Šoškić, Blagojević, Pjanić, Sabolović, Nešić i drugi) i prevedene knjige Šumpetera i Rola, ova knjiga upotpunjava naše poznavanje razvoja ekonomskih doktrina.

Danas je uglavnom prihvaćen stav da se ekonomska misao razvijala u četiri velike etape: klasična politička ekonomija, Marksova i marksistička ekonomska misao, mikroekonomska marginalistička i makroekonomska kejnzijanska analiza. Takva periodizacija omogućava da se kontinuirano prati razvoj ekonomske teorije, da se obuhvati sve ono što je značajno, ocene doprinosi pojedinih pisaca i škola i da se dalje u sistem ekonomske analize uključuje sve ono što je naučno, a odbaci ono što je nenaučno.

Za razliku od nekih drugih radova iz ove oblasti koji najčešće slede ovakvu ili nešto izmenjenu

Digitized by Google

podelu na etape, škole i pisce, u Napoleonijevoj knjizi se takva periodizacija ne otkriva. S jedne strane, to je rezultat autorovog stava da se analizira doprinos pojedinih pisaca čiji radovi predstavljaju krupan doprinos ekonomskoj teoriji, a, s druge, to je rezultat činjenice da je ekonomsku misao dvadesetog veka teško uklopiti u jednu ovako opštu periodizaciju i pored toga što manje-više svi pisci odražavaju koncepcije jedne od četiri ranije pomenute etape. Sve to, kako ističe i pisac pogovora Svetislav Polovina, otežava i onemogućava stvaranje jedne opšteprihvaćene sheme razvoja. U osnovi, za misao dvadesetog veka važi ocena da je i dalje izuzetno snažan uticaj pojedinih predstavnika jedne od četiri velike etape u razvoju ekonomskih ideja. Te stalne promene u orijentacijama na probleme otežavaju stvaranje jedne stalnije periodizacije, sheme razvoja, koju će biti moguće stvoriti tek kada se temeljito ocene doprinosi pojedinih pisaca, a zatim oni objedine u pravce i škole. Taj prvi korak — ocene doprinosa pojedinih pisaca — učinio je Napoleoni i, ma koliko da se, možda, taj izbor pisaca može dovesti u pitanje, sigurno je da knjiga zaslužuje pažnju.

Svoju analizu Napoleoni započinje razmatranjem situacije na planu ekonomske teorije na početku ovog veka. To vreme je obeleženo takozvanom Dževonsovom revolucijom, koja je u odnosu na klasičnu političku ekonomiju i Marksov sistem ekonomske teorije zaokret i u domenu analize (od makroproblematike u prvi plan dolazi mikroproblematika) i u teoriji vrednosti (od teorije radne vrednosti ili teorije troškova proizvodnje ka teoriji granične korisnosti). Kao najznačajnijeg predstavnika marginalističkog pravca Napoleoni izdvaja Valrasa i ističe njegovu analizu i sistem opšte ravnoteže koja se obezbeđuje ravnotežom na tržištu proizvodnih usluga i potrošnih dobara. Pri tom ta ravnoteža odražava stalnu borbu i nastojanje preduzetnika da ostvari optimalnu alokaciju resursa koji su ograničeni i mogu se alternativno koristiti. Ta teorija, po Napoleonijevom mišljenju, »veličanstvena« je kako zbog velikog broja sastavnih elemenata i složenih međusobnih odnosa (str. 20), koji se izražavaju sistemom jednačina, tako i zbog primene matematičke aparature. Taj sistem jednačina je, zatim, razvio Barone, čiji će radovi, naročito u diskusiji o efikasnosti socijalističke privrede, imati veliku važnost.

Napoleoni zatim analizira Maršalov doprinos ekonomskoj nauci i njegove doprinose izučavanju tražnje, savršene konkurencije i analize troškova. Doprinos parcijalnoj tržišnoj ravnoteži dao je i Fišer, čija je definicija vremenske preferencije na psihološkoj osnovici već klasična.

Zaključujući ovu uvodnu glavu, Napoleoni ističe da teorija ravnoteže ipak nije odgovorila na probleme: teorije kapitala (ako je kapital vrednost, tada zavisi od cena faktora proizvodnje, a te cene se mogu odrediti samo ako se već zna vrednost kapitala, a to tek treba odrediti); drugi problem je pretpostavka savršene konkurencije, a treći problematika rasta koja je zanemarena time što se pretpostavljaju neizmenjene preferencije potrošača i tehnologija proizvodnje.

To je osnovica sa koje počinje da se razvija ekonomska misao dvadesetog veka, obeležena marginalističkom mikroekonomskom orijentacijom.

U sledećoj glavi Napoleoni analizira Robinsove doprinose. Problem korišćenja limitiranih resursa koji se alternativno mogu koristiti nameće potrebu određenja ekonomskog ponašanja koje će racionalno koristiti resurse. Po Robinsu, to ponašanje zavisi od četiri uslova: prva dva se odnose na ciljeve (više ciljeva i prioriteti), a druga dva na sredstva (ograničena sredstva, mogu se alternativno koristiti). Tehnološka aktivnost, po Robinsu, odnosi se na različite ciljeve i različita sredstva, a ekonomska na vremenski prioritet ciljeva i ograničenost sredstava (str. 31—32). Na osnovu ovakvog određenja ekonomske aktivnosti i Paretovog definisanja optimuma (Pareto optimum: stru-

Digitized by Google

ktura je optimalna ukoliko se ne može povećati jedna komponenta sistema a da se druge ne smanje) nikla je ekonomika blagostanja, a na njenim osnovama i koncepcija o državi blagostanja. Po Napoleoniju, dva krupna doprinosa ekonomike blagostanja su: prvo, prelazak u jedno povoljnije stanje, optimalnu strukturu ne znači da nekome nije gore i, drugo, samo je slobodna konkurencija optimalna jer u svim drugim situacijama prelazak u optimalno stanje znači da je nekima bolje, ali drugima nije gore, što je u suprotnosti sa Pareto optimumom (str. 37—38).

Jednostavno opisivanje složenih doprinosa ekonomike blagostanja je svojevrstan naučni doprinos Napoleonijev, koji je uspeo da na taj način približi ovu složenu problematiku.

U sledećem poglavlju Napoleoni posebno analizira Šumpeterov doprinos. Pored toga što je iza sebe ostavio jednu od najčuvenijih istorija ekonomskih doktrina (kod nas objavljena kao *Povijest ekonomske analize*), Šumpeter je svojom dinamičkom teorijom privrednog razvoja predstavljao veliko osveženje u odnosu na statički shvaćenu teoriju privredne ravnoteže. Po njemu, osnovni pokretač dinamičkog razvoja kapitalizma je preduzetnik koji svojim duhom, inovacijama stalno menja do tada (u teoriji) nepromenljive elemente: preferencije potrošača i tehnologiju. Svoju ulogu preduzetnik ispunjava inovacijama koje su, po Šumpeteru: novi proizvod, novi metod proizvodnje, novi izvor sirovina, novo tržište i izmena organizacije. Sve to dovodi do stalnih promena, dinamičkog razvoja, bez koga nema ni profita. Napoleoni, međutim, izvanredno uočava da ovakvo shvatanje procesa kapitalističkog razvoja nije sprečilo Šumpetera da istakne da kapitalizam mora da ustupi mesto socijalizmu, a to je zasnovano pre svega na »neekonomskim razmišljanjima« (str. 47). Veliki Šumpeterov doprinos je i shvatanje ciklusâ, koji su po njemu rezultat različite dinamike inovacija, što ga svrstava u teoretičare koji zastupaju »eksterne« teorije privrednih ciklusa.

Sledeće poglavlje posvećeno je analizi konkurencije, koja je i do tada bila u centru pažnje mikroekonomske analize, ali na jedan nov način. Tvorci tih teorija su Džoan Robinson (teorija nesavršene konkurencije) i Ričard Čembrlen (teorija monopolističke konkurencije). Na potpuno nov način ovi autori pristupaju problematici tržišta. Po njima, kapitalizam više ne karakteriše slobodna konkurencija, već monopolska, nesavršena, nepotpuna, ograničena konkurencija. Skoro istovremeno oba autora su izneli svoje teorije koje se razlikuju u polaznoj osnovi, ali ne toliko i u zaključcima. Dok Džoan Robinson polazi od tražnje, dotle Čembrlen polazi od ponude. U osnovi, stav im je isti: nema više slobodne konkurencije, tržište je monopolizirano, nema ravnoteže ponude i tražnje i cenovne konkurencije. I proizvođači i kupci nastoje da utiču na cenu, i to na veoma različite načine, što razara polaznu osnovicu slobodne konkurencije koja se zasniva na pretpostavci da niko pojedinačno, ni na strani ponude ni na strani tražnje, ne može uticati na cene. Taj uticaj se sada ostvaruje na veoma različite načine, a sve više se uzimaju u obzir i mnogi drugi faktori (na strani ponude kvalitet, pakovanje, zaštitno ime, a na strani tražnje lokacija, efekat reklame, uslužnost). Jednom rečju, ovi autori su već 1933. konstatovali nesavršenost kapitalističkog tržišta i istakli brojne načine kojima se može sticati profit.

Pojava Kejnza označila je početak nove velike epohe u razvoju ekonomskih ideja, koja i danas traje i koja je u slavu svog inicijatora nazvana »kejnzijanska revolucija«. O samom Kejnzu i značaju njegovog celokupnog dela toliko je mnogo pisano da je teško reći nešto novo. Po Napoleoniju, Kejnzova analiza je izgrađena na kritici teorije ekonomske ravnoteže i osnovni Kejnzov cilj je bio da pokaže kako je ravnoteža moguća i kad nema pune zaposlenosti. Napoleoni zatim analizira klasičnu teoriju zaposlenosti i Kejnzovu kritiku, teoriju privred-

Digitized by Google

nih ciklusa, monetarnu teoriju. U nekim našim radovima iz oblasti razvoja ekonomske misli *(Ekonomske doktrine* profesora Šoškića) Kejnzovi doprinosi se u najkraćem svode na: odbacivanje Sejovog zakona tržišta, tretiranje zaposlenosti, intervencionizam nasuprot liberalizmu, makroanaliza nasuprot mikroanalizi. Pojava Kejnza je, prema tome, označila zaokret u pogledu domena analize, mera ekonomske politike, metoda analize. Po Napoleoniju, veliki značaj Kejnzovih ideja je u tome što se one mogu povezati međusobno i sa mnogim starijim idejama i dostignućima i tako one »oblikuju jedinstvenu shemu, dovoljno sveobuhvatnu da objasni što se dešava u stvarnom životu« (str. 68). U tekstu koji sledi Napoleoni analizira doprinose postkejnzijanske analize na planu fiskalne politike, multiplikatora, spoljnotrgovinske politike i monetarne teorije i politike.

Posebno poglavlje je posvećeno teorijama o stagnaciji privrede. I te teorije su karakteristične za misao dvadesetog veka. Pored mikroekonomskih statičkih i dinamičkih koncepata i makromodela, pojedini teoretičari su pisali o stagnaciji kapitalističke privrede i o stanju »zrele privrede« u kojem su iscrpene dalje mogućnosti razvoja. Među prvim teoretičarima koji su na taj način gledali na perspektive kapitalizma je Rikardo, koji je na osnovu zakona o opadajućim prinosima i stalnom padu profita i nadnica proricao propast kapitalizma. U novije vreme najistaknutiji zastupnik ovakve koncepcije je Alvin Hansen, koji dokazuje da kapitalizam stagnira jer stanovništvo raste, tehnološke inovacije se sporije uvode, a više nema geografskih otkrića, te da stoga opadaju mogućnosti štednje, akumuliranja i investiranja, što uzrokuje nezaposlenost.

Sledeća poglavlja posvećena su novim oblastima — input-output analizi, analizi aktivnosti, teoriji igara, a glava čiji je naslov »Teorija privrednog rasta« i čiji autor nije Napoleoni, već Alesandro Cinjo, analizira ekonometrijske modele Harod-Domara, Kaldora.

Glava čiji je naslov »Teorija privrednog planiranja« bavi se analizom diskusije koja je 20-ih godina vođena o racionalnosti i uopšte mogućnosti postojanja socijalističke privrede. Mizes je u to vreme dokazivao da ni jedan ekonomski sistem, osim tržišnog, ne može da obezbedi optimalnu alokaciju privrednih resursa, jer se jedino na tržištu mogu odrediti cene koje će biti pokazatelj njihove relativne oskudnosti. U odgovoru na Mizesovu kritiku Hajek i Robins su, polazeći od Baroneovih zaključaka, istakli da je teorijski moguć planski sistem, ali da čitav niz jednačina kojima se simulira tržišno određivanje cena onemogućava donošenje odluka na vreme i da je nemoguće pribaviti toliki broj podataka U diskusiju su se zatim uključili Lange, koji je dokazivao da su problemi koje ističe Mizes stvarno prisutni, ali da ih je moguće rešiti tako što bi se socijalistička privreda približila jednom tržišnom modelu, dok Dob, s druge strane, ističe da je jedini racionalan model planski model socijalističke privrede. Ukazujući na savremenu diskusiju o modelu socijalističke privrede, Napoleoni ističe da se od sovjetskih planera nije ni moglo očekivati da se opredele za neki neplanski model privređivanja, s obzirom na to da, po Napoleonijevom mišljenju, pravih alternativa nije ni bilo (raspodela na akumulaciju i potrošnju, izvori akumulacije, oblici potrošnje). Iako je veoma jednostavno i pristupačno prikazao diskusiju o modelu socijalističke privrede, Napoleoni je propustio da ukaže na pisce koji su analizirali jugoslovensku praksu, jugoslovenski »tržišni model privređivanja« (na primer, stavovi Vorda, Vaneka i drugih).

Poslednje glave knjige posvećene su problematici zemalja u razvoju (definicija nerazvijenosti, karakteristike ovih privreda, putevi razvoja); u glavi »Suvremeni problemi svjetske privrede« analiziraju se neka obeležja kapitalističkih zemalja (blagostanje, društvo izobilja), a poslednja glava (»Novi pravci ekonomskih istraživanja«) posvećena je teorijskom doprinosu

Digitized by Google

Pjera Srafe, njegovom pristupu problemu vrednosti koji se zasniva na Rikardovim doprinosima i uvođenju pojma »standardne robe« pomoću koje se sameravaju vrednosti roba.

Knjiga Klaudija Napoleonija analizira veoma složenu problematiku koja je veoma dinamična, stalno se upotpunjuje novim otkrićima, a to se uvek nadovezuje na ono što je već ranije otkriveno. U obilju pisaca i škola Napoleoni se opredelio za one koji su, po njegovom mišljenju, izuzetno značajni, što ipak ne znači da je obuhvaćeno sve. Izbor koji nam je Napoleoni ponudio je jedan mogući pristup razvoju ekonomske misli u dvadesetom veku. Knjiga *Ekonomska misao dvadesetog stoljeća*, uz druge objavljene ili najavljene knjige u ediciji »Ekonomska biblioteka« Centra za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreb, upotpunjuje literaturu koja razmatra ekonomske teorije i teorijske probleme ekonomske nauke.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

Univ. of Mich.
NOV 17 1981
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

7-8
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 7—8

Studije i članci

Aleksandar Grličkov
Međunarodni uslovi i borba za socijalizam u svetu 1061

Živojin Rakočević
Prilog kritičkoj istoriji tehnologije 1075

Dušan Pirec
Azijski način proizvodnje i ekonomske determinante kulturne revolucije 1107

Stojan Babić
Ekonomski položaj privrednih subjekata i determinante nivoa ličnih dohodaka 1133

Augustin Papić
Energija i ekonomski razvoj 1152

Vučina Vasović
Političke nauke i savremeni politički sistemi — procesi 1176

Prilozi

Dragan Veselinov
Seljak i kooperacija u Jugoslaviji 1186

Miran Potrč
Raspodela prema radu i rezultatima rada 1203

Darko Marinković
Praksa sudova udruženog rada 1220

Milan Mali
Istorijski razvoj i teorijski aspekti koncepcije opštenarodne odbrane 1229

Slobodan Bosiljčić
Društvene organizacije i udruženja građana 1245

Osvrti

Sreten Sokić
Socijalistička samoupravna ekonomija 1256

Dragoljub Dragišić — Milovan Pavlović
Zakonitosti robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje 1270

Boris Nonevski
Autorstvo i politika u pozorištu 1283

Prikazi 1301

Digitized by Google

Содержание

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И СТАТЬИ

Александар Гранчков

Международные обстоятельства и борьба за социализм в мире 1061

Живоин Ракочевич

К критической истории технологии 1075

Душан Пирец

Азиатский способ производства и экономическая обусловленность культурной революции 1107

Стоян Бабич

Экономическое положение хозяйственных субъектов и условия, влияющие на уровень личного дохода 1133

Августин Папич

Энергия и экономическое развитие 1152

Вучина Васович

Политические науки и современные политические системы — процессы 1176

ОЧЕРКИ

Драган Веселинов

Крестьянин и кооперация в Югославии 1186

Миран Потрч

Распределение по труду и по результатам труда 1203

Дарко Маринкович

Опыт судов объединенного труда 1220

Милан Мали

Историческое развитие и теоретические аспекты концепции всенародной обороны 1229

Слободан Босильчич

Общественные организации и общества граждан 1245

ОБЗОРЫ

Сретен Сокич

Социалистическая самоуправляемая экономия 1256

Драголюб Драгишич — Милован Павлович

Закономерности товарного производства при социалистическом самоуправляемом способе производства 1270

Борис Новевский

Авторство и политика в театре 1283

РЕЦЕНЗИИ 1301

Contents

STUDIES AND ARTICLES

Aleksandar Grličkov

International Conditions and the Struggle for Socialism in the World 1061

Živojin Rakočević

A Contribution to the Critical History of Technology 1075

Dušan Pirec

The Asian Method of Production and Economic Determinants in the Cultural Revolution 1107

Stojan Babić

The Economic Position of Industrial Principals and Determinants of the Level of Personal Incomes 1133

Augustin Papić

Energy and Economic Development 1152

Vučina Vasović

Political Sciences and Contemporary Political Systems — Processes 1176

CONTRIBUTIONS

Dragan Veselinov

The Farmer and Cooperation in Yugoslavia 1186

Miran Potrč

Distribution According to Labour and Labour Results 1203

Darko Marinković

Procedures in the Associated Labour Courts 1220

Milan Mali

The Historical Development and Theoretical Aspects of the Concept of Total National Defence 1229

Slobodan Bosiljčić

The Social Organizations and Associations of Citizens 1245

SURVEYS

Sreten Sokić

Socialist Self-Management Economics 1256

Dragoljub Dragišić — Milovan Pavlović

The Laws of Commodity Production in the Socialist Self-Managed Method of Production 1270

Boris Nonevski

Authorship and Politics in the Theatre 1283

REVIEWS 1301

Digitized by Google

Aleksandar Grličkov

Međunarodni uslovi i borba za socijalizam u svetu

Epoha u kojoj živimo nema ravnih u istoriji — po snazi, dubini i širini, po tempu ekonomskih, socijalnih i revolucionarnih promena. Ona je, zapravo, epoha velikog prelaska od kapitalizma ka socijalizmu. Izvanredna je dinamika savremenog materijalnog i društvenog razvoja, neobično su raznovrsni ekonomski, socijalni, vojni i ideološki faktori i tendencije. Međunarodna zbivanja izražavaju složeni splet oštrih ekonomskih, socijalnih, ideoloških i drugih suprotnosti. U takvim uslovima stalno proveravanje i stalno sagledavanje istorijskih i konkretnih uslova u kojima se vodi borba za socijalizam danas, stalno primeravanje ideološke vizije i revolucionarne akcije društvenoj stvarnosti u unutrašnjim i međunarodnim dimenzijama sa ciljem progresivnog menjanja te stvarnosti — sastavni je deo borbe za socijalizam u savremenom svetu.

Nije, razume se, moguće da se u dozvoljivom prostoru dublje pronikne u sadržaj osnovnih zakonitosti koje određuju međunarodne društveno-političke, ekonomske, vojne i druge procese savremenog sveta. Međutim, moguće su neke osnovne naznake koje ukazuju na opšte revolucionarne uslove i karakteristike borbe za revolucionarne promene u savremenom svetu, borbe za društvene strukturne promene i razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

I

Na putu ka novom svetu svedoci smo i učesnici fenomena i procesa kakve istorija još nije zabeležila. Tri istovremene revolucije karakterišu danas opšte revolucionarne uslove u svetu: socijalistička, nacionalnooslobodilačka i naučno-tehnološka revolucija. Jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja prvi put dovodi u pitanje celinu svetske ekonomske reprodukcije, a time i društveni progres, uprkos do sad nezabeleženom razvoju materijalnih proizvodnih snaga. Nerazvijenost je postala egzistencijalni problem razvijenog dela sveta, takođe prvi put, jer se u prošlosti razvijenost jednih hranila upravo na nerazvijenosti drugih. Prvi put se pojavljuju problemi — kao što su, na primer, ekološki — koje svet može rešiti samo kao celina i koje mora rešavati ukoliko neće da dovede u pitanje svoj opstanak, a, istovremeno, ni jedno svetsko rešenje ne može biti prihvatljivo ni delotvorno ako ujedno ne predstavlja i nacionalno rešenje za svaku pojedinu zemlju. Nikada čovečanstvo u svojoj istoriji nije bilo tako duboko podeljeno i u isto vreme tako duboko međuzavisno.

Objektivni procesi i krupne strukturne promene u savremenom svetu pružaju nove istorijske mogućnosti za ostvarenje socijalnih i nacionalnih aspiracija čovečanstva. Međutim, te promene i procesi ostvaruju se kroz protivurečnosti i nose sobom i velike opasnosti. Tehnološkom i ekonomskom prevlašću nastoje se često zadržati stari ili uspostaviti novi oblici dominacije, koji koče ili sprečavaju kako socijalnu tako i nacionalnu emancipaciju naroda. Interesi klasne emancipacije nekad se veštački suprotstavljaju borbi za nacionalnu emancipaciju i za ravnopravnost i individualnost naroda. U istorijskoj perspektivi neostvarljivi su ideali socijalističkog društva ako se u punoj meri ne apsorbuju revolucionarna dostignuća nauke i tehnike i ako se ne stave u službu humanističkih ciljeva, to jest interesa radnog čoveka i naroda, njihovog mirnog razvoja i blagostanja. Istinskog nacionalnog oslobođenja naroda, opet, ne može biti bez njihove socijalne i ekonomske emancipacije.

Osnovno teorijsko saznanje marksizma, još iz onog vremena kada se formirao kao nauka, ukazuje na to da radnička klasa ne može postići vlastito oslobođenje ako ne postane nosilac borbe za svestrano oslobođenje čoveka od svih oblika neravnopravnosti. Za radnički pokret, za sve progresivne snage, presudno je da u svakom od savremenih revolucionarnih procesa identifikuju ideju oslobođenja čoveka, klase, nacije, naroda, i da nju uzimaju za osnovu svoje strategije. Zbog toga za radnički pokret, za revolucionarne i druge progresivne snage oslobođenje radnog čoveka i nacije predstavlja i glavni istorijski cilj i osnovni izvor snage u borbi za njegovo ostvarenje.

Među bitnim karakteristikama savremenih istorijskih uslova revolucionarne borbe treba ukazati pre svega na globalne promene u odnosu društvenih snaga u svetu. Pozicije savremenog kapitalizma značajno su sužene i njegova kriza se dalje produbljuje i

Digitized by Google

zaoštrava. Naučno-tehnička revolucija nastala je na velikim tekovinama nauke i razvoja ljudskog uma uopšte, ali je njene rezultate monopolistički koristio pre svega razvijeni svet. Ona je, s jedne strane, jačala reprodukcionu sposobnost kapitala. Činilo se da kapitalizam, zahvaljujući tehnološkoj revoluciji i određenim društvenim promenama, može da produži svoj vek. Čak su i neke radničke partije u jednom trenutku krenule da se suprotstave razvoju tehnologije. Pokazalo se, međutim, da je neviđen rast materijalnih proizvodnih snaga, na novom nivou, zaoštrio stare i otvorio nove protivurečnosti kapitalističkog sistema. Razume se, duboka društvena kriza kapitalizma ne znači i njegovo nestajanje sa svetske pozornice. Političke prognoze takve vrste negativno su se odražavale na politiku radničkog pokreta u prošlosti. Kapitalizam još raspolaže značajnim i materijalnim i društvenim snagama. On je još sposoban za materijalnu reprodukciju, ali je sve manje sposoban da reprodukuje proizvodne odnose na kojima je izrastao. Tehnološka revolucija otvara tako i šire, društveno-ekonomske revolucionarne perspektive. Potvrđuje se da otkriće novih vidova energije i novih proizvodnih procesa redovno prethodi rađanju novog društva i omogućuje njegovu pobedu. Pokazuje se da kapitalizam iz krize — koja se danas više ne ispoljava samo u granicama cikličnog ekonomskog toka, nego poprima i osobine društvene, moralne i psihološke krize, zahvatajući celinu sistema — izlaz nalazi sve teže. U stvari, iz te krize nema izlaza starim putevima i sredstvima, pogotovu ne onim koje nude reakcionarne snage. Smisao kapitalističkog reformizma danas poprima i nov kvalitet: kapitalizam se već decenijama prilagođava čak i na račun sopstvene supstance. Najvidljiviji izraz tih promena je pojava i stalan rast etatizma u savremenom kapitalističkom društvu, koji, pored ekonomske, sve više zahvata i druge oblasti društva.

Kriza kapitalizma nije se zaustavila u okvirima pojedinih kapitalističkih zemalja, nego je zahvatila celinu sistema i mehanizma međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa zasnovanih na kapitalističkim odnosima. Svetski sistem i mehanizam trgovine, finansija, monetarni sistem, sve manje odgovaraju naraslim materijalnim proizvodnim snagama i aspiracijama naroda koji stupaju na istorijsku pozornicu tražeći na njoj ravnopravno mesto. Postojeći svetski sistem međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, zasnovan na neravnopravnosti i raznim oblicima neokolonijalističke dominacije i eksploatacije, sukobljava se sve više sa novim rasporedom političkih snaga, ne odgovara novoj političkoj karti sveta.

U takvim društvenim i ekonomskim prestrojavanjima kapitalističkog društva otvaraju se novi prostori za rast snaga progresivnih društvenih preobražaja i socijalizma. U jednoj novoj političkoj dijalektici objektivno se proširuje i jača društvena uloga radničke klase. Rastu mogućnosti demokratskih i socijalističkih snaga da legitimno nude svoju alternativu izlaska iz krize kapitalističkog društva, svoje programe društvenog preobražaja, koji

Digitized by Google

prevazilaze okvire klasičnih ekonomskih revandikacija radničke klase i drugih radnih ljudi i postaju, naročito u visokorazvijenim industrijskim zemljama, sredstvo za mnogo dublje društvene transformacije. U tome je i smisao radničkih borbi u tim zemljama, kao što su borba za industrijsku demokratizaciju, za participaciju, saodlučivanje, za samoupravljanje. Time se otvara sve šira perspektiva za jačanje društvene uloge radničke klase, njenog uticaja u definisanju politike svoje zemlje, unutrašnjih i spoljnopolitičkih ciljeva.

Razume se, bilo bi pogrešno potcenjivati delovanje reakcionanih i konzervativnih snaga. U oblasti političkih odnosa savremenog razvijenog kapitalističkog društva produbljuje se konfrontacija između tendencija ka jačanju izvršnih organa vlasti i vanparlamentarnih otuđenih centara društvene moći, s jedne, i borbe za očuvanje i razvoj demokratije, s druge strane. U konfliktu između rada i kapitala demokratija je na strani rada i njeno očuvanje je preduslov za zaštitu prava i interesa radnih ljudi. Ne sme se dozvoliti vraćanje nazad i dovođenje u pitanje tekovina društvenog razvoja izvojevanih u teškim bitkama radnih masa i naprednih pokreta. Zbog toga, kada u globalnoj proceni, uprkos svim protivurečnostima, konstatujemo da su uslovi za revolucionarni i progresivni pokret u celini povoljniji, istovremeno treba reći da je za savremene uslove, uporedo sa širenjem socijalističkih tendencija, karakteristična i određena kontraofanziva desnice. Uzroke tome treba tražiti pre svega u tome što u buržoaskoj klasi više razvijenih zemalja očigledno raste nezadovoljstvo zbog toga što politika državne intervencije u ekonomiji i društvu uopšte ne donosi očekivane rezultate, jer se kriza produbljuje. Pored toga, uzroke treba tražiti i u razjedinjenosti levice i u nedograđenosti strategije njene političke borbe, kao i u činjenici da se zaoštravanje međunarodnih odnosa redovno negativno odražava kako na jedinstvo tako i na ukupan položaj naprednih i drugih demokratskih snaga u društvu. Sadašnje stanje nalaže neophodnost obuzdavanja reakcionarnih tendencija i povećava potrebu progresivne društvene akcije i promena u pravcu demokratije.

II

Posebno mesto u spektru međunarodnih uslova od značaja za razvoj socijalizma u svetu ima pojava socijalističkih zemalja. Nastankom socijalističkih zemalja kao i drugim krupnim revolucionarnim promenama otpočela je istorijska epoha prelaska od kapitalizma ka socijalizmu i komunizmu. Naše istorijsko iskustvo, kao i iskustvo drugih socijalističkih zemalja, ukazuje nam da se kao jedan od osnovnih problema savremenog socijalizma pojavljuje ostvarivanje, u realnim društvenim odnosima, osnovne Marksove ideje o socijalizmu kao procesu istorijskog društveno-ekonomskog oslobađanja rada. Taj problem se ne postavlja kao neka apstraktna, teorijska obaveza komunističkih partija na vlasti, nego

Digitized by Google

se nameće kao uslov bržeg razvoja materijalnih proizvodnih snaga, nauke i socijalističkih demokratskih društvenih odnosa zasnovanih na ljudskim individualnim i kolektivnim slobodama, što je bitna pretpostavka i uslov političke stabilnosti savremenog socijalističkog društva. Ostvarenje tog istorijskog zadatka u praksi se postavlja kao problem — kako na demokratski način rešiti pitanje odnosa radničke klase i njene vlasti? U dosadašnjoj teoriji i praksi preovlađuje tendencija da se to pitanje rešava kao odnos socijalizma i političkog sistema države kao oblika predstavljanja i posredovanja između radničke klase i njene vlasti. Presudno pitanje upravo i jeste u tome — kako prevazići to predstavljanje i posredovanje, odnosno kako upravljanje u ime klase zameniti upravljanjem same klase? U velike probleme i dileme savremenog socijalizma spadaju i pitanja međusobnih odnosa socijalističkih snaga, a posebno međusobnih odnosa komunističkih i radničkih partija, kao i socijalističkih zemalja.

Celokupno dosadašnje iskustvo potvrđuje da pitanje socijalizma nije isključivo pitanje političke vlasti, već i pitanje karaktera proizvodnje, proizvodnih odnosa, karaktera raspodele i potrošnje. Revolucionarni proces ukidanja klasa, prelaska od klasnog u besklasno društvo, pretpostavlja potpuno ovladavanje proizvodnjom, uslovima proizvodnje od strane radničke klase. S obzirom na to da je socijalizam prelazni revolucionarni proces od kapitalizma ka komunizmu, a ne posebna društveno-ekonomska formacija u istorijskom razvoju ljudskog društva, reprodukcija socijalizma se ostvaruje u permanentnoj borbi starog i novog. Socijalistička revolucija može se doista razvijati kao revolucija koja, tokom jedne čitave istorijske epohe, razgrađuje klasno društvo i uspostavlja besklasnu komunističku zajednicu, jedino ukoliko ostvarivanje svojih konačnih, istorijskih ciljeva ne ostavlja za neku daleku budućnost. Ti konačni, istorijski ciljevi moraju biti — da tako kažem — na njenom putu, u samom njenom toku, jer bez postepenog i neprekidnog ostvarivanja tih ciljeva put može postati bespuće, pa se do tih ciljeva teško može i stići.

Iz dijalektike nastajanja novog i starog i posredstvom starog, a takođe iz dijalektičkih suprotnosti samog novog, socijalističkog, proizlazi i dijalektička protivurečnost između istorijskih ciljeva socijalizma, s jedne strane, i socijalizma kao društva koje u svakoj etapi svoga razvoja mora, kao svako društvo, da relativno trajnije strukturira svoje biće, da izgrađuje konkretne sisteme društvenih odnosa i institucija, s druge strane. Zato se stalno i uporno mora tragati za takvim konkretnim oblicima ekonomske i političke organizacije društva koji će, na svakoj etapi razvoja, omogućiti brži hod ka komunističkim idealima.

Dinamični razvoj socijalizma, a time i konsolidacija njegovih tekovina — dosadašnje iskustvo to potvrđuje — ima dve jednako važne i međusobno uslovljene komponente: kako nema društvenog rasta bez materijalnog, tako nema ni materijalnog rasta bez društvenog, bez novih društveno-ekonomskih odnosa. Niko do sada nije znao ni uspeo da označi granicu do koje može da se upravlja

Digitized by Google

u ime radničke klase, a da to ne postane i upravljanje nad radničkom klasom. Od prvog trenutka osvajanja vlasti i prvih koraka ka socijalizmu postavlja se, kao suštinski problem koji opredeljuje karakter novog društva, pitanje: kako da radnička klasa neposredno vrši vlast, kako da se organizuje tako da upravlja društvom? U istoriji razvoja socijalizma zabeleženo je, sve do danas, dovoljno primera o tome kako problem nerešenog odnosa tih dveju komponenata razvoja, materijalne i društvene, postaje problem bez alternative. Razne deformacije i krizne situacije u razvoju socijalizma dovoljno su rečite same za sebe.

Istina, razvoj socijalističke demokratije nije samo stvar volje i mudrosti progresivnih snaga, nego je i objektivno uslovljen proces, određen celokupnošću unutrašnjih i spoljnih uslova u kojima egzistira dato društvo. U spletu savremenih svetskih protivurečnosti i realnosti, u uslovima blokovske podeljenosti i trke u naoružavanju, u velikoj meri je, i objektivno, otežan i usporen razvoj socijalističke društvene prakse u skladu sa zahtevima i uslovima vremena. To, sa svoje strane, pothranjuje reprodukovanje konzervativnih tendencija i snaga koje puteve za rešavanje društvenih protivurečnosti savremenog socijalizma vide u prevaziđenim „oprobanim" metodama.

Međutim, u slučajevima kada i ukoliko vodeće subjektivne snage socijalističkog društva ne sagledavaju u dovoljnoj meri stvarne uzroke gomilanja i zaoštravanja društvenih protivurečnosti, niti iznalaze puteve i metode njihovog razrešavanja, adekvatne datom nivou naraslih materijalnih snaga društva, takođe se te protivurečnosti mogu izraziti u raznim vidovima stagnacije i krize. Dosadašnje iskustvo borbe za socijalizam pokazuje da takve opasnosti nisu samo teorijski mogućne i potencijalne. Snažna posrednička uloga etatističkih i tehnobirokratskih snaga u odlučivanju i raspolaganju viškom rada, težnja za strogom kontrolom unutrašnjeg fronta borbe za socijalistički preobražaj društva, razne dogmatske i liberalističke i slične sitnoburžoaske, kao što su nacionalističke i hegemonističke tendencije, na primer, usporavaju uspostavljanje istorijski razvijenijih i slobodnijih oblika socijalističkog društva.

Socijalističko društvo ne može dalje da odugovlači sa razvojem socijalističke demokratije, sa razvojem uslova koji, i u ekonomskoj i u političkoj sferi, proširuju mogućnosti za stvaralačku društvenu inicijativu i aktivnost svih radnih ljudi u svim sektorima društvene delatnosti, a da pri tom ne ugrozi svoje napredovanje, svoj hod ka komunističkom društvu. Međuzavisnost razvoja socijalističke demokratije i materijalnog i duhovnog razvoja socijalističkog društva u celini predstavlja imperativ toga kretanja, značajan faktor u borbi socijalističkih snaga za socijalizam u svetu.

Socijalističke zemlje su činilac od velikog uticaja na razvoj savremenog sveta. U vreme u koje socijalizam kao svetski proces, kao humanistička ideja, politički pokret i društvena praksa vrši dominantan uticaj na progresivne društvene preobražaje u savremenom svetu, sve je veća uloga i odgovornost socijalističkih snaga kako za razvoj socijalističkih društvenih odnosa u sopstvenom

Digitized by Google

društvu, za oslobađanje rada i humanizaciju ljudskih odnosa, tako i za jačanje i afirmaciju onih demokratskih tendencija i sadržaja u međunarodnim odnosima, zasnovanih na suverenoj nezavisnosti i ravnopravnosti naroda, koji podstiču progresivne preobražaje u društvenom životu sveta u celini.

Međutim, ne mogu se niti smeju zatvarati oči pred problemima i protivurečnostima koje nastaju iz procesa razvoja socijalističkih društvenih odnosa i u međusobnim odnosima socijalističkih zemalja. Jer te protivurečnosti, objektivnog i subjektivnog karaktera, vrše ogroman uticaj na opšte svetske uslove klasne borbe i karakter svetskih i političkih i ekonomskih odnosa. Uostalom, kako je s pravom govorio Kardelj, „protivrečnosti samog socijalizma postaju sve dominantnije protivrečnosti savremene istorije". U onoj meri u kojoj socijalizam raste kao svetski proces, i osnovni problemi, kako istorijski nerešeni tako i savremeni, javljaju se, na određen način, kao problemi savremenog socijalizma i kao protivurečnosti njegovog razvoja.

Oružane intervencije i sukobi između zemalja u kojima su na vlasti komunističke partije moraju se posmatrati ne samo sa stanovišta međunarodnih odnosa, nego i sa stanovišta komunističkog i radničkog pokreta. Razume se, uzroke takvim pojavama ne treba tražiti u ideološkim razlikama, nego u konkretnim interesima i shvatanjima koja imaju duboke korene u društveno-istorijskim uslovima, u podeljenosti, blokovskoj i drugoj, savremenog sveta, u postojanju sfera interesa i uticaja, blokovskog nadmetanja, u dubokom konfliktu unutar komunističkog pokreta i socijalističkih zemalja, u različitim deformacijama. Bez obzira na kompleks stvarnih uzroka, suočeni smo sa činjenicom, na primer, da jedna komunistička partija na vlasti svoju vojnu intervenciju protiv druge komunističke partije na vlasti pokušava opravdati ideološkim razlozima. Međutim, takvi postupci se ne mogu pravdati nikakvim razlozima, a pogotovu ne ideološkim. Taj fenomen ratova između socijalističkih zemalja veoma je zabrinjavajući, a i opasan, bremenit je teškim posledicama i nanosi ogromne štete stvari socijalizma u svetu. To, razume se, slabi ukupan potencijal u borbi za mir, demokratiju i društveni napredak u svetu.

Kada postavljamo ovu tvrdnju, polazimo od toga da socijalizam nije determinističko ostvarivanje istorijske nužnosti, već, u prvom redu, rezultat svesne klasne borbe u različitim unutrašnjim i međunarodnim uslovima. U tome su, pored ostalog, sadržani i osnovni uzroci toga što se socijalizam u svetu razvija mukotrpno, kroz lutanja i stranputice, što povremeno, u pojedinim zemljama i u njihovim međusobnim odnosima, preživljava dramatične potrese. Dosadašnji razvoj socijalizma u socijalističkim zemljama potvrđuje da, kao ni sva društva koja su mu prethodila, ni socijalističko društvo neće moći lako i beskonfliktno da rešava sopstvene protivurečnosti.

Protivurečna, konfliktna kretanja i tendencije u odnosima među socijalističkim zemljama nisu, naravno, rezultat samo različitih shvatanja. Ona su, pre svega, objektivno uslovljena ostacima

Digitized by Google

starog u sistemu odnosa između komunističkih i radničkih partija nasleđem istorije, a i logikom blokovske konfrontacije. Ali, revolucionarni preobražaj sveta se ne završava, nego tek počinje rušenjem eksploatatorskog poretka. Socijalizam se rađa u teškim mukama borbe i traganja po neispitanim putevima. Da li socijalizam kao prelazni period mora vući sa sobom sve nazadnosti starog, uključiv i ratove, ili će ih se osloboditi da bi obezbedio mir kao uslov za rešavanje protivurečnosti u svetu, a time i protivurečnosti između samih socijalističkih zemalja? U svakom slučaju, socijalističke i progresivne snage u svetu moraju tragati za uzrocima međusobnih ratova kako bi uticali na njihovo uklanjanje.

III

Za razvoj socijalizma u svetu epohalan značaj u savremenim istorijskim uslovima ima nacionalnooslobodilačka, antikolonijalna revolucija kao osobena istorijska pojava naše epohe. Zato se o njoj ne može suditi samo na osnovi tradicionalnih merila evropske civilizacije, a još manje procenjivati njen karakter i njeni rezultati na osnovi kriterijuma i načela neke »kanonizovane socijalne nauke«, koja ima sebi svojstvene sisteme pojmova i kategorija, bilo da se oni odnose na građansku bilo na socijalističku revoluciju.

Pitanje vlasti, na primer, bitno je pitanje svake revolucije, odnosno i samo pitanje jeste u tome koja će klasa osvojiti političku vlast. U slučaju antikolonijalne revolucije najmanje se ili se uopšte nije radilo o klasičnoj borbi klasa za vlast, nego o širokim socijalnim savezima koji su se ispoljavali kao opštenarodni. U tim revolucijama su čitavi narodi osvajali vlast od kolonizatora i imperijalista, čime je subjektivitet naroda, kao pokretačke snage istorije, dobio jedno novo i do sad nepoznato značenje u velikim menama koje su pratile i razvijale ljudsko društvo, čime je obogaćena dosadašnja teorija i praksa socijalnih revolucija i velikih društvenih prevrata uopšte. Te revolucije nisu zakonomerno uspostavljale diktaturu proletarijata kao vlast radničke klase i njenih saveznika, kao što je to bio slučaj u socijalističkim revolucijama (mada i u njima na specifičan način), jer su čitave nacije — kako se jednom figurativno izrazio Seku Ture — bile proleteri.

Razvoj i iskustva antikolonijalnih revolucija potvrdili su ponovo da je suštinsko pitanje teorije i prakse revolucije: šta biva kad se već jednom osvoji politička vlast? Nova vlast, nastala u tim revolucijama, prolazi ili pada na ispitu kod sopstvenih naroda zavisno od stvarnog odnosa koji ima prema onim osnovnim idealima i ciljevima u ime kojih su te revolucije i pobedile. Ukoliko ta nova vlast osigurava nacionalnu slobodu i nezavisnost, ukoliko je nepomirljiva prema raznovrsnim pritiscima neokolonijalizma ili prema kakvim drugim oblicima hegemonizma, potčinjenosti i zavisnosti, ukoliko obezbeđuje postepeno ostvarivanje

Digitized by Google

socijalnih aspiracija revolucije — ona je kadra da se ukorenjuje u vlastitom narodu, da ga okuplja oko sebe i mobiliše na programu unutrašnjeg razvoja i nezavisne spoljnopolitičke orijentacije. Nacionalna emancipacija stavlja na dnevni red i pitanje socijalne emancipacije, a ponegde i klasne diferencijacije, u blažoj ili oštrijoj formi, zavisno od stepena materijalne razvijenosti, odnosa političkih snaga, od razvijenosti i izdiferenciranosti same socijalne strukture. Produbljivanje socijalnog sadržaja nacionalnooslobodilačke revolucije, karakteristično za poslednju deceniju, uslovljava jačanje socijalne, idejne i političke diferencijacije u oslobođenim zemljama, a neravnomernost razvoja podstiče i jačanje međusobnih protivurečnosti.

Zemlje antikolonijalne revolucije, dakle, tragaju za »putanjom prirodnih zakona svog kretanja« (Marks). Oko pedeset tih zemalja obelodanilo je, u svojim ustavima i političkim programima, odnosno izabrale su socijalizam kao put svog razvitka. Neke nemaju takvih deklaracija, ali se, u osnovi, kreću tim pravcem, dok druge rešenje traže u drugim tipovima društvene organizacije. One, takođe, tragaju za oblicima političkog organizovanja subjektivnih snaga društva: negde postoje oslobodilački pokreti kao širi oblici organizovanja narodnih masa, negde jednopartijski sistemi, negde više partija predstavljaju oblike političkog organizovanja. Etatizam im je, međutim, zajednička karakteristika, jer su uglavnom sve novooslobođene zemlje, na ovaj ili onaj način, prihvatile državne forme akumulacije, nacionalizacije i koncentracije proizvodnih sredstava i planskih napora da bi obezbedile što brži materijalni i društveni razvoj. Društvena priroda tog etatizma nije identična drugim poznatim etatističkim sistemima, ni po poreklu ni po načinu rešavanja ciljeva i zadataka. Činjenica je da su, u traganju za »sopstvenom putanjom« razvitka, antikolonijalne i nacionalnooslobodilačke revolucije — istina, različitim društvenim oblicima i različitim tempom — otvorile proces izgradnje novog društva na osnovama socijalističkih ideala, čime i same razvijaju i produbljuju svoj istorijski smisao i suštinu. No, ni unutar njih ne postoji »jedinstven model« niti »uzorna revolucija« na koju bi se ugledale sve ostale, mada ima pokušaja u pojedinim područjima da se neke revolucije takvima predstave i nametnu.

Tito je tom revolucionarnom procesu, otvorenom antikolonijalnim i narodnooslobodilačkim revolucijama i samim njihovim razvitkom na ogromnim prostorima Azije, Afrike i Latinske Amerike, poklanjao izuzetnu pažnju. Analizom tog procesa i njegovih protivurečnosti SKJ je izvlačio dalekosežne zaključke za svoju strategiju u međunarodnim odnosima, čime je obogaćena i razvijena teorija i praksa revolucije u savremenim uslovima. Na osnovu tih analiza jugoslovenska teorijska misao sagledava progresivna društvena kretanja u tim zemljama i kao sastavni deo socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

IV

U red međunarodnih faktora koji bitno utiču na društvene preobražaje u svetu spada i politika i pokret nesvrstavanja. Izražavajući interese ogromne većine čovečanstva, nesvrstanost je izrasla iz istorijskog procesa emancipacije naroda, koji stvara nove neophodne uslove za veću međusobnu povezanost čovečanstva na novim, demokratskim osnovama. Zato je politika nesvrstanosti, po svojim principima i ciljevima, trajna orijentacija ogromne većine zemalja i naroda, a blokovi su prolazni.

Nesvrstanost je autentična revolucionarna međunarodna politička teorija i praksa današnjice, jer je sva usmerena na temeljno menjanje postojećih svetskih ekonomskih i političkih odnosa. Može li biti revolucionarnije politike od one koja negira sve vidove političke i ekonomske dominacije i eksploatacije, sve — stare i nove — oblike zavisnosti i potčinjavanja u odnosima među državama? Nesvrstanost je stoga, da upotrebim Titove reči, „jedan od temeljnih faktora progresivnog društvenog preobražaja svijeta u naše vrijeme".

Politika nesvrstanosti ima univerzalno, svetsko značenje. Ona ne označava samo suprotstavljanje globalnoj blokovskoj podeljenosti sveta. U njoj je sadržan zahtev za unapređivanje saradnje i razumevanja u svim zemljama, na osnovama principa miroljubive koegzistencije, političke i ekonomske ravnopravnosti. Ona je, zato, najradikalnija međunarodno-politička teorija i praksa mogućnog i istorijski neizbežnog procesa prevazilaženja blokovske podeljenosti, izraz težnji naroda da ostvare nacionalnu slobodu i pravo na društveni razvoj prema sopstvenom izboru i vizija integracije čovečanstva na novim, demokratskim i humanim osnovama.

U svom akcionom izražavanju nesvrstanost predstavlja konzistentan program menjanja postojećeg stanja i izgradnje novih međunarodnih odnosa u svetu. U tom smislu politika nesvrstanosti je sinteza i plod najširih demokratskih i progresivnih težnji ljudi i naroda. Iako pokret nesvrstanosti nije homogen ideološki pokret niti će to ikada biti, on je svojevrsna ideologija koja negira ideologizovanu podelu sveta na dva blokovska sistema. Prema tome, politika i pokret nesvrstanosti su svetsko-istorijska pojava koja izražava novo viđenje svetske zajednice. Time je ona i činilac sveukupnih progresivnih promena u savremenom svetu.

U građenju i ostvarivanju zajedničkog interesa nesvrstane zemlje nalaze mnogo podudarnosti sa svojim posebnim nacionalnim interesima. Ne retko dolazi i do kolizije između nacionalnih interesa pojedinih nesvrstanih zemalja sa principima i ciljevima politike i pokreta nesvrstanosti. Praksa je pokazala koliko su velika tolerancija i uzajamno razumevanje potrebni da bi se prevazišle tačke sukobljavanja i da bi se uneo sklad među njih.

Izlaze iz takvih i sličnih teškoća treba tražiti u produbljivanju demokratskih odnosa u pokretu nesvrstanosti, uz striktno uvažavanje prava svake zemlje da određuje i ostvaruje svoje nacionalne interese. Ma koliko međusobno usklađivanje gledišta i interesa o

Digitized by Google

problemima koji po svom biću iziskuju akciju nesvrstanih bilo složeno i dugotrajno, ono se ne može shvatiti ni kao izraz nesposobnosti pokreta da ostvaruje svoje jedinstvo ni kao nekorisno rasipanje energije, već kao jedno od najvažnijih područja traženja stvarnih rešenja za probleme i kao značajan vid neposrednog ostvarivanja principa i ciljeva politike nesvrstanosti. U politici nesvrstanosti i akciji pokreta nesvrstanih zemalja izuzetno mesto pripada pitanjima ekonomskog razvoja. To je osnova na kojoj se može stalno jačati akciona sposobnost i jedinstvo pokreta nesvrstanosti. Boreći se za svoje ciljeve, za mir i aktivnu miroljubivu koegzistenciju, politika i pokret nesvrstanosti je postao bitan činilac ukupnih revolucionarnih uslova u svetu i razvoja socijalizma kao svetskog procesa.

V

Ako se konstatuje da čovečanstvo u celoj svojoj istoriji nikada nije bilo toliko podeljeno, može se reći da ono istovremeno nikada nije bilo ni tako duboko međuzavisno. Ne samo zato što poseduje sredstva za sopstveno uništenje i što je mir nedeljiv, nego i zato što burni razvoj proizvodnih snaga nameće, sam po sebi, razne procese integracije i internacionalizacije proizvodnje i raspodele. Ti procesi se mogu ostvarivati na različitim društvenim osnovama. Oni daju istorijsku šansu i zadatak progresivnim snagama da se bore za to da se ti procesi internacionalizacije ostvaruju na što demokratskijim i humanijim osnovama. Opšti, materijalni kao i društveni razvoj danas je podjednako stvar i razvijenih i nerazvijenih. Razume se, globalna međuzavisnost ne otklanja sama po sebi sukobe, jednako kao što zaoštravanje suprotnosti ne vodi *a priori* ka progresu. Istorija je puna i obrnutih slučajeva: zastoja u razvoju, pa čak i nazadovanja. Međutim, objektivni rast međuzavisnosti sveta dramatično upozorava sve političke snage: da je sudbina čovečanstva jedinstvena, prema tome i potreba očuvanja mira; da se jaz između razvijenih i nerazvijenih mora premošćivati; da se društveni odnosi neće moći još dugo temeljiti na klasnom i nacionalnom ugnjetavanju i eksploataciji. Sve u svemu, svest o rastućoj međuzavisnosti sveta, o rastućoj odgovornosti subjektivnih snaga za njegovu sudbinu, bitan je činilac revolucionarnih uslova i revolucionarne akcije u naše vreme.

Politika mira, politika aktivne miroljubive koegzistencije između zemalja nezavisno od društvenog uređenja, politika popuštanja zategnutosti je jedan od bitnih međunarodnih uslova u borbi za razvoj socijalizma u svetu. Detant je nedeljiv i predstavlja činioca stabilnosti međunarodnih odnosa, pa prema tome i činioca od bitnog značaja za razvoj socijalizma kao svetskog procesa, za prirodu strategija socijalističkih snaga u pojedinim zemljama.

Svet današnjice živi u veoma složenoj međunarodnoj situaciji. Došlo je do pogoršavanja u nekim ključnim oblastima međunarodnih odnosa. Opasno jača uloga vojnog faktora u politici

Digitized by Google

najvećih sila i blokova, čime stalno raste rizik po mir i bezbednost u svetu. Svet se suočava ne samo sa međunarodnom zategnutošću i pojačanim blokovskim naoružavanjem i nadmetanjem, nego i s tendencijom da se vojnim sredstvima pomeraju granice sfera interesa i uticaja. Sve to ide na štetu najpresudnijih interesa čovečanstva, kao što su svetski mir i bezbednost, kao i procesa progresivnih društvenih preobražaja socijalizma i nacionalne nezavisnosti. Zato jačanje borbe za popuštanje zategnutosti, za menjanje postojećih međunarodnih odnosa u pravcu jačanja nezavisnosti i ravnopravnosti naroda je bez alternative, a u toj borbi je i nužno angažovanje svih miroljubivih, demokratskih i progresivnih socijalističkih snaga.

Kada se kaže da je detant danas u krizi, to ne znači da je on kao ideja i potreba doveden u pitanje. Detant je u krizi jer su u krizu zapali odnosi njegovih osnovnih nosilaca, najvećih i najjačih sila. Ali, detant se ne sme svoditi samo na uređivanje odnosa među velikim silama i blokovima, jer se time ne mogu obezbediti trajna i opšteprihvatljiva rešenja za međunarodne probleme. Izlaz iz teškoća u koje je zapao takozvani bipolarni detant neki traže u uvođenju takozvanog višepolarnog detanta, to jest u uključivanju još nekih velikih sila u pregovaranje i sporazumevanje. Međutim, i tako »prošireni« detant pokazao bi veoma brzo svoju ograničenost. U takvom procesu bi se izražavalo i, možda, usklađivalo više interesa, osnova bi bila šira, ali opet se ništa bitno ne bi promenilo. Ako iz sadašnje krize detant i izađe sa jednom novom formacijom »velikih pregovarača«, onda ponovo neće biti ostvarena perspektiva stabilnog i trajnog mira i ravnopravne međunarodne saradnje.

Bilo bi, naravno, nerealno kada se ne bi sagledavala, naročito, odgovornost velikih sila, ali bi bilo još nerealnije kada bi se stvarna rešenja za probleme više nego ikad pluralizovanog, a istovremeno i sudbinskim pitanjima ujedinjenog sveta nastojala da dovedu u vizije i ograničene mogućnosti blokovske podeljenosti sveta. Prvo, zato što blokovi ograničavaju ispoljavanje nacionalnog interesa; drugo, zato što se dokazalo da blokovi ne garantuju mir niti obezbeđuju rešavanje međunarodnih problema. Naprotiv! Blokovska politika, kao politika uniformnosti i iznuđene solidarnosti jednog kruga zemalja, iza kojeg kao »garant« stoji vojna i ekonomska moć velike sile, specifičan je vid koncentracije otuđene moći. U praksi međunarodnih odnosa nedvosmisleno se pokazalo da svako popuštanje pod pritiscima neokolonijalizma, dominacije i hegemonije otuđuje i udaljava od autentičnih nacionalnih interesa. Nesvrstanost je negacija blokovskog detanta, koji ogromnu većinu sveta isključuje iz procesa izgradnje mira. Nesvrstanost je nosilac univerzalnog detanta, univerzalnosti principa miroljubive koegzistencije, aktivne ravnopravne međunarodne saradnje.

VI

U red međunarodnih uslova od značaja za borbu za socijalizam u svetu spada, svakako, i produbljivanje jaza između razvijenih i

Digitized by Google

nerazvijenih zemalja. To produbljivanje nije samo faktor koji onemogućava »normalnu« ekonomsku reprodukciju u svetu, već je, pored potencijalno mogućne nuklearne katastrofe u jednom svetskom ratu, i bitan faktor egzistencije savremenog čovečanstva. Pitanje zaustavljanja toga procesa, i s obzirom na njegovu akutnost i aktuelnost, nesumnjivo je jedno od osnovnih pitanja savremenog svetskog razvoja i strategije socijalističkih snaga u borbi za socijalizam u svetu.

Nekoliko podataka može da ukaže na značaj tog problema. Sadašnje industrijski nerazvijene zemlje, zemlje u razvoju, 1850. godine učestvovale su u svetskom dohotku sa 63%, a nešto više od sto godina kasnije, u 1978. godini, samo sa 17%. Društveni bruto proizvod SAD, Zapadne Evrope, Japana i SSSR u 1973. godini učestvovao je u svetskom društvenom proizvodu sa 81%, iako ove zemlje učestvuju u svetskom stanovništvu samo sa 29%. Obrnuto — zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike u svetskom stanovništvu učestvuju sa 71%, a u svetskom društvenom proizvodu sa 19,3%. Hronično produbljivanje jaza pokazuje i poslednja dekada. Dohodak po stanovniku u periodu 1965—1975. godine povećao se u industrijski razvijenim zemljama za 1.300 dolara, dok u industrijski nerazvijenim zemljama samo za 20 dolara. U tri četvrtine zemalja u razvoju povećanje dohotka po stanovniku za pomenutih 10 godina iznosi samo jedan dolar. Razlika u stepenu razvijenosti između industrijski razvijenih i najnerazvijenijih zemalja u 1960. godini bila je 29 puta veća u korist razvijenih, a u 1970. godini 34 puta.

Tih nekoliko podataka sami za sebe govore o tome da su tendencije u ekonomskoj reprodukciji savremenog sveta, u sistemu i mehanizmu njenog funkcionisanja, sve nepovoljnije i nepovoljnije i da svetske protivurečnosti poprimaju novi kvalitet time što se svojim ukupnim sadržajem sve više javljaju ne samo kao ekonomske, već i kao duboke društvene protivurečnosti. U pitanju je mogućnost ostvarivanja svetske ekonomske reprodukcije sa svim društvenim posledicama po svet. Međutim, više je nego nedvosmisleno da se ona ne može ostvarivati u okviru postojećeg sistema i strukture međunarodnih odnosa. Sadašnje stanje u svetskim ekonomskim odnosima ne samo što sprečava razvoj nerazvijenih, nego dovodi u opasnost i razvoj industrijski razvijenih zemalja. To se već počinje postepeno uviđati kod nekih političkih snaga progresivne orijentacije i u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Odnosi između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja su jedna od osnovnih protivurečnosti savremenog sveta. Ta protivurečnost ometa normalan progres i reprodukciju svetske privrede, a u tome i industrijski razvijenih zemalja. U svetu koji se rađa nema daljeg razvoja razvijenih, visokoindustrijalizovanih, bez brzog i savremenog razvoja nerazvijenih. To je jednako ekonomska koliko i društvena nužnost. U tom sklopu, takođe treba više insistirati na većem razumevanju tog problema od strane radničke klase i njenih političkih partija u industrijski razvijenim zemljama, nezavisno od socijalnih sistema. Ovaj problem, raz-

Digitized by Google

matran i sa pozicija radničke klase, ukazuje na to da ga ne bi trebalo tretirati kao problem njenog odricanja, već kao dalekovido sagledavanje pravih rešenja za sopstvenu privredu i zemlju, pa i za perspektivu društvenog razvoja u njoj.

•

Kada se ocenjuju osnovne tendencije svetskog razvoja i ističe povoljnost revolucionarnih uslova, moraju se sagledavati stvarne mogućnosti, videti, pored pozitivnih, i ograničavajuće faktore, jednom rečju, ono što je moguće postići u svakoj konkretnoj deonici istorijskog toka. Moraju se, naime, imati stalno na umu i objektivne zakonitosti i stvarni odnos klasnih i nacionalnih snaga, njihovi interesi, aspiracije i ciljevi.

Složenost savremenih kretanja, raznovrsnost društvenih pojava i procesa, nove mogućnosti, ali i nove opasnosti, zahtevaju da socijalističke snage u svetu stalno izgrađuju i prilagođavaju svoj teorijski kompas, to jest da razvijaju naučno marksističko sagledavanje suštine i novih pojavnih oblika kretanja u savremenom svetu.

U globalnoj proceni svetskih kretanja i odnosa može se konstatovati da su uslovi za revolucionarni pokret, za progresivne snage, u celini povoljni: socijalistički proces se pojavljuje kao istorijsko rešenje gotovo za sve krize koje potresaju svet, iako se on još ne može u svemu i u potpunosti izraziti na njemu svojstven način. U tome i dolazi do raskoraka između socijalizma kao opšteg cilja i načina i mogućnosti njegovog ostvarivanja.

Razume se, sve što je do sada rečeno ne pretenduje na iscrpnost i neophodnu temeljitost koja bi bila na nivou savremenih potreba. Potrebno je da se ulažu dalji napori da se dođe do jedne fundamentalne teorijske analize socijalizma kao svetskog procesa danas, posebno međunarodnih uslova i u tome ekonomske realnosti savremenog sveta. Samo na osnovu nje je i jedino moguće izgrađivati i prilagođavati strategije socijalističkih snaga u pojedinim zemljama u borbi za socijalizam u svojim zemljama, a time i u borbi za razvoj socijalizma kao svetskog procesa. Ovakav prilaz je ujedno i jedini na trasi istorijskog hoda u kojem različiti uslovi i međunarodni položaj pojedinih zemalja zahtevaju različite strategije, različite puteve u borbi za socijalizam u svetu.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Prilog kritičkoj istoriji tehnologije

Prethodne napomene

Marks je u *Kapitalu* ukazao na potrebu stvaranja *kritičke istorije tehnologije.*

U izvesnom smislu, Marks je položio temelje savremenoj kritičkoj istoriji tehnologije. Izgradio je specifičan metod i dao niz bitnih elemenata za ovu i danas veoma perspektivnu nauku.

Kao uzor za takvu istoriju »proizvodnih organa društvenog čoveka« poslužilo mu je veliko delo Čarlsa Darvina — usredsređeno na »istoriju prirodne tehnologije«, to jest na procese »stvaranja biljnih i životinjskih organa kao instrumenata za proizvodnju u životu bilja i životinja«.

Zar kritička istorija tehnologije materijalne proizvodnje »pojedinih društvenih organizacija« ne zaslužuje pažnju ljudi — jednaku, ako ne i veću od one što ju je izazvalo epohalno delo Čarlsa Darvina?! »I zar ne bi ovu bilo lakše napisati, jer, kako Viko kaže, istorija ljudi razlikuje se od istorije prirode po tome što smo onu pravili mi, a ovu nismo?«

Ova pitanja postavio je Marks u *Kapitalu* — u kontekstu svojih kritičkih razmatranja razvitka mašinerije i krupne (serijske i visoko centralizovane, odnosno masovne) industrije i specifičnih metoda proizvođenja relativnog viška vrednosti.

Digitized by Google

Ta i mnoga izvedena pitanja razvitka tehnologije postavljaju se i danas na bezbrojnim empirijskim tačkama svetskog ekonomskog i tehnološkog prostora — nesravnjivo dramatičnije i društveno relevantno.

Najpregnantnije i najdalekovidije naučno upućivanje u samu srž problema materijalne tehnologije nalazimo u ovom Marksovom stavu: »Tehnologija otkriva aktivni stav čovekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a s time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predstave koje iz njih izviru.«[1]

Još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz 1844. Marks ukazuje na »golemu delatnost prirodnih nauka«. I na činjenicu da ove nauke prisvajaju stalno rastući empirijski materijal. Kritikuje istoriografiju koja se na prirodnu nauku osvrće samo usput, sporadično. Prvenstveno, kao na momenat *prosvećenosti* i izvesne korisnosti pojedinih velikih otkrića u prirodnim naukama.

Još tada Marks formuliše fascinantne misli o odnosu prirodne nauke i industrije, dakle, o *tehnologiji materijalne proizvodnje*, koje i danas treba da uvažavamo i kritički razvijamo.

»Ali prirodna nauka je pomoću industrije utoliko *praktičnije* zahvatila u čovječji život, preoblikovala ga i pripremila čovjekovu emancipaciju, koliko god je neposredno morala dopuniti onečovječenje. *Industrija je stvaran* historijski odnos prirode i stoga odnos prirodne nauke prema čovjeku; ako se, stoga, ona shvati kao *egzoteričko* otkriće čovjekovih *suštinskih snaga*, onda se može shvatiti *ljudska* suština prirode ili *prirodna* suština čovjeka, stoga prirodna nauka gubi apstraktno materijalni, ili štoviše idealistički pravac i postaje baza *ljudske* nauke, kao što je sad već postala — iako u otuđenom obliku — baza stvarnog ljudskog života; *druga* baza za život, a druga za *nauku*, to je od početka laž.«[2]

U takvom kontekstu Marks raspravlja o međusobnoj uslovljenosti tehničkih i društvenih usavršavanja proizvodnog rada. Propraća razvitak različitih metoda i oblika tehnološkog rada. Postavlja i tezu o krupnoj industriji kao empirijskoj bazi »potpuno moderne *nauke tehnologije*«.

Živimo u doba kada su nove društvene tendencije i oblici stvorili nova, »sasvim drukčija polja rada« za mašine alatljike, mašinske sisteme i materijalnu tehnologiju uopšte. Revolucionisanje metodâ i oblikâ tehnološkog rada, tih nužnih proizvoda unutrašnjih preobražajnih procesa na strateškoj relaciji: prirodne nauke — materijalna proizvodnja savremenih društava, vrši se danas u naglašenije »šarenoj mešavini prelaznih oblika«.

Nije reč samo o prelaznim oblicima između takozvanih osnovnih i »ključnih« tehnologija i različitih specifičnih momenata (stupnjeva) u naučnoistraživačkom procesu, već i o vladajućim društvenim tendencijama: državnom kapitalizmu i ultraetatističkim odnosima proizvodnje i distribucije društvenog bogatstva,

[1] K. Marks, *Kapital*, I, str. 298, fusnota 89.

[2] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 249, *kurziv* u tekstu.

Digitized by Google

koji, međutim, ne isključuju postojanje niza prelaznih oblika — od takozvanog azijskog načina proizvodnje ka nekoj formi državnog socijalizma ili, pak, ka državnom kapitalizmu, — sve do tendencija socijalističkog samoupravljanja, procesa udruživanja rada itd.

Da li u takvom društvenom kontekstu »drže vodu« pomenute Marksove teze i razmatranja? Da li možda, umesto Marksa, treba da »na uvid uzmemo« Hermana Kana, Žan-Žaka Servan-Šrajbera ili Alvina Toflera? Posebno, Toflerov »Treći talas«?!

Da li u delima savremenih teoretičara i istoričara tehnologije možemo naći srazmerno pouzdana uputstva i rešenja — specijalno za pitanja izgrađivanja društvene strategije naučno-tehnološkog razvitka?

Ako i kada dođemo do zaključka da u tim delima nema razmatranja osnovne relacije: dâti »realitet produkcionih odnosa« — tehnološke strukture i oblici savremenih društava (a možda je neko već dospeo do toga saznanja?), neće li trud da se ta dela podrobno kritički razmotre bit odveć velik, a delimično i uzaludan? Neće li se dosledno marksistički orijentisanim pregaocima na tome planu prigovoriti već zbog njihovog traganja za »hlebom preko pogače«, koju zapravo mnogi među njima još nisu dobro »okusili«, ispitali?

Elementi za kritičku istoriju tehnologije
(teze i refleksije)

Da li naš radni čovek — samoupravljač može nalaziti rešenja za sva važna ekonomska i tehnološka pitanja koja ga svakodnevno muče a da se u postavljanju i rešavanju tih pitanja ne služi radnim hipotezama koje se zovu »robna vrednost«, »udvostručavanje robe u robu i novac« = proces »monetarizacije«, »proizvodno primenjivanje nauke«, »transfer tehnologije« itd.?

Neki cinik, ili sušti realist, mogao bi primetiti: »sve ide i bez toga« ... ali, uzvraćamo, — kako bi tek išlo s tim, to jest s naukom političke ekonomije i naukom tehnologije; i to na svim razinama i u svim konkretnim oblicima materijalnog života našeg društva?

Istraživanja problema tehnologije i danas su pretežno empirijskog karaktera. To u prvom redu važi za zemlje poznog industrijskog razvitka. Paradoks: teže ka takozvanom postindustrijskom društvu, ka decentralizaciji i »demasifikaciji« industrijske proizvodnje, kao i daljim tehnološkim usavršavanjima u »sektorima budućnosti« (elektronici, industriji komunikacijskih uređaja, hemijskoj industriji, »genetskom inženjeringu« u poljoprivredi itd.), a neprestano ratuju sa stalno rastućim brojem naoko »nesvodljivih« ili »bezuslovnih« činjenica prakse tehnološkog rada.

Takva istraživanja su dragocena, neizostavna, neukidiva. Međutim, ne smemo ostati sputani takvim činjenicama i takvom praksom naučnih istraživanja niti, pak, i dalje podnositi metafizičke lance različitih dogmi, — uveliko prisutnih u ideološko-po-

Digitized by Google

litičkoj sferi našeg društvenog života. Ovo bi mogla biti jedna od osnovnih ideja (nit-vodilja) naučnog istraživanja i razmatranja datih problema, pretežno teorijsko-metodološkog karaktera.

Razmatranje problema »konstituisanja« *nauke* tehnologije i tehnološkog razvitka materijalne proizvodnje imaće ovde oblik teza, opštih kritičkih refleksija i reminiscencija.

Prvo, treba ispitati pojmovni prioritet i istorijsko-kauzalni sled u razvitku (a) tehnologije materijalne proizvodnje i (b) ekonomskih struktura i oblika savremenih društava. Prioritet, izgleda nam, i dalje pripada onome pod (b). U kapitalizmu — profitu, u zemljama SEV-a — ostvarivanju visokih stopa privrednog rasta, izmeni privrednih struktura, podizanju životnog standarda i slično, u zemljama u razvoju — promeni (praktičkom prevazilaženju) jednostavnih proizvodnih organizama zasnovanih na ručnome radu (zanatskoj osnovici), osvajanju elementarne industrijske tehnologije kao neizostavnog uslova vlastitog ekonomskog i političkog opstanka, u Jugoslaviji — ostvarivanju društvenog dohotka i ekstradohotka, smanjivanju ekonomskih razlika između razvijenih i nerazvijenih republika, odnosno SAP Kosovo, a u okviru ovoga problema — smanjivanju razlika između regiona, unutar pojedinih republika, podizanju životnog standarda itd.

Nigde nema »autentičnih zapisa«, odnosno materijalnih potvrda da se naučno-tehnološki razvitak »stavlja u službu« procesa oslobađanja rada, razmicanja međa za slobodno stvaralaštvo ljudi, kultiviranje i humanizaciju dokolice, ozbiljenje »carstva slobode« — koje ne može doći kao dar elita ili kao »poklon sudbine«, već jedino kao delo milionâ ljudi uvučenih u vrtlog naučno-tehnološke prakse rada, bitnih promena u postojećim ekonomskim strukturama i oblicima zajedništva.

Drugo, relativna deficitarnost (neobnovljivih) sirovina i traganje za alternativnim izvorima energije — karakteristike su ovoga »stoleća supstitucije«. Verovatno će tako biti i posle 2000-te godine.

Razlikujemo tri faze tehnološkog razvitka, — s obzirom na predmete rada (sirovine) i energiju:

a) Vreme korišćenja *obnovljivih* energetskih izvora i sirovina (prvobitna ekstraktivna industrija: lov, ribolov, šumarstvo, stočarstvo itd., hidroenergija, vetar itd.), — do prve industrijske revolucije u drugoj polovini 18-tog stoleća;

b) Razdoblje industrijske eksploatacije *neobnovljivih* energetskih resursa — od industrijske revolucije do danas; i

c) Ponovni prelaz — strateška preorijentacija mnogih zemalja na *obnovljive* sirovine i energetske potencijale, — ali na kvalitativno novoj tehnološkoj i ekonomskoj osnovici i višoj društvenoj potenciji. Reč je o proizvodnji biomasa, fisiji i fuziji u oblasti nuklearne energije, solarnoj energiji, geotermičkim izvorima energije i slično.

Treće, »supstitucija novim sirovinama — uslovljena je kretanjem cena«, kaže se u nedavnoj Manhajmskoj poslanici s kontraapokaliptičkim naslovom: »Svet neće propasti«. Međutim, šta »uslovljava«, odnosno reguliše kretanje cena sirovina i proizvodâ

Digitized by Google

visoke tehničke strukture? Zacelo, zakon robne vrednosti u njegovoj međunarodnoj dimenziji, odnosno primeni, a zatim i kolosalni monopol zapadnih transnacionalnih industrijskih korporacija, apsolutna dominacija zemalja »Kluba desetorice« nad savremenim svetskim novcem, ekonomski odnosi između zemalja OECD-a i grupacija zemalja SEV-a, OPEC-a itd.

Takozvane teorije resursa »Rimskog kluba«, Geoffrey Heala, Jana Tinbergena i drugih padaju u vodu već zbog problema dispariteta cena sirovina i proizvodâ visoke tehničke strukture (mašina alatljika, industrijske opreme, elektronskih računara, radara, automobila itd.).

Jedino su zemlje OPEC-a, među zemljama u razvoju, uspele da delimično nametnu vlastita pravila igre u vezi s neprestanim pogoršavanjem takozvanih *terms of trade* na svetskom planu. Naravno, zahvaljujući brojnim okolnostima koje su im u protekloj deceniji išle na ruku. Usled i usred takozvane energetske krize i »eksplozije« cena nafte na svetskom tržištu.

Zemlje OPEC-a razrađuju uveliko vlastitu strategiju tehnološkog i uopšte privrednog razvitka oslanjajući se na »scenario za politiku cena nafte« koji su pronašle u apstraktno-stohastičkim modelima proračunavanja kretanja cena i troškova u različitim grupacijama zemalja sa kojima trguju i industrijski sarađuju.

Četvrto, Marks je »spevao odu kapitalizmu« ističući njegove zasluge i doprinos »opštem planetarnom hodu« tehnologije materijalne proizvodnje. Novi metodi organizovanja proizvodnog rada (danas: industrijski tehnološki menadžment), džinovska izgradnja tehnike (»mehanička industrija« plus savremena »kibernetska« industrija ili moderna automatizovana industrijska proizvodnja koja je najdublje korene pustila u SAD, Japanu i Zapadnoj Nemačkoj), revolucionisanje ekonomske strukture društava plus »sistem virtuelnih transformacija društva« (Žan Pijaže) itd. Po svemu tome kapitalizam uveliko natkriljuje sve ranije epohe, odnosno istorijske načine proizvodnje.

Šta su u tom pogledu učinila savremena socijalistička društva i naše društvo, posebno? Da li su ona još u fazi svojevrsnog otimanja monopola nad novom tehnologijom od najrazvijenijih kapitalističkih zemalja ili već i sama nešto čine u smislu iznalaženja i razvijanja sebi primerene tehnologije materijalne proizvodnje?

Peto, tehnička i društvena usavršavanja metodâ i oblikâ rada idu ruku pod ruku. Naravno, reč je o *dijalektici* prakse proizvodnog i neproizvodnog rada i nastanku sve složenijih i delotvornijih oruđa rada koja čovekov rad pretvaraju u m e h a n i č a n ili jednostrano »apstraktan« — specijalizovan rad (Hegel). Tek je pojava *mašine alatljike* (ne pogonske mašine niti mašine radilice, koje »proizvode kretanje«) *revolucionisala* sam način proizvodnje u krupnoj industriji. »Industrijska revolucija 18-tog stoleća polazi od ovog dela mašinerije, od mašine alatljike.«[3]

Šesto, u pogonskoj mašini, mašini radilici i alatnoj mašini »postaju kretanje i radna delatnost sredstava za rad nezavisni

[3] K. Marks, *Kapital*, I, str. 299.

Digitized by Google

prema radniku« (Marks). Pojava elektronskih računara, robota i takozvane veštačke inteligencije u nekim industrijama, ili, pak, u okviru pojedinih proizvodnih linija, čini tu nezavisnost oruđa gotovo potpunom. Društvene implikacije toga momenta su vrlo značajne, nedogledne i danas već dramatične. Naročito na strani proizvodnih radnika.

O mogućnosti potpuno automatizovanog procesa i mogućnosti neke vrste »veštačke inteligencije« snevao je još Aristotel: »Kad bi svaki alat mogao da vrši svoj posao na zapovest ili čak slutećí našu želju, kao što su se Dedalova umetnička dela sama kretala ili kao što su Hefestovi tronošci iz vlastite pobude išli na sveti rad, kad bi tako čunkovi sami od sebe tkali, tada ne bi trebalo ni majstoru pomoćnika, ni gospodaru robova.«

Ovaj, po Marksovom mišljenju, »najveći mislilac staroga veka« obrazložio je i smisao dokolice (slobodnog vremena). U *Politici* (VIII, 1337 B i 1338 A) Aristotel izlaže opšte shvatanje da je dokolica za čoveka bolja od (direktnog proizvodnog) rada, pa makar koliko ovaj rad, sam po sebi, bio složen i zahtevao izuzetnu umešnost i inteligenciju, te da »postoje grane nauke i obrazovanja koje moramo izučavati samo s obzirom na to da slobodno vreme utrošimo u intelektualnoj aktivnosti, i treba ih ceniti radi njih samih . . .«

Sedmo, »kad alatljika pređe na mašinu, prelazi s radnika na nju i veština rukovanja alatom. Radna sposobnost alata oslobađa se ličnih granica ljudske radne snage.«[4] U savremenim automatizovanim procesima razmaknute su i lične granice kontrole rada mašina alatljika. Preostaje kontrola na višoj društvenoj potenciji, to jest kontrola složenih procesa proizvodnje i specifične funkcije, odnosno poslovi u vezi s otklanjanjem zastoja i grešaka u proizvodnji, održavanje vrlo složene i skupe proizvodne opreme i slično — što sve zahteva i izvesne »socijalne kontakte i horizontalno komuniciranje, rešavanje problema u grupi«[5]. Proizvodnom radu se, već zbog toga, uveliko »vraća intelektualna dimenzija« (Antonio Gramši). Namesto »razmrvljenog«, usko specijalizovanog i rutinskog (repetitivnog) proizvodnog rada i monotonije rada pored beskrajne trake, na scenu stupa složeni i kreativni proizvodni rad u grupi, odnosno radnom timu. Uz ovaj rad razvijaju se i takozvane grupne radne norme, postavljaju vrlo složeni proizvodni zadaci, unapređuje timski rad i ostvaruje bolja tržišna valorizacija proizvodnog rada.

Osmo, periodične mene velikih industrijskih ili poslovnih ciklusa i kolebanja svetskog tržišta vrše veliki uticaj na razvitak tehnologije materijalne proizvodnje. Reč je i o takozvanim revolucijama vrednosti, — čim ti uticaji izazovu određene promene u industrijskoj tehnologiji. Svet upravo prolazi kroz jednu takvu revoluciju izazvanu karakterističnim »rastom kapitalizma u dubinu«.

[4] K. Marks, *Kapital*, I, str. 339.

[5] Bogdan Kavčič, saopštenje za naučni skup »Samoupravljanje — put oslobađanja rada«, Ljubljana, 27. i 28. januara 1981, str. 27.

Digitized by Google

Usavršavanje postojećih mašina, odnosno tehnoloških postupaka, vrši se prvenstveno radi porasta produktivnosti rada, smanjivanja troškova proizvodnje po jedinici proizvoda, dakle, neprestano u funkciji profita i ostvarivanja specifične tehnološke rente.

Deveto, ekonomska isplativost nove tehnologije implicira tri osnovna ekonomska parametra:

a) troškove proizvodnje — usled nagona kapitala za reduciranjem cene koštanja;

b) prosečan (regulativan) profit; i

c) takozvane uporedne ekonomske prednosti kroz relativne cene na svetskom tržištu.

Posledniji parametar dopunjuju, odnosno modifikuju:

a) respektivne stope inflacije u konkurentskim zemljama;

b) kolebanja kurseva razmene ključnih valuta; i

c) takozvana reciklaža petrodolara i specifičan monetarni ekstraprofit, — kao novi momenat u pomenutim *terms of trade.*

Pomenuti ekstraprofit ubiru zapadne zemlje posredstvom specijalnih bankarskih transakcija i spekulativne delatnosti na najvažnijim svetskim tržištima novca i kreditnog kapitala. To je »đavolski mlin« koji neprestano melje reproduktivna preduzeća i čitave ekonomije zemalja u razvoju.

Deseto, tehnološke stagnacije u okviru starih jednostavnih privrednih organizama (ovi organizmi karakterišu mnoge zemlje u razvoju) i napredak u industrijskoj tehnologiji i organizaciji proizvodnog rada (pretežno u industrijski razvijenim zemljama sveta) jesu dva pola u svetskoj slici tehnologije materijalne proizvodnje. Ti tehnološki polovi, a ne geofizički ili geopolitički, leže u samoj osnovi takozvanog tehnološkog i ekonomskog jaza koji razdire savremeni svet.

»*Moderna industrija* nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica *revolucionarna,* dok je kod svih ranijih procesa proizvodnje bila u suštini *konzervativna.*«[6]

Ova misao sadrži se još u *Komunističkom manifestu.* Postavlja se, međutim, kardinalno pitanje: kakva je tehnička osnovica savremenih socijalističkih društava, a posebno našega društva? Da li su produkcioni odnosi u našem društvu otišli nešto ispred njegove naučno-tehnološke osnovice u pogledu pokretljivosti, delotvornosti, originalnosti i revolucionarnosti osnovnih oblika ili je ta prednost odnosâ proizvodnje prividna, odnosno, u najboljem slučaju, latentna?

Jedanaesto, u pomenutom prilogu kritičkoj istoriji tehnologije Marks utvrđuje da »kapitalizam niče na takvom ekonomskom tlu koje je proizvod dugog procesa razvitka. Zatečena produktivnost rada od koje on polazi nije dar prirode, već istorije, istorijskog razvitka čiji periodi obuhvataju ne stoleća, već hiljade stoleća«[7].

[6] K. Marks, *Kapital,* I, str. 397.
[7] Ibidem, str. 419.

Digitized by Google

Šta u takvoj istorijskoj perspektivi znači tehnološka osnovica savremenih socijalističkih društava? Da li su, koliko i kako ova društva uhvatila korak s »opštim planetarnim hodom« industrijske tehnologije zapadnih zemalja (uvrštavajući u tu kategoriju i Japan)?

Dvanaesto, na polju nauke, tehnike i umetnosti Grci su u mnogom pogledu bili učenici Istoka i to nikada nisu smetnuli s uma — tvrdi Mihail Rostovcev u svojoj fascinantnoj *Istoriji staroga sveta*. Njihov genije nije priznavao nikakvu tradiciju. Bili su neumorni posmatrači, istraživači i analitičari spoljašnje prirode, različitih društvenih odnosa i oblika; uopšte, različitih kultura, odnosno civilizacija.

Svemu tome išla su na ruku i specifična proširenja saobraćaja sa istočnim narodima. U prvom redu razvitak trgovačkih i finansijskih odnosa.

Uopšte, tehnički pronalasci i tehnički procesi zahtevaju neprestano ta »nevidljiva živčana vlakna« koja prožimaju sve ono što uobičajeno nazivamo svetskim transferom tehnologije i znanjâ. Bez tih odnosa i takvih vlakana tehnička osnovica ni jedne ljudske zajednice ne bi mogla biti revolucionarna; štaviše, ne bi bila sigurna ni od opasnosti kakvog većeg razaranja ili čak potpunog uništenja.

Saslušajmo i u ovoj stvari Karla Marksa. Ovoga puta iz njegovog ranog pariskog perioda: »U prvobitnoj istoriji morao se svaki pronalazak dnevno ponovo izrađivati u svakom kraju posebno. Kako su stvorene proizvodne snage i same bile malo sigurne od potpune propasti kod relativno *vrlo raširene trgovine*, dokazuju Feničani, čiji su *pronalasci* najvećim delom nestali za dugo vremena *istiskivanjem te nacije iz trgovine*, Aleksandrovim osvajanjem i opadanjem koje iza toga sledi.«

»Tek kad saobraćaj postane *svetski saobraćaj*, kad se osniva na *krupnoj industriji* i kad sve nacije budu uvučene u konkurentsku borbu, tek tada se *osigurava trajanje postignutih proizvodnih snaga*.«

Proizvodna baza i tehnološki bilans našeg društva

Tragamo za novim dimenzijama i bitnim poboljšicama takozvanih uporednih prednosti *vis à vis* nama konkurentskih nacionalnih ekonomija. Nismo u prilici da na *zaštićenom* domaćem tržištu najpre razvijemo vlastitu proizvodnu bazu i osnovne tehnologije, a tek potom osvajamo važna inostrana tržišta. Naprotiv, prinuđeni smo da u hodu menjamo postojeće tehnološke i privredne strukture i činimo izuzetno velike napore i žrtve kako bismo nastavili trend strateškog izvlačenja iz »čeljusti autarkije«. Eventualna potpuna tehnološka i ekonomska izolovanost od sveta — čak i u smislu takozvane alternativne tehnologije i striktnog »oslanjanja na vlastite snage« — značile bi nazadovanje socijalističkog

Digitized by Google

samoupravljanja i udruživanja rada u našem društvu, ako ne i njihov definitivni kraj.

Problem se može izložiti u nekoliko osnovnih tačaka.

1) Stvarni (bivstvujući) *pluralizam* tehnologijâ i metodâ tehnološkog rada u našem društvu (nove tehnologije u takozvanim propulzivnim industrijama, velikom saobraćaju, u ustanovama javnog informisanja i komuniciranja, u zdravstvu i u nekim segmentima procesa obrazovanja itd. koegzistiraju s delimično zastarelim *mehaničkim* tehnologijama i sociotehničkim sistemima; dakle, sa sistemima mašina alatljika i beskrajnim trakama, ali i s još starijim načinima proizvodnje: manufakturama i umetničkim zanatima u kućnoj — narodnoj radinosti itd.) ima svoje korene i skrivene mehanizme koji sežu vrlo duboko u prošlost naše društvene zajednice i u tradicije i tekovine, odnosno kulturne baštine narodâ i narodnosti koji je empirijski tvore i pravno-politički konstituišu.

2) Ako u kritičkom ispitivanju naše sadašnje vrlo složene i nadasve teške ekonomske situacije učinimo pokušaj da razotkrijemo osnovne ekonomske i tehnološke strukture društva; da, dakle, misaono prodremo do samih njegovih pokretnih i ponešto *pomerenih* temelja, tad ćemo morati reći, sebi i drugima dokazati, da je naš radni čovek — samoupravljač, prvi put u svojoj razmerno dugoj i tegobnoj istoriji, ozbiljno suočen sa samim sobom, s vlastitim *produkcionim odnosima* i s tako karakterističnom i čak »nezgodnom« *procesualnošću* predmetnih formi robe, novca, društvenog dohotka, tehnološke rente itd.

3) Zbog svih tih istorijskih okolnosti i društvenih uslova procesa ekonomskog oslobađanja rada i procesa stvaranja novih konkretnih istorijskih individuuma, — predmet istraživanja nije, niti može da to postane, nekakva *tehnologija per se*, niti nekakvo apsolutno nepristrasno i matematički egzaktno ispitivanje i proračunavanje troškova stvaranja, prenosa i primene nove tehnologije, izračunavanja tehnološke rente i drugih ekonomskih efekata naučno-tehnološkog razvitka i slično, već takva tehnologija i ekonomija koje su neprestano *okrenute ka ljudima — samoupravljačima* i koje su zato izložene njihovom kritičkom propitivanju i sasvim konkretnim zahtevima i potrebama.

4) Ovde, međutim, dospevamo do krucijalne društvene tačke na kojoj se (možda prividno ili, pak, samo privremeno) razilaze naučno-tehnološki razvitak i izvesna konkretna društvena sinteza: (a) elemenata teleološkog postavljanja problema razvitka naučne proizvodnje i materijalne tehnologije; (b) specifične tehnološke prognostike; i (c) operativnog društvenog planiranja i ekonomske, odnosno društvene politike u oblastima naučnoistraživačkog rada, procesa obrazovanja i tehnologije materijalne proizvodnje.

Uz sve to ide i činjenica *neravnomernosti* i oscilacija u razvitku nauke, tehnologije itd.

5) U *Teorijama o višku vrednosti* Marks je teorijski zastupao — »podupirao« Rikardovu ključnu tezu o »proizvodnji radi proizvodnje«, — ali u onom njenom određenju koje nužno uključuje (logički podrazumeva) »razvitak *ljudskih proizvodnih snaga*, od-

Digitized by Google

nosno *razvoj bogatstva ljudske prirode kao cilj za sebe«;* dakle, svesrdno se zalagao za razvitak tehnologije materijalne proizvodnje i razvitak ljudskog proizvodnog stvaralaštva i »kognitivne« tehnologije uopšte. To se i danas može pokazati, i sve se više pokazuje, kao neizostavan uslov za pomenuto oslobađanje rada, za samodelatnost radničke klase i za samorealizaciju čoveka.

6) Lenjinovi »trepćući obrasci« iz doba NEP-a: »sovjeti plus elektrifikacija = socijalizam« i »specifični državni kapitalizam« kao generalna linija nastupanja i povremenih odstupanja tog i takvog empirijskog socijalizma, a zatim i naši, jugoslovenski obrasci radničkog i društvenog samoupravljanja, takozvane socijalističke robne proizvodnje, »udruživanja rada i sredstava« itd. — jesu specifične »primene« i dalja razvijanja Marksovih (pretežno apstraktno postavljenih) naučnih anticipacija socijalizma i, posebno, njegovih anticipacija ekonomike prelaznog razdoblja.

7) U specifičnom društvenom kontekstu socijalističkog samoupravljanja i robne ekonomije relativno udruženog rada ne mogu se, posmatrano na dugi rok, održati fabrike sa »depresivnim montažnim trakama« niti se mogu uvesti potpuno automatske fabrike sa specijaliziranim mašinama alatljikama, laserskim i drugim savremenim obradama materijala, totalnim angažovanjem »veštačke inteligencije« (robota — robotike). Ne sme se, dakle, težiti isključenju proizvodnih radnika iz sve složenijih i finijih funkcija i operacija.

Isto tako, ne mogu opstati ni danas već odviše kruta i neinventivna državno-kapitalistička preduzeća i država kao »samohodna monstruozna mašina«, koja proizvodne radnike, samostalne robne producente u oblasti agrara i zanatstva, umetnike i ostale kulturne stvaraoce vlastitom »džinovskom kašikom diže u vis i baca ih u prazan ledeni prostor« onog svog »administrativnog vođenja privrede« i onih svojih odnosa dominacije i subordinacije u celokupnom društvenom reprodukcionom procesu.

8) Mašine alatljike, montažne (beskrajne) trake, elektronski računari i »veštačka inteligencija« nisu ekonomske kategorije; njihova proizvodna, odnosno ekonomska primena i komercijalna eksploatacija to, svakako, jesu. Samo u toj povezanosti i određenosti te su stvari bivstvena (procesualna) materijalizacija društvenih (= produkcionih) odnosa; i samo u toj svojoj dimenziji tehnologija i transfer nove tehnologije nisu niti mogu biti društveno neutralni procesi.[8]

---

[8] Ekonomska propaganda, sadašnja ideologijska »dezideologizacija«, ekonomistička apologetika i takozvana »publicity« mašinerija, rafinirane manipulacije takozvanim javnim mnenjem i ličnim opredeljivanjem, neprestano »melje«, praktički slama svaki otpor prema kapitalističkoj i državno-kapitalističkoj primeni nove tehnologije, proizvodnih i ostalih znanja.

Tek zbiljski procesi ekonomskog oslobađanja rada i verodostojni i delotvorni obrasci »udruživanja rada i sredstava« mogu u nas i danas stvoriti kakvu-takvu protivtežu tom i takvom manipulisanju i takvoj primeni — društvenoj »funkcionalizaciji« nove tehnologije i naučnih

Digitized by Google

9) Tehnološke inovacije su »starteri« materijalnog života i jedan od najbitnijih faktora privrednog razvoja društva. Pa bilo da je reč o vlastitim tehnološkim inovacijama ili ključnim tehnologijama i elementima *know-howa* kupljenim u inostranstvu.

Međutim, nije sve u tome da se stvaraju ili kupuju nove tehnologije i proizvodna znanja. Ovima je potrebno *osigurati kontinuiran razvitak i ekonomski život.* A to i jeste *punctum saliens* i stvarno težište ovde razmatranog problema razvitka i transfera nove tehnologije.

10 Moderne proizvodne snage, a osobito tehnički pronalasci i otkrića u prirodnim naukama, — primenjena u industriji i agraru, zahtevaju još složenije moduse i oblike društvenog komuniciranja od onih za koje je znao Marks. Važne komponente i elemente takvog komuniciranja nalazimo u (a) savremenim informacionim sistemima, u procesu »informatizacije« društvenog života; (b) specifičnom finansijskom planiranju, to jest respektivnoj ulozi poslovnih i centralnih banaka; (c) tehnološkoj prognostici i takozvanom vrednovanju tehnološkog procesa; (d) empirijskim modusima i oblicima prenosa nove tehnologije i proizvodnih znanja; i (e) celokupnom spletu tržišnih igara i procesa itd. A te igre, za razliku od nama tako dragih igara u dokolici, ne mogu biti »zaključene«, niti ih može da likvidira savremena nauka o društvenom planiranju niti, pak, državna administracija.

11) Konkurencija na savremenom svetskom tržištu pretpostavlja nacionalne formule troškova proizvodnje i specifične (relativne) cene proizvodnje. I što je napred istaknuto — podrazumeva obnavljanje nepisanih pravila uporednih prednosti. Ove se prednosti postižu specifičnom ekonomskom primenom novih metoda tehnološkog rada, transferom i razvijanjem proizvodnih znanja i stalnim porastom proizvodne i ekonomske moći reproduktivnih preduzeća i »propulzivnih« industrija. U svemu tome najveće prednosti imaju takozvane transnacionalne industrijske korporacije. Njihove »matice« stacionirane su uglavnom u SAD, Japanu, SR Nemačkoj, Engleskoj i Francuskoj. A ta činjenica osigurava ovim zemljama ekstraprivilegovanu poziciju na svetskom tržištu.

12) Poodavno je utvrđeno da razvitak ključnih tehnologija u nekim slučajevima košta više nego što staje stvaranje celokupnog bruto društvenog proizvoda u nizu nerazvijenih ili čak srednje razvijenih zemalja. Da li su takve i čak znatno jeftinije tehnologije vredne troškova i enormno velikih ulaganja društvenog živog i minulog rada? Mogu li se ti troškovi u nas pokrivati iz, kako vidimo, tendencijski »razmrvljene« društvene akumulacije? Dakle, i bez posredovanja specifičnih finansijskih asocijacija i otvorenih tržišta investicionog novca i kredita, — u okviru načina proizvodnje relativno udruženog rada?

---

znanja. Taj proces je otvoren, idejno usmeren, ali i bremenit izvesnim nesamoupravnim, nesocijalističkim alternativama, potencijalnim opasnostima.

Digitized by Google

U praksi nisu pronađeni odgovori na ova dva pitanja. Bar ne verodostojni i srazmerno konzistentni odgovori.

13) Robna proizvodnja i tehnologija materijalne proizvodnje ne daju se obmanjivati. U nekoliko velikih oblika kretanja svaka od njih rezimira svoje specifične zakonitosti i žestoko kažnjava sve one subjekte koji se, svesno ili nesvesno, o njih ogreše. Robna proizvodnja ili zakon vrednosti u međunarodnoj primeni neprestano pritiskuju naše reproduktivne organizacije udruženog rada da vrše stalnu redukciju svojih troškova proizvodnje i smanjuju čiste prometne troškove. Nauka i tehnologija su u tim povezanostima veoma značajne potencije proizvodnog i neproizvodnog rada, ali, isto tako, i potencije za širenje aktivnog društvenog minulog rada, nezavisno od njegove date veličine u svakom posmatranom trenutku.

14) Proces akumulacije u novčanom obliku prethodi i stalno posreduje prilikom izbora, odnosno kupovine inostrane tehnologije, licenci, *know-how* i slično, kao i prilikom procesa stvaranja vlastite tehnologije. Ali, specifično bankarsko posredovanje i neočekivana proizvodna moć savremenog novčano-kreditnog sistema mogu da deluju tek na osnovici konvertibilnog dinara, opšteg deviznog tržišta i jedinstvenog deviznog kursa. U ovom pogledu, međutim, nismo učinili neki ozbiljniji korak napred, uprkos reformama u 1961. 1965. godini i opetovanim stabilizacionim programima društvenog reprodukcionog procesa.

15) Dinar nije valuta svetskog tržišta. Dinar ne postoji niti je ikad u poratnoj istoriji postojao za tržišta valutarnog ili investicionog novca. Osim sporadično, u situacijama kada smo imali uravnotežen platni bilans, i gotovo zanemarljivo. To je jedno od najozbiljnijih ograničenja za naše ekonomske odnose s inostranstvom i za (reverzibilni) prenos tehnologije i proizvodnih znanja, posebno.

Međutim, dinar bi na neki način trebalo da izguramo do nivoa transferabilne ili čak tečno razmenljive (konvertibilne) valute; i to sa srazmerno razvijenijim funkcijama i nesravnjivo većim poljem delovanja na domaćem i inostranim tržištima, — ukoliko uopšte hoćemo da ostvarimo ozbiljniji napredak na planu doslednijeg povezivanja domaćih relativnih cena sa svetskim cenama proizvodnje, te tako stvorimo čvršću i trajniju finansijsku i uopšte ekonomsku osnovu za transfer tehnologije, za takozvana zajednička ulaganja i ostale više i složenije oblike saradnje s različitim inostranim partnerima.

Tek konvertibilni dinar može značajnije da upotpuni mrežu komunikacija sa svetom, a kretanju tehnoloških inovacija dâ nove impulse, pravce i značajnije ubrzanje.

16) Naš tehnološki bilans ima nezgodne praznine. Prenaglašeno je i možda neopravdano toliko negativan. Delimo u tom pogledu sudbinu većine zemalja u razvoju.

Prekomerni uvoz licenci novih metoda tehnološkog rada, *know-howa*, modelâ, žigova itd. Stalno rastući iznosi licencnih naknada i specifičnog tributa transnacionalnim korporacijama u obliku ta-

Digitized by Google

kozvanih *royalties*, a plaćamo ih prilikom svakog izvoza roba i proizvodnih usluga po *inostranim licencama*.[9]

Uz sve to ide i uvoz svakovrsne opreme i materijala za reprodukciju — iz istih izvora. Za gotov novac i — još češće — na kredit. Jer naše poslovne banke retko ili nikako ne refinansiraju, odnosno ne kreditiraju takav uvoz.

Rokovi otplate inostranih robnih kredita srazmerno su kratki, a kamate na donjem pragu onih horendnih.

Sve je to stvorilo i neprestano produbljuje opasne »seizmičke pukotine u slojevima ekonomske kore« u robnoj razmeni i industrijskoj saradnji između naše zemlje i zemalja Evropske ekonomske zajednice.

17) Iz uvezene, enormno skupe i neoplemenjene inostrane tehnologije i proizvodnih znanja »iskiva se težak život« naših proizvodnih radnika.

Međutim, društvene protivurečnosti toga »iskivanja« imaju dublji koren u svojevrsnom materijalnom procesu društvene svojine. Ova je to samo po unutrašnjoj tendenciji. Samo uz neizostavni uslov da supsumira kretanje celine odnosá u proizvodnji i raspodeli i da materijalni uslovi živog rada, dakle, proizvodne snage rada i tehnologija materijalne proizvodnje, pripadaju radniku kao tendencijski udruženom radniku. A upravo u tom »zemaljskom jezgru« empirijskih odnosa udruženog rada osetljivi teorijski »seizmografi« neprestano beleže specifična ekonomska kretanja i promene u njihovom ritmu.

18) Intenziviranje i rasprostiranje nove tehnologije i proizvodnih znanja nužno pretpostavlja:

a) Dalje razvijanje i učvršćivanje ekonomskih funkcija proizvođačkih organizacija udruženog rada. Posebno, razvijanje i učvršćivanje elementarnih funkcija novca i srazmeran porast rezervnih finansijskih sredstava (likvidnog novčanog oblika društvenog dohotka i takozvanih osnovnih sredstava) u reproduktivnim OUR i njihovim poslovnim asocijacijama.

b) Kurs ka konvertibilnom dinaru, još od reproduktivne OUR, te empirijske i »surove« društvene baze jugoslovenskog bankarstva. Uporedo s tim, razvijanje unutrašnjeg finansijskog tržišta (uključiv i tržišta inostranih valuta i komercijalnih vrednosnica, odnosno veoma razvijeno i relativno slobodno devizno tržište). Obe te stvari uključuju sasvim konkretan način povezivanja s ključnim valutama i svetskim tržištima »investicionog novca«.

c) Ukidanje, postepeno poništavanje svih preostalih oblika takozvanog državnog kapitala, kao pretežno iluzornog bogatstva društva (=procesa nagomilavanja papirnih duplikata neproizvodno utrošenog društvenog kapitala i kvazinovčanih pretenzija državne administracije na budući dohodak i buduću proizvodnju reproduktivnih OUR i samostalnih individualnih proizvodnih radnika).

[9] Te takozvane kraljevske takse kreću se između 300 i 400 miliona dolara godišnje. To je značajna negativna stavka u našem bilansu plaćanja s inostranstvom.

Digitized by Google

d) Bitne promene u načinu i pravcima formiranja i upotrebe novčane akumulacije elemenata minulog rada relativno udružene radničke klase, — s obzirom na krucijalnu ekonomsku činjenicu da ni država ni banke nisu u nas »gospodari robne mase« i ustanove za slobodnu fabrikaciju novčanica i fiktivnih depozita.

e) Tendenciju »samofinansiranja« u okviru složenih OUR i takozvanih reprodukcionih celina, uz bitno ograničavanje kreditnih odnosa proisteklih iz stvarne egzistencije ultraetatističkih odnosa, zaostalih kapital-odnosa, inkonvertibilnog dinara i prenaglašeno metafizičke, odnosno voluntarističke primarne emisije centralnog bankarstva — tih naših šlemilovskih senki koje država i banke po volji skraćuju i produžuju.

f) Formiranje specifičnih društvenih formula troškova proizvodnje i *faux frais*. Kažemo *specifičnih* jer bi te »formule« ili redovi ekonomskih veličina u našem, »jugoslovenskom slučaju« morale logički proisteći iz delovanja zakona vrednosti i procesa ekonomskog udruživanja rada.

g) Naposletku, iskorenjivanje inflacije — prekomernog bujanja, neobuzdanog čikljanja tobožnjeg novca, fiktivnih troškova, fiktivnog dohotka i sličnog. Ne bismo više smeli sebi priuštiti *luksuz inflacije* kvazinovca. Jer, prvo, inflacija *iznutra*, to jest po svim vitalnim linijama i empirijskim tačkama, nagriza sistem robne ekonomije udruženog rada i, drugo, takav luksuz mogu sebi da dopuste samo najrazvijenije industrijske zemlje Zapada i Japan. Prvenstveno zato što »nose šnur« u pogledu ključnih tehnologija i privrednog »rasta u dubinu«. A i to — takvo izravnavanje negativnih učinaka inflacije može ići do srazmerno uskih i pragmatski utvrđenih granica.

Ako se u tom pogledu uglédamo na te zemlje, a mnoštvo indicija i čak materijalnih dokaza u našoj novčano-kreditnoj praksi upućuju na takav opšti zaključak, ne smemo prenebregnuti činjenicu da ekonomsko jezgro — »unutrašnja fiziologija« tih društava nesravnjivo lakše i, tako reći, prirodno podnosi taj »praktični kejnzijanizam« nego što će to ikad moći da podnese ekonomsko jezgro — »unutrašnja fiziologija« procesa »udruživanja rada i sredstava«.

Troškovi i rentabilnost investiranja u novu tehnologiju

Problem ekonomske isplativosti nove tehnologije spada u krug pitanja kontinuiranog razvitka i ekonomskog života tehnologije materijalne proizvodnje.

Ovaj problem implicira nizove empirijskih veza između ona tri napred razjašnjena ekonomska parametra: (a) troškova proizvodnje, (b) regulativnog ili »ravnotežnog« dohotka i (c) »uporednih prednosti«.

Naravno, uz sve modifikacije i poboljšanja tih elemenata na svetskom tržištu, podrazumeva se tu i specifični položaj i uloga tih elemenata u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada.

Digitized by Google

Kad je reč o troškovima, bitno je *diferenciranje* troškova proizvodnje i elemenata *faux frais* — posredstvom sve složenijeg prometnog procesa. Dakle, tržište i njegovi »nemilosrdni eliminatorni mehanizmi« i nepisana pravila ponašanja za *sve* učesnike u igri razmene. Uz to dolazi u obzir i tendencija *smanjivanja* troškova po jedinici proizvoda. (A ti proizvodi — tendencijski — imaju sve višu tehničku strukturu i funkcionalnu, socijalnu i estetsku prilagođenost pojedinačnim potrošačima.) Na smanjivanje troškova prisiljava konkurencija na domaćem i naročito svetskom tržištu. A to i jeste stvarno (materijalno) rešenje »amortizacije troškova«, što ih iziskuju naučna proizvodnja i proizvodno primenjivanje tehničkih pronalazaka i naučnih otkrića.

Formiranje regulativnog dohotka treba da »uvaži« robnu vrednost kao ekonomsko jezgro različitih empirijskih dohodaka i stvarnu logiku (delovanje) niza srednjih momenata u procesu preobražavanja »prave linije« proizvodnje vrednosti u neku empirijski datu »krivu liniju« normalnog, odnosno ravnotežnog dohotka reproduktivnih OUR.

U ekonomskoj politici i praksi to, između ostalog, znači priznanje i dosledno uvažavanje ekonomske amortizacije fiksnih fondova, egzistenciju *nezavisno promenljive* specifične cene rada (u nas — bruto ličnog dohotka) i *zavisno promenljive* akumulacije dela viška rada — u izvesnim ekonomskim oblicima primerenim odnosima relativno udruženog rada, ali i znatno više reda i mere u fiskusu i samoupravnom doprinosiranju.

O »uporednim prednostima« dovoljno je na ovom mestu reći još to da doživljuju izvesnu revitalizaciju i više, složenije forme, — upravo zahvaljujući savremenim trendovima u tehnologiji materijalne proizvodnje.

Troškovi naučne proizvodnje i razvojno-tehnoloških istraživanja i aplikacija (u smislu tehnologije materijalne proizvodnje ili materijalne tehnologije), to jest svi oni efektivni izdaci u »društvenom kapitalu«, i proizvodno angažovanom društvenom dohotku, što činimo u vezi s plaćanjem nekog naučnog otkrića, tehničkog pronalaska, licenci na patent, znak, model itd., —znače uvek jedan neizbežan ekonomski minus, odnosno odbitak od ekstraproizvodnosti datih tehnoloških poboljšica i inovacija. Oni su realan odbitak od mogućih ili već ostvarenih tržišnih vrednosti robâ i proizvodnih usluga, koje se pomoću njih prave, a na tržištu ekonomski realizuju.

Naravno, sve se ovo događa u nekoj funkciji vremena, u vremenu kao empirijskom prostoru za naučnu proizvodnju i industriju. Dakle, u vremenskom međuprostoru od trenutka kada počinje proizvodna i ekonomska funkcija ovih naročitih društvenih stvari — do izvesne kritične tačke njihovog »moralnog zastarevanja« i realnog potiskivanja. A to će izvršiti novi i delotvorniji metodi tehnološkog rada, nova usmerena naučna otkrića, tehnički pronalasci, savršeniji modeli, prototipovi proizvodâ itd.

Digitized by Google

Tu pretežno *besplatnu uslugu* čine trajno nauka i materijalna tehnologija, ali samo onome ko *zna* da ih proizvodno primenjuje i ekonomski eksploatiše.

Pomenuti ekonomski minus proizvodno primenjene nove tehnologije u praksi je stalno promenljiva ekonomska veličina. Taj se »minus« može izraziti i kao obrnuto proporcionalan odnos između veličine troškova naučnoistraživačkog rada (uvećanih za troškove tehnološke primene kakvog originalnog naučnog otkrića ili kupljene licence na *know-how*, odnosno uvezene materijalne tehnologije itd.) i mase vrednosti, to jest novčanog iznosa tehnološke rente (=neto vrednosnog prinosa u izrazu $\Sigma R'$ date reproduktivne OUR), — koju periodički odbacuje proces ekonomske eksploatacije nauke i nove tehnologije.

Reč je, dakle, o specifičnom koeficijentu = ekonomskom parametru s veoma izraženim vremenskim i prostornim varijacijama.

Međutim, naše društvo, naši radni ljudi — samoupravljači još nisu kritički proniknuli u dublje značenje ovog parametra. Oni, možda, stoje na samome pragu rešenja ove važne ekonomske zagonetke.

Eventualno pozitivno rešenje ovoga problema — do kojeg može dospeti samo udružena i znalački koordinirana akcija mnogobrojnih individualnih i kolektivnih subjekata našega društva — imaće presudnu ulogu u raspetljavanju Gordijevog čvora takozvanog integralnog (društvenog) dohotka i različitih empirijskih oblika »normalnog« i ekstradohotka, — uključiv i ovde razmatranu tehnološku rentu.

Naime, pomenuti koeficijent (parametar) i pokazatelj ekonomske isplativosti transfera i proizvodne primene nove tehnologije izgleda različito kad se posmatra (a) s gledišta neke reproduktivne OOUR (mikroaspekt ili ćelijska razina), (b) sa stanovišta složene organizacije udruženog rada (takozvane mezoekonomije) i (c) u »kontekstu« *celine* društvene reprodukcije (takozvanog makroaspekta). Tad nužno dolazi do inverzija različitih odredaba toga parametra, ali i svih ostalih odredaba društvenog dohotka i društvenog »minulog rada«, odnosno »društvenog kapitala«.

Pored toga, pokazuju se velike razlike u pomenutim troškovima i koeficijentima (odnosno stopama preduzetne i društvene rentabilnosti) procesa stvaranja, transfera i proizvodne primene nove tehnologije kad te kategorije i empirijska ekonomska kvanta posmatramo u srazmerno samostalnim oblastima (a) originalnih naučno-tehnoloških inovacija, (b) procesa »imitacije«, oplemenjivanja i »asimilacije« inostranih proizvodnih znanja, veština, metoda tehnološkog rada itd. i (c) svih kasnijih (opetovanih) procesa reprodukcije datog tehnološkog otkrića, znanja, metoda tehnološkog rada itd.

Ovo razlikovanje jeste »probni kamen« u kritičkom ispitivanju zajedničkih crta i različitih puteva (empirijskih modusa) naučno-tehnološkog razvitka različitih grupacija zemalja: (a) SAD, Engleske, Francuske, SR Nemačke i drugih zemalja poznog kapitalističkog razvitka, (b) Japana i Italije, (c) SSSR-a i ostalih »lagerskih«

Digitized by Google

zemalja i (d) »zemalja u razvoju«. Posebno, u kritičkom razotkrivanju specifičnosti tehnološkog i ekonomskog razvitka u našem društvu, što za nas ima prvorazredan značaj i neukidiv aktualitet.

Robna proizvodnja i tržišna igra razmene ne postavljaju granice radnom danu niti vrše podelu rada na potrebni rad i višak rada. Sve to zavisi od produkcionih odnosa i razvitka proizvodnih snaga rada. Dakle, i od proizvodne tehnologije u užem smislu.

Isto tako, ni opšta teorija robne vrednosti nema posla s tim granicama i deobama. Ona nema pretenziju da »utvrđuje«, matematički dokazuje apsolutne i relativne veličine pominjanih troškova, ravnotežnog dohotka, tehnološke rente i ostalih empirijskih ekonomskih kvanta, s kojima se, inače, u praksi svakodnevno susrećemo.

Međutim, bez robne proizvodnje i tržišta *nema* ni elementarnog postavljanja i rešavanja problema isplativosti »ulaganja u pamet« i tehnologiju materijalne proizvodnje, a bez teorije vrednosti nemoguće je proniknuti u »teorijske cifre« i skrivene matrice društvene reprodukcije. Ove obitavaju u najdubljim slojevima savremenog ekonomskog života i sačinjavaju jedinstvenu racionalnu osnovu u nauci političke ekonomije i jedinu pouzdanu crvenu nit pomoću koje se — poput Arijadnine niti — možemo kretati kroz beskrajno zamršen lavirint toga života. Naposletku, bez njih nije moguće društveno planiranje koje operiše s *minimumom* ekonomskih i tehnoloških varijabli.

Ekonomsko udruživanje rada kao pozitivno i dosledno rešenje problema isplativosti nove tehnologije

Uprkos činjenici da udruživanje privatnih kapitala u danas vladajućim empirijskim ekonomskim oblicima (akcionarska društva, koncerni, »zrele industrijske korporacije«, konglomerati i drugi) još nije iscrpio sve svoje stvarne i potencijalne mogućnosti u odnosu na tehnološki razvitak, ili tome što, s druge strane posmatrano, svetska ekonomska praksa nije apsolutno osporila »civilizatorsku misiju« tog najpokretljivijeg i najvažnijeg elementa sadašnje »mešovite ekonomije«, postoje brojne indicije i čak neoborivi materijalni dokazi o izvesnoj malaksalosti i relativnoj nemoći udruženog kapitala i takozvane tehnostrukture da otklone ili, kao nekad, relativno lakše podnesu neku veću krizu hiperprodukcije i novu svetsku revoluciju u odnosima vrednosti i *terms of trade*.[10]

[10] Nedavno je Pol Samjuelson (u intervjuu listu »World Science Monitor«) izložio kritičku refleksiju o relativnom istorijskom zaostajanju SAD. Prvenstveno na tehnološkom i ekonomskom planu. Uprkos činjenici što njegov »veliki kontinentalni narod i danas ima najmoćniju privredu u svetu«. Samjuelson uverava: američka privreda više ne potresa svet onako kao ranije. (Možda to danas upravo čini Japan?!)

Žan-Žak Servan-Šrajber u glasovitoj i gotovo senzacionalnoj knjizi *Svetski izazov* (Le defi mondial) »utvrđuje« sumrak teorema i metoda »Kejnzovog razdoblja«, takozvanog »praktičnog kejnzijanizma«.

Digitized by Google

Nedavni veliki finansijski slom »Rols-Rojsa«, ozbiljno poljuljana finansijska pozicija »Lokida« i nekih drugih velikih korporacija u avionskoj industriji, odista dramatična i vrlo složena kriza »Krajzlera«, stagnacija i čak ozbiljna kriza u celoj američkoj, italijanskoj itd. automobilskoj industriji, osim, naravno, u japanskoj automobilskoj industriji koja upravo doživljuje puni rascvat zahvaljujući primeni mikroelektronike i drugih metoda tehnološkog rada, a zatim praktično još nerešen problem »kompjuteri za profit« i slično, govore u prilog tezi da je unutrašnji preobražaj »privatne ekonomije« u takozvanu tehnostrukturu i »postindustrijsko društvo« naišao na gotovo nepremostive prepreke, koje se, u krajnjem rezultatu analize, svode na sledeće:

— Tendencijski rastuće proizvodno plasiranje *stalnog* kapitala, — koje leži u osnovi društveno regulativne *cene proizvodnje*, a znači i presudan faktor u unutrašnjem preobražaju profitne stope u opštu profitnu stopu, pre ili kasnije dolazi u stvarni sukob s potrebom normalne amortizacije troškova stalnog kapitala, to jest s njegovim ekonomskim i tehnološkim obnavljanjem. Naime, u svakom datom preduzeću stalni kapital treba da *istraje* u nekom prosečnom veku, to jest da u nekoj datoj vremenskoj funkciji, — kao proizvodno fungirajuća mašina alatljika, elektronski računar i slično, dâ pune (očekivane) ekonomske efekte; u kom međuvre-

---

Utvrđuje, dakle, ono što je Jozef Šumpeter naučno predvideo nekih tridesetak godina ranije! Šrajber ukazuje na stratešku vezu između ekonomske moći i naučno-tehnološkog razvitka. Posebno raspravlja o »tehnološkom kvalitetu« zapadnih industrijskih snaga u poređenju s japanskim. Ukazuje na stvarne i mentalne uzroke relativnog zaostajanja onih prvih. Preporučuje *panaceju:* »informatizaciju« društvenog života na temelju mikroelektronike — svestranog i doslednog razvijanja i proizvodnog primenjivanja *mikroprocesora*, »tih živčanih ćelija svake industrije u budućnosti«. Japan je u tom pogledu — *paradigma!* Upozorava na »imperative suparništva u informatici«. Obara se kritički na patologiju »inflatornih tendencija«, tih privrednih i privremenih *olakšica* (skrivenih subvencija) za zapadne zemlje, koje ih, međutim, donekle demobilišu u pogledu tehnoloških unapređivanja sopstvenih industrija. U tim činjenicama leži koren interferencija — »zgrušavanja« motiva i metoda u onim »komparativnim prednostima« na svetskom tržištu.

Pre Šrajbera, Hakan Hedberg u knjizi *Japanski izazov* (1969) i Herman Kan u svojim futurološkim radovima (1970) najavljuju novo poglavlje u razvitku industrijskih supersila — otvoreno rađanjem japanske »totalne industrijske države«.

Mudri i skeptični Šumpeter video je rastrojavanje i propadanje kapitalizma zbog »zastarevanja i sušenja preduzetničke funkcije«, zbog činjenice da tehnološke inovacije bivaju *depersonalizovane*, a i u okolnosti što kapitalistička privatna svojina gubi vitalnu formu i pretvara se u svojinu »bez utiska, bez privrženosti«, bez individualne refleksije.

Suprotno nekim savremenim »marksistima«, koji se tvrdoglavo drže metafizike pravno-političkih određenja i formi privatne i društvene svojine — Šumpeter argumentovano raspravlja o stvarnim ekonomskim sadržajima (kako kaže: »materijalnoj supstanci«) savremenih oblika svojine. Ne smeta mu što u tom pogledu postupa isto kao i Marks.

Čovek odista ne mora da bude »marksist« da bi u naučnom razmatranju pitanja epohe dosegao razinu i opštu usmerenost Marksovog učenja.

Digitized by Google

menu se — po idealnoj pretpostavci — ne bi mogla uvesti nova mašina, odnosno tehnološka inovacija. Ova apsolutno relevantna funkcija stalnog kapitala, u kojoj Kejnz otkriva važnu »sponu budućnosti sa sadašnjošću«, ima ovde sasvim uslovan karakter. Ona može da znači, a u praksi se to pokazuje u nebrojeno mnogo slučajeva, sasvim ozbiljnu kočnicu tehnološkog razvitka, pa prema tome i svojevrsno »odlaganje budućnosti«.

— Udruženi kapital i »tehnostruktura« teže da relativiziraju unutrašnji antagonizam, objektivnu protivurečnost cene rada (najamnine) i profita. Oni to delimično i postižu takozvanom *politikom dohotka*, — koja strogo vodi računa o »nepovredivosti« *donje* granice cene rada, što znači da se tom politikom dopušta da ta specifična cena stalno raste do izvesne »nacionalne programatske granice«, — do koje takav porast najamnine ne može da ozbiljnije ugrozi profit.

Ako se i kad se u praksi ta granica najamnine ozbiljnije prekorači, stupa u dejstvo mehanizam veštačkog »pojeftinjavanja« novca, to jest nastupa *inflacija* troškova i cena — s određenim negativnim posledicama i na svetskom monetarnom, odnosno ekonomskom planu.[11]

Sve ono što je ranije bilo postignuto na planu fundamentalnog reverzibilnog odnosa: cena rada — profit; i čak na planu odnosa takozvane participacije u upravljanju i raspodeli bruto profita u akcionarskim društvima i korporacijama, u takvim se prilikama praktički poništava i, tako reći, vraća na svoje polazne tačke.

— U onakvom »neelastičnom« kretanju cene rada krije se i težnja radnika da »udare porez na tehnološki progres«, — kojem i sami, sasvim prirodno, znatno doprinose. Toj težnji, u određenim prilikama, »izlaze u susret« reproduktivni kapitalisti, ali ne i njihovi krupni finansijeri, bankari. Suprotnost cene rada i profita dobija zato *izveden* i veoma otuđen karakter, te se na izvestan način prenosi i *izvan* reproduktivne oblasti.

Budući da se ova protivurečnost »unutrašnje fiziologije« savremenih građanskih društava ni u jednom konkretnom slučaju ne može razrešiti u »veliko ništa«, ne može prosto nestati, makar i za trenutak iščeznuti, to se u prostor te protivurečnosti danas ubacuje državna vlast, — svojim metodima i instrumentima kontrole dohodaka, fiskusom i promenom bazične eskontne stope. Naravno, samo imperfektno i na srazmerno kraće rokove.

No, sve te međuzavisnosti i suprotnosti interesâ u vezi s prisvajanjem tehnološke rente, te postojeći načini razrešavanja klasnih sukoba, odnosno suprotnih ekonomskih interesa, u najvećoj

[11] Veza između unutrašnjeg mehanizma odnosa cene rada i profita i pariteta svetskih valuta danas je službeno priznata. Promene u pomenutom mehanizmu ozbiljno remete paritete valuta, što može da izazove takozvanu fundamentalnu neravnotežu u platnom bilansu i da dovede do devalvacije, odnosno revalvacije respektivnih valuta. Naravno, taj odnos je međusobno povratan, te svaka ozbiljna monetarna promena deluje na kretanje najamnina i profita.

Digitized by Google

meri otežavaju normalno funkcionisanje onih »otvorenih« svetskih novčanih tržišta i remete kretanje odnosnih »nacionalnih kreditnih kapitala«. Konvulzije i paroksizmi na tim tržištima, povremene velike kontrakcije kreditnog kapitala i slabljenje njegove proizvodne moći znatno usporavaju opšti tehnološki razvitak i praktično dovode u pitanje ili samo relativiziraju onu tehnološku funkciju akcionarskih preduzeća ili korporacija.

Prihvate li se prethodne konstatacije kao relativno tačne, a ranije izložene kritičke teze o privatnom preduzeću, udruženjima kapitala, »mešovitoj privredi« i »tehnostrukturi« kao verodostojne, — u tom slučaju ostaje još da se raspravi glavno pitanje: šta u praksi *stvarno* i dosledno rešava problem isplativosti nove tehnologije?

Dosledno razvijena »tehnostruktura« i ultraetatizam danas su samo jedna mogućnost i tako reći negativno postavljena alternativa socijalizmu kao svetskom procesu, odnosno tendenciji. Premda krajnje iracionalni i otuđeni, takvi odnosi mogli bi da egzistiraju jedino pod uslovom da se potpuno ugase zakoni *robne* proizvodnje, a da u isto vreme neka kolosalna supranacionalna državna vlast uspostavi trajnu i totalnu kontrolu nad tehnološkim razvitkom i nad modernim proizvodnim snagama najrazvijenijeg dela čovečanstva.

Praktično uzev, takva alternativa nije realna. Ona pretežno spada u svet fantazmagorije. Nasuprot takvom (hipotetičnom) kretanju, u svetskoj praksi već deluje *udruživanje rada* ili bar takozvana participacija i žive klice asocijacije rada koje tek »uče svoju lekciju« i koje će — uporedo s procesom negacije privatne kapitalističke svojine kroz akcionarska društva i transnacionalne korporacije — omogućiti kvalitativne društvene skokove o kojima je ovde i u društvenoj nauci uopšte bilo reči.

Samonikli i originalni karakter postojećih ekonomskih oblika udruženog rada ogleda se u tome što sadašnja »udruženja radnikâ« nipošto ne dovode u pitanje *robnu proizvodnju* niti, pak, neke entitete i momente reproduktivnog preduzeća. I to zato što je reč o relevantnim i društveno merodavnim ekonomskim formama zajednički uređene, regulisane i društvenom naukom kontrolisane proizvodnje vrednosti i tehnologije materijalne proizvodnje. Naprotiv, udruženi rad »prihvata« i dalje razvija robnu proizvodnju i tržišne mehanizme, a posredstvom nje i specifičnih tržišnih mehanizama, instrumenata, parametara i odnosâ razvija i same materijalne i duhovne proizvodne snage društva, to jest nauku i tehnologiju.

Nasuprot udruženim kapitalima i »tehnostrukturi«, čiji se učinci u pogledu razvitka tehnologije i nauke danas relativno smanjuju, — ekonomsko udruživanje rada postaje sve elastičniji društveni okvir za tehnološki i naučni razvitak.

Reč je ovde, naravno, o istinskom udruživanju rada i o takvom društvenom angažmanu njegovih konkretnih subjektivnih nosilaca, što za ukupan rezultat ima onu *samorealizaciju* radnog čoveka i kvalitativne promene u živoj praksi rada. U tom i takvom druš-

Digitized by Google

tvenom kontekstu i sama robna proizvodnja ima relativan karakter i tranzitoran oblik, a ne tendenciju prožimanja društvenog života po svim njegovim linijama i kroz sve njegove egzistencijalne i funkcionalne oblike.

Kritičko ispitivanje različitih modusa i oblika razmene rada i »finansiranja« naučne proizvodnje nužno se u praksi sreće s bitno različitim »realitetom produkcionih odnosa«. U praksi nailazimo na različite ekonomske oblike, nove institucije i tehničke instrumente u kojima ta razmena i ti odnosi realno egzistiraju.

Biće zato potrebno da se razjasni unutrašnja logika različitih »mehanizama finansiranja« materijalne i nematerijalne proizvodnje, a u prvom redu njihova ekonomska (robna) i »samoupravna« logika.

U praksi, međutim, deluju i stari, etatistički (budžetski) odnosi i metodi finansiranja nauke, transfera tehnologije itd., a i niz takozvanih prelaznih oblika i »hibridnih« odnosa.

Pod izvesnim pretpostavkama i polaznim tačkama analize, trebalo bi da se pokaže da troškovi izrade kakvog naučnog dela ili usluge, a zatim i troškovi naučnog istraživanja i obrazovanja itd., neposredno ne izražavaju nikakav vrednosni, odnosno *robni* odnos. Isto tako, da ni izrazi: »nauka kao roba«, »tržišna vrednost« ili »cena« kakvog naučnog otkrića i tehničkog pronalaska, a zatim ni »cena obrazovanja« itd. ne iskazuju bilo kakvu *samerljivost* nauke, obrazovanja ili umetnosti s *prometnom vrednošću*, odnosno *novcem*, — u kojem se, inače, zakonito predstavlja ljudski proizvodni rad, — čim ovaj za svoju *društvenu osnovu* ima robnu proizvodnju, a za specifičan društveni okvir: najamni rad i kapital, etatizovane privatno-kapitalističke odnose ili relativno udruženi rad — dat kao ansambl određujućih produkcionih odnosa, i u istorijskoj relaciji prema »slobodnoj asocijaciji rada«.

U stvarnosti, svi ti »troškovi«, »cene« i kvazirobe jesu samo *iracionalni* i veoma *otuđeni* vrednosni (ekonomski) odnosi našega društva. Oni su svojevrstan način i oblici komuniciranja između različitih društvenih subjekata, oni su njihova »nevidljiva živčana vlakna« i sasvim realni izrazi njihove relativne ekonomske moći, ali ni na koji način ne mogu biti samerljivi s njihovim ljudskim talentima, stvaralačkom maštom, ingenioznošću ili, pak, običnom proizvodnom i kulturnom aktivnošću. Oni su i ponešto zagonetni jezik društvene prakse, u čijem su stvaranju mnogi učestvovali, ali čije odgonetanje — »dešifrovanje« jeste zadatak i jedan od glavnih poslova nauke političke ekonomije.

Premda nauka, tehnologija, umetnost itd. same po sebi nemaju vrednost u ekonomskom smislu, — njihovo proizvođenje (reprodukcija) iziskuje troškove (pozitivne utroške u živom i minulom radu), a izvesni njihovi rezultati i oblici kretanja mogu se naći u prometnom (tržišnom) procesu kao i sve ostale profane robe.

Inverzno posmatrano, u izvesnim granama naučne proizvodnje i tehnološkog rada (shvaćenog u širem smislu) »proizvodi se vrednost«, to jest stvara dohodak. Zavisno od njihovog mesta i funkci-

Digitized by Google

je u društvenom reprodukcionom procesu. I, po pravilu, na *indirektan*, ponešto zaobilazan način.

Naime, ovi radovi (delatnosti) takođe imaju specifične predmetne forme i mogu se — u onoj svojoj opštoj društvenoj određenosti (dimenziji) *rada in abstracto* — izraziti (relativno samostalno) kao »razmenska vrednost«, »troškovi«, bruto i neto (novčani) dohodak, specifična cena, takozvana samoupravna naknada i slično.

Međutim, za najpretežniji deo nematerijalne proizvodnje važi ekonomsko pravilo: odnosni radovi i rezultati rada »prošli« su kroz zakon vrednosti i eliminatorne tržišne procese samo u slučaju da su to »prolaženje«, to jest specifičnu društvenu verifikaciju, imali *zajedno* ili u okviru procesa tržišne realizacije pravih roba i proizvodnih usluga u čijem su stvaranju, na ovaj ili onaj način, efektivno učestvovali.[12]

Završne napomene i preliminarna uopštavanja

U ovom radu nismo se bavili egzaktnim utvrđivanjem empirijskih činjenica, tendencija i zakonitosti tehnološkog razvitka. To je stvar — neizmerno veliki posao za timove naučnika u oblasti nauke tehnologije i teorije privrednog rasta. Ovaj rad ima samo tu pretenziju da ukaže na one »teorijske cifre« i skrivene matrice ekonomskog života što leže u strateškom društvenom pozadu pomenutih empirijskih ekonomskih i tehnoloških činjenica.

Dakle, interesovale su nas i interesuju unutrašnje povezanosti između različitih »redova ekonomskih veličina«, opšte i nužne tendencije u oblastima proizvodnje materijalnog života društva koje ovde razmatramo.

Što se našeg društva tiče, pretenzije rada idu do granice do koje može ići jedan individualni doprinos zajedničkom radu na kritičkom naučnom rasvetljavanju niza goruće spornih pitanja u vezi s razvitkom, transferom i proizvodnim primenjivanjem nove tehnologije.

Iz svega toga bi *mogao* proisteći i odgovarajući opšti pristup pomenutoj problematici. Što znači, i primereno teorijsko-metodološko postavljanje problema izgrađivanja specifične strategije i taktike tehnološkog razvitka.

Nastojali smo da izvesne *izolovane* podatke iz našeg minulog iskustva u vezi s transferom i delovanjem tehnologije materijalne proizvodnje na izvestan način ponovo prikupimo, sa-beremo (re-collect), organizujemo, kritički sintetizujemo; i to tako što bi prikupljene informacije i rezultate fragmentarnih analiza dovodili u »jedinstveno polje« nauke političke ekonomije.

---

[12] Izuzetak su, naravno, one naučne aktivnosti i elementi tehnološkog rada koji imaju samostalnu ekonomsku egzistenciju i pravno-politički status ustanova sa samostalnim finansiranjem. Oni svoje naučne usluge, tehnološki *consulting*, samostalno »stvaranje tehničkih dostignuća« (Z.-Z. S.-Šrajber) i slično »iznose na tržišta« i tako ih ekonomski valorizuju i realizuju.

Digitized by Google

Činimo pokušaj u tom pravcu i smislu, — svesni da su nam drobljenje društvene akumulacije i nedovoljna međusobna tehnološka i ekonomska povezanost reproduktivnih OOUR naša Ahilova peta i, možda, presudan uzrok i činilac onog pragmatičnog, iracionalnog, autarkijskog — regionalističkog i nadasve vrlo skupog i besperspektivnog petljanja i neprestanog zaplitanja s transnacionalnim industrijskim korporacijama.

Ako ova refleksija i teza o delovanju multinacionalnih kompanija u jugoslovenskom ekonomskom prostoru »ne drže vodu«, kako tad možemo razumeti i čak uvažiti da izvesna naša industrijska preduzeća — pored starog zahteva za što većim i trajnijim »zaštitnim« carinama — neprestano posežu i za takvim metodima namicanja ekstradohotka, a posebno tehnološke rente, koje nalaze u odviše bogatom arsenalu pomenutih korporacija?! Nisu li ti specifični finansijski i pravni metodi i manevri samo »elegantne« preinake i pojačanja onog starog (fridrihlistovskog) načina da se ekonomski »eksploatišu *zemljaci*«?!

Nismo ovde izložili ni rezultate neke »čiste« ekonomske analize troškova i »ekonomskih viškova« = specifičnih novčanih dohodaka i tehnološke rente u ovoj strateški važnoj i vrlo perspektivnoj oblasti društvene reprodukcije. Naravno, ako takva analiza uopšte negde postoji, ako je ona moguća i ako njeni rezultati i saznanja imaju rang i status »golih« društvenih istina.

O svemu tome bilo je ovde samo nagoveštaja, usputnih (prećutnih i izričnih) kritičkih zapažanja. Izvesne cifre, statistički podaci, imaju ovde značenje ilustracija i marginalan značaj.

Kad je reč o tehnološkoj prognostici i o utvrđivanju strategije naučno-tehnološkog razvitka u našem društvu — važna su sledeća pitanja:

a) U kakvoj su vezi takozvani realitet produkcionih odnosa, proizvodnja vrednosti i naučno-tehnološki razvitak?

b) Ko i kako ulaže u nauku, proizvodna znanja i u metode i oblike tehnološkog rada? — Ko sve i na koji način učestvuje u razdeobi zajednički ostvarene tehnološke rente, ali i realno snosi rizik u vezi s tom naročitom i teško predvidivom vrstom društvene proizvodnje?

c) Kakva je uloga banaka i specijalnih fondova u procesu finansiranja naučne proizvodnje, transfera nove tehnologije, obrazovanja itd. — s obzirom na notorne činjenice da te oblasti zahtevaju, po pravilu, srazmerno velika ulaganja i duge rokove reprodukcije?

d) Ko i kako odlučuje o izboru nove tehnologije, njenoj proizvodnoj primeni i komercijalnom iskorišćavanju — s obzirom na stvarni *pluralizam* tehnologijâ, promene u društvenoj podeli rada i sve veću lepezu tehnoloških mogućnosti?

e) Na koji način i u kojim sve konkretnim oblicima možemo »asimilovati« tehnološka postignuća drugih naroda i drugih civilizacija a da to ne bude plaćeno enormnim novčanim iznosima i neprestanim podređivanjem transnacionalnim industrijskim korporacijama?

Digitized by Google

f) Da li u nas, u našem »međuoourovskom« transferu tehnologije i znanjâ, igraju kakvu značajniju ulogu takozvana horizontalna i vertikalna pokretljivost visokokvalifikovanih radnika, tehničara, inženjera i naučnih radnika? — Da li tim kretanjima (društvenoj mobilnosti na takozvanom kadrovskom planu) stoje na putu administrativne, političke, socijalne ili ekonomske prepreke? — Nisu li i one (već službeno priznate) uske granice valorizacije proizvodnog rada, racionalizatorstva, novatorstva i pravog organizatorskog — rukovodilačkog rada u industriji, poljoprivredi itd. — jedna od presudnih društvenih prepreka na tom putu?

g) Da li se i kako prilagođavamo inostranim cenama i troškovima kada je reč o tržišnoj realizaciji robâ i proizvodnih usluga s »ugrađenom« inostranom tehnologijom i znanjem? — Odakle i koliko isplaćujemo one *royalties* na sve izvezene industrijske proizvode napravljene pomoću inostrane tehnologije?

h) Ako su tehnološke inovacije »starteri ekonomskih događanja« (teza Jozefa Šumpetera), — šta na ekonomskom i političkom planu stavlja u pokret same te »startere«? — Imamo li takve pokretače? — Da li komercijalni, bankarski i javni (državni) kredit otvaraju i potpomažu delovanje tih »startera«; jesu li oni nekakav naš »*deux ex machina*«, — uvek kada se istanje amortizacija i akumulacija u okviru naučne proizvodnje, transfera tehnologije i njene proizvodne primene, ili su kredit i bankarska ekonomija samo skromni pomagači u tim velikim društvenim poslovima?

Naravno, lista respektivnih i goruće spornih pitanja finansiranja i društvene »isplativosti« (nove) tehnologije ovim nije ni približno iscrpena.

Međutim, i ovde važi jedan Hajdegerov filozofski stav: »Promišljanje je hrabrost da se istina vlastitih pretpostavki i prostor vlastitih ciljeva učine *dostojnim pitanja*.« *Problematizacija* ove teme je nalagala da se iz ovih i napred postavljenih pitanja naučno-tehnološkog razvitka prethodno odstrane mnoge ideologijske natruhe, mistifikacije i čak »falange dogmi«.

Sadašnji programi privredne stabilizacije uključuju i neka od pitanja o kojima je ovde bilo reči. Ti programi nisu stvar samo stručnjaka ili, pak, izvršno-političkih tela, poslovodnih odbora banaka i reproduktivnih OOUR itd. Sasvim isto kao što ni tehnologija materijalne proizvodnje i sva sila ekonomskih odnosa i oblika koji nužno prolaze i moraju proći kroz glave miliona radnih ljudi — samoupravljača nisu stvar samo ovih »posebnih« društvenih subjekata, a najmanje nekakvih naših »osoba nad osobama«. U svemu tome na kreativan način učestvuju i proizvodni radnici, naučnici i organizatori — rukovodioci materijalne i duhovne proizvodnje.

Ovu veliku istinu našeg društvenog života ne bismo smeli ni ovde zaobići niti ignorisati.

Pored pitanja takozvanog globalnog društva (problem deetatizacije, odnosi između takozvanih republičkih ekonomija i različitih nacionalnih kultura, pitanje unutrašnje i spoljne bezbednosti društva, problem ekonomskog i političkog položaja Jugoslavije u svetu

Digitized by Google

itd.), naše radne ljude živo interesuju i »detalji« iz kompleksa naših tehnoloških i finansijskih odnosa s transnacionalnim korporacijama. (Poznato je, posredstvom ovih preduzeća, u pretežnom smislu, dolazimo do inostrane tehnologije, znanjâ i proizvodnog iskustva, a naše povremeno značajnije »dopunjavanje« vlastite novčane akumulacije i opetovane urgentne pozajmice u svetskom novcu — pristižu uglavnom sa te strane.)

Ekonomski i tehnološki položaj naše zemlje u svetskoj podeli rada i u kretanju svetske privrede uveliko zavisi od našeg stava prema savremenoj naučno-tehnološkoj revoluciji, transferu tehnologije i razvitku tehnologije materijalne proizvodnje. A taj stav i stvarni odnos opredeljeni su, između ostalog, dostignutim stupnjem proizvodne i druge obrazovanosti naših radnih ljudi.

Mi se, razume se, ne možemo niti smemo zanositi da ćemo u pogledu nauke, opšteg i stručnog obrazovanja, razvitka materijalne tehnologije i sličnog u nekoj doglednoj perspektivi stići i prestići takve zemlje kao što su Japan, Švedska ili SR Nemačka. Ne smemo dopustiti da nam neko u uho stavi bubu kako postajemo nova velika »pijavica« — po ugledu na Japan i njegovo tehnološko i ekonomsko povezivanje sa Zapadom. Ali zato s razlogom možemo očekivati bitne promene u našim produkcionim odnosima, u ekonomskim oblicima udruživanja rada, u kulturi proizvodnog i ostalog društvenog rada; ukratko, u opštem »*stanju duha*«, — ukoliko ovo podrazumeva i značajno unakrsno povezivanje i oplođavanje naših brojnih nacionalnih kultura. Naravno, mnogo toga na tom planu treba zbiljski uraditi, unaprediti, stvoriti.

Društvena praksa uveliko pokazuje da delovanje robne proizvodnje, zakona vrednosti i specifičnih zakona tržišta ne vodi automatski ostvarivanju socijalizma i postepenoj realizaciji one strateške vizije našeg društva. Neophodni su, naime, odnosi i oblici samoupravnog društvenog planiranja i neprestano idejno-političko angažovanje svesnih socijalističkih snaga; u prvom redu, idejno-političko delovanje Saveza komunista Jugoslavije, a i države (državne administracije), — u svim onim njenim i danas neizostavnim ekonomskim funkcijama i — za naše društvene prilike — specifičnom »administrativnom vođenju privrede«.

Međutim, delovanje ekonomskih zakona prelaznog razdoblja ostaje i dalje kao relativno objektivan način postavljanja i razrešavanja različitih protivurečnosti našeg društva, te kao sasvim realna i, tako reći, materijalna društvena protivuteža brahijalnim metodima i oblicima državnog »ekonomskog intervencionizma«, te »čoškastom« i, štaviše, zloćudnom administrativno-centralističkom planiranju.

Bez robne proizvodnje, bez relativno objektivnog delovanja njenih tržišnih zakonitosti i »mehanizama«, ne može se zamisliti relativna ekonomska i društvena samostalnost reproduktivnih organizacija udruženog rada niti, pak, njihovo trajno međusobno povezivanje (i u smislu društveno važeće formule »udruživanja rada i sredstava«). Bez robne proizvodnje, zakona vrednosti i specifičnih društvenih »formula« troškova proizvodnje, »ravnotežnog« dohotka

Digitized by Google

i »ekonomskog viška« ne bi bilo moguće kontinuirano i uspešno uključivanje osnovnih ćelijskih oblika društvene proizvodnje u savremene vrlo složene svetske ekonomske procese, u dinamično kretanje svetske podele rada i u veliki svetski transfer tehnologije i tehnoloških znanja.

Rezime

1. Kritička istorija tehnologije, ili dijalektika nauke tehnologije, bitno je posredovana praksom proizvodnog rada, razvitkom ljudskih proizvodnih snaga, genezom emprijskih metoda i oblika tehnološkog rada. Otud »*ekonomija* tehnoloških promena«.

Marks je još u *Bedi filozofije* (1846—1847) pokazao na koji način iz *koncentracije* zanatskih oruđa rada (akumulacije prostih i složenih alata) i *podele rada*, a u *funkciji kapitala*, izrasta mašinski način proizvodnje s fabrikom kao njegovim bivstvenim ekonomsko-tehnološkim oblikom.

»Kad se u Engleskoj tržište toliko razvilo da ga ručni rad nije više mogao podmiriti, osjetila se potreba za mašinama. Tada se počelo misliti na primjenu mehaničke nauke koja je već u 18. vijeku bila izgrađena.«[13]

2. Prosta kooperacija — organska i heterogena manufaktura = manufakturna industrija »koja još nije moderna krupna industrija s mašinama, ali koja već nije ni zanatska industrija srednjeg vijeka, ni kućna industrija«[14] — »radionica za proizvodnju samih oruđa za rad, a osobito komplikovanih mehaničkih aparata«, kao »jedna od najsavršenijih tvorevina« kapitalističke manufakture[15] — mašine *alatljike* i složen mašinski sistem s različitim *delimičnim* (specijaliziranim) mašinama — tekuće trake i ostali (savremeni) komunikacijski uređaji kao kombinacija tehnologije i elemenata organizacije rada — potpuno automatizovana fabrika (mašine alatljike, hemijska, laserska itd. obrada materijala plus mikroprocesori plus savremeni metodi i oblici organizacije i upravljanja materijalnom proizvodnjom) itd. — jesu najvažniji momenti u razvitku proizvodne tehnologije i glavne »crte ontogeneze« velikog svetskog »tehnološkog jajeta«.

3. Takozvana prvobitna akumulacija kapitala (»olakšana otkrićem Amerike i uvozom njenih plemenitih metala«), »povećanje sredstava za razmjenu«, »obescjenjenje najamnine i zemljišnih renti« i povećanje industrijskih profita — prava »vrtoglavica za pravljenjem profita« i tehnološke rente, umnožavanje roba u kolonijalnoj trgovini, kolonijalni sistem kao način fabrikovanja najamnih radnika u kolonijama i »protekcionistički sistem nastao radi fa-

[13] K. Marx, *Bijeda filozofije*, *Dela*, tom 7, Institut za međunarodni radnički pokret i »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 132.
[14] Ibidem, str. 121.
[15] Uporedi *Kapital*, I, str. 296.

Digitized by Google

brikovanja kapitalista u matici zemlji«, stalno širenje svetskog tržišta, pojava radničkih štrajkova itd. — imali su velikog uticaja na razvitak tehnologije, a napose na pojavu mašina alatljika i njihovo neprestano usavršavanje.[16]

4. Tek u takvom odnosu prema tehnološkoj i ekonomskoj praksi ljudi moderna nauka tehnologije neće zabrazditi u pravcu veličanja »kibernetske« tehnologije, »veštačke inteligencije« i procesa »informatizacije«. Neće se izvrgnuti u »apoteozu Moderne«. Neće nekritički istrajavati na tehnokratskoj poziciji i izvesnim krutim shemama i tobožnjim »apsolutnim« definicijama i »scenarijima« u tumačenju tehnologije i postuliranju različitih strategija i taktika tehnološkog razvitka.

5. Ni u pogledu pravih (glavnih) nosilaca tehnološkog procesa ne bi danas trebalo da bude većih nedoumica.

U tu kategoriju svakako ne spada država, odnosno politička birokratija. Ne čak ni industrijski menadžeri, profesionalni upravljači i zastupnici kapitala, — osim u njihovoj funkciji organizatora i realizatora »udruživanja faktora proizvodnje«.

Ta vrsta udruživanja treba da dovede do »neprestanog obnavljanja industrijskog stvaralaštva« (Ž.-Ž. S.-Šrajber). Tu funkciju na Zapadu nazivaju »cross-fertilization« — unakrsno oplođivanje.[17]

---

[16] Uporedi o tome poglavlje »Podjela rada i mašine« u *Bijedi filozofije* i glavu 13 (tačka 5), glavu 24. i 25. prvog toma *Kapitala*.

[17] Za »cross-fertilization« Šrajber u *Američkom izazovu* (1967) tvrdi da proističe iz »*zajedničkih odluka* administracije, velikih preduzeća i univerziteta«. Po ovom lucidnom i kompetentnom zastupniku »tehnostrukture« i *tehnokratije*, »tehnološki napredak je posledica izvanredne veštine u upravljanju«. To je, štaviše, sušta »*originalnost* ove istinske revolucije« u materijalnoj tehnologiji.

Međutim, samo tendencija »tehnostrukture« i odnosi i oblici ultraetatizma mogu stvoriti takav lažni privid »asocijacije jednog odnosa udruživanja«. Ta asocijacija treba da »važi« — *mutatis mutandis* — i za takozvane »faktore ekonomske ekspanzije« ili »opštu stopu rasta«, o čemu ovde valja učiniti kritičku napomenu. Utoliko pre što i ta stvar s »cross-fertilization« ima svoju predistoriju i kritičko naučno razjašnjenje.

Osmotrimo problem podrobnije.

U poznatom izveštaju Edvarda F. Denisona iz 1964. (koga citira Šrajber u *Američkom izazovu*) položeni su temelji za jednu relativno novu statistiku. Pretenzija ove statistike se iscrpljuje u tome da pruži egzaktnu, računsku sliku o učešću pojedinih »faktora ekspanzije« u stvaranju bruto i neto nacionalnog prinosa (dohotka). Po toj statistici, »Denisonovoj teoriji«, »ljudski rad ima *sporednu ulogu* (!?) u održavanju savremene američke ekonomske ekspanzije«, što se, navodno, vidi iz činjenice da je »fond časova ljudskog rada« rastao u periodu 1900—1929. po stopi od 1,1 posto godišnje, a od 1929. do 1957. svega 0,2 posto. »Investiranom kapitalu« pripisuje se učešće u pomenutoj ekspanziji od 23 posto u periodu od 1912. do 1929. i svega 15 posto u periodu 1929—1957. godine. Ljudski rad i investirani kapital povlače se, navodno, sve više ispred silovitog napredovanja »nauke«, »obrazovanja«, »menadžmenta« i drugih »faktora budućnosti«.

Apologetski karakter »Denisonove teorije« i statistike; *apologetski* u smislu nekritičkog teorijskog izražavanja i zastupanja interesa državnog kapitalizma (i tendencije ka ultraetatizmu), donekle je i providan

Digitized by Google

»Što se države tiče, ona je oduvek bila zainteresovana kada se radilo o progresu u *tehnici naoružanja*, jer se ovde radi o njenom opstanku u konkurenciji sila«, — kaže Wolfram Fischer u izvrs-

---

ako se poredi s nekim drugim »teorijama« koje su logiku »faktora« i »stopa rasta« dovele do njenih krajnjih konsekvenci i, tako reći, do potpunog apsurda.

Taj koliko neobičan i »moderan«, toliko i dogmatski metod izračunavanja relativnog učešća »faktora proizvodnje« u ostvarivanju bruto i neto nacionalnog proizvoda, »normalnog« profita i ekstraprofita itd. jeste oprobano sredstvo buržoazije, a danas, pretežno, i *države*, odnosno političke birokratije kao njene »spirituelne suštine«, da sakrije *klasnu suštinu* ekonomskih kategorija i odnosa, te da izbriše svaki trag onim unutrašnjim ekonomskim protivurečnostima i sukobima koji potresaju savremena građanska i prenaglašeno birokratizovana socijalistička društva.

U ovoj tački biće potrebno da se teorijski revalorizuje jedno izuzetno važno mesto iz Marksovog *Kapitala*, koje glasi: »Prikazivati višak vrednosti i vrednost radne snage kao *razlomke* proizvedene vrednosti — što je uostalom metod koji proističe iz samog kapitalističkog načina proizvodnje, i na čiju ćemo se važnost docnije vratiti — znači *prikrivati specifičan karakter kapitalističkog sistema*, naime, razmenu promenljivog kapitala za živu radnu snagu i odgovarajuće *isključenje radnikovo iz prava na proizvod*. Namesto toga dobijamo *lažnu prividnost asocijacije jednog odnosa udruživanja u kome radnik i kapitalista dele proizvod prema odnosu raznih činilaca njegovog stvaranja*« (*Kapital*, I, str. 436, *kurziv* — Z. R.).

U novije doba rasplamsala se žestoka konkurentska borba za ekstraprofit. I to u svetskim razmerama. U toj bespoštednoj utakmici ne stoje samo kapitalisti jedan nasuprot drugih, već i celokupne nacionalne ekonomije, *države*, pa i takozvani supranacionalni regionalni ekonomski savezi država. *Svetske revolucije vrednosti* i »ekonomija tehnološke promene« jesu stvarno pozađe i najdublji socijalni uzrok te pomamne bitke za što veći ekstraprofit, na jednom polu, ili za što je moguće manji negativni ekstraprofit, to jest što manji stvarni gubitak u stvorenoj »supstanci«, na drugom. »Nauka« i »obrazovanje« igraju u toj utakmici prvorazrednu ulogu. Ali i jedno i drugo *košta* i daje, odnosno čini *besplatnu uslugu* datoj nacionalnoj ekonomiji, monopolu, akcionarskom društvu, transnacionalnoj korporaciji, a u nas reproduktivnoj OUR itd. I sve to stalno s promenljivim intenzitetom, s karakterističnim kolebanjima u pogledu ekonomskih efekata.

Taj kritični momenat u vezi s primenom nauke i obrazovanja u ekonomiji stvara realnu podlogu za ona »izračunavanja« raznoraznih faktora i za one ideološke mušice i fetiško prikazivanje nauke, obrazovanja, menadžmenta itd. I uvek kad se radi o tome da se sakrije pravo poreklo tehnološke rente i drugih oblika ekstraprofita, odnosno ekstradohotka, te kad se teži k tome da se postavi nečije »prirodno pravo« u prisvajanju i raspolaganju tim enormno otuđenim i iracionalnim oblikom viška rada.

Ako ne bi postojala i delovala logika *ekstraprofita* u svetskim ekonomskim odnosima, te ako ne bi delovala logika tehnološke rente i ekstradohotka u našim međurepubličkim i unutarrepubličkim ekonomskim odnosima, kako bi uopšte bilo moguće objasniti sve upadljiviju neravnomernost u ekonomskom razvitku čovečanstva i brojne goruće sporne probleme bržeg razvijanja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, odnosno nerazvijenih područja u nekim republikama, — uprkos srazmerno velikoj ekonomskoj i tehničkoj pomoći koju najrazvijenije zemlje pružaju zemljama u razvoju, odnosno uprkos voluminoznim fondovima za nerazvijena područja, tehničkoj i ostaloj pomoći, novim modusima i oblicima takozvanih zajedničkih ulaganja koji imaju ovu specijalnu društvenu svrhu u našoj zemlji?!

Digitized by Google

nom eseju pod odrešitim naslovom *Država nije bila nosilac progresa*, nedavno objavljenom u listu »Frankfurter Allgemeine Zeitung«.

Pronalazak uzengije za borbu na konjima, otkriće bacača u Kini, gotovo istovremena ratna upotreba baruta u Kini i Evropi u 14-tom stoleću, artiljerijska tehnika u kombinaciji s ratnim brodovima Portugalaca, Španaca, Holanđana i Engleza, angažovanje najvećih matematičara 16-tog i 17-tog stoleća na poboljšanju konstrukcije i kvaliteta fortifikacijskih sistema, na proračunavanju balističkih putanja kugle i na usavršavanju navigacione tehnike — u ratne svrhe, proizvodnja čeličnih ploča (za oklopna vozila i ratno brodovlje), radari i rakete, ratna avijacija, atomsko oružje itd. — eto, čime je sve država »zadužila« čovečanstvo.

»Veći deo pionirskih tehničkih pronalazaka ranog perioda industrijalizacije u svim zemljama *delo je ljudi i prakse* koji se zalažu na rešavanju konkretnih, najčešće usko postavljenih ciljeva«, — kaže profesor Wolfram Fischer u pomenutom eseju. U dlaku isto što i Marks u *Kapitalu.*

Konsultujmo ponovo Marksa. »Bilo je mule (*selfacting mule*, automatska predilica — prim. Ž. R.), parnih mašina itd. pre no što je bilo radnika kojima je isključivi posao bio da prave parne mašine, mule itd., baš kao što su ljudi nosili odelo i pre no što je bilo krojača. Ali su pronalasci Vokansona, Arkrajta, Vata i drugih mogli biti izvedeni samo zato što je svaki pronalazak nalazio gotov i znatan broj veštih mehaničkih radnika koje je dao manufakturni period. Jedan deo ovih radnika sastojao se iz samostalnih zanatlija raznih profesija, drugi je bio okupljen u manufakturama gde je, kao što je ranije rečeno, vladala osobito stroga podela rada. Što su se pronalasci više množili i što je jača bivala tražnja mašina novoga izuma, to se sve više i više razvijalo s jedne strane podvajanje fabrikacije mašina u raznolike samostalne grane, a s druge strane podela rada u unutrašnjosti manufaktura koje su gradile mašine.«[18]

»Rapidni razvitak mašinerije pod pritiskom skraćenog radnog dana pokazao je izvanrednu elastičnost mašinstva, koja je posledica

---

Vratimo se još jednom Šrajberu. »Ono što prijeti da nas (»jadne« Evropljane — prim. Ž. R.) *smrvi*, to nije bujica dolara, već nadmoćna inteligencija u primjeni sposobnosti« (*Američki izazov*, »Epoha« Zagreb, 1968, str. 34).

U *Le defi mondial* (1980), međutim, Šrajber se odriče vlastite teze o izazovu američke »menadžerske« inteligencije i počinje da lamentira i nad sudbinom Amerikanaca. Ne napušta ga jedino vera u moć organizacije i upravljanja.

»*Informatizacija*« — ne samo u materijalnom i organizacionom određenju — trebalo bi da bude »obrazac« i ključ nesmetanog tehnološkog razvitka za *sve*. Citira fascinantnu i gotovo neverovatnu misao iz zaključka »*referata Mitsubishi*« (1980), te »povelje Japana«:

»Ako bismo na tom golemom polju svih industrijskih djelatnosti, koje će bez iznimke biti informatizirane, ako bismo na tom području *softwarea*, koji će hraniti mikroprocesore i robote, zaposlili svih pet milijardi stanovnika planete, ni tada ne bismo imali dovoljno ljudi« (*Svjetski izazov*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 178, *kurziv* u tekstu).

[18] *Kapital*, I, str. 306.

Digitized by Google

nagomilavanog praktičnog iskustva, već zatečenog obima mehaničkih sredstava i stalnog napretka tehnike.«[19]

Kad vrsni »kibernetičari« i zastupnici »tehnostrukture«, »informatizacije« i drugih elemenata moderne tehnologije uporno insistiraju na tezi da je tehnološki razvitak delo *odluka* o onom »unakrsnom oplođivanju«, a da te odluke i »unakrsno oplođivanje« zavise od minijaturizirane elektronike i »veštačke inteligencije«, onda oni čine istu grešku kao i matematičari i teoretičari mehanike u prošlom stoleću koji su alat proglašavali za prostu mašinu, a mašinu za složen alat.[20] Naime, i jednima i drugima »nedostaje *istorijski element*«, to jest tačno razumevanje *ekonomskih* i ostalih društvenih momenata i aspekata tehnološkog razvitka.

U »mysteries« kibernetike, »veštačke inteligencije«, teleinformatike, *tehnologije inovacija* i novatorskog marketinga itd. mogu proniknuti samo oni delatni subjekti koji su u to već delimično »*empirički i profesionalno upućeni*« (Marks). Istovetno nekadašnjem prodiranju u *tajne* srednjovekovnih naročitih zanata, — nazvanih mysteries, mystères itd.

Na sreću, takvih delatnih individuuma imamo znatno više nego što ih imaju na uvidu profesionalni političari na položajima gde se pripremaju i donose važne odluke u pogledu daljeg tehnološko-ekonomskog razvitka našeg društva.

6. Naravno, fizika, hemija i ostale prirodne nauke igrale su i igraju veliku ulogu u razvitku proizvodne tehnologije.

»Svesno plansko primenjivanje prirodnih nauka« leži u samoj osnovici prividno nepovezanih i nepromenljivih oblika društvenog procesa proizvodnje, kaže Marks.

Mašinerija, hemijski procesi, laserska tehnika, genetski inženjering itd. — u funkciji industrije i moderne poljoprivrede, — stalno revolucionišu tehničku osnovicu društvene proizvodnje.

Menja se *motorni pogon* u sve složenijim mašinskim sistemima: parne mašine bivaju potiskivane i zamenjivane pneumatskim, elektromagnetskim, električnim, hidrauličnim itd. motornim pogonima, a mašina alatljika — taj najdelotvorniji element mašinerije od kojeg »*polazi* industrijska revolucija 18. stoleća« (Marks) — doživljuje neprestani razvitak, suštinsku evoluciju.

Presudni su ovi faktori:

a) razvitak fizike, a u njenom okviru, osobito, razvoj mehanike, elektriciteta, optike, akustike, laserske tehnike i atomistike;

b) pojava »analitičkih mašina« prilagođenih novom *binarnom pismu* (Paskal i njegova računska mašina — nazvana »pascaline«, Lajbnicov »množiteljski zupčanik« i binarna aritmetika, Englez Charles Babbage i njegova sprava za računanje, ali i ingeniozna razmatranja tehnoloških i ekonomskih aspekata mašinerije, — što pominju Šrajber u *Svetskom izazovu* i Marks u *Bedi filozofije*, »bušene kartice« Francuza Jacquarda, kalkulatori Mađara Von Neu-

[19] Ibidem, str. 351.
[20] Uporedi *Kapital*, I, str. 297.

Digitized by Google

manna itd. i revolucionarna pojava elektronskih računara — na istom matematičkom principu, dovele su do automatske obrade podataka i omogućile proces automatizacije proizvodnih linija; i

c) razvitak svetskog tržišta u funkciji vladajućih produkcionih odnosa i tendencije povezivanja takozvanih nacionalnih odnosa ili nacionalnih kapitala.

Pored »klasičnih« mašina alatljika (s ugrađenim reznim i drugim alatima), na tehnološku scenu stupaju mašine za obradu materijala na principu ultrazvuka, termičke obrade, visokofrekventnog zagrevanja, erozije elektronskim snopovima, lasera itd.

Mašina alatljika doživela je bitnu promenu u jednom novom, ranije neslućenom pravcu. Zahvaljujući savremenom *informatičkom* »hardwareu« i »softwareu« — ona je postala veoma složen informaciono-proizvodni organon čoveka u procesu rada.

Reč je o novom, revolucionarno izmenjenom načinu saobraćanja između čoveka i mašine alatljike. A posredstvom toga povratnog odnosa — i u njegovim svakidašnjim materijalnim dodirima s prirodom.

Prvi korak učinjen je s kompjuterski izvedenim algoritmom kretanja specijaliziranih alata u datoj mašini alatljici, a sledeći koraci su bili: automatske proizvodne linije, razvijeni računarski sistemi i mikroprocesori, to jest roboti.

Automatskom (digitalno-računskom) obradom *simbola*, u koje se pretvaraju informacije (= »poruke« u smislu moderne tehnologije), čovek uveliko upotpunjuje »simbolički svemir« u kome odavno živi. Podiže na još viši stepen svoju »simboličku imaginaciju i inteligenciju« (Ernst Cassirer).

Problem energije i rešavanje tog problema tehnološkim, ekonomskim itd. sredstvima — ne spada u okvire ovoga rada. Energija je, međutim, pominjana, ne samo u vezi s različitim tipovima pogonske mašine, pa bilo da te mašine »same proizvode svoju pogonsku snagu« ili »dobijaju podstrek od koje već gotove prirodne sile izvan njih«[21] već i u smislu novih oblika energije bez kojih se napredak čovečanstva ne bi mogao ni zamisliti.

7. Odavno je uočeno da postoji velika razlika u troškovima kad se neka nova mašina ili novi metod tehnološkog rada prvi put gradi, odnosno uvodi u proizvodnju i kada se *reprodukuje*. O tome kompetentno Andrew Ure, pomenuti Babbage i Marks.

Stvar je složenija i ekonomski teža kod primene novih tehnoloških pronalazaka. Preduzeća podignuta na tim pronalascima obično bankrotiraju, dok sva docnija preduzeća na *istoj* tehnologiji uglavnom postižu ekonomski uspeh i nesmetani razvitak. Niču, tako reći, na ruševinama onih prvih zlehudih preduzeća.[22]

Danas se tako nešto ne događa. Ne bar transnacionalnim korporacijama koje početne, enormno velike, troškove naučnoistraživačkog rada i tehnološke primene njegovih rezultata po pravilu

[21] Uporedi *Kapital*, I, str. 298.
[22] Uporedi *Kapital*, III, str. 77.

Digitized by Google

prevaljuju na kupce. Vrlo često na zemlje u razvoju, u koje izvoze opremu, tehnološke postupke itd. Na ruku im ide i monopol zapadnih zemalja nad savremenim apstraktno-računskim novcem i pretežnim delom svetske novčane akumulacije.

8. Procenjeno je, od 3,5 miliona patenata u svetu 99 posto poseduju razvijene zemlje. Pretežno one na Zapadu i Japan. Takozvane *royalties* takođe pripadaju njima.

Monopol nad novom tehnologijom i takozvane ključne valute u rukama zapadnih zemalja — osiguravaju ovim zemljama trajnu ekstraprivilegovanu poziciju i stratešku inicijativu u svetskim odnosima razmene i kretanju materijalnog i kreditnog kapitala.

9. Tehnološki progres u svetu i neprestano produbljivanje tehnološkog i ekonomskog jaza između visokoindustrijalizovanih zemalja i zemalja u razvoju nalaze se u najtešnjoj međusobnoj povezanosti i uslovljenosti. Zemlje su raspoređene na dva »ontološka pola«, u onome što uobičajeno nazivamo »svetska privreda«, »međunarodni ekonomski odnosi« i slično.

10. Naša zemlja, mada prema uobičajenim aršinima »srednje razvijena«, realno je i danas bliža polu nerazvijenih nego polu najrazvijenijih zemalja.

S obzirom na svetske trendove, a osobito na ozbiljne znake *zgušnjavanja* ekonomskih protivurečnosti na *velikoj promeni* u naučno-tehnološkoj osnovici društvene proizvodnje, moguće su još teže i složenije krize nego što je ova kroz koju svet prolazi. Naša zemlja, zajedno s većinom zemalja u razvoju, pre će doći u poziciju da se bori za *opstanak* nego što će imati realne izglede da se pomakne prema polu razvijenih zemalja.

Naravno, sve zavisi od toga kakve ćemo pouke izvući iz sadašnje krize. To, svakako, podrazumeva *promenu* u našem pristupu datim problemima i u našem načinu mišljenja.

Žestoka konkurencija na svetskom tržištu i savremeni naučno-tehnološki razvitak uveliko otežavaju našu kontrolu i vladanje *celinom* društvene reprodukcije. Pokatkad »dezavuišu« naše privredne planove.

Međutim, »tajnu« istoriju našeg ekonomsko-tehnološkog razvitka i naših neprilika sa svetskim tržištem saznajemo, ili ćemo saznati, ako i ukoliko mislimo »preko i protiv svoga vremena«. A tu su Marksov metod i njegovi naučni teoremi neizostavni, mada ne i jedini elementi.

Digitized by Google

Dušan Pirec

Azijski način proizvodnje i ekonomske determinante kulturne revolucije

»Marks i Engels su nemilosrdno kritikovali sve što postoji i nisu se bojali rezultata svoje vlastite kritike. Učenici Marksa i Engelsa ne smeju se bojati da kritikuju rezultate do kojih su došli njihovi učitelji.«

G. V. Plehanov

Kineska revolucija je zadala (ne samo) u Aziji odlučujući udarac imperijalizmu klasičnog tipa. Posle pobede socijalističke revolucije, velika, ali i zaostala zemlja suočila se sa teškim ekonomskim i političkim problemima. Njihovo rešavanje je uticalo, rekao bih, i na unutrašnju i na spoljnu politiku Kine. Tako, na planu ekonomskog razvitka Kina je vodila malo neobičnu politiku, opterećenu nedoslednostima i voluntarizmom (politika »velikog skoka«, »kulturna revolucija« itd.). Pa i burni događaji poslednjih godina (uoči i posle Maove smrti) oblikovani su (u velikoj meri) kroz najoštriju kritiku merilâ iz ne tako davne prošlosti. Taj proces izgradnje novih vrednosti se još uvek odvija u vrlo složenim okolnostima. Ono što je nekada bilo samo uzgredna pojava, danas stupa u prvi plan, i obrnuto.

Upravo imajući u vidu najnovija zbivanja, osvrnućemo se pre svega na azijski način proizvodnje i samo na jedno pitanje koje je potezano u toku »kulturne revolucije«. Pretpostavljamo da će ta-

Digitized by Google

kav pristup baciti nešto više svetlosti na problematiku Kine, te nas približiti (možda) i odgovoru na neke nepoznanice socijalizma kao svetskog procesa.

I

1. Ideja socijalizma kao negacije kapitalizma nikla je i razvijala se (pa i naučno utemeljivala) naporedo sa razvitkom kapitalizma, da bi vremenom prerasla u zbilju socijalizma kao svetskog procesa. Ovaj proces se uvek odvija na zatečenoj osnovi, čak nezavisno od toga da li su, unutar ovog ili onog dela celine, promenjeni društveni odnosi (revolucionarnim putem ili na neki drugi način).[1] Kako se, pak, taj proces odvija u različitim okolnostima (i unutar sebe i oko sebe), on nosi sobom obeležja različitosti u procesu rastakanja zatečenih odnosa. Stoga se i ta protivrečnost različito manifestuje, ne samo u nerazvijenim zemljama u odnosu na razvijene, već i unutar grupe nerazvijenih i razvijenih zemalja. Ali, dok je ta protivrečna bit kapitala bila potiskivana u razvijenim zemljama (i još je uvek) zahvaljujući prerogativama države (nezavisno od toga u kojoj su meri one predmet kritike, pa i modifikacija), saglasno snazi odnosâ kapitala (u datim uslovima), dotle se u nerazvijenim zemljama ti odnosi kapitala, nezavisno od toga da li se manifestuju u relativno čistom ili u izokrenutom vidu (što je slučaj sa zemljama koje su pošle takozvanim nekapitalističkim putem razvoja), istovremeno i izgrađuju i dokidaju upravo usled celine okolnosti u kojima su situirane nerazvijene zemlje (pogotovo ako je to nametnuto odozgo, a ne i organicistički nastalo saglasno skali vrednosti date ili datih zemalja). S obzirom na različitost uslovâ, ovi odnosi se manifestuju na ambivalentan način, ali i sadržavajući u sebi još uvek i svu protivrečnost tih obeležja međuuslovljenosti. Jer, ako instituti i institucije unutar prerogativa države još uvek igraju veliku ulogu u razvijenim kapitalističkim zemljama u procesu dokidanja buržoaske hegemonije, dotle su ti instituti i institucije došli na uzavrelo tle promena i unutar sebe i između sebe (a time i u samoj celini). U tome treba tražiti, rekao bih, izvorišta onog što se događa u nerazvijenim zemljama (pučevi, smenjivanje jednih nosilaca vlasti drugima, dugotrajnost vojnih režima itd.), kao što se moraju (usled toga) razlikovati i revolucionarni procesi u nerazvijenim zemljama od onih u razvijenim i nosioci tih preobražaja (revolucionarni i evolutivni).[2] Otuda ni

[1] Veliki broj nerazvijenih zemalja izjašnjava se za socijalizam. Očigledno, ta reč sadrži u sebi magičnu moć mobilizirajućeg i privlačnog. Njome se, po svemu sudeći, iskazuje težnja za nacionalnom samostalnošću i preobražajem društveno-ekonomskih odnosa.

[2] Lenjin je 1919. godine isticao da će se komunističke, odnosno socijalističke revolucije u nerazvijenim zemljama (dakle, i u Aziji) odvijati u »specifičnim uslovima kakvih nema u evropskim zemljama«, koristeći pri tom »specifične oblike« revolucionarne borbe. »... socijalistička revolucija neće biti samo i uglavnom borba revolucionarnih proletera u svakoj zemlji protiv sopstvene buržoazije. No, ona će biti borba

Digitized by Google

morfologija društvenih odnosa ni njihova evolucija nije, sama po sebi, jednostavna ni jednoznačna, pa ni sinhrona usled kulturnih i socijalnih razlika među zemljama. Stoga i društvene promene (iako podsticane materijalnim razvitkom), budući da imaju svoju unutrašnju logiku, razlikuju se (manje ili više) od zemlje do zemlje (ili šire), i po svojim pravcima i po svom intenzitetu.[3]

Ako je tako, onda se mora odbaciti i shvatanje (u suštini, suprotno marksizmu) da nema razlika u nekim bitnim obeležjima između društva Istoka i onih na Zapadu. Otuda teza o polivalentnom razvoju mora da bude polazna hipoteza u istraživanju povesti ljudskog društva.[4] U protivnom, bićemo paralisani fikcijom o nužno pravolinijskom razvoju, zasnovanom na ovim ili onim ideološkim premisama. To, opet, znači da i razmatranja o azijskom načinu proizvodnje mogu biti od značaja (otvaraju mogućnosti dubljeg poniranja u problematiku novog međunarodnog ekonomskog poretka, raznolikosti socijalizma kao svetskog procesa i, najzad, stavlja se pod znak pitanja evrocentrički pristup problemima).

2. Problematika azijskog načina proizvodnje zaokuplja, nekako u talasima, teorijsku misao od XVII veka. Naime, sa jezuitom Riccijem (1582) počela je postepena penetracija jezuita u Kinu, ali i upoznavanje evropskog duha sa Kinom, njenom istorijom i njenim uređenjem. Tamo je, naravno, sledio prodor trgovaca i vojnika. Već krajem XVII veka brojna je literatura o Kini. Ta literatura je ukazala Evropi na jednu civilizaciju stariju i razvijeniju od evropske, ali i podstakla kako rasprave o prirodi tog društva (pre svega, unutar katoličke crkve) tako i promišljanje nekih filozofskih problema. To promišljanje bilo je, opet, uslovljeno manjom rigidnošću i većom univerzalnošću teološke misli. Trebalo je, zapravo, dati filozofske osnove promenama koje su se već zbile ili koje su se tek nazirale.[5]

---

svih kolonija i zemalja koje ugnjetava imperijalizam, svih zavisnih zemalja protiv međunarodnog imperijalizma... građanski rat trudbenika protiv imperijalista i eksploatatora u svim naprednim zemljama počinje (se) spajati sa nacionalnim ratom protiv međunarodnog imperijalizma« (*Referat na II kongresu kom. organizacija Istoka*, 18. XI 1919, *Dela*, 31, »Jugoslaviapublic«, Beograd, 1976, str. 215—216).

[3] »Mora da smo Marks i ja delomice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali i tu nije uvek bilo vremena, mesta i prilike da se u dovoljnoj meri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udela u uzajamnom delovanju« (F. Engels — J. Blohu u: K. Marks i F. Engels, *Izabrana dela*, II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 477; sl. F. Engels — Štarkenbergu, str. 487; F. Engels — K. Šmitu, str. 483. i dr.).

[4] »Nužnost postojanja različitih puteva prelaska i neophodnost primenjivanja specifičnih metoda u izgradnji socijalizma u svakom pojedinom narodu proističe iz različitih uslova u kojima treba graditi socijalizam« (R. Garaudy, *Marksizam na novim putevima*, »Socijalizam«, br. 9/1976, str. 1154).

[5] Vidi Leibnitzova dela *Novissima sinica* iz 1697. i *Lettre a Remond sur la philosophie chinois* iz 1715. (O. Roy, *Leibnitz et la Chine*, Vrinted, Paris, 1973).

Digitized by Google

I u marksističkoj teorijskoj misli mogla bi se uočiti određena korelacija između njenog interesovanja za teorijske probleme Istoka i bujanja antiimperijalističkih i antikolonijalnih pokreta u nerazvijenim zemljama. Istina, još je Marks isticao (u više navrata) kako je »azijski način proizvodnje« bitno različit od feudalnog. Na Lenjingradskoj konferenciji o azijskom načinu proizvodnje (1931), međutim, usvojen je zaključak da ne postoji neki poseban način proizvodnje koji bi se, u osnovi, razlikovao od feudalnog. Čak i neki eminentni istraživači istorije starog Egipta i Sumeraca (Struve, A. Tiomenov, J. Djakonov) odbijali su da uopšte prihvate termin »azijski način proizvodnje«. Više su voleli da se koriste pojmom »patrijarhalno ropstvo«. Time su, u stvari, sačuvani Staljinovi stavovi o uniformnosti društvenog razvitka. I u radovima koji su posle pobede revolucije objavljeni u Kini odbacuje se pojam »azijski način proizvodnje« (Tiang Chang-vu). Sredinom šezdesetih godina ponovo je oživela diskusija među naučnim poslenicima marksističke orijentacije o azijskom načinu proizvodnje. Jedni su se pri tom ograničili na manje ili više uspelu interpretaciju klasika marksizma, dok su drugi pokušali da dublje uđu u probleme (F. Tokei, D. Kosambi, Ngyen Lon-Bich, J. Amer i drugi). Od tada ta diskusija nije prestala.

Ali, zbog čega, uopšte, ima mesta izučavanju azijskog načina proizvodnje? Da se (možda) tu ne bi mogao naći odgovor na mnoga pitanja, na nepoznanice današnjice? Da to nije razlog što se obraćamo prošlosti ?

Istorija, naravno, nije bekstvo u prošlost, kao što ni njen zadatak nije istraživanje promena koje su se zbile u prošlosti. Ona nije ni samo nizanje događaja, ma kako bili oni značajni sami po sebi. Naprotiv, istorija nam omogućuje da bolje upoznamo nas same, našu sadašnjicu i našu budućnost. Stoga ona mora da omogući dijalog između sadašnjosti i prošlosti sa stanovišta zbilje, a ne da se ograniči samo na prikupljanje građe iz proteklih vremena.[6] Prema tome, istorijska istraživanja i povesne refleksije su neophodne ne zbog proučavanja prošlosti kao takve, već da bismo mogli izvući neke zakonitosti iz hoda istorije. I upravo kineska revolucija je, rekao bih, primer ove korespondencije između prošlosti i savremenosti. Jer, sve govori da za uspeh kineske revolucije treba zahvaliti pre svega tome što je komunistička partija privukla na svoju stranu seljačke mase. Štaviše, rekli bismo da su one udarile i pečat toj revoluciji.[7] Ali, to nameće potrebu za promišljanjem povesti saglasno brojnim pitanjima o kojima se do tada nije (ili bar ne dovoljno) razmišljalo (Gde su koreni ovog, u suštini, seljačkog

[6] »No iskustvo i povijest uče to, da narodi i vlade nikada ništa nisu naučili iz povijesti i da nikada nisu postupali prema poukama koje su se iz njih mogle izvući. Svako vrijeme ima svoje tako osebujne prilike, ono je takvo individualno stanje, da se u njemu mora i jedino može odlučivati na osnovu njega samoga« (Hegel, *Filozofija povijesti*, »Kultura«, Zagreb, 1951, str. 25).

[7] J. Chesneaux, *Le mouvement paysan chinois, 1890—1949*, Ed. du Seuil, Paris, 1976, str. 7.

Digitized by Google

pokreta? Kakvo je, u stvari, njihovo mesto u kineskoj istoriji? Da, možda, sve to ne traži da se preispita istorija? Da to ne zahteva njeno ponovno pisanje?).

E. Hobstown podvlači aktuelnost izučavanja problematike »azijskog načina proizvodnje« sledećim rečima: »Kakova je priroda te diskusije danas? Naravno, ona se kreće oko primjenljivosti marksističke analize na današnji svijet... A pod današnjim svijetom valja razumjeti i socijalistički i nesocijalistički svijet, tj. stvarnost koju je marksistička analiza do sada veoma malo razmatrala. Govoreći politički, to znači proučavati perspektive pobjede socijalizma u nesocijalističkim zemljama i njegov daljnji razvoj u socijalističkim zemljama. To uključuje i diskusiju, iako je ne iscrpljuje, o izvjesnom broju pitanja koja nisu samo teorijska... Na primjer, ako dođemo do zaključka da se povijest Kine, u određenom momentu njene prošlosti, može ili ne može analizirati u skladu sa Marxovim shvaćanjem azijskog načina proizvodnje, naša analiza neće moći dospjeti ni do kakve razlike za sadašnju ili buduću politiku Komunističke partije Kine... Još od vremena oktobarske revolucije tendencija je da se misli kako postoji u biti uvijek samo jedan put, iako ima lokalne varijante. Centralizirana organizacija svjetskog komunističkog pokreta, a zatim prevlast Komunističke partije Sovjetskog Saveza u tom pokretu, samo su još zaoštrile tu tezu, koja i danas pritišće kinesko-sovjetske diskusije. S tim u vezi nameću se dvije napomene: prva je, da put u socijalizam... ne može biti isti, recimo, u Engleskoj i u Brazilu, ili da postoje jedne sjajne ili loše perspektive u Švicarskoj i u Kolumbiji... Sva ta pitanja uključuju teorijsku diskusiju.«[8] Otuda bismo, možda, mogli reći da se izučavanje azijskog načina proizvodnje i određivanje njegovog mesta u povesti ljudskog društva nalazi, na neki način, u korespondenciji sa dva velika, a možda još uvek bitna problema povesti: kakav je politički značaj seljakâ u predindustrijskom društvu? Koliki je njihov doprinos u savremenim revolucijama? Dok nas odgovor na prvo pitanje može približiti poznavanju tih društava, dotle je odgovor na drugo pitanje od bitnog značaja za budućnost zemalja u razvoju u savremenoj epohi.[9]

II

1. Skoro dvadeset godina vodi se, i na Istoku i na Zapadu, rasprava među marksistima o azijskom načinu proizvodnje. Učesnici u tim diskusijama povezuju taj problem, na ovaj ili onaj način, sa (ne)utemeljenošću petočlane periodizacije istorije ljudskog društva (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam), pa i sa odgovorom na neke žive probleme sa kojima se post-

[8] Cit. prema: V. Mikecin, *Rušenje dogme*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1976, str. 133.

[9] Teorija Mao Cetunga o ulozi seljačke klase u revoluciji je, svakako, uticala i na formiranje revolucionarnog mišljenja u nerazvijenim zemljama sveta.

Digitized by Google

marksovska misao (već decenijama) hvata u koštac.[10] Naime, negde početkom šezdesetih godina jedna grupa marksista (etnologa, ekonomista, orijentalista, istoričara) objavila je, na stranicama »Rinascita« i »La Pensée«, seriju članaka kojima se dovodi u pitanje shema razvitka čovečanstva važeća za sve sredine i za sva vremena.[11] Po nekim autorima, ta je teza, u stvari, zatvorila marksističkoj misli mogućnosti daljeg poniranja u istoriju ljudskog društva, pa i uticala na rešavanje aktuelnih političkih problema.[12] Prema tome,

---

[10] U tu raspravu su se uključili u poslednje vreme i marksisti iz zemalja u razvoju.

[11] Ettore di Robbio (*A proposito del'modo di produzione asiatico e regimi despotico communitori nelle civitla americane*, »Rinascita«, 23. XI 1963) smatra da je ovaj pojam adekvatan i u prekolumbovskim carstvima Amerike. Zemljom vlada autoritarna i centralizovana moć u rukama vladalaca. Po njemu, seoske komune (ayllu kod Inka, a calpulli kod Acteka), što je drugo bitno obeležje azijskog načina proizvodnje, mogle bi biti oblik (osnova) formiranja kooperacija. Jedan drugi autor, Aziaticus (*Una questione di teoria da riesaminare il modo di produzione asiatico*, »Rinascita«, 5. X 1963), ističe potrebu, posle kratkog osvrta na Marksove tekstove, da se obnovi i produbi diskusija o azijskom načinu proizvodnje. M. Godelier (*La notion de mode de production asiatique resumé*, Centre d'études et de recherches marxistes, Paris, 1963, reneotype), ukazujući na potčinjenost zajedničke seoske svojine manjini (str. 9), razlikuje dva vida azijskog načina proizvodnje, u zavisnosti od toga da li manjina rukovodi ili ne rukovodi izgradnjom velikih infrastrukturnih objekata. Vidi i *La notion de mode de production asiatique et les schemas marxistes d'évolution des societes*, Centre d'études de recherches marxistes, Paris, 1965; rezime tog rada dao je autor u članku *La notion de mode de production asiatique*, »La Pensée«, maj 1965, str. 2002—2027. Nguyen Long-Bich (*Phrong Kuo San xuat chau A-la-gi* — »Šta je to azijski način proizvodnje«, Nghien Cun Lich-su — Istorijske studije, Hanoj, br. 53 i 54, avgust i septembar 1963) odbacuje identifikovanje azijskog načina proizvodnje sa robovlasničkim, odnosno feudalnim, budući da sistem poljoprivrednih komuna postoji u Aziji do XIX, pa čak i do XX veka. T. Pokora (*Existierte in China eine Sklavenhaltergesellschaft*, »Archivi orientali«, Praha, vol. 31, 1963) ukazuje na razlike u bitnim obeležjima orijentalnog i azijskog načina proizvodnje prema grčko-romanskom načinu proizvodnje; rad F. Tokei (*Les conditions de la proprieté foncière dans la Chine d'epoque Tchou*, »Acta antiqua Academia scientiarum hungaricae«, Budapest, tom VI, fase 3—4, 1958, str. 245—299) predstavlja prvi pokušaj posle rata sistematizovanja Marksovog koncepta o azijskom načinu proizvodnje sa njegovim osnovnim obeležjima da je zemlja zajedničko dobro. Po R. Garaudy (*Le problème chinois*, Paris, 1967, str. 15—19), azijski način proizvodnje je za Marksa prvobitna društveno-ekonomska formacija u nezapadnim zemljama. Stoga se shema robovlasništvo—feudalizam—kapitalizam odnosi samo na Zapad, što znači da su se društveni odnosi na Istoku razvijali različito od ovih na Zapadu. (Vidi i: R. Garaudy, *Marksizam na novim putevima*, »Socijalizam«, br. 9/1967, str. 1159—1160.) V. J. Chesneaux, *Ou en est la discussion sur le mode de production asiatique?*, »La Pensée«, avgust 1965, str. 40—60. E. Varga, *Očerki po problemah politekonomii kapitalizma*, Moskva, 1964, str. 358—382.

[12] Nemarksistički naučni poslenici gledali su na te rasprave kao isključivo na skolastičke prepirke o problemima iz daleke prošlosti. Naravno, njihova relacija naspram te diskusije rezultat je njihovog nerazumevanja prirode kompleksnosti odnosa ideologije i naučnog promišljanja. No, to ne znači da oni nisu posvećivali pažnju problemima neevropskih naroda. Da navedemo samo neke. Tako, E. Ch. Wiesskopf

Digitized by Google

neki marksisti su u to vreme postavljali problem na neuobičajen način.[13]

Dvadesetih godina bilo je u Sovjetskom Savezu pokušaja osmišljavanja (i teorijskog i povesnog) azijskog stadijuma u razvitku ljudskog društva. No, te rasprave bile su opterećene ili ideologijom u pristupu problemima ili neposrednim političkim preokupacijama.[14] Lenjingradskom diskusijom (1931), međutim, odbačena je kategorija azijskog načina proizvodnje kao nemarksistička.[15] No,

---

(*Probleme des Periodisierung der Altengeschichte: die Einordnung des Alten Orients und Alt-Amerikas in der Weltgeschichtlichen Entwicklung*, »Zeitschrift für Geschichte«, 1957, str. 296—313) polemiše sa nekim istočnonemačkim istoričarima (Guenther i Schrodt) koji su društvo stare Kine izjednačili sa grčko-romanskim društvom. E. M. S. Namboodiripad (*The National Question in Kerala*, Bombay, 1952) smatra, analizirajući staro društvo Kerale, da je feudalizam nastao oko VIII veka naše ere, prepariran tradicionalnom azijskom superstrukturom. D. D. Kosambi (*An Interduction to the Study of Indian History*, »Popular Books«, Bombay, 1958) je svoj rad posvetio istraživanju seoskih komuna. On smatra da razvoj privatne eksploatacije unutar nekih komuna (»feodalism from below«) nije razorio potčinjenost svih komuna despotskoj moći (»feodalism from above«). D. K. Bedekar (*Marxism and Ancient India*, »India Today«, Bombay, vol. I, br. 3, jul 1951) se kritički osvrće na knjigu Danga (*India from Primitive Communism to Slavery*, Bombay, 1949), smatrajući je dogmatskom i inkompatibilnom sa istorijom Indije. Po Bedekaru, naime, seoska komuna je onemogućavala pojavu i razvoj ropstva u Indiji. D. D. Kosambi (*Marxism and ancient India*, »India Today«, Bombay, vol. I, br. 2, jun 1951) kritikuje Danga i njegova nastojanja da indijsku istoriju podvede pod stadijume razvitka kako ih je definisao Engels. J. Amer (*Al-Ard wal-Fallah, el Masala al Ziaraiyja fi uisr* — »Zemlja i felah, agrarni problemi u Egiptu«, Kairo, 1958) je izvršio analizu nepostojanja privatne svojine na zemlji od faraonâ pa negde do XIX veka. Država je bila vlasnik zemlje. Preneto je samo pravo njenog korišćenja. Privatna svojina na zemlji, *stricto sensu*, uvedena je tek za vreme Mehmeda Alija (XIX vek).

[13] Mi se, ipak, u našoj zemlji ne možemo pohvaliti brojnošću tekstova o toj temi. (L. Čarni, *Marx in azijski produkcijski način*, »Rasprave«, 1976, str. 41260; M. Jakšić, *Azijski način proizvodnje i etatizam*, »Gledišta«, br. 11—12/1977, str. 1082—1093; N. Mesihović, (*Marks o azijskom načinu proizvodnje*, »Pregled«, br. 9/1977, str. 1061—1072; L. Čarni, *Diskusija o azijskom produkcijskom načinu*, »Sodobnost«, br. 3/1968; »Marksizam u svetu«, br. 4/1976; V. Puljiz, *Diskusija o azijskom načinu proizvodnje*, »Naše teme«, br. 8—9/1976, str. 1746—1754). Stoga bi bilo korisno da se i u okviru naše teorijske misli pokrene rasprava o »azijskom načinu proizvodnje«. Verujem da se ona neće ograničiti samo na teorijsko-istorijsko razmatranje problema, već će obuhvatiti i jedan pravac neomarksističke misli današnjice (na primer, onaj koji zastupa tezu o simultanom egzistiranju u jednom društvu kapitalističkog i pretkapitalističkog društvenog poretka sa embrionima novog — postkapitalističkog).

[14] Kineska revolucija, mogućnost njenog izbijanja i putevi kojima će krenuti, bila je jedna od osnovnih preokupacija Kominterne.

[15] Wittfogel je pokušao da objasni (po meni, ne i dovoljno ubedljivo) i razloge zbog čega je marksistička misao napustila kategoriju »azijski način proizvodnje«. On je, naime, postavio pitanje da centralistički koncept socijalizma ne sadrži (možda) obeležja azijskog odnosa proizvodnje. Da li se neko društvo čijom privredom *neposredno* rukovodi država, a ne privatni vlasnici, može uopšte izvući iz despotizma? Doista, ova dedukcija bi mogla biti logična pod pretpostavkom da se nije ništa promenilo ni unutar zemlje ni van nje. Pošto to nije slučaj,

Digitized by Google

K.A. Wittfogel, sinolog i u to vreme nemački marksista, i pored toga je i dalje dokazivao povesnu i teorijsku zasnovanost kategorije »azijski način proizvodnje«. On je, naime, ukazao na razliku, od samih početaka neolitske ere, između grčkog, germanskog, romanskog i despotskih društava.[16]

Šezdesetih godina se marksistička misao nanovo vratila na razmatranje problema azijskog načina proizvodnje, podstaknuta objavljivanjem (1953) Marksove skice iz 1857—1858. godine o pretkapitalističkim načinima proizvodnje i omekšavanjem ideološke rigidnosti.[17] Naime, Marks, govoreći o poljoprivrednim komunama u Indiji, pravi razliku između azijskog i antičkog (rimski, grčki, hebrejski), odnosno germanskog načina proizvodnje (koji se karakteriše privatnom svojinom na zemlji). Stoga se i evolucija društva u zemljama gde je dominirao azijski način proizvodnje odvijala na nešto drugačiji način, budući da to društvo nije nužno moralo da prođe kroz one stadijume razvitka kroz koje su prolazile zemlje (na primer) germanskog načina proizvodnje.[18] Neki istoričari (pre svega mađarski), osvetlivši različite pasaže u delu Marksa, Engelsa i Lenjina (oni se ne podudaraju uvek sa shemom o pet stadijuma u razvoju), nastojali su da tu shemu učine elastičnijom, postavivši određen broj pitanja, kao: da li se uopšte može objasniti propast rimskog društva ako se prenebregava proces njegovog samorastvaranja, odnosno proces rađanja i ekspanzije feudalizma unutar robovlasničkog odnosa proizvodnje (por.: A. Tojnbi, *Istraživanje istorije)?* Da li se može reći da kinesko društvo nužno nije moralo poznavati robovlasnički stadijum u razvitku? Itd.[19] Ti napisi su

---

svako mehaničko poređenje može pre da zavede nego da ukaže na put kojim bi trebalo ići tragajući dublje za povesnim uslovljavanjem. Drugo je, naravno, pitanje što je marksistička misao prenebregla tu stranu problema.

[16] U knjizi *Oriental Despotism* (1957) K. A. Wittfogel je izložio uzroke i manifestacije (tokom istorije) totalne moći i specifičnih odstupanja u Kini, Mongoliji, Persiji, Vizantiji.

[17] Prva redakcija *Grundrisse* objavljena je u Moskvi 1939—1941. godine. Njeno objavljivanje je prošlo neopaženo zbog ratnih okolnosti. Ta skica je objavljena 1953. godine u Istočnom Berlinu pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politishen Oekonomie, Rohenwurf* (Dietz Verlag). U našoj zemlji je 1977. godine objavljen deo tog rada pod naslovom *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije* (»Naprijed«, Zagreb), a 1979. godine potpuno izdanje u dva toma: *Osnovi kritike političke ekonomije* (»Prosveta«, Beograd). Vidi i: K. Marx, *Precapitalist Economic Formations*, Lawrence and Wishart, London, 1964. (predgovor Eric Hobsbawn); *Karl Marx on Colonialism and Modernization*«, ed sa predgovorom Sklomo Avineri, Anchor Books, New York, 1969.

[18] I neka antropološka i arheološka istraživanja *ne* govore u prilog jednoznačne, linearne evolucije (na primer, B. Boas).

[19] »Plemstvo nije nasljedno, a jedina razlika, koja postoji među ljudima, proizlazi iz dužnosti koje vrše, tako da — uz jedini izuzetak Konfucijeve porodice — samo sucima i stražarskim časnicima pripadaju određene počasti na području čitavog carstva... Kad carski namjesnik ili pokrajinski poglavar umre, pa ako nije naslijedio očeve vrline i darovitost, ime koje nosi, ma kako slavno bilo, neće mu biti ni od kakve koristi« (O. Lecompte, *O politici i vladi Kine*, obj. u XVIII

Digitized by Google

neposredno podstakli polemiku u marksističkim naučnim krugovima o samom problemu i njegovim povesnim posledicama. Bilo je tu različitih gledišta. Tako, većina naučnih poslenika iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja smatrala je da bi ponovno pokretanje tog problema značilo samo obnavljanje pokušaja da se pod znak pitanja stavi stara shema i tako otvori put jednom drugačijem pristupu istorijskom materijalizmu; drugi su, opet, isticali kako je konačno nađen ključ za razumevanje divergencija u razvoju društva.[20] Otuda i pitanje: da li određene okolnosti u kojima je vekovima bilo situirano neko društvo utiču *per se* na pravac (pa i tempo) društvenih preobražaja? Stoga je, po svemu sudeći, i celishodan kratak osvrt na poimanje azijskog načina proizvodnje.[21] Da idemo redom.

a) Montesquieu se 1748. godine osvrnuo na pitanje orijentalnog despotizma. J. S. Mill je 1848. izložio svoju tezu o orijentalnom društvu, odbacivši analogiju tog društva sa evropskim feudalizmom. Upoređujući, pak, azijsko društvo sa drugim društvima, on je istakao (1850) da je budućnost Kine uslovljena njenom prošlošću (to jest specifičnošću njenog načina proizvodnje).[22]

Marks je (uglavnom) usvojio poglede R. Jonesa i I. S. Milla (oni su, u stvari, razradili ideje A. Smitha i S. Milla), pišući u više navrata o azijskom načinu proizvodnje.[23] Ne bi se, međutim, moglo reći da je analizu doveo do kraja. Otuda i različita tumačenja Marksovog poimanja azijskog načina proizvodnje. Ta tumačenja idu od osporavanja da uopšte ima mesta pozivanju na Engelsove i Marksove tekstove u interpretiranju azijskog načina proizvodnje i da-

---

veku, cit. prema: Panikar, *Azija i zapadna dominacija. Od XV stoljeća do naših dana*, »Naprijed«, Zagreb, 1958, str. 375; por.: R. Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, »Kultura«, Beograd, 1955, str. 241; K. Kautsky, *Materialistyczne pojmowanie dziejow*, 2 szesc 1, »Ksianzka i Wiedza«, Warszawa, 1963, str. 791. i dalje).

[20] N. Mesihović (*Marks o azijskom načinu proizvodnje*, »Pregled«, br. 9/1977, str. 1067) smatra da »koncept azijskog načina proizvodnje u Marksovoj i Engelsovoj generalnoj teoriji društva poprima centralni sociološki značaj u marksističkoj sociologiji sa stanovišta istraživanja klasne strukture savremenih društava«. M. Godelier je, opet, pokušao da objasni, pošavši od Marksovog razlikovanja feudalnog načina proizvodnje od azijskog, evoluciju ljudskog društva na zapadnu varijantu (ona se od starogrčkih vremena konstituiše privatnom svojinom kao svojim osnovnim obeležjem) i na istočnu (zajednička svojina na zemlji je bitno obeležje ove varijante).

[21] Sam pojam »azijska proizvodnja« je upotrebljen prvi put u britanskim dokumentima, gde je opisana struktura seoskih komuna i država indijskog društva.

[22] J. S. Mill, *The Principles of Political Economy*, London, 1909, str. 12. i dalje; S. Mill, *The History of British India*, II vol., London, 1820, str. 175. i dalje, str. 182. Vidi i: R. Jones (*An Essay on the Distribution of Wealth and in the Sources of Taxation*, London, 1871, str. 7. i dalje, str. 109), koji je dao opštu sliku azijskog društva.

[23] A. Smith je ukazivao na sličnost hidrauličnih preduzeća u Kini i nekim drugim zemljama Azije, te se osvrnuo na moć vladaoca u Kini, starom Egiptu i Indiji (A. Smit, *Istraživanje prirode i bogatstva naroda*, »Kultura«, Beograd, 1970, str. 930. i dalje, 1007. i dalje, 1149. i dalje).

Digitized by Google

vanju nekog posebnog mesta tom odnosu proizvodnje u procesu društvenog razvitka pa do teza u kojima se Marksovom i Engelsovom konceptu azijskog načina proizvodnje daje »centralni sociološki značaj u marksističkoj sociologiji sa stanovišta istraživanja klasne strukture savremenih društava« (N. Mesihović). Ali, da pogledamo šta je rekao Marks o azijskom načinu proizvodnje.[24]

Marks je prvi put *explicite* pomenuo azijski način proizvodnje u pismu Engelsu 2. juna 1853, kada je, pročitavši *Putovanja* Berniera (lekar velikog mogula 1660. godine), rekao da Bernier ima pravo kada objašnjenje svim društvenim pojavama na Istoku nalazi u odsustvu privatne svojine na zemlji. (»Eto pravog ključa za orijentalno nebo!«)[25] Nekoliko dana kasnije (16. juna 1853) Engels se u pismu Marksu saglasio sa tom Marksovom konstatacijom, podvlačeći da uzrok tome i treba tražiti (pre svega) u klimatskim uslovima i prirodi zemljišta.[26] Jer, kao što je veštačko navodnjavanje prvi uslov poljoprivredne proizvodnje, tako je i odsustvo privatnog vlasništva na zemlji preduslov irigacionih radova. Tome je podređena i organizacija države.[27] Marks nije, međutim, u potpunosti pri-

---

[24] Po svemu sudeći, tačnije bi bilo kada bismo govorili o Marksovom i Engelsovom poimanju azijskog načina proizvodnje (L. Čarni, *Marx in azijski produkcijski način*, cit. izd., str. 41).

[25] Ističući specifičnosti, Marks i Engels su, doduše, još ranije govorili o azijskom razvoju (K. Marx i F. Engels, *Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 342. i dalje; K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 118. i dalje). Oni su, naime, isticali da oblici svojine zavise od razvitka podele rada. U jednom svom članku (9. februara 1853), pak, Marks je upoređivao škotski klan, ruski mir i stare azijske zajednice. Vidi i Marksove članke od 18. aprila i 15. maja 1853. objavljene u »New York Herald Tribune«.

[26] »...u Aziji su bile od pamtiveka samo tri grane uprave: finansije ili pljačkanje sopstvenoga naroda, rat ili pljačkanje drugih naroda i, naposletku, javni radovi. Klima i osobenosti tla, naročito prostrane oblasti pustinje, koje se prostiru od Sahare preko Arabije, Persije, Indije i Tatarske do najviših azijskih planinskih predela, bile su razlog za stvaranje veštačkog navodnjavanja, pomoću kanala i hidrotehničkih uređaja, ove osnovne poljoprivrede na Istoku... Ova primarna potreba privrednog i zajedničkog korišćenja vode, koja je na Zapadu nagnala pojedinačne proizvođače da se udružuju dobrovoljno, kao što je slučaj u Flandriji i Italiji, iziskivala je na Istoku, gde je civilizacija bila na odveć niskom stepenu i gde su teritorije odveć prostrane da bi se mogla pojaviti dobrovoljna udruživanja, intervenciju centralne vlade. Otuda ta ekonomska funkcija koju treba da obavljaju sve azijske vlade, funkcija organizovanja javnih radova« (K. Marks, *Britanska vladavina u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 321).

[27] »Na čitavom Orijentu, gdje je općina ili država vlasnik zemljišta, u jezicima ne postoji čak ni riječ zemljovlasnik« (F. Engels, *Anti-Dühring*, »Naprijed«, Zagreb, str. 182); »Ma koliki bio broj despotija koje su nastajale i propadale u Perziji i Indiji, svaka od njih je sasvim točno znala da je ona prije svega bila glavni preduzimač za navodnjavanje riječnih dolina, bez čega je tamo zemljoradnja nemoguća« (isto, str. 186); »Takvo potpuno izolovanje pojedinih opština jedne od druge, koje u celoj zemlji stvaraju, doduše, iste, ali zajedničkim interesima upravo suprotne interese, jeste prirodna osnovica *orijentalnog despotizma*, i od Indije do Rusije je ovaj oblik društvenog života, gde god je dominirao, stalno stvarao taj despotizam, stalno nalazio u njemu svoju dopunu« (F. Engels, *O društvenim odnosima u Rusiji*, u:

Digitized by Google

hvatio Engelsove stavove, ukazujući u svom pismu Engelsu od 14. juna 1853. na bitna određenja tog odnosa proizvodnje (javni radovi i podela Indijskog carstva na međusobno nepovezane komune). U članku *Britanska vladavina u Indiji* (25. jun 1853) Marks ponavlja (gotovo doslovce) neke stavove iz Engelsovog pisma. Prema tome, Marks je od 1853. godine upotrebljavao pojam »azijski način proizvodnje«, »azijska proizvodnja«, podrazumevajući pod tim zajedničko posedovanje i korišćenje zemlje. Pri tom je ukazao na veštačko navodnjavanje kao bazu orijentalne poljoprivrede i tome saglasnu organizaciju države (centralizacija vlasti).[28] Analizirajući, pak, institucionalne razlike između antičkog, germanskog i azijskog oblika svojine, Marks nalazi da se tu radi o tri različita tipa klasnog društva koja su nastala raspadanjem prvobitne zajednice.[29] U osnovi tih razlika ležao je odnos prema zemljišnoj svojini.[30] Jer, dok se azijski način proizvodnje karakteriše zajedničkom svojinom, to jest komunom kao zajednicom svojine (*Einheit*) gde pojedinci stiču pravo korišćenja zemlje na osnovu pripadnosti komuni, dotle se antički i germanski način bazira i na pripadnosti komuni (*ager publicus*) i na razvoju privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju[31], naročito nad robovima (kod antičkog načina — privatna

---

K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 50). I K. A. Wittfogel (*Le despotisme oriental*, sa predgovorom P. Vidal-Naquet, Les Edit. de Minuit, Paris, 1964) podvlači da su prirodne okolnosti uslovile organizaciju vlasti u orijentalnim društvima Istoka i njihov poseban istorijski razvitak.

[28] »Orijentalni despotizam i naizmjenična vladavina osvajačkih nomadskih naroda nisu mogli kroz hiljadu godina ništa da učine tim starim zajednicama; postepeno razaranje njihove primitivne kućne industrije konkurencijom proizvoda krupne industrije vodi ih sve više u rasulo« (F. Engels, *Anti-Dühring*, »Naprijed«, Zagreb, 1945, str. 167); »Jedinstveni proizvodni organizam ovih zajednica koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reprodukuju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mestu i pod istim imenom, daju nam ključ za rešenje tajne nepromenljivosti azijskih društava, prema kojoj stalno raspadanje i ponovno obrazovanje azijskih država i neprekidno menjanje dinastije čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan uticaja političkih oluja« (K. Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, Beograd, str. 287); vidi i: G. Plehanov, *Osnovna...*, str. 930.

[29] »...istorija pokazuje da je zajednička svojina (na primer, kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu« (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 178); »Smešna je predrasuda... da je oblik p r v o b i t n e zajedničke svojine specifično slovenski ili čak isključivo ruski oblik. To je pre oblik koji možemo naći kod Rimljana, Germana, Kelta; čitava kolekcija njenih raznovrsnih uzoraka, iako delimično u ostacima, nalazi se još uvek kod Indijanaca... Tako se, na primer, razni originalni tipovi rimske i germanske privatne svojine mogu da izvedu iz raznih oblika indijske zajedničke svojine« (isto, str. 22).

[30] V. Chesnaux, *Le mode production asiatique: quelques perspectives de recherche*, »La Pensée«, april 1964, str. 33—35.

[31] »U Indiji postoji, i dandanas, ceo niz oblika zajedničke svojine... U zapadnoj Evropi... postala je ova zajednička svojina na izvesnom stepenu društvenog razvitka prepreka, kočnica agrarne proizvodnje, i sve je više iščezavala. Međutim, u Velikoj Rusiji... ona se odr-

Digitized by Google

svojina je uslovljena opštinskom, a kod germanskog — opštinska svojina je izvedena iz privatne).[32] Prema tome, Marks (a donekle i Engels) stajao je na stanovištu da je specifičnost azijskog načina proizvodnje u svojinskim odnosima koji su nadživeli primitivno društvo.[33]

»U općim linijama — kaže Marks — mogu se azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije[34] ... pretpostavka po kojoj oni što vrše razmjenu proizvode razmjenske vrijednosti ne predstavlja samo podjelu rada općenito, već i jedan specifičan razvijeni oblik te podjele. Npr. i u Peruu je rad bio podijeljen; također u autarkičnim (selfsupporting) indijskim državicama. Ali to je podjela rada koja ne samo što ne pretpostavlja proizvodnju zasnovanu na razmjenskoj vrijednosti, već, naprotiv, pretpostavlja više ili manje direktno zajedničku proizvodnju. Osnovna pretpostavka da su subjekti prometa proizveli razmjenske vrijednosti, proizvodi koji su neposredno postavljeni u društvenoj određenosti razmjenske vrijednosti, dakle također podređeni podjeli rada određenog historijskog oblika, uključuje masu pretpostavki koje ne proizlaze ni iz volje individuuma ni iz njegove neposredne prirode, nego iz povijesnih uslova odnosa uslijed kojih se individuum već nalazi kao društveni, društveno određeni individuum.[35] Razmjena ne počinje između individuuma unutar jedne zajednice, već tamo gdje zajednice prestaju — na njihovoj granici, na točki dodira različitih zajednica. Zajedničko vlasništvo je nedavno ponovno otkriveno kao neki poseban slavenski kuriozitet. Ali, u stvari Indija

---

žala do danas, što u prvom redu dokazuje da se agrarna proizvodnja i njoj odgovarajući agrarni društveni odnosi tu još nalaze na veoma nerazvijenom stupnju. Ruski seljak živi i radi samo u svojoj opštini« (F. Engels, *O društvenim odnosima u Rusiji*, u knjizi: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, II, cit. izd., str. 49—50).

[32] K. Marx, *Osnovi kritike* ..., I, str. 312—320.

[33] »Prepreke koje unutrašnja čvrstina i sklop prekapitalističkih nacionalnih načina proizvodnje suprotstavljaju razornom dejstvu trgovine, pokazuju se potpuno jasno u saobraćaju Engleza s Indijom i Kinom. Široku osnovicu načina proizvodnje sačinjava ovde jedinstvo sitne zemljoradnje i kućne industrije, uz to u Indiji pridolazi još i oblik seoskih opština koje počivaju na zajedničkoj svojini zemlje, koja je, uostalom, i u Kini bila prvobitni oblik. U Indiji su Englezi ujedno primenili neposrednu političku i ekonomsku vlast, kao vladari i zemljišni rentijeri, da bi razbucali ove male ekonomske zajednice. Ovde njihova trgovina deluje revolucionarno na način proizvodnje samo utoliko ukoliko niskom cenom svojih roba uništava predenje i tkanje, koji sačinjavaju prastari sastavni deo ovog jedinstva industrijsko-poljoprivredne proizvodnje i tako razbijanja zajednice. Čak i ovde im ovaj posao razaranja samo veoma postupno polazi za rukom. Još manje u Kini, gde im neposredna politička vlast ne dolazi u pomoć. Velika ekonomija i ušteda vremena, koje proizlaze iz neposredne povezanosti zemljoradnje i manufakture, pružaju ovde najžilaviji otpor proizvodima krupne industrije ... Nasuprot engleskoj, ruska trgovina, međutim, ostavlja ekonomsku osnovicu azijske proizvodnje netaknutom« (K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 1413).

[34] K. Marx, *Osnovi kritike* ..., II, str. 333; *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 9.

[35] K. Marx, *Osnovi* ..., II, str. 268.

Digitized by Google

nam pruža niz uzoraka najraznolikijih oblika takvih ekonomskih zajednica, više ili manje razloženih, ali još potpuno primjetnih, a jedno temeljitije povijesno istraživanje ponovno će ih naći kao polaznu točku kod svih kulturnih naroda. Ipak, cijeli niz ekonomskih sistema leži opet između modernog svijeta u kojem razmjenska vrijednost gospodari proizvodnjom u njenoj cijeloj dubini i širini i društvenih formacija čiji temelj čini zajedničko vlasništvo koje se, doduše, već raspalo...[36] Trgovina razlaže stare odnose. Time ona povećava promet novca. Isprva preuzima samo suvišak proizvodnje; malo po malo je obuhvaća cijelu. Međutim, razlažuće djelovanje trgovine zavisi mnogo od prirode proizvođačkih zajednica; ona jedva da je uzdrmala staroindijske zajednice i općenito azijske odnose.[37]

...Klasična stara povijest je gradska povijest, ali povijest gradova zasnovanih na zemljišnom vlasništvu poljoprivrede, azijska povijest je svojevrsno indiferentno jedinstvo grada i sela (doista, veliki gradovi se ovdje mogu promatrati samo kao kneževski logori, kao suerfetacija nad doista ekonomskom konstrukcijom); srednji vijek (germansko vrijeme) polazi od sela ka povijesti, čiji daljnji razvoj zatim protječe u suprotnosti između grada i sela; moderna povijest je urbanizacija, sela, a ne kao u antici ruralizacija grada.[38]

U prvom obliku tog (azijatskog) zemljišnog vlasništva, kao njegova prva pretpostavka, pojavljuje se najprije prirodno nastala zajednica, porodica i porodica proširena u pleme (Stamm) ili međusobnim ženidbama povezana porodica ili kombinacija plemena. Kako možemo pretpostaviti *pastirstvo*, kao i uopće *nomadstvo*, prvi oblik ljudskog načina života, da se pleme ne nastanjuje na određenom mjestu, nego da koristi pašnjake koje nalazi... to se *plemenska zajednica*, prirodna zajednica, ne pojavljuje *kao rezultat*, nego kao *pretpostavka zajedničkog prisvajanja* (privremenog) i *korišćenja zemlje*.

Ako se ljudi konačno negdje nastane, onda će od raznih vanjskih, klimatskih, geografskih, fizičkih itd. uslova, kao i od njihove posebne prirodne sklonosti (od njihovog plemenskog karaktera) itd., zavisiti da li će ta prvobitna zajednica biti više ili manje modificirana. Prirodno nastala plemenska zajednica... prva je pretpostavka *prisvajanja objektivnih uslova* njihovog života i životne djelatnosti koja se reproducira i opredmećuje (njihove djelatnosti kao pastira, lovaca, ratara itd.).

Zemlja je velika laboratorija, arsenal koji pruža kako sredstva rada i materijal za rad, tako i boravište, *bazu* zajednice. Ljudi se odnose naivno prema njoj kao prema *vlasništvu zajednice*, i to zajednice koja se u živom radu producira i reproducira. Svaki pojedinac može samo kao član... te zajednice biti *vlasnik* ili *posjednik*.

Zbiljsko *prisvajanje* procesom rada zbiva se pod *pretpostavkama* koje same nisu *proizvod* rada, nego se pokazuju kao njegove

[36] Isto, str. 216.
[37] Isto, str. 197.
[38] Isto, I, str. 318.

Digitized by Google

prirodne ili *božanske* pretpostavke. Taj oblik, u čijoj osnovi leži taj isti osnovni odnos, može se sam realizirati vrlo različito. Njemu npr. nimalo ne protivurječi što se, kao u većini odnosnih *azijskih* oblika, *obuhvatno jedinstvo*, koje stoji iznad svih tih malih zajednica, pojavljuje kao *viši vlasnik*, kao *jedini vlasnik*, a zajednice stoga samo kao *nasljedni* posjednici. Budući da je to *jedinstvo* zbiljski vlasnik i zbiljska pretpostavka zajedničkog vlasništva — to se ono samo može pojaviti kao nešto posebno nad mnogim zbiljskim posebnim zajednicama, u kojima je pojedinac tada lišen vlasništva ili se vlasništvo (tj. odnos pojedinca prema prirodnim uslovima rada i reprodukcije kao prema njemu pripadajućem, kao prema objektivnim uslovima, kao prema tijelu njegove subjektivnosti nađene u obliku anorganske prirode) pokazuje kao posredovano ustupanjem ukupnog jedinstva koje je realizirano u despotu kao ocu mnogih zajednica, pojedincu posredstvom posebne općine. Višak proizvoda — koji se, uostalom, legalno određuje kao posljedica zbiljskog prisvajanja putem rada — time sam po sebi pripada tom najvišem jedinstvu.

To plemensko ili općinsko vlasništvo, nastalo većinom kombinacijom manufakture i agrikulture unutar male općine (koja tako postaje posve selft-sustaining i u sebi sadrži sve uvjete reprodukcije i proširene produkcije), stoga postoji u stvari kao temelj posred orijentalnog despotizma i bezvlasničkog stanja koje, kako izgleda, juristički postoji u njemu. Dio viška rada općine pripada višoj zajednici, koja konačno postoji kao osoba, a taj višak rada postaje opipljiv kako u tributu itd., tako i u zajedničkim radovima za veličanje jedinstva, djelomično zbiljskog despota, a dijelom imaginarnog bića, boga.

Općinsko vlasništvo te vrste, ukoliko se sad dosta realizira u radu, može se ispoljavati tako da male općine vegetiraju nezavisno jedna pored druge, a da pojedinac sa svojom porodicom radi nezavisno sam za sebe na dodijeljenoj parceli (obrađeni rad za zajedničku zalihu..., s jedne strane, a za pokrivanje troškova zajednice kao takve, dakle za rat, bogosluženje itd., s druge strane; zemljišni dominium (posjed) nalazi se ovdje prvi put npr. u slavenskim općinama, u rumunjskim itd. U tome je sadržan prijelaz na kuluk itd.); ili se jedinstvo može protezati i na zajedništvo i u samom radu, koje može postati formalan sistem, kao u Meksiku, naročito u Peruu, zatim kod starih Kelta, kod nekih plemena u Indiji.

Zajedništvo unutar plemenske zajednice može se, nadalje, ispoljiti i tako da jedinstvo bude reprezentirano glavom najstarije porodice ili kao međusobna povezanost otaca porodice. Prema ovome će oblik te zajednice biti ili više despotski ili više demokratski. Zajednički uslovi zbiljskog prisvajanja radom, vodovodi, koji su jako važni kod azijskih naroda, sredstva saobraćaja itd., pokazuju se tako kao djelo višeg jedinstva — despotske vlade koja lebdi iznad malih općina. Pravi gradovi se ovdje obrazuju pored tih samo tamo gdje je posebno povoljan položaj za vanjsku trgo-

Digitized by Google

vinu; ili tamo gdje poglavar države i njegovi satrapi razmjenjuju svoj dohodak (višak proizvoda) za rad, troše ga kao radni fond[39] ... Osnovni uslov vlasništva koje počiva na plemenskom poretku (na koji se zajednica prvobitno svodi) — da se bude član plemena — ima za posljedicu da od plemena odvojeno, tuđe pleme, ono pokoreno, ostaje bez v l a s n i š t v a i samo postaje jednim od a n o r g a n s k i h u s l o v a reprodukcije osvajačkog plemena prema kojima se ovo odnosi kao prema vlastitima. Ropstvo i kmetstvo stoga su samo daljnji razvoji vlasništva koje počiva na plemenskoj zajednici. Oni nužno modificiraju sve oblike ovoga. U tome najmanje postižu u azijskom obliku. U autarkičnom jedinstvu manufakture i agrikulture, na kojem počiva taj oblik, osvajanje nije tako nužan uslov kao tamo gdje isključivo dominira z e m l j i š n o v l a s n i š t v o, a g r i k u l t u r a. S druge strane, budući da pojedinac u tom obliku nikad ne postaje vlasnik, nego samo posjednik, on je u biti sam vlasništvo, rob onoga u kojem postoji jedinstvo općine, a ropstvo ovdje ne ukida uslove rada niti modificira bit odnosa.[40]

Jedan drugi oblik vlasništva individua koji rade, članova zajednice koji se samo izdržavaju nad prirodnim uslovima njihovog rada predstavlja g e r m a n s k o vlasništvo. Ovdje nije, kao u specifično-orijentalnom obliku, član općine kao takav su-posjednik zajedničkog vlasništva. Tamo gdje vlasništvo postoji s a m o kao općinsko vlasništvo, pojedini član kao takav samo je nasljedni ili nenasljedni p o s j e d n i k takvog jednog posebnog dijela, jer nijedan dio vlasništva ne pripada nekom članu za sebe, nego mu pripada kao neposrednom članu općine, dakle kao nekom tko je direktno u jedinstvu s njom, a ne u razlici prema njoj. Taj pojedinac je, dakle, samo posjednik. Postoji samo z a j e d n i č k o vlasništvo i samo p r i v a t a n p o s j e d, nije, kao u rimskom, grčkom obliku (ukratko, klasično-antičkom), zemljište posjednuto od općine — rimsko zemljište, *a g e r p u b l i c u s* u različitim oblicima; drugi dio se dijeli i svaka parcela zemljišta je rimska zahvaljujući tome što je ona privatno vlasništvo, domena jednog Rimljanina, njemu pripadajući dio u laboratoriju; ali i on je Rimljanin samo ukoliko posjeduje suvereno pravo nad jednim dijelom rimske zemlje.[41]

b) Lenjin je, idući sledom Marksa, nazivao (u prvo vreme) Rusiju poluazijskom, caristička vladavinu — orijentalni despotizam, a rusko društvo — azijskim.[42] U radu *Razvitak kapitalizma u Rusiji* Lenjin je pravio razliku između evropskih i azijskih institucija, a u polemici sa R. Luxemburg (1914) azijski despotizam definisao je kao ukupnost specifičnih ekonomskih, političkih i sociooloških obeležja. Moglo bi se stoga reći da je Lenjin prihvatao (u razdoblju 1894—1914) Marksovo poimanje azijskog društva, azijskog načina proizvodnje i orijentalnog despotizma. Doduše, on je pro-

[39] Isto, str. 312—314.
[40] Isto, str. 327.
[41] Isto, str. 317.
[42] *Sočinenia*, II, str. 312; IV, str. 351; VI, str. 13, IX, str. 43; XIII, str. 300; XVII, str. 31; XVIII, str. 144; XX, str. 375; XXI, str. 40; XXXII, str. 329, 423, 430. i 445.

Digitized by Google

blemu prišao na nešto drugačiji način nego Marks. Jer, dok je Marksov komentar o azijskom načinu proizvodnje bio saglasan sa njegovim poniranjem u uzroke nastajanja i evolucije klasnog društva, dotle se Lenjin mnogo manje interesovao povesnim paralelama. I pred kraj života Lenjin je (po svemu sudeći) ukazivao da se rusko društvo još nije oslobodilo poluazijskog nasledstva, zbog čega ruski seljak ide ka evropskom azijskim putem.[43]

Ne bi se, međutim, moglo reći da je on u tome bio i dosledan. Tako, u radu *O državi* Lenjin je stajao na stanovištu petočlane sheme. Kada je, pak, bilo reči o Rusiji, on je stalno isticao da je Rusija ušla u kapitalistički stadijum razvitka posle vladavine Petra Velikog. Poznata je polemika koju je vodio sa Plehanovom na IV kongresu Ruske socijaldemokratske partije u Stokholmu (1906). Plehanov je tom prilikom kritikovao boljševički program nacionalizacije zemlje kao »azijsku restauraciju«, budući da se na taj način *via facti* daju društvene osnove etatizmu.[44] Lenjin je, međutim, stajao na stanovištu da Plehanov brka nacionalizaciju koja se bazira na azijskom načinu proizvodnje sa nacionalizacijom koja za osnovu ima kapitalistički način proizvodnje.[45] Po Lenjinu, naime, ne može se ozbiljno govoriti o nacionalizaciji zemlje u dopetrovskoj Rusiji. Čak, ako se i dopusti da je u dopetrovskoj Rusiji stvarno postojala nacionalizacija zemlje, »onda je njena ekonomska osnova bio *primitivan* način proizvodnje«, dok se u drugoj polovini XIX veka učvrstio, »a u XX veku postao apsolutno dominantan *kapitalistički način proizvodnje*«. »Znači, *nijedna* restauracija koju je Plehanov upleo u pitanje nacionalizacije, ni restauracija *azijskog načina proizvodnje* (restauracija moskovske Rusije), ni restauracija XIX veka u Francuskoj apsolutno se ne odnosi na stvari.«[46] Lenjin postavlja pitanje: »Kakvi su Plehanovljevi argumenti u prilog municipalizacije? On je u oba svoja govora isticao iznad svega pitanja *garantije od restauracije*. Ovaj originalni argument sastojao se u sledećem. Nacionalizacija zemlje bila je ekonomska osnova moskovske Rusije od Petrove epohe. Naša sadašnja revolucija, kao i svaka druga revolucija, ne sadrži u sebi garantije od restauracije. Zato u cilju izbegavanja restauracije (tj. uspostavljanja starog, dorevolucionarnog poretka) treba se naročito čuvati upravo nacionalizacije.« Suština municipalizacije je, po Lenjinu, u predaji spahijske zemlje »u ruke zemstava ili opštih organa mesne samouprave. Seljačka dodeljena zemlja i zemlja sitnih

[43] Isto, XXXIII, str. 425. i 430.

[44] »Agrarna istorija Rusije mnogo je bliže istoriji Indije, Egipta, Kine i drugih istočnih despotija nego istoriji zapadne Evrope... Ako hoćemo slomiti despotizam, neophodno je da se ukloni njegova ekonomska osnova. Zato sam ja sada protiv nacionalizacije« (G. V. Plehanov, *Sodoklad po agrarnom voprosu*, u: *Četvertij sjezd RSDRP*, Moskva, 1959, str. 59); Plehanov (*O agrarnom voprosu v Rosii*, u: G. V. Plehanov, *Sočinenia*, tom XV, Moskva — Lenjingrad, 1926, str. 30—31) ističe prednosti podele zemlje pred nacionalizacijom.

[45] V. I. Lenjin, *Dela*, tom X, »Jugoslaviapublic«, Beograd, 1973, str. 89. i 219—220.

[46] Isto, str. 219—220.

Digitized by Google

sopstvenika treba da ostane u njihovom vlasništvu. Prostije rečeno, seljačka zemlja neka bude seljačko vlasništvo, a spahijsku zemlju neka seljaci uzimaju pod zakup od zemstava, samo demokratskih zemstava.[47]

Azijski način proizvodnje je ponovo postao predmet diskusije 1920—1925. godine.[48] Ovu diskusiju je prekinuo poraz kineske revolucije 1925—1927. i sukob Staljina sa opozicijom.[49] Tek februara 1931. godine je u Lenjingradu otvorena diskusija (više političkog nego naučnog karaktera) o azijskom načinu proizvodnje. Jedni su smatrali da se Azija još nalazi u feudalnom stadijumu društvenog razvoja, a drugi da je Kina (uglavnom) već zagazila u kapitalizam.[50] Protagonisti feudalne interpretacije su se nalazili u povoljnijem položaju pošto je Staljin još 1926. godine (iako nije poznavao, kako izgleda, ni kinesku ekonomiku ni društvo, kao ni stavove klasikâ o azijskom načinu proizvodnje) definisao kinesko društvo kao feudalno. U toku diskusije je usvojeno: prvo, da se kao nemarksistička odbaci teza o birokratskoj klasi kao vladajućoj; drugo, da se odbaci azijsko-birokratska interpretacija kineskog plemstva i, najzad, da teorija o azijskom načinu proizvodnje ugrožava rad Kominterne u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama Azije. Na kraju je zaključeno da azijski način proizvodnje nije ništa drugo do jedna varijanta feudalizma. Odbačena je, dakle, teza o nekom posebnom putu Azije.[51] Odbacivanje, pak, teorije o azijskom načinu proizvodnje neizbežno je koincidiralo sa odgovarajućom aktivnošću na političkom planu. Posle toga je svaka diskusija ili usahla ili se ograničila na teorijska obrazloženja usvojenih stanovišta. Čak se više ne ističu ni specifičnosti Istoka.[52] Sličan zaključak je usvojen 1954. godine na sastanku sovjetskih istoričara klasične istorije i na Međunarodnom kongresu etnografa održanom u Moskvi 1964. godine.[53]

---

[47] *Izveštaj o Kongresu ujedinjenja RSDRP*, isto, str. 217.

[48] Vidi predgovor Rjazanova uz Marksove izabrane tekstove o Indiji i Kini (*Unter dem Banner des Marxismus*, tom I, str. 370—378); delo Magyara (1922) objavljeno u kineskom prevodu u Šangaju (1930); i K. A. Wittfogel *(Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, Versuch der wissenschaftlichen Analyse einer grossen asiatischen Agrargesellschaft*, Leipzig, 1931) je zauzeo stav identičan Magyarovom.

[49] E. Varga je tridesetih godina isticao da je baza kineskog društva bilo upravljanje i rukovođenje vodenim snagama. Zbog toga su administratori bili vladajuća klasa, a ne privatni vlasnici. On je ukazivao da su u tom sistemu i seljaci imali položaj različit od onog u feudalnom.

[50] *Diskusija do aziatskom sposobe proizvodstva*, Komunističeskaja akademia, Lenjingrad, 1931, str. 2. i dalje, 14. i dalje, 34. i dalje, 66. i dalje, 181. i dalje.

[51] Kineski komunisti su odbacili još pre Lenjingradske konferencije pojam azijskog načina proizvodnje (na VI nacionalnom kongresu 1928. godine, održanom u Moskvi). Tada su odbačeni i stavovi Trockog o kapitalističkim odnosima na kineskom selu i interpretacija kineskog društva kao azijskog društva (B. Schwarz, *Chinese Communism and the Rise of Mao*, Cambridge, Mass, 1951, str. 122. i dalje).

[52] Struve je odbacio svaku diskusiju o azijskom načinu proizvodnje *(Marksovo opredelenie rane klasovogo obščestva*, »Sovjetska etnografija«, sv. III, 1940, str. 1—22).

[53] »Vesnik drevne istorije«, 1952, str. 2.

Digitized by Google

Kineski istoričari su posle 1949. godine zauzeli identične stavove. Među njima, međutim, nije bilo saglasnosti u pogledu periodizacije. Ni do pre petnaestak godina postmarksistička teorijska misao nije razmatrala problematiku azijskog načina proizvodnje. Valja napomenuti da su neki sovjetski autori i posle toga nastojali da Marksov pojam »azijski način proizvodnje« objasne saglasno zaključcima Lenjingradske diskusije.[54]

Tako se vremenom shematizovalo Marksovo učenje o ekonomskim formacijama. Izgledalo je kao da se ljudsko društvo razvija pravolinijski, po nekim, u ljudskoj glavi, izgrađenim zakonitostima. Teza o pet društvenih formacija prihvaćena je u postmarksovskoj misli kao nesporna (gotovo po pravilu). Trebalo je samo nizati »dokaze« koji tome govore u prilog. Ukoliko neki od naučnih poslenika (bio marksističke ili nemarksističke usmerenosti) odstupi od te sheme, dokazujući (primera radi) da postoje ili da su mogli postojati odnosi proizvodnje različiti od onih koji su dati u toj shemi, bio bi podvrgnut ne argumentisanom pobijanju te teze, već ideološkoj ekskomunikaciji.

c) Razmatranje azijskog načina proizvodnje ponovo je aktualizirano posle 1964. godine. Tako F. Tokei[55] smatra, pozivajući se na Marksa, da se Indija u periodu kolonizacije nalazila negde na granici klasnog društva.[56] Jer, »najtvrdokornije i najduže se drži nužno azijski oblik. To je sadržano u njegovoj pretpostavci, tj. u tome što pojedinac ne postaje samostalan u odnosu na općinu, što je autarkičan krug proizvodnje, što su stopljene agrikultura i ručna manufaktura«[57]. Ako je tako, onda se i prodor kapitalizma u Indiju poklapa sa njenim prelaskom u klasno društvo. Azijski način proizvodnje karakteriše odsustvo privatne svojine na zemlji i despotski način upravljanja (dominantna uloga klase odvojene od proizvodnog rada). Otuda bitna razlika između azijskog načina proizvodnje i onog u zapadnoj Evropi.[58] U prvom slučaju — zemlja kao najvažnije sredstvo za proizvodnju bila je u rukama države, a u drugom — feudalaca; kod prvih — mnogo ljudi, a malo zemlje, a kod drugih — obrnuto; bitna je razlika u ulozi države (u prvom slučaju — centralizovana vlast radi velikih irigacionih radova, a u drugom — feudalna rasparčanost). Stoga nema osnove da se azijski način proizvodnje svede na jednu varijantu feudalizma.

---

[54] Na primer, Origozhin (1934), Grinewitch, Struve i drugi.

[55] F. Tokei, *Sur la mode de production asiatique*, Akademia Kiado, Budapest, 1966, str. 23, 49. i 69—70.

[56] K. Marks, *Britanska vladavina u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, cit. izd., str. 319—326.

[57] K. Marx, *Osnovi*..., I, str. 322; K. Marks, *Britanska*..., str. 322; *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 326—332; K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 1640.

[58] O načinu rada na zemlji i upravljanja zemljom vidi i *Le histoire de l'utilisation des terres des régions arides*, UNESCO, 1961.

Digitized by Google

Da rezimiramo. Pojam »azijski način proizvodnje« je upotrebio Marks[59], a zvanično je bio odbačen na Lenjingradskoj konferenciji o azijskom načinu proizvodnje (1931). Međutim, neki naučni poslenici su i dalje upotrebljavali taj pojam.[60] Ovaj pojam su šezdesetih godina ponovo počeli da koriste etnolozi i istoričari.[61] Prema tome, sam pojam nije u potpunosti nikada bio ni usvojen ni odbačen.

2. Kao što smo videli, ne bi se moglo reći da je marksistička misao jedinstvena u pogledu tretiranja društvenog razvoja. Štaviše, ni Marks ni Engels nisu o tome uvek imali identično stanovište. Marks je, doduše, prihvatao (na teorijskoj ravni), za razliku od Engelsa koji tu nije bio dosledan, postojanje razlike između azijskog i germanskog načina proizvodnje. Ne može se, međutim, reći da je bio dosledan i u izvođenju. Jer, i on je išao jednoznačnom logikom u artikulaciji procesa dokidanja odnosa kapitala. Hteo bih, zapravo, da kažem da Marks u svojoj analizi društvenog razvoja nije razmatrao mogućnost nekog alternativnog razvoja u slučaju odstupanja bitnih obeležja od onih od kojih je pošao u toj analizi. No, kako bilo da bilo, tek činjenica je da se marksistička misao od svog početka (uglavnom) kreće između tradicionalne unilateralne i bilateralne sheme. Dok su prvi (Struve, ponekad Engels i Plehanov, Varga, Staljin i drugi) stajali na stanovištu uniformnog društvenog razvoja, dotle su protagonisti bilateralnog razvoja (Wittfogel, delom Plehanov i Varga, M. Godelier, J. Chesneaux, J. Suret-Canel, F. Tokei, D. Thorner i drugi) smatrali da je azijsko društvo prvi oblik klasnog društva.[62]

III

1. Kulturna revolucija kao nastojanje da se prekine sa prošlošću prva je revolucija u istoriji koju je izazvala vlast protiv same sebe (ili protiv svojih vlastitih organizama), protiv svoje dosadašnje politike, protiv svojih pristalica, protiv svojih saveznika.[63] Brojna su objašnjenja o njenim uzrocima: jedni tvrde da je ona izraz borbe za vlast; drugi, opet, smatraju da je ona nužna kako bi se

---

[59] M. Godelier, *Les Ecrits de Marx et Engels sur le mode de production asiatique*, »La Pensée«, br. 114/1964; *La motion de mode de production asiatique*, »Cahier GERM«, mart 1964; Riazanow, *K. Marx über China und Indien*, 1925.

[60] J. Sellnow, *Grundprinzipe einiger Periodisierung der »Urgeschichte«*, Berlin, 1960.

[61] J. Pocirka, *Die sovietischer Diskussione über das Verhaltniss von Antike und Orient im Rahmen der Sklavenhalteformation, in Eirenc*, Praha, 1964.

[62] Naravno, svi oni nisu apstrahovali mogućnost određenih specifičnosti u razvoju, zavisno od opštih uslova u kojima je situirana data zemlja ili date zemlje. Ali, to ne utiče, po njima, na bitne pravce razvoja društva.

[63] To je bilo bez presedana posle epohe imperatora Če Huang Tija (III vek pre nove ere), koji je naredio da se spale sva dela u kojima je bilo ideja sa kojima se nije slagao.

Digitized by Google

politički i ekonomski razvoj odvijao u onom smeru koji najbolje odgovara datim ekonomskim i političkim uslovima na širem i užem planu; treći, pak, stoje na stanovištu da je kulturna revolucija refleks unutrašnjih problema sa kojima se suočila Kina na svom putu ekonomske emancipacije i političke afirmacije; najzad, ima ih koji smatraju da uzrok treba tražiti u vijetnamskom ratu i neraščišćenom odnosu Kine prema Jugoistočnoj Aziji, kao i u kinesko-sovjetskim odnosima itd.[64]

Čini se da su svi pomalo u pravu. Naravno, teško je ceniti argumentaciju. Pogotovo što interpretacije datih događaja imaju određeni prizvuk subjektivizma. Stoga ne bi bio na odmet jedan bliži pogled na istoriju, ekonomiku, pa i filozofiju Kine. Možda bi to dalo odgovor na mnoge nepoznanice sa kojima se danas suočavamo u nastojanju da shvatimo unutrašnji smisao savremenih zbivanja.

2. Ocenjujući protekla zbivanja u Kini, izgleda da je jedan od uzroka izbijanja »kulturne revolucije« ipak pitanje izbora pravaca i tempa razvitka privrede.[65] Zapravo, oštrica kritike protagonista »kulturne revolucije« bila je usmerena protiv ekonomizma, odnosno protiv onih koncepcija koje su u suprotnosti sa koncepcijama Mao Ce Tunga.[66] Po tim koncepcijama, suština ekonomizma sastoji se u prenaglašavanju materijalne strane socijalističke izgradnje (mašine, mehanizacija i materijalni stimulansi), a »prenebregava se davanje prvenstva proleterskoj politici, ignoriše klasna borba i negira diktatura proletarijata«[67]. Doduše, nije jednostavno ulaziti u bližu kritičku analizu ovih međusobno protivrečnih stavova, s obzirom na to da se ne raspolaže tekstovima protagonista ekonomizma, već samo tekstovima u kojima se, manje ili više, napada ekonomizam.[68] No, da pređemo na stvar.

Branioce ekonomizma u Kini su napadali, uglavnom, zbog sledećeg[69]:

---

[64] Ako je to tačno, onda to znači da u najvišim organima partije i vlasti Kine nije bilo jedinstvenog stava u pogledu strategijskih, a time ni taktičkih koncepcija, kako na planu međudržavnih tako i na planu međupartijskih odnosa.

[65] Ni danas još nije — po mnogim indicijama — presahla ta dilema, nezavisno od toga što je ona poprimala i poprima (za naša shvatanja) alegoričan prizvuk.

[66] Vidi: D. Šolajić, *Kineske kritike ekonomizma*, »Socijalizam«, br. 7—8/1969, str. 852.

[67] *Two Diametrically Opposed Lines in Building the Economy*, »Peking Review«, septembar 1967.

[68] Dok se Staljinov voluntarizam »temelji na tezi o zaostajanju čovekove svesti za stvarnim istorijskim tokovima koje je proisteklo iz ontološkog primata materije i sekundarnosti svesti i koje, u krajnjoj konsekvenci, vodi do stava da je čovek igračka u rukama svemoćne države, kao oličenje volje svemoćne birokratije, kod Mao Cedunga... voluntarizam počiva na pretpostavci identiteta boga i čoveka. Čovek može što i bog, jer je tvorac sveta i sopstveni stvoritelj. On je apsolutna moguć-nost« (Miloje Petrović, *Staljin i Mao*, »Gledišta«, br. 3—4/1980, str. 81).

[69] D. Pirec, *Tumačenje azijskog načina proizvodnje i neke ekonomske determinante kulturne revolucije*, u: *Strategije socijalizma*, CDI i »Komunist«, Beograd, 1976, str. 186—189.

Digitized by Google

— U pogledu karaktera planiranja zastupano je stanovište da planiranje mora biti elastičnije i bogatije oblicima. Ovi stavovi su osuđeni tvrdnjom da se na taj način, u stvari, negira zakonitost planskog i proporcionalnog razvoja privrede, a time napušta socijalistički sistem planske privrede. To nužno dovodi do slabljenja diktature proletarijata, a u krajnjoj konsekvenci — i do restauracije kapitalizma.[70]

— Oštro je napadan i stav nekih ekonomista što se tiče zakona vrednosti. Naime, zastupnici objektivnog delovanja zakona vrednosti smatrali su da je to najvažniji zakon u regulisanju proizvodnje, da on određuje raspodelu između sektorâ i da neprestano deluje na unapređivanje razvoja proizvodnje, i to na taj način što omogućuje da slabo razvijeni dostignu razvijenije, uz istovremeni razvoj razvijenih. Po kritičarima objektivnog, a time i nužnog delovanja zakona vrednosti u socijalističkom društvenom sistemu, nije zakon vrednosti odlučujući faktor, već su partija i država oni činioci koji regulišu, putem jedinstvenog plana proizvodnje, raspodelu na sve sektore kako bi se privreda razvijala planski, proporcionalno i ubrzano. Dalje, po njima, zakon vrednosti dovodi do konkurencije, a time i do kriza, sa svim implikacijama. Zbog toga oni zakon vrednosti supstituišu socijalističkom svešću, aktivnošću i stvaralaštvom narodnih masa. Znači, svest i plan, po njima, predstavljaju osnovne determinante ekonomskog, a time i društvenog razvoja.

— Pod oštar udar su došle i teze o poštovanju principa dobiti u privredi, stavovi o relativnoj autonomiji preduzeća, priznavanju relativne uloge tržišta i o garantovanju prava seoskim domaćinstvima na deo individualne proizvodnje. Najoštrije je napadan stav da dobit treba da bude onaj element koji će uticati na pravce i obim ulaganja. Po Mao Ce Tungu, odlučujuće merilo u raspodeli akumulacije su politički zadaci, to jest raspodela se mora vršiti u skladu sa politikom partije, kao i u skladu sa razvitkom nacionalne privrede i životnog standarda naroda. No, čini se da tako formulisani zadaci privrednog razvitka sadrže u sebi određenu protivrečnost između političkih ciljeva i uslovâ razvitka nacionalne privrede i standarda.

U stvari, sve ovo govori da osnovne razlike između protagonista ekonomizma u privredi i njihovih kritičara proizlaze iz poimanja uloge partije i države u privredi. Naime, dok su prvi, poučeni iskustvom »velikog skoka« i rezultatima nasilnog stvaranja komuna, nastojali da svedu ulogu i jednog i drugog činioca na racionalni nivo, dotle su drugi smatrali da će to (kad-tad) dovesti do restauracije kapitalizma.

— Najzad, na udaru je bila i teza u nužnosti razlika u platama u zavisnosti od poslova koji se obavljaju. Toj tezi je suprotstavljena teza o egalitarnosti. U protivnom, nužno mora doći do ispoljavanja buržoaskih shvatanja, a time i do rehabilitacije klasne

[70] Ovi stavovi podsećaju, umnogome, na polemiku u Sovjetskom Savezu između 1922. i 1928. godine.

Digitized by Google

svesti, sa svim implikacijama na kraći i duži rok, na unutrašnjem i na međunarodnom planu.

3. Očigledno, ovde je reč o savremenom aspektu jedne davnašnje kontroverze. Svakako, bilo bi površno objašnjenje ako bi se ono ograničilo samo na motivacije protagonista jednog ili drugog koncepta. Štaviše, time bi se proces proizvodnje života sveo isključivo na ulogu subjektivnog faktora. Ne sporeći, naravno, značaj tog elementa za hod istorije, ipak za to moraju postojati mnogo dublji i jači razlozi. Drugim rečima, samo analiza spleta doista relevantnih društvenih činilaca može da dâ odgovor na to pitanje (koristeći, svakako, i istorijska iskustva drugih zemalja). Ne ulazeći, ovom prilikom, u srž problema, mislim da se možemo podsetiti na Marksove reči iz predgovora *Kapitalu*. Po njemu, naime, »čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnog zakona svog kretanja... ne može ono ni preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži«. S obzirom na to da je reč o zemlji sa nerazvijenom društveno-ekonomskom osnovom, u kojoj je tradicija (zbog brojnih razloga) izrazito razvijena, postavlja se ipak pitanje da li ovde nije reč pre svega o obeležjima političke revolucije koja ima zadatak da ublaži i skrati »porođajne bolove«.[71] Ako je to tačno, razumljivo je onda zašto je u toku revolucionarnog preobrata u baznom tkivu društveno-ekonomskih odnosa, shvaćenom kao proces, stalno prisutna dilema o načinu delovanja zakona vrednosti i mogućnosti ovladavanja njime. Jer, »visok stepen razvitka proizvodnih snaga je — kako Marks ističe u *Nemačkoj ideologiji* — neophodna praktična pretpostavka ukidanja klasnih razlika. U protivnom, oskudica bi bila opšta, što bi izrodilo samo svađe oko najnužnijih stvari«.

No, postavlja se, ipak, pitanje: da li (ili u kojoj meri) odabrani put nudi realne mogućnosti relativno brze modernizacije Kine i poboljšanja materijalnog položaja određenih slojeva stanovništva (poljoprivrednog — putem povećanja otkupnih cena pšenice; naučnih i kulturnih radnika — davanjem više prostora njihovom stvaralačkom radu; radnikâ u neposrednoj proizvodnji — pružanjem mogućnosti za sticanje većih dohodaka putem porasta proizvodnosti rada)? Da li je to dovoljno za izvlačenje Kine iz zaostalosti? Pogotovo što se oskudica podnosi teže tamo gde su aksiološke premise: porast produktivnosti i, po tom osnovu, sticanje većih dohodaka, nego u društvu u kome su društveni preobražaji i revolucionarni ideali (nezavisno od toga da li su, objektivno posmatrano, i ostvarljivi) prezentirani kao vrednosti koje

[71] Upravo to nas podseća na potrebu za određenom istorijskom paralelom, ma koliko svako istorijsko upoređivanje bilo nezahvalno. Ovde je, naime, reč o tome da se kapitalizam rodio u oblasti nadgradnje, i to pre nego što su sazreli novi uslovi za njegovu afirmaciju u baznom tkivu. Zapravo, embrione kapitalizma treba tražiti još u protestantskoj revoluciji. Njegov razvoj odvijao se preko renesanse, engleske revolucije i sticanja nezavisnosti Sjedinjenih Država pre nego što je dobio svoju punu potvrdu u francuskoj revoluciji i čedu tog razvoja — zakonu radne vrednosti.

Digitized by Google

treba da izvedu iz nemaštine.[72] Posmatrano sa gledišta ekonomije, perspektive Kine posle pada »četvorke« nisu (pored svega) nimalo jednostavne, i to ne toliko zbog težine zadataka, a time i realnih mogućnosti njihovog ostvarenja, koliko zbog celine uslova u kojima treba da se ostvare te perspektive (brojnost stanovništva pre svega). No, ipak je bolje ako se tom problemu vratimo kada budemo raspolagali odgovarajućim statističkim pokazateljima, koji treba da nam omoguće iscrpniju analizu.

4. Sve u svemu, teško se može danas reći da je Kina ostvarila u toku tridesetogodišnjeg razdoblja izgradnje socijalizma onaj materijalni i društveni preobražaj koji su mnogi konstatovali poneseni entuzijazmom masa (radničke klase i omladine). Štaviše, pitanje je da li bi kineske opcije mogle uopšte da reše probleme gladi i oskudice u zemljama u razvoju, s obzirom na celinu uslova u kojima se odvija sam proces socijalističkog razvitka. Još uvek je, naime, problematično regulisanje poljoprivrede samo (ili pretežno) putem njene mehanizacije, kako zbog rasipanja sredstava i tromosti glomaznog administrativnog aparata, tako i zbog brojnosti stanovništva na selu i ograničenih mogućnosti njegovog transfera u nepoljoprivredne delatnosti. Pogotovo ako se ima u vidu i niska produktivnost u poljoprivredi (iako produktivnost po jedinici poljoprivredne površine nije mala), kada se ona izračunava na osnovu rada utrošenog u industriji (industrijska preduzeća u Kini zapošljavaju srazmerno više radnika nego u kapitalističkim, pa i u socijalističkim zemljama). Očigledno, Kina nije ni htela ni mogla da ide Staljinovim putem industrijalizacije na teret besomučne eksploatacije poljoprivrednog stanovništva. Kineska poljoprivreda funkcioniše na tradicionalan način (mada nešto usavršen), budući da počiva na ulaganju ljudskog rada, na mehanizmu koji do sad (da li iz objektivnih ili iz subjektivnih razloga) nije napravio onaj skok koji bi poljoprivredu osposobio da na svojim plećima ponese izgradnju savremene industrijske strukture i da apsorbuje proizvode te industrije, naporedo sa apsolutnim smanjivanjem seoskog stanovništva.

---

[72] »Najgore što može da se desi vođi jedne ekstremne partije jeste to da bude prisiljen da preuzme vlast u jednoj eposi kada pokret još nije zreo za vladavinu klase koju on zastupa i za sprovođenje mera koje iziskuje vladavina te klase. Šta on *može* da čini, ne zavisi od njegove volje, nego od nivoa do kog se popela suprotnost raznih klasa i od stepena razvitka materijalnih uslova života, produkcionih i prometnih odnosa... Šta on *treba* da čini, šta od njega zahteva njegova sopstvena stranka, opet ne zavisi od njega... on je vezan svojim dotadašnjim doktrinama i zahtevima, koji opet ne proizlaze iz trenutnog međusobnog položaja društvenih klasa... Tako se on neizbežno nalazi u nerešivoj dilemi: ono što *može* da čini — protivreči čitavom njegovom dotadašnjem nastupu, njegovim principima i neposrednim interesima njegove stranke; ono što *treba* da čini — ne može se sprovesti. Jednom rečju, on je prisiljen da zastupa ne svoju stranku, svoju klasu, nego onu klasu za čiju je vlast pokret upravo zreo. On mora, u interesu samog pokreta, da sprovodi interese njemu tuđe klase, a da svoju sopstvenu klasu otaljava frazama i obećanjima, uveravanjem da su interesi one tuđe klase njeni sopstveni interesi« (F. Engels, *Nemački seljački rat*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 123).

Digitized by Google

IV

1. U razdoblju ne mnogo dužem od jednog veka socijalizam kao svetski proces prešao je put od teorijskih postulata do bogatstva ostvarenja u praksi. Stoga se i proces dokidanja kapitala ostvaruje u različitim oblicima i raznim metodima društvene akcije i organizacije, sa osloncem na razne društvene snage, posredstvom različitih tipova političkog organizovanja i uz znatnu raznolikost ideoloških motivacija i interpretacija. Usled toga se neizbežno širi i dijapazon njegovog sastava, ustrojstva i praktične aktivnosti. To je, nema sumnje, izraz saobražavanja opštih principa i zakonitosti datim uslovima i mogućnostima (i unutar zemlje i u oblasti međunarodnih odnosa), ali i postojanja protivrečnosti unutar samog socijalizma, i kao teorijskog poimanja i kao prakse. To, opet, vodi novim perspektivama socijalističkog preobražaja sveta. Ali, dok marksistička misao ne uspostavi jasne veze između prošlosti i današnjice, pa i budućnosti, teško može ta misao naći svoje mesto u procesu kontinualnog i diskontinualnog menjanja. Jer, sadašnjost nam nikada nije svrha, prošlost i sadašnjost su nam sredstva, jedino nam je budućnost svrha (Pascale). Razmišljajući, međutim, o budućnosti, ono mišljenje koje ne može spoznati buduće mogućnosti nema izgleda da se ukoreni, kao što to nema ni ono koje nema hrabrosti da se suoči sa svojom budućnošću i različitim mogućnostima njenog ostvarivanja, odnosno koje nije u stanju da dâ razložan program akcija u ostvarivanju onog što već klija u samom tkivu društvenog bića. Ali, ako nauka (možda) može da otkrije te mogućnosti (što je, uostalom, njen zadatak), njihovo ostvarivanje je moguće samo putem društvene akcije.

No, socijalizam kao svetski proces, čiji je nedeljivi deo i proces pune afirmacije nacionalnog suvereniteta, još uvek se odvija na tlu svetske »proizvodnje vrednosti«. Budući, pak, da se socijalizam kao svetski proces još uvek odvija na zatečenoj osnovi (dakle, na odnosima kapitala), ali i u različitim okolnostima i unutar sebe i oko sebe, razumljivo je zašto se ta bit kapitala ponegde manifestuje u izvrnutom vidu. Unutar tog procesa, posebni ekonomski sistem, odnosno politički i kulturni kompleksi pojedinih društava, prožeti tim procesom proizvodnje vrednosti, učestvuju (na određen način) kao činioci u zasnivanju, promenama i reprodukciji međunarodnih odnosa kapitala i radne snage, bilo unutar sebe bilo u međunarodnim odnosima (alternativno ili simultano). Svetska proizvodnja vrednosti, zahvatajući društva različitih svojstava, menja ih i stvara nove podele unutar njih i uobličava time svu složenost društvenog sklopa, menjajući je saglasno razlikama u nivou ekonomske, političke i kulturne razvijenosti, rasporedu socijalnih snaga, potrebama i idejnom i kulturnom nasleđu.

2. Celina tog procesa je (ipak) još uvek (uglavnom) neosmišljena. Možda je tome razlog što je misao sapeta tradicionalnim načinom promišljanja, tradicionalnim pristupom celini i delovima celine. Bogatstvo i snaga, pa i akcelerirajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena zbivaju se, međutim, van evropski

Digitized by Google

poimanih istorijskih, civilizacijskih i misaonih okvira, van ovog ili onog kategorijalnog sistema. Stoga se ni sva složenost zbivanja u svetu ne može ukalupiti doktrinarnim kalemljenjem apriornih principa na istorijski uzavrelo tlo niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom ukoliko to odudara od razuđenosti zbiljskog. To, pak, pretpostavlja i takvo promišljanje koje će biti saglasno zbilji povesti, jer »i mi izgrađujemo nove principe iz principa sveta« (Marks). Pred marksističkom misli upravo stoji otvaranje novim kulturnim i društvenim realnostima (i unutar sebe i van sebe), budući da stvarnost otkriva ne samo različite mogućnosti revolucionarnog oslobođenja, različite subjekte političkih socijalnih revolucija, već i razlike u tumačenjima socijalizma. Jer, u protivnom, um neće osmisliti ono što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već će se zatvarati u sebe, sužavajući sebi time prostor uzleta. Otuda je i nužno da se objasni »kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa« (Marks). Stoga bih i rekao da od nalaženja pravog odgovora na nepoznanice današnjice zavisi (u dobroj meri) i usmeravanje naprednih snaga u borbi za društveni progres. To, opet, pretpostavlja takav *teorijski* poduhvat koji bi bio izraz zbilje, a ne da li je ili nije u skladu sa relevantnim tezama klasikâ. Jer, ako bi to bio marksizam, onda se marksizam okamenjuje, dogmatizira, čime se *via facti* ukida njegova revolucionarnost.[73]

3. No, bilo kako bilo, tek rekao bih da se zbog svega s pravom može govoriti o jednom drugojačijem pristupu filozofiji socijalizma. Jer, ako se socijalizam manifestuje na različit način i posredstvom raznih socijalnih snaga, saglasno zbiljskim mogućnostima unutar sebe i oko sebe, onda to znači da još nije sve rečeno u filozofiji socijalizma. Stoga i filozofija socijalizma zahteva, nastupajući saglasno samoj zbilji, formiranje tome odgovarajućeg teorijskog i povesnog koncepta, upravo radi daljeg razvitka prakse povesti. To pretpostavlja, istovremeno, preispitivanje tradicionalne filozofije socijalizma i njeno dijalektičko razgrađivanje saglasno svetsko-istorijskoj zbilji prirode kulture savremenih društvenih i povesnih subjekata, sve većoj međuzavisnosti sveta, ali i protivrečnostima koje ta međuzavisnost sadrži (egzistenciji raznovrsnosti kultura i povesti), pa i njihovim nepravolinijskim tendencijama prožimanja.[74] Kad se, pak, jedinstvu sveta ide preko višeznačnih i

[73] Jer, »...čim neko ne prati istorijsko kretanje odnosa proizvodnje — a kategorije su samo njihov teorijski izraz; čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli, samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je, hteo ne hteo, primoran da poreklo tih misli izvodi iz kretanja čistog uma. Sve što postoji... živi samo posredstvom kakvog bilo kretanja... ko u logičnim kategorijama nalazi supstancu svih stvari, taj uobražava da je logičnoj formuli kretanja našao apsolutni metod, koji ne samo što objašnjava sve stvari, nego obuhvata i kretanje stvari« (K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1945).

[74] Te protivrečnosti, sadržane u samoj međuzavisnosti, preduslov su (kao njegov rezultat) kretanja napred, ali i ograničenosti tog napretka. Čovek, pak, boreći se protiv tih ograničenja, istovremeno i stvara, čime menja i sebe i stvari pomoću kojih menja sebe. Ukoliko ne bi tako bilo, značilo bi da se živi teorijom, a ne samim životom.

Digitized by Google

nepravolinijskih tokova povesnog zbivanja, onda i taj »ciljni sadržaj« socijalizma (E. Zgodić) mora biti tako bogat i dubok da u njemu nađe mesto sva raznovrsnost kultura i povesti čovečanstva. U protivnom, zastalo bi se na teorijsko-apstraktnoj ravni bez mogućnosti njegovog ozbiljenja.

Prema tome, sam pristup konceptu socijalizma trebalo bi da teorijski otvori mogućnosti promišljanja o onim realnim povesnim snagama koje će to i ostvarivati, ali i o protivsilama sadržanim upravo u samoj zbilji povesti. Otuda sam pojam socijalizma mora sadržavati u sebi višeznačnost koncepta. Delovi celine su smešteni, u tom konceptu, na nivo ravnopravnih povesnih subjekata, nezavisno od njihove veličine i snage, pa i nezavisno od toga što se unutar te celine pojavljuje široka lepeza raznovrsnih, pa i međusobno heterogenih subjekata socijalizma. Razlog tako poimanom jedinstvu proističe upravo iz toga što je socijalizam nedeljiv (na današnjem nivou razvitka) od nacionalne samostalnosti. Stoga se i socijalizam kao svetski proces pojavljuje kao širok okvir unutar koga se odvija proces samooslobođenja. To pretpostavlja samim tim i stvaralačku sintezu svetskog procesa socijalizma, višeznačnog i nepravolinijskog. Jer tek na taj način, rekao bih, ona izražava misao svog vremena, svu zbilju samo ukoliko u sebi sadrži ljudskost zbilje, izražavajući (otuda) i ono što tom vremenu nedostaje i što je dospelo da dolazi.

Digitized by Google

Stojan Babić

Ekonomski položaj privrednih subjekata i determinante nivoa ličnih dohodaka*

(Empirijska analiza)

Uvodne napomene

U stalnim diskusijama ekonomista o funkcionisanju jugoslovenskog privrednog sistema gravitacionu tačku predstavlja kompleks teorijskih i praktičnih problema vezanih za uslove sticanja, s jedne, i determinante namenske raspodele dohotka, s druge strane. Pri tome se interpretacija empirijskih problema vrši na osnovu veoma različitih aksiomatskih stavova, počev od postulata neoklasične ekonomske teorije pa do ekskluzivno ideološki zasnovanih tvrdnji.[1]

* Rezultati izloženi u ovom tekstu dobijeni su u toku rada na projektu Ekonomskog instituta Ekonomskog fakulteta u Sarajevu: »*Analiza razvoja i položaja privrednih djelatnosti 1981—1985*«. Autor koristi priliku da izrazi svoju zahvalnost dr Danijelu Cvjetičaninu, saradniku Ekonomskog fakulteta u Beogradu, na nesebičnoj pomoći prilikom kompjuterske obrade podataka.

[1] Svaki, makar i površan, pregled radova iz ove oblasti lako će to potvrditi. To je i razlog što se na ovom mestu ne navode konkretni radovi, kao i zbog toga što je cilj ovog rada pre svega empirijska analiza problema.

Digitized by Google

Empirijski materijal se često selektivno zahvata, što dovodi i do kontradikcija u samim interpretacijama problema.[2] U ovom radu učinjen je pokušaj da se empirijski testiraju određene hipoteze o prirodi kauzalnih veza koje odlučujuće utiču na obrasce raspodele dohotka. Sama, pak, priroda našeg društveno-ekonomskog sistema uslovila je da se pri tome posebna pažnja posveti utvrđivanju determinanti nivoa ličnih dohodaka.

Analiza empirijskih kretanja izvršena je na tri različita nivoa posmatranja: na nivou 10 privrednih oblasti, 35 industrijskih grana i 213 industrijskih grupacija delatnosti (kao i na komplementarnom nivou 280 grupacija svih privrednih delatnosti). Različiti nivoi posmatranja izabrani su u cilju verifikacije postojanosti dobijenih rezultata. Invarijantnost rezultata u odnosu na izabrane nivoe posmatranja doprinela bi većoj pouzdanosti finalnih zaključaka.

Kako su za naš privredni sistem karakteristične česte promene koje znatno utiču na ekonomski položaj pojedinih ekonomskih subjekata, to je analiza uzročno-posledičnih odnosa u sistemu sticanja i raspodele dohotka izvršena samo na najnovijem raspoloživom empirijskom materijalu za 1978. i 1979. godinu.

Sve analizirane kategorije izvedene su na osnovu primarne statističke građe ili su neposredno preuzete iz materijala SDK Jugoslavije prema usvojenoj standardnoj metodologiji.

I. Raspodela dohotka na nivou privrednih oblasti — polazna hipoteza o autonomnosti ličnih dohodaka i rezidualnom karakteru akumulacije

1.1. U prvom koraku analize ekonomskog položaja privrednih subjekata i ispoljenih tendencija u namenskoj raspodeli dohotka ispitana su kretanja na nivou privrednih oblasti. Kako se radi o veoma malom uzorku od svega deset jedinica posmatranja, s jedne strane, te o znatno diferenciranoj ulozi i položaju različitih privrednih oblasti u čitavom ekonomskom sistemu, s druge strane, primenjeni su najjednostavniji postupci empirijske analize. Pre svega, reč je o ispitivanju varijabiliteta indikatora ekonomskog položaja pojedinih privrednih oblasti, na osnovu čega se postavljaju određene hipoteze o uzročno-posledičnim vezama u sistemu raspodele dohotka u našem privrednom sistemu. Ove hi-

[2] Ovde kao dobar primer može da posluži diskusija u nedeljniku »Ekonomska politika«, br. 1494/1980, u kojoj dr Ljubomir Madžar iznosi svoje nezadovoljstvo praktičnom situacijom u kojoj je akumulacija rezidualna veličina usled *pretpostavljenog* visokog varijabiliteta ličnih dohodaka zaposlenih u različitim granama privrede, a što je konzistentno sa neoklasičnom teorijom raspodele, koja u ovom slučaju implicira postojanje prisvajanja tehnološke rente od strane samoupravnih robnih proizvođača. Analiza stvarnog varijabiliteta ličnih dohodaka pokazaće, međutim, da bi u slučaju predloženog parametarskog regulisanja akumulacije uz *nepromenjene* odnose u primarnoj raspodeli neujednačenost ličnih dohodaka bila upravo povećana, a ne smanjena, kako se u ovom slučaju pretpostavlja.

Digitized by Google

poteze se kasnije proveravaju na osnovu primene korelaciono-regresione analize kada veličina uzorka i veća homogenost jedinica posmatranja dozvoljavaju primenu ovih metoda.

Načelna je polazna pretpostavka u ovom radu da svako ispoljavanje kretanja ka ujednačavanju ekonomskog položaja privrednih subjekata, u okviru opšteg stanja čitave privrede, predstavlja indikator uravnotežavanja privrednih tokova. Ujednačavanje položaja različitih ekonomskih subjekata u primarnoj i sekundarnoj raspodeli jača ulogu ekonomskih parametara i zakonitosti u ponašanju različitih privrednih jedinica, smanjuje potrebu za *ad hoc* administrativnim regulisanjem i, načelno posmatrano, jačanjem ekonomskih zakonitosti olakšava davanje nepristrasnih ocena o kvalitetu i uspešnosti ulaganja resursa u alternativne oblasti privrede. Suprotno tome, svako pojačavanje tendencija neravnopravnog položaja ekonomskih subjekata ima za posledicu destabilizaciju privrednih tokova i otvara prostor za delovanje neekonomskih, administrativnih mehanizama upravljanja ekonomskim sistemom. Drugim rečima, u onoj meri u kojoj je nejednak ekonomski položaj privrednih subjekata, u toj meri je sužena realna osnova za ispoljavanje objektivnih, endogenih zakonitosti u njihovom ponašanju prilikom raspodele dohotka, pa time i za njihovu nepristrasnu identifikaciju.

1.2. Pregled nivoa devet izabranih indikatora[3] i njihovog varijabiliteta između privrednih oblasti dopustio je iznošenje hipoteze o prirodi bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku i akumulacije u našem privrednom sistemu. Veoma nizak varijabilitet bruto ličnih dohodaka (koeficijent varijacije na nivou 5%) i, nasuprot tome, izrazito visok varijabilitet stopa opšte i interne akumulativnosti (koeficijent varijacije na nivou od oko 35% i 45%, perspektivno) upućuju na hipotezu o *autonomnosti visine ličnih dohodaka i rezidualnom karakteru akumulacije.*

Ovde se odmah postavlja načelno pitanje: kako objasniti istovremeno prisustvo visokog varijabiliteta stopa akumulativnosti (i po sadržaju njima slične stope reproduktivne sposobnosti) i istovremeno zabeleženog veoma niskog varijabiliteta ravnotežnog dohotka (De)[4] i bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku? Auto-

[3] Na nivou privrednih oblasti upotrebljeni su sledeći indikatori ekonomskog položaja: odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku /D/De/, odnos ravnotežnog prema ostvarenom ukupnom prihodu /UPe/UP/, odnos opšte akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /Ao/S/, odnos interne akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /Ai/S/, bruto lični dohoci po uslovnom radniku /BLD/R(u)/, dohodak po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima /D/S/, dohodak po uslovnom radniku /D/R(u)/, stopa reproduktivne sposobnosti /SRS/ i stepen zaduženosti /SZ/.

[4] Pokazatelj »ravnotežni dohodak« /De/ definisan je kao onaj dohodak koji se dobija zbrajanjem iznosa prosečne akumulacije na poslovna sredstva i mase prosečnih bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku u čitavoj privredi, a koje bi pripale datoj jedinici posmatranja kada bi svaka privredna oblast (grupacija, delatnost) ostvarivala upravo društvene proseke ovih pokazatelja.

Digitized by Google

nomno ravnomerno kretanje rasta pokazatelja BLD/R(u), u uslovima veoma niskog učešća akumulacije u ukupnom ostvarenom dohotku, odlučujuće utiče na kretanje ukupne veličine čiji su oni deo sa izrazito dominantnim ponderom. Otuda i neznatna neujednačenost pokazatelja položaja u primarnoj raspodeli dohodak/ravnotežni dohodak (D/De). Nasuprot tome, kada se akumulacija stavi u odnos sa trećim, od dohotka direktno nezavisnim pokazateljem (prosečno korišćena poslovna sredstva), rezidualnost akumulacije nužno dolazi do punog izražaja, a njen varijabilitet na taj način samo odslikava nejednak ekonomski položaj privrednih subjekata.

II. Analiza ekonomskog položaja industrijskih grana

2.1. Uvid u raspodelu dohotka na nivou deset privrednih oblasti ne može dati pouzdane informacije o stvarnoj *snazi* tendencija koje su predmet analize. Ovde je, očigledno, reč o zaista visokom nivou agregacije jedinica posmatranja, s jedne strane, i o njihovom bitno različitom sadržaju (tehnološke, privredno-sistemske itd. prirode), s druge strane. Dominantan udeo industrije u ukupnom ostvarenom dohotku privrede (u 1979. godini on je iznosio 45,8%) takođe ukazuje na potrebu dopunske analize u cilju verifikacije polazne hipoteze. U tom cilju analiziran je uzorak od 35 industrijskih grana, i to u dva perioda posmatranja — za 1978. i 1979. godinu.

2.2. Saglasno apriornim očekivanjima, prelazak na razuđeniji uzorak dao je znatno veću neujednačenost vrednosti obeležja. Otuda i zaključak o većoj neravnomernosti *ekonomskog položaja* pojedinih industrijskih grana nego što je to bio slučaj sa uzorkom deset privrednih oblasti. Ovo potvrđuje izrazito veća disperzija svih izabranih pokazatelja ekonomskog položaja. Koeficijenti varijacije pojedinačnih pokazatelja kreću se, na primer, od 26,3% (odnos ostvarenog i ravnotežnog dohotka) do čak 70,2% (interna stopa akumulativnosti). Ovo predstavlja nedvosmislenu indikaciju neravnomernog ekonomskog položaja ekonomskih subjekata u našem privrednom sistemu, čime se samo produžava stanje zabeleženo i u prethodnom razdoblju.[5]

2.3. Visok varijabilitet osnovnog pokazatelja — odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku — pokazuje da je u našem privrednom sistemu još uvek prisutno dosta neravnomerno tretiranje privrednih subjekata u procesu primarne raspodele. Ako se ovaj pokazatelj tretira kao polazna sintetička informacija o stepenu »pravičnosti« sistema primarne raspodele (imajući u vidu visok stepen administrativnog odlučivanja u ovoj oblasti), dolazi se do raspona od 3,6 : 1 (proizvodnja nafte i gasa: proizvodnja obojenih metala), to jest do podatka da je jedna grana bila skoro u četiri puta povoljnijem položaju od druge, nezavisno od kvaliteta privre-

[5] Vidi navedenu studiju Ekonomskog instituta u Sarajevu.

Digitized by Google

đivanja.[6] Kada se ima na umu odlučujući uticaj primarne raspodele na ekonomski položaj privrednih subjekata, tada ovakvo stanje mora izazvati posebnu pažnju. Naime, ukoliko se prihvata stav da samoupravni ekonomski sistem treba da se razvija na načelu ravnopravnih mogućnosti u sticanju dohotka od strane ekonomskih subjekata, tada empirijske činjenice govore da ovakvo načelo u praksi još ni izdaleka nije ostvareno. Ovim se produžava jedno već dugo vremena nepovoljno stanje, što izaziva objektivno neizbežnu administrativnu intervenciju u regulisanju funkcionisanja privrednog sistema.[7] Ovo, pak, nikada ne može biti povoljan faktor u jačanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Na ovom konkretnom nivou analize može se, štaviše, reći da ostvarivanje načelnog prava na samoupravljanje radnih ljudi znači ostvarivanje njihovog ravnopravnog položaja u primarnoj raspodeli dohotka.

2.4. Uvid u ekonomski položaj industrijskih grana samo još potencira već iznetu konstataciju o rezidualnom karakteru akumulacije u našem privrednom sistemu. Ovo na veoma transparentan način potvrđuje međusoban odnos varijabiliteta tri osnovna pokazatelja ekonomskog položaja industrijskih grana — odnosa ravnotežnog prema ostvarenom dohotku, nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku i opšte stope akumulativnosti. Dok je neujednačenost nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku veoma umerena (vrednost odgovarajućeg koeficijenta varijacije u 1979. iznosi svega 11,4% za pokazatelj BLD/R(u), odnosno 15,8% za pokazatelj ČLD/R(u))[8], dotle je veoma značajna disperzija opšte stope akumulativnosti (vrednost koeficijenta varijacije iznosi punih 38,7% u 1979. godini). Kako je, s druge strane, varijabilitet pokazatelja odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku jedna ponderisana veličina svojih konstitutivnih elemenata, bruto ličnih dohodaka i opšte akumulacije, to se i njegov varijabilitet kreće između dve navedene veličine (koeficijent varijacije u 1979. godini iznosi 26,3%).

Na ovom mestu nameće se pitanje *ekonomske interpretacije* navedenih osnovnih kvantitativnih relacija. Čini se da se ona mora kretati u sledećem okviru. U prvom koraku, ekonomski položaj privrednih subjekata određen je njihovim položajem u primarnoj raspodeli dohotka, a koji određuje ukupnu osnovu koja im stoji na raspolaganju za namensku raspodelu. Valorizacija živog rada vrši se manje-više jednoobrazno od strane različitih ekonomskih subjekata, što upućuje na zaključak da su determinante visine ličnih dohodaka u sadašnjem stanju našeg društveno-ekonomskog

[6] Ako se izuzmu ova dva ekstrema, dolazi se do ništa manje zabrinjavajućih podataka. Navedeni raspon tada iznosi 2,2 : 1 (prerada derivata nafte : prerada uglja).

[7] U tom smislu pritisci ka povećanju cena moraju i logički i praktično prethoditi tendencijama ka samoupravnom povezivanju osnovnih privrednih subjekata. Drugim rečima, načelna jednakost u raspodeli ukupnog dohotka pojavljuje se kao pretpostavka ostvarenja samoupravne koordinacije privredne aktivnosti.

[8] Reč je o pokazatelju nivoa čistog ličnog dohotka po uslovnom radniku.

Digitized by Google

sistema egzogene, a ne endogene prirode u odnosu na međusektorske tokove osnovnih agregata dohotka. Drugim rečima, bilo da je reč o zakonskim, normativnim rešenjima, moralnim ograničenjima ili, pak, efektima odgovarajućih političkih akcija na ovom polju, nivo ličnih dohodaka formira se, u međusektorskom preseku, na autonoman način u odnosu na ostale pokazatelje ekonomskog položaja privrednih subjekata. Nasuprot ovome, druga komponenta ravnotežnog dohotka, akumulacija na ukupna prosečno korišćena sredstva, ispoljava znatno viši varijabilitet. A upravo to govori da je samo ona, kao jedna od dve konstitutivne komponente dohotka, osetljiva na kolebanja položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodeli. Na taj se način ona i pojavljuje kao rezidualna veličina u odnosu na druge dve promenljive — odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku i nivo bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku (odnosno čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku). Autonomnost ličnih dohodaka rezultira, dakle, u njihovoj znatno manjoj koreliranosti sa promenama položaja u primarnoj raspodeli, odnosno varijacijama pokazatelja odnosa ravnotežnog prema ukupno ostvarenom dohotku. Nasuprot tome, varijacije položaja u primarnoj raspodeli skoro u potpunosti se podudaraju sa varijacijama u stopama opšte i interne akumulativnosti, a što potvrđuju izračunate vrednosti koeficijenata korelacije između pojedinih indikatora ekonomskog položaja.

2.5. Rezidualni karakter akumulacije još je izrazitiji ako se posmatra interna stopa akumulativnosti. Drastičan varijabilitet stopa interne akumulativnosti na nivou industrijskih grana (koeficijent varijacije u 1979. godini iznosi 70,2%) rezultirao je, očigledno, iz nadovezivanja deferenciranosti u opterećenosti dohotka pojedinih industrijskih grana otplatom finansijskog duga (razlike u stepenu zaduženosti) na razlike u njihovom položaju u primarnoj raspodeli. Na osnovu ovoga može se govoriti o postojanju tendencije da privredni subjekti koji imaju nepovoljno mesto u primarnoj raspodeli u postojećem privrednom sistemu svoje teškoće vezane za pitanja proste i proširene reprodukcije rešavaju preteženo preko dopunskog zaduživanja kod eksternih finansijskih sektora, o čemu se, svakako, mora voditi računa kada se razmatraju pitanja vezana za takozvano rasterećenje privrede. Pokazuje se, naime, da su pitanja zaduženosti privrede i položaja privrednih subjekata u primarnoj raspodeli veoma tesno povezana. Drugim rečima, *uz dati sistem relativnih cena*, postoji endogeno uslovljena tendencija neravnomernog zaduživanja pojedinih industrijskih grana kod drugih finansijskih sektora.

Na nivou industrijskih grana zabeležena je, takođe, logična i očekivana veza između kretanja stepena zaduženosti i stopa reproduktivne sposobnosti. U uslovima bitne diferenciranosti u stepenu zaduženosti pojedinih privrednih subjekata dolazi do velikih razlika u stepenu opterećenja njihovog dohotka teretom finansijskog duga. Autonomna veličina ličnih dohodaka dovodi, s druge strane, do situacije u kojoj teret finansijskog duga ima uticaj pre svega na sposobnost privrednih subjekata da iz sopstvenog dohotka obe-

Digitized by Google

zbeđuju sredstva proširene reprodukcije. Imajući u vidu sadržinu pokazatelja »stepen reproduktivne sposobnosti« i »stepen zaduženosti«, njihovo inverzno kretanje potpuno je u skladu sa apriornim očekivanjima.

2.6. Navedeni nalazi o autonomnosti i relativnoj uniformnosti nivoa ličnih dohodaka i rezidualnosti akumulacije u našem društveno-ekonomskom sistemu imaju i signifikantnu normativnu konotaciju. Oni na veoma upečatljiv način opovrgavaju, u teorijskoj literaturi samoupravne robne privrede često isticanu, pretpostavku o tome da samoupravni robni proizvođači teže da sve oblike neradnih dohodaka pretaču u fondove lične potrošnje. Pri tome se pod neradnim dohocima podrazumevaju doprinosi svih ostalih faktora u stvaranju dohotka — veličine kapitalne opremljenosti rada, boljih prirodnih resursa itd. Tendencija relativno uniformnog formiranja nivoa ličnih dohodaka upravo demantuje, na jednoj empirijskoj osnovi, opravdanost ovakvih hipoteza. Pokazuje se da visina ličnih dohodaka u jugoslovenskoj privredi ima sopstvene, od tehnologije i od ostalih nepreduzetničkih parametara nezavisne, determinante koje su egzogeno određene. Velika različitost tehničkih, prirodnih, kao i iz parametara ekonomskog sistema rezultirajućih odrednica veličine dohotka po radniku po pojedinim industrijskim granama nužno bi se efektuirala u znatno većoj neujednačenosti nivoa ličnih dohodaka po uslovnom radniku ukoliko bi navedena hipoteza bila tačna. Pokazuje se da se različitost, ovako široko shvaćenih, uslova privređivanja odražava pre svega na materijalnu osnovu proširene reprodukcije u različitim oblastima udruženog rada, odnosno na potencijalne mogućnosti njegovog osamostaljivanja u odnosu na eksterne izvore finansiranja. Ukoliko se u empirijskoj analizi i nailazi na velike razlike u nivou ličnih dohodaka, onda je pre reč o različitim kvalitetima preduzetničkog faktora, odnosno o unutarsektorskim razlikama (što je u skladu sa principom nagrađivanja prema radu), kao i o mogućim ekstremima koji ne predstavljaju tipičnu pojavu.[9]

2.7. Na kraju ovog dela analize neophodno je ukazati i na pokazatelje »dohodak po radniku« i »dohodak po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima«. Empirijska analiza je na markantan način ukazala na njihov znatno veći varijabilitet (meren koeficijentima varijacije) u odnosu na pokazatelje odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku i, naročito, prema visini bruto i čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku. Kako su oba pokazatelja određena pre svega tehnološkim parametrima, a ne kretanjem pojedinih agregata dohotka koji su u principu izazvani ekonomskim zakonitostima i koji stoje u otuda izvedenoj međusobnoj funkcionalnoj vezi; kada se ima u vidu da ovi pokazatelji, kao što je već istaknuto, odslikavaju pre svega *tehničke*, inače na srednji i kratak rok stabilne, uslove proizvodnje, onda je jasno i zbog čega oni

[9] Ovo potvrđuje i analiza 213 industrijskih, odnosno 280 svih grupacija privrednih delatnosti.

Digitized by Google

u analizi ekonomskog položaja privrednih subjekata ne mogu imati relevantnu teorijsku interpretaciju.[10]

III. Tendencije na nivou grupacija delatnosti

3.1. Snimanje grupacija delatnosti izvršeno je za 213 industrijskih grupacija i za 280 grupacija delatnosti čitave privrede. Kako je reč o obradi zaista velikog uzorka, brojni kvantitativni rezultati očigledno ne mogu biti komentarisani svaki zasebno. Iz tog razloga će se dati njihova sintetička kvalitativna ocena uz samo ilustrativno navođenje konkretnih numeričkih vrednosti. Ovakav postupak olakšan je i činjenicom da se ni jedan pojedinačni kvalitativni zaključak ne menja zavisno od nivoa posmatranja privredne strukture.

3.2. Na prvom mestu treba istaći činjenicu da varijabilitet ključnih indikatora ekonomskog položaja na nivou grupacija delatnosti potvrđuje već ranije iznete rezultate. Ovo se odnosi kako na međusobne relacije varijabiliteta pojedinih indikatora tako i na njihov apsolutni nivo. Od svih indikatora najveći varijabilitet, prema očekivanjima, ima pokazatelj interne stope akumulativno-

[10] I pored toga grupa ekonomista koja zastupa koncept takozvane »dohodne cene« i dalje insistira na određenom skupu pokazatelja koji se iz ovog koncepta neposredno izvode. Pri tome se unapred poriče legitimnost alternativnog koncepta jednoobraznog valorizovanja proizvodnih činilaca u njegovim alternativnim upotrebama. Time se nužno zapada u teškoće teorijskog objašnjenja pozitivne veze između visine tehničke opremljenosti rada, dohotka po radniku i visine ličnih dohodaka koja se nužno javlja u konceptu »dohodne cene«. Interesantno je da se kao osnovni argument i dalje sačuvao stav da je nemoguće očekivati da će samoupravni robni proizvođači imati interesa za akumulaciju ukoliko iz više tehničke opremljenosti rada ne sledi i veći lični dohodak zaposlenih. U najmanju ruku je čudno kada se to tvrdi za *međugranske* razlike u sastavu činilaca proizvodnje. Ispada, naime, da su ove razlike u ličnim dohocima rezultat različite akumulacije »minulog rada«, te da su i razlike u ličnim dohocima, ponavljamo međugranske, sasvim opravdane. Otuda, na primer, proizvođači gotovih tekstilnih proizvoda zasluženo imaju upola manje lične dohotke (1,8 : 1) po uslovnom-radniku od proizvođača derivata nafte (podatak za 1979. godinu). Tako se *društveni* kapital *ex post* pretvorio u minuli rad da bi ovaj mogao dobiti lični dohodak. Odavde pa do zaključka da je ravnoteža u samoupravnoj robnoj privredi moguća samo u slučaju *jednakih* tehničkih sastava proizvodnih činilaca samo je jedan korak. Odmah se postavlja principijelno pitanje: da li takav sistem uopšte može biti racionalan? O ovome je veoma indikativan rad dr M. Pavlovića, profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu, *Neka pitanja analize ekonomskog položaja privrednih grupacija u primarnoj raspodeli dohotka*, »Ekonomski anali«, br. 67, april—jun 1980, str. 46—54. Autor se u svom radu poziva na član 140. Zakona o udruženom radu, koji eksplicitno navodi šta su to pokazatelji ekonomske uspešnosti u našem društveno-ekonomskom sistemu. Ne insistirajući ovom prilikom na činjenici da su mnogi ekonomisti navodili i da i dalje navode dokaze da su pojedini pokazatelji u pomenutom članu međusobno *nekonzistentni*, na ovom mestu može se samo dodati da pozivanje na pojedine pozitivne normativne akte, što je i suviše čest slučaj kod nekih ekonomista, ni jednom teorijskom sistemu političke ekonomije ne može niti dodati niti oduzeti od njegove teorijske konzistentnosti.

Digitized by Google

sti. S druge strane, najniži varijabilitet zabeležen je kod indikatora »bruto lični dohoci po uslovnom radniku«. Interpretacija ovakvih odnosa varijabiliteta ostaje ista kao i u slučaju analize po privrednim oblastima i industrijskim granama. U uslovima značajnog varijabiliteta položaja u primarnoj raspodeli[11], relativno uniformnog nivoa ličnih dohodaka i niske opšte stope akumulativnosti čitave privrede razlike u položaju sticanja dohotka efektuiraju se kao razlike u stopama opšte akumulativnosti.

I na nivou posmatranja grupacija delatnosti karakterističan je veoma visok varijabilitet pokazatelja dohotka po radniku i dohotka po prosečno korišćenim poslovnim sredstvima. Kao što je već isticano, ovde se radi o rezultatu simultanog delovanja dve grupe faktora — grupe ekonomskih i grupe tehničko-tehnoloških faktora. S jedne strane, veličina ovih indikatora određena je položajem u primarnoj raspodeli, što utiče na veličinu brojioca koji sintetizuje uticaj ekonomskih faktora. S druge strane, tehničko-tehnološki uslovi proizvodnje određuju odnos komplementarnih činilaca proizvodnje, rada i materijalnih sredstava po jedinici dohotka, pa time i vrednost ovih indikatora za svaku konkretnu jedinicu posmatranja. Da bi se oni tretirali kao indikatori isključivo ekonomskog položaja, bilo bi neophodno prethodno odstraniti uticaj navedenih tehničko-tehnoloških faktora na vrednost ovih indikatora.[12] Otuda i ne začuđuje činjenica da uvid u empirijske vrednosti ovih indeksa pojedinih grupacija delatnosti pokazuje da je često prisutan slučaj da je neka delatnost (ekonomski subjekt) uspešna prema jednom pokazatelju, a da se u isto vreme nalazi u nepovoljnom položaju posmatrano prema drugom pokazatelju. Ovim se samo na još jedan način potvrđuje nemogućnost ocene ekonomskog položaja i uspeha privrednih subjekata u različitim oblastima proizvodnje primenom ovih dvaju indikatora.

3.3. Na primarnoj statističkoj građi izvršena je i analiza varijabiliteta *promena indeksa* nivoa pokazatelja pojedinih grupacija. Koeficijenti varijacije predstavljaju u ovom slučaju stepen neujednačenosti transformacije ekonomskog položaja privrednih subjekata. Da je relativni ekonomski položaj svih grupacija u 1979. godini ostao isti kao što je bio u 1978. godini, indeksi transformacije pokazatelja odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku bili bi jednaki jedinici, a koeficijent varijacije nuli. Kako to nije slučaj, približno iste vrednosti varijabiliteta *nivoa svih pokazatelja* u dve sukcesivne godine zahtevaju posebnu interpretaciju.

Da su ovi koeficijenti varijacije indeksa transformacije beznačajni, odnosno približno nulte vrednosti, to bi značilo da se u *strukturi* ekonomskog položaja privrednih subjekata nisu odigrale bitne promene. Drugim rečima, da su subjekti (grupacije) koji su u prethodnoj godini imali relativno povoljniji ekonomski položaj, ovaj položaj po pravilu zadržali i u narednoj godini, i obrnuto.

[11] Razlike se, u proseku, kreću u odnosu 1,5 : 1, što odgovara koeficijentu varijacije 22—23%.

[12] Tada bi se, međutim, ovi pokazatelji sveli na odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku.

Digitized by Google

Međutim, kako su ovi koeficijenti varijacije značajno različiti od nule, može se pretpostaviti da je neujednačenost ekonomskog položaja, globalno posmatrana, ostala ista, dok se, s druge strane, promenio *raspored* ekonomskih subjekata (grupacija) na skali njihovog relativnog položaja u sticanju dohotka.

Gornji nalaz je od fundamentalnog značaja za ocenu efikasnosti ekonomske politike na području određivanja ravnopravnih uslova privređivanja, pa time i ekonomskog položaja, različitih privrednih subjekata zavisno od njihovog konkretnog mesta koje zauzimaju u društvenoj podeli rada. Jednostavno rečeno, i dalje visok varijabilitet u ekonomskom položaju, s jedne, i preraspodela mesta učesnika u stepenu zadovoljavanja njihovih »prava« u primarnoj raspodeli, s druge strane, indikator su odsustva sistematske, unapred planirane politike dohodovnih odnosa koja bi ili trajno ujednačavala uslove privređivanja ili trajno favorizovala jednu u odnosu na drugu grupu subjekata. Prvo nije slučaj, što, očigledno, pokazuje i dalje visok varijabilitet svih indikatora ekonomskog položaja. Drugo takođe nije slučaj, što otkriva analiza smisla i vrednosti indeksa transformacije pokazatelja ekonomskog položaja. Ovo je, dakle, samo još jedan elemenat koji potvrđuje da u našem privrednom sistemu ne postoji niti politika ujednačavanja uslova privređivanja niti politika selektivnog sankcionisanja interesa u primarnoj raspodeli, već jedan skup palijativnih *ad hoc* mera, nepovezanih jednim jedinstvenim principom.

3.4. Prethodni rezultati odnosili su se na uzorak od 280 grupacija delatnosti svih deset privrednih oblasti. Može se postaviti pitanje: u kojoj meri homogenizacija uzorka na nivou grupacija delatnosti menja već dobijene rezultate i iz njih izvedene kvalitativne ocene? Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, izvršena je identična analiza za 213 grupacija industrijskih delatnosti, čime je uticaj razlika u položajima u sistemu sticanja dohotka i tehničko-tehnoloških razlika preostalih devet privrednih oblasti isključen.

Signifikantna je činjenica da homogenizacija uzorka ni u kojoj meri ne menja ne samo kvalitativne zaključke, već ni kvantitativne pokazatelje. Jedina činjenica koja zaslužuje eventualne dopunske analize jeste još izraženija ujednačenost ličnih dohodaka po uslovnom radniku, što je praćeno još izraženijim varijabilitetom akumulativnosti u poređenju sa uzorkom od svih 280 grupacija delatnosti. Sa ovim je konzistentan i nešto veći varijabilitet osnovnog indikatora ekonomskog položaja na nivou industrijskih grupacija — varijabilitet odnosa ostvarenog prema ravnotežnom dohotku. Opšti je, međutim, zaključak da ni analiza na nivou industrijskih grupacija delatnosti ne menja rezultate dobijene na prethodnim nivoima posmatranja.

IV. Korelacione veze između indikatora ekonomskog položaja

4.1. U cilju bližeg sagledavanja kvantitativnih veza između pojedinih pokazatelja ekonomskog položaja izračunati su i odgovarajući

Digitized by Google

koeficijenti korelacije koji formiraju korelacione matrice. Same vrednosti i znak koeficijenata korelacije predstavljaju osnovu za egzaktno utvrđivanje (ne)postojanja veza između pojedinih indikatora, kao i prirode ovih veza. S druge strane, intuitivno je jasno da oni indikatori koji odlučujuće određuju položaj privrednih subjekata na listi njihovog relativnog ekonomskog položaja imaju i kvantitativno najznačajnije veze sa ostalim indikatorima, odnosno najviše vrednosti svojih parcijalnih koeficijenata korelacije.

4.2. Korelacione matrice otkrivaju veliku *stabilnost* korelacionih veza između pojedinih indikatora ekonomskog položaja na svim nivoima posmatranja. Ovo se ogleda u velikoj podudarnosti delimičnih koeficijenata korelacije za svaki proizvoljno izabran par indikatora, izračunatih za 1978. i 1979. godinu. Ovim se povećava pouzdanost zaključaka analize korelacionih veza i, s druge strane, olakšava detaljniji uvid u dohodovne odnose privrednih subjekata.

4.3. Ukoliko iznesena hipoteza o dominantnom uticaju primarne raspodele dohotka na ekonomski položaj privrednih subjekata i valorizaciju osnovnih proizvodnih činilaca — sredstava za proizvodnju i živog rada — ne bi bila ispravna, tada bi se mogli očekivati relativno niski parcijalni koeficijenti korelacije između ovog pokazatelja i ostalih indikatora, s jedne strane, i negativna veza između kretanja nivoa akumulativnosti i bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku, s druge strane. Uvid u stvarne korelacione veze upućuje na zaključak da je osnovna radna hipoteza ispravna i da dalja ispitivanja treba vršiti upravo u tom pravcu.

Na prvom mestu treba istaći da osnovni indikator ekonomskog položaja, odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku, ima daleko najjače korelacione veze sa ostalim indikatorima. Drugim rečima, iz kretanja vrednosti ovog indikatora najlakše se predviđa i kretanje vrednosti ostalih indikatora ekonomskog položaja.

4.4. Takođe je signifikantna sistematski zanemarljiva vrednost delimičnog koeficijenta korelacije između opšte stope akumulativnosti i nivoa bruto ličnih dohodaka — 25% do 42% zavisno od nivoa i perioda posmatranja. Ovaj podatak zaslužuje pažnju iz dva razloga. Prvo, niska vrednost ovog koeficijenta korelacije ukazuje pre na odsustvo negoli na postojanje veze između visine ličnih dohodaka i akumulativnosti privrednih subjekata (grupacija). Drugo, njegov pozitivan, a ne negativan, predznak demantuje hipotezu o postojanju tendencije da se implicitni fondovi akumulacije pretaču u fondove ličnih dohodaka i tako realizuje prisvajanje takozvane »tehnološke rente«.[13]

4.5. Posebnu pažnju privlači i sistematski izuzetno visoka vrednost koeficijenta delimične korelacije između stopa opšte i interne akumulativnosti — po pravilu znatno iznad 95%. Ovakvo stanje zahteva i poseban pokušaj ekonomske interpretacije.

[13] Mora se ipak dodati da su u ovom pogledu potrebna dopunska, znatno preciznija istraživanja. Ipak nam se na osnovu ukupnih rezultata ovog istraživanja čini da ovo ne može biti centralni problem kod analize odnosa u raspodeli i ekonomskog položaja privrednih subjekata.

Digitized by Google

Povoljan položaj u primarnoj raspodeli dohotka automatski implicira visoke stope opšte akumulativnosti usled njihovog rezidualnog karaktera i relativne uniformnosti ličnih dohodaka. Što je viša stopa opšte akumulativnosti, to su manje potrebe zaduživanja privrednih subjekata kod eksternih sektora finansiranja proširene reprodukcije, to jest time je i veće njihovo učešće u finansiranju svog razvoja. Otuda neposredno sledi i niži stepen njihove finansijske zaduženosti. Na taj način visoke stope opšte akumulativnosti istovremeno znače i visoke stope interne akumulativnosti, što se nužno ispoljava kao izuzetno visoka koreliranost ova dva indikatora ekonomskog položaja. Tako se još jedanput pokazuje da su razlike u stepenu zaduženosti, a što se svodi na razlike u stepenu samofinansiranja proširene reprodukcije privrednih subjekata, rezultat pre svega razlika u njihovom relativnom položaju u sticanju dohotka. Saglasno tome, može se ponovo ukazati na činjenicu da ne postoji imanentna težnja privrede ka zaduživanju kod eksternih sektora finansiranja, već da je ona rezultat nužnosti korekcije njihovog osnovnog nepovoljnog položaja u raspodeli društvenog proizvoda.

4.6. Od posebnog je interesa činjenica da je na svim nivoima posmatranja zabeležena relativno visoka pozitivna koreliranost između bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku i pokazatelja ostvarenog dohotka po radniku. Ovo predstavlja polaznu indiciju da su se razlike u nivou bruto ličnih dohodaka po uslovnom radniku pojavile pre svega usled težnje ekonomskih subjekata da valorizaciju živog rada vrše prema ostvarenom dohotku po (uslovnom) radniku. S druge strane, upravo usled isticane nejasnosti i dvostrukog smisla pokazatelja »dohodak po radniku«, stvarno identifikovanje postojanja ovakvih tendencija značilo bi da se u postojećem sistemu institucionalnih rešenja nalaze ugrađeni elementi neracionalnosti u valorizovanju rada, to jest diskriminacije onih proizvođača koji usled objektivnih, tehničko-tehnoloških itd. uslova proizvodnje imaju niži nivo dohotka po radniku od proseka čitave privrede i favorizovanja njoj simetrične grupe proizvođača. Time bi se, praktično, pokazalo da se postojeće, mada *relativno umerene*, varijacije u nivou ličnih dohodaka objašnjavaju pre svega u sistem ugrađenim institucionalnim mehanizmima diskriminacije. Kako se time, s druge strane, ulazi u domen testiranja hipoteza o kauzalnim odnosima u našem sistemu sticanja i raspodele dohotka, ispitivanje odgovarajućih hipoteza o determinantama razlika u nivou ličnih dohodaka ostavljeno je za naredni deo rada.

V. Utvrđivanje determinanti varijacija ličnih dohodaka

5.1. Pri ispitivanju determinanti razlika u nivou ostvarenih ličnih dohodaka po uslovnom radniku primenjen je postupak regresione analize. Kada je, pak, reč o primeni regresionih modela, neophodno je već na samom početku istaći da se uvek radi o testiranju

Digitized by Google

određenih hipoteza o kauzalnim odnosima koji vladaju između veličina koje u modelu figurišu. Kako se jedna od varijabli tretira kao endogena, samim modelom objašnjena veličina, to skup preostalih promenljivih, čija se vrednost u odnosu na model posmatra kao spolja određena, egzogena veličina, »objašnjava« varijacije zavisne endogene promenljive. Time se *a priori* određuje priroda testiranih uzročno-posledičnih veza u svakom regresionom modelu.

Pre prezentacije konkretnog regresionog modela koji je upotrebljen u ovom radu, neophodno je dati još jednu bitnu načelnu opasku. Linearni regresioni model koji je upotrebljen u analizi varijacija ličnih dohodaka poseduje dva bitna ograničenja. Prvo, pretpostavljena linearnost veza između promenljivih u svakom pogledu predstavlja bitno ograničenje s obzirom na to da se unapred može pretpostaviti da su veze u stvarnom sistemu najčešće nelinearne prirode. Drugo, nije upotrebljen složeniji sistem simultanih regresionih jednačina koji na korektniji način uvodi u analizu pretpostavku o međusobnoj uslovljenosti varijabli sistema.[14]

5.2. U regresionom modelu koji je primenjen u ovom radu određena je jedinstvena endogena promenljiva čije se varijacije žele objasniti — to je veličina ličnih dohodaka po uslovnom radniku. Pri tome su za slučaj 35 industrijskih grana posmatrane varijacije i bruto i čistih ličnih dohodaka po uslovnom radniku, dok je raspoloživi statistički materijal na nivou grupacija delatnosti dozvolio posmatranje varijacija samo nivoa bruto ličnih dohodaka. Mada su zabeležena blaga kvantitativna odstupanja rezultata zavisno od nivoa (godine) posmatranja i od toga da li je reč o varijacijama bruto ili čistih ličnih dohodaka, značajno je da je kvalitativna ocena u potpunosti nepromenjena, što svakako doprinosi u znatnoj meri verodostojnosti dobijenih rezultata.

5.3. Izbor endogene promenljive bio je određen sa dva momenta. Prvo, kao nosioci politike dohotka samoupravni ekonomski subjekti odlučuju o namenskoj raspodeli dohotka. Testiranjem hipoteza putem odgovarajućeg regresionog modela mogu se identifikovati stvarni odnosi zavisnosti između veličine ličnih dohodaka i ostalih karakteristika ekonomskog položaja, pa time i pretpostavke o ponašanju ekonomskih subjekata prilikom namenske raspodele dohotka. Drugo, pored čisto ekonomske komponente, pitanje determinanti razlika u visini ličnih dohodaka u našem privrednom sistemu istovremeno je i pitanje postojanja ili nepostojanja određenih ugrađenih mehanizama diskriminacije pojedinih grupa proizvođača u realizaciji načela nagrađivanja prema radu.

5.4. Kao što je poznato, u našem privrednom sistemu jedan od ključnih normativnih pokazatelja koji se pojavljuju kao parametri prilikom namenske raspodele dohotka jeste i pokazatelj »dohodak po radniku«. Kao što je u ovom radu više puta ukazivano, usled dvojakog karaktera dohotka koji potiče iz dvojake osnove njego-

[14] Imajući u vidu materijalne i vremenske zahteve koje primena ovakvih modela zahteva, izbor najjednostavnije varijante regresionih modela nametao se sam po sebi.

Digitized by Google

vog sticanja — tekućeg živog rada i materijalnih sredstava za proizvodnju — svaka mera ekonomske uspešnosti koja bi ukupan dohodak dovodila u odnos samo sa jednim od dva činioca proizvodnje nužno mora biti pristrasna. Pojednostavljeno govoreći, oni ekonomski subjekti koji u svom svakodnevnom poslovanju koriste prosečno više materijalnih i ostalih činilaca proizvodnje koji su komplementarni ulaganjima živog rada biće unapred povoljnije vrednovani prema pokazatelju »dohodak po radniku« od druge grupe ekonomskih subjekata koji ove činioce proizvodnje koriste manjim intenzitetom. Ukoliko je jače ispoljena ova tendencija da se lični dohoci formiraju u funkcionalnoj vezi sa visinom pokazatelja »dohodak po radniku«, utoliko su i tendencije prelivanja raznih oblika »rente« u lične dohotke jednog dela zaposlenih izraženije.

Evidencija rezultata empirijske analize ukazuje na donekle protivurečnu situaciju u tom pogledu. Naime, već identifikovan relativno slab varijabilitet ličnih dohodaka zaposlenih nadovezuje se sa značajnim vrednostima koeficijenta korelacije između visine ličnih dohodaka i vredndosti indikatora »dohodak po radniku«. Ovo upućuje na hipotezu da je stvarno ponašanje privrednih subjekata u namenskoj raspodeli dohotka zaista bilo određeno i primenom ovog pokazatelja ekonomske uspešnosti. Zbog toga je prvi korak regresione analize varijabiliteta nivoa ličnih dohodaka ispitivanje signifikantnosti i prirode funkcionalne veze između ova dva indikatora ekonomskog položaja.

5.5. Ocenjena regresiona jednačina tipa

$$BLD/R(u) = a_0 + a_1 D/R(u)$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u) = a_0 + a_1 D/R(u)$$

dala je međusobno neprotivurečne rezultate na svim nivoima i periodima posmatranja. Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da se ne može odbaciti hipoteza o postojanju veze između visine ostvarenog dohotka po radniku i visine ličnih dohodaka zaposlenih. Mada je veza između nivoa bruto ličnih dohodaka i ostvarenog dohotka po uslovnom radniku statistički nesignifikantna na nivou 35 industrijskih grana, ova signifikantnost je izuzetno visoka između nivoa čistih ličnih dohodaka i ostvarenog dohotka po radniku. Takođe se uočava da je na nivoima veće dezagregacije posmatranja statistička signifikantnost ove veze izraženija, a »objašnjenost« varijacija ličnih dohodaka manja u odnosu na manje dezagregiran nivo posmatranja industrijskih grana.[15] Takođe je primećena i relativno visoka autonomnost nivoa ličnih dohodaka, o čemu svedoče vrednosti autonomnog člana regresionog modela na nivou od oko 75% (prosek pokazatelja za čitavu privredu =100%). Drugim rečima, oko tri četvrtine ukupnog nivoa ličnih

[15] Što se manifestuje u vrednostima koeficijenata determinacije i t-parametara.

Digitized by Google

dohodaka može se, u proseku, objasniti delovanjem autonomnih, u odnosu na model, faktora, to jest faktora koji su određeni »moralno-istorijskim« okvirima. Prema tome, približno jedna četvrtina nivoa ličnih dohodaka varira zavisno od delovanja ekonomskih faktora. Pri tome ove varijacije su 50—80% determinisane razlikama u ostvarenom dohotku po radniku (vrednosti koeficijenta determinacije zavisno od nivoa i godine posmatranja). Vrednost, inače veoma stabilna, koeficijenta proporcionalnosti od oko 0,210 ukazuje da jednoprocentno povećanje indikatora »dohodak po radniku« implicira, u proseku, povećanje nivoa ličnih dohodaka za 0,210 indeksnih poena.

Na osnovu prethodnih rezultata i rezultata primene jednostavnog regresionog modela može se zaključiti da, u uslovima relativne ujednačenosti ličnih dohodaka po uslovnom radniku, *postojeće varijacije ovog pokazatelja stoje u statistički signifikantnoj vezi sa nivoom pokazatelja »dohodak po radniku«*, odnosno da varijacije ostvarenog dohotka po radniku u dobroj meri objašnjavaju, istina veoma umerene, varijacije ličnih dohodaka. Kako se radi o praktičnoj primeni jednog normativnog načela ekonomske uspešnosti privrednih subjekata u uslovima samoupravnog privrednog sistema, s jedne strane, a imajući u vidu ranije analiziranu pristrasnost ovog pokazatelja u odnosu na pojedine grupe ekonomskih subjekata, s druge strane, možemo zaključiti da međusektorska alokacija dohotka primenom ovog pokazatelja u praksi narušava princip nagrađivanja prema radu. Pošto je reč o fundamentalnom načelu raspodele u socijalističkom društvu, uklanjanje ovog ugrađenog defekta iz mehanizma raspodele dohotka predstavlja jedan od prioritetnih zadataka dogradnje našeg društveno-ekonomskog sistema u narednom periodu.[16]

5.6. Prethodna analiza varijabiliteta pojedinih pokazatelja ekonomskog položaja ukazala je na primarnu raspodelu kao na njegovu ključnu determinantu. Otuda i neophodnost da se ispita uticaj primarne raspodele na nivo ličnih dohodaka. Odnos ukupno ostvarenog prema ravnotežnom dohotku upravo predstavlja indi-

[16] Na ovom mestu neophodno je učiniti dve napomene. Prvo, nije reč o zalaganju za uniformnost ličnih dohodaka u apsolutnom, već samo u relativnom, *međusektorskom* značenju. Jednostavno, prosečni lični dohoci u različitim oblastima proizvodnje moraju biti identični jer nema apriornih, ni teorijskih ni ideoloških, razloga da se pretpostavi kako su proizvođači u jednoj grani proizvodnje bolji preduzetnici od svojih kolega u drugoj grani proizvodnje. Prirodno je da se mora dozvoliti, a praktično i stimulisati, različitost nivoa ličnih dohodaka *unutar* jedne grane proizvodnje, ali različitost koja proističe iz nejednakosti kvaliteta poslovanja, odnosno preduzetničkih inputa u najširem smislu. U suprotnom, očigledno ne bi postojala fundamentalna osnova za razvoj samoupravnog ekonomskog sistema. Drugo, regresiona analiza potvrđuje već ranije konstatovan nizak varijabilitet ličnih dohodaka, što ukazuje da, pored institucionalnih faktora koji doprinose neopravdanim razlikama u ličnim dohocima zaposlenih, deluje njemu simetričan skup faktora koji sprečavaju da ove razlike pređu određene maksimalne granice.

Digitized by Google

kator položaja u primarnoj raspodeli, pa je ocenjena regresiona jednačina

$$BLD/R(u)=a_0+a_1D/De$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u)=a_0+a_1D/De$$

na nivou 35 industrijskih grana.

U oba slučaja uticaj eksplanatorne promenljive je statistički signifikantniji nego što je to bio slučaj sa modelom u kome kao eksplanatorna promenljiva figuriše »dohodak po radniku«. S druge strane, stepen »objašnjenosti« varijacija ličnih dohodaka je niži, što rezultira iz nižih vrednosti odgovarajućeg parcijalnog koeficijenta korelacije između endogene i egzogene promenljive. Ipak, empirijski rezultati ukazuju da je *uticaj položaja ekonomskih subjekata u primarnoj raspodeli dohotka na nivo ličnih dohodaka statistički značajan.* Smanjene vrednosti autonomnog nivoa ličnih dohodaka kao i više vrednosti odgovarajućeg koeficijenta proporcionalnosti (u poređenju sa prethodnim regresionim modelom) potvrđuju na empirijskom nivou ovu hipotezu.

5.7. U narednom koraku empirijske analize učinjen je pokušaj da se utvrdi uticaj simultanog delovanja ostvarenog dohotka po radniku i položaja u primarnoj raspodeli na nivo ličnih dohodaka, pa su ocenjene jednačine tipa

$$BLD/R(u)=a_0+a_1D/De+a_2D/R(u)$$

i, alternativno,

$$ČLD/R(u)=a_0+a_1D/De+a_2D/R(u)$$

Mada na nivou 35 industrijskih grana nisu dobijeni statistički signifikantni rezultati, što, verovatno, predstavlja posledicu nehomogenosti jedinica posmatranja na relativno visokom nivou agregacije, analiza uzorka od 213 industrijskih, odnosno 280 svih privrednih grupacija delatnosti dala je rezultate saglasne apriornim očekivanjima. Statistički visoka signifikantnost ocenjenih koeficijenata proporcionalnosti i povećana vrednost koeficijenta determinacije upućuju na zaključak da simultano delovanje ova dva faktora na najbolji i najpouzdaniji način objašnjava razlike u ličnim dohocima zaposlenih.[17] Tako se pokazuje, primenom regresionog modela, da *određena institucionalna rešenja koja određuju teleološko ponašanje samoupravnih privrednih subjekata* (nivo dohotka po radniku) *i neekonomskim faktorima određen položaj u primarnoj raspodeli* (odnos ostvarenog prema ravnotežnom dohotku u uslovima snažnog administriranja u oblasti relativnih cena) *odlučujuće opredeljuju razlike u ličnim dohocima.*

[17] U interpretaciji rezultata ovog regresionog modela potrebno je zadržati svu opreznost zbog multikolinearnosti eksplanatornih promenljivih. Vrednost koeficijenta korelacije između eksplanatornih promenljivih, na primer, kreće se na nivou 50—55%.

Digitized by Google

Iz gornje analize proističe i teza fundamentalnog značaja: *ukoliko se u samoupravnom ekonomskom sistemu beleže razlike u sektorskim prosecima nivoa ličnih dohodaka, tada one mogu biti objašnjene jedino delovanjem neekonomskih faktora, odnosno uticajem diskriminacione ekonomske politike, pristrasnim institucionalnim rešenjima i faktorima moralno-istorijske prirode.*[18]

Nota bene

Mada ne i od najmanjeg značaja, na kraju regresione analize testirana je popularna hipoteza o inverznom kretanju akumulativnosti i ličnih dohodaka. Dakle, hipoteza po kojoj višoj stopi akumulativnosti odgovara umereniji nivo ličnih dohodaka. Odmah se mora reći da korelaciono-regresiona analiza *nedvosmisleno opovrgava ovakvu hipotezu.*

Na prvom mestu uočena je *pozitivna* korelacija između položaja u primarnoj raspodeli, nivoa akumulativnosti i nivoa ličnih dohodaka. Drugim rečima, višim ličnim dohocima odgovaraju više stope i opšte i interne akumulativnosti.

Drugo, na opštu i internu stopu akumulativnosti odlučujuće utiču položaj u primarnoj raspodeli i stepen zaduženosti, pri čemu je položaj u primarnoj raspodeli dominantan.[19]

Oba navedena momenta na nivou empirijske analize dovode pod znak pitanja opravdanost hipoteze o imanentnoj sklonosti samoupravnih privrednih subjekata da sve raspoložive oblike dohotka od »rente«, shvaćene u najširem smislu, pretaču u fondove lične potrošnje. Tendencija poboljšanja položaja u primarnoj raspodeli praćena je tendencijom povećanja ne samo ličnih dohodaka, već i unapređenjem sopstvene akumulativnosti.

1. Analitički izraz pokazatelja »ravnotežni dohodak«[20] glasi:

$$De = \frac{BLD}{R(u)} \cdot r(u) + \frac{As}{100} \cdot s + \frac{ZP}{R} \cdot r + \frac{PZ}{100} \cdot d,$$

pri čemu je

De — ravnotežni dohodak konkretne privredne celine,

BLD/R(u) — bruto lični dohodak po uslovnom radniku ukupne društvene privrede,

r(u) — broj uslovnih radnika konkretne privredne celine,

As — stopa (u %) akumulativnosti ukupne društvene privrede,

[18] Na primer, slučaj diskriminacije ženske radne snage.

[19] Ovo potvrđuju dobijene vrednosti koeficijenata determinacije kao pokazatelj »objašnjenosti« varijacija stopa akumulativnosti.

[20] Model ravnotežnog dohotka je formulisan u Ekonomskom institutu Ekonomskog fakulteta u Sarajevu i prvi put primenjen u studiji »Ekonomski položaj privrede u 1976«, koja je rađena za potrebe SZDP.

Digitized by Google

s — prosečna korišćena sredstva konkretne privredne celine,

$\frac{ZP}{R}$ — zajednička potrošnja OOUR po zaposlenom u ukupnoj društvenoj privredi,

PZ — prosečna stopa zakonskih obaveza iz dohotka ukupne društvene privrede, odnosno

$$PZ = \frac{Zo/D}{(1-Zo)/D} \cdot 100, \text{ gde je}$$

Zo/D — zakonske obaveze po jedinici dohotka ukupne društvene privrede,

d — ravnotežni dohodak konkretne privredne celine bez zakonskih obaveza iz dohotka.

2. U strukturi ravnotežnog dohotka pojedine kategorije utvrđene su na sledeći način:

a) *akumulacija opšta* obuhvata izdvajanja za poslovna sredstva, zajednička ulaganja, amortizaciju iznad minimalno propisanih stopa, dohodak postignut pod izuzetnim pogodnostima na tržištu, kamatu na kredite i premije osiguranja;

b) *akumulacija interna* predstavlja opštu akumulaciju umanjenu za iznos kamata na kredite, premija osiguranja i dela dohotka koji se daje za ostale naknade;

c) *prosečno angažovana sredstva* obuhvataju kategoriju prosečno korišćenih osnovnih i obrtnih sredstava izračunatih po metodologiji za završne račune radnih organizacija;

d) *bruto lični dohoci* obuhvataju isplate za lične dohotke i ostala lična primanja sa porezima i doprinosima;

e) *broj uslovnih radnika* utvrđen je kao proizvod broja zaposlenih na bazi ukalkulisanih časova rada sa koeficijentom stručnosti;

f) *zakonske obaveze* obuhvataju obaveze za zadovoljavanje opštedruštvenih potreba (porezi), kao i deo dohotka za kazne, takse i sudske troškove.

3. Normalna cena koja bi svim privrednim subjektima obezbeđivala ostvarenje dohotka pod prosečnim uslovima mora, pored ravnotežnog dohotka, sadržavati i elemente materijalnih troškova i amortizacije neophodnih za naknadu utrošenih sredstava u procesu stvaranja dohotka. Njen analitički izraz je sledeći:

$$UPe = mtp + a + De,$$

odnosno u razvijenom obliku

$$UPe = mtp + a + \frac{BLD}{R(u)} \cdot r(u) + \frac{As}{100} \cdot s + \frac{ZP}{R} \cdot r + \frac{PZ}{100} \cdot d,$$

gde novi simboli znače:

Digitized by Google

UPe — ravnotežna cena i/ili ravnotežni ukupan prihod,

mtp — materijalni troškovi poslovanja homogene privredne grupacije,

a — amortizacija prema propisanim minimalnim stopama homogene privredne grupacije.

4. *Stepen zaduženosti* predstavlja odnos zbira neplaćenih dospelih obaveza za otplate kredita i obaveza koje dospevaju u narednoj godini prema zbiru amortizacije, izdvajanja iz čistog dohotka za poslovni fond, unapređenje materijalne osnove rada i za razvoj materijalne osnove rada DPZ.

5. *Stopa reproduktivne sposobnosti* predstavlja odnos zbira amortizacije, izdvajanja iz čistog dohotka za poslovni fond, unapređenje materijalne osnove rada i za razvoj materijalne osnove rada DPZ prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima.

6. *Uslovni radnici* obračunati su na bazi koeficijenata objavljenih u »Statističkom biltenu SZS«, br. 1092.

Digitized by Google

Augustin Papić

Energija i ekonomski razvoj

Uvod

Strukturne promjene u oblasti energije, prelaz sa jeftinijih na skuplje izvore energije, takozvana energetska kriza, sve je to značilo za zemlje izvoznice nafte ovladavanje vlastitim energetskim bogatstvima. Istovremeno, to je nametnulo mnoge probleme svjetskoj privredi, a za zemlje u razvoju (ZUR) mnoge teškoće, izazove i šanse — zavisno od njihovog energetskog i opšteg ekonomskog položaja.

Kao malo koji ekonomski problem, energija je predmet velikih mistifikacija, izvor konfrontacija, prije svega od strane industrijski razvijenih zemalja u odnosu na zemlje izvoznice nafte, naročito one organizovane u OPEC. Neposredni, kratkoročni uticaji energetskih promjena (na bilanse plaćanja, stope rasta i slično) jednostrano su isticani od strane ekonomista, političara i državnika, posebno u razvijenim zemljama (zemlje OECD) i potiskivali su osnovne činjenice da je energija samo dio dugoročnog, strukturnog nesklada u svjetskoj privredi, koji također uključuje hranu, sirovine, međunarodnu trgovinu i finansiranje, tehnologiju. Ukratko, u pitanju je kriza postojećih ekonomskih odnosa u svijetu, ekonomskih mehanizama i institucija, a posebno rastući jaz između nerazvijenih i razvijenih koji je posljedica postojećeg ekonomskog sistema.

Digitized by Google

Istovremeno, ima slučajeva potcjenjivanja težine i implikacija novih odnosa u oblasti energije, posebno za zemlje u razvoju, kao što, opet, u nekima od ovih zemalja, a ponekad i kod nas, ima jednostranosti i precjenjivanja u ocjenama uticaja energetskih kretanja na ekonomski položaj i odnose.

Svrha je ovog napisa da obradi osnovne elemente u odnosima energije i ekonomskog razvoja, da ukaže na aktuelnu situaciju i probleme, moguće pravce rješenja, posebno za zemlje u razvoju.

Odnosi ekonomskog razvoja i energije

Razvoj moderne energetike jedan je od uslova rasta svjetske privrede posljednjih stoljeća: najprije šire korišćenje uglja u periodu industrijske revolucije, a kasnije nova tehnologija i novi energetski izvori, prije svega nafta, dali su snažan podsticaj ekonomskom razvoju u svijetu.

U pola stoljeća (1925—1975) uočena je tijesna korelacija između rasta privrede u svijetu, koji je realno povećan za više od 6 puta (bruto nacionalni proizvod — BNP od 549 na 3.490 milijardi dolara u cijenama iz 1965), i potrošnje komercijalne energije, koja je povećana za 5 i 1/2 puta (sa 1.482 na 8.002 miliona TEU — tona ekvivalenta ugljena), dok se stanovništvo u svijetu udvostručilo. U drugom dijelu ovog perioda (1950—1975) svjedoci smo daleko bržeg rasta proizvodnje i potrošnje energije, ali i BNP, kao i svjetske trgovine — u odnosu na prvi.

Tekuća goriva (nafta) i prirodni gas dali su glavni doprinos rastu energetske proizvodnje i potrošnje. U navedenih 50 godina njihova potrošnja je povećana za 22 puta (sa 245 na 5.159 miliona TEU, to jest 4 puta brže od ukupne potrošnje energije, a njihovo učešće u toj potrošnji povećano je sa 16,5% na 64,5%.[1]

Od početka ovog stoljeća (1900—1974) potrošnja nafte povećana je za 122 puta (sa 211 na 2.511 miliona tona ekvivalenta nafte), dok je ukupna potrošnja energije porasla samo za 10 i 1/2 puta (sa 532 na 5.579 miliona tona).[2]

Istovremeno, poboljšana je energetska efikasnost, to jest potrošnja energije po jedinici BNP je smanjena. Međutim, potrošnja nafte i gasa, iako sa poboljšanom efikasnošću, povećana je za 3,3 puta.[3]

Industrijski razvijene zemlje (uglavnom zemlje OECD) glavni su potrošači energije — 57,4% svjetske potrošnje, a 65,2% svjetske potrošnje nafte i gasa (u 1975). Ipak, ove zemlje ostvarile su rast

[1] Podaci iz prethodna dva poglavlja iz: *L'approvisionnement energie des pays en developpment. Problèmes de transfert et de développment de la technologie*, Nations Unies, New York, 1980, tabele A—1 do A—4. Neki podaci dati su u priloženoj tabeli 1.

[2] Øystein Noreng, *Oil Politics in the 1980*, McGraw-Hill Co, New York, 1980, str. 32.

[3] Izvor: Isto 1.

Digitized by Google

jedinice BNP u 1975. godini sa oko 2/3 energetske potrošnje iz 1925, ali i 3 i 1/2 puta većom potrošnjom nafte i gasa.[4]

Tek podaci o potrošnji po stanovniku ukazuju na ogromnu potrošnju energije u razvijenim zemljama (TEU po stanovniku)[5]:

	Svijet	RZ	ZUR	S. I. E.	S. A.
1925.	0,79	2,74	0,08	0,36	0,05
1975.	2,03	6,09	0,40	5,41	0,71

Petnaest puta veća potrošnja energije po stanovniku od one u ZUR jasno ukazuje na značaj energije u razvoju razvijenog svijeta, a zaostalosti ZUR.

Značajno je povećana ovisnost industrijski razvijenih zemalja od uvoza nafte. Pokrivenost njihove potrošnje proizvodnjom pala je na ispod polovinu (sa 80,5% u 1950. na 38,8% u 1975).[6] Karakteristično je da je učešće SAD u svjetskoj proizvodnji nafte palo sa 72,2% u 1940. na 18,3% u 1974, dok je učešće zemalja OPEC u istom periodu poraslo sa 18,3% na 68,0%, a B. istoka sa 5,4% na 48,7%.[7] Za razliku od SAD, većina zemalja Z. Evrope i Japan potpuno su ovisni o uvozu nafte, što SAD koriste za jačanje svoje konkurentske pozicije u svijetu.

Potrošnja energije (i nafte i gasa) u ZUR[8] u 1975. godini u odnosu na jedinicu BNP približila se svjetskom prosjeku, za razliku od velikog zaostajanja u 1925. Ipak, njihova potrošnja — ukupna i po stanovniku — još uvijek je veoma niska. Ove zemlje su u znatno većoj ovisnosti od nafte nego što je slučaj sa razvijenim zemljama: manji broj među njima — izvoznice nafte, glavni su rezidualni snabdjevači svijeta naftom. Istovremeno, većina ZUR ovisna je od uvoza nafte.

Dio energetskih potreba, naročito manje razvijenih ZUR, pokriva se nekomercijalnim izvorima energije (drvo, biljni i životinjski otpaci i slično), za koje se procjenjuje da daju i između 50—60%, a u nekim zemljama čak i do 90% potreba energije.[9]

Socijalističke zemlje I. Evrope bilježe ogroman porast i proizvodnje i potrošnje energije u periodu od pola stoljeća. Njihova potrošnja i proizvodnja energije su uglavnom usklađeni, zahvaljujući prije svega proizvodnji nafte u SSSR, koji je prvi poje-

[4] Izvor: Isto 1, tabela A—10 i A—11; A—1; A—2.
[5] Izvor: Isto 1, tabela A—2.
[6] Vidi priloženu tabelu 1.
[7] Podaci obuhvataju svjetsku proizvodnju bez socijalističkih zemalja. (Izvor: *International Petroleum Encyclopaedia 1975*, The Petroleum Publishing Co Tulsa, USA, 1975, str. 294—295.)
[8] Kategorizaciju ZUR vidi u prilogu na kraju članka.
[9] Izvor: *Energy in Developing Countries*, »OPEC Papers«, Beč, oktobar 1980, str. 9.

Digitized by Google

dinačni proizvođač u svijetu. Za razliku od razvijenih zemalja OECD, ove zemlje bilježe značajan rast proizvodnje i potrošnje uglja.

Podatke za socijalističke zemlje Azije treba primiti sa rezervom. Oni, međutim, ukazuju na visok stepen pokrivenosti, velik oslon na ugalj, ali i postepeno povećanje učešća nafte i prirodnog gasa.

Mnogi su tehnološki i ekonomski faktori doprinijeli povećanom učešću nafte u potrošnji energije, kao i u ekonomskom razvoju. Velika tehnološka dostignuća ostvarena su u geološkim istraživanjima, eksploataciji nafte, njenom transportu, rafinisanju i preradi. To je doprinijelo lakšem pristupu i širokom korišćenju nafte i njezinih proizvoda. Široka primjena motora sa unutrašnjim sagorijevanjem revolucionirala je upotrebu nafte (automobili, avioni, brodovi i lokomotive).

Obimno korišćenje nafte u industrijske svrhe, otkriće sintetičkih materijala (plastike, vlakana), povećalo je pritisak na njene izvore. Umjetna gnojiva, sredstva za zaštitu bilja i poljoprivredna mehanizacija — u svemu nafta je od bitnog značaja — doprinijeli su »zelenoj revoluciji«. Nafta je postala značajan faktor u domaćinstvu, doprinijela je životnom standardu, oblikovanju našeg života, dajući pri tom specifičan lik našoj civilizaciji. Čovjekova okolina je najmanje ugrožena naftom, u odnosu na druge energetske izvore.

Imajući u vidu prednosti u njenom korištenju, nafta je bila daleko najjeftiniji izvor energije. U periodu od 1950. do 1975. cijene uglja u odnosu na naftu relativno su povećane u SAD za 57,1%, a u Francuskoj čak za 89,6%.[10]

Prije, pa čak i poslije porasta cijena u drugoj polovini 70-tih nafta i njene prerađevine predstavljaju izvor ogromnih profita za transnacionalni kapital i prihode za vlade zemalja potrošača, prvenstveno onih najvećih, a to su razvijene zemlje (vidi str. 1158).

Početkom 70-tih postalo je jasno da svijet ide ka ozbiljnom debalansu u oblasti energije, u prvom redu ubrzanom iscrpljivanju neobnovljivih izvora tečnih goriva. Monopolski kapital, koji je kontrolisao u velikoj mjeri proizvodnju, tehnologiju, transport i trgovinu naftom, njenu preradu i distribuciju, nije bio ekonomski zainteresovan za razvoj alternativnih izvora energije niti za štednju nafte. Čak u slučajevima kada je istraživanjima dolazio do supstitucija nafti, nije bio zainteresovan za njihovu komercijalnu eksploataciju tako dugo dok je nafta obezbjeđivala veće profite.

---

[10] Izvor: Isto 1, tabela A—5.
Noviji podaci Svjetske banke ukazuju da ugalj, ipak, može biti za 40% jeftiniji od nafte u proizvodnji električne energije — što, naravno, zavisi od kvaliteta uglja, troškova transporta i mjera u oblasti zaštite čovjekove okoline. (Izvor: *Energy in Developing Countries*, World Bank, Washington DC, august 1980, str. 32.)

Digitized by Google

Cijene nafte

Nagli porast cijena nafte koncem 1973. zapanjio je potrošače i za većinu obaviještenih, stručnih krugova došao je neočekivano.[11] Međutim, postojalo je mnogo ekonomskih, političkih, pa i vojnih faktora koji su doprinijeli ovakvom razvoju u oblasti cijena nafte.

ZUR izvoznice nafte organizovane u OPEC i OAPEC (Organizacija arapskih zemalja izvoznica nafte), sa ojačanom pozicijom na svjetskom tržištu nafte, nisu bile spremne dalje tolerisati ogromnu eksploataciju kojoj su bile izložene na prvom mjestu preko niskih cijena nafte. Da podsjetimo da nafta predstavlja izuzetan proizvod čije su cijene nominalno tek početkom 1973. godine dostigle nivo iz 1948, a u međuvremenu su bile niže, dok su cijene ostalim proizvodima rasle. Istovremeno, nafta sa B. istoka bila je kroz cijene diskriminisana u odnosu na onu iz SAD.[12]

Kretanje nominalnih, te indeksa nominalnih i realnih cijena nafte tokom 70-tih, po prelomnim godinama vidi se iz slijedeće tabele:[13]

	1972.	1974.	1976.	1978.	1979.	1980/ januar
— Izvoz. cijene OPEC dolara/barel	2,29	10,49	11,75	12,86	19,10	30,50
— Indeksi	100	458	513	562	834	1332
— Indeksi — prosječne nominalne cijene nafte	100	455	482	532	573[14]	1195
— Indeksi — prosječne realne cijene nafte	100	303	286	257	251[14]	459
— Jedinična vrijednost izvoza razvijen. zemalja — indeksi	100	151	169	208	229[14]	263

[11] Prednje povećanje cijena nafte bilo je neočekivano čak i za naučne krugove koji su se bavili analizama budućnosti u svijetu. Tako, na primjer, Herman Kahn i Antony J. Wiener, u poznatom djelu *2.000 Years* (Macmillan, New York), u 1967. godini, dakle samo 6 godina prije »energetske krize«, jedva da su pominjali energiju kao potencijalni problem, računajući na njeno obilje u bližoj budućnosti.

[12] Cijene saudiarabijske i teksaške (SAD) nafte bile su jednake u 1948. godini — 2,68 dolara/barel. Kasnije, 60-tih cijene prve pale su na 1,80, pa čak i na 1,28, dok su cijene teksaške nafte povećane na 3,0 dolara/barel, stvarajući tako razliku od 1,20 do 1,72 dolara/barel u korist SAD nafte, čije su petrolejske kompanije inače dominirale u S. Arabiji. (Izvori: *The Middle Eest and North Africa 1979—80*, Europa Publications Limited, London, 1979, str. 100. OECD: *Economic Outlook* 27, Paris, jul 1980, str. 114.) (7,30 barela u prosjeku računa se u 1 tonu nafte.)

Cijena 1 barela nafte od 1,80 dolara bliska je satnici manuelnog radnika u SAD, a u Z. Evropi 1—2 sata rada. Energetski sadržaj barela nafte hiljadama puta je veći od 1—2-satnog ljudskog rada. (Izvor: Jouvenel, Bertrand de: *Sur la situation de l'Europe*, Futuribles 2000 Br. 24. jun 1979, str. 6.)

[13] Izvori: *World Economic Outlook*, A Survey by the Staff of the International Monetary Fund, Washington DC, maj 1980, tabela 13. *World Economic Survey 1979—1980*, UN, New York, 1980, str. 110.

[14] Odnosi se na cijene iz prvog kvartala 1980.

Digitized by Google

Nominalna izvozna cijena OPEC nafte povećana je od 1972. do januara 1980. za 13,3 puta (prosječna cijena za 12 puta), dok je realan rast cijena iznosio 4,6 puta. Prosječna cijena nafte u svijetu (izuzev socijalističkih zemalja) u 1980. dostigla je 31,50 dolara/barel.[15]

Odlukom OPEC iz decembra 1980. cijene saudiarabijske nafte povećane su sa 30 na 32, a libijske i alžirske sa 37 na 41 dolar/barel.[16] Povećanje cijena za 1981. iznosi u prosjeku za oko 10%. (Za 1981. MMF predviđa izvoznu cijenu OPEC od 36,15 dolara/barel.)

Nakon iranske revolucije izostalo je oko 5 miliona barela/dnevno nafte, što je u 1979. dovelo do napetosti na tržištu i povećanja cijena. Međutim, nisu bile opravdane bojazni od posljedica iransko-iračkog rata, jer su druge zemlje OPEC (posebno S. Arabija) povećale svoju proizvodnju (to i nakon iranske revolucije), a time ponudu nafte. Tako je u 1980. uslijedio nagli pad potrošnje nafte od 8% u odnosu na 1979. u svijetu (izuzev socijalističkih zemalja).[17] Smirivanju na tržištu nafte doprinijelo je i postojanje velikih zaliha u industrijski razvijenim zemljama.[18]

---

[15] Izvor: *What happened to oil demand in 1980*, »The Petroleum Situation«, br. 1—2, januar — februar 1981, The Chase Manhattan Bank, New York, str. 1.

[16] OPECNA, Bali, 16. decembar 1980.

[17] Ocjenjuje se da danas postoji višak od 2,1 milion barela/dnevno nafte. Proizvodnja OPEC smanjena je sa 31,5 miliona 1979. na 25 miliona barela/dnevno ove godine.

Petrolejske kompanije već odbijaju da prihvataju naftu po visokim cijenama. Neki smatraju da su svjetski potrošači sada oslobođeni od šokova zbog cijena ili isporuka nafte. (Izvor: *The Good News About Oil*, »Newsweek«, 27. april 1981.)

Prednji optimizam počiva na ubjeđenju da će S. Arabija insistirati na stabilizaciji, po nekima čak na smanjenju cijena nafte, na uspostavljanju normalnih odnosa među pojedinim vrstama nafte koji bi počivali na njenoj cijeni od 32 dolara/barel. Smatrajući da je cijena ostale nafte OPEC od 36 dolara/barel previsoka za 2 dolara (pri tome cijena libijske nafte, kako je dogovoreno na sastanku OPEC, penje se na 41 dolar/barel, a ona V. Britanije, nečlanice OPEC, 39,25 dolara), S. Arabija je spremna da visokom proizvodnjom (rekordni dnevni nivo od 10,3 miliona barela/dnevno, to jest od 1,5—2 miliona barela/dnevno preko normalne proizvodnje) utiče na prednje odnose u cijenama. Ova politika S. Arabije nailazi na otpor više-manje svih 12 ostalih članica OPEC, što je bilo vidljivo i na nedavnom sastanku OAPEC, kada su ostale arapske zemlje članice tražile da S. Arabija smanji svoju proizvodnju i pružile odlučan otpor snižavanju cijena nafte. (Vidi: Reuter, 27. april i 8. maj 1981.)

Najveću korist od ovih razlika u cijenama imaju SAD i ostale razvijene zemlje koje uvoze naftu iz S. Arabije. (Na izvoz od 9 miliona barela/dnevno to je 18 miliona dolara ili oko 6,5 milijardi dolara godišnje.)

Iskustvo iz proteklog perioda ukazuje da ne treba precjenjivati trenutna kretanja i očekivati da ona mogu ozbiljnije eliminisati dugoročni debalans u oblasti nafte. Pored svega, S. Arabija, zainteresovana za poziciju u arapskom svijetu, teško može ići na oštru konfrontaciju sa tim zemljama, a onda ni sa ostalim zemljama izvoznicama nafte.

[18] Septembra 1980. zalihe nafte u razvijenim zemljama Zapada procijenjene su na 775 miliona tona, što predstavlja više od proizvodnje zemalja OPEC u I polugodištu 1980. Samo u 1979. godini zalihe su pove-

Digitized by Google

Visok stepen eksploatacije OPEC zemalja, inače nerazvijenih, pri čemu za većinu nafta predstavlja skoro jedini faktor razvoja, najbolje ilustruju podaci o procentualnom učešću u cijeni finalnog proizvoda nafte (raspodjela takozvane naftne rente) u %:[19]

	1961.	1972.	1975.	1979.
— Prihodi zemlje proizvođača	6%	9%	30%	28%
— Porezi zemalja potrošača u Evropi	52%	55%	45%	55%
— Učešće petrolejskih kompanija (troškovi, profiti, marže distrib.)	42%	35%	25%	17%
— Cijene finalnih proizvoda nafte US dolar/barel	13,60	17,00	33,20	...

Očigledno je da je industrijski razvijeni svijet, naročito prije povećanja cijena nafte iz 1973, temeljio dio svog blagostanja i visokog standarda na jeftinoj nafti, koju je rasipnički trošio, istovremeno teško eksploatišući ekonomski nerazvijene zemlje izvoznice.[20]

Neujednačen rast cijena nafte, dva »šoka« (1973/74. i 1979/80), uz njihov realan pad u periodu između 1974. i januara 1979, predmet su ozbiljnih preokupacija. Nagli rast cijena nafte nesumnjivo predstavlja veliko opterećenje za uvoznike, posebno za zemlje u razvoju, dok je opadanje realnih cijena predstavljalo gubitke za zemlje izvoznice, a oslabilo je interes za štednju od strane uvoznica nafte. Na osnovu ovih iskustava široko je prihvaćeno da stihija tržišta ne bi trebalo da opredjeljuje cijene nafte. Mnogi smatraju da bi trebalo ići na usvajanje dugoročne politike cijena nafte, koje bi se povećavale zavisno od stope inflacije, monetarnih poremećaja i stope rasta u svijetu. Istovremeno, njihov realan rast odrazio bi sve veću nestašicu, podsticao supstituciju i štednju nafte. To bi postepeno dovelo do izravnavanja sa cijenama alternativnih izvora energije, posebno onih koji supstituišu naftu.[21]

ćane za 140 miliona tona. (Izvor: *World Oil Stocks*, »The Petroleum Situation«, The Chase Manhattan Bank, New York, septembar 1980.)

[19] Izvor: Ali M. Jaidah, *Pricing of Oil: Role of Controlling Power*, »OPEC Review«, Beč, jun 1977, str. 15. — za 1961, 1972. i 1975. »OPEC Bulletin«, Beč, decembar 1980, str. 67. — za 1979.

Ilustracija ogromnih stopa profita petrolejskih korporacija, čak nakon povećanja cijena nafte, data je u članku A. Papića: *Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju*, »Socijalizam«, br. 9/1980.

[20] Svakim od povećanja cijena nafte u 1973/74, odnosno u 1979/80. vraćeno je zemljama OPEC oko 2% BNP zemalja OECD. To predstavlja ilustraciju prelijevanja dohotka koje je vršeno na štetu prvih, i to tokom nekoliko dekada. (Izvor: OECD: *Economic Outlook 27*, Paris, jul 1980, str. 124.)

[21] Svjetska banka kalkuliše prosječan godišnji realan rast cijena nafte od 3,7% za period 1980—1990. (Izvor: *World Development Report 1980*, The World Bank, Washington, DC, 1980, str. 8.)

Digitized by Google

Uspostavljanje dugoročnije politike cijena nafte zavisi kako od proizvođača tako i od potrošača, posebno najvećih uvoznika. Unilateralno povećanje cijena nafte iz 1973. od strane zemalja OPEC predstavljalo je prekretnicu, prenošenje pune kontrole cijena na zemlje izvoznice. Cijene su, međutim, do 1971. bile isključivo u rukama petrolejskih korporacija, a u međuvremenu između 1971. i 1973. godine one su utvrđivane pregovorima između dva partnera, u čemu nije bilo uspjeha, zbog otpora petrolejskih korporacija.

Široko je rasprostranjeno ubjeđenje da su cijene nafte vještački forsirane od strane OPEC kao »kartela«, te da bi bez OPEC cijene pale. To je velika zabluda. Cijene nafte su bile rezultat zakona ponude i tražnje, odnosno troškova alternativnim izvorima energije. Odluke o nivou proizvodnje nafte donose pojedine članice OPEC, slično kao što rade i druge zemlje u slučaju ostalih proizvoda (na primjer, SAD u cilju ograničavanja ponude pšenice i slično).

Veliki doprinos industrijski razvijenih zemalja, najvećih potrošača i uvoznika nafte, leži u odlučnom ograničavanju potrošnje nafte, a time i njene tražnje, koja vrši pritisak na cijene. Visoko oporezivanje, odnosno visoki profiti i marže petrolejskih i drugih kompanija (vidi tabelu na str. 1156) — vlade i kompanije razvijenih zemalja angažovale su u 1979. godini 72% prodajne cijene finalnih proizvoda nafte), visoke cijene nafte na slobodnom (takozvanom spot) tržištu, razne špekulacije sa naftom, stvaranje visokih zaliha opravdano podstiču proizvođače nafte da izvoznim cijenama zahvate što veći dio cijene koju krajnji potrošači plaćaju — znači i prihvataju.

Industrijski razvijeni svijet, veoma ovisan o snabdijevanju naftom, a finansijski jak, više je preokupiran redovitim isporukama i sigurnim tokovima nafte nego njenim cijenama. Zemlje u razvoju, međutim, daleko više brine nivo cijena nafte. Inače, za njih ima veliki značaj odluka zemalja OPEC o prioritetnim isporukama nafte ostalim ZUR, putem međuvladinih ugovora, na dugoročnim osnovama, a po zvaničnim cijenama.

Iako su osnovni motivi i efekti razvoja u oblasti nafte u sedamdesetim godinama bili ekonomske prirode, naprijed pomenuti razvoj nemoguće je shvatiti i objasniti bez uvida u spoljno i unutarnjopolitičke odnose naročito na B. istoku, uključujući i vojne aspekte tih odnosa, kao: bliskoistočna kriza, izraelska okupacija arapskih teritorija, genocid nad palestinskim narodom (da podsjetimo da je oktobarski rat 1973. doveo do embarga na naftu), imperijalistički pritisci i intervencije, hegemonističke težnje, eko-

---

Postoje ocjene da bi cijene nafte mogle rasti realno između 3 do 5%. (Izvor: Mahbub ul Hag, *Negotiating the Future*, «Foreign Affairs«, New York, zima 1980/81, str. 407.)

U izvještaju takozvane Brandtove komisije kaže se da cijene nafte treba da odraze njenu nestašicu, ali se posebno naglašava važnost redovnih i predvidivih promjena cijena, kako bi se olakšao skladan razvoj svjetske privrede.

Digitized by Google

nomsko-politički odnosi sa razvijenim zemljama, postojanje razlika u interesima i pozicijama među pojedinim zemljama regiona i unutar OPEC, međusobne protivurječnosti, pa, na žalost, i ratni sukobi među nekim zemljama, napori i borba za jačanje nacionalne nezavisnosti, za progres, revolucionarno eliminisanje nenarodnih režima, borba za demokratiju, socijalnu pravdu, protiv eksploatacije, a u nizu slučajeva i za socijalizam.

Međutim, dostignuća zemalja izvoznica nafte nisu se ograničila samo na cijene i osiguranje dohotka, nego su dovela do preuzimanja pune kontrole nad naftom iz ruku petrolejskih korporacija putem nacionalizacije i slično. Time je realizovan općenito prihvaćen princip punog i permanentnog suvereniteta svake države nad njenim prirodnim izvorima i ekonomskim aktivnostima.

Sve je to bilo sastavni dio uspješne borbe za nacionalnu nezavisnost, protiv kolonijalizma, neokolonijalizma, imperijalizma i hegemonizma, miješanja u unutarnja pitanja nezavisnih zemalja, za ekonomsku ravnopravnost i razvoj, koju je vodio pokret nesvrstanih, čiji su aktivni učesnici najveći dio zemalja u razvoju — izvoznika i uvoznika nafte.

Inflacija i cijene nafte

Široko je rasprostranjeno i sistematski se podstiče ubjeđenje da je »energetska kriza«, upravo da su cijene nafte i zemlje OPEC odgovorne za ekonomske teškoće i kriznu situaciju u svjetskoj privredi.

Inflacija i monetarna nestabilnost u svijetu pokušava se objasniti cijenama nafte. To je ne samo daleko od istine, nego su kretanja upravo obrnuta. Inflacija je bila u punom zamahu prije povećanja cijena nafte iz 1973. Pad vrijednosti dolara i raspad svjetskog monetarnog sistema počeo je nekoliko godina ranije. Očito je da su eksplozija izdataka za naoružanje, nekontrolisano bujanje svjetskih monetarnih rezervi putem rezervnih valuta, a prvenstveno dolara, eksplozija cijena zlata bili glavni faktori koji su vodili ka navedenim poremećajima.[22] Cijene nafte bile su posljedica, a onda i dopunski faktor u ovim kretanjima.

U stvari, zemlje u razvoju izvoznice, a posebno uvoznice nafte bile su glavne žrtve inflacije kojom se na njih prebacuje teret porasta cijena nafte kao i monetarnih poremećaja, s tim što su druge bile dvostruko pogođene: vrijednost njihovih izvoznih pri-

[22] Prof. Robert Triffin u referatu iznesenom na II svjetskom naučno-bankarskom skupu u Dubrovniku, maja 1980, iznio je podatke da su zbog naprijed navedenih faktora svjetske monetarne rezerve u periodu 1970—1979. porasle za 790 prema samo 22 milijarde dolara u prethodnih 10 godina (u periodu 1960—1969).

Prema »GATT Annual Report on International Trade 1979/80«, za inflaciju u svijetu odgovorna je prije svega ekspanzivna monetarna politika, a ne spoljni faktori kao povećanje cijena nafte i drugih sirovina koje su predmet međunarodne trgovine.

Digitized by Google

manja je smanjivana, dok su istovremeno trpile posljedice inflacije i monetarnih poremećaja, kao i posljedice porasta cijena nafte.

Pomjeranja u bilansima plaćanja

Porast cijena nafte uticao je na povećanje učešća nafte (i goriva), odnosno zemalja izvoznica u svjetskoj trgovini, što je rezultiralo u značajnim pomjeranjima u bilansima plaćanja u korist pomenutih zemalja.[23]

Podatke o deficitu zemalja OECD treba primiti sa rezervom jer je bilo pretjerivanja u odnosu na uticaj cijena nafte na njih.[24]

Za nas su svakako od najvećeg interesa ZUR uvoznice nafte.[25] Nema sumnje da su cijene nafte dalje pogoršale platnobilansne pozicije zemalja u razvoju koje uvoze naftu, što, povezano sa drugim faktorima, nepovoljno utiče na njihove razvojne napore. Većina toga odnosi se na manji broj, i to razvijenih ZUR (na njih 10 otpalo je 77% ukupnog neto uvoza nafte u 1978).[26] Najmanje razvijene zemlje, mada uvoze manje količine nafte, zbog svog slabog međunarodnog finansijskog položaja, zbog velike ovisnosti od uvoza hrane i nekih drugih bazičnih potreba, imaju još veće teškoće.

Međutim, u razvijenom svijetu postoje tendencije da se sve teškoće u platnim bilansima ZUR prebace na uvoz nafte, što je daleko od istine, jer:

---

[23] Učešće zemalja OPEC u svjetskom izvozu povećano je sa 7,3% u 1973. na 14,8% u 1980, dok je u slučaju uvoza povećanje iznosilo sa 3,6% na samo 6,6%.

Učešće goriva (znači i nafte) u ukupnom uvozu razvijenih zemalja povećano je sa 21% u 1973. na samo 22% u 1979. (Izvor: *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, tabela A—2 i str. 50. Za 1980: *GATT Press Release*, Geneve, 10. mart 1981.)

U periodu od 7 godina (1974—1980) platnobilansni viškovi zemalja OPEC ocijenjeni su na 395 milijardi dolara, deficit ostalih zemalja u razvoju na 259, a industrijski razvijenih zemalja na 45 milijardi dolara. Samo u 1980. viškovi zemalja izvoznica nafte iznosili su skoro 1/3 ukupnih viškova, a isto toliko deficit ostalih ZUR; deficit razvijenih zemalja bio je u toj godini veći od navedenog ukupnog iznosa, što znači da su u prethodnih 6 godina te zemlje imale kumulativno višak u bilansima plaćanja. (Izvor: *GATT Press Release*, Geneve, 10. mart 1981.)

[24] Jedna povjerljiva studija OECD iznosi podatak da je u periodu 1974—1977 godišnji deficit bilansa plaćanja ovih zemalja iznosio samo 2 umjesto zvanično iznesenih 18 milijardi dolara. Na pretjerivanja u podacima o deficitu ukazivali su mnogi zapadnoevropski ekonomisti, kao Sven Grassman, iz Stockholm Institute for International Economic Studies, Peter Oppenheimer, predavač Oxford Univerziteta i drugi. (Vidi: »Oil Payments »Gap« Smaller than Believed, Secret Study Shows«, »International Herald Tribune«, 27—28 septembar 1980.)

[25] Nafta je predstavljala u 1980. godini 20% ukupnog uvoza ZUR, prema 13% u 1973; u odnosu na izvoz ti procenti su iznosili 25%, odnosno 13%. (Izvor: Isto 20, str. 127.)

[26] Isključujući 15 neto izvoznika nafte, 92 zemlje u razvoju uvezle su više od 75% njihove domaće potrošnje nafte. (Izvor: *OPEC Papers: Energy and Developing Countries*, Beč, oktobar 1980, str. 7.).

Digitized by Google

— znatan dio deficita ovih zemalja potiče iz nerobnih transakcija (16,0% ukupnog deficita u periodu 1974—79)[27], koje potiču uglavnom iz odnosa sa industrijski razvijenim zemljama;

— daleko važnija je činjenica da trgovinski deficit po osnovu uvoza industrijskih prerađevina (uglavnom iz industrijski razvijenih zemalja) daleko nadilazi deficit po osnovu uvoza goriva (i nafte). To je vidljivo iz slijedeće tabele o trgovinskom deficitu ZUR — po izvorima (u milijardama dolara):[28]

	1973.	1974.	1979.	1974—79.
— Sve robe	−15	−32	−62	−237
— Goriva	−4	−11	−21	−82
— Ostale sirovine	+18	+25	+39	+179
— Industrijske preraď.	−27	−43	−71	−303

U 1979. u odnosu na 1973. učešće goriva u deficitu ovih ZUR povećano je na ispod 1/3 prema nešto iznad 1/4. U periodu od pomenutih 6 godina deficit po osnovu uvoza industrijskih prerađevina bio je skoro četiri puta veći od onoga po osnovu uvoza goriva, a za 27,8% prevazilazio je ukupan deficit ovih zemalja. Čak u 1979. godini deficit po osnovu industrijskih prerađevina bio je za 3,4 puta veći od onoga po osnovu goriva.

Samo u 1979. godini transferisano je iz ZUR u razvijene zemlje na račun otplate dugova 60,2 milijarde dolara. (Dugovi ovih zemalja koncem 1979. ocijenjeni su na 366 milijardi dolara.)[29]

Povećanje kamatnih stopa u razvijenim zemljama, posebno u SAD, povezano sa jačanjem dolara, predstavlja dalja velika opterećenja zemalja u razvoju. Postoje procjene[30] da svaki procentni poen povećanja eskontne stope u razvijenim zemljama znači povećanje od 2 milijarde dolara u godišnjim obavezama za otplatu dugova zemalja u razvoju.

Veoma je značajan odliv kapitala iz ZUR po osnovu transferisanih profita inostranih direktnih investicija[31], a neregistrovani transferi po osnovu takozvanih transfernih cijena (veće uvozne, a niže izvozne u odnosu na svjetske cijene) ovo još dalje povećavaju.

---

[27] *World Economic Outlook*, A Survey by the Staff of the International Monetary Fund, Washington, DC, maj 1980, tabela 14.

[28] Ukoliko se iz ove grupe isključe nečlanice OPEC, a neto izvoznice nafte (Meksiko i druge), onda se deficit po osnovu goriva u 1979. povećava sa 21 na oko 35 milijardi dolara. (Izvor: Isto 23, str. 8—9.) — = deficit; + = suficit u trgovinskom bilansu. (Izvor: *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, str. 8—9.)

[29] UNCTAD: *Financial Resources for Development. International Financial Flows to and from Developing Countries*, TD/B/C, 3/166 (Part I), Geneve, 20. jun 1980, Aneks, str. 8—9.

[30] Vidi: *A Strong Dollar's Damage*, »Newsweek«, 12. januar 1981.

[31] Profiti samo SAD kompanija transferisani iz ZUR u 1977. iznosili su 7,8 milijardi dolara. (Izvor: *Survey of Current Business US Department of Commerce*, Washington, august 1978.)

Digitized by Google

Na drugoj strani, neto zvanična javna pomoć zemalja OECD bila je ispod polovine cilja od 0,7% BNP.

U takvim uslovima ZUR su bile prisiljene da koriste eurokredite pod nepovoljnim uslovima, što dalje pogoršava njihovu spoljnofinansijsku poziciju, a neke su skoro iscrpile mogućnosti ovakvog zaduženja.

Sve to potvrđuje veliku dugoročnu odgovornost razvijenog svijeta za međunarodnu trgovinsku i finansijsku poziciju zemalja u razvoju, posebne uvoznica nafte.

Platnobilansni viškovi zemalja OPEC i takozvana reciklaža petrodolara[32] predmet su velikih diskusija, bojazni za stabilnost međunarodnog finansijskog sistema. Buka oko petrodolara imala je za cilj osiguranje pune kontrole nad viškovima zemalja OPEC od strane monopolističkog kapitala. To je i ostvareno. Najveći dio petrolejskih viškova plasiran je u nekoliko industrijski razvijenih zemalja.[33] Viškovi zemalja OPEC investirani su u namjene koje najviše odgovaraju interesima zemalja korisnika, služe za pokrivanje njihovih eventualnih deficita u bilansima plaćanja (pa i kada oni proističu iz izvoza kapitala)[34], uz punu kontrolu od strane kapitala i vlada zemalja korisnika, uključujući i mogućnost njihovog zamrzavanja (slučaj viškova Irana u SAD).

---

[32] Problem reciklaže nije, međutim, nov, nepoznat, vezan za zemlje OPEC, nego on postoji od pojave debalansa u bilansima plaćanja u svijetu. Izraziti poznat bio je problem reciklaže SAD platnobilansnih viškova i njihovog usmjeravanja za pokrivanje deficita zemalja Z. Evrope nakon II svjetskog rata.

[33] Podaci o viškovima zemalja OPEC, a posebno o plasmanima tih viškova, veoma su nesigurni. Procjene o plasmanima 225 milijardi dolara viškova (u periodu 1974—1979) pokazuju da je 81,3% bilo plasirano u razvijenim zemljama Zapada. Od ukupnih viškova skoro polovina (45,8%) bila je plasirana na eurotržištu, a ostatak u razne kapitalne transakcije (državne ili druge obveznice, akcije, direktne investicije, ulaganja u nekretnine, pozajmice vladama i slično).

U najbogatiju zemju — SAD najviše je investirano — 23%, u V. Britaniju 21%, 4,5% u međunarodne organizacije, a ostalo u druge razvijene zemlje. Na zemlje u razvoju ocijenjeno je 42 milijarde ili 18,7% svih viškova. (Izvor: Isto 27, tabela 18.)

Prema najnovijim podacima Međunarodnog monetarnog fonda, viškovi zemalja OPEC u 1980. iznosili su 120 prema 70 milijardi dolara u 1979. Najveći dio (91% ili 109 milijardi dolara) plasiran je u razvijeni svijet, a 10 milijardi u ZUR. Tako bi ukupni plasmani ovih zemalja za 7 godina (1974—1980) iznosili 389 milijardi dolara, od čega 329 milijardi (ili 84,6%) u razvijeni svijet, a 52 milijarde u ZUR, uz 8 milijardi u Međunarodni monetarni fond i Svjetsku banku.

Da bismo ilustrovali veličinu reciklaže, spomenimo da su bruto potraživanja zemalja OPEC u odnosu na internacionalne (u stvari, transnacionalne) banke krajem juna 1980. iznosila samo 11,9% svih potraživanja (145,4 prema 1.221,6 milijardi dolara). Po odbitku dugovanja ovih zemalja, neto potraživanja se smanjuju na 82,2 milijarde dolara. (Izvor: Bank for International Settlements, Basel: International Banking development — second quarter 1980, 19. novembar 1980, tabela 6.)

[34] U periodu 1974—1975. godine SAD su imale deficit od 36 milijardi, ali su ulaganja OPEC zemalja od 38 milijardi dolara više nego pokrila taj deficit. (Izvor: Harry Magdoff, The U. S. Dollar, Petrodollars, and U. S. Imperialism, »Monthly Review«, januar 1979, str. 9.)

Digitized by Google

Inače, suština problema reciklaže petrodolara je u tome kako pomenute viškove direktno usmjeriti u zemlje u razvoju — uvoznice nafte, u odgovarajućem obimu i uslovima. Jedan dio tih viškova usmjeravan je do sada u pomenutom pravcu, na siromašnije ZUR, putem bilateralnih, regionalnih i multilateralnih kanala. Naprijed je iznesen podatak od 42 milijarde dolara ili 18,7% viškova zemalja OPEC, usmjerene u druge ZUR u periodu od 6 godina (1974—79).[35] Zemlje OPEC su usmjerile na finansiranje ostalih ZUR znatno veći dio svoga bruto nacionalnog proizvoda (između 4,01% u 1975. i 1,59% u 1979) od zemalja OECD (0,35% BNP u 1978. i 1979).[36]

U toku je razmatranje niza novih mehanizama i kanala o finansijskoj saradnji među pomenutim zemljama, kao:

— Izvršeno je povećanje kapitala OPEC Specijalnog fonda uz odluku o pretvaranju ovog fonda u međunarodnu agenciju za finansiranje razvoja, to jest OPEC Fond za međunarodni razvoj.

— Venecuela i Meksiko (nečlanica OPEC) donijeli su odluku o programu za energetsku saradnju za zemlje Centralne Amerike i Kariba (9 zemalja), kojim se predviđa obezbjeđenje 160.000 barela/dnevno nafte. 30% troškova uvoza ove nafte kreditira se na 5 godina sa kamatom od 4%; ukoliko se ta sredstva usmjere za finansiranje razvojnih projekata, posebno u energetskom sektoru, ona se pretvaraju u kredit sa rokom otplate od 20 godina i kamatom od 2%.[37]

— Među zemljama OPEC naišao je na pozitivan prijem prijedlog Iraka o stvaranju međunarodnog fonda koji bi alimentirale razvijene zemlje i zemlje OPEC; doprinosima prvih zemljama u razvoju kompenzirale bi se posljedice inflacije u svijetu, a drugih povećanje cijena nafte.[38] Irak je siromašnijim zemljama u razvoju odobravao kredite za pokriće razlike u cijenama nafte.

— Alžir i Venecuela predložili su na sastanku OPEC u Karakasu stvaranje posebne finansijske agencije sa kapitalom od 20 milijardi dolara.

Uočeni su problemi finansiranja u cilju prebrođavanja platnobilansnih teškoća ostalih, uključujući razvijenije ZUR, inače veće uvoznice nafte. Mjesto skoro isključive ovisnosti ovih zemalja od eurokredita i sličnih izvora finansiranja, smatra se korisnim usmjeravanje dijela viškova zemalja izvoznica nafte u prednje zemlje, koje se, međutim, nalaze pred zadatkom stvaranja povoljne klime i odgovarajućih garancija za plasmane kapitala zemalja izvoznica nafte.

---

[35] Međutim, prema podacima UNCTAD, skoro isti iznos (41 milijarda dolara ili 23,3% OPEC viškova) transferisan je u druge ZUR u periodu od 5 godina (1974—78).

[36] Izvor: OPEC FUND: *Financial Dilemmas Facing Developing Countries*, Beč, 1980, str. 3.

Za zemlje OECD vidi: 1980 Review Development Co-operation, OECD, Paris, novembar 1980, str. 125.

[37] Vidi Deklaraciju predsjednikâ Meksika i Venecuele od 3. augusta 1980.

[38] Izvor: Isto 36, str. 52—53.

Digitized by Google

Ipak, imajući u vidu privremen karakter viškova zemalja izvoznica nafte, glavni napori za proširenje saradnje sa ostalim ZUR treba da se usmjere na povećanje međusobne trgovine, prije svega izvoza u zemlje izvoznice nafte[39], a zatim saradnje u oblasti obimnih programa razvoja ovih zemalja (njihova industrijalizacija, poljoprivreda, saobraćaj, zajednički projekti i slično). Pri tome ostale ZUR mogu da pomognu zemljama izvoznicama nafte u bržem oslobađanju od raznih vrsta pritisaka, pa i ucjena koje vrši monopolski kapital svojim učešćem u razvojnim programima zemalja izvoznica nafte.

Postoji široko rasprostranjeno mišljenje da su zemlje OPEC veoma bogate, da stvaraju platnobilansne viškove kojima remete finansijske tokove u svijetu. U suštini, ove zemlje su nerazvijene, one nisu bogate, nego su (neke od njih) likvidne, te se nalaze pred problemom kako tu likvidnost transformirati u razvoj materijalnih proizvodnih snaga.

Za razliku od industrijski razvijenih zemalja, čiji viškovi potiču iz »obnovljivih« operacija, viškovi zemalja izvoznica nafte su privremeni, oni potiču iz iscrpljivanja neobnovljivih prirodnih bogatstava. Za ove zemlje daleko je ekonomičnije da eksploataciju nafte ograniče na nivo koji odgovara potrebama i mogućnostima finansiranja njihovog razvoja, a ostatak nafte da »drže pod zemljom«, mjesto da viškove kapitala plasiraju na svjetskom tržištu. U prvom slučaju vrijednost nacionalnog bogatstva će se stalno povećavati, a u drugom ona se rapidno smanjuje. Ukoliko bi zemlje izvoznice nafte poštovale ovu jednostavnu ekonomsku logiku, njihova proizvodnja nafte brže bi se smanjivala nego što je bio slučaj do sada, a time i njena ponuda, što bi uticalo na još brži rast cijena nafte.

Usporavanje ekonomskog rasta i energetska efikasnost

Krizna situacija u svjetskoj privredi u drugoj polovini 70-tih i početkom 80-tih godina, koja se često pripisuje cijenama nafte, u suštini je posljedica stukturnih neusklađenosti (uključujući i strukturu energetske potrošnje) u privredama prije svega razvijenog svijeta, uz inflaciju, monetarnu nestabilnost i produbljivanje jaza između nerazvijenih i razvijenih. Usporavanje stopa rasta karakteriše prije svega privredu razvijenih zemalja u posljednjim godinama. To je, međutim, praćeno povećanom energetskom efikasnošću, smanjenjem intenziteta u potrošnji komercijalne energije (odnos potrošnje energije prema jedinici BNP). Slijedeća tabela ilustruje prednja kretanja (u %):[40]

[39] Učešće ostalih ZUR u uvozu zemalja OPEC još uvijek je skromno: sa 10% u 1973. ono je povećano na 12% u 1979. godini. (Izvor: Isto 28, tabela A—2.)

[40] Izvor: *World Economic Survey 1979—1980*, United Nations, New York, 1980, str. 14. i 116.

Digitized by Google

	Stope rasta		*Energetska efikasnost* Energija		Nafta	
	1961—73.	1974—79.	1971—73.	1974—77.	1971—73.	1974—77.
— Svijet	5,4	3,6	...	...	...	...
— Razvijene zemlje	5,0	2,7	0,81	0,21	1,23	0,09
— ZUR	6,0	5,2	1,13	1,43	1,34	1,46
— ZUR izvoznice nafte	7,5	5,4	1,08	2,19	1,33	2,54
— ZUR uvoznice nafte	5,4	5,2	1,17	1,21	1,38	1,15
— Socijalist. zemlje	6,7	5,2	0,78	0,90	1,41	1,07

Zemlje u razvoju, posebno uvoznice nafte, registrovale su veoma skroman pad stope rasta, izvoznice nafte nešto veći pad (zbog ograničavanja proizvodnje nafte). Energetska efikasnost kod ovih zemalja se pogoršala, naročito u slučaju zemalja izvoznica nafte. ZUR uvoznice nafte, međutim, pokazuju poboljšanu efikasnost u potrošnji nafte, što je uticalo na smanjivanje stope rasta njihovog uvoza nafte.

Socijalističke zemlje pokazuju slična kretanja kao i ZUR, s tim što je kod njih izrazitije poboljšana efikasnost u potrošnji nafte.

Industrijski razvijene zemlje pokazuju pad stope rasta skoro na polovinu u odnosu na prethodni period. U 1980. i 1981. situacija se dalje pogoršala.[41] Istovremeno, one pokazuju izrazito poboljšanje energetske efikasnosti, a naročito u potrošnji nafte. Godišnje stope rasta potrošnje nafte smanjene su sa 7,9% u periodu 1963—73. na 0,4% u periodu 1973—79. Međutim, to nije posljedica samo štednje energije i nafte posebno, nego i činjenice da je proizvodnja energetski intenzivnih grana industrije bila usporena u odnosu na prosjek rasta BNP. Ovakva kretanja bila su moguća i zbog činjenice da su pomenute zemlje bile »saturirane« sa energijom u odnosu na ZUR.

U cjelini gledano, štednja nafte može da se sagleda iz znatno usporenijih stopa rasta njene proizvodnje u svijetu: u 1980. u odnosu na 1973. proizvodnja je porasla samo za 7,3%, dok je u prethodnih 7 godina (1973. u odnosu na 1966) proizvodnja bila povećana čak za 72,1%.[42]

[41] Upoređenje stopa rasta pojedinih zemalja OECD jasno demantuje teorije o nafti kao izvoru recesije. Tako Japan, zemlja potpuno ovisna o uvozu nafte, u 1981. u odnosu na 1978. očekuje rast bruto nacionalnog proizvoda od 15,4%, dok V. Britanija veoma značajan proizvođač nafte (80 miliona tona u 1980. prema samo 1,1 milion u 1975), sa krupnim uštedama u platnom bilansu, računa u istom periodu na pad BNP od 3%. (Izvor: Za BNP — »OECD Economic Outlook«, br. 28, decembar 1980 — obračunao A. P. Za proizvodnju nafte — »Petroleum Economist«, januar 1980.)

[42] Za odnos 1980. prema 1973. — »Petroleum Economist«, januar 1980.

Za odnos 1973. prema 1966. — Izvor: Isto 7.

Digitized by Google

Mala poboljšanja su nastupila i u strukturi energetske potrošnje u industrijski razvijenim zemljama u pomenutom periodu: 1973—79: učešće nafte smanjeno je za 2 procentna poena, ali je smanjeno i učešće tvrdih goriva, dok hidro i nuklearna energija čine glavno povećanje.[43]

Ipak, industrijski razvijene zemlje ostaju najveći potrošači, uvoznici i »rasipnici« nafte: u 1979. one su učestvovale sa 79,1% svjetske potrošnje nafte (bez socijalističkih zemalja). Uvoz ove grupe zemalja povećan je u 1979. u odnosu na 1973. za 7,1%. Iako su u 1980. značajno smanjile potrošnju, industrijski razvijene zemlje i dalje nose glavnu odgovornost za štednju nafte, za smanjenje tražnje i uvoza, a time i pritiska na njene cijene. Istovremeno, zahvaljujući svojim potencijalima u tehnologiji i kapitalu, one mogu i treba da dadu glavni doprinos u iznalaženju novih izvora energije, supstituciji tekućih goriva i štednji svih vrsta energije.

Supstitucija tečnih goriva i štednja energije

Energetska situacija u svijetu nametnula je dva pravca akcija: promjena strukture — supstituciju tečnih goriva (nafte) alternativnim izvorima energije, i uvozne domaćim izvorima energije, te štednju, konzerviranje svih vidova energije.

Sagledavanje energetske situacije predmet je mnogih projekcija, među kojima da navedem samo neke:

— Projekcija UN[44] predviđa za 1985. deficit u nafti od 5,5 miliona barela/dnevno ili 7,4% potrošnje u svijetu (uglavnom u razvijenim zemljama).

— Projekcija Svjetske banke[45] za 1990. predviđa rast potrošnje energije od 201,5 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte ili 46,2% više nego u 1980. Razvijene zemlje očekuju deficit od 20 miliona barela/dnevno (1/5 svoje potrošnje nafte), a zemlje neto uvoznice nafte deficit od 7,5 miliona barela/dnevno.

Projekcija Svjetske banke do 2020. godine računa na povećanje ponude energije skoro od 4 puta u odnosu na onu u 1970. (390 miliona prema 100,9 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte), prema povećanju od 5,5 puta u prethodnih 50 godina. Predviđaju se značajne promjene u strukturi energetske potrošnje (u % učešća):

	1970.	1980.	1990.	2020.
— Nafta	47,6	45,8	38,0	17,0
— Nafta (OPEC)	(23,0)	(20,4)	(16,0)	(6,0)
— Ugalj	32,3	30,0	31,0	32,0
— Hidroenergija	2,0	2,7	4,0	5,0
— Nuklearna energija	0,1	1,0	2,0	16,0
— Gas i ostalo	18,0	20,5	25,0	30,0

[43] *International Trade 1979/80*, GATT, Geneve, 1980, str. 35, 75. i 78.

[44] Izvor: Isto 40, str. 113.

[45] Izvor: »World Development Report, 1980«, The World Bank, Washington DC, august 1980, tabela SA 2 i SA 3.

Među projekcijama do 2.000. godine od interesa mogu biti one OECD, te petrolejskih korporacija Exxon i Shell.

Digitized by Google

Izrazito smanjenje učešća nafte, posebno one OPEC, a izrazito povećanje učešća nuklearne energije, hidroenergije, te gasa i ostalog, uz stagnaciju tvrdih goriva — karakteristika je ovih očekivanja.

Industrijski razvijene zemlje nalaze se u dosta povoljnoj situaciji za supstituciju nafte: one raspolažu značajnim rezervama kvalitetnog uglja, uljnih škriljaca, izvjesnim rezervama prirodnog gasa. One posebno raspolažu tehnologijom i kapitalom za energetske potrebe. Sve je to usmjerilo akcije, naročito nekih od ovih zemalja, u pravcu supstitucija tečnih goriva.[46] Ima predviđanja o revoluciji na svjetskom tržištu nafte 1990. ili tokom te dekade[47]: razvijene zemlje bi mogle trošiti ispod polovine nafte (u odnosu na tekuću potrošnju), i to uglavnom za benzin i motorna ulja. Ostale potrebe u energiji bi se pokrivale iz prirodnog gasa, uglja i nuklearne energije koji bi trebali da budu jeftiniji od nafte. Tri faktora treba da djeluju u tom pravcu: nove tehnologije u korištenju uglja, napredak u tehnologiji prerade nafte (veći procenat učešća lakih derivata — benzina i motornih ulja) i, konačno, veća ekonomika u supstituciji nafte.

Socijalističke zemlje, prije svega SSSR, a donekle i NR Kina, nalaze se u povoljnijem položaju zbog značajnih rezervi nafte i prirodnog gasa, kvalitetnog uglja i hidroenergetskih resursa.

Zemlje u razvoju neto uvoznice nafte su u znatno nepovoljnijem položaju: skoro bez nafte i prirodnog gasa, sa malo uglja (koncentrisanog samo u nekoliko zemalja), nešto uljnih škriljaca (opet samo u nekoliko zemalja), ali sa značajnim hidroenergetskim potencijalima.[48] Situaciju otežava tehnološka zaostalost i ovisnost, te oskudica u kapitalu. Tako je energetska perspektiva ovih zemalja veoma neizvjesna i složena.

---

[46] Karterova administracija prihvatila je program od 20 milijardi dolara za proizvodnju sintetičkih goriva, prije svega iz uglja. (Izvor: »International Herald Tribune«, 6 oktobar 1980.)

Međutim, Reaganova administracija izmijenila je taj koncept, stavljajući težište na nuklearnu energiju, smanjujući sve ostale energetske programe. Smatra se, tako, da je nuklearni »lobi« odnio pobjedu nad onim koji je forsirao ugalj, što odražava borbu među odgovarajućim krugovima krupnog kapitala. (Vidi: *U. S. Energy Policy Is Reversed in Pro-Nuclear Reagan Budget*, »International Herald Tribune«, 9 mart 1981)

U 1980. procijenjeno je da cijena benzina i dizel goriva iz uglja varira između 40 do 60 dolara/barel, znači znatno iznad tih proizvoda na bazi nafte. (Izvor: Isto 49, str. 90.)

U ovoj oblasti još uvijek postoje veliki tehnološki problemi, a posebno je značajno pitanje ekonomike. Računa se, međutim, na rješavanje ovih problema u neposrednoj budućnosti, poboljšanje ekonomike naročito u uslovima daljeg poskupljenja derivata na bazi nafte.

[47] Vidi: Dr. S. Singer, *The Coming Revolution in World Oil Markets*, »The Wall Street Journal«, Copyright Dow Jones and Co., Inc., 1981, Cit: USICA, Wireless File, 5 februar 1981.

[48] Podaci o energetskim rezervama ZUR neto uvoznica nafte su sigurno potcijenjeni, zbog slabe geološke istraženosti ovih zemalja. Pomanjkanje finansijskih sredstava ograničava ova istraživanja, u uslovima kada se monopolistički kapital, koji ide samo na one istrage koje daju brze i velike efekte, sve više koncentriše na istrage u razvijenim zemljama.

Digitized by Google

Iscrpljujući, neobnovljivi karakter prednjih izvora energije (izuzev hidroenergije) podstakao je sve veću pažnju korištenju obnovljivih izvora energije, među kojima, pored biomasa u tradicionalnom obliku (drvo i poljoprivredni otpaci), najveću pažnju privlače biomase u netradicionalnom obliku (u tekućem ili gasovitom stanju), te u određenom stepenu sunčeva, geotermalna i energija vjetra.

Sa stanovišta šire supstitucije tečnih goriva najveći značaj ima alkohol (etanol) proizveden iz šećerne trske, šećerne repe, melase, žitarica (prije svega kukuruza) itd. Njegov značaj leži u tome što se najlakše miješa sa benzinom (kao gasohol) ili čak potpuno zamjenjuje benzin u pogonu automobila. Ekonomika proizvodnje zavisi od cijena osnovne sirovine: cijene 1 barela etanola iz šećerne trske kreću se između 25 do 45 dolara.[49] Najveća dostignuća u proizvodnji etanola kao supstitucije benzinu zabeležena su u Brazilu, iako SAD i neke druge zemlje čine određene napore u ovoj oblasti.[50]

Šire korištenje poljoprivrednih proizvoda za proizvodnju energije može negativno da utiče na snabdijevanje i cijene nekih od ovih proizvoda i tako nametne dilemu — hrana ili energija. Racionalnu proizvodnju biomasa moguće je organizovati samo na sirovinama koje se proizvode na zemljištu od marginalnog značaja za proizvodnju hrane. Ovo posebno u uslovima kada se smatra da je »zelena revolucija« već dostigla svoj vrhunac i da dalja značajnija dostignuća u proizvodnji hrane čekaju nove prodore u genetici.

Korištenje ogromnih potencijala sunca još je u prvim počecima (cijena 1 barela ekvivalenta nafte kreće se između 50 i 90 do-

---

[49] Izvor: *Energy in Developing Countries*, World Bank, Washington DC, august 1980, str. 90.

[50] Brazil ima najkompleksniji program štednje benzina i dizel goriva. Program etanola obuhvata ne samo 20% miješanje sa benzinom (gasohol), nego punu zamjenu benzina u pogonu automobila. U tu svrhu vrše se manje adaptacije motora, čime se bavi niz tehnoloških centara i kompanija. Već oko 100.000 automobila koristi isključivo etanol, a za 1982. predviđa se da će ih biti jedan milion. (Izvor: C. A. Leite Barbosa, Referat podnesen na VIII okruglom stolu ZUR u Zagrebu, oktobar 1980.)

Šećerna trska i melasa predstavljaju osnovnu sirovinu za proizvodnju etanola u Brazilu. Ova proizvodnja može biti ekonomična uz cijenu šećerne trske do 0,40 din/kg, odnosno 1,70 din/kg melase. (Izvor: Isto 49, str. 40.)

Program proizvodnje etanola u SAD počiva na kukuruzu, ali on nailazi na mnogo rezervi. Prije svega, samo za pokriće 10% potrošnje benzina trebalo bi angažovati polovinu normalne proizvodnje kukuruza. Ekonomika ove proizvodnje je problematična: uz cijenu kukuruza od 3,80 din/kg proizvodnja etanola morala bi biti subvencionirana zbog većih cijena u odnosu na cijene benzina. Najveći problem leži u činjenici da proizvodnja etanola (zajedno sa proizvodnjom kukuruza) troši više energije nego što se tom proizvodnjom dobije. (U Brazilu za destilaciju etanola koristi se, međutim, stabljika šećerne trske.) (Izvor: »Gasohol-Panacea«, The Petroleum Situation, The Chase Manhattan Bank, New York, novembar 1980.)

Digitized by Google

lara[51]), dok geotermalna energija i energija vjetra imaju ograničen lokalni karakter.

Ukratko, još nije ostvarena ekonomična supstitucija nafte, što daje mogućnost daljeg rasta njenih realnih cijena, čime se postepeno stvaraju uslovi za ekonomičniju supstituciju nafte.

Paralelno sa naporima za supstituciju nafte, konzervacija energije može da predstavlja brži doprinos poboljšanju energetske situacije pojedinih zemalja. U ovom pogledu razvijene zemlje, iako na početku ovih akcija, nalaze se ispred zemalja u razvoju.

Po mnogim analizama, energetska efikasnost zemalja u razvoju niža je od one u razvijenim zemljama, zbog čega su napori u pravcu štednje još značajniji.[52] Razlog za nižu efikasnost treba tražiti u slabijem kvalitetu i nižem tehnološkom stupnju kapitalne opreme u industriji, energetici, transportu, ali i u slabijoj organizaciji u korištenju energije.

Razvoj vlastitih energetskih resursa u cilju supstitucije uvozne energije i konzerviranje energije traži krupne tehnološke zahvate i ogromna investiciona ulaganja u zemljama u razvoju uvoznicama nafte. Investicije za proizvodnju energije za period 1980—1990. ocijenjene su na oko 450 milijardi dolara (u cijenama iz 1980), pri čemu godišnja ulaganja treba da rapidno rastu.[53] Pored njih, ostaju izdaci za konzerviranje energije.

Zemlje u razvoju nisu u mogućnosti da same niti uz podršku ZUR izvoznica nafte pokriju te potrebe. Najveći doprinos kako posebno u tehnologiju tako i u kapitalu treba da daju razvijene zemlje i međunarodne finansijske institucije.[54]

Ukratko, zemlje u razvoju uvoznice nafte pritiješnjene su između potreba visokih izdataka za uvoz energije i onih za njenu proizvodnju i konzerviranje. Neizvjesno je kada izdaci za drugu namjenu mogu dovesti do značajnijeg smanjenja izdataka za uvoz energije; pitanje je da li je to uopšte izvedivo. Sa tog stanovišta pojedine zemlje u razvoju se nalaze u veoma različitom položaju.

Izazovi za zemlje izvoznice nafte

Sa energetskog stanovišta zemlje izvoznice nafte[55] nalaze se u znatno povoljnijem položaju u odnosu na ostale ZUR: one raspolažu

---

[51] Izvor: Isto 49.

[52] Jedna analiza Svjetske banke ukazuje da bi 1990. ZUR mogle uštediti 4,6 miliona barela/dnevno ekvivalenta nafte ili 15% ukupno planirane potrošnje, najviše u industriji, saobraćaju i domaćinstvima. (Izvor: Isto 49, str. 65.)

[53] Izvor: Isto 49, str. 7.

[54] Programi Svjetske banke predviđaju u periodu 1981—85. izdatke za tekuće energetske projekte od 13,2 milijarde dolara, a »poželjni« program finansiranja penje se na 25 milijardi dolara. (Izvor: Isto 49, str. 72.)

Na žalost, nova SAD administracija odbila je podršku ovakvom programu i izrazila nespremnost da u njemu učestvuje. (Izvor: »International Herald Tribune«, 21—22. februar 1981.)

[55] U razvijenom svijetu, a ponekad i u ZUR, pa i kod nas, diskusija o nafti povezuje se isključivo sa OPEC, koju u prvim zemljama

Digitized by Google

velikim rezervama nafte, prirodnog gasa, teške nafte, dok je većina oskudna, na primjer, u uglju. To im daje prednosti, uključujući i kapital, za potrebe ukupnog ekonomskog razvoja. Ipak, u oblasti ekonomskog razvoja i međunarodnih ekonomskih odnosa ove zemlje imaju sličnih problema kao i ostale ZUR, a, posebno, one imaju zajedničke aspiracije. Pri svemu pojedine među ovim zemljama u različitom su položaju.

Jedan od ključnih problema zemalja izvoznica nafte sastoji se u tome kako obezbijediti efikasnu transformaciju iscrpljujućih energetskih resursa u povećanje materijalne proizvodnje, njenu diverzifikaciju, u trajan ekonomski razvoj, poboljšanje životnih uslova naroda, punu ekonomsku i političku nezavisnost.

Osnovna orijentacija u ekonomskom razvoju opravdano je usmjerena na diverzifikaciju privredne strukture u ovim zemljama: prioritetan je razvoj industrijskih grana za preradu tekućih goriva:[56] rafinerija nafte, odgovarajućih grana petrohemije, industrije vještačkih đubriva, metalurgije i drugih energetski intenzivnih grana, te poljoprivrede. Ovakva proizvodna orijentacija nudi najbolju valorizaciju prirodnih resursa, veći dohodak, akumulaciju i devizni efekat. Istovremeno, međutim, ove zemlje se nalaze pred problemom više-manje potpune izgradnje infrastrukture, čije postojeće slabosti predstavljaju veliki teret za njihov razvoj.

U tim naporima zemlje izvoznice nafte suočene su sa mnogim problemima, rizicima i izazovima. Neki su internog, a drugi eksternog karaktera.

Na spoljnjem planu ove zemlje su suočene sa težnjama razvijenog svijeta i monopolističkog kapitala da ostvare što veće koristi kroz nabavke nafte, putem isporuka tehnologije i investicione opreme, hrane, a posebno naoružanja. Oni čine maksimalne napore da onemoguće ili bar uspore razvoj naročito industrija za preradu nafte, zatvarajući svoja tržišta za ove prerađevine.

Na unutarnjem planu rizici i izazovi su višestruki, a neki su uslovljeni karakterom društveno-ekonomskih i političkih sistema pojedinih zemalja.

Na prvom mjestu je potreba maksimalne štednje i racionalnog korištenja nafte (čije su stope potrošnje u ovim zemljama inače

---

smatraju kartelom, protiv koga je usmjerena borba. Međutim, to je pogrešno, a zemlje u razvoju može da dovede na stranputicu. Kada se, na primjer, radi o proizvodnji nafte i njenim isporukama, naročito drugim ZUR, u pitanju je doprinos i drugih zemalja izvoznica nafte, pored onih članica OPEC. To isto vrijedi kada se razmatraju mogućnosti i pravci ekonomske saradnje među ZUR. U slučaju izvoza kapitala i finansijskog doprinosa drugim ZUR, u pitanju je manji broj zemalja OPEC, dok mogućnosti nekih drugih nisu veće od ostalih zemalja izvoznica nafte, a kod nekih su čak i manje.

[56] U poređenju sa oko 2/3 ukupne svjetske proizvodnje nafte (bez socijalističkih zemalja) u 1977. učešće zemalja OPEC u kapacitetima rafinerija nafte bilo je manje od 7%, a samo 3% u ukupnim kapacitetima petrohemije. (Izvor: Fadhil J. Al-Chalabi, *OPEC and the International Oil Industry: A Changing Structure*, Oxford University Press, Oxford, 1980, str. 161.)

Digitized by Google

visoke[57]), u cilju veće ekonomičnosti, a posebno u cilju što dužeg trajanja njene eksploatacije, a u skladu sa potrebama i mogućnostima razvoja. Ovo znači i odgovarajući — iako sve manji — doprinos ovih zemalja snabdijevanju naftom ostalog svijeta, a posebno ZUR.

Zatim, ubrzani ekonomski razvoj, kada prevazilazi racionalni stepen apsorpcione moći ovih zemalja, znači rasipanje raspoloživih resursa, pogoršanje ekonomičnosti i slabljenje efikasnosti razvoja. Ovo može da vodi, pored ekonomskih, do niza socijalnih i političkih protivurječnosti: produbljivanju jaza između malog sloja bogatih i većine siromašnih, potrebi angažovanja (uz neadekvatan tretman) inostrane radne snage, ograničavanju ili čak ukidanju sloboda za narod, jačanju socijalnih i političkih protivurječnosti.

Dosadašnja iskustva nedvosmisleno potvrđuju da se razrješavanje tih problema najefikasnije ostvaruje u uslovima kada su nafta i politika ekonomskog razvoja stavljene u službu naroda i njegovih potreba, kada progresivne (u nekim slučajevima i revolucionarne) promjene jačaju slobodu i nezavisnost naroda, njegovu stvaralačku ulogu u društveno-ekonomskim i političkim procesima. U ovim naporima posebno je afirmisana socijalistička orijentacija nekih zemalja. To u saradnji i osloncu na druge nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju jača sposobnosti ovih zemalja za prevazilaženje posebno spoljnih teškoća, za uspješno razrješavanje tih i drugih protivurječnosti i izazova.

Zaključne napomene

Prednja razmatranja ukazuju na neke zaključne napomene, kao:

— Očigledno je da će energija igrati značajnu ulogu u ekonomskom razvoju, posebno u neposrednoj budućnosti. Ipak, štednja i veća efikasnost u korištenju energije, supstitucija tečnih goriva — na čiji rast cijena treba dalje računati — sa alternativnim izvorima energije odlučno se nameću.

To traži krupne tehnološke i investicione zahvate, u čemu razvijeni svijet ima veliku odgovornost, kako sa stanovišta svojih potreba tako i u odnosu na zemlje u razvoju.

— Energija je postala značajan elemenat međunarodne ekonomske saradnje, ali se može rješavati jedino u sklopu ukupnog ekonomskog razvoja, razrješavanja strukturnih problema svjetske

[57] Iako različita po zemljama, stopa rasta potrošnje nafte u prosjeku za zemlje OPEC u periodu 1976—1978. iznosila je 11,81%. Cijene na malo naftinih derivata u ovim zemljama iznosile su 1978. 98,87 dolara/barel, u odnosu na cijene u Z. Evropi od 41,41 dolara/barel. Niske cijene predstavljaju faktor pritiska na visoku potrošnju derivata. (Izvor: *Domestic Energy Requirements in OPEC Member Countries*, »OPEC Papers«, Vol. 1, No. 1, Beč, august 1980.)

Digitized by Google

privrede, na liniji unapređenja ekonomskih odnosa i saradnje između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju i sprovođenja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Problemi energije moraju se demistificirati, a oni se mogu rješavati samo u atmosferi saradnje i punog razumijevanja, a ne u uslovima konfrontacije.

— »Energetska kriza« nametnula je ozbiljne probleme zemljama u razvoju uvoznicama nafte, a šanse i izazove za izvoznice nafte. U uslovima nespremnosti razvijenog svijeta da putem globalnih pregovora doprinese ostvarivanju ciljeva NMEP, energetska situacija daje uslove i nameće potrebu većeg oslonca na vlastite snage ZUR individualno, a posebno kolektivno.

Produbljivanje međusobne ekonomske saradnje naročito je urgentno: u oblasti međusobnih isporuka energije, sirovina i hrane; proširivanja međusobne trgovine i finansijske saradnje; podizanja zajedničkih projekata; saradnje u oblasti ekonomskog razvoja, uključujući naučno-tehničku saradnju.

— U uslovima ključne odgovornosti razvijenih zemalja za energetsku situaciju u svijetu međusobna saradnja u oblasti energije može da obuhvati: sprovođenje odluka o međusobnim prioritetnim isporukama energije na dugoročnim osnovama; u istraživanjima energetskih resursa, proizvodnji energije, njenoj preradi i transportu; u naučnoistraživačkom radu, posebno na supstituciji i štednji energije; u finansiranju razvoja i podizanju zajedničkih projekata u oblasti energije i proizvodnje energetske opreme.

— Uspješnije djelovanje u jačanju međusobne saradnje u oblasti energije traži tješnje kontakte, razmjenu informacija i iskustava među ZUR, veći oslon na naučnoistraživački rad. Sa tog stanovišta od značaja je da je na VIII okruglom stolu ZUR, održanom u Zagrebu oktobra 1980, Institut za zemlje u razvoju od učesnika dobio mandat u tim oblastima.

Istovremeno, trebalo bi ispitati mogućnost da se oko OPEC Sekretarijata ili OPEC Fonda organizuje poseban centar koji bi se bavio pitanjima energije u sklopu ekonomskog razvoja i unapređenja saradnje među ZUR u ovoj oblasti.

Problemi u oblasti energije u sklopu ekonomskog razvoja veoma su složeni i traže hitne akcije, u čemu puniji oslonac na vlastite snage zemalja u razvoju — individualno i kolektivno — ima odlučujući značaj.*

* Prilozi uz ovaj rad su na str. 1174. i 1175.

Digitized by Google

Tabela 1

Potrošnja energije u 1.000 TEU na 1 milion bruto nacionalnog proizvoda (u US dolarima iz 1965. godine)

Grupa zemalja	1925.		1950.		1975.		Indeks 1975 : 1925.	
	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas	Ukup. energ.	Tekuć. gor. i prir. gas
SVIJET	2.705	446	2.272	834	2.293	1.479	85	332
RZ	3.492	454	2.469	1.012	2.184	1.586	63	349
ZUR	738	300	1.149	686	1.872	1.429	254	476
S.I.E.	1.250	218	2.403	370	2.435	1.410	195	647
S.A.	888	37	1.229	5	4.280	712	482	1.924

TEU = tona ekvivalenta uglja.

Izvor: Isto 1, tabela A-1, obračunao A. P.

Klasifikacija zemalja sa stanovišta stepena razvoja

U klasifikaciji zemalja sa stanovišta stepena razvoja pojedine institucije primenjuju različite kriterije čak i za pojedine svoje publikacije. U vezi sa publikacijama čiji su podaci korišteni u ovom napisu, od interesa mogu biti neke napomene:

1) U grupu *zemalja u razvoju (ZUR)* najčešće se uključuju sve zemlje Azije (izuzev Japana), Afrike (izuzev J. Afričke unije), Okeanije (izuzev Australije i N. Zelanda), S. i J. Amerike (izuzev SAD i Kanade).

Naprijed izuzete zemlje, sa zemljama zapadne i južne Evrope (uključujući i Jugoslaviju), uključuju se u *razvijene zemlje tržišne privrede (RZ)*, industrijske, razvijene zemlje, većinom članice OECD.

Prednje je slučaj sa publikacijama UNCTAD (Izvor 1, tabela 1 i 2), sa publikacijama UN, GATT, a često i sa publikacijama Međunarodnog monetarnog fonda (IMF).

2) Šira klasifikacija *zemalja u razvoju (ZUR)*, pored onog pod 1), uključuje i zemlje j. Evrope — 3 nesvrstane zemlje — Jugoslaviju, Kipar i Maltu, te Grčku, Tursku, Španiju i Portugal. Ovo je slučaj sa publikacijama OECD i nekim publikacijama Svjetske banke. Publikacija IMF među zemlje u razvoju uključuje Jugoslaviju, Grčku i Portugal.

Neke publikacije UNCTAD uključuju zemlje Grupe 77 u zemlje u razvoju, što znači, pored navedenih pod 1), i Jugoslaviju, Kipar i Maltu, kao i socijalističke zemlje Azije članice ove grupe.

3) U *socijalističke zemlje I. Evrope (S.I.E.)* uključene su socijalističke zemlje tog regiona članice SEV-a i Albanija.

Socijalističke zemlje Azije (S.A.) uključuju NR Kinu, Mongoliju, DR Koreju i Vijetnam.

Prednje je slučaj sa pomenutom publikacijom UNCTAD (Izvor 1, tabela 1 i 2).

Inače, u većini publikacija ove dvije grupacije zemalja spajaju se kao *zemlje centralnog planiranja* ili *socijalističke zemlje* ili *istočna trgovinska područja* (GATT).

4) *Zemlje OPEC* uključuju 13 zemalja članica ove organizacije: Alžir, Ekvador, Gabon, Indonezija, Iran, Irak, Kuvajt, Libijska Arapska Džamahirija, Nigerija, Katar, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Venecuela. Ostale su obuhvaćene kao *ZUR uvoznice nafte.*

U grupu *neto izvoznica nafte* ili *zemalja izvoznica nafte* pored zemalja OPEC, uključuju se Angola, Bahrein, Bolivija, Brunei, Burma, NR Kongo, Egipat, Malezija, Meksiko, Oman, Peru, Sirija, Trinidad i Tobago, Tunis i Zair. Ostale su *ZUR neto uvoznice nafte.*

5) To su najčešće karakteristike podjela zemalja prema stepenu razvoja. One ukazuju da treba biti veoma oprezan kod upoređivanja različitih podataka za pojedine grupe zemalja.

Digitized by Google

Tabela 2

Promjene u strukturi primarne proizvodnje i potrošnje energije (1925—1975)

Grupa zemalja	Godina	Ukupno miliona TEU				% od ukupne energije					
		Proizvod.		Potrošnja		Kruta goriva		Tekuća goriva i prirodni gas		Električna i (nuklearna) energija	
		Miliona tona	% učešća	Miliona tona	% učešća	Proizvod.	Pot.	Proizvod.	Pot.	Proizvod.	Pot.
SVIJET	1925.	1.567	100	1.485	100	81,2	82,9	17,7	16,5	0,6	0,7
	1950.	2.664	100	2.492	100	95,3	61,5	39,1	36,8	1,6	1,7
	1975.	8.555	100	8.002	100	30,9	32,8	66,6	64,5	2,6	2,8
RZ	1925.	1.373	87,6	1.321	89,0	84,2	83,7	15,2	15,6	0,7	0,7
	1950.	1.796	49,0	1.864	74,8	61,0	56,9	36,9	1,0	2,1	2,1
	1975.	3.188	37,3	4.635	57,9	34,2	23,9	60,7	72,6	5,2	3,6
ZUR	1925.	0,8	0,1	59	4,0	34,7	59,2	64,8	40,1	0,6	0,8
	1950.	354	9,7	139	5,6	14,1	38,9	85,3	59,7	0,6	1,4
	1975.	2.593	30,3	777	9,7	5,6	19,8	93,3	76,3	1,2	3,9
S.I.E.	1925.	65	4,1	80	5,4	90,8	82,9	9,2	16,9	0,1	0,1
	1950.	471	12,9	447	17,9	83,1	84,1	16,5	15,4	0,4	0,5
	1975.	2.129	24,9	1.965	24,6	41,7	43,2	57,4	55,9	0,9	1,0
S.A.	1925.	23	1,5	24	1,6	100,0	94,0	—	6,0	—	—
	1950.	44	1,2	43	1,7	99,1	99,3	0,7	0,5	0,2	0,2
	1975.	645	7,5	625	7,8	80,0	82,2	19,0	16,7	1,0	1,1

Izvor: Isto, 1, tabela A-3 i A-4.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Političke nauke i savremeni politički sistemi — procesi

Dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, otvorenost i aktivna spoljna politika Jugoslavije sve više traže čvršći oslonac u autentičnom saznanju stvarnih procesa, stanja i tendencija ne samo u svojoj sopstvenoj sredini, već i u savremenom svetu, pa i u svakoj pojedinačno uzetoj zemlji. Bilo bi ovom prilikom suvišno isticati značaj doprinosa koji bi političke nauke mogle da daju ovom saznanju. Na žalost, stanje u ovim naukama u nas je takvo da se teško može očekivati neki veći prilog u ovom području. Ovde će se izneti samo neki indikatori takvog stanja, razlozi za potrebu njegovog što bržeg prevazilaženja i neki mogući pravci stvaranja i angažovanja naučnoistraživačkih potencijala na proučavanju savremenih političkih procesa.

1. Stanje u proučavanju savremenih političkih sistema — procesa

Kad je reč o stanju u našoj političkoj nauci, treba istaći izvesnu naučnu insuficijentnost u proučavanju političkih procesa u pojedinim zemljama ili savremenih političkih sistema, posebno političkih sistema zemalja u razvoju. Praznine u ovoj oblasti političke nauke su znatno veće nego u izučavanju savremenih ekonomskih

Digitized by Google

procesa — sistema ili međunarodnih odnosa. Štaviše, moglo bi se reći da je stanje u ovoj oblasti trenutno lošije nego što je bilo pre desetak godina. Jedan deo kadra koji se uspešno bavio proučavanjem političkih sistema, usled niza razloga, preorijentisan je na druga, bliža ili udaljenija, područja, a novi kadar nije stvaran.

Ma koliko vredni pažnje, pojedinačni napori i radovi u ovoj oblasti ne mogu da izmene stanje i popune praznine koje postoje i koje će se sve više osećati daljim razvojem našeg društva i međunarodnih odnosa. Teško je verovati da je dublje i šire saznanje, naročito produbljenije sintetičke studije, u ovom području moguće obezbediti na duži rok bez uočavanja potrebe za većim istraživanjima i bez razvijanja i angažovanja odgovarajućeg naučnoistraživačkog potencijala. Bez pretenzija da ulazimo u šire obrazlaganje ove potrebe, iznećemo samo neke razloge za njeno isticanje, koji za sad izgledaju najznačajniji.

2. Razlozi za potrebu većeg angažovanja naučnoistraživačkih snaga na izučavanju savremenih političkih sistema

Više nego ikad ranije, danas postaje jasno da su određeni smerovi spoljne politike pojedinih zemalja uslovljeni ne samo geostrateškim ili drugim spoljnim razlozima, već i mnoštvom endogenih faktora, počev od stepena ekonomske razvijenosti i karaktera ekonomskih odnosa pa sve do određenog tipa socijalne i klasne strukture, rasporeda snaga, političke organizovanosti i društveno-političke kulture. Možda nikada nije bilo toliko teško, a ni neophodnije koliko danas dešifrovati ove složene sklopove koji determinišu spoljnopolitičko ponašanje pojedinih zemalja.

Nužnost procesa oslobađanja i emancipacije zemalja u razvoju praćena je istovremeno procesom unutrašnje diferencijacije, koja, zatim, uz druge faktore, naravno, usložnjava unutrašnje društvene i političke odnose. U uslovima brze komunikacije, razvijenih mas-medija i intenzivne propagande, koja dolazi s različitih strana, ova unutrašnja diferencijacija dovodi u mnogim od ovih zemalja i do različitog ponašanja, odnosno različitog »okretanja« pojedinih slojeva ili delova populacije ka jednoj ili drugoj »velikoj« strani, zavisno od toga šta koja nudi ili šta ko očekuje. Pri postojećim veoma ograničenim ekonomskim mogućnostima, oskudici, hibridnim svojinskim odnosima i nedovoljno izgrađenim ili nedovoljno organizovanim progresivnim subjektivnim snagama, sve to podstiče još veću nestabilnost, pa i fražilnost nekih od sistema nerazvijenih zemalja. I upravo nedovoljna stabilnost, odnosno nedovoljna konstituisanost i heterogenost političkih sistema mnogih nerazvijenih zemalja »drže« šanse ekspanzivne politike velikih sila stalno otvorenim. Zato, uz druge razloge, naravno, ove sile i hitaju da uđu i zagospodare što je moguće brže i potpunije ovim »brisanim« prostorom nerazvijenog sveta. Ovaj prostor postaje i područje demonstracije i dokazivanja ne samo sile, već i prednosti,

Digitized by Google

bolje reći, kompetitivnosti pojedinih »zapadnih« ili »istočnih« »velikih« modela. Sve to, sa svoje strane, doprinosi još većem intenziviranju unutrašnjih sukoba u ovim zemljama i, što je veoma značajno, otežava predvidljivost događaja u njima. Treba li pominjati primere mnogih novijih iznenađenja?

Treba odmah reći da velike sile ne vrše ekspanziju prema nerazvijenim zemljama »na slepo«. Svakom koraku na ovom planu prethode brižljive pripreme čiji je sastavni deo mnoštvo analiza i prognoza koje vrše brojne naučnoistraživačke i političke institucije. Bolje poznavanje unutrašnje društveno-ekonomske i političke situacije u nekoj zemlji pruža više šansi za uspešniju penetraciju u njeno društveno tkivo. Nije slučajno ni čudno što je danas svako »parče« sveta pokriveno istraživačkim pogledom i interesom velikih sila.

U ovom opštem kontekstu i nastojanjima treba razumeti činjenicu naglog porasta istraživačkih instituta i centara za uporedno istraživanje u visoko razvijenim zemljama u poslednje dve decenije, kako u okvirima univerziteta i posebnih instituta tako i u okviru pojedinih političkih institucija i obaveštajnih agencija, sa mnoštvom studija i analiza savremenih političkih procesa i sistema. Danas gotovo da nema poznatijeg univerziteta ili fakulteta društvenih nauka u razvijenim zemljama gde se kao poseban predmet ne izučava ili predaje »savremeni politički sistemi«. Bilo bi, svakako, jednostrano i netačno tvrditi da ovakva proučavanja nisu inspirisana i drugim razlozima. Naporedo s tim, moguće je takođe zapaziti nastojanja da se sa više pažnje obrađuje međuzavisnost i interakcija spoljnih i unutrašnjih faktora.

Pod pritiskom ovih najvećim delom praktičnih političkih potreba politička nauka se sve više okretala empirijskim studijama pojedinih sistema i, naporedo s tim, stvaranju odgovarajućih teorijsko-metodoloških modela za analizu i objašnjenje ovih sistema. Političku filozofiju stiže i baca u senku empirijski i pozitivistički orijentisana i programirana politička nauka. Tako već dve decenije i više prisustvujemo razlaganju političke misli na jedan — filozofski i drugi — empirijski deo (kao skup stavova koji se mogu kvantifikovati i verifikovati). Ova empirizacija političke nauke imala je, pored ostalog, i dva posledice: prvo, razvoj i množenje analitičkih i eksplikativnih modela kojima se može otkrivati, organizovati, pratiti i objašnjavati obilje činjenica i procesa i, drugo, tobožnja neutralizacija ili »čišćenje« političke nauke od vrednosnih »čestica« i prebacivanje širih filozofskih aspekata, odnosno »više« teorije u istoriju političkih doktrina. Pri tom valja istaći još dva momenta. Prvo, da su analitički i eksplikativni modeli pravljeni prema slici i prilici empirijskog sistema zapadnog društva, pri čemu se pretpostavlja da je ono dostiglo vrhunac demokratije i očekuje, odnosno sugerira da se i druga društva kreću u tom pravcu. Sve ono što se ne slaže ili što nije u duhu takvog sistema, ovi modeli tretiraju kao nedemokratsko. Podela vlasti, višepartizam, nepostojanje opštih ciljeva koji bi transcendirali postojeće stanje ili, kraće rečeno, opšta deideologizacija, odnosno kraj ideologije i, naravno, privatna

Digitized by Google

svojina i na njoj zasnovano slobodno tržište i sloboda su osnovni parametri demokratičnosti jednog sistema. Drugo, pošto smatra da su društva na Zapadu dostigla vrhunac demokratije, ova politička nauka nema šta da traži u tkivu svog sopstvenog društva osim uzore koje treba da podržavaju druge zemlje. Drugim rečima, ona ne treba da bude kritičko traganje za istinom kako drugog tako i svog sopstvenog društva, već način »uzdizanja« svog postojećeg sistema, odnosno nekih njegovih formalno-institucionalnih obeležja na nivo opšteg ili univerzalnog modela demokratije i, zatim, merenje demokratičnosti drugih sistema prema ovako sačinjenom modelu demokratije. Nije stoga čudno što je veliki deo zapadne političke nauke i sociologije angažovan na stvaranju ovih »velikih« modela demokratije prema slici svog sopstvenog sistema.

Na prvi pogled bi se moglo pomisliti da sve to može imati samo šire akademske reference ili odjek, ali ne i neki veći praktični značaj. Međutim, kad se malo dublje uđe u pozadinu ovih naučnih operacija i intelektualnih napora da se svoj sopstveni sistem, putem različitih teorijskih i metodoloških racionalizacija, supstituiše u univerzalni, odnosno opšteprihvatljivi model demokratije, u vreme velikih aspiracija prema trećim područjima i kad se za njih treba boriti ne samo vojno, već i politički i ideološki, onda su njihove praktične implikacije očigledne. Utapanje političke nauke u komparativnu politiku je velikim delom i sastavni deo širih idejnih priprema za kasniju ekonomsku i političku penetraciju u druge, naročito nerazvijene zemlje. Nikada, možda, nije politička nauka bila upregnuta u kola spoljnopolitičke strategije koliko danas. Nije preterano ako se kaže da ova veza politike i nauke postaje toliko prisna da se pojedini naučno-politički departmani počinju tretirati kao sastavni deo najužeg političkog establišmenta. Ovde, naravno, ne treba preterivati pa misliti da je celokupna politička nauka zapadnog društva stavljena u službu dnevne politike ili političke pragmatike i spoljnopolitičke strategije ili, pak, da u tom društvu nema kritičke političke teorije. Čak se ne bi moglo ni reći da je i sva empirijska politička teorija inspirisana samo pragmatskim razlozima. Ali, ono što se može i što treba reći jeste sledeće: najveći deo »zapadne« vladajuće empirijske političke teorije ima ovakav pragmatski karakter i naboj bez obzira na šire teorijske racionalizacije i floskule kojima se zaogrće. Nije uvek jednostavno probiti debelu koru ovih visokoparnih teorijskih racionalizacija i metodoloških modela-postupaka i iza nje otkriti onu dublju i, u suštini, pragmatsku ideološku inspiraciju i praktično-političku usmerenost.

Iako ni približno »zapadnoj« nauci nije razvila »uporednu politiku« i modele analize, »istočna« politička nauka je takođe jednostrana i duboko ideološki i pragmatsko-politički orijentisana. I ona traži progresivnost i elemente socijalizma u drugim sredinama prema svojoj sopstvenoj slici i osnovnom uzoru, uglavnom političkom sistemu Sovjetskog Saveza. Onamo gde nema formalno i jasno deklarisane komunističke ideologije, jedinstva vlasti, jake države i državne svojine i jednopartizma, ova nauka smatra da nema ni

Digitized by Google

socijalizma. I tu je vidno nastojanje da se od nekoliko obeležja svog sopstvenog sistema napravi univerzalni model socijalističkog društva. Tako se socijalizam svodi samo na procese u okviru 14—15 deklarisanih socijalističkih zemalja ne vodeći računa o mnoštvu drugih socijalističkih snaga i procesa širom sveta, uključujući tu, svakako, i kapitalističke zemlje. Na ovakvim ocenama se grade i spoljnopolitičke procene i smerovi politike. Danas postaje sve jasnije da se određeni politički događaji i procesi u nerazvijenom svetu teško mogu objasniti na osnovu ovakvih parametara i da je, verovatno, jedan broj pogrešnih koraka bio, bar delimično, uslovljen neadekvatnim procenama situacije i stvarnog odnosa snaga.

Sve to, možda, i ne bi bilo toliko značajno pomena da ovaj »imperijalizam« »zapadnih« i »istočnih« modela i pristupa, odnosno istraživanja nema neposredan uticaj na političku nauku i uopšte društvenu misao, političko i javno mnenje u drugim zemljama, naročito u zemljama u razvoju. Još uvek nedovoljno razvijena društvena i politička misao mnogih od ovih zemalja postaje dosta lako plen ovih modela, teorija ili istraživačkih poduhvata. Tome, svakako, doprinose postojeći sistemi informacija i intenzivna propaganda, kao i činjenica da se ne mali broj intelektualnog i političkog kadra školuje na strani i služi izvorima koji dolaze sa strane, uglavnom iz najrazvijenijih zemalja. Naročito su vidna dva smera ovog uticaja. Prvo, prenošenje nekih osnovnih vrednosti građanskog kompetitivnog višepartizma ili etatističkog socijalizma i partijske monokratije preko na izgled neutralnih empirijskih, uglavnom analitičkih i eksplikativnih modela. Drugo, uticaj na izbor činjeničnog materijala i njegovo tumačenje s obzirom na monopol informacija o stanju stvari u drugim zemljama i u svetu uopšte. Paradoksalno je, ali tačno da se ne retko veliki deo političke i uopšte intelektualne strukture i javnosti služi »stranim« analizama o stanju u svojoj sopstvenoj zemlji.

Ali, uporedo sa ovim ekspanzionizmom, pa i delimičnim prodorom »velikih« modela u manje razvijene zemlje i opasnošću bifurkacije savremenih sistema i sveta u dva različita i antagonistička sistema ili bloka sistema, vidan je porast onih snaga koje sve više upozoravaju na ovu opasnost i nastoje da je prevaziđu. Prostije rečeno, progresivne snage zemalja u razvoju, naročito nesvrstanih zemalja, sve više uočavaju i ističu negativne implikacije i ekspanzionizam »zapadnog« i »istočnog« modela, koji se nude kao optimalan način rešavanja osnovnih problema i ubrzanog razvoja. Već duže vremena je primetan odbojan stav ili dosta velike rezerve znatnog dela političkog i naučnog mnenja u mnogim zemljama u razvoju kako prema zapadnom kalkulisanom pozitivizmu i empirizmu tako i prema istočnom teleološkom fikcionizmu i ortodoksiji. Interesantno je, takođe, da se dobar deo političara i intelektualaca koji su se školovali na strani javlja kao žestok kritičar i protivnik upravo prema zemljama u kojima su sticali obrazovanje.

Zato je danas sve vidnije odlučno nastojanje i traganje progresivnih snaga u nizu zemalja u razvoju za takvim društvenim i političkim uređenjem koji će biti sposobni da mobilišu materijalne

Digitized by Google

i intelektualne resurse svoje zemlje ili da pruže optimalan okvir za ubrzan razvoj, uz svu onu nužnu otvorenost prema svetu i rešenost na čuvanje svoje nezavisnosti i suvereniteta.

Nije teško primetiti da u ovakvom opštem kontekstu i atmosferi samoupravni sistem koji izgrađuje savremeno jugoslovensko društvo, sa očiglednim dostignućima i komparativnim prednostima kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu, postaje sve interesantniji i privlačniji za veliki deo progresivnih snaga zemalja u razvoju, ali ne samo u njima. Poznato je da u određenim i normalnim uslovima demokratski, human i efikasan sistem ili dobro unutrašnje političko stanje u jednoj zemlji olakšava njenu spoljnopolitičku aktivnost i znatno doprinosi otvaranju vrata i srca drugih zemalja u spoljnopolitičkoj komunikaciji. Iz tog ugla posmatrano, samoupravljanje predstavlja veliki »kapital« i jedan od onih stvarnih osnova uticaja i ugleda koji Jugoslavija uživa u drugim zemljama i u svetu uopšte.

Ali, za aktivnu spoljnu politiku i angažovanje na obezbeđenju mira i mirnog razvoja savremenog sveta i svake pojedinačno uzete zemlje nisu dovoljni samo progresivno i demokratsko unutrašnje uređenje i progresivna spoljnopolitička orijentacija i angažovanost, već i dublji uvid u stvarno stanje postojećeg sveta i u trenutne i trajnije potrebe i interese pojedinih zemalja. I upravo iz toga proističe potreba za sistematskom i dubljom analizom političkih procesa i sistemâ savremenog sveta. Već je ukazano na ograničenost »velikih« modela i manjkavosti eventualnog isključivog, pa i punijeg oslanjanja na rezultate njihovih istraživanja. Suviše ideološki inspirisani i programirani, ti modeli zaista nisu u stanju da otkrivaju veliki deo istine i težnji nerazvijenog sveta. Stoga treba reći da su i mnoge nepredvidljivosti ili iznenađenja i neočekivani događaji u zemljama u razvoju često više rezultat ograničenosti empirijskih i analitičkih modela i načina sakupljanja i »obrade« informacija koje su štimovane po željama i očekivanjima velikih sila nego što su izraz stvarne nemogućnosti da se sačini objektivnija procena ili predviđanje nekih događaja. No, objektivnije procene i analize traže veću emancipaciju od onih već uslovno nazvanih »velikih« modela analize i informacija i stvaranje što je moguće autentičnijih pristupa izučavanju političkih sistema — procesa i tendencija savremenog sveta. Sve to, kako je već rečeno, zahteva i razvijanje odgovarajućih istraživačkih aktivnosti i stvaranje, odnosno razvijanje i organizovanje odgovarajućih naučnoistraživačkih potencijala i punktova. Ovo, naravno, nije lako postići.

Treba reći da u našoj zemlji danas postoje mnoge povoljne okolnosti za razvoj upravo ovakvih autentičnih marksističkih pristupa komparativnom izučavanju političkih procesa. Progresivni razvoj društva i posebno zemalja u razvoju traži što objektivniji uvid u realno stanje stvari i mogućnosti. Stoga je zadatak naučnoistraživačkog rada da otkriva ovu toliko nužnu istinu savremene politike i društva. Deo ove istine može otkriti i obelodaniti i uporedno proučavanje savremenih sistema. Jedan od prvih koraka u ovom poslu jeste i demistifikacija motiva kako građanske demo-

Digitized by Google

kratije tako i takozvanog realnog socijalizma i otkrivanje stvarnog stanja prvenstveno u razvijenim zemljama. Ovo utoliko pre što su snopovi svetlosti istraživačkih reflektora i poduhvata razvijenih zemalja bili okrenuti prema drugim zemljama ostavljajući svoju sopstvenu realnost u senci, skrivenu od oka i suda javnosti. Otvaranje »utrobe« ovih sistema bi, verovatno, bar velikim delom, više otkrivalo i neke njihove manje obelodanjivane strane i stvaralo verniju sliku stvarne vrednosti njihovih modela. Objektiviranje analize ovih sistema znatno bi doprinelo i stvaranju realnije slike u zemljama u razvoju o stvarnom karakteru ili kakvoći unutrašnjih procesa razvijenih zemalja. Objektivna analiza političkih sistema velikih sila otvara i onaj horizont na kome je dosta lako uočiti prednosti jednog samoupravnog sistema organizacije društva i politike. Po sebi je razumljivo da bi značajan smer istraživanja bio usmeren prema zemljama u razvoju i, naravno, prema nesvrstanim zemljama.

Razlog za stvaranje i razvijanje naučnoistraživačkih potencijala na proučavanju savremenih političkih procesa i sistema i veći oslonac politike na rezultate ovakvih organizovanih istraživanja treba videti i u činjenici da naša zemlja ulazi u jedno novo vreme sa novim generacijama političkih i javnih poslenika. Sasvim je jasno da nastupajuće generacije neće više u svojim redovima imati ličnosti koje su rođene i koje su se kalile u najtežim i odlučujućim decenijama naše istorije i revolucije i koje su, stoga, i uz izvanredne lične sposobnosti i entuzijazam, bile u stanju da drže u svojoj memoriji pozitivna i negativna iskustva ne samo svoje i drugih revolucija, već i dorevolucionarnog i postrevolucionarnog perioda i koje su zbog toga bile nepogrešivo orijentirane prilikom izbora optimalnog smera politike. Smena generacija, usložnjavanje savremenog sveta i potreba za revolucionarnim kontinuitetom naše politike nalažu potrebu organizovanijeg čuvanja stečenog revolucionarnog iskustva i saznanja i njegovog prenošenja na nove generacije, što je teško obezbediti bez postojanja odgovarajućih stručno-istraživačkih punktova ili centara i kolektivnih timova. Sprovođenje u život ideje druga Tita o kolektivnom rukovodstvu ili kolektivnim nosiocima i obavljanju određenih funkcija neophodno traži širi oslonac na odgovarajuće stručno-analitičke i istraživačke punktove.

Pored spoljnih, i neki unutrašnji razlozi traže odgovarajuće poznavanje savremenog sveta i drugih sistema. Treba li posebno isticati da razvoj samoupravljanja traži kreativnu i kritičku teoriju svog sopstvenog iskustva i odvažnost na introspekciju, koje se teško mogu imati bez uvida u proučavanja šireg istorijsko-komparativnog iskustva i opšte mogućnosti koje otvara savremeni razvoj? Bolje poznavanje savremenog sveta i otvorenost prema iskustvu drugih doprinosi racionalnijem izboru rešenja za neke svoje probleme, u određenim slučajevima, naravno.

Pri tom, svakako, treba biti realan i imati u vidu da ovo komparativno iskustvo ne može biti od veće koristi u mnogim situacijama s obzirom da je naše samoupravno društvo iskora-

Digitized by Google

čilo na jedan, velikim delom, novi istorijski horizont za koji nema uzora u dosadašnjem istorijskom iskustvu. No, ako nam iskustvo drugih ne može biti uvek i u svim slučajevima od veće koristi, ono je dragoceno i kao upozorenje kako ne treba raditi, odnosno upozorenje na svu složenost i moguće implikacije određenih rešenja.

Brižljivije proučavanje političkih sistema drugih zemalja je sastavni deo širih priprema za uspešnije predstavljanje vrednosti i rezultata našeg samoupravnog sistema u tim zemljama. Za još uspešnije predstavljanje našeg unutrašnjeg sistema u drugim zemljama potreban je još diferenciraniji pristup tim zemljama, koji se teško može ostvariti bez odgovarajućeg poznavanja njihove unutrašnje situacije i odnosâ. Rezerve određenih zemalja prema nekim rešenjima našeg samoupravnog društva ne treba shvatiti odmah kao odbojnost prema samoupravljanju ili konzervativizam. Te rezerve mogu biti uslovljene nekim trenutnim ili taktičkim razlozima i moguće je očekivati njihovo iščezavanje sa nestankom tih razloga. Ukratko, poznavanje realnog stanja stvari, odnosa snaga i drugih uslova koji determinišu određeni odnos drugih zemalja prema našem samoupravnom sistemu je dobra osnova za realniji odnos našeg društva prema tim zemljama i širi mogućnosti uticaja na njih u smislu progresivnih opredeljenja.

Pored toga, danas valja imati u vidu još jedan momenat. Naime, veoma složena međunarodna situacija, opšta preraspodela bogatstva koja već kuca na vrata savremenog sveta izaziva zabrinutost ne samo najrazvijenijih zemalja, koje su po nekom stečenom »pravu« uživale privilegije ili blagodeti dosadašnjih neravnopravnih odnosa, već i onih srednjih i malih zemalja koje nisu nosile neposredno svu težinu neokolonijalizma. Realan uvid kako u mogućnost i neophodnost razvijenog sveta da popusti pred snažnim pritiskom izgladnjelog i već revolucionisanog, odlučnog i osvešćenog nerazvijenog sveta, tako i u njegovu moć da te ustupke prelomi preko »leđa« srednje razvijenih ili do juče gotovo neutralnih država, izaziva strah i nemir neće li upravo i ovi srednje razvijeni ili do sada »zaobiđeni« rejoni i zemlje morati da na jedan ili drugi način podnose, bar delimično, žrtve predstojeće preraspodele i komešanja. U takvom opštem kontekstu i novom svetskom »talasanju« nije isključeno da neke od ovih zemalja traže tačke oslonca i sigurnosti ne samo u povećanju svojih ekonomskih potencijala, u građenju razvijenijeg i naprednijeg unutrašnjeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, u sporazumevanju s drugim zemljama i mirnom rešavanju sporova, već i u jačanju fizičke sile na ovom novom poprištu »vučjih zakona« u međunarodnim odnosima. Ovakva rezonovanja i akcije teže razvoju elemenata klasične države i državnosti, a i svojoj ekstremnoj formi nalaze izraz u teritorijalnom ekspanzionizmu, populacionoj eksploziji i nacionalnoj homogenizaciji, kao i u stvaranju zatvorenog manje ili više autokratskog političkog sistema. Svi ovi elementi se još više potenciraju u zemljama sa niskim nivoom ekonomskog razvoja, sa određenim aspiracijama prema svojim

Digitized by Google

susedima ili u kojima se vladajuće strukture koriste velikom količinom prinude u održavanju svog sopstvenog poretka. Možda nečega od svega toga, pored ostalog, naravno, ima u novijem ponašanju Albanije sa očiglednim ekspanzionističkim namerama. Ekspanzionizam se ovde pojavljuje kao »uporišna« tačka u unutrašnjoj »konsolidaciji« poretka. Bez obzira da li je to trenutna ili trajna aspiracija, taktička ili strategijska tačka, ovakva politika nanosi ogromne štete susednim zemljama.

Istraživati sve ove elemente je vanredno značajno ne samo zbog upoznavanja ili objašnjenja političke stvarnosti i ponašanja pojedinih zemalja, već i za sticanje pravih predstava o socijalnom i političkom kontekstu u kome naš samoupravni socijalistički sistem živi i funkcioniše.

Najzad, uvođenje savremenih političkih sistema — procesa u kontekst ozbiljnijih posmatranja i proučavanja širi iskustvenu osnovu političke nauke, koja traži nove teorijske prodore i sinteze. Ako je jasno da se marksistička politička teorija ne može i ne sme utapati u deskriptivni i empirijski komparativizam, isto je toliko tačno da se ona ne može dalje razvijati samo na osnovama teorijskih premisa i ograničenom iskustvu 19. i prvih decenija ovog veka.

3. Neki mogući pravci angažovanja i organizovanja naučnoistraživačkih snaga

Po sebi je razumljivo da je i pri uočavanju i priznanju šire društvene potrebe i već istaknutih razloga za proučavanje savremenog sveta i političkih procesa teško očekivati formiranje i organizovanje takvih naučnoistraživačkih institucija i potencijala koji bi mogli da na sistematski, detaljan i produbljen način proučavaju političke procese u oko 150 danas egzistirajućih i konstituisanih političkih sistema. Ovo ne bi bilo realno očekivati, pored ostalog, i zbog relativno ograničenih ekonomskih mogućnosti. Ono što bi bilo moguće i neophodno je sledeće:

Prvo, potrebno je više napora na okupljanju postojećeg naučnoistraživačkog kadra, koji se već nekoliko godina osipa i »emigrira« u druga nešto konjunkturnija područja. Zajedno s tim neophodno je stvaranje i usmeravanje mlađeg kadra na izučavanje ove oblasti političkih odnosa.

Drugo, s obzirom da kadar koji se bavi savremenim političkim procesima — sistemima nije i ne može biti koncentrisan samo u okviru pojedinih instituta ili fakulteta, već, po prirodi stvari, i to još u većoj meri, u određenim društveno-političkim institucijama koje obavljaju deo spoljnopolitičke aktivnosti i saradnje, prvenstveno u Sekretarijatu za inostrane poslove i u odgovarajućim novinskim kućama, bilo bi neophodno obezbediti odgovarajuću komunikaciju i integraciju ovih snaga. Ova koordinacija se može obezbediti prilikom raspodele određenih zadataka i u toku izrade ili rada na odgovarajućim projektima i drugim poslovima.

Digitized by Google

Treće, nemoguće je zamisliti neki dublji naučnoistraživački rad bez odgovarajuće dokumentacije i razmene informacija. Stanje u ovoj oblasti je danas zaista nezadovoljavajuće i, reklo bi se, zabrinjavajuće. Preti opasnost da se i postojeća, inače nedovoljna, dokumentacija izloži »zubu vremena« i postane teže upotrebljiva u svakodnevnom ili tekućem radu. Naporedo s tim treba organizovati i odgovarajuću razmenu informacija i rezultatâ istraživanjâ. To bi znatno olakšalo i rad na širim komparativnim i sintetičkim teorijskim studijama. Danas je stanje u nas takvo da se sa univerzitetske katedre ili nekomunikativnog instituta teško može proučavati živa i podložna brzim promenama politička realnost savremenog sveta. Nedovoljno organizovani i veoma ograničeni kontakti i uglavnom lični »priključak« uporednoj političkoj empiriji, i pored najvećih napora, ne može uroditi većim naučnim rezultatima.

Četvrto, za uspešno obavljanje naučnoistraživačkog rada u oblasti savremenih političkih procesa — sistema bilo bi poželjno i organizovanje odgovarajućeg »punkta« ili centra okupljanja naučnoistraživačkih snaga. Ovo bi bilo moguće organizovati u okviru nekog od postojećih instituta ili institucija, naročito onih koje već imaju odgovarajuće dokumentacione centre. Saradnja i odgovarajuća podela poslova sa drugim institucijama širom zemlje se pretpostavlja. Možda je povoljna okolnost što se neki od instituta bave komparativnom ekonomskom problematikom, te bi rezultati njihovih istraživanja bili i te kako korisni i za istraživanja političkih sistema. Bilo bi moguće i poželjno ostvariti saradnju i sa drugim institucijama koje se bave sličnim poslovima.

Kako bi se konkretno organizovao rad u ovom eventualnom istraživačkom centru ili »punktu«, ostaje kao jedno od narednih značajnih pitanja. U svakom slučaju, čini se da ono ne bi zahtevalo mnogo napora i sredstava.

Na kraju treba još jednom napomenuti da su ovde izneti samo neki razlozi i mogući pravci, odnosno načini angažovanja naučnoistraživačkih potencijala na izučavanju toliko značajne, a delimično zanemarene, oblasti savremenih političkih sistema — procesa.

Digitized by Google

Dragan Veselinov

Seljak i kooperacija u Jugoslaviji*

Prvenstveno načelo na osnovu kojeg se od 1957. godine razvija proces podruštvljavanja u poljoprivrednoj proizvodnji i zemljišnoj svojini sitno-parcelnog vlasništva definisano je Rezolucijom Savezne narodne skupštine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva sledećim rečima: »Suština naše politike, prema tome, sastoji se u postepenom podruštvljavanju poljoprivredne proizvodnje i procesa proširene reprodukcije u poljoprivredi, putem razvijanja osnovnih sredstava za proizvodnju u okviru zemljoradničkih zadruga, zadružnih ekonomija, poslovnih saveza, poljoprivrednih dobara, radnih zadruga i drugih oblika koji mogu nastati, a bez nasilnog diranja u individualno vlasništvo nad zemljom.«[1]

* Ova se analiza odnosi na razdoblje od 1957. do 1970. godine.

[1] »Sl. list FNRJ«, br. 19/1957. Kasniji stavovi programskog karaktera izneti su posebno na VIII kongresu SKJ — 1958, u Odlukama IX plenuma SSRNJ — 1959, u Rezoluciji Savezne narodne skupštine o razvoju poljoprivrede — 1964, u Odlukama Izvršnog komiteta CK SKJ od 10. I 1966, u Akcionom programu Savezne konferencije SSRNJ o razvoju poljoprivrede i sela — 1970, u Rezoluciji o razvoju socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu i zadacima SKJ, donetoj na I konferenciji SKJ — 1971, u Rezoluciji X kongresa SKJ o socijalističkom samoupravnom organizovanju i razvoju poljoprivrede i zadacima SKJ — 1974, dok su normativne i organizacione pretpostavke definisane Ustavom od 1974. i Zakonom o udruženom radu 1976. godine.

Digitized by Google

Započeti proces dobija svoju terminološku oznaku kao socijalistička kooperacija, čiji pojam Kardelj definiše: »Ona je ime za svaki oblik proizvodne saradnje socijalističkih privrednih organizacija — poljoprivrednih dobara, seljačkih radnih zadruga i njihovih ekonomija, a u određenim slučajevima čak i industrijskih i trgovinskih organizacija — s individualnim seljačkim gazdinstvima, koja priprema, uspostavlja, započinje ili razvija elemente društvenog načina proizvodnje, na društveno organizovanim i za takav proces pripremljenim kompleksima zemlje i koja omogućuje da u takvom procesu, na bazi društvenih ulaganja i društvenih osnovnih sredstava za proizvodnju, socijalističke privredne organizacije postanu nosioci proširene reprodukcije.«[2]

U daljem toku razvoja anticipiran je širi broj aktera podruštvljavanja koji bi se razvijao u koncentričnim krugovima, počev od proizvođača, prerađivača i prometnika agrarnih proizvoda ka proizvođačima agroopreme, hemijskoj industriji, vodoprivredi, bankama, naučnim institucijama itd. Ovakav budući ekonomsko-organizacioni sistem dobio je naziv agroindustrijski kompleks.

Opredeljujuće tačke podruštvljavanja bi se mogle definisati na sledeći način:

prva, opšti ekonomski tretman poljoprivrede u kome je kooperacija započeta, razvijala se i opadala i dalje je determinisao agrarnu proizvodnju kao transferni akumulativni rezervoar za industriju (ovo je započeto još 1945. godine sa obaveznim otkupom agrarnih proizvoda). U tom smislu, vanekonomski sprovođena neekvivalentna razmena (sem kraćih razdoblja) na štetu poljoprivrede je morala opredeliti konačne mogućnosti kooperacije i dati joj specifičnu težinu. Odvijanje prvobitne socijalističke akumulacije u krajnjem slučaju je značilo da je kooperacija bila moguća samo sa određenim nivoom kompenzacija poljoprivredi, i to tako da su one uvek bile manje od sredstava prelivenih iz poljoprivrede. To znači da sa stanovišta primarne raspodele kooperacija nije imala ekonomsku osnovu za razvoj, već je to bilo moguće (kao masovan ekonomski zahvat) samo preko sekundarnih oblika raspodele u korist poljoprivrede. A tu još treba dodati i teorijski dokaziv stav da se kooperacija nije mogla (niti danas može) izvoditi samostalnim reprodukcionim potencijama društvenog sektora u poljoprivredi;

druga, kooperacija je polazila od vanekonomski obezvređene proizvodne snage rada seljaka. Ova je veštački zaustavljena na zemljišnom obimu od 10 ha i zadržana kod razvijanja mašinerije koju bi seljak mogao plasirati na poljoprivredne površine. Na drugoj strani bi se ograničenje, odnosno sumnjičavo gledanje na upotrebu spoljne radne snage na gazdinstvu moglo dodati kao više psihološko opterećenje seljaka nego kao rešenje koje je imalo realnu mogućnost da reprodukciono ili klasno zaustavi kapitalizaciju sela. Taj momenat je danas sasvim izvestan.

[2] E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 151.

Digitized by Google

U stvari, seljak je antiekonomski zaustavljen kako u intenziviranju rada tako i u razvijanju produktivnosti, gde sasvim paradoksalno izgleda činjenica da se socijalizam »štiti« od proizvodnog subjekta — seljaka, čija je istorijska ekonomska odbrana sadržana u intenzitetu rada, dakle u radnom kolapsu. Ova činjenica je dobijala još više u snazi u uslovima transfera akumulacije iz poljoprivrede u industriju;

treća, noseći centri kooperativnog udruživanja (u kojima odlučujuću ulogu imaju opšte zemljoradničke zadruge) pojavljivali su se kao subjekti podarene akumulacije kojima se vanekonomski unapred priznavala sposobnost ovladavanja »integracionom« produktivnošću rada, kojom seljak prejudiciranom negativnom odlukom nije mogao da ovlada. Sredstva za proizvodnju i sva ostala sredstva za razvijanje kooperativnog udruživanja nisu poticala iz akumulativnih potencija društvenog sektora, odnosno njegovih nosećih subjekata, već su uneta u kooperaciju kao oblik delimične kompenzacije države za prelivenu akumulaciju iz celokupne poljoprivrede, u kojoj je, u stvari, društveni sektor imao minorno učešće.

Stoga se kooperacija ne može shvatiti kao pomoć društva u razvijanju robne proizvodnje na selu — kako se često isticalo, već kao težnja da se seljaku vrati njegov sopstveni deo akumulacije koji mu je administrativnim merama oduzet. U biti, sredstva za materijalnu i finansijsku podršku kooperacije, koja su tretirana kao društvena, nisu bila društvena, već seljakova, bez obzira na svoj materijalan oblik i poreklo (ime državnog fonda). Osnovno pitanje kod kooperacije je, u stvari, bilo koliko seljaku vratiti od prelivene akumulacije, a ne koliko mu dati od originalnih društvenih sredstava. Da je kojim slučajem društvo i htelo da seljaka iščauri u viši nivo produktivnosti rada od onog koji on momentalno poseduje (uključujući i potencije prelivene akumulacije), onda bi ono moralo izvršiti prestrukturiranje izvorâ ulaganja i industrijskom akumulacijom platiti udruživanje milionskog seljaštva, što se kao dugoročan potez ne može izvesti a da ne izazove opšti pad društvene produktivnosti rada i robne proizvodnje. Seljak ne može da zameni industrijski razvoj ma kako razvijen i udružen bio, dok se udruživanje seljaka sa akumulacijom industrije može izvesti, pre svega, samo povodom agrarne potrošnje njenih ekstradohodaka, budući da se time ne povređuju normalne okolnosti društvene reprodukcije. Stoga prosečan dohodak industrije mora ostati neprikosnoven, dugoročno gledajući, a seljaštvo mora biti apsolutna efemerna proizvodna potencija kako se stanovišta brojnosti tako i sa stanovišta konkurencije društvenom kapitalu u poljoprivredi da bi se pojavilo kao dugoročan potrošač njenog prosečnog dohotka.

Otuda udruživanje poljoprivrednika u kooperaciji treba tumačiti kao ekonomsku neophodnost društva da ublaži prvobitnu socijalističku akumulaciju u interesu podizanja poljoprivredne proizvodnje, koja do 1957. godine, generalno gledajući, nije prešla

Digitized by Google

granice iz 1939. godine, a ne kao odricanje društva od industrijskog dohotka u korist poljoprivrede.[3]

Društveni sektor je tu, dakle, nastupio, u krajnjoj liniji, sa seljakovim, a ne sa svojim dohotkom. Kako je to vanekonomski stečen položaj, onda se on i vanekonomski pokazao. U ovom slučaju to je bio način da seljak »plati« sam sebe preko društvenih posrednika, što je iziskivalo veću masu od one koja bi se potrošila kroz stimulisanje razvoja klasičnog zadrugarstva. To je trajalo onoliko dugo koliko je trajao administrativni transfer akumulacije iz poljoprivrede u industriju i državni retransfer u poljoprivredu, a prestalo je onda kada je ukinut.

Što se tiče nosećih integracionih subjekata, tu je svestranost opštih zemljoradničkih zadruga trebalo da posluži kao najpogodnija prihvatna stanica seljaštva, mada su u kooperaciji učestvovala i društvena poljoprivredna dobra i kombinati.

Praksom su se u osnovi izdiferencirala četiri oblika udruživanja:

a) usluge zadruge kao zasebna delatnost ili povezana sa kontrahiranjem. Ovde je ona prodajom isporučivala seljaštvu reprodukcioni materijal (seme, mineralna đubriva, priplodna grla i slično), obavljala određene proizvodne operacije putem dobijene mehanizacije (oranje, setva, zaštita bilja, kombajniranje i slično), dok je seljak kooperirao pre svega povodom zemljišta, izvesnih kapaciteta za stočarstvo, zapregama i ličnim radom. Cene operacija su unapred bile poznate, a isplata se obavljala najčešće kroz isporuku proizvoda. Do privredne reforme plaćanja su se, po pravilu, zasnivala na kreditnom principu;

b) kontrahiranje koje je razvijano i pre kooperativnih odnosa od 1957. godine[4];

c) delimično neposredno učešće zadruge u proizvodnji i raspodeli, što je značilo fazno udruživanje, a raspodelu po realizaciji proizvoda; i

d) zajednička proizvodnja i raspodela ukupnog proizvoda prema učešću u troškovima proizvodnje. Ovde je u pitanju i zajednička realizacija i rizik poslovanja koji obe strane sporazumno dele. Sa stanovišta brojnosti vrsta kooperantskog odnosa, treći i četvrti tip su najmanje razvijani, što i sledi iz logike udruživanja seljaštva.

Iako je kooperacija isticana kao metod sveobuhvatnog podruštvljavanja seljaštva, ona je to, usled ekonomskih ograničenja,

[3] Dok je industrija 1957. godine ostvarila u odnosu na 1939. godinu indeks rasta od 311, dotle je poljoprivreda smanjila proizvodnju žitarica po stanovniku sa 482 kg na 384 kg, mesa 25,8 kg na 23,2 kg, mleka sa 142 litra na 103 litra, masti sa 5,3 kg na 4,6 kg. Neznatno se povećala produkcija krompira i jaja uz jedino veliki napredak u proizvodnji šećera — sa 4 kg na 8,1. U ukupnom uvozu poljoprivreda je učestvovala sa 31,8%, a od ukupnih društvenih bruto investicija je od 1952. do 1956. uloženo u poljoprivredu 6,7%. (Podaci: »Statistički bilten«, 108/58, str. 6. i SGJ — 1957, str. 250.)

[4] Kooperacija je započeta već 1955. godine da bi se u 1956. i 1957. godini ubrzano širila.

Digitized by Google

mogla samo delimično da postigne. Najveći broj kooperanata nije premašio cifru od 25% aktivnog poljoprivrednog stanovništva u 1964. godini[5], a u ratarstvu nije zahvatila više od 11% ukupne oranične površine u Jugoslaviji. Posle kulminacionih perioda kooperacija beleži u stočarstvu konstantan pad proizvodnje, i to svinja od 1965, ovaca od 1963, a goveda od 1967. godine. Stočarstvo se vratilo individualnoj proizvodnji i prometu upravo zato što su se disproporcije između troškova proizvodnje i finalnih cena unutar kooperacije još više presekle na štetu dohotka seljaka i uslovile njegov negativan odnos prema takvoj argrarnoj politici.

Investiciona politika je imala zadatak da delom refundiranih sredstava podigne produktivnost rada u poljoprivredi, razbije tradicionalnu sumnjičavost i averziju seljaka prema modernoj agrotehnologiji, pokaže izvesne prednosti kolektivne organizacije rada (u nekim bitnim aspektima organizacije kooperacija je pokazala niže efekte nego seljak), da povrati ugled države koji je narušen administrativnim periodom (ovde je naročit značaj trebalo da ima stručna pomoć preko zadruga) i slično. Tokom 1957. godine učešće investicija za poljoprivredu u društvenim bruto investicijama iznosi 10,4%, u 1959. značajnih 16%, ali se ubrzo zatim smanjivalo i do reforme 1965. godine palo na 8,4%. Ali, opadanje se i dalje nastavilo, i u 1968. godini investicije padaju na 7,68%, a u 1971. na 6,9%.[6] Osnovni uzrok realnog opadanja investicija (nominalno rastu) jeste nemogućnost industrije da se brže razvija bez transfera poljoprivredne akumulacije, tako da je ona više uzimala nego davala.

U razvoju proizvodnih snaga kooperacija je pomogla skoku traktora u društvenom sektoru (u privatnom sektoru je kupovanje traktora bilo zabranjeno sve do 1967) sa 15. 691 u 1957. godini na 34.781 u 1967. godini.[7] Tada započinje i sve brže opremanje seljaka sitnom mašinerijom (mada su seljaci kupovali i otpisane traktore društvenog sektora, tako da ih je u 1967. bilo 12.180), povećana je potrošnja veštačkih đubriva sa 805.000 tona na 2,110.523 tone u 1965. godini (privredna reforma tada započinje i uspostavlja druge globalne odnose), porastao je broj zaposlenih u društvenom sektoru sa 205.000 na 326.040, povećana je površina društvenog sektora sa 1,176.000 ha na 2,463.000 ha (u suštini su krediti za kupovanja zemljišta ponajpre poticali iz prelivene akumulacije seljaštva), dok se proizvodnja na društvenom sektoru povećala za više od tri puta (pre svega zbog proširenja površina), a na privatnom za 15 indeksnih poena.[8]

---

[5] U odnosu na jugoslovenski prosek postoje znatna odstupanja. U Vojvodini je, na primer, u periodu kulminacije kooperacije bilo zahvaćeno 87% ukupnog broja domaćinstava.

[6] Institut za ekonomiku investicija, Beograd, naveo M. Radić u *Aktuelnim pitanjima ekonomskog položaja i daljeg razvoja jugoslovenske poljoprivrede*, NIP »Export-pres«, Beograd, 1973, str. 67. i 73.

[7] SGJ — 1978, str. 222.

[8] SGJ — 1959, str. 123. i SGJ — 1976, str. 381.

Digitized by Google

Međutim, ako bi se vršila analiza ekonomskih potencija seljaštva povodom vraćenih sredstava akumulacije kroz kooperaciju, onda bi se mogao konstatovati teorijski stav da bi se ekspanzija sredstava za proizvodnju još i više ubrzavala kada kooperacija ne bi počivala na produktivnosti rada skoro identičnoj onoj koju može da ostvari najproduktivniji deo jugoslovenskih seljaka. Kako oni daju većinu prelivenog dohotka i kako kooperacija troši njihov dohodak, to se svako proširenje zadruga i njihovih sredstava (i drugih društvenih subjekata povodom vođenja kooperacije) van njihovih originalnih sredstava pokazuje kao neproduktivno rasipanje prethodno prelivene akumulacije sa sela. Ovo zato što kooperacija ne može biti bolja od seljaka ako se odvija na upotrebi onih sredstava koja može i on sâm da upotrebi. Takva vanproduktivno podarena sredstva države zadrugama[9] definišu njenu potrebu da se otvore nova radna mesta i započnu nove aktivnosti, koje su unapred proglašene društveno potrebnim radom, a da seljak može i bez njih. U suštini su takva sredstva potrošena na nepostojeća radna mesta i operacije gde je za njihov iznos smanjena realna akumulacija seljaka, a time i povećavanje proizvodne snage rada u poljoprivredi.

Ova analiza ukazuje na još jednu činjenicu: ako produktivnost rada zadruge u kooperaciji nije viša od seljakove, već identična sa njegovom, tada najmanje sredstava rasipaju male zadruge, dok ih velike rasipaju progresijom koja nije aritmetička, već iznad nje. Otuda nije slučajno što je u Vojvodini dokazano da se u kooperaciji produktivnost, rentabilnost i ekonomičnost zemljoradničkih zadruga (čak i dobara i kombinata), bez izuzetka (!), smanjivala idući od manjih ka većim, pri čemu je zaključeno da je i sa proširenjem kapaciteta padao kvalitet poslovanja — zaključno sa 1967. godinom.[10]

Ovde se odmah može dodati da su i rezultati u kooperativnoj proizvodnji, u svim onim slučajevima kada se ona izvodila na imanju seljaka koji bi te operacije izveo i samostalnim snagama (da mu nije neekvivalentnom razmenom oduzet deo akumulacije i da mu nije zabranjeno da se samostalno ekipira povodom tih sredstava) — u stvari, identični ili niži od njegovih. Stoga je metodološki krajnje sumnjivo porediti prosek prinosa u proizvodnji individualnog sektora sa prosekom u kooperaciji, i to iz ovih razloga:

prvo, seljaku je veštački ekstrahovan deo akumulacije, te on stoga nužno mora imati niže individualne rezultate od kooperativnih;

---

[9] Gazdinstvima koja su bila nosioci kooperacije stavljana su na raspolaganje sredstva pod posebno povoljnim uslovima. Kreditni odnosi su regulisani Uredbom o davanju kredita zemljoradničkim zadrugama za ostvarivanje kooperacije u poljoprivrednoj proizvodnji (15. II 1958) i Uredbom o davanju kredita i zajma zemljoradničkim zadrugama i drugim poljoprivrednim organizacijama za kooperaciju sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima (19. V 1959).

[10] *Osnovni pravci razvoja agro-industrijskog kompleksa u SAP Vojvodini*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Novi Sad, 1978, str. 280.

Digitized by Google

drugo, seljak je sprečen da demonstrira »puni iznos« svoje produktivnosti rada za obim sredstava kojima demonstrira zadruga, a koja su u biti njegova prelivena sredstva. Ovaj je argumenat sličan prethodnom;

treće, rezultati zadruge u kooperaciji se ne mogu porediti sa prosečnim rezultatima celokupnog seljaštva, već sa rezultatima one njegove kategorije iz koje su ta sredstva i najviše prelivena i koja bi ostvarila bolje efekte proizvodnje da ih je posedovala. Ne može se tražiti i dokazivati nejednakost onih koji su u startu reprodukcije ionako nejednaki (nejednakost je već prethodno dokazana), što se čini kada se poredi zadruga sa celokupnim seljaštvom, u kome je njegova ubedljiva većina ispod njenog nivoa i mehanički obara prosek rezultata. U stvari, diferencija se može utvrđivati samo prema onima koji su veštački izgubili konkurentsku moć i koji bi je mogli povratiti, a to tada nije bilo najsitnije seljaštvo. Ono je već ranijim istorijskim procesom obezvređeno, što, opet, još nije slučaj sa »krupnim« seljačkim gazdinstvima, kojima je ta moć samo vanekonomski oduzeta; i

četvrto, viši prinosi u kooperaciji naspram individualnih se ne mogu tretirati kao rezultati više proizvodne snage rada nosilaca kooperacije, jer ova nije plod njihove akumulacije, već seljakovog dohotka podarenog preko države. Viši rezultat kooperacije je plod seljakove akumulativnosti i valja ga smatrati njegovim rezultatom.

Iz prethodnog takođe sledi da se dokazivanjem da kooperacija vodi poreklo iz seljačke akumulacije istovremeno dokazuje i da je ona oblik udruživanja »odozgo«, i to tim pre što je seljak iskrivljenom ekonomskom nužnošću naveden na nju, jer nije bio u stanju da do potrebnih sredstava — koja su »generički« njegova — dođe tržišnim putem.

Kada bi se sada prišlo ispitivanju poštovanja načela ekonomske dobrovoljnosti i zainteresovanosti u kooperaciji, došlo bi se do zaključka da im se praksa suprotstavljala iako je prividno izgledalo drugačije. Stvar je u tome da kooperativno zadrugarstvo nije bilo plod seljaka obezvređenog putem razvoja sitne i krupne robne proizvodnje, već se ono udruživalo da bi dobilo natrag ono što mu je vanekonomski oduzeto. To je u apsolutnoj opreci sa smislom udruživanja i zadrugarstva.

Dokle god agrarna politika poziva na podruštvljavanje u poljoprivredi seljakovim sredstvima, koja ona prividno tretira kao društvena, i dokle god ona potrošnju tih sredstava bude uslovljavala »udruživanjem« za onaj deo društvenog sektora koji se unapred proglašava superiornijim od individualnog, ona će dobiti »fantomsko« zadrugarstvo koje će se raspadati onom brzinom kojom se bude smanjivao priliv seljakove akumulacije preko države. Tu je sasvim svejedno kako će se podruštvljavanje nazvati i kakve će mu se unutrašnje vrednosti prividno dati. Ono će uvek biti veštačko dokle god bude počivalo na pseudo-nužnostima.

Priliv ovih sredstava se može smanjiti iz dva razloga:

Digitized by Google

a) ako se prelivena akumulacija ne vraća u poljoprivredu, već trajno ostaje van nje usled daljih zahvatanja industrije tog dela dohotka na osnovama prvobitne socijalističke akumulacije; i

b) ako se, obrnuto od prvog slučaja, odnos poljoprivreda — industrija u primarnoj raspodeli tržišno uspostavi, pri čemu će se u industriju prelivati samo onaj deo dohotka iz sitno-parcelne poljoprivrede koji je bio plod razlika u produktivnosti rada između njih. Kako je on manji od administrativno prelivenog dohotka, to su i potencije države da bude demijurg zadrugarstva smanjene.

Kako su ova dva faktora delovala naročito posle 1964. godine (ovaj drugi samo u 1966. godini), to je postepeno smanjivanje kooperativnih odnosa, sa stanovišta političke ekonomije, bilo zakonito. Uopšte uzev, može se konstatovati da je kooperacija, s obzirom na kvalitet i trajnost, poziv na umanjeno zadrugarstvo u odnosu na ono koje bi se razvijalo pod zakonitim okolnostima u razvoju sitne robne proizvodnje, budući da se odvija uz veće troškove proizvodnje i daje manji proizvodni efekat od one zadruge čija se egzistencija zasniva na ekonomiji rada i gde je ona oblik ekonomski iscrpljenog seljaštva. U stvari, kooperacija je suptilan i zamagljen derivat seljačke radne zadruge, za koju se osnovni razlozi gašenja ne mogu tražiti u takozvanoj «nedovoljnoj opremljenosti modernim sredstvima za proizvodnju«, »pravnim propisima«, »nedostatku stručnih kadrova«, »psihološkoj rezistentnosti«, »strahu« itd. — mada oni u svim uslovima udruživanja seljaštva imaju određenu važnost — nego se moraju tražiti pre svega u neekvivalentnoj razmeni, visokim troškovima proizvodnje, nestabilnom tržištu, državnom »dopingu« itd.[11]

Kretanje broja kooperanata do 1970. imalo je sledeći tok[12]:

Godina	Broj kooperanata
1957.	55.103
1958.	282.770
1959.	702.797
1960.	801.213
1961.	725.507
1962.	876.753
1963.	1.120.320
1964.	1.260.863
1965.	1.231.348
1966.	1.240.784
1967.	1.088.267
1968.	1.081.000
1969.	955.816
1970.	928.765

[11] Zakonom o iskorišćavanju poljoprivrednog zemljišta od 15. X 1959. predviđen je takozvani »agrominimum«, koji su opštine prilagođavale svojim uslovima. U nekim slučajevima on je bio tako postavljen da je čak administrativno uslovljavao stupanje seljaka u kooperaciju. Ali to su bili ekscesni slučajevi.

[12] Statistički godišnjaci Jugoslavije od 1963, str. 152; 1965, str. 166; 1966, str. 154; 1969, str. 152. i 1971, str. 145.

Digitized by Google

Podaci ukazuju da je godina iza početka privredne reforme bila prelomna u razdvajanju povećanja i smanjivanja kooperantskih odnosa. Ona, svakako, nije puka slučajnost, jer bi se za to onda mogla proglasiti i svaka naredna godina, već kod privredne reforme treba ukazati na one elemente koji su opredelili proces gašenja kooperacije.

Privredna i društvena reforma od 1965. godine predstavlja u svojim osnovnim momentima napor da se oslonac budućeg ekspanzivnog razvoja poljoprivrede nađe u uspostavljanju paritetnih cena između nje i industrije u primarnoj raspodeli, da sekundarna raspodela uspostavi saglasan odnos prema primarnoj i da se instrumenti kreditnog ulaganja prilagode dugoročnoj potrebi zemlje za obimom i strukturom agrarnih proizvoda kako povodom potrošnje stanovništva tako i povodom industrijske potrošnje. Strateški ciljevi reforme se svode na izjednačavanje opštih uslova reprodukcije i sticanja dohotka poljoprivrede i industrije uz unapređenje proizvodnje i na društvenom i u individualnom sektoru. To takođe znači da se pod izjednačavanjem uslovâ reprodukcije podrazumevaju sve diferencije koje nastaju povodom produktivnosti rada. Reforma je započela povećavanjem cena agrarnih proizvoda u primarnoj raspodeli za 32% u odnosu na 1964. godinu, uvedene su premije za određene stočarske i biljne proizvode industrijskog karaktera, u sekundarnoj raspodeli se težilo paritetnim ličnim dohocima i akumulaciji, koja je pre svega trebalo da poveća reprodukcione potencije društvenog sektora. Računalo se da će se samo povećavanjem cena ostvariti dohodak od 200 milijardi starih dinara.[13]

Povoljni cenovni efekti reforme u korist poljoprivrede ostvareni su samo tokom 1965, 1966. i delimično 1967. godine, da bi se ubrzo zatim uspostavio raniji neravnotežni odnos u korist industrije putem većeg povećanja cena industrijskih proizvoda i određenih vrsta reprodukcionog materijala. Od 1964. do 1971. godine su odnosi u primarnoj raspodeli između industrije i poljoprivrede imali sledeći tok[14]:

	1964.	1966.	1968.	1969.	1970.	1971.
Indeks nabavnih cena	100	167	187	202	224	263
Indeks prodajnih cena	100	169	157	174	206	255
U korist ili na štetu poljoprivrede	–	+2	−28	−28	−18	−8

[13] Petar Marković, *Aktuelna pitanja daljeg razvoja poljoprivrede*, »Socijalizam«, br. 12/1970, str. 1509.

[14] Mihajlo Radić, *Ekonomski položaj agrarne proizvodnje*, »Socijalizam«, br. 11—12/1972, str. 1315.

Digitized by Google

Na žalost, ovde se (kod navedene tabele) ne može protumačiti čime je prelivanje akumulacije izazvano — povodom produktivnosti, monopola, državnog intervencionizma ili nečeg drugog. Ako bi se utvrdilo da je prelivanje usledilo uprkos jednakom organskom sastavu kapitala na društvenim gazdinstvima sa onim koje ima prosečno industrijsko preduzeće (pri jednakom obrtu kapitala), onda je nesumnjivo u pitanju prelivanje van produktivnosti rada.

Negativni efekti primarne raspodele na štetu poljoprivrede (naročito povodom društvenog sektora) nastavljeni su i tokom sedamdesetih godina. U oblasti sekundarne raspodele je iskazana još kraća saglasnost mera agrarne politike u odnosu na program reforme. Zahvati neto dohotka u društvenoj poljoprivredi su samo u 1966. godini bili niži od opšteg proseka zahvatanja u privredi — kod prvih je zahvaćeno 36% od neto dohotka, a kod drugih 39,7%. U 1969. godini iz poljoprivrede se izvlači 38,3%, a iz privrede 37,6%, dok je indeks povećanja zahvatanja dohotka u 1968. godini u odnosu na 1964. godinu porastao za 173%[15]. Ako se ovim tendencijama doda i ekonomski nekontrolisan uvoz određenih agrarnih proizvoda koje je jugoslovenska poljoprivreda davala ili bi ih u krat kom roku mogla dati za zadovoljavanje domaće tražnje, onda se može konstatovati da, sa stanovišta globalnih efekata u poljoprivredi, privredna reforma nije ispunila strategijske programske ciljeve, mada se poljoprivredna proizvodnja uvećala. Međutim, ona je bila manja u odnosu na najintenzivniji period kooperacije (od 1956. do 1961. godine poljoprivredna proizvodnja raste po stopi od 8% godišnje, a u najpovoljnijem periodu reforme 1965—1967. godine po stopi od oko 3%) i rasla je kroz značajne oscilacije kako u biljnoj tako i u stočarskoj proizvodnji. Razlika između »reformske« i »kooperativne« stope rasta se, između ostalog, objašnjava i nestajanjem državnih fondova kooperacije i obustavom retransfera akumulacije iz industrije u poljoprivredu pri nastavljenoj prvobitnoj akumulaciji kapitala. Time je seljaku smanjena proširena reprodukcija, jer su se makaze cena zatvarale na štetu poljoprivrede.

Pri analizi kooperacije u privrednoj reformi treba konstatovati da kooperacija nije mogla dobiti opredeljeno programsko rasprostiranje nezavisno od toga da li je i u kojoj meri reforma uspela ili nije. Treba poći od generalne konstatacije da je privredna reforma oblik da se uspostavi naglašeno odumiranje državnih funkcija u privrednim odnosima putem zasnivanja ekonomskih pozicija svih subjekata privrednog sistema i njihove produktivnosti rada. Usvoji li se zaključak da je kooperacija način podruštvljavanja čiji je primarni *spiritus movens* državna uprava nad akumulacijom, onda je reforma kontraudar koji razbija administrativnu i iskrivljenu logiku kooperativnog dizanja produktivnosti rada i razvijanja proizvodnih odnosa. Ništa ne menja na zaključku to da je sistem proizvodnje u poljoprivredi i raspodele između nje i indu-

[15] Petar Marković, op. cit., str. 1510.

Digitized by Google

strije i u reformi obezbeđen preko državnih regulativa. Ona se tu pojavila, pre svega, kao rebalanser odnosa koje je ona sama u određene svrhe već prethodno narušila, i to tako da su oni sada, svaki na svojoj strani, limitirajući faktor razvoja, s tim što je poljoprivreda u hijerarhiji »uskih grla« najuže grlo.

Kooperacija ne može da »izdrži« reformu otuda što ova ukida državne oblike finansiranja unapred priznatih subjekata društveno potrebnog rada koji svoju egzistenciju ne zasnivaju na sopstvenoj, već na seljakovoj akumulaciji i produktivnosti rada. Kako ti subjekti žive od tuđeg dohotka, to oni uvek neproduktivno troše taj dohodak dokle god ne postignu produktivnost rada koja odgovara krupnoj robnoj proizvodnji, čiji su oni samo pretpostavljeni akteri (realno, oni su nosioci sitne robne proizvodnje). Za taj iznos dohotka je poljoprivreda uvek morala biti u faktičkom deficitu i uvek proizvesti relativno manje nego što joj se vraćalo u vidu »društvenih sredstava«. Čim je država prestala da obiljem sredstava u obliku kompenzacija, povoljnih kredita itd. veštački održava masu neproduktivnih zadruga, usledio je njihov nagli prelazak iz oblasti proizvodnje na promet kao logičan povratak nižem nivou produktivnosti, ali je to zato bio onaj nivo na kojem se seljak i realno nalazio i imao potrebu za udruživanjem. Dakle, najpre povodom prometa, a ne povodom proizvodnje. Ovo se još više pojačalo u situaciji kada država 1967. godine konačno otvara »Sezamova vrata« prometa industrijske agrarne mašinerije ka seljaku[16] i čini izlišnim sve one kooperantske odnose koji su se uspostavljali na nivou produktivnosti rada koji bi i seljak imao da nije bilo administrativnih zabrana u opremanju mašinskim sredstvima za rad. Stoga su se u oblasti proizvodnje mogle zadržati samo one zadruge i organizacije društvenog sektora koje su imale viši nivo produktivnosti rada u odnosu na »regulatornog seljaka«. Sve druge, a naročito one pred koje je iskrsao problem »suše« akumulacije, nemogućnosti dobijanja beneficiranih kredita, neekonomičnog držanja mašinerije i ostalih sredstava za proizodnju, suviška radne snage itd. — morale su se oslobađati od obaveza proizvodnje i preokrenuti delatnost ka sužavanju programa kooperacije od produkcije ka prometu. To je nivo na kome su se nalazile i pre kooperacije (ne znači da jedan broj nije mogao ostati u sferi proizvodnje), što ne znači da su se sve mogle vratiti u promet.

Iako je privredna reforma samo kratkotrajno davala povoljne programske rezultate, ona je morala pokazati da bi kooperaciju kao model podruštvljavanja proizvodnje i svojine nad zemljištem trebalo smatrati skupljim oblikom koncentracije proizvodnje ne samo od klasične zadružne, već i od seljakove, iz najmanje dva razloga:

a) zato što ona počiva na delu seljakovog dohotka administrativno prelivenog u industriju koji se vraća u poljoprivredu u ma-

[16] Osnovni zakon o sticanju prava svojine na poljoprivredna oruđa i o korišćenju poljoprivrednih oruđa od strane građana, »Sl. list SFRJ«, br. 7/1967.

Digitized by Google

njem obimu nego što je iz nje izašao. Za tu razliku je smanjena individualna potencija seljaka da podigne produktivnost rada i da izgradi oblik udruživanja na nivou koji mu ekonomski odgovara. Za razliku od industrije — u kojoj centralizacija njenih originalnih sredstava i sredstava koja dolaze iz poljoprivrede (putem neekvivalentne razmene) može dovesti do ekspanzivnog razvoja pre nego što poljoprivreda postane apsolutni limitirajući faktor opšteg razvoja — u poljoprivredi se ne može sa istom namerom vršiti podruštvljavanje njenih sopstvenih akumulativnih potencija koje u biti počivaju na dohotku parcelnog seljaštva i da se onda tim putem ostvari ravnomerno »hodanje na dve noge«. Ne mogu se poistovetiti mogućnosti industrije i seljačke poljoprivrede. Tu stvaranje veštačkih subjekata društvene proizvodnje kojima je već u reprodukcionom startu priznata društvena produktivnost rada ne osporava činjenicu da su oni neproduktivni potrošači dela seljakove akumulacije. Ovaj ulazi u kooperaciju ne zato da apsolutno vanekonomski podigne svoj dohodak, već zato da od njega što manje vanekonomski izgubi. Stoga je dizanje produktivnosti rada i proizvodnje u kooperaciji manje u svim slučajevima kada se ona ostvarivala na gazdinstvima seljaka čija bi pretpostavljena produktivnost bila bliska, jednaka ili viša od zadružne. U tom svetlu i treba tumačiti određene materijalne rezultate kooperacije[17]:

God.	Pšenica mtc/ha		Kukuruz mtc/ha		Šeć. repa mtc/ha	
	Indiv. sektor	Kooperacija	Indiv. sektor	Kooperacija	Indiv. sektor	Kooperacija
1965.	8,0	24,3	21,3	34,2	258	265
1966.	22,0	29,2	29,7	45,7	320	327
1967.	22,2	28,6	26,1	43,6	298	317
1968.	17,9	23,9	24,9	40,1	239	312
1969.	20,3	20,6	30,0	46,8	340	347
1970.	17,6	21,1	26,3	43,0	290	299
1971.	25,2	33,4	28,1	44,7	285	299

U suštini se otkriva da kooperacija u većini slučajeva nije pokazala razliku između krupno-robne i sitno-robne produktivnosti rada, jer su razlike u prinosima na nivou međuseljačkih diferencija, već je, u stvari, potvrdila razliku između kooperativnog seljaka koji je u nju ušao da bi dobio nazad deo sredstava koja su mu vanekonomski oduzeta i seljaka koji u njoj nije imao šta da dobije, pa u nju nije ni ušao. A ta razlika postoji i od ranije, čak bi bila i veća da je omogućena individualna reprodukciona potrošnja dohotka koji je izvlačen iz poljoprivrede. Stoga je kooperacija prividno pokazivala razliku između tobožnjih subjekata krupno-rob-

[17] SGJ — 1972, str. 145.

Digitized by Google

ne i sitno-robne agrarne proizvodnje. Takva razlika je mogla postojati samo kod krupnih poljoprivrednih dobara i kombinata, dok je kod mase zemljoradničkih zadruga morala biti retkost.

Isto tako, rado navođene elemente uspešnosti kooperacije povodom razbijanja konzervativizma seljaštva prema agrotehnologiji, sumnjičenja u kolektivan rad i ostalih psiholoških fenomena sitno-parcelnog vlasništva treba smatrati sekundarnim po svome značaju. Ne bi se moglo dokazati da bi zadrugarstvo koje bi se odvijalo pod regularnim uslovima udruživanja seljaka dalo manje rezultate od kooperacije;

b) zato što je kooperacija *par excellence* međuseljačko prelivanje akumulacije, i to od produktivnijih seljaka ka inferiornijim, što je i njen konačni paradoks. Umesto da udruživanje finansira onaj seljak kome je ono neophodan oblik privremenog ekonomskog spasa — u kooperaciji, inferiornim seljacima plaća udruživanje najproduktivniji seljak kome je ona u takvom značenju izlišan oblik potrošnje dohotka.

Ovaj se zaključak temelji na konstataciji da sitna parcelna poljoprivreda, kako u uslovima normalnog tržišnog delovanja tako i u sistemu administrativnog prelivanja akumulacije, daje više dohotka industriji nego što joj ova preko države vraća i da u masi prelivenog i vraćenog dohotka većina sredstava vodi poreklo od seljaka koji može učestvovati u robnoj proizvodnji, dok manjina pripada onom čije su potencije na izmaku. Kako u okviru seljaštva upravo njegov najneproduktivniji deo ima apsolutnu kvantitativnu nadmoć, to se on pojavljuje i kao najveći potrošač kooperativnih sredstava.[18] On time ne može bitno popraviti svoj položaj jer, ipak, mora platiti kooperativne usluge, ali ih plaća manje u odnosu na one cene kada ne bi postojala društvena beneficija u potrošnji tuđih sredstava. Zato se to mora uzeti kao neporeciv oblik rasipanja akumulativnih potencija seljaštva i relativno snižavanje njegovih potencija u dizanju produktivnosti rada, robne proizvodnje i nivoa podruštvljavanja. Ovim se i često navođena konstatacija o masovnoj zainteresovanosti seljaštva za kooperaciju osvetljava iz sasvim drugog ugla.

Tako je, u suštini, proširen broj vanekonomskih subjekata akumulacije u kooperaciji počev od neproduktivnih organizacija u društvenom sektoru zaključno sa najneproduktivnijim subjektima sitnorobne proizvodnje u parcelnoj poljoprivredi.

Stoga je reforma bila način da se, s jedne strane, pokaže da kooperacija gubi ekonomski temelj onog trenutka kada prestaje da se »dopinguje« državnim subvencijama i kada se tržišnim putem utvrdi da je većina njenih nosećih ekonomsko-organizacionih subjekata ispod produktivnosti rada na kojoj se dugoročno može zasnivati oblik proizvodnog udruživanja seljaštva, a, s druge, da se konstatuje da je u sitno-parcelnoj poljoprivredi najekonomičniji

[18] Tako je u kooperantskom stočarstvu od ukupnog broja kooperanata 70% pripadalo sitnim gazdinstvima. Sličan slučaj je bio i u biljnoj proizvodnji.

Digitized by Google

put udruživanja seljaštva onaj koji polazi »odozdo« — od realne, a ne od zamišljene ekonomske inferiornosti seljaka. Ovaj stav nipošto ne povređuje određene pozitivne rezultate kooperacije, već ih svodi na njihovu ekonomsku, supstancijalnu sadržinu. Ona je definisana činjenicom da je kooperacija *grosso modo* vanekonomski oblik centralizacije kapitala i zemljišno-svojinskih odnosa u sitno-parcelnoj poljoprivredi, koji ne može dati one rezultate koje je dala centralizacija kapitala pri izgradnji industrije. Suština je u tome što je industrija građena vanekonomskom centralizacijom dohotka prelivenog iz poljoprivrede, a da je kooperacija u poljoprivredi građena njenim sopstvenim sredstvima, i to manjim delom od prelivenih. To je kardinalna razlika.

Dokle god u kooperaciji ne učestvuje industrija putem potrošnje dela svog ekstradohotka ostvarenog povodom diferencije u produktivnosti rada i vanekonomske superiornosti u primarnoj raspodeli naspram poljoprivrede (potrošnja prosečnog dohotka industrije za potrebe poljoprivrede nije dugoročno moguća), i dokle god u tome ne učestvuju društvene delatnosti putem smanjenja poreza i doprinosa na seljakov dohodak — dotle će seljakova prelivena sredstva koja se troše za udruživanje preko države biti samo prividno društvena sredstva i daće čak manje rezultate od udruživanja koje teče regularnim putem. Nema teorijskih dokaza da se industrijalizacija poljoprivrede može izvesti potrošnjom seljakovog dohotka iza koga u biti stoji njegov potreban rad ili da se dobije ekonomičniji oblik udruživanja od zadrugarstva na načelu poštovanja ekonomskih nužnosti. Ne može se naći argumenat u području ekonomije da je kooperacija »odozgo« bolja od zadrugarstva »odozdo« dokle god se zasniva na oduzetim seljakovim akumulativnim sredstvima, niti se može »socijalistička pomoć« seljaku shvatiti drugačije nego kao ulaganje dela industrijske akumulacije u poljoprivredu. Koliko njene akumulativne potencije u tom značenju budu izraženije, toliko će proces udruživanja biti solidniji i konsolidovati se na realnim »socijalističkim« sredstvima. Dok ona takav stepen razvijenosti ne dostigne i ne oslobodi se vanekonomskog prelivanja akumulacije iz sitno-parcelne poljoprivrede, dotle će klasično zadrugarstvo biti ekonomičnije i podruštviće veći broj seljaka na ekonomskim osnovama od kooperacije uz sve prateće pozitivne efekte na subjekte zemljišno-svojinskih odnosa.

Ekonomski kriterijum efektivnosti udruživanja

U krajnjoj liniji, udruživanje u ambijentu maksimalizacije proizvodnih potencija industrijskog i sitno-parcelnog sektora podrazumeva takve odnose raspodele dohotka u kojima neće doći do neproduktivnog transfera radne snage iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti i gde neće doći do proizvodnog debalansa između njih, kao i relativne recesije u obimu proizvodnje. Drugim rečima, paritet cena između industrije i sitno-parcelne poljoprivrede ne podrazumeva ekvivalenciju vrednosti, već transfer akumulacije iz

Digitized by Google

poljoprivrede ako je on rezultat više produktivnosti rada industrije. Budući da za takvim transferom ide i ekonomski izvlašćena radna snaga iz poljoprivrede, to se onda i njeno zapošljavanje u industriji ne može smatrati opterećenjem industrijske akumulacije. Naravno, samo onda kada je zaposlena pod prosečnim uslovima produktivnosti rada (sa naglaskom na svetska merila).

Isto tako, administrativno prelivanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju ima ekonomski smisao samo do one tačke do koje neće dolaziti do neproduktivnog zapošljavanja nove radne snage u industriji i društvenim delatnostima i ugroziti prosečne akumulativne potencije industrijskih kapaciteta izgrađenih povodom takvog dohodnog transfera. Tu neproduktivno zapošljavanje, ako do njega dođe, može ići samo po cenu smanjivanja određenog obima opšte, odnosno zajedničke potrošnje, ali ne i akumulacije. Međutim, usledi li dugoročno transferisanje akumulacije iz poljoprivrede u industriju bilo povodom državnih regulativa ili monopolskog položaja proizvodnih i prometnih organizacija prema seljaku, tada sledi trajno vanekonomsko obezvređenje seljaštva koje se u talasima prebacuje u industriju i društvene delatnosti i postaje neproduktivni balast proizvodnje, jer nužno mora izjedati njenu akumulaciju, dok, na drugoj strani, poljoprivreda mora nužno postati trajan limitirajući faktor opšteg razvoja.

Sa stanovišta produktivnosti rada, zapošljavanje radne snage iz poljoprivrede u industriju ima ekonomsku potvrdu jedino onda kada je napuštanje agrarne proizvodnje kompenzirano plasiranjem minulog rada u nju, koji će uz niže troškove proizvodnje proizvesti bar isti obim dobara kao i seljak, a da njegovo zapošljavanje u industriji rezultira bar prosečnom produktivnošću rada. Stoga se može konstatovati da seljak treba da učestvuje u izgradnji socijalizma samo tako što će biti ekonomski obezvređen, dok ga svaki drugi put čini teretom društvene akumulacije, i to onoliko više koliko se takva praksa pretvara u dugoročnu orijentaciju ekonomske politike.

Otuda je privredna reforma pokazala da se sa ukinućem namenskih državnih fondova za kooperaciju (to je ujedno i ukidanje države kao direktnog subjekta u organizaciji proizvodnih odnosa u poljoprivredi) ova (kooperacija) nije mogla smatrati povoljnijim oblikom stimuliranja udruživanja seljaka od klasičnog oblika udruživanja — zadrugarstva »odozdo«. Ovaj zaključak proističe iz toga što je kooperacija većini zadruga za vreme njenog trajanja definisala veštačku (podarenu) produktivnost rada i usmerila potrošnju akumulacije od produktivnog ka neproduktivnom seljaku. Najmanje za taj iznos je udruživanje u kooperaciji imalo slabiju akumulativnu potenciju i obim proizvodnje od onog koji bi imalo u klasičnom zadrugarstvu, dok se rasprostiranje darivanih kooperativnih sredstava na masu najinferiornijih seljaka u sitnorobnoj proizvodnji ionako nije moglo pojaviti kao stimulans koji bi ih duže zadržao na zemlji u odnosu na situaciju kada tih sredstava ne bi bilo (ona su za to nedovoljna). Jugoslavija tada nije bila u

Digitized by Google

poziciji da plaća najniže efikasan neradni boravak seljaštva u poljoprivredi kao što nije imala ni ekonomskog razloga da gradi vanproduktivne centre udruživanja.

Na drugoj strani, iščezavanje države kao organizatora transfera dohotka iz poljoprivrede u industriju i retransfera sredstava iz dela industrijskog dohotka u poljoprivredu povodom kooperacije nije uslovilo prestanak vanekonomskog obezvređenja seljaka u robnoj razmeni. S jedne strane, država još uvek ostaje prvi subjekt sekundarne raspodele, dok se u sferi primarne raspodele ona zamenjuje proizvođačima agroopreme i reprodukcionog materijala, prerađivačima primarnih poljoprivrednih proizvoda, proizvođačima sredstava za ličnu potrošnju i u mnogim slučajevima samim zadrugama. Država nije ni odavde potpuno iščezla budući da održava opšti ambijent uslovâ proizvodnje i prometa putem limitiranja nivoa cena, sistema kompenzacija, uslovâ kreditiranja i strukture kreditirane proizvodnje, stalnim ili interventnim uvozom (pogotovo kada seljak podiže cenu iznad »opravdanog« nivoa) itd.

Time su umanjene određene povoljnosti ekonomskog razvoja poljoprivrede i na toj osnovici zadržavanja agrarne prenaseljenosti u Jugoslaviji. Taj je stav opredeljen sledećim činjenicama:

a) dalje vanekonomsko izvlašćenje radne snage iz poljoprivrede uslovljava njeno vanekonomsko zapošljavanje u nepoljoprivredi i time je neproduktivno opterećuje povodom celokupnog bruto dohotka (postoje procene da je od ukupnog broja zaposlenih u Jugoslaviji oko 25% fiktivno zaposleno). Ono se delimično relativizira zapošljavanjem u inostranstvu; i

b) vanekonomsko izvlašćenje radne snage iz poljoprivrede izaziva relativan pad obima proizvodnje u njoj. Tu vrstu deficita ne može da kompenzira ni društveni sektor, jer bi tada on trebalo da ima i vanekonomski povoljne uslove reprodukcije. Međutim, on nema ni normalne uslove reprodukcije.

Ovde se i podruštvljavanje zemljišno-svojinskih odnosa uspostavlja ne samo na nižem nivou produktivnosti rada od regularnog, već je i sâm taj nivo nedovoljan da uspostavi dugoročnije oblike veza koje neće trpeti bočne udare nestabilnih i vanekonomskih uslova proizvodnje.

Stoga i podruštvljavanje reprodukcije, povratno, zahvata manji broj subjekata od mogućih i daje niže efekte kako u obimu tako i u strukturi proizvodnje. Dalje robne reprodukcione sposobnosti u poljoprivredi uživaju samo ona individualna gazdinstva čija je ekonomija rada, uprkos vanekonomskoj podređenosti agrarnih delatnosti industriji, dovoljna za obezbeđenje životne reprodukcije bliske prosečnom životnom standardu industrijskog radnika.

Najzad, inferioran društveno-ekonomski položaj poljoprivrede u privredi ogleda se i kod pozicije njenih najsnažnijih subjekata — poljoprivrednih dobara i kombinata. Ovde treba imati u vidu činjenicu da je i u najpovoljnijem periodu privredne reforme društveni sektor imao upola niže stope rasta fondova od industrije,

Digitized by Google

dok su lični dohoci radnikâ bili niži za 30% (u periodu 1964—1969).[19]

Ozbiljnost reprodukcionog položaja agrarnih subjekata je time uslovila potrebu za daljim društvenim naporima ka pozitivnoj determinaciji proizvodnih uslova u poljoprivredi, kako bi se njen ekonomski i tehnološki standard, obim i struktura proizvodnje usaglasili sa potrebama društvene tražnje, realnim proizvodnim potencijama industrije i nužnošću da se nacionalna efikasnost jugoslovenske privrede izgrađuje na najpovoljnijim odnosima između poljoprivrede i industrije, a ne, pre svega, u korist samo jedne od njih.

Ovo je trebalo da nađe odraza u novokoncipiranoj agrarnoj politici i poboljšanom načinu podruštvljavanja reprodukcije seljačkog gazdinstva u odnosu na kooperativni koncept, koji se, u osnovi, sprovodio od 1965. godine, to jest do privredne reforme, kada je suštinski, u nekim tačkama, osporen. Ta politika je dobila svoj potpuniji izraz u takozvanom »zelenom planu« postavljenom tek 1973. godine, dok je određena izmena nekih kooperativnih principa i načina podruštvljavanja reprodukcije seljaka uz dopunu novima dala pojedinačna rešenja već 70-tih godina.

Ovaj produbljeniji koncept podruštvljavanja, koji je dobio terminološku oznaku *udruživanje rada i sredstava*, potvrđen je kao političko opredeljenje 1971. godine na I konferenciji SKJ, dok ga Ustav usvaja 1974. godine.

Budući da se tu radi o novim momentima agrarne politike i teorijskog poimanja podruštvljavanja reprodukcije seljaka, kao i prakse zasnovane na njima, ovaj pristup — pristup udruživanju rada i sredstava u parcelnoj poljoprivredi (i u privredi kao celini) — biće predmet analize u jednom od narednih tekstova.

[19] *Politika cena poljoprivrednih proizvoda*, str. 236, Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd, naveo M. Tomin, »Društveno-ekonomski metodi i oblici centralizacije poljoprivrednog zemljišta«, dokt. disert., Beograd, 1971, str. 211.

Digitized by Google

Miran Potrč

Raspodela prema radu i rezultatima rada

(Ostvarivanje stavova i poruka Trećeg kongresa samoupravljača)

Veće Saveza sindikata Jugoslavije konstatovalo je da je Treći kongres samoupravljača Jugoslavije — svojim dokumentima i stavovima, sadržajem rasprave, kritičkim, stvaralačkim i mobilizatorskim duhom i, iznad svega, ispoljenim jedinstvom, odlučnošću radničke klase da nepokolebljivo ostvaruje Titov kurs socijalističkog samoupravnog razvoja — obavezao sve samoupravne organe, delegatske skupštine i subjektivne snage da preuzmu svoj deo zadataka i odgovornosti i odmah pokrenu neposredne aktivnosti za dosledno ostvarivanje kongresnih dogovora i stavova.

U ostvarivanju stavova i zaključaka Kongresa ima poslova i zadataka za sve društveno-političke organizacije, samoupravne organe i druge subjekte našeg političkog sistema. Da bi se ispunila očekivanja radničke klase, potrebno je da se u ostvarivanju kongresnih stavova maksimalno angažuju svi — od osnovne organizacije udruženog rada do Federacije.

Veće Saveza sindikata Jugoslavije je opredelilo i zadatke i neposredne akcije Saveza sindikata na ostvarivanju stavova i poruka Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije. Kao svoj prvi, ključni i neposredni zadatak Veće je opredelilo dalji razvoj sistema ras-

Digitized by Google

podele prema radu i rezultatima rada. S tim u vezi Veće je zaključilo:

1. Jedna od prvih obaveza svih organizacija i organa Saveza sindikata jeste da se svi poslovi i zadaci u svim sferama vrednuju, a naročito:

— da se proizvodni rad i rad pod težim uslovima materijalno vrednuje više nego rad iste složenosti na administrativno-tehničkim i sličnim poslovima;

— da se više ocene i vrednuju stvaralaštvo, novatorstvo i racionalizatorstvo, da nagrađivanje u ovoj oblasti doslednije zavisi od doprinosa povećavanju dohotka i da se naknada za stvaralaštvo uračunava u lični dohodak;

— da se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici utvrđuju merila za vrednovanje radnog doprinosa po količini i kvalitetu izvršenog rada, racionalnog korišćenja sredstava za proizvodnju, korišćenja radnog vremena, ušteda u radu i materijalu, rokova izvršavanja poslova i zadataka, kao i ukupnog rezultata zajedničkog rada i poslovanja;

— da se u vrednovanju poslova i zadataka iste ili približne složenosti obezbede približno jednake osnove i merila u raspodeli ličnih dohodaka, kako bi se uspostavili adekvatniji rasponi u vrednovanju poslova različite složenosti;

— posebna je obaveza organâ i organizacija Saveza sindikata da se u radnim zajednicama i stručnim službama, svuda gde to do sada nije učinjeno, odmah počnu utvrđivati merila za vrednovanje svih poslova i zadataka.

2. Neophodno je da se na nivou Federacije dogovore polazne osnove za raspoređivanje dohotka i čistog dohotka u organizacijama udruženog rada kako bi se obezbedio jedinstven prilaz ovim pitanjima.

Nema sumnje da iz stavova i poruka Kongresa proizlaze i mnogi drugi isto toliko značajni zadaci. Ali, već sama činjenica da je Veće Saveza sindikata Jugoslavije kao svoj prvi zadatak opredelilo dalje usavršavanje sistema raspodele prema radu i rezultatima rada, a, uz to, i činjenica da se u jednom napisu ne mogu bliže sagledati mnoga pitanja koja je Treći kongres samoupravljača Jugoslavije obrađivao — daje osnovu da se o problemima ostvarivanja načela raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada bliže raspravlja.

Za razvoj dohodovnih odnosa, u skladu sa Zakonom o udruženom radu, i za jačanje uloge radnikâ kao bitnog faktora razvoja društveno-ekonomskih odnosa i materijalnih snaga društva od bitnog je značaja doslednije i brže ostvarivanje načela raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada. Lični dohodak postaje u novim društveno-ekonomskim odnosima društveno-ekonomska kategorija dohodovnih odnosa, koja izražava odnose među radnicima u udruženom radu i bitno utiče na sveukupne odnose u sticanju i raspoređivanju dohotka, kao i u raspodeli čistog dohotka i sredstava za lične dohotke. Zbog toga je i ostvarivanje ličnih dohodaka, kao društveno-ekonomske kategorije dohodovnih odnosa, je-

Digitized by Google

dan od bitnih uslova za brže ostvarivanje dohodovnih odnosa u celini. Raspodela prema radu i rezultatima rada jedna je od bitnih osnova da se u društvenoj praksi obezbedi odgovornost i motivisanost radnika za društveno celishodno upravljanje i privređivanje društvenim sredstvima, za stvaranje većeg dohotka i za kontrolu radnika nad celinom kretanja dohotka u svim tokovima društvene reprodukcije. Ona je i jedna od bitnih osnova za usmeravanje dohotka na ona mesta i u one delatnosti u takvim međusobnim odnosima i aktiviranjem takve tehnologije, organizacije rada i proizvodnje — da bi angažovanje dohotka dalo najveće društvene efekte izražene u povećanoj produktivnosti rada i u većem novostvorenom dohotku. Raspodela prema radu i rezultatima rada će, uz uvažavanje načela zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika povećavanju dohotka, te uz uvažavanje načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci, obezbediti i adekvatnije raspoređivanje dohotka prema nameni upotrebe i na taj način kod udruženih radnika razvijati i lični ekonomski interes da svojim boljim radom i privređivanjem društvenim sredstvima doprinose povećavanju dohotka.

Na taj način će se i preko usavršavanja sistema raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada učvršćivati društveni značaj upravljanja sredstvima i društveni značaj dohotka. Društveno-ekonomski sadržaj i značaj ličnih dohodaka za razvoj socijalističkih samoupravnih dohodovnih odnosa, sadašnje stanje u ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada, načela Zakona o udruženom radu i društveni značaj dohotka i njegovog raspoređivanja za lične dohotke prema radu i rezultatima rada, — traže zbog toga organizovanu društvenu aktivnost za brže i celovitije ostvarivanje načela raspodele prema radu i rezultatima rada u neposrednoj društvenoj praksi.

Za ostvarivanje svih tih ciljeva bitno je da se u neposrednoj društvenoj praksi, većim i neposrednim angažovanjem svih radnika u organizacijama udruženog rada, a posebno i mnogo konkretnijom aktivnošću organizacija Saveza sindikata, obezbedi ostvarivanje sledećih bitnih principa raspodele ličnih dohodaka prema radu i rezultatima rada.

1. Zavisnost sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka

Sredstva za lične dohotke moraju se uvek i u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada raspoređivati u zavisnosti od ostvarenog dohotka. Zavisnost sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka mora motivisati radnike da svojim radom i upravljanjem društvenim sredstvima obezbeđuju stalno povećavanje društvene produktivnosti rada i dohotka; da stalno proveravaju doprinos svakog pojedinca i svih radnika zajedno povećavanju dohotka i da planiraju takvu proizvodnju, produktivnost rada i dohodak i takve međusobne dohodovne odnose sa drugim radnicima u organiza-

Digitized by Google

cijama udruženog rada sa kojima su povezani u društvenoj reprodukciji — da iz ostvarenog dohotka mogu obezbediti kako potrebna sredstva za proširenje materijalne osnove rada i rezerve, za zajedničke i opštedruštvene potrebe, tako i za lične dohotke koji će biti u skladu sa stepenom njihove produktivnosti rada, kao i potrebama za zadovoljavanje društveno dogovorenog nivoa ličnog standarda radnika.

Ostvarivanje zavisnosti sredstava za lične dohotke radnika od ostvarenog dohotka, a u prvom redu od doprinosa koji su radnici dali povećanom dohotku svojim radom i upravljanjem društvenim sredstvima, jedan je od osnovnih uslova ne samo za to da radnici postanu gospodari i upravljači svih uslova, sredstava i rezultata rada, već i za to da se ostvaruje društveni značaj sredstava i dohotka koji uključuje i odgovornost radnika da društvenim sredstvima privređuju i upravljaju na način da stalno povećavaju njihovu vrednost i da iz novostvorene vrednosti za svoje lične dohotke raspoređuju samo onaj deo dohotka koji odgovara dprinosu produktivnosti rada, kao i ekonomičnosti i efikasnosti korišćenja društvenih sredstava za povećani dohodak.

Valja naglasiti da sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju ne mogu zavisiti isključivo od apsolutne visine ostvarenog dohotka, a da se pri tom ne uzimaju u obzir i uslovi stvaranja dohotka u pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada, a posebno i nivo njihove produktivnosti rada, stepen korišćenja kapaciteta, efikasnost i ekonomičnost u korišćenju društvenih sredstava, prilagođenost njihove proizvodnje društvenim potrebama i zahtevima tržišta, kao i stepen korišćenja nauke i tehničkih dostignuća u njihovoj proizvodnji. Ako bi se, naime, sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju utvrđivala isključivo u zavisnosti od dostignutog nivoa dohotka, a ne i od uslova u kojima je taj dohodak ostvaren i nezavisno od doprinosa radom i upravljanjem društvenim sredstvima, — zamaglio bi se, u društveno-ekonomskom smislu, društveni karakter dohotka i stvarao prividan utisak kao da je viši ostvareni dohodak rezultat rada jedino pojedine osnovne organizacije udruženog rada, a ne i ukupnog razvoja proizvodnih snaga društva, minulog rada drugih radnika, kao i uslovâ sticanja dohotka, a ponekad i posebnih pogodnosti u sticanju dohotka pojedine organizacije udruženog rada. Na taj način bi se i dalje otvarala mogućnost da se sredstva za lične dohotke raspoređuju mimo stvarnih rezultata rada i da se u društvu kao celini stvara klima i zahtevi za stalno povećavanje ličnih dohodaka nezavisno od porasta društvene produktivnosti rada.

Sve je to jako bitno naglašavati iz tog razloga što se u dosadašnjoj društvenoj praksi najčešće sredstva za lične dohotke raspoređuju isključivo u zavisnosti od apsolutnog nivoa dohotka, kao i od njegovog rasta. Ako pri tome znamo da su na rast dohotka u poslednjim godinama više od tri četvrtine, a u pojedinim godinama i preko 95%, uticale povećane cene, a ne povećana produktivnost rada i bolje korišćenje društvenih sredstava, onda je jasnije koliko je značajno da u raspoređivanju čistog dohotka za lične dohotke

Digitized by Google

utvrdimo osnove i merila koja će biti u skladu sa Zakonom o udruženom radu i koja će obezbediti da se sredstva za lične dohotke u svakoj organizaciji udruženog rada raspoređuju u zavisnosti od doprinosa živog i minulog rada stvaranju dohotka. Takva dosadašnja praksa u raspoređivanju čistog dohotka za lične dohotke, kao i činjenica da su takvoj praksi pogodovala i dosadašnja rešenja u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o sticanju i raspoređivanju dohotka u republikama i pokrajinama, osnovni je razlog zbog kojeg smo se na Veću Saveza sindikata Jugoslavije opredelili da na nivou Federacije utvrdimo zajedničke polazne osnove za raspoređivanje dohotka i čistog dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Pri tome treba naglasiti da se u društvenoj praksi javljaju mišljenja da se načelo zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa živog i minulog rada radnika stvaranju dohotka ne može u praksi ostvariti zbog problemâ u sticanju dohotka pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada. Ta mišljenja su objektivno uslovljena našom društvenom praksom. Činjenica je, naime, da dohodak mnogih osnovnih organizacija udruženog rada danas stvarno u velikoj meri još ne zavisi od rada i upravljanja radnika društvenim sredstvima u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Mnoga administrativna uplitanja u sticanje i raspoređivanje dohotka od strane društveno-političkih zajednica, banaka i samoupravnih interesnih zajednica, neostvareno društveno planiranje i nerazvijeni dohodovni odnosi u sticanju i raspoređivanju dohotka, kao i u slobodnoj razmeni rada, — utiču na to da su uslovi sticanja dohotka pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada jako različiti. Zbog toga se i dešava da radnici u pojedinim osnovnim organizacijama udruženog rada lako i bez posebnog zalaganja stiču visok dohodak, a radnici u drugim osnovnim organizacijama udruženog rada, iako bolje koriste svoje kapacitete, iako je njihova produktivnost rada natprosečna, iako nemaju problemâ sa plasmanom svojih proizvoda, stiču relativno mnogo niži dohodak po radniku i upotrebljenim sredstvima.

Ali sve te činjenice, po mom dubokom ubeđenju, ne opravdavaju i zaključak da nastojanja za dosledno ostvarivanje zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika tom dohotku — nisu nužna i opravdana. Ako bi se, naime, sledio takav zaključak, moralo bi se sa ostvarivanjem tog načela čekati sve dok društveno-ekonomski odnosi ne bi bili ostvareni u celini u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Dok se, dakle, ne bi u celini rešilo i pitanje ravnopravnijih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Ali, ja mislim da je situacija upravo obrnuta. Znamo, naime, da baš sa ostvarivanjem načela o raspodeli sredstava prema radu i rezultatima rada možemo mnogo pomoći i većem i bržem ostvarivanju ostalih elemenata novih društveno-ekonomskih i dohodovnih odnosa. Dosledno ostvarivanje tih načela, a pogotovo zavisnosti sredstava za lične dohotke od ostvarenog dohotka i doprinosa radnika povećavanju dhotka, bez sumnje će doprineti da će radnici:

Digitized by Google

— odlučnije tražiti menjanje odnosa u kojima njihova osnovna organizacija udruženog rada stiče dohodak. To će ih usmeriti na zahteve za zajedničko planiranje, na udruživanje rada i sredstava, na uređivanje odnosâ iz zajednički stečenog ukupnog prihoda i ukupnog dohotka, na uređivanje odnosâ u slobodnoj razmeni rada, u privređivanju novčanim sredstvima u bankama i drugim finansijskim organizacijama udruženog rada, na samoupravno uređivanje odnosâ u sticanju deviznog prihoda i slično;

— u većoj meri biti motivisani i odgovorni i za uspešnost privređivanja društvenim sredstvima i da će zbog toga tražiti i veću odgovornost poslovodnih organa i stručnih radnika koji im pripremaju predloge za njihove poslovne, samoupravne i razvojne odluke. Dokle god, naime, sredstva za lične dohotke nisu zavisna u prvom redu od doprinosa radnika povećanju dohotka, najčešće se dešava da se i u slučaju lošeg privređivanja društvenim sredstvima za koje snose odgovornost u prvom redu poslovodni organi i stručni radnici — njihova odgovornost slabo ili nedosledno ostvaruje. Ali, kada zbog loših rezultata privređivanja radnici budu pogođeni i preko svojih ličnih dohodaka, nema sumnje da će oni mnogo odlučnije tražiti otklanjanje uzroka koji su prouzrokovali njihovo loše privređivanje i neadekvatan dohodak;

— na tim osnovama na kraju, sigurno, postati mnogo oprezniji prilikom odlučivanja o oblicima i obimu udruživanja dela svog dohotka za razne zajedničke i opštedruštvene potrebe, kao i prilikom upotrebe tih udruženih sredstava, odnosno u pogledu toga koliko upotreba tih društvenih sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe doprinosi povećanju društvene produktivnosti rada i dohotka, kao i ostvarivanju stvarnih i istinskih potreba radnikâ.

Zbog svih naznačenih, kao i zbog mnogih drugih razloga nužno je odlučno prevazilaziti dosadašnja mišljenja i dosadašnju praksu i dosledno ostvarivati načelo da sredstva za lične dohotke uvek moraju biti u zavisnosti od ostvarenog dohotka i od doprinosa rada i upravljanja društvenim sredstvima stvorenom dohotku.

2. Osnova za raspodelu moraju biti obavljeni poslovi i zadaci pojedinog radnika

Moramo obezbediti da se još uvek pretežna raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu radnog mesta, kvalifikacije ili stručne spreme promeni u nagrađivanje na osnovu stvarno obavljenih poslova i zadataka pojedinog radnika. Zbog toga se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici mora doneti akt o sistematizaciji poslova i zadataka koje obavljaju radnici koji udružuju rad u toj osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici. Sistematizacija poslova i zadataka mora sadržati konkretan opis poslova i zadataka koji će se obavljati, kao i uslove koje radnik mora ispunjavati da bi mogao uspešno da obavlja te poslove i zadatke. Već prilikom stupanja u radni odnos ili prilikom raspoređivanja na određene poslove i zadatke svaki radnik mora

Digitized by Google

znati šta je sve potrebno za obavljanje tih poslova i zadataka i koje su osnove i merila na osnovu kojih će učestvovati u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici. Pri tome bi se morao u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i radnoj zajednici obavezno predvideti i postupak provere osposobljenosti radnika za obavljanje određenhi poslova i zadataka. Ni jedan radnik koji ne ispunjava uslove za obavljanje određenih poslova i zadataka i čija osposobljenost za obavljanje tih poslova i zadataka nije bila prethodno proverena — ne bi smeo da stupi u radni odnos ili ne bi mogao biti raspoređen na druge poslove i zadatke.

Usvajanje sistematizacije poslova i zadataka i njena prava sadržina je temeljni preduslov da bi se raspodela prema formalnoj kvalifikaciji i radnom mestu mogla preobraziti u raspodelu ličnih dohodaka prema stvarno obavljenim poslovima i zadacima i na osnovu doprinosa koji ti obavljeni poslovi i zadaci daju zajedničkim rezultatima rada radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici.

I prilikom utvrđivanja sadržaja sistematizacije poslova i zadataka u praksi se javljaju različita, često suprotna shvatanja. Neki smatraju da je sistematizacija poslova i zadataka samo spisak radnih mesta, stara sistematizacija radnih mesta s novim naslovom. Drugi, opet, misle da sistematizacija poslova i zadataka sadrži samo opis različitih radnih faza i operacija koje se javljaju u pojedinoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici, pri čemu se ne predviđa kako se te pojedine faze i operacije međusobno povezuju u procesu rada i kako zajedno i povezano predstavljaju zaokružen delokrug pojedinih poslova i zadataka.

Mislim da ni jedno ni drugo krajnje shvatanje nije adekvatno. Ako, naime, zadržimo staru sistematizaciju radnih mesta samo s novim imenom, i dalje ćemo zadržati raspodelu prema radnom mestu, a ne prema stvarno obavljenim poslovima i zadacima. To će imati za posledicu da će u prvom redu proizvodni radnici koji rade po normi pri raspodeli ličnih dohodaka još uvek biti zavisni od toga koliki je njihov stvarni doprinos ukupnim rezultatima rada. Međutim, stručni i administrativni, kao i drugi režijski radnici po toj osnovi biće i dalje nagrađivani prema radnom mestu, bez obzira na to da li se u okviru njihovog radnog mesta faktički obavljaju različiti poslovi i zadaci, bez obzira na to koje će poslove i zadatke stvarno obavljati i bez obzira na obim i kvalitet obavljanja tih poslova i zadataka.

Ako pak, obrnuto, sve poslove i zadatke raspodelimo samo po pojedinim fazama i operacijama, a međusobno ih ne povežemo, može se dogoditi:

— da radnik prilikom stupanja na rad ili prilikom raspoređivanja na određene poslove i zadatke uopšte neće znati u kakvom međusobnom odnosu će u toku svog rada obavljati pojedine poslove i zadatke. Pošto je doprinos pojedinih poslova i zadataka ukupnim rezultatima rada različit, a istovremeno je i osnova za

Digitized by Google

utvrđivanje doprinosa radnika i, samim tim, za njegov lični dohodak, može se desiti da će u procesu rada radnik biti raspoređivan isključivo ili pretežno na poslove i zadatke koji se najmanje vrednuju, pa će zbog toga biti, iako je sposoban da obavlja i složenije poslove i zadatke, onemogućen u sticanju većeg ličnog dohotka;

— da će se morati uvesti nepotrebna i previše detaljna evidencija mnogih faza i operacija rada pošto će baš te faze i operacije rada biti osnova za utvrđivanje doprinosa pojedinog radnika ukupnim rezultatima rada. A previše razrađena evidencija faza i operacija rada nema smisla pošto za samog radnika predstavlja veliki gubitak radnog vremena i pošto se, na kraju krajeva, ne može organizovati ni sama kontrola stvarno obavljenih poslova i zadataka.

Zbog toga u sistematizaciji poslova i zadataka moramo konkretno opredeliti poslove i zadatke koji će se obavljati u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici, a istovremeno opredeliti i obim pojedinih poslova i zadataka kako bismo znali koliko radnika treba za obavljanje određenih poslova i zadataka i predvideli najracionalnije povezivanje pojedinih poslova i zadataka u zaokružene celine koje će obavljati pojedini radnici. Konkretno opredeljivanje poslova i zadataka omogućuje da se, pri na izgled srodnim poslovima i zadacima, utvrde značajne razlike koje — zbog različite složenosti poslova i zadataka, potrebnog znanja radnika ili uslova u kojima se ti poslovi i zadaci obavljaju — imaju značajan uticaj i na različitost doprinosa takvih poslova i zadataka zajedničkim rezultatima rada. To istovremeno omogućuje stvaranje uslovâ za raspodelu ličnih dohodaka na osnovu stvarno obavljenih poslova i zadataka, a ne prema radnom mestu. Istovremeno, određivanje u zajedničku celinu poslova i zadataka omogućava jasno opredeljivanje radnih zadataka pojedinih radnika, uslove za celishodnu organizaciju rada i za vođenje kadrovske politike, kao i jasnu predstavu svakog radnika o tome sa kojim poslovima i zadacima će učestvovati u ukupnom radu svih radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno radnoj zajednici i sa kojim poslovima i zadacima će učestvovati u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke osnovne organizacije udruženog rada, odnosno radne zajednice.

3. Raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu živog rada

Osnove za utvrđivanje radnikovog doprinosa na osnovu živog rada su obim rada i kvalitet rada. Obim rada opredeljuje se na osnovu složenosti poslova i zadataka i na osnovu vremena potrebnog rada. Kvalitet rada opredeljuje se na osnovu kvaliteta postignutih rezultata rada, to jest na osnovu obima proizvoda i usluga i njihovog kvaliteta, na osnovu efikasnosti korišćenja sredstava rada, na osnovu ušteda u radu i na osnovu racionalnog korišćenja radnog vremena.

Digitized by Google

Za utvrđivanje ličnih dohodaka na osnovu živog rada radnika prvi je preduslov utvrđivanje osnova i merila po kojima se utvrđuje složenost pojedinih poslova i zadataka. Utvrđivanje tih osnova i merila treba da bude sastavni deo samoupravnog opšteg akta o raspodeli sredstava za lične dohotke.

Da bi se u svakoj organizaciji udruženog rada mogla utvrditi složenost poslova i zadataka, mora se ustanoviti metod utvrđivanja složenosti poslova i zadataka. Prilikom utvrđivanja složenosti poslova i zadataka moraju se uvažavati sledeći elementi:

— osposobljenost radnika za rad, to jest njegove umne i fizičke sposobnosti, njegovo znanje i umešnost koji su potrebni za obavljanje određenih poslova i zadataka;

— odgovornost pri obavljanju poslova i zadataka;

— umni i fizički napori pri obavljanju poslova i zadataka;

— uslovi u kojima radnik obavlja poslove i zadatke.

Utvrđivanje složenosti pojedinih poslova i zadataka je bitna faza pri ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada, a pogotovo pri ostvarivanju načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci. Ako se, naime, bitno različito utvrđuje doprinos pojedinog posla ili zadatka u ukupnim rezultatima rada radnika, onda radnici koji obavljaju takve poslove i zadatke u osnovama za sticanje ličnih dohodaka nisu u ravnopravnom položaju pošto mogu za približno isti rad imati različit lični dohodak, odnosno za bitno različit rad primati približno jednak lični dohodak. Složenost pojedinih poslova i zadataka opredeljuje, naime, relativne međusobne odnose između pojedinih poslova i zadataka i uvek je osnova sa kojom radnik, u zavisnosti i od uspešnosti svog rada, učestvuje u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke.

Društvena praksa utvrđivanja složenosti poslova i zadataka do sad nije dala značajnih iskustava. Do sad se, naime, nagrađivalo pretežno prema radnom mestu, što posebno važi za nagrađivanje radnikâ na stručnim i administrativno-upravnim poslovima i zadacima. Isto tako, i danas su lični dohoci za srodne poslove i zadatke u različitim osnovnim organizacijama udruženog rada, već u svojoj osnovi, a ne samo po konačnim rezultatima ostvarenog dohotka, veoma različiti. Zbog toga se u procesu ostvarivanja načela raspodele prema radu i rezultatima rada opravdano postavlja pitanje: kako obezbediti zajednički metod i zajedničke osnove i merila koja bi obezbedila da poslovi i zadaci iste složenosti u različitim organizacijama udruženog rada, u relativno približno istom odnosu u upoređenju sa poslovima i zadacima drugih stepena složenosti, učestvuju u raspodeli ukupnih sredstava za lične dohotke? Kako, dakle, obezbediti da stvarni lični dohodak pojedinog radnika zavisi u prvom redu od kvaliteta njegovog rada i od ostvarenog dohotka njegove osnovne organizacije udruženog rada, a ne u prvom redu od toga da li radi u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj mu je zbog povoljnijih uslova sticanja dohotka, za stepen složenosti njegovih poslova i zadataka, opredeljena srazmerno viša vrednost njegovih poslova i zadataka? Istovremeno, postavlja se i

Digitized by Google

pitanje: kako zajednički opredeliti i merila za upoređivanje vremena potrebnog rada na pojedinim poslovima i zadacima? Jer, i različito opredeljivanje vremena potrebnog rada na pojedinim poslovima u različitim organizacijama udruženog rada, naime, bitno utiče na mogućnost sticanja ličnog dohotka pojedinog radnika. Tamo gde normativi potrebnog radnog vremena nisu opredeljeni, a to važi, po pravilu, za sve radnike u radnim zajednicama i na drugim režijskim poslovima i u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti, kao i tamo gde su u proizvodnim osnovnim organizacijama udruženog rada normativi vremena potrebnog rada za obavljanje pojedinih poslova i zadataka određeni u dužem trajanju u poređenju sa normativima vremena potrebnog rada u drugim organizacijama udruženog rada na sličnim poslovima i zadacima — postoji mogućnost da se sa manje rada i manje napora pojedinih radnika stiču mnogo veći lični dohoci.

Ni jedno ni drugo pitanje u neposrednoj praksi nije razrešeno. Ocenjujem, čak, da dosadašnja praksa u razrešavanju ta dva pitanja pokazuje usmerenja koja nisu prihvatljiva.

Prvo usmerenje, u praksi dosta često, koje polazi od pomanjkanja jasnih i konkretnih zajedničkih osnova i metoda za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za opredeljivanje vremena potrebnog rada, zanemaruje svaku potrebu o usklađivanju i opredeljivanju zajedničkih osnova i merila i zastupa praksu da se u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada upotrebljavaju parcijalni i samo za tu osnovnu organizaciju udruženog rada važeći metodi, kao i osnove i merila. Zbog toga nisu retki slučajevi da čak ni u radnim organizacijama nemaju zajedničkih metoda za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, a kamoli za utvrđivanje vremena potrebnog rada. Još su ređi primeri takvih zajedničkih osnova i merila u okviru složenih organizacija udruženog rada ili u drugim oblicima udruživanja dohodovno povezanih osnovnih organizacija udruženog rada. Mislim da je takva praksa potpuno neprihvatljiva i da se moramo energično založiti da se u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada, pa i u međusobnim odnosima dohodovno povezanih organizacija udruženog rada, utvrđuju zajedničke osnove i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, kao i za utvrđivanje vremena potrebnog rada.

Drugo usmerenje, zasnovano na saznanju da pomanjkanje zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka, kao i vremena potrebnog rada, vodi u neravnopravnost položaja radnika u raspodeli sredstava za lične dohotke, rešavanje tog problema vidi u propisivanju jedinstvenih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i vremena potrebnog rada na nivou društveno-političkih zajednica. Mislim da ni to usmerenje nije dobro pošto se — bez praktičnih iskustava i bez konkretne aktivnosti u organizacijama udruženog rada na iznalaženju zajedničkih osnova i merila u radnim i složenim organizacijama i bez njihovog upoređivanja i usklađivanja sa osnovama i merilima za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i vremena potrebnog rada sa organizacijama udruženog rada u kojima se obavljaju isti ili slični

Digitized by Google

poslovi i zadaci — takve jedinstvene osnove i merila koja bi bila prihvatljiva za neposrednu praksu ne mogu u kabinetima ili u užim radnim grupama na nivou društveno-političkih zajednica odrediti. Zbog toga bi tako utvrđene jedinstvene osnove i merila nužno morali imati za posledicu naturanje određenih šablona koji ne bi bili prilagođeni stvarnim potrebama i uslovima rada i zbog toga ne bi doprinosili daljem usavršavanju sistema raspodele ličnih dohodaka na osnovu živog rada.

Zbog toga sam ubeđen da našu praktičnu aktivnost na ostvarivanju tog zadatka moramo usmeriti u prvom redu na konkretnu analizu međusobnog uticaja pojedinih poslova i zadataka u procesu rada u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i na osnovu toga obezbediti obavezno zajedničko utvrđivanje osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za utvrđivanje vremena potrebnog rada u radnim i složenim organizacijama i u drugim oblicima dohodovno povezanih osnovnih organizacija udruženog rada. Istovremeno moramo podstaći proces međusobnog upoređivanja osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i za utvrđivanje vremena potrebnog rada između organizacija udruženog rada u kojima radnici obavljaju slične poslove i zadatke. Taj proces moraju posebno podstaći republički i pokrajinski odbori sindikata koji udružuju radnike koji u organizacijama udruženog rada obavljaju slične poslove i zadatke. Na taj način bismo iz neposredne prakse i iz stvarnog položaja radnika u procesu rada došli do mnogih zajedničkih konstatacija i rešenja koja bismo mogli uopštavati i uobličavati u zajedničke kriterije i u zajedničke osnove i merila u okviru pojedinih grana i grupacija u kojima radnici obavljaju slične poslove i zadatke. Kad ta faza posla bude ostvarena, stvoriće se uslovi da se u društvu kao celini opredele određene zajedničke osnove i merila i na taj način obezbede osnove za brže ostvarivanje načela za približno isti rad i rezultate rada — približno isti lični dohoci.

Ako na taj način budemo pristupili ostvarivanju tog zadatka, mnogo ćemo efikasnije nego do sada stvoriti uslove za ostvarivanje zahteva Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije da se proizvodni rad i rad pod težim uslovima materijalno vrednuje više nego rad iste složenosti na administrativno-tehničkim i sličnim poslovima. Praksa, naime, pokazuje da naša načelna opredeljenja za ostvarivanje tog cilja koja su u društvu dosta dugo prisutna ne daju zadovoljavajuće rezultate. Razlog za takvo stanje, pored neposrednih otpora takvom opredeljenju, leži baš u činjenici da u dosadašnjoj društvenoj praksi, a pogotovu u aktivnosti Saveza sindikata, nismo bili u stanju da bliže i konkretnije opredelimo ostvarivanje tog cilja i zadatka. Zbog toga nam se i dešava da se uslovi rada i fizički napor u radu neadekvatno vrednuju, da se više vrednuje odgovornost za koordiniranje rada dvojice ili trojice radnika, ili odgovornost za pravilno prepisivanje određenih brojeva u okviru radnih zajednica, nego odgovornost proizvodnih radnika za upravljanje mašinama u vrednosti od nekoliko desetina miliona novih dinara. Zbog toga nam se i dešava da su osnove za raspodelu sred-

Digitized by Google

stava za lične dohotke između proizvodnih radnika i radnika u radnim zajednicama potpuno različite. Proizvodni radnici su, po pravilu, oštećeni dva puta. Prvo je neadekvatno vrednovana složenost njihovih poslova i zadataka u poređenju sa administrativno-tehničkim i drugim poslovima i zadacima i, drugo, njima je, po pravilu, određeno vreme potrebnog rada za pojedini proizvod i oni primaju svoj lični dohodak samo zavisno od toga koliko su proizvoda izradili, dok radnicima u radnim zajednicama vreme njihovog potrebnog rada uopšte nije određeno. Bez obzira na to koliko i šta stvarno rade ti radnici, oni svoj lični dohodak primaju na osnovu svog radnog mesta.

Za raspodelu ličnih dohodaka na osnovu živog rada veoma je bitno utvrđivanje radnog doprinosa svakog radnika na svakom radnom mestu. Samo ako se za svakog radnika na svakom radnom mestu, na osnovu zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje složenosti poslova i zadataka i na osnovu vremena potrebnog rada, utvrđuje i kvalitet njegovog rada, biće stvoreni uslovi da svaki radnik učestvuje u raspodeli sredstava za lične dohotke na istim društveno-ekonomskim osnovama, to jest u zavisnosti od stvarnog doprinosa svog rada zajedničkim rezultatima rada osnovne organizacije udruženog rada. Da bismo u praksi mogli ostvariti ovaj zadatak, treba upozoriti na nerazumevanja i pogrešna tumačenja koja se javljaju prilikom njegovog ostvarivanja u praksi.

Prvo nerazumevanje polazi od pretpostavke da na mnogim poslovima i zadacima, a to važi u prvom redu za poslove i zadatke stručnih i administrativno-upravnih radnika, radnikov radni doprinos uopšte nije moguće utvrđivati. To nerazumevanje svoju osnovu nalazi u shvatanju da su jedino egzaktne merne jedinice, kao što su komad, metar, kilogram i slično, jedina podloga za utvrđivanje radnog doprinosa pojedinog radnika. Posledica takvog nerazumevanja u praksi je ta da na mnogim poslovima i zadacima još uvek nismo počeli utvrđivati osnove i merila za radni doprinos tih radnika zajedničkim rezultatima rada.

Drugo nerazumevanja je u tome što se iz društveno opravdane i jedino pravilne pretpostavke da je moguće utvrđivati radni doprinos rada radnika na svim poslovima i zadacima izvlači zaključak i praksa da je pametno i jedino moguće po istim kriterijima i istim osnovama i merilima utvrđivati radni doprinos radnika na svim različitim poslovima i zadacima. Posledica takvog nerazumevanja je mehaničko prenošenje nekih osnova i merila koja su celishodna pri utvrđivanju radnog doprinosa radnika na proizvodnim poslovima i zadacima na poslove i zadatke stručnih i upravno-administrativnih radnika. Zbog toga nisu retki primeri da se i kod tih radnika broji obavljanje poslova i zadataka ili pojedinih faza i operacija rada i na taj način pokušava utvrđivati radni doprinos tih radnika.

Zbog tih nerazumevanja, mislim, neophodno je podvući da je — s obzirom na različite funkcije u procesu rada i društvene reprodukcije koje imaju za posledicu i različit uticaj pojedinog rada na uspešnost poslovanja, na stvaranje dohotka i na višu produk-

Digitized by Google

tivnost rada — radni doprinos radnika na različitim poslovima i zadacima nužno utvrđivati specifičnim osnovama i merilima za tri osnovne grupe poslova i zadataka koje obavljaju udruženi radnici:

— za poslove i zadatke koje obavljaju radnici u procesu neposredne proizvodnje;

— za poslove i zadatke koje obavljaju radnici u društvenim delatnostima;

— za poslove u upravno-administrativnim i u srodnim delatnostima koji se, po pravilu, obavljaju u okviru radnih zajednica zajedničkih službi.

Radni doprinos radnika koji obavljaju poslove i zadatke u procesu neposredne proizvodnje možemo i moramo meriti na osnovu obima proizvoda i usluga i njihovog kvaliteta, na osnovu efikasnosti upotrebe sredstava za proizvodnju, na osnovu ušteda materijalnih i drugih proizvoda na jedinicu proizvoda i usluge i na osnovu racionalnog korišćenja celokupnog radnog vremena. Za sve te elemente potrebno je unapred odrediti potrebne normative. Radni doprinos pojedinog radnika ili grupe radnika utvrđuje se na osnovu upoređenja kvaliteta njegovog rada sa postavljenim normativima. Na taj način, uvažavajući sve napred navedene elemente, moramo normirati poslove i zadatke u procesu neposredne proizvodnje. Mislim da na tim osnovama ne možemo prihvatiti tumačenja da zbog društveno-ekonomskog karaktera norme u kapitalizmu normiranje poslova i zadataka u procesu neposredne proizvodnje nije prihvatljivo za naše društveno-ekonomske odnose. Ubeđen sam da i kod nas moramo zadržati i dalje razvijati normiranje poslova i zadataka. Ali, pri tome moramo obezbediti da se normiraju svi elementi radnog doprinosa radnika. Normiranje svih elemenata radnog doprinosa radnika stimulisaće radnike ne samo za veći obim proizvoda, već i za njihov bolji kvalitet, za racionalniju upotrebu sredstava i predmeta rada, za uštede u materijalnim i drugim troškovima, kao i za racionalnije korišćenje celokupnog njihovog radnog vremena.

Stručni poslovi i zadaci radnika takozvanih društvenih delatnosti u okviru udruženog rada, kao što su organizacija rada, planiranje, istraživanje, razvijanje metoda rada, izrada razvojnih programa, stručno usavršavanje radnika, briga za zaštitu na radu, zdravstvena preventiva i slično, posredno doprinose povećanju proizvodnje, produktivnosti rada i dohotka. Zbog toga se i doprinos rada tih radnika, po pravilu, može utvrđivati samo posredno preko povećane društvene produktivnosti rada i povećanog dohotka radnika koji u procesu rada upotrebljavaju, odnosno aktiviraju te činioce proizvodnje. Zbog toga je i nužno da se za utvrđivanje radnog doprinosa radnika na tim poslovima i zadacima utvrđuju i posebna merila. Mislim da je utvrđivanje obavljenog rada, odnosno poslova i zadataka u jedinici vremena za te poslove i zadatke nedovoljno. Ubeđen sam da to čak nije ni bitno. Utvrđivati zbog toga kod tih radnika broj izvršenih poslova, odnosno zadataka, a ne uticaj na stvaranje dohotka proizvodnih radnika, po mom ubeđenju, nije svrsishodno. Mislim da ćemo se svi složiti s tim da ni najmanje

Digitized by Google

nije bitno da li je samo pripremljen plan ili obavljeno istraživanje, da isto tako nije bitno koliko stranica ima planski dokument ili određeni projekat i slično, već da je najbitnije koliko će se predviđanja u planu ili u istraživanju ostvariti i koliko će ona doprineti povećanju produktivnosti rada i dohotka. Zbog toga sam ubeđen da za te i slične poslove i zadatke treba iznalaziti u prvom redu osnove i merila iz kojih će se utvrđivati kakav je doprinos rada tih radnika stvaranju većeg dohotka, porastu produktivnosti rada, efikasnijem korišćenju sredstava, snižavanju materijalnih troškova, korišćenjem nauke i tehnologije u proizvodnji, boljom prilagođenošću proizvodnje društveno dogovorenim i tržišnim potrebama i slično. Na osnovu takvih osnova i merila, a ne na osnovu pojednostavljenog praćenja obima izvršenih poslova i zadatka tih radnika, postoji stvarna mogućnost za utvrđivanje njihovog radnog doprinosa zajedničkim rezultatima rada, mogućnost za stimulisanje kvaliteta njihovog rada i mogućnost za otklanjanje uravnilovke, koja sada postoji između tih radnika, iako znamo da su baš kod tih radnika razlike u stvarnom doprinosu zajedničkim rezultatima rada čak mnogo veće nego između proizvodnih radnika.

Upravno-administrativni i slični poslovi i zadaci u radnim zajednicama zajedničkih službi čak ni posredno ne stvaraju novu vrednost, ali su ti poslovi i zadaci nužni za normalno odvijanje proizvodnog i poslovnog procesa. Zbog toga, po pravilu, ni za te poslove i zadatke, osim posle rutinskih radnji, kao, na primer, rad daktilografa i slično, nije celishodno utvrđivati i normirati obim obavljenog rada. Bitno je koliko rad tih radnika doprinosi većoj efikasnosti poslovnog procesa i sa kolikim troškovima se ti poslovi i zadaci obavljaju. Stimulisati moramo, dakle, brzo, efikasno, kvalitetno i uspešno obavljanje tih poslova i zadataka, što može najviše da pridonese nesmetanom poslovanju. Pri tome postoji potreba da se posebno stimuliše snižavanje troškova potrebnih za te poslove i zadatke pošto ti troškovi neposredno terete lični dohodak proizvodnih radnika. To će stimulisati organizaciju u obavljanju tih poslova i zadataka, bolju podelu rada i smanjivanje broja administrativnih radnika, kao i razvoj savremene tehničko-tehnološke osnove rada na tim poslovima i zadacima.

U vezi sa radom radnika na stručnim i upravno-administrativnim poslovima potrebno je opredeliti se i prema različitim metodima ocenjivanja radnog doprinosa radnika koji se primenjuju u praksi. Mnogi od tih metoda temelje se čak na ocenjivanju ličnosti radnika, a ne na utvrđivanju obavljanja unapred predviđenih radnih zadataka, te na unapred utvrđenim merilima za utvrđivanje radnog doprinosa tih radnika. Mislim da treba ponovo naglasiti da ne prihvatamo nikakve metode koji se temelje na ocenjivanju ličnosti radnika, na ocenjivanju njegovih ličnih karakteristika i njegovog ponašanja. Isto tako, ne bismo smeli prihvatati metode ocenjivanja koji se temelje na unapred opredeljenim kriterijima za utvrđivanje radnog doprinosa radnika zajedničkim rezultatima rada. Treba napomenuti da su se u praksi kao neprikladni pokazali i metodi međusobnog ocenjivanja radnog doprinosa pojedinih rad-

Digitized by Google

nika. Zbog toga ne bi bilo loše da se temeljitije prouči praktična sprovodljivost ideje koju je svojevremeno dao drug Kardelj da se na osnovu kriterija koje sam napred opisao daju veća ovlašćenja i veća odgovornost za utvrđivanje uspešnosti obavljanja poslova i zadataka radnika u radnim zajednicama, poslovodnim organima i radnicima sa posebnim ovlašćenjima. Utemeljenost te ideje leži u činjenici da su upravo ti radnici odgovorni za uspešno obavljanje poslovnih funkcija organizacija udruženog rada. Baš radnici koji obavljaju upravno-administrativne i neke stručne poslove i zadatke u radnim zajednicima mogu mnogo pridoneti uspešnom obavljanju tih funkcija ili njihovo ostvarivanje otežavati. U svakom slučaju, bilo bi nužno da se pri ostvarivanju te ideje, koja u sebi, sigurno, nosi i mogućnost zloupotrebe, obezbedi pravo žalbe oštećenog radnika i obaveznost drugostepenog odlučivanja nadležnog samoupravnog organa.

4. Raspodela sredstava za lične dohotke na osnovu upravljanja i privređivanja sredstvima proširene reprodukcije

Treći kongres samoupravljača Jugoslavije posebno je naglasio da osnove za raspodelu sredstava za lične dohotke moraju obuhvatiti i rezultate upravljanja i poslovanja organizacija udruženog rada, a posebno rezultate odlučivanja o društvenim sredstvima kojima kao svojim i društvenim minulim radom upravljaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Taj zahtev Kongresa potpuno je shvatljiv ako se podsetimo da u odlučivanju o proširenoj reprodukciji danas postoji najveća otuđenost radnika i da je obim i efikasnost investicija danas jedan od glavnih problema našeg društva.

U sistemu proširene reprodukcije moramo obezbediti da radnici kao upravljači svih sredstava društvene reprodukcije u sve većoj meri budu motivisani za ulaganje sredstava u proširenje materijalne podloge rada — da bi na toj osnovi mogli podizati produktivnost svog i društvenog rada i stvarati uslove za uspešnije zadovoljavanje svih svojih i društvenih potreba. Za ulaganje u proširenje materijalne podloge rada radnici moraju biti i neposredno materijalno motivisani. Tu neposrednu motivisanost radnika obezbedićemo u prvom redu utvrđivanjem radnikovog doprinosa upravljanju sredstvima proširene reprodukcije i ostvarivanjem prava radnika da iz dohotka koji je rezultat njihovog ulaganja u sredstva proširene reprodukcije raspoređuju i deo sredstava za lične dohotke.

Ostvarivanje tog principa, bez sumnje, otežava činjenica da već godinama radimo na pripremi Zakona o proširenoj reprodukciji i da još nismo uspeli da taj zakon donesemo i primenjujemo u praksi. Ali, i pored toga, Treći kongres samoupravljača Jugoslavije je potvrdio da postoje mogućnosti da se i u sadašnjim uslovima primenjuje raspodela ličnih dohodaka na osnovu minulog rada.

Digitized by Google

Ubeđen sam, zbog toga, da se, pored nastojanja za što skorije donošenje Zakona o proširenoj reprodukciji, moramo u neposrednoj društvenoj praksi zalagati za neposrednu i dalju primenu raspodele ličnih dohodaka po osnovu minulog rada. Mislim da to možemo ostvariti ako se u praksi, u vezi sa ostvarivanjem minulog rada, dosledno pridržavamo sledećih polaznih osnova:

— da je za svaku novu investiciju u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, ili na osnovu udruživanja rada i sredstava u bilo kojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, potrebno predvideti u kojoj meri će se aktiviranjem te investicije povećati dohodak radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno u kojoj meri će se zbog te investicije poboljšati uslovi za rad i za stvaranje dohotka. Istovremeno, kod svake nove investicije treba predvideti i osnove i merila po kojima će se iz povećanog dohotka osnovne organizacije udruženog rada utvrđivati deo koji će se na osnovu rezultata minulog rada rasporediti za lične dohotke radnika;

— da se sredstva za lične dohotke na osnovu rezultata privređivanja sredstvima proširene reprodukcije mogu utvrđivati samo ako je bio ostvaren povećani dohodak, i to samo u onim godinama u kojima je bio ostvaren i iskazan u dohotku osnovne organizacije udruženog rada. U godinama u kojima povećani dohodak nije ostvaren radnici ne mogu na osnovu ulaganja sredstava minulog rada u proširenu reprodukciju steći nikakvo pravo na lične dohotke po tom osnovu pošto upravljanjem i privređivanjem tim sredstvima nisu bili ostvareni predviđeni rezultati koji nisu bili iskazani u povećanom dohotku osnovne organizacije udruženog rada;

— da se deo dohotka za lične dohotke na osnovu rezultata privređivanja sredstvima minulog rada može rasporediti samo na one radnike koji su svojim radom u osnovnoj organizaciji udruženog rada učestvovali u stvaranju dohotka u onim godinama u kojima su se stvarala sredstva akumulacije koja su bila namenjena u ulaganje u proširenu reprodukciju;

— tako utvrđen deo dohotka za lične dohotke na osnovu privređivanja sredstvima proširene reprodukcije raspoređuje se na pojedine radnike po osnovama i merilima koja su za to određena u samoupravnom opštem aktu o raspodeli sredstava za lične dohotke. Korisno je da se za raspodelu tih sredstava na pojedine radnike utvrde posebne osnove i merila. Ako te osnove i merila nisu određeni, mogu se upotrebljavati i osnove i merila za utvrđivanje doprinosa radnika njegovim živim radom.

*

Raspodela prema radu i rezultatima rada dosta dugo je u centru aktivnosti Saveza sindikata. Nema sumnje da je ta aktivnost već dala određene rezultate, ali problemi u praksi i značaj koji je tome pitanju posvetio Treći kongres samoupravljača Jugoslavije upućuju na zaključak da dosadašnje angažovanje društvenih snaga, a među njima i Saveza sindikata, nije bilo ni dovoljno ni adekvatno.

Digitized by Google

U Veću Saveza sindikata Jugoslavije ocenili smo da je dosadašnje angažovanje bilo, pre svega, nedovoljno konkretno i praktično i da je to jedan od razloga što nije dalo željene rezultate. Verbalno ponavljanje Zakona o udruženom radu za brže prodore u ostvarivanju načela raspodele prema radu i rezultatima rada više nije dovoljno i ono više ne zadovoljava radnike. Opredeljenje Veća Saveza sindikata Jugoslavije da taj zadatak postavi u prvi plan akcije ima u vidu mnogo konkretnije angažovanje Saveza sindikata na unapređivanju tog značajnog segmenta dohodovnih društveno-ekonomskih odnosa. U Veću Saveza sindikata Jugoslavije već je postignut dogovor da treba do kraja 1981. godine pripremiti zajedničke osnove ostvarivanja načela raspodele prema radu i rezultatima rada po svim republikama i pokrajinama.

U Saveznom društvenom savetu za društveno uređenje, na inicijativu Saveza sindikata, počeo je rad na utvrđivanju zajedničkih osnova i merila za utvrđivanje, korišćenje i upravljanje delom dohotka stečenim pod posebno povoljnim uslovima. U mnogim republikama i pokrajinama u poslednjoj godini intenzivirana je aktivnost, posebno sindikata, na razradi osnova i merila za raspoređivanje čistog dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke. I u republičkim i pokrajinskim odborima sindikata i u drugim oblicima delovanja sve više sazreva saznanje da je jedan od njihovih najznačajnijih zadataka organizovanje konkretnog rada za međusobno upoređivanje i usklađivanje osnova i merila za raspodelu ličnih dohodaka radnika koji obavljaju iste ili slične poslove i zadatke. Dobre rezultate daje i naša akcija za utvrđivanje najnižeg ličnog dohotka za normalni rad i rezultate rada na najmanje složenim poslovima i zadacima.

Sve to pokazuje da je stvorena pogodna društvena klima za organizovaniju i neposredniju pomoć sindikata i drugih društvenih činilaca naporima radnika u organizacijama udruženog rada za unapređenje sistema raspodele ličnih dohodaka u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Zbog toga je Veće Saveza sindikata Jugoslavije taj zadatak postavilo u prvi plan svojih neposrednih akcija do IX kongresa Saveza sindikata Jugoslavije.

Digitized by Google

Darko Marinković

Praksa sudova udruženog rada

Jednu od bitnih komponenti demokratizacije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja predstavljaju i samoupravni sudovi. Konstituisanjem samoupravnih sudova na osnovama Ustava SFRJ iz 1974. stvorene su bitne pretpostavke i započeo proces podruštvljavanja jedne od klasičnih državnih funkcija — sudske funkcije. Jačanjem i afirmacijom samoupravnih sudova sve više se prevazilazi klasični način ostvarivanja pravosudne funkcije, u kome sudovi deluju kao organi prinude, kao sila iznad društva i gde sudije kao »nezavisni arbitri« dele pravdu među strankama čiji su interesi suprotstavljeni. Obrnuto, rad samoupravnih sudova karakteriše traženje zajedničkog interesa i aktivno učešće samoupravnih subjekata — učesnika u sporu u usaglašavanju stavova i interesa kroz samoupravni mehanizam.

Ustavom SFRJ je određeno da samoupravni sudovi rešavaju određene vrste sporova iz društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, kao i sporove koje im povere radni ljudi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a koji proizlaze iz njihovih međusobnih odnosa koje samostalno uređuju ili iz prava kojima slobodno raspolažu.

Sudovi udruženog rada, prema Ustavu, odlučuju o postojanju uslova za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada i radnih zajednica, o zahtevima za zaštitu prava rada društvenim

Digitized by Google

sredstvima i drugih samoupravnih prava i društvene svojine, rešavaju sporove o organizovanju i izdvajanju osnovnih organizacija udruženog rada, o spajanju, pripajanju i podeli organizacija udruženog rada, o zaključivanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju i međusobnim odnosima u udruženom radu i o drugim sporovima iz oblasti društveno-ekonomskih odnosa. Savezni zakon o sudovima udruženog rada, pored navedenih sporova, predviđa da sudovi udruženog rada odlučuju i u sporovima vezanim za zaključivanje i sprovođenje samoupravnih sporazuma o osnivanju samoupravnih interesnih zajednica i udruženja samoupravnih interesnih zajednica i za ostvarivanje samoupravnih odnosa u samoupravnim interesnim zajednicama. Nadležnost sudova udruženog rada određena je i Zakonom o udruženom radu i odnosi se na rešavanje zahteva za poništavanje samoupravnih sporazuma u celini ili pojedinih njihovih odredaba, ili raskidanje ovih sporazuma u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

Republički i pokrajinski zakoni o sudovima udruženog rada potpuno su preuzeli nadležnost sudova udruženog rada iz saveznog zakona, a neki su tu nadležnost precizirali i proširili. Proširivanje nadležnosti sudova udruženog rada u odnosu na savezni zakon odnosi se, između ostalog, na sporove o povredi samoupravnog prava pojedinačnim aktom ili radnjom radne zajednice državnih organa, društveno-političkih organizacija i udruženja i drugih radnih zajednica koje nisu organizovane kao organizacije udruženog rada, o određivanju i namenskoj upotrebi dela dohotka koji je rezultat vanrednog rada ili povoljnih uslova na tržištu, ili drugih pogodnosti u organizaciji udruženog rada, na *sporove koje pokrene sindikalna organizacija* zbog nepotpisivanja samoupravnih sporazuma kojima se uređuju međusobni odnosi radnika u udruženom radu ili utvrđuju osnovi i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke, kao i na *sporove koji se pokreću protiv sindikalne organizacije* zbog nepotpisivanja takvih sporazuma.

Organizovanje sudova udruženog rada

U svim republikama i pokrajinama, u skladu sa Ustavom, konstituisani su osnovni sudovi udruženog rada i sudovi udruženog rada republika i pokrajina kao drugostepeni.

Osnovni sudovi udruženog rada konstituisani su na teritorijalnom principu, pri čemu jedan osnovni sud udruženog rada pokriva više od 10 opština. U SFRJ je konstituisano 48 sudova udruženog rada, i to u: SR Bosni i Hercegovini 7; u SR Crnoj Gori 2; u SR Hrvatskoj 9; u SR Makedoniji 3; u SR Sloveniji 10; u SR Srbiji 9; u SAP Kosovo 2 i u SAP Vojvodini 6 osnovnih sudova udruženog rada. U izveštajima jednog broja sudova udruženog rada prisutne su ocene da postojeća teritorijalizacija osnovnih sudova udruženog rada nije adekvatna, da nepovoljno utiče na efikasnost rada osnovnih sudova udruženog rada itd. S tim u vezi

Digitized by Google

pokreću se inicijative i predlozi da se teritorijalna nadležnost sudova udruženog rada konstituiše prema broju zaposlenih ljudi u pojedinim područjima, prema rasprostranjenosti proizvodnih kapaciteta, koncentraciji organizacija udruženog rada i slično, čime bi se omogućilo da osnovni sudovi udruženog rada budu što bliži društvenoj praksi i potrebama organizacija udruženog rada.

Pored toga, u pojedinim sredinama, osim formalnog konstituisanja osnovnih sudova udruženog rada, nije preduzeto ništa drugo radi obezbeđivanja potrebnih materijalno-tehničkih uslova za njihov rad, tako da jedan broj sudova udruženog rada radi u veoma nepodesnim, skučenim prostrijama, bez elementarnih tehničkih sredstava za rad, što vrlo nepovoljno deluje na efikasnost i kvalitet njihovog rada.

U pogledu kadrovske opremljenosti sudova udruženog rada prisutni su određeni problemi i otvorena pitanja. Pre svega, u republikama i pokrajinama je na različit način uređen sastav sudskih veća u sudovima udruženog rada. Tako, na primer, u nekim republikama i pokrajinama je utvrđeno da u sastavu sudskog veća mora obavezno biti jedan pravnik ili da predsednik veća može biti samo stalni sudija, dok u drugim republikama i pokrajinama takva obaveza nije utvrđena. Takođe, postoje razlike u vezi sa uslovima za izbor sudija koji svoju dužnost obavljaju kao stalno zanimanje u okviru mandata (negde se traži pravničko obrazovanje; specifičnosti u vezi sa postupkom izbora sudija; različito je uređeno trajanje mandata sudija, 4 i 8 godina, s tim što je negde trajanje mandat za sve sudije, isto, a negde za stalne sudije 8, a za ostale 4 godine). I pored toga, od izuzetnog je značaja podatak da neprofesionalne sudije čine apsolutnu većinu — 94% sudija sudova udruženog rada. Ovaj podatak sam za sebe govori o podruštvljavanju sudijske funkcije u sudovima udruženog rada.

Broj KV i VKV radnika sudija u osnovnim sudovima udruženog rada znatno varira kod pojedinih republika i pokrajina, što se vidi iz tabele na sledećoj strani.

Iz podataka prikazanih u tabeli[1] vidi se da od ukupnog broja sudova u osnovnim sudovima udruženog rada jednu trećinu čine PKV, KV i VKV radnici, što je gotovo upola manje od učešća ove tri kategorije radnika u ukupnom broju zaposlenih, koje iznosi 54,73%. Kao što se može zaključiti iz navedenih podataka, subjektivne snage se nisu u svim sredinama angažovale u potrebnoj meri da bi se obezbedila odgovarajuća zastupljenost radnika među sudijama sudova udruženog rada.

U znatnom broju izveštaja i analiza sudova udruženog rada ističe se kao problem neodgovoran odnos jednog broja povremenih sudija u sudovima udruženog rada prema svojim sudijskim obavezama. Oni svojim čestim neodazivanjem na pozive za učeš-

[1] Izvor podataka: Savezni sekretarijat za pravosuđe i organizaciju savezne uprave: »Analiza o stanju i problemima samoupravnog sudstva«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

Kvalifikaciona struktura sudija koji povremeno obavljaju sudijsku funkciju

U osnovnim sudovima — u procentima

	Dipl. pravnika	Drugih sa fak. spremom	VKV radnika	KV radnika	PKV radnika	Ostalih
Bosna i Hercegovina	17,3	20,4	17,8	16,8	0,1	27,6
Crna Gora	15,3	20,0	18,5	18,5	—	27,6
Hrvatska	17,2	25,6	19,3	11,9	1,1	24,9
Makedonija	12,0	28,3	13,9	8,7	4,9	32,2
Slovenija	29,6	12,6	12,8	5,5	0,8	38,7
Srbija bez SAP	19,2	16,0	30,8	9,8	1,2	23,0
SAP Vojvodina	12,1	13,6	18,2	22,0	2,2	31,9
SAP Kosovo	19,3	18,6	27,9	7,8	—	26,4
Ukupno	18,5	18,9	20,0	12,2	1,4	29,0

U sudu udruženog rada SR — SAP

Bosna i Hercegovina	18,2	18,2	18,2	—	—	45,4
Crna Gora	29,8	17,0	27,6	—	2,1	23,5
Hrvatska	38,8	32,7	10,2	6,1	—	12,2
Makedonija	14,2	36,7	22,5	5,0	—	21,6
Slovenija	23,3	10,0	11,7	3,3	—	51,7
Srbija bez SAP	43,2	13,5	24,4	10,8	—	8,1
SAP Vojvodina	20,0	26,2	16,3	26,3	—	11,2
SAP Kosovo	46,5	7,2	2,9	2,9	4,3	36,2
Ukupno	27,4	21,5	17,2	7,3	0,7	25,9

će u radu suda neposredno uslovljavaju odlaganje zakazanih rasprava, čime još više povećavaju znatno izraženu neažurnost sudova udruženog rada.[2] Neažurnost sudova udruženog rada, koju, pored navedenog, uslovljavaju i drugi činioci (veliki broj opština koje »pokriva« jedan osnovni sud udruženog rada, nedovoljan broj stalnih sudija, nedostatak stručnih saradnika itd.), često dovodi do toga da sudovi udruženog rada, opterećeni mnoštvom predmeta, ne rešavaju sporove u udruženom radu na samoupravni način, već počinju da se ponašaju i deluju kao klasični redovni sudovi. Isto tako, ukazuje se i na problem nedovoljne osposobljenosti radnika sudija u sudovima udruženog rada za uspešno obavljanje sudijskih funkcija.

Međutim, u onim sredinama u kojima su se subjektivne snage trajno i sistematski angažovale na podizanju nivoa odgovornosti radnika u vršenju sudijskih funkcija u sudovima udruženog rada i realizaciji programa njihovog osposobljavanja za vreme vršenja ovih funkcija — problemi su znatno manje izraženi.

[2] O tome kolika je neažurnost sudova udruženog rada svedoči, na primer, podatak da se broj nerešenih predmeta trostruko povećao 1979. u odnosu na 1978. godinu.

Digitized by Google

I pored uočenih slabosti i teškoća, sudovi udruženog rada postigli su zadovoljavajuće rezultate u svom radu i afirmisali se kao značajan samoupravni oblik zaštite samoupravnih prava radnika.

Ali, u pogledu konstituisanja i rada drugih oblika samoupravnog sudstva, pre svega arbitraža, u organizacijama udruženog rada nisu ostvareni zadovoljavajući rezultati. U većem broju organizacija udruženog rada arbitraže nisu konstituisane. Tamo gde jesu, one su nedovoljno aktivne i nisu se u potrebnoj meri afirmisale kao osnovni oblik samoupravnog sudstva, kroz koji radnici u udružcnom radu, neposredno, na samoupravni način rešavaju nastale sporove. Sadržaj i način rada arbitraža najčešće se samo načelno reguliše. U pretežnom broju samoupravnih sporazuma predviđena je samo opšta odredba da će arbitraža rešavati sporove koji nastanu među osnovnim organizacijama udruženog rada. U manjem broju samoupravnih sporazuma određene su vrste sporova koji će biti rešavani pred arbitražom, i to: sporovi u vezi sa zaključivanjem i izvršavanjem dogovora (cene, kvalitet, rokovi itd.), sporovi nastali u vezi sa podelom imovine i sredstava u slučaju izdvajanja osnovne organizacije udruženog rada iz sastava radne organizacije, kao i sporovi nastali u sprovođenju sporazuma o udruživanju.

Nepostojanje i nedovoljna aktivnost arbitraža u organizacijama udruženog rada usporava proces ostvarivanja celovite koncepcije samoupravnog sudstva, onemogućava rešavanje sporova u samim organizacijama udruženog rada, zbog čega su sudovi udruženog rada sve više preopterećeni i predmetima koji se mogu rešiti neposredno u organizacijama udruženog rada, što predstavlja stanovit izvor opasnosti da se postojeći sudovi udruženog rada postepeno pretvore u jednu od varijanti državnog sudstva. Zbog toga je neophodno trajno angažovanje svih organizovanih snaga na osnivanju i razvijanju unutrašnjih arbitraža u organizacijama udruženog rada i na rešavanju spornih situacija, tamo gde one nastanu, usaglašavanjem, otklanjanjem uzroka i sporazumevanjem zainteresovanih subjekata.

Neka zapažanja o radu sudova udruženog rada

Radnici se iz godine u godinu sve češće obraćaju sudovima udruženog rada radi zaštite svojih samoupravnih prava. O tome govori podatak da je sudovima udruženog rada u toku 1977. upućeno 42.058 predmeta, a 1978. godine 68.898 predmeta, što znači da je broj predmeta u ovom periodu porastao za 152 indeksna poena. Porast tog broja potvrđuje da se sudovi udruženog rada sve više afirmišu i stiču poverenje radnika, kao i to da raste klasna svest i informisanost radnika, jer je klasno svesniji radnik i spremniji da se obraća organima društva radi zaštite svojih samoupravnih prava. Međutim, to ujedno pokazuje da se još uvek nedovoljno koriste mogućnosti za razrešavanje sporova sopstvenim snagama unutar organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

Najveći broj predloga za pokretanje postupaka kod sudova udruženog rada odnosi se na oblast radnih odnosa, što potvrđuju podaci u sledećoj tabeli:

Predlozi za pokretanje postupaka kod sudova udruženog rada prema vrsti sporova

Radni odnosi	1977.	%	1978.	%	Indeks
Zasnivanje radnog odnosa	6.156	18,6	8.188	16,6	133
Prestanak radnog odnosa	3.619	10,9	3.771	1,7	104
Premeštaj u drugu OOUR i raspoređivanje na drugo radno mesto	3.058	9,3	4.730	9,6	155
Povreda radne dužnosti	552	1,7	781	1,6	142
Udaljenje radnika sa radnog mesta, odnosno iz OUR (suspenzija)	212	0,6	448	0,9	211
Odsustvo plaćeno i neplaćeno	79	0,2	70	0,1	89
Pravo na odmor u toku rada — dnevni, nedeljni i godišnji	294	0,9	227	0,5	77
Novčana potraživanja	14.943	45,3	23.835	48,4	160
Stambena pitanja	3.135	9,5	5.726	11,6	183
Ostalo iz radnih odnosa	996	3,0	1.491	3,0	150
U k u p n o	33.044	100,0	49.267	100,0	149

Radnici najčešće podnose predloge za pokretanje postupka kod sudova udruženog rada zbog povrede prava vezanih za zasnivanje radnog odnosa, nezakonitog prestanka radnog odnosa, premeštaja u drugu OOUR ili raspoređivanja na drugo radno mesto, dok se predlozi u vezi s novčanim potraživanjima najčešće odnose na osnove i merila za raspodelu ličnih dohodaka i naknadu ličnih dohodaka. To potvrđuje radnije izneti stav da birokratske strukture često vrše pritisak na radnike uzurpiranjem njihovih vitalnih samoupravnih i društveno-ekonomskih prava, odnosno direktnim ugrožavanjem njihove socijalno-ekonomske sigurnosti.

Značajno je naglasiti da se, kao i kod društvenih pravobranilaca samoupravljanja, povećava broj radnika koji se obraćaju sudovima udruženog rada ne samo radi zaštite svojih individualnih prava, već traže zaštitu samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u celini u sredini u kojoj rade, ukazujući na pojave antisamoupravnog ponašanja, samovolje, uzurpiranja neotuđivih prava radnika, korišćenja društvenih sredstava u privatne svrhe, zloupotrebe ovlašćenja i slično.

Od svih sporova koji se pokreću pred sudovima udruženog rada posebnu pažnju privlače sporovi o zakonitosti akata društveno-

Digitized by Google

-političkih zajednica kojima se određuju privremene mere društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine u organizacijama udruženog rada. Jednu od teškoća u ocenjivanju zakonitosti ovih akata predstavlja činjenica da u svim republikama i pokrajinama ne postoje posebni zakonski propisi koji određuju postupak donošenja odluke društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine, što znači da sudovi treba da ocenjuju zakonitost akta za čije donošenje i ocenu zakonitosti nije propisan poseban postupak.

Rasprave o zakonitosti akata društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera društvene zaštite vođene su, po pravilu, u organizaciji udruženog rada u kojoj su poremećeni samoupravni odnosi. Uz učešće radnika, poslovodnih organa, organa upravljanja i društveno-političkih organizacija, društvenog pravobranioca samoupravljanja i predstavnika organa društveno-političke zajednice, sud utvrđuje stanje samoupravnih odnosa u organizaciji udruženog rada i donosi odluku o celishodnosti i zakonitosti akta društveno-političke zajednice o uvođenju privremenih mera. U ovim raspravama učestvovali su i predstavnici osnovne organizacije i opštinskog veća Saveza sindikata.

Podnosioci predloga sudu za ocenu zakonitosti akta društveno-političke zajednice o primeni privremenih mera su redovno bili pojedini smenjeni radnici ili grupa radnika, a izuzetno sindikalna organizacija ili organ upravljanja organizacije udruženog rada. Iz dosadašnjeg rada proizlazi da su primenjene privremene mere u pretežnom broju slučajeva bile opravdane, da su donošene u skladu sa zakonskim propisima i da su primenjene tek tada kada je došlo do tako bitnog poremećaja samoupravnih odnosa da je društvena intervencija za sređivanje nastalog stanja u organizaciji udruženog rada bila nužna.

U pojedinim osnovnim organizacijama i radnim organizacijama bez osnovnih organizacija pojedini inokosni poslovodni organi i radnici s posebnim ovlašćenjima uspeli su, svojim položajem i raznim drugim mogućnostima koje im on pruža, toliko se nametnuti radnicima i njihovim samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama u osnovnim, odnosno radnim organizacijama da radnici stvarno ne mogu ostvarivati svoja samoupravna prava, upravljati radom i poslovanjem. Pri tome ili samo formalno odlučuju o svim onim pitanjima o kojima su dužni po zakonu i samoupravnim opštim aktima odlučivati, jer nisu redovno, pravovremeno, potpuno i istinito informisani o pitanjima koja su značajna za ostvarivanje samoupravnih prava. To je i razlog što je kod tih rukovodilaca formirano mišljenje i ponašanje prema kome se niko izvan osnovne organizacije, pa ni društveni pravobranilac samoupravljanja ni društveno-politička zajednica, ne može »mešati« u njihov rad i način na koji radnici ostvaruju samoupravna prava. Način i lakoća sa kojom se razračunavaju sa onim radnicima koji se ne mogu pomiriti sa takvim postupkom rukovodioca stvorio je kod izvesnog broja radnika u tim organizacijama pred-

Digitized by Google

ubeđenje da nije moguće ništa uspešno preduzeti protiv postupka takvog rukovodioca, pa se stoga takvo stanje tako dugo i održava.

Sudovi udruženog rada najčešće su ukidali odluke skupština društveno-političkih zajednica o uvođenju privremenih mera društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine kada su ocenjivali da su donošene na osnovu nedovoljno utvrđenog činjeničnog stanja ili zato što prethodno nije pribavljeno mišljenje društvenog pravobranioca samoupravljanja ili Saveza sindikata.

Sudovi su, takođe, poništavali i delove odluka skupština društveno-političkih zajednica o uvođenju privremenih mera kojima je na privremeni organ prenošeno i pravo odlučivanja o statusnim promenama u organizaciji udruženog rada, iz razloga što se radi o neotuđivim, a time i neprenosivim pravima radnika.

U razgovorima koji su vođeni u organizacijama udruženog rada rečeno je da u cilju bržeg prevazilaženja navedenih problema i obezbeđivanja potpune celishodnosti primene privremenih mera treba posebno obezbediti da odluku o primeni privremenih mera donose najmanje dva veća skupštine društveno-političke zajednice, da se pre uvođenja privremenih mera obavezno sprovodi prethodni postupak, da se obezbedi selektivnost u izboru i primeni privremenih mera, da se uvek u odluci utvrdi rok primene privremenih mera i da se na privremeni organ ne prenose neotuđiva samoupravna prava radnika.

U ostvarivanju saradnje organizacija i organa Saveza sindikata sa sudovima udruženog rada postignuti su početni rezultati. Povoljnije rezultate u tom pogledu ostvarila su veća Saveza sindikata opština, koja sve sistematskije prate i analiziraju rad sudova udruženog rada. Veća Saveza sindikata opština često istovremeno analiziraju rad sudova udruženog rada, društvenog pravobranioca samoupravljanja i predstavke i žalbe radnika upućene veću Saveza sindikata opštine i na taj način uočavaju probleme i otpore razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, na osnovu čega usmeravaju svoju aktivnost na razrešavanju ovih problema.

Sudovi udruženog rada, u skladu sa zakonom, prilikom vođenja postupka, redovno pozivaju predstavnike osnovne organizacije Saveza sindikata i traže od njih mišljenje o određenim pitanjima. Međutim, osnovne organizacije Saveza sindikata vrlo retko se javljaju kao pokretači postupka kod sudova udruženog rada. Isto tako, kada do pokretanja postupka već dođe, osnovne organizacije Saveza sindikata retko se stavljaju na stranu radnika (čak i onda kada je očigledno da je radnik u pravu), već štite poslovodne organe, krijući se iza »interesa kolektiva« ili »zajedničkih stavova«, najčešće dogovorenih u političkom aktivu.

Osnovne organizacije Saveza sindikata se još uvek nedovoljno angažuju da se sporovi rešavaju sopstvenim snagama unutar organizacija udruženog rada, zbog čega su sudovi udruženog rada nepotrebno preopterećeni. Pravne službe i pravni referenti u organizacijama udruženog rada često ne obaveštavaju radnike o načinu ostvarivanja njihovih samoupravnih prava i ne zastupaju ih pred sudovima, već, naprotiv, često bez ikakvog osnova odugovlače po-

Digitized by Google

stupak, žale se višim sudskim instancama, sa očiglednom namerom da spreče radnika u ostvarivanju njegovih prava. Radnici se često ne obaveštavaju o odlukama sudova, a ima i pojava da nadležni organi u organizacijama udruženog rada ne sprovode odluke sudova udruženog rada, a da pri tome osnovne organizacije Saveza sindikata retko pokreću pitanje njihove zakonske i političke odgovornosti.

Zbog svega toga je neophodno trajno angažovanje na akcionom i idejno-političkom osposobljavanju osnovnih organizacija Saveza sindikata za efikasnije, odlučnije i odgovornije ostvarivanje njihovih funkcija prema sudovima udruženog rada.

Digitized by Google

Milan Mali

Istorijski razvoj i teorijski aspekti koncepcije opštenarodne odbrane

Sistem odbrane je od samog Titovog koncipiranja revolucije bio izraz njenog pozitivnog određenja — kroz koncepciju i pripreme Partije, dizanje, tok i karakter ustanka i drugo — i samim tim i razgraničenja — od najranijih Titovih suprotstavljanja Kominterni i Staljinu, i to upravo na vojnom pitanju. Ovo u osnovi važi i za sve etape docnijeg razvoja, te se stoga zaista može reći da »ni jedan drugi koncept oddbrane nije tako neposredno povezan sa društvenim razvojem i promenama u oblasti ekonomske, socijalne i kulturne politike i drugih oblasti društvenog života kao naša opštenarodna odbrana«[1].

Stoga su upravo prodori i pobede koje je Savez komunista Jugoslavije ostvarivao u razvoju socijalističkog samoupravljanja bile presudne i za izgradnju koncepcije opštenarodne odbrane, kao što je i sama ova koncepcija bila na udaru snaga i tendencija koje su se suprotstavljale kontinuitetu revolucije. »Utičući na društvenu svest, politička i ideološka kretanja i sukobi su se neprestano odražavali i na svest o odbrani.« Istina, koncepcijska, idejna i praktična dimenzija opštenarodne odbrane je bila najotpornija prema svim vrstama negativnih pritisaka i pojava u

[1] Stane Dolanc, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za ostvarivanje opštenarodne odbrane*, u: *Opštenarodna odbrana u teoriji i praksi*, »Narodna armija«, Beograd, 1974, str. 80.

Digitized by Google

društvu i u Savezu komunista i, istovremeno, područje najdoslednije revolucionarne akcije članova i organizacija Saveza komunista Jugoslavije.[2]

1. Istorijski razvoj

Iako, kao i samoupravljanje, vuče svoje korene iz NOB-a i proizlazi iz karaktera naše revolucije i njenog strategijskog marksističkog opredeljenja — da oslobođenje radničke klase mora biti delo nje same — sasvim je jasno da je koncepcija opštenarodne odbrane, kao sistemu primeren oblik odbrane i zaštite, inspirisana i opredeljena veoma snažnim i doslednim razvojem socijalističkog samoupravljanja i učvršćenjem nezavisnog, ravnopravnog i aktivnog položaja Jugoslavije u međunarodnim odnosima i međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Doslednost puta je vodila kroz odlučan obračun sa Kominformom, te sa egocentričnim anarholiberalizmom, sa konzervativnim birokratskim dogmatizmom (IV brionski plenum), docnije nacionalizmom, tehnokratskim liberalističkim frakcionaštvom, takozvanom novom levicom i drugim, bilo da su vršili potmulo pritisak na društveno-ekonomsku i idejnu sferu bilo da su imali manje ili više organizovan politički izraz i svoje vodeće snage. Ti sukobi i obračuni su odražavali pre svega unutrašnje, ali i spoljašnje uslove borbe za socijalističko samoupravljanje i nezavisnost, samosvojnost i kontinuitet jugoslovenske socijalističke revolucije i označavali su prodore kojima je učvršćivana i dograđivana osnovna linija društvenog razvoja, koja je dobila pun »spoljni« izraz u samostalnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji. Ne samo što je razrada sistema odbrane društva bila izraz toga procesa, već je koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite bila i njegova klasna, aktivna i stvaralačka komponenta. Posebno treba podvući da je tokom celog razvoja sistem odbrane i zaštite bio strateška komponenta debirokratizacije i deetatizacije, jačanja samoupravnog položaja radnih ljudi i građana i demokratizacije društva.

Za izgradnju koncepcije opštenarodne odbrane uvek je bilo značajno jedinstvo spoljnjeg i unutrašnjeg aspekta identiteta i kontinuiteta revolucije. Dakle, u analizu ovog pitanja moraju se uključiti i sledeće činjenice: promene u svetu, afirmacija nesvrstanosti, antiimperijalistička revolucija i uspešna borba malih i porobljenih naroda za svoju slobodu, realnost ratova, pa i oružane agresije na socijalističke zemlje i drugo, kao i bliže karakteristike geostrateškog položaja Jugoslavije na Balkanu i u Evropi.

Na VII kongresu SKJ Josip Broz Tito je ukazao da smo u posleratnom periodu mnogo pažnje poklanjali i ulagali znatna materijalna sredstva da bismo ojačali odbrambene snage zemlje, da je takva politika bila uslovljena razvojem međunarodne situacije posle drugog svetskog rata, te da je naše posleratno iskustvo po-

[2] Isto, str. 82.

Digitized by Google

kazalo da je politika jačanja naše Narodne armije bila pravilna i da je imala veliki značaj u borbi za očuvanje nezavisnosti i za međunarodnu afirmaciju nove Jugoslavije, i istakao zahtev »stalnog jačanja čvrste i neprekidne veze naroda i Armije, kao što je to i dosad bilo« i izrazio stav o Armiji »kao nerazdvojnom dijelu naših naroda i značajnom činiocu našeg socijalističkog razvitka«[3]. To su sadržaji i okviri koncepcije odbrane i opštenarodne odbrane, koja je imala snažnu revolucionarnu osnovu, ali i istorijski uslovljenu potrebu i neophodnost da se stalno izgrađuje.

Koncepcija se, dakle, razrađuje u okviru ukupnog koncepta spoljnih i unutrašnjih opredeljenja. Svoju međunarodnu strategiju SKJ je uvek izgrađivao u okviru borbe za mir. Program SKJ jasno podvlači da sve ono što se dogodilo 1948. godine značilo je grubo narušavanje socijalističkih i demokratskih principa koji treba da važe za odnose među socijalističkim zemljama, da ove pouke pokazuju da razvitak odnosâ među socijalističkim zemljama treba da posluži kao primer i da ukažu na perspektivu stvaranja boljih, trajnijih i svestranijih odnosa među državama, da se ti odnosi moraju zasnivati na principima pune nezavisnosti, ravnopravnosti i poštovanja osobenosti svake zemlje, da Savez komunista Jugoslavije polazi od gledišta da iz odnosâ među socijalističkim zemljama treba isključiti ostatke onih negativnih pojava koje je kapitalizam uneo u odnose između velikih i malih, jakih i slabih, razvijenih i nerazvijenih, da je realnost miroljubive politike orijentisana ka savlađivanju blokovske podvojenosti.[4]

U Rezoluciji VII kongresa SKJ ukazuje se na povezanost Armije i naroda i na potrebu da se pojača međusobna saradnja komitetâ Saveza komunista sa rukovodstvom Saveza komunista u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.[5] Iako je razvoj koncepcije odbrane motivisan pre svega spoljnim uslovima, nju opredeljuje društveni sistem i ciljevi koji se žele postići. U Programu SKJ se ističe da »savremeni međunarodni odnosi, za koje su karakteristične oštre suprotnosti i tendencije da se oružanim putem rešavaju sporovi, neminovno ukazuju na potrebu da oružane snage budu jake i da ceo narod bude u mogućnosti da u svakom trenutku nepokolebljivo čuva našu socijalističku zemlju« uveren »da samo organizacijom svenarodnog otpora mogu uspešno odbraniti slobodu i nezavisnost«[6]. Iskustvo NOB-e, njen uticaj na ceo poslератni razvoj, suštinsko sagledavanje međunarodnih odnosa i uslovâ borbe za socijalizam i rastući stepen demokratizacije društva na osnovnoj marksističkoj liniji da oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito delo, određivali su osnov, okvir i sadržaje izgradnje koncepcije odbrane društva. Vrlo određeno se preciziraju zahtevi da se organizovano pripremaju narod i oružane snage radi odbrane nacionalne nezavisnosti i mirne izgradnje socijali-

[3] *Sedmi kongres SKJ* (stenografske beleške), »Kultura«, Beograd, 1958, str. 81—84.
[4] Isto, str. 977—979.
[5] Isto, str. 1137.
[6] Isto, str. 1053.

Digitized by Google

zma u našoj zemlji; jasno se podvlači da se ne može sa apsolutnom sigurnošću isključiti mogućnost novog ratnog sukoba i posebno se razrađuje pitanje šansi i mogućnosti malih zemalja, s čim u vezi se ističe uloga čoveka, naroda i ciljevi borbe — sloboda i nezavisnost. U središtu je priprema naroda i Armije da vode borbu u svim, pa i najtežim uslovima. Jasno se naglašava da jačanje odbrambene moći zemlje nije zadatak samo oružanih snaga, već i svih organa narodne vlasti, političkih i društvenih organizacija i građana zemlje. Ističe se značaj jedinstvenog gledanja komunista na ova pitanja, kao preduslova za neprekidnu akciju za jačanje narodne odbrane.

Podruštvljavanje je, svakako, konstantna tendencija i opredeljenje u izgradnji i razvoju sistema odbrane društva. Naravno, celokupan posleratni razvitak je pokazao da je »stepen podruštvljavanja odbrane određen koncepcijom i razvijenošću cjelokupnih odnosa u društvu, kao što, s druge strane, razvoj samoupravnih odnosu u cjelini zavisi i od stepena podruštvljenosti odbrane«[7]. Naravno, za izgradnju koncepcije ONO, odnosno ONO i DSZ u savremenom smislu presudan značaj imaju oni događaji koji su opredelili novu etapu razvoja socijalističkog samoupravljanja — 21. sednica Predsedništva SKJ, Druga konferencija SKJ i posebno Pismo druga Tita i Izvršnog biroa, govor druga Tita rukovodećem aktivu SR Srbije, te ustavne promene u celini. Na toj osnovi treba pomenuti, između ostalog, da je Predsedništvo SKJ na svojoj 18. sednici, juna 1971. godine, »ocenilo ostvarenu aktivnost svih društvenih činilaca, posebno Saveza komunista, na organizovanju opštenarodne odbrane, istaklo najznačajnije idejne i političke probleme i utvrdilo dugoročniju orijentaciju u daljem izgrađivanju i razvoju odbrambene orijentacije našeg društva«[8]. Dalji razvoj koncepcije je bio izražen, pre svega, u što punijem izvlačenju konzekvenci iz razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a to je bilo povezano i sa daljom valorizacijom revolucionarnih iskustava, što je, sve skupa, dobilo najpuniji izraz u podruštvljavanju i daljoj dogradnji koncepcije, pre svega sa stanovišta vizije budućeg rata i što bolje razrade koncepcije u skladu sa međunarodnim položajem Jugoslavije i orijentacijom na opštedruštvenu (sa osloncem na ceo sistem socijalističkog samoupravljanja) i kontinuiranu akciju i borbu, s obzirom na izvore i oblike ugrožavanja njene nezavisnosti i ustavnog poretka, što je dobilo rešenja u odbrambeno-zaštitnom sistemu u akciji. U ovom pogledu treba pomenuti 13. i 27. sednicu Predsedništva CK SKJ 1975. i 1977. godine.

Dakle, vojni i odbrambeni oblik organizovanja, metodi rada i funkcionisanja sistema ONO menjali su se u skladu sa promenom opštih i materijalno-tehničkih uslova u posleratnom periodu, novim saznanjima iz oblasti vojnog organizovanja i upotrebe oružanih snaga, a pre svega sa razvojem društva i samoupravljanja.

[7] Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana — strategija mira*, drugo izdanje, VIZ, Beograd, 1977, str. 100.

[8] Stane Dolanc, navedeno delo, str. 86.

Digitized by Google

Pri tome je odnos KPJ, odnosno SKJ prema odbrani zemlje i zaštiti tekovina revolucije ostao neizmenjen, to jest avangarda ni jednog trenutka nije zanemarila jačanje odbrambene sposobnosti zemlje; naprotiv, beleži u tom pogledu impresivan rezultat. Treba uočiti i podvući da je »bitno obeležje celokupnog posleratnog perioda karakteristično po činjenici da su ideje revolucije i u sferi narodne odbrane bile stalno prisutne, a da je društvena stvarnost i realan vojno-politički položaj Jugoslavije stalno upućivao da se izlaz i rešenja u obezbeđenju slobode i nezavisnosti našeg društva traže u vlastitom konceptu odbrane i organizacije oružanih snaga«[9]. Međutim, u određenom periodu razvoja centralistički sistem odnosâ u društvu i naglašena uloga države u rešavanju bitnih problema društva prirodno su opredeljivali da se i u oblasti narodne odbrane problemi rešavaju isključivo ili prevashodno putem državnih i profesionalnih struktura. Jer, »sve dotle dok samoupravni koncept nije postao dominantan u odnosu na centralističko-etatistički koncept, nije se mogla šire i potpunije definisati koncepcija opštenarodne odbrane, bez obzira što su njeni bitni elementi prisutni u našem društvu i oružanim snagama u celom posleratnom periodu«[10]. Zapravo tek je »prevagom orijentacije na samoupravni koncept našeg društva stvorena mogućnost da se i na području narodne odbrane učini ozbiljniji zaokret«[11].

Treba, dakle, uočiti da u celokupnom razvoju doktrine i koncepcije opštenarodne odbrane »nije bilo nikakvog »vakuuma«, nikakvog prekida i diskontinuiteta, već je postojao stalan dijalektički društveni proces u revolucionarnom razvitku. Bez obzira na organizacijska rešenja, koncept opštenarodne odbrane nikada nije bio doveden u pitanje«[12]. Naravno, sam kontinuitet ne negira, već, naprotiv, mora da podvuče novi kvalitet koji sistem odbrane, u skladu i na osnovama ukupnog društvenog razvoja, dobija novim ustavnim promenama. Celokupna odbrambena politika društva je stala na nove osnove, oslonila se na unutrašnje zakonitosti razvoja i kao takva još punije se izrazila u programskoj politici Saveza komunista i u ustavnom razvitku.

Veoma je značajno što je naša ideološko-politička i teorijska misao sagledala kompleks problema rata u savremenoj epohi: vrsta i karakter ratova, uzroci njihovog izbijanja i ciljevi koji se njima žele postići, mogućnosti sprečavanja ratova na savremenom stupnju svetskog razvoja, odnos revolucije i rata, problemi rata između socijalističkih zemalja, odnos oružanog i mirnog izvođenja socijalističke revolucije i drugo. Posebno je sa tog stanovišta bila značajna pojava studije Edvarda Kardelja *Socijalizam i rat* 1960.

---

[9] Petar Matić, *Idejno-političke osnove i društvena sadržina koncepcije opštenarodne odbrane u samoupravnom političkom sistemu*, »Savremenost«, mart — april, br. 2/1974, str. 172.

[10] Isto, str. 171—172.

[11] Petar Matić, *Organizovanje i funkcionisanje sistema opštenarodne odbrane na teritoriji SAP Vojvodine*, »Savremenost«, br. 6/1974, str. 134.

[12] Dane Petkovski, *Kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane*, »Vojnopolitički informator«, br. 4/1981, str. 62.

Digitized by Google

godine. Takvo poniranje otkrilo je određene determinante odnosa savremenih svetskih promena i vojnog faktora. U tom pogledu snagu otkrića ima saznanje da iza postojećih protivrečnosti i podela, opasnosti svetskog nuklearnog rata između vojnih blokova i svetskih supersila leži praksa ograničenih i lokalnih ratova koje oni vode (a koji je za ugroženu zemlju totalan u najpunijem smislu) kao posledica imperijalizma, hegemonizma i drugih vidova dominacije, da rat nije »ostatak« odnosa kapitalističkih i kapitalističkih i socijalističkih zemalja, već da je realnost i osvajački nepravedni, agresivni rat jedne socijalističke zemlje protiv druge, kao izraz hegemonizma i dominacije u odnosima između samostalnih država i težnje za uspostavljanjem vladajućeg centra u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, o teoriji ograničenog suvereniteta i »izvoza« revolucije i kontrarevolucije, nametanju modela društvenog uređenja, dogmatizaciji proleterskog internacionalizma i drugo, što ima materijalne korene u unutrašnjim tendencijama razvitka pojedinih država, u položaju i političkom uticaju radničke klase i ostalih progresivnih snaga u datom društvu i u međunarodnim odnosima, i da prodor socijalizma u svetu ima najraznovrsnije oblike i sadržaje i da je najtešnje povezan sa antiimperijalističkom svetskom revolucijom naroda, te da svetski rat ne može biti izvor socijalističke revolucije, to jest da je teorija permanentne revolucije iluzorna, te da socijalizam mora da zasniva svoje perspektive na jedinstvenoj klasnoj i nacionalnoj borbi. Stoga se borba protiv rata i za razoružanje morala najtešnje povezati sa borbom za demokratiju, ravnopravnost i socijalizam, kao što se, u isto vreme, morao graditi adekvatan odgovor na vlastiti međunarodni položaj i ugroženost, uključujući i vojnu. Do punog izražaja je došlo jedinstvo unutrašnjeg demokratskog razvoja i pogleda i aktivnosti u međunarodnim odnosima, iz čega je proistekla koncepcija nesvrstanosti i ravnopravnosti.

Dakle, i »unutrašnji« i »spoljni« elemenat se javljaju kao strategijska premisa koja je omogućila i nalagala odgovarajuću razradu odbrambeno-zaštitne funkcije društva, uz stvaralački oslonac na revolucionarne tradicije i već stečena iskustva u odbrani zemlje i revolucije. Ne samo da se, polazeći od konkretne istorijske analize savremenog sveta i njegovog vojnog izraza, izvlače konzekvence na odbrambeni plan zemlje, već se, na temelju demokratskog društvenog preobražaja, originernosti revolucije i nezavisnosti i nesvrstanosti Jugoslavije, razrađuje koncepcija opštenarodne odbrane i opštenarodnog odbrambenog rata kao funkcija društvenog razvoja i kao društvenom sistemu primeren instrument savladavanja svih spoljnih i unutrašnjih opasnosti. Time ne samo da se otvorio put prevazilaženja pritiska koji koncept odbrane vrši na materijalni i društveni razvoj kapitalističkih i socijalističkih zemalja, već su otkrivani i novi sadržaji izgradnje odbrambenog sistema, proizašli iz samog karaktera našeg društvenog sistema.

Digitized by Google

Tako se došlo ne samo do realnog i snažnog sistema odbrane, već je on učinjen komponentom društvenog sistema, jednom od pokretačkih snaga njegovog razvitka. Kao strategija mira koncepcija opštenarodne odbrane se javlja kao vitalan činilac učvršćenja međunarodnog položaja samostalne i nesvrstane SFRJ. Okolnost da je koncepcija odbrane bila maksimalno dovedena u sklad sa međunarodnim položajem naše zemlje i principima spoljne i unutrašnje politike omogućila je da se ona brzo razvija, da, po Titovoj oceni, postane najkrupnije dostignuće našeg razvoja, da postane opšteprihvaćena i ovlada svešću masa.

Kao što se vidi, koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite nema samo »unutrašnju« dimenziju. Ona je izraz i snaga svetske antiimperijalističke revolucije naroda, sastavni deo naše nesvrstane spoljne politike, borbe protiv rata i pritisaka, za razoružanje, demokratiju i socijalizam, protiv imperijalizma i hegemonizma. Po svom osnovnom smislu i istorijskoj sadržini koncepcija opštenarodne odbrane je strategija mira i izraz poštovanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta svake zemlje i naroda.

U isti mah, sledeći svoja ratna iskustva, naša koncepcija odbrane je morala biti sposobna da stvaralački primenjuje osnovnu liniju društvenog razvoja u skladu sa specifičnostima svake etape, da na nov način potvrdi moć narodnih masa, politiku oslonca na narod i sopstvene snage.

2. Podruštvljavanje odbrane, jedinstveno odbrambeno-zaštitno organizovanje i delovanje

Koncepcija opštenarodne odbrane se izgrađivala sa svakim korakom društveno-ekonomskog i političkog razvitka i u skladu sa problemima i zadacima koje je revolucija morala da rešava. Izgrađivanje i učvršćivanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite spada u red strategijskih pitanja razvoja nove Jugoslavije. »Polazeći od saznanja da je sposobnost proletarijata za odbranu tekovina revolucije uslov njenog opstanka i daljih revolucionarnih preobražaja, u koncipiranju odbrambenog sistema trebalo je zadovoljiti ove osnovne zahteve: prvi je da je odnos društva prema odbrani kao društvenoj djelatnosti u skladu s društveno-političkom koncepcijom odnosa, a drugi je da je odbrana i kao organizacija i kao akcija optimalno postavljena. Riječ je, dakle, o dvjema najznačajnijim stranama koncepcije opštenarodne odbrane — društvenoj i vojnoj.«[13]

Na osnovu marksističkih teorijskih stavova i istorijske sadržine svenarodnog revolucionarnog rata, sa razvojem SFRJ i učvršćenjem njene nezavisnosti, Tito je izgradio koncepciju opštenarodne odbrane, ukazujući da »naša današnja koncepcija opštenarodne odbrane i nije ništa drugo nego dosljedna primjena iskustava iz NOR u našim sadašnjim uslovima«. Boreći se za njeno

[13] Nikola Ljubičić, navedeno delo, str. 96—97.

Digitized by Google

oživotvorenje i punu afirmaciju, Tito ističe da »moramo sve više izgrađivati takav sistem narodne odbrane koji će u sebi objedinjavati napore cijelog naroda u borbi protiv eventualnog agresora«[14]. Na tome se zasniva i u toj je funkciji i savremena vojna suština naše opštenarodne odbrane.

Sama orijentacija na socijalističko samoupravljanje je pripremila i uslovila odgovarajuće promene u vojnoj organizaciji društva, odnosno u društvenoj organizaciji vojnog elementa. Doslednost marksističkom shvatanju da oslobođenje radničke klase mora biti delo nje same nalagala je principijelno isti odnos i prema vojnom pitanju. To je otvorilo nove prostore afirmacije revolucionarnih iskustava NOB-a. Na toj liniji Tito utvrđuje stav da je podruštvljavanje odbrane »revolucionaran proces i trajan interes radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije« i da »jačanjem našeg samoupravnog društva jača i uticaj radničke klase, tj. onih snaga koje stvaraju materijalna dobra, a samim tim jača i odgovornost za odbranu i samozaštitu«[15]. Time su jasno i trajno opredeljeni ciljevi, sadržina i klasni osnovi odbrambenog sistema i koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Tito je odredio težišne elemente koncepcije opštenarodne odbrane: opštenarodna odbrana treba da deluje u svakodnevnom životu, da je integralna funkcija samoupravnog socijalističkog društva i, ukoliko se ono bude brže i svestranije razvijalo, utoliko ćemo brže realizovati ideju o naoružanom narodu, da čitavu teritoriju treba organizovati za odbranu (razvijajući i funkciju teritorijalne odbrane i oružane borbe kao osnovnog vida borbe i otpora), da Savez komunista ima posebnu odgovornost da idejno usmerava i ujedinjuje sve faktore odbrane, da u središtu pažnje komunista i organizacija Saveza komunista u Armiji mora biti jačanje njene borbene moći i celokupnog sistema opštenarodne odbrane i drugo.

Na X kongresu SKJ drug Tito daje jasnu ocenu da su ratovi i upotreba sile u savremenom svetu realnost sa kojom se mora računati, ali da je Jugoslavija neosvojivi bastion za svakog agresora. S tim u vezi podvlači da »dosadašnja izgradnja sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite spada u najkrupnija ostvarenja našeg društvenog razvoja«, a u referatu »Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije« ističe: »u osnovi našeg sistema odbrane, Marksova ideja o naoružanom narodu prožima se sa konkretnim društveno-historijskim uslovima u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo«. Stoga je na promociji za doktora vojnih nauka mogao da dâ sintezu: »Na osnovu marksističke nauke, iskustva narodnooslobodilačkog rata i prakse socijalističkog samoupravljanja, mi smo idejno, teorijski i ustavnopravno stvorili najšire pretpostavke za podruštvljavanje odbrambenih poslova i postigli velike uspjehe u

[14] J. B. Tito, *Vojna djela*, knj. III, str. 305.

[15] Josip Broz Tito, *Nauka u službi odbrane zemlje*, »Vojno delo«, (vanredno izdanje), maj 1980, str. 223—227.

Digitized by Google

konstituisanju i praktičnoj izgradnji, historijski gledano, novog sistema odbrane.«

Ukupan društveni razvoj je bio, dakle, presudan momenat što smo i na području odbrane i zaštite društva došli do temeljnih opredeljenja i sadržaja. To je uslovilo i odredilo niz kvalitativnih koraka kako u društvenom sistemu u celini tako i u sistemu ONO i DSZ kao relativno posebno izraženoj organizaciji i funkciji političkog sistema. Jer »jugoslovenski sistem samoupravnih socijalističkih odnosa, u kome se podruštvljavaju i odbrambeni poslovi, neposredno ili posredno utiče i na vojnu sadržinu opštenarodne odbrane na svim područjima ratne vještine. Društveni odnosi, uopšte uzev, utiču na cilj i sredstva rata, ali je u jugoslovenskoj praksi, baš zbog podruštvljenosti poslova odbrane, taj uticaj znatno izraženiji«[16].

U podruštvljavanju odbrane i zaštite, odnosno u izgradnji koncepcije ONO i DSZ, najdublji izraz je dobila strategijska linija razvoja socijalističkog samoupravljanja i utemeljenje istorijskih revolucionarnih tekovina. Time samoupravljanje obogaćuje svoj institucionalni i politički sadržaj i učvršćuje svoju klasnu suštinu. Ovde nije reč o podruštvljavanju kao demokratizaciji u smislu vršenja državnih funkcija, već o procesu klasno-istorijske redefinicije tih funkcija, koji je izražen u samokonstituisanju, samoorganizovanju, samoopredeljenju i samosvesti. To daje nove osnove i impulse razvoju samoupravljanja. Društvo na toj osnovi konstituiše i nove sadržaje, metode i sredstva odbrane i zaštite, kroz koje socijalističko samoupravljanje pokazuje istorijske prednosti u odnosu na druge sisteme. Istina, formalno viđeno, određeni elementi naše koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite mogu se naći i u drugim sistemima odbrane, ali, budući da nemaju ovu klasnu osnovu, oni mogu samo ograničeno da se razvijaju i imaju znatno manji odraz.

Dakle, podruštvljavanje odbrane i zaštite je oblik i sredstvo »odumiranja« diktature proletarijata kao države, u skladu sa istorijskim uslovima, karakterom i tokom toga procesa. Na taj način sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite doprinosi da jača izražajna snaga, dinamičnost razvoja i ostvarivanja socijalističke samoupravne demokratije, koja, u skladu sa ciljevima kojima teži i problemima koje mora da rešava, traga i za optimalnim skladom svojih »državnih« i samoupravnih elemenata, u skladu sa istorijskim uslovima i maksimalnom preobražavajućom snagom na osnovi pluralizma samoupravnih interesa. Ovo je naročito značajno stoga što »dugoročni cilj socijalizma u našim uslovima ne može da bude *stvaranje »državne« demokratije, nego podruštvljavanje državnih funkcija,* razvoj samoupravljanja i samoupravne demokratije. Time se istovremeno stvaraju uslovi i otvaraju putevi za odumiranje države diktature proletarijata u svim njenim oblicima, pa i u njenom sadašnjem samoupravnom obliku. Umesto demokratije kao oblika države razvija se demo-

[16] Nikola Ljubičić, navedeno delo, str. 101.

Digitized by Google

kratija i sloboda čoveka koji nije više podanik države, nego upravlja sam sobom, a društvene odnose reguliše kao odnose čoveka prema stvarima, a ne kao čoveka prema čoveku. Državni aparat pretvara se u takvim uslovima u specijalizovane javne službe takvog samoupravnog društva. Prema tome, nema protivrečnosti između diktature proletarijata i demokratije, ali postoji protivrečnost između bilo na koji način centralizovane moći države i njenog aparata, s jedne strane, i samoupravnih težnji čoveka i njegovih interesnih zajednica, s druge strane«[17]. Upravo za karakter, snagu i perspektivu razvoja socijalističke samoupravne demokratije od presudnog je značaja što se otvorio proces podruštvljavanja odbrambeno-zaštitne funkcije, odnosno što i odbrambeno-zaštitni sistem društva doprinosi izražavanju i klasnoj funkciji pluralizma samoupravnih interesa.

Materijalna osnova podruštvljavanja odbrane i zaštite je u činjenici koju je, kako je već rečeno, drug Tito istakao na ovaj način: »Jačanjem našeg samoupravnog društva jača i uticaj radničke klase, tj. onih snaga koje stvaraju materijalna dobra, a samim tim jača i odgovornost za odbranu i samozaštitu.«[18] Naša idejno-politička polazišta u tom pogledu su vrlo jasna: »Koncepcija opštenarodne odbrane kao naš klasno-socijalni i idejno-politički pogled na odbranu zemlje i opštenarodna odbrana kao viši stepen organizovanosti društva za ovaj zadatak izrasta iz samoupravnog bića našeg socijalističkog društva, revolucionarnih iskustava NOB-a, nezavisne, nesvrstane i miroljubive spoljne politike Jugoslavije i iz spoznaje mogućnosti uspešne odbrane naše samoupravne zajednice u slučaju eventualne agresije. Opštenarodna odbrana je funkcija svih subjekata našeg društva i omogućuje da se udruženi proizvođači i građani organizuju za odbranu i da se za nju angažuju celokupni potencijali naše samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.«[19]

Prema tome, koncepcija opštenarodne odbrane ima klasnu suštinu, koja se ogleda u vodećoj ulozi radničke klase i Saveza komunista Jugoslavije u određivanju bitnih ciljeva odbrambene politike, politički cilj koncepcije opštenarodne odbrane opredeljen je interesom radničke klase, a sam sistem opštenarodne odbrane je neprekidni instrument radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti za odbranu i zaštitu samoupravnih socijalističkih odnosa, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva — od svih pokušaja neprijatelja spolja i iznutra da ih ugrozi, potkopa i razori. Borba SKJ i organizovanih socijalističkih snaga u celini za samoupravni socijalistički preobražaj i za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti — osnova je izgrađivanja i razvoja koncepcije opštenarodne odbrane. Zato sve što se čini u pravcu

[17] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 84.

[18] Intervju J. B. Tita »Vojnom delu« decembra 1973, »Vojno delo« (vanredno izdanje), maj 1980, str. 225.

[19] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 125.

Digitized by Google

jačanja vodeće uloge radničke klase u društvu, kao i celokupna borba protiv antisamoupravnih tendencija i pojava — nacionalističkih, liberalističkih, tehnokratskih i birokratsko-dogmatskih — neposredno doprinose snazi opštenarodne odbrane. U isto vreme naša koncepcija i sistem opštenarodne odbrane omogućuju nam da u miru, odvraćajući agresora i ne dopuštajući da trpimo pritiske i uticaje spolja, rešavamo unutrašnje probleme i slobodno uređujemo svoj život.[20] Spoljašnji i unutrašnji uslovi i konkretni zadaci odbrane društva i zaštite ustavnog poretka naložili su da se *obezbeđuje i ostvaruje jedinstvo odbrambeno-zaštitne organizovanosti i delovanja*, što je dobilo puni izraz i na institucionalnom i na akcionom planu. Ovakva orijentacija je otvorila nove procese koji imaju i konceptualno i teorijsko značenje. Nedavni događaji na Kosovu su upravo istakli njen značaj.

Ceo taj proces, u svojoj kompleksnosti i istorijskom značenju, pokazuje da su odbrana i zaštita neprikosnoveno i neotuđivo pravo koje proizlazi iz produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja i čini njegov sastavni deo. Isto tako, ONO i DSZ izražavaju i nacionalni kontekst našeg istorijskog bića. Naime, još u NOB-u je koncipiran i ostvaren autentičan socijalni i nacionalni program borbe. Odbrana i zaštita društva se ostvaruje kao revolucionarni proces i interes radničke klase i radnih ljudi na istorijskoj liniji klasnog i nacionalnog oslobođenja, u okvirima i na osnovama koji su određeni konkretnim društveno-istorijskim obeležjima tog procesa. Kao naslednik te istorijske prošlosti, naša koncepcija opštenarodne odbrane je u načelnom i praktičnom smislu zadržala to obeležje. Naravno, nacionalni kontekst deluje u savremenom okviru i sadržaju njegovog ispoljavanja, osobito sa stanovišta zadataka socijalnog i nacionalnog oslobođenja na ovoj etapi razvoja, stabilnosti i jedinstva, te nacionalne i patriotske svesti.

Pri svemu tome naročito se mora imati u vidu to da u našoj koncepciji ONO i DSZ u potpunosti dolaze do izražaja istorijski tok i samosvojnost naše revolucije. U toj svetlosti su posebno značajni razlaz sa Kominformom i kritika staljinizma, kao i sve etape klasnog učvršćenja naše revolucije. Odbrambeno-zaštitna osnova našeg društva i sadržina patriotske svesti su, dakle, najtešnje vezane za celokupan tok klasno-revolucionarnog procesa. Josip Broz Tito ukazuje na »kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane, koja je nastala i potvrdila se u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Ona se kontinuirano razvijala kroz cio period naše socijalističke izgradnje, onako kako se razvijalo cijelo naše društvo. A to nije bilo kretanje u pravoj liniji, već buran proces izgradnje novog, samoupravnog socijalističkog društvenog sistema. Bez shvatanja klasne suštine naše revolucije i uloge oružanih snaga u oružanoj borbi i revoluciji, bez razumijevanja našeg puta u socijalističkoj izgradnji i njim povezane odbrambene politike, ne mogu se razumjeti ni naš savremeni društveni razvitak i suština klasne borbe, ne mogu se shvatiti socijalistički karakter ni

[20] Vidi: Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana Jugoslavije*, u knjizi *Opštenarodna odbrana u teoriji i praksi*, str. 42, 61. i 79.

Digitized by Google

zadaci oružanih snaga u odbrani nezavisnosti, samoupravnog socijalističkog sistema i tekovina naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije«[21].

3. Teorijski aspekti

Ovako shvaćen sistem ONO i DSZ nalazi puni izraz i smisao u oživotvorenju poznatog Marksovog i Engelsovog stava iz *Nemačke ideologije:* »Komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kojem stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizam *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovoga pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki.«[22]

Izgradnja koncepcije opštenarodne odbrane u Jugoslaviji izvukla je na svetlo dva bitna teorijska stava. Prvo, socijalizam i demokratija ne mogu vojni elemenat držati po strani, već u središtu svojih društvenih i političkih promena; on nije samo *posledica,* već *aktivna dimenzija* klasnih društvenih promena. To je u skladu sa marksističkim saznanjem i analizom države prelaznog perioda. Poznato je da je Engels, analizirajući iskustva Pariske komune, u činjenici da je Centralni komitet Nacionalne garde, pre nego što je predao vlast Komuni, doneo dekret o ukidanju skandalozne prakse »policije za javni moral« i da je Komuna »ukinula regrutovanje i stajaću vojsku, a Nacionalnu gardu, kojoj su imali pripadati svi građani sposobni za oružje, proglasila za jedinu oružanu silu«, video bitan elemenat u nizu drugih kojima je označena i učvršćena promena karaktera vlasti i klasnih odnosa, to jest »razbijanje stare državne vlasti i njeno zamenjivanje novom, istinski demokratskom«[23]. Drugo neodvojivo od borbe za ostvarivanje ciljeva socijalizma je to da socijalizam mora da izražava i okolnosti sveta u kome se razvija, da razrešava njihovu istorijsku ograničenost i da stalno krči nove prostore. Pri tome je bitno da sredstva koja se odvajaju za svrhe odbrane i zaštite, u krajnjoj liniji, služe potrebama ljudi. Jer, i čuvanje nacionalne nezavisnosti, to jest nacionalne slobode i slobodnog socijalističkog razvitka, spremnost za odbranu slobode i socijalističkih tekovina — sredstva su za zadovoljenje konkretnih potreba ljudi, iako posredno. Tako se sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, odgovarajući na pitanje ograničenosti uslova borbe za socijalizam i demokratiju, javlja u funkciji razvijanja društvene suštine socijalizma — proizvodnje za potrebe čoveka.[24] I jedna i druga teorijska premisa puni sadržaj i smisao dobijaju u savremenom razvoju doktrine

[21] Intervju J. B. Tita »Vojnom delu« decembra 1973, »Vojno delo«, (vanredno izdanje), maj 1980, str. 226.

[22] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 192.

[23] F. Engels, »Uvod Marksovom *Građanskom ratu u Francuskoj*«, u: *Marksizam — misao savremene epohe,* drugi tom, Beograd, 1976, str. 110—113.

[24] Vidi *Enciklopediju samoupravljanja,* Beograd, 1979, str. 27.

Digitized by Google

i koncepcije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite u Jugoslaviji. Pri svemu tome treba imati u vidu da je koncepcija opštenarodne odbrane Jugoslavije osobena kao pojavni oblik, jer odražava jugoslovenske društveno-istorijske prilike i uslove, u okviru opštih zakonitosti i težnji savremenog društva i bitnih obeležja savremenog rata.[25]

Socijalističko samoupravljanje, sa korenitom promenom društvenog položaja čoveka, omogućilo je da se na dijalektičko-kritički način afirmiše suština neposrednog oružanog ispoljavanja čoveka u skladu sa poznatim Engelsovim stavom da je »samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemoguća otkako se društvo pocepalo na klase«[26]. Ono je, prevazilazeći uzroke koji su je onemogućavali — podelu društva na klase — istorijski stvorilo uslove i afirmisalo samu »samoaktivnu oružanu organizaciju stanovništva«. To posebno daje revolucionarnu dimenziju karakteru i ulozi oružanih snaga u nas. Marks je svojevremeno, na primeru Pariske komune, utvrdio da je politički svestan proletarijat, upravo vojnički se organizujući, nastupio kao subjekt istorije, to jest njegova vojna organizacija je dobila istorijski izraz naoružanog naroda, čuvajući svoje klasno obeležje. Jugoslovenska socijalistička revolucija je, u drugim istorijskim uslovima i sa novim dometima, potvrdila ovu marksističku suštinu naoružanog naroda, a socijalističko samoupravljanje joj je dalo novu istorijsku osnovu, zbiljsku snagu i perspektivu. U celom svom toku naša revolucija otkriva i potvrđuje, kako bi rekao Kardelj, »moć narodnih masa« i to daje istorijski nova obeležja naoružanom narodu.

Zaista bi ovde trebalo izvući ono što je rečeno u diskusiji o doprinosu Edvarda Kardelja teoriji i praksi opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Naime, »za Kardelja je koncepcija opštenarodnog otpora društveno-politički pokret masa sa komunistima na čelu, a ne samo skup nekih racionalnih organizacionih rešenja i shema. To je deo našeg masovnog socijalističkog samoupravnog nesvrstanog pokreta i svesti ljudi. Naši ljudi su ušli u revoluciju jer su bili nezadovoljni postojećim stanjem; oni nisu imali šta da izgube, mogli su samo da dobiju u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. A sada naši ljudi brane tu revoluciju, pošto već uživaju njene tekovine, sami izgrađujući samoupravni sistem, u kome postoji široka demokratija i lične slobode ljudi, bolji život, politička i socijalna bezbednost, jasne perspektive razvoja. U svim naporima našeg ekonomskog i društvenog razvoja aktivno učestvuju samoupravljači. Dakle, tekovine naše oružane revolucije su one koje danas imamo, koje ljudi brane i štite u svakodnevnom životu...«[27] Može se reći da je »opštenarodni odbrambeni rat — što, drugim rečima, znači krajnja odlučnost naroda da svim sred-

[25] Vidi: Nikola Ljubičić, *Opštenarodna odbrana — strategija mira*, vanredno izdanje, str. 109.

[26] Fridrih Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, »Kultura«, Beograd, 1967, str. 185.

[27] Mitja Ribičič, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita — revolucionarni proces*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 19.

Digitized by Google

stvima i snagama brane svoju slobodu i nezavisnost i svoj unutrašnji društveni razvoj — postao glavni deterent protiv onih koji su izmislili čitav arsenal svakojakih strategija specijalnog, posrednog i posredničkog rata i razne forme vojnih intervencija...«[28]

Zakon o udruženom radu razrađuje srce društvenog odnosa — osnovnu organizaciju udruženog rada i utvrđuje društveno-klasne osnove za izgradnju i ostvarivanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Podruštvljavanje odbrane i zaštite ne može ni biti ništa drugo, u krajnjem, do utemeljenje i razrada ove samoupravne društveno-ekonomske i demokratske suštine političkog sistema na planu sistema ONO i DSZ, kao integralnog dela društvenih odnosa i relativno samostalne i Ustavom opredeljene društvene funkcije. Opredeljenja XI kongresa SKJ da radni ljudi i građani — samoupravljači sami organizuju svoju odbranu i zaštitu u radnim i društveno-političkim zajednicama, a samo neophodne zajedničke poslove prenose na društvene, za to specijalno organizovane institucije, da osposobljavanje radnih ljudi i građana za zadatke i poslove u odbrani i zaštiti treba da proizlazi iz odbrambenih i samozaštitnih potreba osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica i drugo — dobijaju punu potvrdu u izgradnji i funkcionisanju sistema ONO i DSZ. Reč je o društvenom odnosu povodom odbrane i zaštite i zato govorimo o sistemu ONO i DSZ, a ne o obavljanju samo određenih poslova. Stoga je i teza o odbrambenim pripremama, koliko god, inače, bitna, toliko i uska. Naime, moramo uvek polaziti od celog konteksta odbrambenih priprema, to jest od toga da je reč o poslovima i zadacima koji su od interesa za odbranu i zaštitu, a koji su primarno izraženi u određenim društvenim funkcijama kao sastavni deo društvene reprodukcije i sveukupnih aktivnosti. Pri tome naše poglede na koncepciju i odnose u njoj ne razvijamo isključivo iz ugla odbrambenog rata; jer rat kao realan i istorijski nametnut problem rešavamo jednim sistemom odbrane koji se zasniva na funkciji celog političkog sistema u miru. I sam plan odbrane je konzekvenca ovog procesa i njegovog kontinuiteta u ratnim uslovima.

Sistem ONO i DSZ od funkcije države postaje bitno obeležje bića i identiteta revolucije i društvenog sistema, izraz i komponenta zakonitosti društvenog kretanja, deo njegove ideološko-kulturne strukture. Dakle, ONO i DSZ nisu ostale samo neke specifične odbrambene funkcije, već su postale organske funkcije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, odnosno društva prelaznog perioda »u sklopu jedinstvenog pogleda na državu i politiku u socijalističkom društvu i u složenom procesu međusobnog uticaja preovlađujućih društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa u zemlji i svetu«[29]. Podruštvljavanje odbrane i

[28] Nikola Pejnović, *Nauka i tehnika*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 21.

[29] Jovan Đorđević, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita organske funkcije političkog sistema*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 19.

Digitized by Google

zaštite i ne izražava ništa drugo do primenu Titove linije revolucije o povezanosti vojnog i političkog činioca, jedinstvo socijalnih i nacionalnih interesa i pravo naroda da koristi sva sredstva u odbrani slobode i istorijskog identiteta.

U samoupravnoj i nezavisnoj nesvrstanoj Jugoslaviji obezbeđuje se jedinstvo i uzajamna uslovljenost koncepta i prakse pozitivne i aktivne političke i vojne organizacije socijalizma. Upravo činjenica da odbrana i zaštita društva od otuđene i otuđujuće funkcije postaje izraz neposredne vlasti i samoupravne prakse radničke klase i naroda doprinosi da se »Marksova misao, prema kojoj se u socijalizmu i demokratiji ostvaruje političko samoodređenje naroda, dopunjuje idejom i stvarnošću potpunog samoodređenja naroda sa radničkom klasom na čelu«[30]. Upravo je sistem ONO i DSZ ona stepenica u razvoju društva preko koje čovek skida odoru apstraktnog građanina i postaje neposredno blizak sebi, sredini i društvu, mešaju se i spajaju lično i kolektivno, prava i dužnosti. Naravno, »teza o jedinstvenom istorijskom ishodištu socijalističkog samoupravljanja, opštenarodne odbrane i društvene samozaštite nikako ne bi smela da vodi zaključku prema kome je i kasniji razvoj tekao uvek paralelno i sinhronizovano i bez protivrečnosti«[31]. Na to smo delom ukazali analizom istorijskog toka izgradnje koncepcije.

Izgradnja i ostvarivanje odbrambeno-zaštitnog sistema najdublje odražava prirodu i bitne funkcije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Naime, kako Kardelj ističe, stabilnost i preobražaj društva se ostvaruju borbom na tlu socijalističkog samoupravnog razvoja, izraženom pre svega kroz pluralizam samoupravnog organizovanja i interesa, i borbom sa protivnicima socijalističkog samoupravljanja, čiji najpuniji okvir određuje sistem ONO i DSZ. Činjenica da će u skladu sa socijalističkim samoupravnim razvojem stalno slabiti materijalni, ideološki, kulturni i drugi osnovi antisamoupravnog i antisocijalističkog pritiska i delovanja ne oslobađa vodeće društvene snage sa Savezom komunista na čelu obaveze i odgovornosti da ovu borbu stalno vode. Pri tome, da bi ostvarivao svoj prioritetni — ovaj drugi zadatak, sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite se učvršćuje i izgrađuje i kao funkcija preobražaja i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Jer, samo se na osnovu društvene borbe da radnička klasa ovlada celinom društvene reprodukcije može izgrađivati odnos prema bitnim vrednostima društva, a time i sagledavati i savlađivati izvori i oblici ugrožavanja ustavnog poretka, dakle — graditi i ostvarivati sistem odbrane i zaštite. Procenjivanje vojne, političke i bezbednosne situacije samo je poseban tretman s obzirom na uslove, te stalne i prioritetne borbe za ciljeve i kontinuitet revolucije.

---

[30] Isto.

[31] Aleksandar Fira, *Duboka povezanost socijalističke suštine društva i njegove odbrambene funkcije*, »Odbrana i zaštita«, br. 6/1979, str. 20.

Digitized by Google

Naravno, u analizi odnosa sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja treba imati u vidu i druge elemente. Tako se i federalizam javlja kao kreativna osnova i činilac izgradnje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, jačajući pre svega ulogu nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva.

Digitized by Google

Slobodan Bosiljčić

Društvene organizacije i udruženja građana

»U radu organizacija Socijalističkog saveza u prilično meri se ispoljava uskost u političkom delovanju, nedovoljna osposobljenost za koordiniranu akciju svih organizacija i faktora koji čine front...« »Iako uticaj društvenih organizacija i udruženja u našem političkom sistemu do sada nije bio dovoljno prisutan, mislim da tom izvanredno značajnom demokratskom faktoru upravo ubuduće treba dati veću ulogu u izgradnji političkog sistema.« »Očigledno je potrebno... da taj veliki potencijal organizovanih radnih ljudi i građana deluje još neposrednije kao jedan od bitnih faktora... daljeg razvoja samoupravne demokratije.«

Edvard Kardelj

Smatra se da je postojao i pravi povod i potreba što su za moto održane rasprave u Socijalističkom savezu Srbije[1] uzete poznate misli Edvarda Kardelja o značaju društvenih organizacija i udruženja građana kao činioca najšireg povezivanja SSRN sa samoupravnom bazom. Kada danas dalje jačamo ceo front i njegovo političko delovanje kao trajnu konstantu socijalističkog društva, onda

[1] Reč je o proširenoj sednici Koordinacionog odbora za aktivnost društvenih organizacija i udruženja građana pri RK SSRN, na kojoj su učestvovali i predstavnici svih institucija koje su zainteresovane za dalji razvoj ovog dela fronta — SSRN (9. 12. 80).

Digitized by Google

i udeo višemilionskog članstva društvenih organizacija i udruženja valja sagledati u samoj matici aktuelnih poslova cele zajednice, čiji su zajednički imenitelj privredna stabilizacija i unapređenje samoupravljanja. To je bio deo i ukupne programske orijentacije SSRN u protekloj godini, potrebe za još efikasnijim i neposrednijim uticajem radnih ljudi i građana na celinu društveno-ekonomskih i političkih odnosa u zemlji. Konkretizacija nekih od stavova sa ovog savetovanja — sednice obavljena je u prvim mesecima 1981. godine.

Ocene o širini i snazi aktivnosti SSRN na suštinskom obogaćivanju samoupravnog, privrednog i kulturnog razvoja zemlje često su kod nas u procesu demokratske rasprave. Rezultati se, svakako, tiču i ovog dela fronta, društvenih organizacija i udruženja građana, srazmerno dostignutom stepenu njihovog delovanja kao faktora političkog sistema. Glavnina napora uloženih u sintezu o kojoj je nedavno raspravljano u okviru SSRN Srbije bila je usmerena na neka nova rešenja u Socijalističkom savezu, dogovor o daljim putevima samostalnijeg i efikasnijeg učešća društvenih organizacija i udruženja građana u poslovima cele zajednice.

Iz opsežnih podataka koji su učesnicima u raspravi bili dostupni izdvajamo pre svega one koji kazuju da je od 350 republičkih društvenih organizacija i udruženja građana kod svega tri-četiri desetine izostala društvena akcija u aktuelnim ekonomskim i političkim zajednicama cele zajednice. Oko 4,5 miliona[2] pripadnika raznih društava, udruženja, klubova i družina u mesnim zajednicama, OUR-ima, ustanovama i školama, po opštinama i regionima u celoj Republici nalaze upravo u svojim organizacijama priliku za sopstveno angažovanje oko ekonomske stabilizacije, da unaprede kolektivni rad i odgovornost, obavljajući pre svega programske zadatke zbog kojih su se i udružili u svoje osnovne organizacije.

Da bi se slika o značajnoj aktivnosti prebogatog mozaika čak oko 30.000 različitih društava i udruženja u ovoj Republici sagledala izvan često ustaljenih uopštavanja, ističe se sasvim određen udeo, na primer, preko 70 organizacija iz oblasti privrede, tehnike i turizma u poslovima plana i ekonomske stabilizacije, u čemu je, na primer, Savez ekonomista Srbije bio u dva maha nosilac vrlo korisnog republičkog dogovora u Kragujevcu, Savez inženjera i tehničara najneposrednije usmeravao svoje brojno članstvo po strukama ka praktičnoj akciji u hiljadama organizacija udruženog rada, a Savez neimara, sa svoje strane, direktno inicirao sakupljanje sekundarnih sirovina stakla i hartije.

Oko 150 republičkih društvenih organizacija i udruženja građana su i na međunarodnom planu doprinosili afirmaciji nesvrstane politike naše zemlje, posebno obogaćivali kulturni i sportski život ili intenzivirali naučnu saradnju. Tako je Udruženje za međunarodno pravo Srbije uložilo značajne napore u organizovanje međunarodnog kongresa pravnika, Društvo za borbu protiv raka nosilac je široke koordinacije u borbi protiv ove opake bolesti, a Ma-

[2] Statistički podaci o brojnosti organizacija i nekim njihovim delatnostima uzeti su iz »Evidentnog lista« koji su popunile 2/3 ovih organizacija u Republici.

Digitized by Google

tica iseljenika Srbije inicijator je bogate saradnje sa stotinama hiljada naših ljudi koji, živeći na svim kontinentima, održavaju najtešnje veze sa svojom domovinom. I za široku oblast opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ocenjena je organizovanost brojnih društvenih organizacija i udruženja građana kao »deo odgovarajućeg sistema mera u Republici[3], pri čemu su neke organizacije (Savez rezervnih vojnih starešina, Vatrogasni savez ili Narodna tehnika) obavljale i specifične poslove od trajnijeg značaja za zajednicu.

Posle uspešnog samoupravnog preobražaja na delegatskoj osnovi u ranijim godinama, tokom 1979. i 1980. godine, učinjen je određen korak i na unapređenju kolektivnog rada i odgovornosti, dopunjavane su odredbe statuta (u preko 250 organizacija), birani uži izvršni organi, organičavan mandat na funkcijama predsednika i sekretara, sticana prva praktična iskustva i u ovoj oblasti dalje demokratizacije društvenih odnosa. Taj složeni proces obuhvatio je sve nivoe udruživanja, osnovne organizacije, društva, klubove, do republičkih rukovodstava, a dinamika i kvalitet tog procesa uglavnom teče u skladu sa ukupnom društveno-političkom aktivnošću SSRN na ovom planu, uz određene specifičnosti ovog dela fronta, što i posebno afirmiše ovu političku inicijativu. Računa se da se u pomenutom periodu u bazi društva istaklo više desetina hiljada aktivista društvenih organizacija i udruženja građana koji sa punom inicijativnosti, kolektivno delujući, uspešno obavljaju odgovorne poslove u našem političkom sistemu.

Uporedo sa učešćem u najkrupnijim društvenim i ekonomskim zadacima cele zajednice, masovno članstvo raznih društava i udruženja (na primer, iz Pokreta gorana — sa blizu milion aktivista, Crvenog krsta — 1,200.000 članova, iz kompaktnog Saveza rezervnih vojnih starešina ili članstvo iz četvrtmilionskog Udruženja penzionera) bilo je prisutno na najširoj društvenoj sceni Republike upravo kroz vlastitu programsku aktivnost zbog koje su te i druge društvene organizacije i udruženja i osnovane. Kao široki, po društvenom efektu rada, navedeni su poslovi brojnih naučnih i kulturnih društava — udruženja, specifične akcije Kulturno-prosvetne zajednice, rezultati lekarskih društava — sekcija (u 54 sekcije deluje oko 7.000 lekara), zatim uspesi Saveza organizacija za fizičku kulturu (oko 600 hiljada članova u oko 7.500 klubova), Narodne tehnike, humanitarnih i drugih organizacija.[4]

---

[3] U akciji »Ništa nas ne sme iznenaditi« evidentirano je u Koordinacionom odboru za ONO i DSZ (i detaljizirano) vrlo efikasno učešće upravo članstva iz društvenih organizacija.

[4] Tradicija nekih od ovih društava proteže se u Srbiji na čitav ovaj vek (Srpsko lekarsko društvo, Crveni krst, Srpsko hemijsko društvo, gimnastička organizacija, geolozi, farmaceuti i drugi), a savremeni tokovi u zemlji rađaju i nova udruženja radnih ljudi i građana kao što su Aerokosmonautičko društvo, Udruženje filmskih i televizijskih radnika, Savez za profesionalnu orijentaciju, sve do vrlo specifičnih organizacija kao što su nova humanitarna udruženja, stručna društva bliska privredi ili pojedina udruženja koja nemaju više od stotinak članova, ali zato ne i beznačajnu društvenu korisnost.

Digitized by Google

Izrazit je bio doprinos društava i udruženja na oslobađanju čovekove ličnosti i rada, uvažavanju sklonosti pojedinaca i humanizaciji odnosâ. Reč je o novim uslovima koje je stvorilo socijalističko društvo stotinama hiljada privrženika svoje profesionalne struke, amaterima kulture i umetnosti, naučnim istraživačima, entuzijastima svih vrsta, aktivistima i prijateljima sporta, pregaocima zdravstva i socijalno-humanitarnim radnicima, svima onima koji u svojim organizacijama provode znatno slobodno vreme, iskazuju lične naklonosti i sposobnosti, obogaćuju život celog društva u različitim njegovim oblicima.

Prema ocenama PZ RK SSRN Srbije (VII sednica od oktobra 1979), radni ljudi i građani svojim delovanjem u društvima i udruženjima širili su mogućnost odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama, u organima sindikata, SSO, Saveza komunista, SUBNOR-a, a posebno SSRN.[5]

Socijalistički savez radnog naroda smatra već neotuđivom tekovinom političkog sistema dosadašnji udeo društava i udruženja u društveno-ekonomskim i najširim političkim kretanjima zajednice — to je bila polazna ocena nedavne rasprave u RK SSRN o daljim putevima razvoja i aktivnosti ovog dela celog fronta SSRN. O slabijim elementima te aktivnosti SSRN, o putevima još neposrednijeg uticaja faktora društvenih organizacija i udruženja građana, kroz ceo SSRN, na poslove čitave zajednice, kao mogućnog dela samostalnijeg doprinosa ovih organizacija ukupnom društvenom progresu, i autentičnom izrazu demokratskog mnoštva samoupravnih interesa — o tome se u pretežnom delu ove rasprave i govorilo.

Funkcija u političkom sistemu

Ta krupnija pitanja koja se tiču daljeg i neposrednijeg učešća ovog dela fronta SSRN u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja bila su grupisana odmah pri otvaranju osnovnih tema i predloga mera — puteva, kao i mogućnih viđenja daljeg rada društvenih organizacija i udruženja građana, pa i celog SSRN na ovom planu.

Istaknuto je da je *uticaj društvenih organizacija i udruženja, kao dela našeg političkog sistema, u radu mesnih zajednica, delegatskih skupština od opština do republika, u aktivnostima samoupravnih interesnih zajednica*, u celini bio izražen uglavnom kroz postojeći delegatski sistem u onom stepenu koji je to do sada u celini uspeo da ostvari Socijalistički savez, o čemu postoje određene ocene. Razlike, međutim, nastaju i u pojedinim sredinama, ali u

[5] Njihova ugrađenost u samoupravne političke i interesne strukture od mesne zajednice do Republike je različita (u Beogradu se u 299 mesnih konferencija SSRN nalazi 1.756 predstavnika društava i udruženja, a od 1.873 delegata u opštinskim konferencijama SSRN, njih 273 su iz društava i udruženja. U republičkim SIZ-ovima sada deluje oko 50 predstavnika društvenih organizacija i udruženja građana, a u sekcijama RK SSRN zastupljeno je oko 150 delegata iz društvenih organizacija i udruženja građana.

Digitized by Google

vrsti problematike: negde su društvene organizacije i udruženja građana ostale pasivni posmatrač, ne vide izvanredne mogućnosti vlastitog uticaja pri odlučivanju o životnim pitanjima od mesne do najšire društveno-političke zajednice[6]; u drugim slučajevima se ignorišu, upravo na tim mestima odlučivanja, inicijative ovako udruženih građana.

Očekuje se puno realniji nego do sada politički efekat, neposrednije predstavništvo, suštinski veći uticaj i bogatije angažovanje društava i udruženja, njihovih samoupravnim putem, kroz SSRN, izabranih delegata u mnogim izbornim sastavima i aktuelnim poslovima skupština i SIZ-ova. Unapređenu poziciju u sistemu donošenja i sprovođenja odluka moguće je postići pre svega poboljšanjem aktivnosti ovog dela fronta u svim organizacijama i oblicima rada SSRN, i to na obostranu inicijativu. U tom smislu smatra se da bi valjalo ostvariti uvid i u formalnu zastupljenost društvenih organizacija i udruženja građana u društveno-političkim većima, delegatskim skupštinama i SIZ-ovima.

I sam *metod rada SSRN, njegovih organa i oblika delovanja, pa i »funkcija delegacije« SSRN* u odgovarajućim telima jedne društveno-političke zajednice, izražavanje »pluralizma interesa«, često su za milionsku strukturu članstva društava, udruženja, klubova, sekcija i družina polazna tačka daljeg »ugrađivanja« u politički sistem. Reč je o vrlo bogatoj mreži različitih rešenja sa, u celini, značajnim samoupravnim sadržajem. Ali, rasprave u pojedinim organizacijama na temu »Društvene organizacije i udruženja građana« sa stanovišta brige SSRN da ceo front odista deluje u političkom sistemu negde, čini se, ostaju samo na ranije dostignutim nivoima ili konstatacijama, dok se, na drugoj strani, zapaža bavljenje pretežno praktičnom operativom samo oko određenih problema pojedinih društava i udruženja.

Valjalo bi, zato, doslednije obezbediti prisustvo stvarnih interesa društvenih organizacija i udruženja građana kao dela fronta, i to u svim konferencijama, predsedništvima i oblicima rada SSRN, smatrajući to kao potrebu šire uloge celog SSRN u političkom sistemu, ali i kao mogućnost za praktičnije ostvarivanje samostalne inicijative radnih ljudi i građana okupljenih u brojnim društvima i udruženjima.

Smatra se da bi *na isti način i svi drugi faktori fronta — sindikat, omladinska organizacija, udruženja boraca (na svoj način i privredne komore)* mogli svako u svom delu akcije da unaprede efikasnost delovanja društvenih organizacija i udruženja građana. Reč je o bližoj, konkretnijoj pomoći sindikata (i Privredne komore) radu društava, udruženja i klubova pri organizacijama udruženog rada ili u pomaganju posebnih stručnih udruženja. Takođe, reč je o daljoj afirmaciji Saveza socijalističke omladine u organizacijama koje su (makar negde i formalno) kolektivni članovi SSO,

[6] U toku je finale javne diskusije o Nacrtu zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, što je izvanredna prilika za dalju afirmaciju celog fronta, ali i svakodnevno ima prigodnih uredbi i odluka za koje su udruženja zainteresovana.

Digitized by Google

pre svega na i te kako suštinskoj idejno-političkoj, etičkoj i humanističkoj izgradnji ličnosti iz milionskog sastava tih organizacija. U tome i boračke organizacije imaju ne samo tradicionalističku ulogu, nego aktuelnu u pravom smislu te reči, a Savez rezervnih vojnih starešina, primenom novih odredbi o služenju vojnog roka odmah po završetku srednjeg usmerenog obrazovanja, sada stiče nove rezervne starešine, u stvari — omladince.

Sve je neodrživije da se ponegde sindikat brine samo za ispraćaj budućih članova Saveza penzionera, finansijsku pomoć »svome« sportskom klubu ili kulturnoj sekciji, zanemarujući društvenu aktivnost radnog čoveka u okviru nekog udruženja korisnog baš udruženom radu. Ili, da se boračke organizacije bave samo društvima iz uobičajene grupacije udruženja vrlo bliskih nekim aktivnostima SUBNOR-a. Zašto da samo omladinska organizacija »odgovara« za idejno-političku komponentu rada gotovo polovine članstva svih društvenih organizacija, i to mahom samo zato što su oni »kolektivno« u SSO. Ili, da se Savez komunista u ovoj sferi bavi samo ekscesnim slučajevima ili onim što »ne ide kako bi trebalo«[7].

Ceo Socijalistički savez, dakle svi pomenuti subjektivni činioci okupljeni u ovom frontu, sa posebnom ulogom Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage u aktivnosti SSRN, snose punu odgovornost za unapređivanje rada društvenih organizacija i udruženja građana kao neodvojivog faktora političkog sistema, sa svim specifičnostima uloge svake društveno-političke, odnosno društvene i druge organizacije.

I u samim dokumentima pojedinih činilaca fronta valja nešto menjati u pravcu realnijeg shvatanja »kolektivnog članstva« u SSO, na primer, Crvenog krsta, koji je i po širini akcije i po vrsti aktivnosti odista sveobuhvatna i tradicionalna organizacija društveno-humanitarne vrste u Republici, i, kao drugi primer, kolektivnosti sportskih organizacija gde su gotovo svi aktivni sportisti ujedno i mlad svet, omladina. Reč je, u oba slučaja, o većoj potrebi znatno različitijeg po kvalitetu i vrsti angažovanja SSO, jer, recimo, u Crvenom krstu podmladak i tako ide u akciju (masovno, kao i u Pokretu gorana) i bez izuzetnog napora SSO, a na idejnom planu u nekim sportovima, uz sve mere omladinske organizacije, još ima puno promašaja (mada u štampi često prezentiramo neka Potemkinova sela iz rada »aktiva« SSO).

Istaknut je i poseban problem oko uticaja, pa i stavova u nekim dokumentima kod organizovanja dečjih uzrasta, gde se nema uvek ceo uvid koje sve subjektivne snage tamo deluju, pogotovo u školama. Posebno je, čini se, na ovom planu ostavljen »sam sebi« Savez za socijalističko vaspitanje i zaštitu dece.

U slučaju stavova (i dokumenata) o ulozi sindikata, privrednih komora, udruženog rada u društvima, klubovima, sekcijama pri OUR-ima i ustanovama — slabost je, čini se, ponajviše u praktič-

[7] U zaključcima VI sednice CK SK Srbije od 22. juna 1979. godine govori se o obavezi komunista da se kao članovi raznih društava i udruženja zalažu i doprinose njihovom stvaralačkom i odgovornom delovanju u frontu.

Digitized by Google

nom nepostojanju trajnijih dokumenata. A život tih udruženja tamo i te kako teče. Takozvano »gransko« udruživanje stručnih organizacija u privredne komore valjalo bi, predloženo je, ozvaničiti na svim nivoima udruživanja. Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata programski je ostao najširе otvoren, ali u praksi se usmerio na saradnju samo sa društvima najbližim tradicijama NOR-a ili na povremene prigodne manifestacije drugih udruženja. Tu bi, možda, pre trebalo ići na izmene programskih dokumenata jednog ne malog broja društvenih organizacija i udruženja, tako da u njihova programska opredeljenja uđu i odredbe o negovanju revolucionarnih tradicija.

Možda bi u pripremi novih kongresa i konferencija trebalo određeno računati i na dalje usavršavanje stavova, pa i nekih teorijskih, na temu: društvene organizacije i udruženja građana.

Potpunije definisanje društvene pozicije ovog dela subjektivnih snaga koje deluju u našem političkom sistemu stvar je i potreba daljeg uspešnog razvoja i celog SSRN, prirodan postulat samostalnije uloge i tolikih društava i udruženja koja deluju u samoupravnoj bazi društva.

Tekući zadaci privredne stabilizacije i odgovarajući zadaci koji na ovom širem poslu proističu iz petogodišnjeg plana, posebno za njegovu prvu, to jest 1981. godinu, iako do sada nisu bili izvan vlastitih programskih orijentacija zbog kojih je toliko društava i udruženja i stvoreno, nisu do sada bili ni u punom planu njihove ukupne aktivnosti, uz sve ne male postignute efekte na širem polju cele zajednice. I tu su, ocenjeno je na nedavnoj raspravi pri RK SSRN Srbije, rezultati negde približno na dostignutom nivou udela ovog dela fronta u ukupnom radu SSRN. Zbog toga se i kao deo životne provere funkcionisanja sistema baš na kapitalnim problemima društva, i kao deo poboljšanja funkcije celog SSRN sa svim komponentama koje čine front, za udeo društvenih organizacija i udruženja građana u današnjoj stabilizacionoj politici zahtevalo da svoje tromilionsko članstvo usmeri pre svega na puniji doprinos u sredini gde ono i radi, živi, deluje, i to kao subjekt akcije (ne kao »objekt«) na odgovarajućoj privrednoj, naučnoj, kulturnoj, socijalno-zdravstvenoj, komunalnoj i drugoj politici stabilizacije, i to i odmah, i za iduću godinu, i za celo razdoblje do 1985. godine; rečeno je da danas merilo društvene koristi i opravdanosti akcije svakog od oko 30.000 društava i udruženja u SR Srbiji može biti pre svega u oceni postignutih rezultata na planu stabilizacije, uz svu razumljivu specifičnost posla zbog kojeg ta udruženja i postoje.

Stavovi proteklih sednica CK SKJ o ostvarivanju političke stabilizacije i socijalističkih samoupravnih odnosa kroz punu doslednost i odgovornost svih faktora društva u političkom sistemu odnose se i na zadatke društvenih organizacija i udruženja građana koje su dužne da daju svoj znatno veći doprinos (pogotovo na širem društvenom planu) i u reviziji opšte, zajedničke i investicione potrošnje, i u donošenju i realizaciji mera štednje, pri usklađivanju robno-novčanih odnosa, boljem snabdevanju tržišta najosnovnijim artiklima, kao i u produktivnijem poslovanju u celini. Ako borba

Digitized by Google

za stabilizaciju treba da bude »pokret masa«, onda se u tom pokretu mora naći i milionsko članstvo društava i udruženja, i to i sa vlastitim najkonkretnijim akcijama i rezultatima. To podrazumeva da se u društvenom planu jedne društveno-političke zajednice nađu i materijalni elementi koji obezbeđuju bar osnovne uslove za dalju razvoj i društvenih organiazcija i udruženja građana.

O celoj sferi *društvenog dogovaranja u ovom slučaju u oblasti kadrovske politike, zatim finansiranja, kao i kod međunarodnih veza, pa i obaveza društvenih organizacija i udruženja građana oko opštenarodne odbrane i društvene samozaštite,* — posebno je bilo reči. Naime, pošlo se od toga da su društveni dogovori koji obuhvataju i organizacije iz ovog dela fronta — SSRN, pre svega, deo angažovanja društava i udruženja u nekim vrlo značajnim poslovima cele socijalističke zajednice. Dosadašnja praksa u tom delu poslova pokazala je, pored zajedničkih uspeha, i neke specifične promašaje, čak pojave kompromitovanja pojedinih rešenja i dostignuća.

Recimo, u kadrovskoj politici. Zar je danas mogućno oceniti uspešnim, na primer, u sportskim organizacijama, rad na konstituisanju rukovodstava nekih sportskih organizacija?[8] U jednom delu organizacija iz oblasti nauke neki autoriteti ne puštaju pozicije u udruženju već četvrt veka, identifikujući određenu lepu tradiciju društva samo sa svojom ličnošću. Poslednja pozitivna strujanja oko uvođenja kolektivnog rada postepeno razleđuju ovakva mumificirana nasleđa, u čemu je svoj doprinos dalo pre svega članstvo kroz delegatski sistem, pa ipak ostaje još dosta nedoslednosti u primeni svih elemenata Društvenog dogovora o kadrovskoj politici, malo je žena i radnika, pa i nepoštovanja normi o nacionalnom sastavu, idejnom opredeljenju ili ugledu u sredini koja ih bira.

Društveni dogovor o međunarodnim vezama nije potpisalo blizu polovine od ukupnog broja republičkih društvenih organizacija i udruženja građana, a reč je o značajnim konsekvencama izvršavanja ili izbegavanja normi tog Dogovora (onda nije ni čudo što se na nekom japanskom simpozijumu nađe iz naše zemlje 2/3 od ukupnog broja prisutnih). Ili primeri o dogovorima o finansiranju organizacija i udruženja (mada su oni češće praksa na nivou pojedinih opština, gradova) po kojima su sve češća upozorenja da pravoga društvenog dogovaranja o ovoj materiji do sada i nema ili bar da ono osetno zaostaje za ukupnim sistemskim rešenjima.[9]

---

[8] Podaci iz postojeće »Dokumentacije« govore da se u 1980. godini od 42 sportska saveza u Srbiji na funkciji predsedavajućih nalazi ukupno samo dvoje mladih (ispod 28 godina starosti). Uvodimo i podatak da na tim funkcijama sada ima svega 3—4 bivša ili aktivna sportista iz te sportske grane.

[9] I danas je, na primer, potpuno otvoren problem finansiranja Kulturno-prosvetne zajednice za ceo sledeći srednjoročni period; puno je udruženja koja su »bez dinara«, a još više je primera svakojakog »snalaženja« koja se opasno graniče sa nezakonitim postupcima.

Digitized by Google

U značajnoj oblasti opštenarodne odbrane i društvene samozaštite za ovaj specifični deo fronta postoji živa aktivnost, u čemu se jedan deo društvenih organizacija i udruženja, ipak, ponekad ponaša indolentno pod izgovorom da »nemaju stručnjaka« za ovaj tako važan deo posla u frontu. Ne ulazeći, razumljivo, u detalje organizovanosti, zahtev u raspravi je bio: usavršiti što pre sistem ONO i u celoj strukturi društvenih organizacija i udruženja građana, posebno preko poznatih nosilaca posla za pojedine grupacije, uz obezbeđenje nekih elementarnih uslova za dalje usavršavanje ove odgovorne delatnosti.

Sve skupa je konstatovano da društveno dogovaranje oko nekih poslova u kojima učestvuju i društvene organizacije i udruženja građana nije izvan prakse i dostignuća koja u pomenutim sferama ceo SSRN postiže u ukupnom funkcionisanju političkog sistema. No, to dogovaranje u češćim slučajevima i u pojedinim fazama zaostaje, ponegde i štrči zbog improvizacije, a konkretni primeri su tako prisutni u javnosti (na primer, oko loših kadrovskih rešenja ili finansiranja) da po svojoj samo negativnoj komponenti nekada ugrožavaju i pravi utisak o celini ipak uspešnih rezultata.

Kao predlog i zaključak u pomenutoj raspravi za ukupnu materiju društvenog dogovaranja rečeno je da u toku 1981. godine valja obaviti temeljnu analizu društvenih dogovora čiji su učesnik i pojedine društvene organizacije i udruženja građana (ili ih kao deo SSRN primenjuju u redovnom radu), s ciljem da se utvrdi stepen primene tih dogovora, mogućnost i praksa novih mera i tako dalje afirmiše shvatanje o ovim organizacijama kao integralnom delu sistema socijalističkog samoupravljanja. Time bi se, pre svega, učinio korak dalje na praktičnim poslovima u pomenutim oblastima društvene akcije: oko kadrovske politike, međunarodnih veza, opštenarodne odbrane i finansiranja i u društvenim organizacijama i udruženjima građana kao delu Socijalističkog saveza.

U uslovima kolektivnog rada

Navedeni poslovi o kojima je raspravljano, oni oko pojedinih elemenata društvenog dogovaranja, pa i drugi, obavljaju se sada u uslovima unapređenja kolektivnog rada i odgovornosti. Rasprava na ovu temu bila je neodvojiva od uporednog uvida kako se danas obavljaju osnovni zadaci u društvu, pa i u Socijalističkom savezu, kakav se metod u delovanju primenjuje, da li kolektivnost u odlučivanju i odgovornosti za rad dominira ili ne, pa u tom svetlu i kakva su prva iskustva ograničenih mandata na ove funkcije. Tema je otvorena i šire: uloga članstva, konferencija, izvršnih organa, oblika delovanja, pojedinaca na najodgovornijim poslovima itd. Reč je, u stvari, o dogradnji mera na ukupnom demokratskom, samoupravnom preobražaju na bazi ustavnih promena i Zakona o udruženom radu, a ne isključivo o ovom, inače izuzetno značajnom faktoru celog procesa dalje demokratizacije društva — faktoru

Digitized by Google

kolektivnosti u radu i odgovornosti sa prisutnim, takođe važnim, elementom ograničenog mandata nekih funkcija.

Bilo je puno razloga da se i u ovoj raspravi kaže i reč više o uspesima ili promašajima, politički proceni dostignuti efekat, odrede i širi potezi u okviru akcije celog SSRN, ali i uoče specifičnosti nekih okolnosti u ovom delu fronta.

Ocenjeno je da se primena načela o kolektivnom radu, odgovornosti i jednogodišnjem mandatu predsednika u društvenim organizacijama i udruženjima građana ostvaruje uporedo sa odgovarajućim rezultatima koji se postižu u celom društvu, posebno u SSRN Srbije, uz razumljive specifičnosti u dinamici i konkretnim rešenjima koja nameće struktura nekih udruženja, njihova uloga, pa i subjektivne mogućnosti, izvesne pozitivne tradicije i slično. Osnovnu slabost u ovom važnom poslu čini kod ne malog broja društvenih organizacija i udruženja, pre svega, jednostran, pa i površan prilaz stvarnom unapređenju kolektivnog rada i odgovornosti, kao i ulozi ograničenja mandata na nekim funkcijama.[10]

I samo pitanje izmene sekretara otvorilo je novu temu: njegova ovlašćenja. U ovom delu fronta — SSRN sekretari, pogotovu oni na stalnom radu, postaju negde i kočnica kolektivnog rada, pa je predloženo da im se nađe prikladnija uloga (da nisu članovi rukovodstva, pogotovu ako vode stručnu službu gde je ima). Insistira se da svakako valja sprečiti da se sada oko nekih sekretara stvori novi embrion birokratizma i monopola u odlučivanju.

U nekim jako specifičnim organizacijama (na primer, stari ratnici iz 1912—1918. godine) ili humanitarnim (gde su pretežno teško obolela lica) čini se da kriterij o ograničavanju mandata treba prilagoditi realnosti života, a ne onakvim političkim potrebama kakve su kod nekih masovnih i drugih uticajnih društvenih organizacija i udruženja, gde nema odstupanja od dogovorenih principa.

Primena nekih načela kolektivnog rada i ograničenja mandata najmanje je analizirana za nivo osnovnih organizacija — u pojedinim udruženjima, klubovima i sekcijama neke društvene delatnosti. U nekim od njih još nije uspešno završen čak ni onaj elementarni samoupravni delegatski preobražaj, a već se bučno piše o mandatu pojedinaca. Mali je tamo uticaj celog članstva, nizak nivo samoupravnih odnosa, što je posebno formalistički rešeno u delu sporta (o čemu imamo i stavove Savezne konferencije SSRNJ i SSOJ).

---

[10] Ponegde su delom i kompromitovane izborne skupštine (Rukometni savez, ribolovci, neka naučna društva i stručni savezi), na kojima je menjan statut i biran uži izvršni organ. Ima i primera izvesnog odlaganja primene novih normi rada (Veće Narodne tehnike i neki drugi). Gotovo esnafski monopol na izvesne funkcije u udruženjima ili njihovim pojedinim delatnostima (uređivanje časopisa) uočen je i prilikom pojedinačnih razgovora koji su obavljeni u RK SSRN sa brojnim organizacijama. Neke, opet, minijaturne organizacije koje nemaju više od nekoliko desetina članova (Udruženje ambalažera, ekonomski propagandisti, modni kreatori, kozmetičari i slični) jedva da se godišnje i nađu na okupu, a već žure da svake godine menjaju predsednika i sekretara.

Digitized by Google

U celini uzevši, o temi kolektivnosti u radu ocenjeno je: posle protekle godine mere na unapređivanju kolektivnog rada i odgovornosti u celom SSRN valjalo bi ostvariti u svakom delu fronta, kroz politički, u pravom smislu reči, uvid koliko se ostvaruje suština, živa misao inicijative predsednika Tita, a u tom kontekstu i kod društvenih organizacija i udruženja građana. Pri tome bi valjalo razumnim pristupom uvažiti neke specifičnosti oko dužine mandata kod jednog broja manjih ili izuzetnih po vrsti aktivnosti udruženja, pogotovu u nekim njihovim osnovnim organizacijama. Ali i sa punom energijom nastaviti, snagom celog SSRN, onu aktivnost u savezima, društvima i udruženjima koja iskorenjuje zaostali monopol, začaurenost, birokratizam, liderstvo i svaku vrstu malograđanštine u nekim organizacijama, i to akcijom ukupnog samoupravnog preobražaja, u čemu kolektivnost u radu i brže smenjivanje na funkcijama ima punu, sve veću ulogu. Uz sve moguće specifičnosti jednog dela društvenih organizacija i udruženja građana, one su, u celini uzevši, dužne odnositi se prema unapređenju kolektivnog rada isto kao i ceo front SSRN, a ne kao neka oaza, van životnih tokova. To je u raspravi potencirano i zato što je u društvu i dalje veća opasnost od mogućnog degradiranja kolektivnog rada, pa i redovne, brže smenljivosti funkcionerâ, nego što bi to bila bukvalna primena ove inicijative i tamo gde to nije uvek sasvim prikladno.

Digitized by Google

Sreten Sokić

Socijalistička samoupravna ekonomija

(Povodom knjige dr Ljubisava Markovića: »Ekonomija Jugoslavije (Prilozi za studije)«, »Naučna knjiga«, Beograd, 1979, strana 482)

Aktuelnost ekonomske situacije, usled datog stanja, iskazuje se i u potrebi angažovanja nauke u konstruktivnom i stvaralačkom, Marksovim metodom analize, kritičkom pronicanju osobenosti i nedostataka društvene organizacije proizvodnje. U ovim uslovima moramo, teška srca, konstatovati da se u poslednje vreme naša ekonomska nauka nedovoljno efikasno bavi složenim pitanjima ekonomije Jugoslavije. Nesumnjivo je to jedan od razloga zbog kojih studija prof. dr Ljubisava Markovića: *Ekonomija Jugoslavije* pobuđuje izuzetnu pažnju naučne i stručne javnosti. Razlog je i u činjenici da upravo njom autor najavljuje dekadu reafirmacije marksističkog metoda u analizi zakonitosti savremenog društva i sistema društvenih oblika i odnosâ u reprodukciji socijalizma.

Sledeći ove metodološke sadržaje, autor utvrđuje predmet istraživanja kroz okosnicu pristupa analizi oblikâ ekonomskog i društvenog života ljudi u socijalističkom samoupravljanju. Radi se o ranom socijalizmu sa njemu svojstvenom ekonomijom. »Takvo stanje ekonomije socijalizma predmet je ove knjige. Ona je prikazuje u funkcionisanju praktičnih oblika proizvodnje i raspodele, u ana-

Digitized by Google

lizi pravno-ekonomskih instituta, postulata ekonomskog i radnog organizovanja, ekonomske politike i državno-ekonomskih mera. Kritički sud je unutrašnji momenat ovih analiza« (str. 4).

Ekonomija ranog socijalizma otkriva svu složenost protivurečnih svojstava nužnih ekonomskih zakona sa, na momente, ograničavajućim tendencijama društvenih postupaka proizvođačâ. U njima se zakon vrednosti iskazuje i kao ekonomski zakon politike. To je proces koji trajno uključuje i političke i ekonomske činioce. Znači, prisustvuje tendencija novog »izgrađivanja uslovâ proizvodnje« (Marks) i prevazilaženja onih koji su se ispoljavali kao odnosi »iza leđa samih proizvođača«, izvan svesnog delovanja i vladanja udruženih proizvođača.

Ekonomija Jugoslavija, kako je autor eksplicira u ovoj studiji, afirmiše se kao nauka »zakonitosti i protivurečnosti epohe socijalizma — tzv. sopstvene protivurečnosti socijalizma« (str. 3), uz nadahnutu analizu ekonomskog uređenja i privrednog sistema našeg društva. Dijalektičku »metodološku dimenziju« Marković dosledno neguje polazeći od činjenice da »ekonomsko uređenje našeg društva, položaj i način upravljanja društvenom svojinom, način i instituti privređivanja, organizacija raspodele društvenog proizvoda i drugi privredno-politički odnosi nastaju tokom 2—3 decenije promena i prilagođavanja, smena funkcija države nad poslovima ekonomije u korist udruženog rada«.

Studija se zasniva na analitičko-sintetičkom teorijskom opusu duboko oslonjenom na Marksov metod koji ekonomiste upućuje da razmatraju pitanja (kardinalna) daljeg razvoja socijalizma. »Socijalistička revolucija ukida kapitalistički ekonomski poredak u smislu ukidanja kapitala-odnosa pod (a) i pod (b), dakle eksproprijacijom kapitalističke klase, tj. ukidanjem njenog vlasništva nad uslovima za proizvodnju i ekonomske vlasti u proizvodnji i prisvajanju viška vrednosti. *Ali ne ukida — i ne može društveno-ekonomsku egzistenciju viška vrednosti nad kojim* ekonomsku vlast stiče »proizvođačka klasa« koja ne može da savlada zakon koji nju prinuđuje na ekonomsku upotrebu viška vrednosti kao akumulacije, tj. u funkciji proširene reprodukcije« (str. 6).

Knjiga ima svoj motiv koji polazi od toga da, posle ostvarenih klasno-političkih preobražaja u društvenoj poziciji radničke klase u Jugoslaviji u odnosu na političko-ekonomske funkcije i u sklopu savremenih kretanja, postoji neophodnost da se savremenim studijama što istinitije analiziraju odnosi u kojima proizvođači mogu da ostvaruju svoje ekonomske odnose. Potrebna je složena, svestrana, celovita i što potpunija analiza puta kojim proizvođači prolaze kroz kompleks odnosâ društveno-ekonomske reprodukcije na današnjem stepenu materijalnog i ekonomskog razvoja u uslovima relativno udruženog rada i tendencije ka afirmaciji socijalističkih odnosa proizvodnje. Sledeći ovaj istraživački zadatak, studija je antiapologetska, hrabro ulazi u sve probleme i procese sledeći marksistički koncept kritičkog preispitivanja društvene stvarnosti. Mi ćemo pokušati da pomenemo samo neka pitanja koja se u studiji ekspliciraju.

Digitized by Google

Socijalistička samoupravna ekonomija — ekonomija Jugoslavije — sadrži potenciju ostvarenja pretpostavki neophodnih za afirmaciju društvenog položaja proizvođačâ uz stalan razvoj materijalnih i ekonomskih preduslova društvenog progresa. U tim uslovima ekonomska osobenost načina proizvodnje objektivizira poziciju proizvođačâ u društvenoj reprodukciji upravo polazeći od materijalnih preduslova novih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Samoupravna ekonomija je, s te strane, prelazni oblik ka punoj afirmaciji društveno-ekonomske pozicije proizvođačâ. Prelazni oblik zakonit u svom preobražaju ka »udruživanju slobodnih ljudi« (Marks).

U knjizi se na naučno korektan način upozorava na pitanja analize samoupravljanja u svom unutrašnjem realnom protivurečnom i na momente stihijnom ili anarhičnom sadržaju. U knjizi se ide dublje u postavljanju ovih pitanja i formulisanju naučnih istina koja u našoj stvarnosti postaju sve aktuelnija. Analiza ovih Markovićevih argumenata je značajnija u uslovima obilja »naučnih sadržaja« u kojima susrećemo negovanje pseudomarksističkog pristupa koji smatra realne samoupravne odnose kao »idealan sistem«. Ilustrujmo to samo jednim sažetim stavom: »samoupravljanje kao produkcioni odnos? Šta se time kaže? Prema marksističkoj metodi dati produkcioni odnos još nije istorijski definisan ako se naznači samo momenat upravljanja čak i kad se ukine svojina kapitalističke klase nad uslovima za proizvodnju i ostvari upravljanje od strane samih radnika nad poslovima reprodukcije. Stvarni karakter produkcionih odnosa određuje bitno nivo materijalnih proizvodnih snaga i ekonomski zakoni koji regulišu proizvodnju, raspodelu i upotrebu društvenog proizvoda. Ukoliko sa društvenim sredstvima za proizvodnju i upravljanjem od strane radnika ide i zakon vrednosti kao i široko plansko i praktično angažovanje države u uređenju ekonomskog života, onda se radi o nižem stupnju prelaznih socijalističkih produkcionih odnosa i svi ti momenti određuju njihovu prirodu« (str. 67—68).

Složenost elemenata prelaznih socijalističkih produkcionih odnosa iskazuje se i u formi raznovrsnih idejnih opredeljenja u vladajućim socijalističkim ideologijama u kojima susrećemo idealističke, iluzionističke, utopističke, pa čak i čitav spektar reakcionarnih i dogmatskih ideja i ideologija. Autor ne nudi *modus vivendi* svim ovim tendencijama, idejama i ideologijama, ali pruža obilje teorijskih i metodoloških argumenata analize i pravaca akcije koji su lišeni ovih opterećenja i realni u oceni stanja, a optimistički i racionalni u proceni »ljudske zbilje« i razvoja produkcionih odnosa uslovljenih u svim »čulno natčulnim« aspektima društvene stvarnosti koji u svojoj osnovi objektiviziraju najamni karakter rada. »Najamni karakter ljudskog rada objektivan je odnos u načinu proizvodnje i stvarna osnova kapitala i kapitalizma. Ali je istovremeno to onaj momenat u istorijskom razvoju materijalnih proizvodnih snaga koji se uspostavlja »nezavisno od volje i svesti ljudi« (Karl Marks). Ne može se, dakle, ukinuti nikakvim vanekonomskim činom, nikakvom promenom nosioca svojine nad

Digitized by Google

uslovima za proizvodnju, tj. ni promenom u rasporedu društvenih funkcija u reprodukciji. To podrazumeva i promene u sistemu društvene organizacije upravljanja. Time se ne osporava progresivni značaj koji fikcija o ukinutom najamnom odnosu i socijalizmu može da igra i stvarno igra u novoj političkoj istoriji« (str. 151—152).

Regularnost interesâ proizvođačâ u odnosima proizvodnje — proizvodnje vrednosti — artikuliše se neposrednim ostvarivanjem ekonomskih funkcija u udruženom radu, odnosno reprodukciji kao direktna negacija državne ekonomije u kojoj ekonomsku vlast i uređivanje ekonomskog života vrši država. Analizi ovih odnosa i međuzavisnosti autor posvećuje treći odeljak pod nazivom »Državna ekonomija i ekonomija Jugoslavije« i niz komparativnih i kritičkih osvrta u drugim delovima knjige. Planski totalitarizam ekonomskih poslova iskazuje se kao personifikacija ovih oblika ekonomske reprodukcije. Država još uvek u solidnim razmerama ostvaruje ekonomsku vlast u ime proizvođačâ i u »korist proizvođačâ«. Društveni preduslov ostvarivanja ove pozicije je, u pojedinim sferama društvenog rada, »upotreba« socijalističke svojine kroz raznovrsne oblike negacije državne svojine. Ekonomska vlast se iskazuje kao vlast nad celokupnim društvenim proizvodom, priznajući svaku upotrebnu vrednost unapred kao društvenu upotrebnu vrednost. Ovim državna naturalna proizvodnja određuje društvenost reprodukcije i »ekonomske odnose« u zadovoljavanju društvenih potreba. Sveobuhvatnost državnih ekonomskih funkcija, kao osnove produkcionog odnosa, objektivno je dovela do njihove negacije u korist samoupravno udruženog proizvođača koji proces proizvodnje vrednosti i raspodele ostvaruje kao neposredne ekonomske poslove u reprodukciji.

U studiji se ide dalje u uočavanju protivurečnih svojstava ekonomije epohe prelaza. Otvara se niz pitanja u naporu da se izbegne »ideološko slepilo«. Neka se markiraju kao trajna: »Ostaje i dalje pitanje kako se podruštvljavaju otuđene ekonomske moći naspram stvarnog proizvođača — da li ukidanjem anonimnog kapitala i banaka kao samostalnih agenasa u društvu proizvođača ili obrnuto, podruštvljavanjem banaka i ujedinjavanjem sfera ekonomske reprodukcije na čelu sa bankama u kojima je osnova državno-društvena politika jedne demokratizovane, podruštvljene države?« (str. 67).

Otuda činjenica da se »dovoljno ne respektuje obelodanjenje suprotnosti unutar odnosa reprodukcije. Stoga mirnu naučnu analizu i svestrano fundiranu politiku potiskuje prakticizam, agitacija za samoupravljanje i čistu socijalističku »raspodelu prema radu« kao i žurba reorganizacije. Mnoge improvizacije uzimaju maha, iznuđuju se praksom, koja, usled stihije suprotnosti i inercije površne svesti, protura administrativni način uređenja društvene reprodukcije. Istina, čini se to pod demokratskim velom raznih dogovora mada su oni protkani mrežom državne prinude preko koje stiču dohodak i funkciju razne »zajednice«, »fondovi« — stvarno izvan vlasti proizvođača, otuđene od njih mada se stabilno reprodukuju

Digitized by Google

iz troška proizvodnje proizvođača, pre, dakle, nego što ovi mogu da reprodukuju svoju proizvodnu funkciju« (str. 153).

Ekonomska vlast proizvođačâ u samoupravno udruženom radu konkretan je oblik konstituisanja »udruženja« sa produkcionim odnosima koji prevazilaze forme tehnokratske dominacije i grupno-svojinskih odnosa. U tom kontekstu Marković ukazuje da socijalističko samoupravljanje nema alternative, već svoj puni procvat može doživeti samo u uslovima razvijanja takvog karaktera proizvodnje vrednosti i raspodele u kome će radnik samostalno odlučivati o pitanjima rada i života. Robna proizvodnja egzistira u ovim uslovima kao zakonitost objektivne valorizacije (objektivne mere) samoupravnih odluka u ekonomskim poslovima reprodukcije.

Autor pitanja robne proizvodnje u socijalističkom razvoju obrađuje upravo u skladu sa svojim višegodišnjim teorijskim opredeljenjem. On još jednom podvlači da je robna proizvodnja nužna tokom prelazne epohe iz kapitalizma u komunizam, ističući i razloge i dileme raznovrsnih teorijskih i idejnih opredeljenja vezanih za zakonite trendove ove nužnosti. »Socijalistička proizvodnja roba, tj. tržište u širem ekonomskom sadržaju zakonitost je ekonomije Jugoslavije. Elementarna osnova ove zakonitosti je u stupnju materijalnih proizvodnih snaga. Ova činjenica je izražena kao preveliki udeo subjektivnih činilaca rada, ljudskog, naspram objektivnih činilaca, mašinerije i primenjenih nauka. Sve dok subjektivno činilac rada zadržava krupno značenje u ekonomiji društvene proizvodnje, sve dok se ova ne kreće kao »igra prirodnih sila pomoću nauke«, neophodno je tržište kao svojevrsni i osamostaljeni oblik društvene mere i društvene podele rada« (str. 327). Posebno je značajno razmatranje tržišta kao opšteg ekonomskog pojma za robni promet koji se realizuje kontinuelno. Autor analizira aktuelna pitanja i probleme jedinstva tržišta, promene u tržišnom mehanizmu, faktore ujednačavanja uslovâ privređivanja itd. Među najuspelije odeljke knjige smatramo glavu III, posvećenu društvenoj organizaciji cena. Autor postavlja niz pitanja: da li se radi o ekonomskom obliku ili administrativnoj dozvoli, da li su postojeći režimi cena u kojima je »više od 3/4 proizvoda, što se tiče odobravanja cena, u vlasti savezne vlade« (str. 317) itd. Na ovim veoma značajnim pitanjima i teorijskim raspravama nećemo se zadržavati jer je o njima bilo već reči u našim nedeljnim glasilima.

Robna proizvodnja je u uslovima samoupravno udruženog rada u funkciji uređivanja društvenih odnosa. Ona je oblik podruštvljavanja reprodukcije i ekonomske vlasti, objektivizirajući moć samoupravne ekonomije kao poluge za ovladavanje radnikâ protivurečnim ekonomskim tokovima i poslovima. Proizvođač u savremenim uslovima može da usmerava stihiju njenih zakonitosti spoznavanjem njihovih dejstava, svesnim usmeravanjem i uređivanjem međusobnih ekonomskih odnosa. Ovo je, svakako, prvi i polazni zakon društvene pozicije proizvođača u ekonomskoj funkciji u produkcionim odnosima socijalizma. Njih u ekonomskom poretku Jugoslavije karakteriše društvena svojina sredstava za proizvodnju i samoupravna ekonomija.

Digitized by Google

Okosnica pozicije i egzistencije zakonitosti robne proizvodnje u samoupravno udruženom radu leži u karakteru i svojstvima samoupravne ekonomije. Uslov je ostvarivanje uloge radnika kao njenog funkcionera, ali funkcionera i nad spoznajnom moći prirode funkcionisanja ekonomskih zakona. Razlog je što ovo funkcionisanje uslovljava i oblik i intenzitet tendencije zakona vrednosti kao iskazivanja i prevazilaženja protivurečnog stanja potrebnog rada i viška rada, tog bitnog uslova šireg oslobađanja ekonomskih potencija društva. Ali ne kao ekonomska snaga države i očuvanje njenog etatističkog mentaliteta ili, pak, neograničena moć slobodne ekonomske snage tržišta i njegovih suprotnosti, već kao objektivna potreba i uslov proširene reprodukcije udruženih proizvođača (svesno uređivanje). »Štaviše, intenzitet suprotnosti postaje sve veći ako se previđa sadržina ekonomskih zakona, ako se administrativno guše, a tok reprodukcije podvodi ocenama subjektivističkih htenja« (str. 5). Time je stvarna društvena pozicija proizvođača u ekonomskoj funkciji sudbinski vezana za ovladavanje viškom rada i rezultatima svoga rada sa ispoljavanjem mogućnosti vladanja stvarima. Tim pre što »sa robnom proizvodnjom ide neminovno ekonomski odnos u kome je otuđenje karakterističan elemenat. Svaki oblik ekonomskog uređenja ovo otuđenje vaspostavlja ukoliko ima posla sa odnosima robe i novca. Krupna (kapital) proizvodnja vrednosti razvija oblike ekonomskog otuđenja do najviših potencija. Međutim se u tim oblicima vrši podruštvljavanje načina proizvodnje i izgrađuju materijalne pretpostavke za prevazilaženje vrednosti kao momenta i funkcije u načinu proizvodnje« (str. 67).

Stvarna ekonomska pozicija proizvođača razrešava se u dijalektičkom jedinstvu suprotnosti samoupravne ekonomije i zakona vrednosti sa sveopštim odnosom tržišta i plana i drugih kategorija robne proizvodnje, ali kategorija sa socijalističkim sadržajem i višim ekonomskim kvalitetima. Osnovni kvalitet je zakon sveopšteg podizanja ekonomije društvenog rada i racionalnog uređivanja procesa razmene materije čoveka i prirode. Autor ceni da, sa aspekta nužnosti odnosa egzistencije zakona vrednosti i socijalizma, postoji neophodna istorijska radikalna alternativa. Evo kako je Marković postavlja: »Socijalizam je u suštini najefikasniji i najstabilniji ako uspeva da se ugrađuje u zakon vrednosti, da širi socijalni smisao njegovih surovih ekonomskih zahteva i da ih postupno, saglasno materijalnoj i kulturnoj zrelosti, okreće u korist čoveka neposredno. Ali za dugo. Pri tome se ne radi o ekonomskoj inferiornosti socijalizma prema ekonomiji kapitalizma. Takođe ne ni o ideološkoj inerciji, fetišu vrednosti. Upravo obratno. Ta činjenica pokazuje kako je socijalizam superioran prema kapitalizmu, kako je sposoban da prizna pravu prirodu proizvodnih snaga i da unese viši socijalni smisao rada i života. Ali je i činjenica nedovoljnosti materijalnog bogatstva za više oblike života i da, veran svojoj prirodi, socijalizam za dugo održava napor radnika da savladava protivurečnost svoga i društvenog rada i da u novcu — u svetskom novcu — nađe potvrdu za višu potenciju svoga rada« (str. 66).

Digitized by Google

Sve su ovo preduslovi koji opredeljuju svesno usmeravanje i organizaciju celokupne reprodukcije od strane proizvođačâ. Otuda Marković planskoj društvenoj reprodukciji posvećuje IX odeljak (str. 403—481), sa dvanaest glava. Pored rasprave o planskoj kontroli društvene reprodukcije, planiranju i tržištu u ekonomiji Jugoslavije, autor analizira sistem društvenog planiranja i planiranje i robnu privredu. U ovoj studiji susrećemo teorijsku konzistentnost i celovitost obrade uslovljenosti planiranja oficijelnim stanovištima i ideološkim opredeljenjima kao i prolaznim problemima planiranja. Autor posebno analizira samoupravno planiranje kao vid svesnog usmeravanja ekonomske reprodukcije samoupravljanja, odnosno podsticanja proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje. Istovremeno se samoupravnim planiranjem ostvaruje društvenost nad uslovima, sredstvima i rezultatima rada od strane udruženog proizvođača. Znači, ono kao takvo predstavlja samosvesno koordiniranje i uređivanje »udruženjâ rada«. Time planiranje u uslovima egzistencije socijalističke robne proizvodnje postaje regularan — nezamenljiv element samoupravne ekonomije i značajan faktor usmeravanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Ovim planiranje ima složenu poziciju u ispoljavanju funkcija zakona vrednosti.

Samoupravna ekonomija je planska ekonomija u kojoj udruženi radnici ostvaruju svoj neposredni interes (kao proizvođači vrednosti) identifikujući ga sa klasnim socijalističkim karakterom. Radnik kao ekonomski funkcioner postaje nosilac planskih aktivnosti i kreator koncepcije i metodologije planiranja. Ovo su preduslovi usklađivanja ekonomskih, socijalnih, najširih društvenih i drugih interesa i ciljeva u usmeravanju samoupravnih proizvodnih odnosa. Sve to ukazuje na uslovljenost samoupravnog planiranja stvarnim društveno-ekonomskim položajem proizvođača i karakterom i sadržajem njegove društvene uloge. Imanencija samoupravnog planiranja rezultantno se ispoljava kroz izgrađivanje ekonomskih funkcija proizvođača u reprodukciji »udruženja rada«.

Ekonomija Jugoslavije podrazumeva presudnu afirmaciju prvog zakona podruštvljavanja socijalističke reprodukcije: vlasti proizvođača nad viškom vrednosti uz prisustvo intenzivne društvene akumulacije, što je i marksistička osnova ovladavanja društveno-ekonomskim i političkim odnosima. Marković ističe da učvršćivanje društvene pozicije proizvođača i odgovornost za ekonomske poslove ispoljava svoju najsnažniju potenciju u samoupravnoj ekonomiji kroz sposobnost »udruženjâ« za akumulaciju, odnosno proširenu reprodukciju. Neposredne funkcije radnika se pojavljuju kao regularna ekonomska zakonitost, protivurečna po svojim tendencijama, ali zakonita po svom nastupu kako u svetu tako i u Jugoslaviji. Ali regularnost koja je uslovljena stepenom materijalnog i ekonomskog razvoja. Otuda i niz kontroverzi kojima se svaka ozbiljna studija neminovno mora u svojim analizama baviti. Radnik afirmiše svoju ekonomsku funkciju i društvenu poziciju pre svega u »udruženjima rada«, i to kroz njihov ekonomski individualitet. U našem ekonomskom poretku to je čitav niz potencijalnih

Digitized by Google

mogućnosti »udruživanja« u celinu društvene reprodukcije. Iz njih proizlaze i ekonomske i društvene potencije: (a) »veća radnikova kontrola, vlast u reprodukciji, negacija tehnokratizma u preduzeću i društvu; (b) ali i važnost ekonomskih zakona« ... uz smanjenje »socijalne pravde« izvan produktivnosti rada (str. 67) ... zatim negacije »recidiva klasične regulativne ekonomske funkcije države u planiranju i upotrebi adekvatnog instrumentarija ekonomske politike — što se ne može izvesti bez neposredne poreske i bankarske ingerencije države kao i neposredne vlasti, svojine nad delom društvenog kapitala« (str. 67).

Analiza društveno-ekonomske pozicije proizvođača u ostvarivanju akumulativnosti i reproduktivne sposobnosti polazi od »udruženjâ« i ostaje fundamentalni pokazatelj stanja materijalne proizvodnje i reprodukcije u celini, ali sa aspekta istinskog jedinstva političke i ekonomske vlasti radnika. Ćelijski oblik ostvarivanja ove tendencije je OOUR i drugi oblici udruživanja u kojima je zastupljen ekonomski individualitet njih kao proizvođača roba u osobitoj ekonomiji privređivanja koja se zasniva na proizvodnji i prometu vrednosti. Sa tog aspekta OOUR postaje osnova ekonomskih odnosa u reprodukciji, polazna ćelija ekonomije i ekonomsko-poslovnog sistema, uslov stvarnog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Otuda iskustva i problemi udruživanja pobuđuju posebnu Markovićevu pažnju.

U obilju briljantnih teorijskih i analitičko-sintetičkih opservacija koje susrećemo u ovoj knjizi svakako su najuspelije stranice posvećene ekonomsko-poslovnom sistemu proizvodnje (str. 151—231). Opredeljenje da udruživanje rada tretira u funkciji društvene ekonomije i ekonomskog individualiteta u reprodukciji nužno je dovelo do svestranijeg razmatranja osnovnih organizacija u kontekstu ekonomskih kriterija udruživanja i širih »ekonomskih udruženja«. Osnovna organizacija kao obličje organizovanja udruženog rada ulazi u deceniju svoga postojanja, ali i dalje ostaje poprište preispitivanja ćelijskih odnosa proizvodnje i raspodele. Potvrdila se osnovna orijentacija. Obilje pozitivnih iskustava, ali i zahteva za dalje razvijanje kvalitativnih svojstava udruživanja rada i sredstava. Teorijska misao kasni u istraživanju i objašnjavanju savremenih fenomena. Susrećemo uglavnom načelne ocene. Posle niza godina još uvek se zadržavamo na marginama koje definišu OOUR-e. Javlja se praksa stvaranja »tabua« od osnovnih organizacija. Naučna istraživanja najčešće staju tamo gde treba da počnu najintenzivnija prikupljanja naučne (empirijske) građe i njihova kvalifikovana obrada.

Analizirati kardinalna pitanja društvenog razvoja socijalizma (savremenu socijalističku epohu) i u tom kontekstu »jugoslovenski fenomen«, prikazati i »kritički naučno osmotriti« niz normativnih rešenja koja u celini ekonomskog poretka uslovljavaju buduću epohu razvoja — upravo je izazov za autora. Izazov ne samo za njega, već i za mnoge teoretičare i naučne istraživače. Marković u toj orijentaciji nudi čitaocu solidnu »riznicu naučnih argumenata«. »Sa novim ustavnim rešenjima (amandmanima) otvara se pro-

Digitized by Google

stor za dalji progres u priznanju stvarnih odnosa. U njima se naznačuje potpunija fizionomija radnikove ekonomske funkcije« (str. 153).

Postaje sve jasnije da koncept samoupravnog udruživanja tek treba da se afirmiše kao osobita i nezadrživa potencija za proširenu reprodukciju i afirmaciju ekonomske pozicije proizvođača. U njoj je uloga pojedinih »udruženja« relativizirana i objektivizirana, oslobađajući se preterane ideološke farse i svih nerealnih (u određenim slučajevima i utopijskih) koncepcija.

Marković preduzeće i OOUR razmatra kao agense društvene reprodukcije, kao društveno-ekonomske individe. »Radnici se na tlu preduzeća (i ustanove) ekonomski konstituišu u »osnovnu organizaciju udruženog rada«. Oni postaju svojevrsni »ekonomski individuum« proizvodnje vrednosti i na toj osnovi uređuju svoju reprodukciju i ukupnu funkciju preduzeća. Time se ne dovodi u pitanje jedinstveni karakter ekonomije i proširene reprodukcije preduzeća, njegov društveni i tržišni karakter« (str. 153). Afirmacija OOUR-a ne dovodi u pitanje individualni karakter funkcije ekonomije preduzeća. To je, znači, takva ekonomija udruživanja koja objektivizira interes odgovornosti za ekonomsku reprodukciju. »Upravo ta osobina jača, stiče masovni impuls u onim potencijama koje su prirodne kad se radnik neposrednije suoči s ekonomskim računom svojih radnih i poslovnih postupaka. Kad se, dakle, radnik nađe pred alikvotnim delom svog društvenog dohotka, jasnom merom za valjanost svog ponašanja, ali i kvalitet ekonomske politike preduzeća, tj. celine »ekonomskih individua«, treba računati na njegov svestrani interes i ekonomsku pažnju prema svim pitanjima politike. Potencije ekonomisanja, akumulacije, pojedine i opšte ekonomske politike, planiranje i podela rada, interes za šira ekonomska zbivanja — ugrađivani su upravo kao intencija ustavnih rešenja. U tome je i smisao »osnovne organizacije udruženog rada«, a ne nikako »atomiziranje« preduzeća, pravo na »žiro-račun« i veću zainteresovanost, nezainteresovanost za druge« (str. 154). Izlaže se ovde suština ekonomske filozofije izlaska dosadašnje primene takozvanih »radničkih amandmana« iz svojevrsne krize, bar kad su u pitanju osnovna kvalitativna svojstva društvene ekonomije i ekonomije udruživanja.

Radi se o jednom interesantnom pristupu udruživanju rada na osnovici realnog materijalnog razvoja, razvoja svesti, kulture itd. i načelne normativne orijentacije ka slobodno udruženom radu. Društvenu praksu ne može više zadovoljiti niz načelnih ocena iskazanih kroz konstatacije da društvena svojina sredstava za proizvodnju, društvenost proizvodnje i podruštvljavanje upravljanja razrešava sve protivurečnosti proizvodnih odnosa socijalizma. Potreba je, možda više nego ikada, za kritičkim preispitivanjem osnovnih ćelija proizvodnje i raspodele. Ali sa aspekta dalje afirmacije ekonomije rada i upravljanja i socijalističkog samoupravljanja. Karakter ekonomskog poretka objektivizira potrebu prevazilaženja niza praktičnih manifestacija »komunizma potrošnje« u državno kontrolisanim uslovima udruživanja i proizvodnje.

Digitized by Google

Konstituisanje »udruživanja rada» na tlu zakonâ ekonomije upućuje autora da insistira na ekonomskoj i društvenoj osnovi odnosâ u reprodukciji socijalizma, što neminovno nameće raspravu o preduzeću. Marković ističe da je »socijalističko preduzeće osnovna ćelija u kojoj se konstituiše društveni rad »udruženih proizvođača«, konstituiše se kao proizvodnja vrednosti — i istovremeno osnovna ćelija iz koje se rađa i reprezentuje dublji odnos socijalizma — funkcija radnika da oni neposredno prisvajaju proizvod »društvenog rada« i preuzmu odgovornost u društvenoj reprodukciji« (str. 155). Njegov ekonomski individualizam se iskazuje u nizu vitalnih pitanja proizvodnje i prometa vrednosti, sjedinjujući u proizvodnim odnosima niz pitanja ekonomske i društvene zrelosti socijalizma.

To je jasna objektivna odgovarajuća ekonomska organizacija osnovnih ćelija proizvodnje vrednosti. Pred nama stoji mogućnost ovakve orijentacije: »ili alternativa društvene situacije gde se OOUR-i održavaju u povoju socijalne pravde, ljudske opšte etike i solidarnosti, u mreži sveuređenih, dogovorenih odnosa, formalno radničko demokratskih, ali uz najpuniju asistenciju i patronat političkih institucija, pre svega Saveza komunista.

Da li se u ovom slučaju savladavanje preduzetnog birokratizma plaća recidivom svenarodnog partijsko-sindikalnog tehnokratizma?« (str. 67). Sve su to uzroci i objektivni ograničavajući faktori savremene transformacije preduzeća od jedinstveno funkcionalnog »ekonomskog udruženja rada« u »integralni« sistem »ekonomskog udruženja rada«. Jedino u ovim uslovima preduzeće ispoljava punu ekonomsku individualnost kao celovit sistem ekonomije osnovnih organizacija. Osnovna organizacija postaje ovde društvena forma ekonomije sa punim punomoćstvom u podizanju proizvodne snage rada. Kao takav, OOUR postaje ekonomski agens koji se pojavljuje u procesu stvaranja vrednosti, ali i prisvajanja. Na toj osnovi se OOUR ujedinjuje u preduzeće iako u protivurečnim uslovima i odnosima,

Sve to aktuelizira Markovićev zaključak da su postavljeni objektivni ekonomski okviri egzistentnih svojstava »udruženjâ rada« sa tendencijom ka sve višim oblicima udruživanja. Otuda od samoupravne ekonomije i stanja proizvodnih snaga zavise ovi socijalistički procesi na jednoj višoj potenciji prevazilaženja sadašnje faze ranog socijalizma. S tog aspekta analize potrebno je kritički razmotriti kategorije: reprodukciona celina, integralno samoupravljanje, dohodovni odnosi i procesi itd., čija vulgarizacija dovodi u sumnju ove objektivne razvojne tendencije. Osnovni problem ubrzanog razvoja proizvodnih snaga kod nas iskazaće se u narednim godinama i kao pitanje odnosa prema internacionalnim ekonomskim kriterijima i tržišnim odnosima međunarodnog kapitala i proizvodnje. U svakom slučaju, moraju se uvažiti kriteriji produktivnosti rada i racionalne upotrebe svih proizvodnih resursa iskazani na svetskom tržištu. Perspektiva ekonomije Jugoslavije je intenzivnije uključivanje u ove tokove koji su jedan od preduslova ubrzanog društvenog progresa. Međutim, ona se mora ostvariti u

Digitized by Google

uslovima afirmacije socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Sve bi to vodilo daljem oslobađanju sopstvenih unutrašnjih snaga progresa i društvene odgovornosti proizvođačâ za usmeravanje i ubrzavanje proizvodne snage ekonomije socijalizma u čijoj osnovi leže dohodovni odnosi.

Odeljak V tiče se analize ekonomske organizacije i socijalnih odnosa u procesu podruštvljavanja dohotka, kao i karaktera dohodovnih odnosa uopšte. To je odeljak pod naslovom »Dohodak, sistem ekonomskih odnosa i suprotnosti«. U uvodnim razmatranjima ovog odeljka autor ističe: »Dohodak se često tumači: školski kao nova vrednost, štaviše, kao novi izdatak ljudskog rada i, po sebi se razume, mora pripadati neposrednim proizvođačima čim ovi postanu vladajuća snaga društvene reprodukcije. Ovakav način mišljenja, iako sadrži neophodne elemente, pojednostavljuje stvarno stanje društvenih odnosa, vodi raznim iluzijama i na strani proizvođača i uopšte deformiše društvenu praksu« (str. 231). Otuda je dohodak složen društveno-ekonomski odnos iz koga zakonito treba da proizađe punomoćstvo proizvođačâ nad reprodukcijom i odgovornost za ekonomiju. Ovo punomoćstvo, čija ekonomska snaga leži upravo u raspolaganju novostvorenom vrednošću, iskazuje svoju društvenost kroz složeni ekonomski mehanizam i obilje protivurečnih odnosa.

Marksistička politička ekonomija ističe vezu dohotka i novostvorene vrednosti. Veza je unutrašnja i makroekonomska. Međutim, ovom naučnom istinom, sa aspekta naših realnih društveno-ekonomskih odnosa, nismo objasnili suštinu dohotka. Kod dohotka moramo razumeti njegovu materijalnu i društvenu stranu. Priroda dohotka ima najširi društveni sadržaj. Dohodak se stiče kao dohodak OOUR-a, ali samo kao deo društvenog dohotka (polazeći od karaktera svoga rada i društvenog minulog rada). »Dohodak, koji neizbežno sadrži momente raspodele i stimulacije za radnike, ima se uzeti kao oblik njihove i društvene ekonomske protivurečnosti, jedan stupanj u njihovoj emancipaciji u poslovima reprodukcije i politike, ali i oblik ekonomske prinude koja surovo nagoni na napor u produktivnosti rada i odgovornosti, društvene kombinacije u proizvodnji i poslovanju. Zbog toga su i činioci dohotka mnogobrojni, a sami odnosi u kojima se predstavljaju — mistificirani i postvareni« (str. 251).

Autor studije ukazuje na čitav splet društvenih i ekonomskih okolnosti i uslova koji utiču na stvaranje dohotka. U celini ovih okolnosti, društvene ekonomije, niza agenasa i institucija iskazuje se upravo društveni karakter dohotka. Uzmimo samo društveni splet okolnosti i odnosâ u sferi ekonomije i planiranja u procesu društvene upotrebe dohotka. Usmeravanje ekonomskih preduslova i formi ovladavanja radnikâ sveukupnim odnosima »tokova reprodukcije« usložnjava značaj dohotka. U tom kontekstu ukazujemo na potrebu izmene pozicije ne samo izvorâ ukupnog prihoda, već i drugih složenih društvenih kategorija. Otuda i sama ekonomija ukupnog prihoda osnovne organizacije neposredno utiče

Digitized by Google

na visinu dohotka. Naime, ekonomija privređivanja aktuelizira i ekonomiju upotrebe celokupnih troškova proizvodnje.

S druge strane, društvena strana dohotka ističe radnika kao opunomoćnika svih ekonomskih procesa i odnosâ. On razrešava tu svoju funkciju u korist stalnog uvećavanja dohotka kao robni proizvođač. Sve to uslovljava koliko će radnik izdvojiti iz dohotka za lične i zajedničke potrebe, što uslovljava i društveni status čistog dohotka. To čitaoca upućuje i na one glave u kojima Marković obrađuje raspodelu, regularnost ličnog dohotka i uticaj i ulogu minulog rada, cene, osnove inflacije cena roba itd. Ovi delovi su od posebnog interesa naročito u slučajevima zainteresovanosti čitalaca da pokušaju analizu savremenog »ekonomskog stanja« samoupravno udruženog rada i njegove reprodukcije, pravaca daljeg razvoja sa aspekta odgovornosti za antisamoupravne tendencije. Marković ukazuje i na niz objektivnih protivurečnosti vezanih za dohodak i dohodovne odnose, kao i manifestantne vidove iluzionizma, idealizma i subjektivizma. U tom kontekstu ostaje trajna aktuelnost Marksovog uputa u postupak raspodele društvenog proizvoda iz *Kritike Gotskog programa*, koju Marković izlaže u svojim najbitnijim kategorijalnim elementima, u okviru kojih je i odgovornost proizvođača za ekonomske poslove.

Odgovornost proizvođača u njihovoj ekonomskoj funkciji proizlazi iz suštine robne proizvodnje u samoupravnom socijalizmu, čiji je osnovni zakonit trend racionalna upotreba sredstava za proizvodnju, na višoj potenciji proizvodne snage rada. Ovo je bitna društveno-ekonomska kategorija koja opredeljuje samoupravnost ekonomske reprodukcije, koja u svojoj osnovi izražava okretanje ka »životnom procesu radnika«, ka oživotvorenju njegovog neposrednog materijalnog interesa, ali u funkciji društvenog razvoja kroz svesno podređivanje zakonu akumulacije, što podrazumeva takvu poziciju proizvođača u samoupravnoj ekonomiji kojom prevazilazi odgovornost za raspolaganje reprodukcijom gole radne snage, ostvarujući punomoćstvo i nad ekonomskim poslovima reprodukcije u svojstvu reprezentanta društvenog razvoja. Ali svih sfera društvene reprodukcije podređenih istovetnim ekonomskim principima i zakonima.

U ovim objektivno određujućim okolnostima samoupravna ekonomija razrešava protivurečan odnos svoga entiteta kao prelazne faze ka komunizmu na samoupravno udruženom radu i odgovornosti proizvođača za ekonomske poslove kao njegovom istinskom saputniku. Samoupravna ekonomija je oblik podruštvljavanja reprodukcije i razrešavanja protivurečnosti društvene pozicije proizvođača i karaktera načina proizvodnje. Istorijska misija ekonomskih pretpostavki društvene proizvodnje i produkcionih odnosa socijalističkog samoupravnog sistema društvene reprodukcije jeste zakonit proces oslobađanja kreativnih sposobnosti i osvajanja adekvatne društvene funkcije proizvođača. Iz nje proizlazi i objektivnost, i originalnost, i uspešnost ekonomske reprodukcije i njena uslovljenost stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga.

Digitized by Google

U tom kontekstu opravdano je postaviti i pitanje: šta je to suštinski novo i jedinstveno u ekonomskim funkcijama proizvođača? Pokazuje se zakonit proces jačanja društvene pozicije proizvođača u savremenom načinu proizvodnje. Uočavamo objektivne tendencije ove pojave, osnovne manifestantne vidove, ali i stihijnost i protivurečno obličje sa solidnim prisustvom neizvesnosti.

Autor u više navrata ističe da je socijalizam regularno rešenje za solidnu afirmaciju društvene pozicije proizvođača. On ovladava društvenim silama proizvodnje, ali uz prisustvo protivurečnih stanja produkcionih odnosa usled skromnog stepena razvoja proizvodnih snaga i svojstava robne ekonomije. Preovlađujuća stanja se tiču pojavnih oblika elemenata najamnog karaktera rada. »Elementi najamnog karaktera rada održavaju se, uspostavljaju u zavisnosti od društvenih i materijalnih prilika pod kojima se vrši rad i prisvaja njegov proizvod. Te prilike su, jednim delom, uslovljene međunarodnim ekonomskim i političkim okolnostima. Ali, i kad se one zanemare, ostaje presudna činjenica u stanju materijalnih proizvodnih snaga i jednom svojevrsnom antagonizmu i *osamostaljenju* ovih predmetnih uslova rada prema samom radniku i njegovom radu. *Taj antagonizam ostaje za dugo i onda kad se ukine klasno svojinska pozicija radnika prema uslovima upravljanja društvenom reprodukcijom.* Tek jedan neuporedivo viši stupanj materijalnih sila proizvodnje dozvoljava da ljudski rad definitivno prekorači horizonte najamnog odnosa, da se oslobodi njihovih poslednjih ograda. Kad bi bilo moguće drukčije, ne bi ni bilo prelazne epohe »između kapitalizma i komunizma« niti tako važnih političkih pitanja za same radnike kao što je konstituisanje njihovih neposrednih funkcija nad društvenim i opštepolitičkim poslovima. Otuda značaj razvoja samoupravnog ekonomskog sistema kao adekvatnog i humanog oblika u kome sami radnici »po svojoj volji« rešavaju protivurečnosti svog društvenog rada i ubrzavaju svoju ljudsku istoriju« (str. 152).

Samoupravna ekonomija je oblik prevazilaženja ovih protivurečnosti u uslovima ostvarivanja težnje za ubrzanim razvojem proizvodnih snaga kao preduslovom podruštvljavanja ekonomskih poslova reprodukcije. Knjiga predstavlja prilog za studije upravo ovih pitanja, baveći se »prelaznim oblicima i zakonima koji ispunjavaju ekonomiju Jugoslavije« kao socijalističku samoupravnu ekonomiju. Ali ekonomiju koja nije imuna od antagonizama u proizvodnim odnosima i pored toga što se solidno afirmisala društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos. Svaki drugi pristup negira marksistički koncept prelazne epohe i stvara plodno tlo za zagovaranje raznovrsnih oblika beskonfliktnog »velikog istorijskog kompromisa«, koji, u svakom slučaju, uočavamo, pa čak i naučno ekspliciramo. Autor studije je dosledan, istupa argumentovano, demistifikuje mogućnosti, racionalizuje stvarnost, uvažava zakonitosti razvoja i svestrano »nemilosrdno angažovano« insistira na, ponekad, »oporim« naučnim istinama. Da li je to slaba tačka ove studije ili, upravo, njena osnovna pozitivna osobenost — smatramo da se sva-

Digitized by Google

kom pažljivom čitaocu neće postaviti kao dilema. U uslovima osiromašenog jezičkog izraza, sa obiljem primesa sterilne frazeologije, koje susrećemo u nizu takozvanih »naučnih radova«, Marković istinski, iako na momente sažeto, svojim naučnim opusom i argumentima oplemenjuje, inspiriše, obećava.

Naučna studija ove vrste ima svoju vrednost što se ne završava analizom prakse, već ide i dalje i kritički dovodi u pitanje praksu.

Ona je kritička u analizi ekonomske organizacije društva. Ona je protiv idealizovanja, protiv preterivanja u pogledu sadržaja socijalističkih odnosa.

Ona je kritička u odnosu na idealistička shvatanja da sadašnje proizvodne snage omogućuju osnovu za beskonfliktne i protivurečne samoupravne odnose proizvodnje.

Ona pred teorijom otvara pitanje daljeg teorijskog opredeljenja socijalističkog razvoja. Upozorava na niz teorijskih apsurda i dogmatskih fikcija u shvatanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa kao svemogućih »dohodovnih odnosa«.

•

Studija *Ekonomija Jugoslavije* je veoma aktuelna, dosledna Marksovom naučnom i metodološkom opusu, originalna u produbljenim analizama složenih (i najzamršenijih) pitanja teorijske i praktične prirode ekonomije socijalizma, metodološki konzistentna u obliku i načinu izlaganja. Posebna vrednost je u rezultatima otkrivanja sadržaja objektivnih zakonomernih tendencija i odnosâ u ekonomiji Jugoslavije egzistentnih u epohi prelaza. Tim pre što u našoj političkoj i naučnoj literaturi o mnogim teorijskim opredeljenjima i istraživačkim rezultatima izloženim u knjizi prof. dr Ljubisava Markovića srećemo i drugačije stavove. Knjiga je podsticaj za dalja istraživanja ekonomije Jugoslavije. Mnoga pitanja su ostavljena otvorena, neka su kao tendencije i problemi samo naznačena, a niz pitanja je ostao za nova istraživanja. U oceni ove knjige pridružujemo se mišljenjima koja je svrstavaju u studije sa trajnim doprinosom marksističkoj ekonomskoj misli.

Digitized by Google

Dragoljub Dragišić —
Milovan Pavlović

Zakonitosti robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnie

*(Povodom knjige dr M. Koraća:
»Socijalistički samoupravni način proizvodnje«,
II deo, Izdavački centar »Komunist«, Beograd,
1980, strana 512)*

Pre tri godine objavljena je prva knjiga dr M. Koraća: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje — Udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije.* Sada smo, evo, u prilici da se upoznamo s rezultatima istraživanja objavljenim u ovoj novoj studiji, koja posebno privlači pažnju zbog prirode problematike kojom se bavi, ali, istovremeno, i zbog činjenice što autor time čini značajan korak dalje u svom ranije najavljenom poduhvatu stvaranja prve skice političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva.

Primenivši metod istraživanja koji je definisao u uvodu svoje prve knjige i naslanjajući se na zaključke i stavove do kojih je u njoj došao, u ovoj knjizi autor se bavi robnom razmenom i novčanim prometom, odnosno pojavama i zakonitostima tercijarne robe i procesom formiranja cena, zakonom vrednosti i samoupravnim sporazumevanjem o razmenskim odnosima i odnosima cena, procesima formiranja cena u poljoprivredi i problemima rente, kao i pitanjima robnog i novčanog prometa.

Digitized by Google

Naravno, veliki je broj pitanja sadržanih u ovoj knjizi koja zaslužuju pažnju i naučnu raspravu. Mi ćemo pokušati da damo jedan sintetički prikaz značajnijih stavova i zaključaka, posebno značajnih za teoriju i praksu uspostavljanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, a koji pobuđuju širi interes i potrebu odgovarajuće naučne rasprave.

I

1. *Pitanja karaktera tercijarne robe*

Prvo područje analize u ovoj knjizi (IX glava) je pitanje društvene određenosti robe svojstvene socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje. Prema autoru, ona se javlja kao treći (tercijarni) oblik robe. Ova roba podrazumeva kvalitativno drugačije odnose robnih proizvođača koji nisu karakteristični niti za primarnu robu sitnih robnih proizvođača (seljaka i zanatlija) niti za sekundarnu robu kapitalista kao krupnih robnih proizvođača. Zbog bitno različitih društvenih odnosa socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, razmenu obavljaju radni kolektivi koji nemaju monopol privatnog (ili bilo kakvog drugog) vlasništva nad robama koje razmenjuju.

Važno obeležje socijalističke robne proizvodnje, da radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju biti svesni karaktera svoje međuzavisnosti u procesu reprodukcije, u stvari znači da oni moraju biti svesni činjenice da ih jedino njihov rad dovodi u međusobne veze i odnose i da stoga njihove odnose robne razmene mora da karakteriše princip ponašanja: »svi moraju istovremeno i podjednako brinuti i za sebe i za druge« (str. 21). Proizlazi, naime, da, analogno kriterijumima uspostavljanja odnosa između radnika u radnom kolektivu osnovnog privrednog subjekta (na osnovama samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja), treba da se uspostavljaju i njihovi »spoljni odnosi« u smislu da će se i odnosi razmene uređivati zajednički — sporazumevanjem i dogovaranjem. Oni su — prema autoru — objektivno prinuđeni i subjektivno zainteresovani da u proizvodnji i u robnoj razmeni vode računa o svojim, ali i o ekonomskim i drugim interesima svih drugih subjekata socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Ovu karakteristiku tercijarne robe autor, u stvari, uzima kao određujuću svih drugih obeležja i zakonitosti socijalističke robne proizvodnje.

2. *Formiranje cena u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje*

Polazni je stav ovog poglavlja da se »radni kolektivi samoupravnih proizvodnih jedinica, pri zajedničkom sporazumevanju i dogovaranju o cenama kao i o svim drugim pitanjima koja tangiraju njihove ekonomske i druge interese, moraju boriti za ravnopravnost svih

Digitized by Google

subjekata u tom odlučivanju, odnosno onemogućavanje bilo čijeg pokušaja grupno-svojinskog monopolističkog ponašanja u odlučivanju« (str. 36). Pri tom je, prema autoru, samoupravno sporazumevanje unutar radne organizacije udruženog rada, kao prvog oblika šireg povezivanja i udruživanja radnih kolektiva proizvodnih jedinica, začetni ili ćelijski oblik celine tog sistema, ali istovremeno i obrazac kako treba da budu uspostavljeni odnosi samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja o cenama između radnih kolektiva proizvodnih jedinica.

Posebno se ističe da u samoj praksi uspostavljanja tih odnosa radni kolektivi postaju svesni da prilikom samoupravnog sporazumevanja o cenama moraju voditi računa o svim faktorima koji čine objektivne uslove sticanja dohotka, a pre svega: o stepenu korišćenja kapaciteta, o utvrđivanju obima neophodnog reprodukcionog materijala, o nivou produktivnosti i intenzivnosti rada, o visini stvarne cene koštanja proizvedene robe, o mogućnostima izdvajanja sredstava za lične dohotke, akumulaciju i društvenu potrošnju, i to ne samo kod sebe, već i kod onih s kojima se samoupravno sporazumevaju.

Proizlazi, dakle, da radne kolektive proizvodnih jedinica ekonomski interesi i svesno saznanje o međusobnoj povezanosti i zavisnosti upućuju na samoupravno sporazumevanje kao jedini put stvaranja uslova za borbu protiv monopolističke prakse obrazovanja cena i monopolističkog sticanja dohotka.

Značajan je takođe autorov zaključak da stvarni obim unutargranskog prelivanja dohotka (pa time i razlika u dohotku po radniku među proizvođačima iste vrste robe) ne zavisi od aktivnosti ni jednog proizvođača uzetog posebno, već od svih njih zajedno; da su, stoga, poslovni dobici jednih i gubici drugih direktno međuzavisni. Stoga autor konstatuje da je svesno saznanje o toj i takvoj međuzavisnosti svih proizvođača iste vrste robe bitan preduslov neophodnosti njihovog međusobnog samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja o prodajnim cenama (str. 47), zbog čega se samoupravno sporazumevanje o cenama i kvalifikuje kao dominantna karakteristika razmenskih odnosa.*

Osnovna svrha samoupravnog sporazumevanja o cenama je, po autoru, da se unutargranska preraspodela dohotka (kao rezultat nepodudaranja društveno priznatog i stvarno utrošenog rada) stavi pod zajedničku svesnu kontrolu i time omogući uspešnije razvijanje samoupravnih odnosa proizvodnje.

U slučaju da proizvođači s najnepovoljnijim uslovima proizvodnje ne bi mogli da prihvate sporazum o jedinstvenim prodajnim cenama, autor dokazuje da je moguć samoupravni sporazum o prodaji roba jedne grane proizvodnje po različitim cenama koje su

* Za razliku od sitnih i kapitalističkih robnih proizvođača, čijim razmenskim odnosima nije svojstveno samoupravno sporazumevanje o cenama usled svojinskog monopola na uslovima i rezultatima rada i kod kojih je siromašenje i propadanje jednih i bogaćenje drugih njihova privatna stvar — jer, makar i bili svesni međuzavisnosti, nisu u situaciji da se ponašaju u skladu s tom međuzavisnošću.

Digitized by Google

više ili niže od cena koštanja pojedinih (grupa) robnih proizvođača grane (str. 56). Autor, u stvari, široko obrazlaže stanovište da je moguć samoupravni sporazum bilo o jedinstvenoj ili različitim prodajnim cenama, ali pod uslovom da stvarno postoji svest o međuzavisnosti i potpuna međusobna informisanost o objektivnim uslovima razlika u njihovim cenama koštanja.

Autor, međutim, ne predviđa činjenicu da se ne mogu postići adekvatni samoupravni sporazumi o cenama ukoliko u njihovom donošenju ne učestvuju i kupci robe. Dokazuje se da je interes i kupaca i prodavaca određene robe da sagledaju ukupan obim potreba za tim robama, da se sporazumevaju i dogovore o zajedničkom regulisanju ukupnog obima tražnje. Tako se, prema autoru, cene formiraju samoupravnim odlučivanjem radnih kolektiva, a ne kao »objektivni zakon« koji deluje nezavisno od njihove volje.

Autor je još u prvoj knjizi obrazložio zbog čega se vertikalno udruživanje rada i sredstava radnih kolektiva proizvodnih jedinica različitih proizvodnih grana i grupacija nameće kao neminovnost. Sporazumevajući se o svim pitanjima udruživanja rada i sredstava (vertikalno se integrišući), oni se sporazumevaju i o cenama. Time, prema autoru, postepeno nestaje mogućnost da se unutar grane utvrđuju prodajne cene putem konkurencije robnih proizvođača određene robe. Samim tim prevazilazi se monopolistička praksa sticanja dohotka, a samoupravno sporazumevanje i dogovaranje postaje dominantna karakteristika procesa formiranja cena. To inače podrazumeva da se u vertikalnom povezivanju organizacija udruženog rada u različitim reprodukcionim celinama mogu formirati različite cene za robu iste vrste, što odgovara ranijem zaključku da je u uslovima samoupravnog sporazumevanja o cenama moguće uvesti različite cene za istu vrstu robe (str. 70—71).

3. *Međugranska preraspodela dohotka i zakon vrednosti*

Polazeći od Marksovih saznanja o delovanju zakona vrednosti, autor je došao do zaključka da se u uslovima svesne zajedničke kontrole radnika nad razmenskim i drugim odnosima proizvodnje zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada neće ostvarivati »kao slepi zakon«, već kao »zakon koji je shvaćen udruženim razumom« (str. 177).

Istovremeno se, međutim, navodi da se u procesu nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje zadržavaju stihijski procesi te da među proizvođačima vladaju odnosi međusobne konkurencije, usled čega se zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada ostvaruje u obliku zakona vrednosti. Koji je to istorijski oblik ovog zakona? Kao što je poznato, stav je dr M. Koraća da to jedino može da bude dohodna cena.

Značajna je posledica delovanja zakona vrednosti međugransko prelivanje dohotka. Otuda i razlike u veličini dohotka po radniku i u ličnim dohocima po radniku, kao i u razvojnim mogućno-

Digitized by Google

stima pojedinih proizvodnih jedinica različitih grana proizvodnje. Autor ističe da radnici moraju biti svesni tih razlika i neposredno ekonomski zainteresovani da funkciju prelivanja dohotka koju reguliše »slepi zakon« (nezavisno od njihove volje) putem samoupravnog sporazumevanja stave pod svoju zajedničku kontrolu.

U teorijskoj analizi dr M. Korać pokazuje da stihijskim uspostavljanjem odnosa međugransko prelivanje dohotka ima svoju granicu. To je nivo dohotka po radniku koji radnim kolektivima proizvodnih jedinica s najnižim dohotkom po radniku obezbeđuje tolike lične dohotke po radniku i takvu materijalnu opremljenost rada koji neće dovesti u pitanje njihov status kao robnih proizvođača i kao samoupravljača. Svesni takvih posledica, radnici, prema autoru, moraju biti podstaknuti da samoupravnim sporazumevanjem regulišu te odnose, Jer samoupravni odnosi svojstveni udruživanju rada ne dozvoljavaju da bilo koji radni kolektiv proizvodne jedinice dospe u situaciju da sebi ne može obezbediti neophodna sredstva za egzistenciju. Naučna saznanja o delovanju zakona vrednosti u samoupravnom načinu proizvodnje trebalo bi da čine teorijsko-metodološku osnovu za samoupravno sporazumevanje i dogovaranje o razmenskim odnosima i odnosima cena roba koje se prodaju i kupuju, odnosno o pravcima i obimu međugranskog prelivanja dohotka kao osnovnoj svrsi samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja tih radnih kolektiva (str. 162—163).

U ovoj knjizi se, inače, istovremeno argumentovano dokazuje stav da nije moguće uspešno samoupravno sporazumevanje o cenama ukoliko ne postoji celovit sistem samoupravnog planiranja, odnosno dok se uslovi za trajno sticanje dohotka na osnovu rada (posredstvom robnih cena) ne ostvare usklađivanjem razvojnih programa, odnosno planova razvoja radnih kolektiva samoupravnih proizvodnih jedinica istih i različitih grana proizvodnje (str. 166). U kontekstu takvog usklađivanja razvojnih programa javljaju se i samoupravni sporazumi o nivoima i odnosima cena. Uslov za takvo uređivanje odnosa je, prema autoru, da se zajedničkim dogovorom svih radnih kolektiva koji se sporazumevaju o cenama utvrdi dogovoreni najniži dohodak po radniku ili, u suprotnom, da se preciziraju konkretne mere i akcije svih radnih kolektiva u cilju stvaranja uslova da se radni kolektivi koji ostvaruju veoma nizak dohodak po radniku uspešno preorijentišu na proizvodnju drugih vrsta robe i time dođu u situaciju da svojim dohotkom sebi obezbede sve vidove potrošnje od kojih oni kao privredni subjekti zavise. Najzad, u vezi sa samoupravnim usmeravanjem mogućih međugranskih prelivanja dohotka valja posebno imati u vidu sledeći autorov zaključak: »Za radne kolektive samoupravnih proizvodnih jedinica nikakvi odnosi robnih cena koji se uspostavljaju stihijski, sučeljavanjem ponude i tražnje, pa ni oni koji su određeni dohodnim cenama kao ravnotežnim cenama, ne mogu biti objektivni kriterijum kojem bi oni morali podređivati svoje odluke o odnosima robnih cena koje oni zajednički donose pri međusobnom usklađivanju razvojnih programa. Radni kolektivi zajednički mogu utvrditi samo takve međusobne odnose robnih cena kojima

Digitized by Google

se ostvaruju za sve prihvatljivi pravci i obim međugranskog prelivanja dohotka, saglasno njihovim ekonomskim i drugim interesima, i koji omogućuju ostvarivanje međusobno usklađenih razvojnih programa« (str. 169).

Verovatno će poseban interes pobuditi sadržajna i interesantna autorova analiza u vezi sa sticanjem dohotka i politikom cena u dosadašnjoj jugoslovenskoj praksi. Tu se dolazi do jednog interesantnog saznanja — da su odnosi cena roba različitih grana proizvodnje bili najpribližniji odnosima koji su određeni vrednosnim cenama kao ravnotežnim cenama (str. 209). Argumenti se nalaze u činjenici da su u ispitanom dužem periodu razlike u dohodnim stopama, utoliko pre u stopama akumulativnosti, bile veće od dohotka po radniku. Objašnjenje je da je to bilo moguće u uslovima državne politike cena i postojanja mehanizma državne koncentracije i centralizacije akumulacije, a da će postojanje stihijskih procesa svojstvenih robnoj proizvodnji u ovom načinu proizvodnje zbog razlika u materijalnoj opremljenosti rada voditi i većim razlikama u dohotku po radniku i uslovljavati formiranje dohodne cene kao ravnotežne cene.

4. *Problemi formiranja cena u poljoprivredi*

Polazeći od Marksovih saznanja o procesima pretvaranja ekstraprofita u zemljišnu rentu, autor dokazuje da samo ukidanje kapitalističke svojine nije dovoljan razlog za ukidanje apsolutne rente i da, čak i u slučaju izjednačenosti nivoa organskog sastava kapitala (odnosno faktora proizvodnje) različitih oblasti proizvodnje, postoji mogućnost da se na osnovama državne svojine prisvaja apsolutna renta.

Nestajanjem svojinskog monopola nad zemljom nestaje i apsolutna renta (str. 243). Stoga je, prema autoru, prirodno očekivati da će se razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i nestajanjem apsolutne rente sniziti i prodajne cene poljoprivrednih proizvoda. Isto tako, autor dokazuje da »zamenjivanjem kapitalističke proizvodnje udruženom« (str. 244) nestaje potreba za formiranjem prodajne cene na osnovu troškova proizvodnje najlošije parcele, pa, naravno, time nestaju i uslovi postojanja diferencijalne rente, što sa svoje strane takođe mora voditi snižavanju prodajnih cena poljoprivrednih proizvoda. Proizlazi, dakle, da nastajanjem socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje nestaju uzroci svojinskih oblika dohodaka u vidu rente i, saglasno tome, stvaraju se uslovi za formiranje niže cene poljoprivrednih proizvoda nego što je slučaj u kapitalizmu.

Naravno, za poljoprivredu je specifična mogućnost unutargranskog prelivanja dohotka zbog razlika u prirodnim uslovima proizvodnje. Problem je specifičan u odnosu na ostale oblasti proizvodnje zato što se radni kolektivi proizvodnih jedinica teritorijalizuju na parcelama različite plodnosti (»zaposeli su ih«), usled čega će oni na plodnijim parcelama (nezavisno od cene po kojoj

Digitized by Google

se robe prodaju) ostvarivati uvek viši dohodak po radniku i obrnuto, pa samim time trajno ostvarivati privilegovan, odnosno određen položaj. Stoga autor posebno razmatra mogućnost samoupravnog uređivanja ovih odnosa. Pošto bi opredeljenje prodavaca za više cene ugrozilo interese kupaca, to oni moraju doći do nivoa jedinstvene prodajne cene koja odgovara i jednima i drugima. Tako bi ostala mogućnost unutargranskog prelivanja dohotka, ali da se zajednički, uz saglasnost svih, odredi apsolutni iznos najnižeg dohotka po radniku koji bi bio prihvatljiv za radni kolektiv na najlošijoj parceli, odnosno koji obezbeđuje dogovoreni najniži obim svih vidova njegove potrošnje (str. 266). Ukoliko se radni kolektiv na toj najlošijoj zemlji ne može da saglasi s tim apsolutnim iznosom najnižeg dohotka po radniku, moguće je prodavati robu po jedinstvenoj ceni uz uslov da ona tom kolektivu obezbedi dogovoreni najniži nivo ličnih dohodaka, s tim što bi se dogovoreni iznos povećane akumulacije ostalih radnih kolektiva (nastao prelivanjem dohotka) udruživao i privremeno ili trajno stavljao na raspolaganje tom kolektivu s najlošijim uslovima proizvodnje. To bi doprinelo da i on povećava svoj d/r, kao i da se smanje razlike u d/r koje proizlaze iz razlika u prirodnoj plodnosti, a time i umanji stepen unutargranskog prelivanja po tom osnovu (str. 268). Ukoliko nije moguće udovoljiti navedenim uslovima, postoji mogućnost da se roba prodaje po jedinstvenoj ceni, a da se međusobna raspodela ukupnog prihoda ostvaruje po različitim (obračunskim) cenama. Takva raspodela bi dovela do toga da se poveća najniži d/r usled povećanja dogovorene obračunske cene proizvođača s najlošijim uslovima, a smanji najviši dohodak po radniku usled sniženja obračunske cene robe proizvođača s najpovoljnijim uslovima proizvodnje. Time oni, u stvari, dogovaraju razlike između stvarno utrošenog i razmenom priznatog rada svakog proizvođača tog proizvoda (str. 271). Pored toga, oni moraju biti zainteresovani da samoupravnim sporazumima sagledaju sve moguće akcije i aktivnosti neophodne za preorijentaciju radnih kolektiva koji rade na parcelama s najlošijim prirodnim uslovima ukoliko je tržišna cena ispod nivoa vrednosne cene. Takođe je neophodno da oni utvrde i pravila ponašanja radnih kolektiva u načinu korišćenja zemljišta, kao i u načinu ustupanja neiskorišćenog zemljišta drugima itd. (str. 274—275).

5. *Pitanja robnog i novčanog prometa*

U pristupu analizi trgovine u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje autor prvo konstatuje i analizira bitna obeležja i karakteristike samoupravnog organizovanja robnog prometa u odnosu na trgovački kapital.

Posebno se ističe da se odnosi između proizvodnih i prometnih organizacija uspostavljaju na jedan način ukoliko se saradnja obavlja bez kupoprodajnih odnosa, a na sasvim drugi ukoliko se ti odnosi uspostavljaju upravo kao kupoprodajni odnosi. U prvom slu-

Digitized by Google

čaju roba se preuzima od proizvođača i za nju se ne plaća cena, već se na osnovama zajedničkog prihoda i dohotka obezbeđuje nadoknađivanje i proizvodnih i prometnih troškova i sticanje dohotka putem učešća u zajednički ostvarenom dohotku. Ovaj oblik međusobne saradnje, međutim, prema autoru, ne obezbeđuje dovoljno smanjivanje angažovanih materijalnih sredstava u prometu, s obzirom da su proizvodne organizacije udruženog rada prinuđene da obezbede i dodatna sredstva za proizvodnju dok se njihova roba ne proda finalnim kupcima (str. 343). Stoga se autor opredeljuje za takve kupoprodajne odnose koji pretpostavljaju postojanje fondova trgovinskih radnih kolektiva neophodnih za obrt robe i samoupravno sporazumevanje i dogovaranje proizvodnih i trgovinskih radnih organizacija o oblicima trajne međusobne saradnje.

U konceptu tako zasnovanih kupoprodajnih odnosa detaljno se analizira potreba i konkretni mehanizmi samoupravnog sporazumevanja proizvodnih i trgovinskih radnih kolektiva u vezi s nabavnim i prodajnim cenama robe. Istovremeno se istražuje da li se iz rabata (robnom razmenom ostvarenog priznanja za obavljeni rad radnih kolektiva trgovine) nadoknađuju čisti troškovi prometa u celini, odnosno cena koštanja trgovinske usluge.

Posebna pažnja je posvećena pitanju upotrebe akumulacije, koja se u trgovinskim radnim kolektivima predstavlja na specifičan način — kao oblik povećavanja »rasipanja« materijalnih sredstava u prometnoj oblasti. Stoga se ona tretira kao zajednička briga i proizvodnih i prometnih organizacija i sa stanovišta formiranja i upotrebe sagledava u svoja tri, u osnovi različita, vida: kao akumulacija neophodna za »tehnološko usavršavanje« procesa prometa; kao akumulacija neophodna za proširenje trgovinske mreže; i, najzad, za povećanje prometnih fondova neophodnih za plaćanje robe proizvodnim radnim kolektivima. Pošto se zauzima stanovište da se drugi i treći oblik akumulacije ne može formirati iz dohotka trgovinskog radnog kolektiva, već putem udruživanja sredstava proizvodnih i trgovinskih radnih kolektiva, prezentiraju se konkretni mehanizmi sporazumevanja koji će na adekvatan način uspostaviti odnose koji se javljaju povodom akumulacije.

S obzirom da troškovi novčanog prometa (emitovanje, čuvanje i primanje novca, vođenje tekućih računa, izravnavanje dugovanja i potraživanja) predstavljaju neproizvodne, čiste troškove prometa, još je K. Marks uočio interes kapitalista da se u cilju »rasipanja« što manjeg dela bogatstva za ove svrhe osnuje posebna institucija koja će obavljati poslove platnog prometa i doprineti da se maksimalno smanje troškovi tog novčanog prometa. Polazeći od toga, autor je istražio razloge zbog kojih su radni kolektivi proizvodnih i prometnih jedinica u našem sistemu posebno zainteresovani da se smanje troškovi novčanog prometa i da se, analogno postojanju Clearing Housea u kapitalizmu, u nas formira Služba platnog prometa koja bi za potrebe svih privrednih i drugih subjekata obavljala tehničke poslove vezane za funkcije novca kao sredstva prometa i plaćanja, kao i za vođenje tekućih računa, izravnavanje dugovanja i potraživanja itd. Ova služba bi,

Digitized by Google

navodno, doprinela maksimalnom smanjenju čistih troškova prometa, a, usled mogućnosti da se preko nje obavlja i »veriženje plaćanja« (plaćanja bez gotovog novca), i smanjivanju čistih troškova novčanog prometa.

Autor, dalje, izlaže široko zasnovanu argumentaciju zašto bi emisioni mehanizam papirnog novca u nas tebalo da se zasniva na robnom, a ne novčanom, kreditu, kao što je to slučaj s kapitalizmom. Bitno obeležje tog robnog kredita, s obzirom da je povod i motiv njegovog uzimanja ubrzavanje robnog prometa i stvaranje uslova za sticanje dohotka na osnovu rada, jeste nepostojanje kamate — dakle, beskamatni robni kredit (str. 424). Autor takođe smatra da se ni novčani kredit ne može davati uz kamatu. To, po njemu, nema nikakve veze s Marksovom kritikom beskamatnog kredita, već proizlazi iz bitnih karakteristika odnosa proizvodnje koji isključuju mogućnost da se novac i roba i novčani kredit jave kao svojinski monopol po osnovu kojeg bi se prisvajala kamata (str. 449—450).

Razmatra se, potom, i pitanje mehanizma kojim se povećava količina novca u opticaju. U odgovoru na ovo pitanje autor se bavi problemima emisije dodatne količine novca i njegovim vezivanjem za robu koja se prodaje na dugoročni kredit, odnosno monetizacijom i demonetizacijom hartije od vrednosti, kao osnovi emisionog mehanizma samoupravnog papirnog novca (str. 430—431).

Najzad, detaljno se razmatraju novčano-kreditni odnosi među radnim kolektivima i posvećuje odgovarajuća pažnja analizi motiva i prirode reprodukcione povezanosti između subjekata koji ulaze u kreditne odnose, a zatim analiziraju i različite vrste beskamatnog kreditiranja i pokazuje da različiti oblici takvog kreditiranja (svojstveni samoupravnom načinu proizvodnje) dovode do smanjivanja mase tezaurisanog novca, a i do znatno većih ušteda u trošenju rada za potrebe novčanog prometa nego što je to slučaj u kapitalizmu.

II

Ono što je najznačajnije u knjizi dr M. Koraća su, istovremeno, na ovaj ili onaj način, i najizazovnija pitanja za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja. Na njih se u literaturi nude različiti i, po mnogo čemu, kontroverzni odgovori. Opravdano se stoga može i očekivati da će se ovaj izazov prihvatiti i adekvatno valorizovati naučni doprinos saopštenih istraživanja ovog poznatog naučnog radnika. U tom smislu i sami želimo nešto da kažemo, odnosno da registrujemo neka od tih značajnijih pitanja koja, svakako, zaslužuju jednu širu raspravu.

1. Prvi kompleks pitanja tiče se shvatanja i tretmana robne proizvodnje i njenih zakonitosti u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje. Ta se pitanja sada posebno aktualiziraju zbog

Digitized by Google

činjenice da su radni kolektivi samoupravnih organizacija upućeni na međusobno sporazumevanje i dogovaranje o svim važnijim pitanjima njihovog rada i poslovanja, posebno o odnosima razmene i cena proizvoda i usluga.

U stvari, uopšte nije sporan načelan stav — koji se u knjizi dr M. Koraća često ističe — da bi socijalistički samoupravni robni proizvođači — sledeći sopstvene interese i potrebe — trebalo da budu zainteresovani da te odnose »stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu«. Međutim, time se istovremeno pokreće i pitanje: da li to znači i mogućnost negiranja robne proizvodnje? U ovoj knjizi ne postoji direktan odgovor na to pitanje. Sudeći, međutim, po tome da se u njoj izlaže i analizira samoupravno sporazumevanje robnih proizvođača; da se radi o proizvodnji i razmeni roba; da postoji unutargransko i međugransko prelivanje dohotka, kao i da se koristi celokupna aparatura robne proizvodnje (troškovi proizvodnje, cene, dohodak, rentabilnost i drugo), moglo bi da se zaključi da je autorov odgovor negativan. Međutim, uopšte nije sporno da se samoupravnim regulisanjem odnosa razmene — u smislu potiskivanja stihije i onemogućavanja negativnih efekata delovanja zakona vrednosti — ne mora negirati robna proizvodnja. Tu je, u stvari, odlučujuće pitanje obuhvatnosti i dometa, kao i kriterijuma samoupravnog regulisanja tih odnosa. Jer, ako se time faktički isključuje tržišna verifikacija odnosa razmene, kako se mogu shvatiti neki autorovi stavovi, onda pitanje takvog sistema privređivanja zaista valja razjasniti.

U svakom slučaju, u odnosu na autorove stavove, treba imati u vidu da su moguća i drugačija mišljenja, odnosno drugačija rešenja. Načelno su, u stvari, moguće dve alternative. Jedna je da se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima — na osnovu spoznate prirode zakonitosti robne proizvodnje u socijalizmu — *ex ante* utiče na tržišne odnose i ekonomske tokove, što bi predstavljalo samoupravno organizovano ili takozvano anticipirano tržište. U ovom slučaju bi se, naime, unapred onemogućavale moguće negativne posledice delovanja tržišta, ali istovremeno i obezbeđivale potrebne materijalne pretpostavke da se putem tržišta uspešno realizuje princip raspodele prema radu. Znači, uz poštovanje dogovorenih principa i pravila ponašanja, postojala bi mogućnost slobodnog ispoljavanja i sučeljavanja ponude i tražnje, što, naravno, istovremeno, uključuje i mogućnost sporazumevanja o tome. Postojao bi, takođe, motiv i mogućnost nadmetanja (konkurencije) između socijalističkih robnih proizvođača, u smislu da viša produktivnost, bolji kvalitet proizvoda i usluga i veća prilagođenost potrebama i ukusu potrošača obezbeđuju i veći dohodak. Naravno, i u ovom smislu organizovano tržište takođe podrazumeva potiskivanje i onemogućavanje elemenata stihijnosti. Ali, to ne bi značilo negaciju kriterijuma i zakonitosti robne proizvodnje. Druga alternativa (inače, bitno različita od prethodne) je da se odnosi između manjeg ili većeg broja samoupravnih proizvodnih jedinica tako regulišu da tu stvarna tržišna valorizacija odnosa razmene faktički ne postoji. U takvim slučajevima se, u stvari, odnosi razmene postepeno trans-

Digitized by Google

formišu u odnose raspodele zajednički ostvarenog prihoda. Naravno, posebno je pitanje neophodnih uslova i stvarnih mogućnosti da se ova druga alternativa realizuje u praksi, što bi takođe valjalo svestrano izučiti. Sasvim je sigurno da je mogućnost takvih odnosa veća za određene vrste proizvodnje i za razmenu u okvirima određenih reprodukcionih celina. U drugim slučajevima, međutim (recimo, takozvana atomizirana masovna proizvodnja za potrebe masovne potrošnje), mogućnosti takvog sporazumevanja veoma su ograničene.

2. Studija dr M. Koraća daje dosta povoda da se postavi i ovakvo pitanje: da li može biti robne proizvodnje bez delovanja zakona vrednosti kao osnovnog zakona takvog sistema privređivanja?

Izgleda da je na ovako postavljeno pitanje isključen negativan odgovor. Problem, međutim, i nije neposredno u tome. Stvarne dileme postoje u vezi s činjenicom da do sad ne postoji ni približno zadovoljavajuće objašnjenje pitanja transformacije robne proizvodnje u jedan potpuno nov sistem privređivanja čiji osnovni zakon ne bi bio zakon vrednosti.

U stvari, nije sporan najopštiji stav da će se tokom razvoja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje postepeno sužavati prostor delovanja zakona vrednosti. Isto tako je jasno da će to biti uslovljeno postepenim stvaranjem neophodnih uslova za nastanak i razvoj jednog istorijski potpuno novog oblika delovanja zakona srazmernog rasporeda društvenog fonda rada (zakona »udruženog razuma«), s čime se mi sa autorom ove knjige u potpunosti slažemo. Međutim, potrebna konkretizacija ovih opštih stavova nailazi na određene dileme i različite interpretacije. To se u našoj stvarnosti posebno ispoljava u različitim mišljenjima o stvarno mogućim efektima samoupravnog sporazumevanja u našim sadašnjim uslovima i mogućnostima daljeg razvoja i usavršavanja takvog sistema regulisanja i uređivanja ekonomskih odnosa. Naravno, odgovor na ovo pitanje ne može ni biti tako jednostavan, i to pre svega zbog toga što je naša ukupna privredna stvarnost veoma složena. Pored činjenice da je donekle zavisna i od važećih zakona međunarodnih ekonomskih odnosa, njena struktura je u mnogo čemu dosta heterogena, uključujući tu i postojanje sitne robne proizvodnje, kao i čitav niz privrednih delatnosti društvenog sektora u kojima će se suština klasičnih tržišnih odnosa, sasvim sigurno, zadržati veoma dugo. U našoj praksi će zbog toga dugo postojati koegzistencija različitih načina regulisanja međusobnih ekonomskih odnosa, pri čemu klasični tržišni odnosi ne mogu tako brzo biti prevaziđeni. U stvari, tokom daljeg razvoja samoupravnog načina uređivanja ekonomskih odnosa sve više ćemo imati različite modalitete kvazitržišnih odnosa, što će postepeno voditi i ka potpunoj negaciji robne proizvodnje.

3. Autor je dosta prostora u ovoj knjizi (oko 100 strana) posvetio pitanjima međugranske preraspodele dohotka. U tom kontekstu se našao i problem ravnotežne cene. Neki autorovi stavovi će,

Digitized by Google

verovatno, dati povoda da se u nekim aspektima to pitanje ponovo aktualizuje.

Izričit je, na primer, autorov stav da je za delovanje zakona vrednosti (i za formiranje ravnotežne cene) neophodno da postoji stihijski proces uspostavljanja odnosa ponude i tražnje i formiranja cena, odnosno da je to »opšti uslov transformacije vrednosti roba i njihove dohodne cene« (str. 120). Postavlja se, međutim, pitanje: da li je moguće ostvariti dohodnu motivaciju i transformaciju vrednosti robe u dohodnu cenu i u uslovima svesnog regulisanja odnosa robne razmene i cena? Nije, naime, jasno zašto je tu stihijski proces određujući uslov ako se i samoupravno može organizovati (to znači, ne mora stihijski) »slobodno seljenje« u smislu stalnog i neograničenog prilagođavanja proizvodnje uslovima tražnje (takozvano anticipativno tržište).

Valja takođe razjasniti i stav da je uslov transformacije vrednosti u ravnotežnu cenu (dohodnu cenu) da se samoupravni radni kolektivi pri odlučivanju o proizvodnji i razmeni rukovode »isključivo sopstvenim interesom«. Zar nije u tom pogledu odlučujuće pitanje: koji je to interes? Ako je to, recimo, stalno rastući dohodak, onda bi to morao biti opštevažeći kriterijum ponašanja svih koji odlučuju o proizvodno-poslovnim akcijama, bez obzira da li imamo pojedinačne ili udružene oblike takvih interesa.

Pored ostalog, ravnotežna cena ne može biti stvar nekakvog slobodnog izbora, kao što je to i kod autora knjige utvrđeno. Ona se, isto tako, ne može tretirati kao nekakva moguća, ali istovremeno i neobavezna analitička veličina. U tom smislu nije dovoljno jasno kako shvatiti autorov stav da ni jedan od oblika ravnotežne cene (vrednosna, cena proizvodnje i dohodna cena) »ne mogu biti nekakav objektivni kriterij kojeg bi se oni morali pridržavati pri međusobnim dogovorima o relativnim odnosima robnih cena. Ali se pri dogovaranju — stoji u zaključku — moraju služiti dohodnim cenama kao analitičkim veličinama, odnosno svim relevantnim pokazateljima koji su na njima zasnovani... (fn., str. 219—220).

4. Najzad, u knjizi dr M. Koraća je veoma opširno i svestrano obrađeno pitanje unutargranskog samoupravnog sporazumevanja o cenama. Čini se, međutim, da osnovni koncept ponuđenih rešenja valja svestranije ispitati. Pre svega, autor kao da isključuje svaku mogućnost da se sporazum o cenama između proizvođača istih vrsta roba (pa makar on bio naznačen kao samoupravni) javi kao monopol. U stvari, nije jasan pravi smisao unutargranskog sporazumevanja o cenama u sistemu socijalističke robne privrede i zbog toga što su samoupravne radne organizacije prvenstveno upućene na funkcionalno povezivanje (vertikalna integracija) — što, pored ostalog, naravno, podrazumeva i dogovaranje o odnosima razmene, ali u okviru određene reprodukcione celine. Na kraju, izloženi koncept kao da pretpostavlja da između socijalističkih robnih proizvođača u okviru grane ne postoje različiti interesi i odnosi nadmetanja, što bi takođe valjalo svestranije raspraviti.

Digitized by Google

U celini uzeto, knjiga dr M. Koraća svakako predstavlja veoma značajnu i interesantnu studiju o bitnim i, može se reći, najsloženijim pitanjima ekonomske teorije socijalističkog samoupravnog društva. U mnogim pitanjima ona zaista nudi originalne i detaljno obrazložene stavove i zaključke, što će — pored ostalog — sigurno podstaći dalja naučna istraživanja ove problematike. Tako će i valjanost ponuđenih rešenja u ovoj studiji biti izložena i proveri i usavršavanju, pa samim tim i prihvatanju i osporavanju.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Autorstvo i politika u pozorištu

Izbor, ma koliko bio zasnovan na pouzdanim parametrima, nije u stanju da predoči celovitu sliku o bilo kom segmentu čovekovog iskustva. Osobito on nije to u stanju da učini kada kao osnovnu mernu jedinicu u sastavljanju uzroka pretpostavi tako prevrtljivu kategoriju kao što je ukus. Jer, i pored milenijumske evolucije, čovekov odnos prema umetničkim delima zasnovan na ukusu nije dostigao nekakvo stanje dovršenosti da bi mogao biti upotrebljen kao univerzalna transakcija za svekoliki svet estetskih predmeta. Kada se, pak, pravo izbora prenese na jednog čoveka, svejedno što je institucija selektora društveno dogovorena, zgušnjavanje ukusa čitave zajednice u estetskom svetogledu jednog pojedinca još više sužava reprezentativnost uzorka, dakle i mogućnosti prosuđivanja i vrednovanja.

Ali, i pored nesavršenosti mehanizama, čovek ne odustaje da traga za savršenstvom: da izabere najbolju pesmu, da sačini najreprezentativniju antologiju, najlepšu sliku. U tu lepu grešku, iz godine u godinu, godinama već četvrt veka upada i jugoslovensko pozorište pod Sterijinim patronatom. Da bi amortizovali eventualni pad estetske koncentracije selektora, poslenici koji animiraju zborovanje *Pozorja* u postupak oblikovanja repertoara uvešće jedan korektivan mehanizam koji unekoliko demokratizuje ukus Naime, u svim republikama i pokrajinama svake godine formiraju

Digitized by Google

se selekcione komisije koje iz produkcije odnosne sredine predlažu selektoru moguće predstave od kojih on sastavlja program, s tim što on ima diskreciono pravo da po svom ukusu dovede još jedan komad. Takav dvostepen stratifikovan uzorak selektor, kojemu ove godine ističe mandat, u svim navratima podupirao je jednim dodatnim parametrom izbora. Ove godine, kako je rekao, »reč je o problemima pojedinca, čoveka za koga je politika postala neka vrsta moderne sudbine . . .«

Unošenjem takve odrednice u repertoar jubilarnih jugoslovenskih pozorišnih igara, mandator programa preciznije je definisao izbor, ogradio se od mogućih, bolje reći, neizbežnih primedbi i uveliko »instruirao« tok mišljenja oko i povodom predstava. Za *Okruglim stolom kritike,* koji okuplja sve akreditovane profesionalne ocenjivače teatarske umetnosti i koji se sastajao nakon svakog izvođenja, najdiskutovanija tema bio je odnos *biosa politicusa* i teatra. Tako je jedan diferencijalni parametar u oblikovanju repertoara profesionalna kritika promovisala u ključnu odrednicu u rekapitulaciji ovogodišnjeg pozorišnog iskustva na *Sterijinom pozorju.* Pri tom predikat »političkog« za pozorište kritika je izvodila iz građe koja je bila na fonu dramskog sukoba u predstavama. I sad ako operacionalizujemo tu vrstu tipologije s obzirom na slojevitosti političke prakse koja je tretirana u odnosnim komadima, dobićemo sitnoburžujsko staljinističko socijaldemokratsko, dogmatsko, apologetsko, kritičko itd. pozorište. Takav (jedan) redukcionistički prilaz koji totalitet umetničkog dela definiše iz prvog, pojavnog plana (Hartman) ne samo što ne pogađa bit teatra, već i o politici, ako je izvodi iz literarno-dramskog prosedea, formira pogrešan sud. Jer, u predstavama koje smo videli (i u svim drugim), da bi dramski sukob pojedinca sa »političkim« okruženjem bio ubedljiviji, kontingent represivnih mera politike biva retuširan da bi bio konflikt vidljiv i iz poslednjeg reda gledališta. Ako se sada iz toga izvlači zaključak da je politika represija, ni pozorište nije moguće. Mišljenja smo da se teatar i politika susreću na drugom koordinatnom sistemu ljudskog iskustva.

Kao kolektivni umetnički čin koji je upućen okupljenom ljudstvu (publici), pozorišna predstava jeste suočavanje sa estetskim, socijalnim, moralnim i uopšte kulturnim referencama najšire javnosti kao socijalno-političke kategorije. Budući da se u organizovanom društvu čovek sa umetničkim vrednostima susreće na području sankcionisanom aktima političke volje, svaki komad (bilo da se radi o melodrami, satiri, tragediji itd.), ako hoće da dovrši svoje nastajanje do javne promocije, mora da respektuje propusnu moć javnosti, da uračuna elasticitet političke volje društva. Otud se pozorište, u izvedenom smislu, sa politikom susreće u svakoj pojedinačnoj predstavi kao što svako izvođenje ozračava političku svest. Samim aktom involviranja pozorišta, kao stvaralačkog principa ljudske egzistencije, u javnost čovek ne samo što je pokazao da je u stanju kreativno da doživljuje vlastito postojanje, već i da obuzdava opresivne elemente političkog praksisa,

Digitized by Google

kroz jednu socijalno-estetsku katarzu da prevodi političku u kulturnu javnost. Jer, ukoliko politika nije emancipovana od represivne svesti i prakse, ona neće dopustiti ni umetničko podsećanje na represiju, *inclusive* ni razgovor o njoj.

Da apsolviramo ovu prethodnu napomenu. Ako je politika bila prisutna na *Pozorju*, ona je bila zastupljena kao građa na kojoj je izrastao dramski sukob u većini predstava, a ne kao političko pozorište.

Dok je prethodno iznesena naznaka igara izvedena iz tematskog profila celokupne selekcije, jedna predstava u njoj *(Sluge* Ivana Cankara u izvođenju Mesnog gledališča iz Ljubljane i u režiji Dušana Jovanovića) otvoriće jednu moralnu dilemu estetski relevantniju za teatar. Naime, reč je o scenskom čitanju, odnosno adaptaciji literarno-dramske podloge komada. I na tom tragu, u kojoj meri reditelj može da interveniše u dramski zapis na kome izrasta predstava, koliko je on kao stvaralac obavezan da sledi ideju dramskog pisca i u kojoj meri je slobodan da je oblikuje sledeći unutrašnji glas sopstvene imaginacije? Tipičan moralno-estetski problem. Na koji će način moderna režija razrešiti tu nedoumicu? Zagledanjem u Hamleta (»biti ili ne biti«) ili u Antigonu (»biti ili vladati«). Ni u jednim ni u drugim, već sintezom — *biti i vladati.*

Ovaj problem ne tiče se samo našeg pozorišta niti ga je u nas prvi uveo Dušan Jovanović. Primat i majstorsko pravo u radikalizaciji režiserskih kompetencija dovedenih do nivoa sustvaraoca (u jugoslovenskim pozorišnim koordinatama i na domaćem tekstu) pripada Ljubiši Georgievskom. On je od Nušićevog *Pokojnika*, režirajući ga u vlastitom konceptu »zgušnjavanja vremena«, stvorio živog čoveka. Pri tom, u reanimaciji on se nije služio zastarelim metodom veštačkog disanja, jer bi mu se nesrećnik raspao prilikom prvog dodira. Georgievski je prvo biopsijom utvrdio uzrok pozorišne smrti *Pokojnika.* Dijagnoza je bila u jednosmernom življenju teksta na pozornici — po griničkom odbrojavanju vremena. Zato je on, ostavljajući sve iznemogle delove tela, začepljene arterije premošćivao iz vlastitog tkiva Nušićevog teksta. Tako ispremeštao pojedine pasaže literarno-dramske partiture da vreme radnje može da teče i unazad. Kada su se susreli pozorišno vreme i ono što otkucava po Griniču — predstava je iznova oživela. Dušan Jovanović, pak, postupak scenske reanimacije izvodi transplantacijom. On u organizam Cankarevog komada, na mestima koja su mu se učinila oronulim ili bledim, ubacuje delove iz drugog tkiva. Iseca delove iz ondašnjih čitanki i publicističkih Cankarevih radova *(Kako sam postao socijalista)* i ubacuje ih u dramski sadržaj, dakle teorijske fragmente implantira u poetsku strukturu dramskog teksta. Operacija je bila uspešna. Cankareve *Sluge* su prohodale na sceni, ali neizvesno je koliko će one živeti. Koliko će uspeti da se održi sterilizirana prostorija prebivanja, jer hirurg pre zahvata nije pribavio saglasnost Cankareve intelektualne rodbine. Ona vani čeka i traži *Sluge* bez ožiljaka i *intacta.*

Digitized by Google

Razlika je, dakle, evidentna. Dok Georgievski dramski tekst oživljava iz njega samog, Dušan Jovanović *dopisuje* Cankarevu dramu. I sad tu izbija ona moralna dilema. Dok se sa sigurnošću može pretpostaviti da će svaki autor pristati na estetsku saradnju sa svakim rediteljem u inscenaciji svoga dela kao pozorišnog autora, pitanje je, međutim, da li će se on složiti da deli i materijalno-dramsko autorstvo. Šta bi rekao Cankar (da je živ) za literarne afinitete i talenat Dušana Jovanovića?

Genealogija režiserske nadgradnje dramskog teksta u tradiciji evropskog pozorišta, s obzirom na civilizacijsko trajanje Talijine umetnosti, ima kratko stablo. Vremenski se podudara sa počecima dvadesetog stoleća. Dotle je estetski učinak u scenskoj interpretaciji teksta meren stepenom približavanja ansambla do izvornih ideja, do dramskog zapisa. Pisac dramske literature sa primedbama i sugestijama u zagradama bio je i reditelj u svim pozorišnim kućama sveta. Stati što bliže uz tekst značilo je ostvariti veći umetnički učinak. Ali tada u kolektivni ansambl teatra uleće jedna aktivna supstanca koja će u ime i pomoću pozorišnog kolektiva tumačiti publici ne ono što je dramski pisac zapisao, već »što je hteo da kaže«. Nova kreativna individualnost za svoj umetnički angažman nalazila je prostor u slojevitosti umetničkog dela i višeznačnosti materije, koliko i u drugačijem senzibilitetu publike koja je tražila nov kvalitet doživljaja. Na fonu izmenjene osećajnosti reditelji će načiniti kopernikanski preokret u scenskom tumačenju dramske literature. Umesto deskriptivnih predstava koje su glumčevim glasom, telom, pokretima, scenskim rekvizitima itd. opisivale na podijumu dramaturški zapis, predstava u rediteljskoj interpretaciji kreativno i iznova oblikuje »ono što je pisac hteo da kaže«. U tu svrhu reditelj ne samo što neće doslovno slušati glas pisca i njegove upute u zagradama, već će reducirati i delove govornog materijala. Na isti način odnosiće se i prema ostalim elementima predstave, prema ostalim akterima oblikovanja umetničkog čina. Reditelj kao novo estetsko jezgro predstave, kao glavni koordinator projekta, zahtevaće i od glumca, scenografa... da slede njegove upute. Oni pri tom njemu ustupaju deo svoje autonomije, podređuju svoj stvaralački subjektivitet »volji za moć« reditelja. Vremenom reditelj će se naći sam na Olimpu teatra i debelim masnim slovima potpisivaće predstavu. Ostali akteri postaju samo učesnici. Novi vladalac će ojačati svoju poziciju čak do ugrožavanja kolektiviteta umetničkog čina. Snažne ličnosti za rediteljskim pultom poput Crajga, Majerholda, Stanislavskog, Artoa, Brehta, Gratovskog i kod nas Gavele, Stupice, Georgievskog, Jovanovića, Ristića, Unkovskog... označiće jednu etapu u trajanju pozorišta kao *rediteljski teatar.*

Stvaralački razmah reditelja u pozorišnoj predstavi, koliko god nalazio razlog u unutrašnjoj evoluciji teatra, dakle koliko god da su mu motivi estetske prirode, jednim svojim delom koliko je potreba režisera uzrokovana zahtevom za »novim viđenjem« dramske baštine, toliko je ona rezultat socijalne, demografske i uopšte kulturne seobe teatarske umetnosti. Narodi koji nisu imali

Digitized by Google

vlastitu literarno-dramsku tradiciju, a kao rezultat društvenih promena i napretka organizovali pozorišni život, u reditelju nalaze medijatora u prožimanju vlastite osećajnosti sa »tuđom«, »uvezenom« dramskom literaturom. Na taj način jedan član u pozorišnom ansamblu koji na izgled na autoritaran način opstaje u organizovanju estetske materije postiže demokratski socijalno-esteskti učinak. Međutim, kao treće, eksponiranje reditelja legitimiše i tezu o oseki dramske literature, odnosno adekvatne dramske literature odnosne kulturne situacije koja će korespondirati sa modernim senzibilitetom gledališta. I otud posezanje u stare butike da bi se obukao novi »duh vremena«.

Ove teze čine nam se relevantnim za našu pozorišnu situaciju. Proverimo ih na repertoaru ovogodišnjeg *Sterijinog pozorja.*

Predstava *Nahod Simeon* (žalosno pozorje u dva dela) u izvođenju Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i u režiji Dejana Mijača, kojom su otvorena ovogodišnja Sterijina zborovanja, trebalo je da bude akt duhovne kurtoazije u slavu 175-godišnjice rođenja patrona jugoslovenskog teatarskog okupljanja u Novom Sadu i, razume se, tragedija (»žalosno pozorje«) kako ju je odredio još u podnaslovu autor dramskog teksta.

Pristupajući ostvarenju zamisli da napiše tragediju, Jovan Sterija Popović se oslanja na već poznatu arhetipsku temu incesta Sofoklovog *Cara Edipa* i nju »svežava« mitološkom vodom narodne pesme *Nahod Simeon.* U takvoj osmozi on dva puta »zavezuje« zaplet. Carica Janje grada, koja treba u publici da »izazove strah i sažaljenje« (Aristotel), ćerka je svoga oca i njegova žena, a onda razvojem događaja postaje majka, sestra i žena svome sinu. Tako prenapregnut materijal Sterija razrešava po pravilima klasične dramaturgije. Pri tom je upliv Aristotelovog šablona najuočljiviji i on u potpunosti određuje rasplet. Prepoznavanje majke i sina (koji su već proveli prvu bračnu noć) spada u prvi od pet načina prepoznavanja, onaj »po znacima« (stav XVI). Dakle, udovoljeno je svim zahtevima klasicistike. Čak i više od toga. Međutim, držeći se strogo formula, Sterija je izostavio jedan, za pozorište svakako najbitniji elemenat. Uvažavajući sve konvencije koje od nas zahtevaju da se prilikom pristupa umetničkom delu oslobodimo gravitacije ovozemaljskog života da bismo se otisnuli u jedan drugi prostor koji ima svoje zakonitosti življenja — u susretu sa *Nahodom Simeonom* nismo se uverili u unutrašnji život drame. Smeštanjem radnje i za njegovo doba na kraj života, prenatrpanom sentimentalnošću i orijentalnim koloritom, Sterijina drama je kuća na osami. Građena po svim uzusima klasične poetske arhitekture, ona spolja može i lepo da izgleda, ali nepodesna je za scensko življenje po meri savremene osećajnosti. U epohi romantizma, sa svojim naglašenim elementima nacionalne istorije i narodne pesme, možda je i mogla da primi gledalište pod svoj krov i da u njemu inducira osećaj tragičnog. Međutim, danas, kada su se promenili parametri življenja i estetskog senzibiliteta, bar u interpretaciji u kakvoj smo je videli, ona skliziva od prvobitne autorove namere da bude »žalosno pozorje«.

Digitized by Google

Predstava koju smo videli rađena je, kako će reći reditelj, »uz sam tekst«. Sem neophodnih rediteljskih »štrihovanja«, nije napravljena nikakva intervencija na planu literarne organizacije teksta. »Osavremenjivanje« je izvedeno na segmentu akterske igre i scenografije. Takvo, od unutrašnjeg života napušteno stanište trebali su svojim naglašenim prisustvom da revitaliziraju glumci. Najverovatnije po sugestiji reditelja, oni likovima pristupaju sa distance. Naglašenim pokretima, temperamentnim gestikulacijama i, uopšte, ekspresivnim izražajnim sredstvima glumci brzo osvajaju scenski prostor. Ali, likovi u takvoj njihovoj interpretaciji istrgnuti su iz realnih odnosa i iskarikirani, kadikad dovedeni do groteskних situacija. Ta linija u oblikovanju likova u većini situacija do te mere je bila naglašena da se u publici stvarao osećaj kao da prisustvuje lutkarskoj predstavi. U velikim pokretima, pod snažnom akterskom »nadgradnjom« lomio se literarni postament karaktera, kidale su se veze likova sa njihovom literarnom podlogom. I glumci, umesto da komad približe svom rodu (žalosnom pozorju), sve više su, kako je radnja odmicala, zasmejavali gledalište, ne uspevši nijednom da ga ožaloste.

Udaljavanje od tragičnog, isto tako, bilo je ubrzano i glatkom površinom staniola, koji je bio upotrebljen kao osnovni materijal u scenografskom rešenju scenskog prostora. Po njemu (staniolu) radnja je lako skliznula u jedan nadrealan svet, koji nije bio primeren imanentnim zahvatima tragičnog. Ne »pripremivši« publiku za nesreću koja će se zbiti, tragičan rasplet dojima se kao spolja implantiran — koji se, eto, dogodio greškom. I tako, u konačnom rezultatu, umesto »žalosnog pozorja«, reditelj je dobio inscenirani bajku.

Ako iz ove predstave, i pored najbolje želje, nismo uspeli da iscedimo adekvatan umetnički doživljaj — dvoranu novog pozorišta u Novom Sadu napustili smo sa jednim saznanjem. Izvođenje *Nahoda Simeona* uverilo nas je da, pored toga što umetnička dela stare i zastarevaju, ona, isto tako, mogu vremenom do te mere da promene svoju unutrašnju strukturu da u datom momentu budu doživljavana kao drugačiji umetnički rod. U konkretnom slučaju jedan estetski predmet koji je bio koncipovan na početku, u svom nastajanju kao tragedija evoluirao je u bajku. U stvari, umetnikova zamisao ostala je fiksirana, dramski zapis po svojoj formi nije se promenio. Promenjen je naš ugao gledanja, naši zahtevi, promenjena su naša očekivanja. Sadržaj koji je rekreiran u *Nahodu Simeonu* kao dramska literatura isuviše je naivan i nestvaran da bi u nama ostvario tragičan doživljaj. Savremeni senzibilitet publike je do te mere »odnegovan«, do te mere natopljen teatarskim iskustvom da je uhvatio amalgam koji ga štiti od negativnih padavina kulturne atmosfere i mogu se spojiti u leguru samo plemeniti pozorišni elementi. Dakle, takva »unutrašnja« evolucija u umetničkom predmetu nastaje i »isprovocirana« je promenom estetske svesti subjekta (publike). To ne samo što pokazuje da se umetničko delo »dovršava« u publici, već

Digitized by Google

i to da publika (pre)oblikuje estetski objekt. Ona je sustvaralac u umetničkom procesu.

Ako je prethodni stav teorijski legitiman, moguća je i regularnost sledećih pitanja. Da li gomilanjem pozorišnog iskustva, brušenjem ukusa u kontaktu sa raznolikim teatarskim komadima u gledaoca otupljuju čulni senzori, te on gubi »nevinost« i »naivnost« da bi mogao da veruje i iskreno pristupa umetničkom izazovu; da li je on postao tako tvrdog srca da ga je teško ražalostiti ili nasmejati? Da li je to »mana« ili »vrlina« publike? Konačno, da li tim »rastenjem« ona skraćuje poluperiod raspadanja estetskih elemenata i prebacuje ih u druge grupe (sa drugačijim karakteristikama) velikog Mendeljejevog sistema umetnosti; da li publika doživljava amneziju za trajanje umetnosti uzimajući u obzir samo aktualno stvaralaštvo?

Pozorište je, možda od svih umetnosti, najviše vezano životom. Ono je, u stvari, zgušnjavanje života samog. I estetska energija svakog komada korespondira sa kvantumom životne energije koja je u njega ugrađena. Dramska dela, međutim, zavisno od invencije autora, od epohe u kojoj nastaju ne apsorbuju život u jednakim jedinicama. Ne upijaju ni adekvatan kvalitet života koji će moći dalje da bude univerzalno posredovan u drugim i drugačijim civilizacijskim okvirima. Kao takva, bez obzira na uloženi živi umetnički rad na sceni, ona ostaju kao osušene grudve iz kojih se može razabrati istorija pozorišta, ali, ako ostanu bez dotoka vode iz publike, iz njih više ne može proklijati sakriveni život. Ostaju muzejski eksponati. Samo dela koja u sebi nose otvorene valencije, koja se po svom kroju tiču i čoveka »ovde i sad«, uspevaju da herojski prekorače vreme u kome su nastala i da ostanu »ista« uvek nalazeći sustvaraoca u gledalištu. Ova ideja zaslužuje da se analitičnije obrazloži, ali ograničenost prostora već opominje da pređemo na sledeću predstavu ovogodišnjih Sterijinih svečanosti. U neku ruku, možda će ova objasniti onu ispred nje.

Sluge Ivana Cankara u izvođenju Mesnog gledališča iz Ljubljane i u režiji i adaptaciji Dušana Jovanovića odjeknule su u gledalištu kao kontrapunkt u odnosu na prethodni komad. I to iz više razloga. Prilažemo samo neke od njih. Prvo, predstava iz Slovenije je stigla sa različitim kritičkim preporukama. Ona ne samo što je podelila kulturnu javnost, već je stigla i do političkih foruma i isprovocirala ih da se bave umetničkom kritikom i vrednovanjem. Drugo, i izvedeno iz prvog, budući da je iz dela slovenačke kulturne javnosti i operativne politike dobila negativan kritički predznak, još više je podgrejala radoznalost gledateljstva. Treće, i ne poslednje, ali najvažnije, jeste samo scensko obrazloženje i tumačenje Cankarevog teksta.

Dušanu Jovanoviću, režiseru i dramskom piscu osebujnog temperamenta i imaginacije, nije bilo dovoljno tumačenje; on je nakanio da promeni Cankarev svet u *Slugama*. Zato je on režiju započeo olovkom. »Cankarev Jermen — veli Jovanović — nije postavljen u društveno-politički kontekst koji bi izrazitije govorio

Digitized by Google

o onim idejnim komponentama, o onom konceptu sveta za koji se Jermen stvarno zalaže. Zato smo se odlučili da u predstavu uključimo Cankarev tekst *Kako sam postao socijalista.* Time smo rekli da je reč o nesumnjivo levo usmerenoj, o socijalističkoj viziji sveta. Upravo zbog toga pokušali smo da uključimo i primere iz konkretnog nastavnog gradiva, iz ondašnje škole. Pri tom nam je bilo stalo do određenijeg društvenog i idejnog lociranja prostora u kojem se drama događa. Taj prostor je škola, to su deca, na čijim se leđima lome Cankareve ideologije i odvija politički sukob.«

Takvim premeštanjem izneverena je osnovna Cankareva ideja. Kao što znamo, polazni motiv Ivana Cankara jeste da *Sluge* budu »politička tragedija i intimna lična drama ujedno«. Pri tom se u njoj sudaraju »na život i smrt« dva toka ideološke svesti — klerikalizam i liberalno-socijaldemokratska struja, a u njihovom trenju zapliće se vatra u kojoj će sagoreti lična sudbina učitelja Jevrema. On neće smoći snage da pregrmi sve izazove političke borbe i svoje će ideje zaveštati kovaču Kalanderu: »Ta ruka će da kuje svet.« Treba li kazati da je Cankar svoju dramu pisao kao nadgradnju na socijalno-političku situaciju Slovenije s početka dvadesetog veka, kada već u svom »prvom izbornom govoru, kad se 1907. kandiduje na listi socijaldemokratske stranke, govori o mračnoj sadašnjosti koja će verovatno potrajati desetak godina i postavlja pitanje ko je kriv«, da su Slovenci »najcrnja mrlja na austrijskoj geografskoj karti«. Optužnica za to u *Slugama* tereti klerikalizam i adekvatnu političku svest koja kao prvu i poslednju tačku svog političkog programa izbacuje očuvanje *statusa quo.* Tereti jedan mentalitet ljudi koji svaku promenu u društvu proglašava jeresi.

Jovanović, uvidevši da ne može da napravi tragediju »ovde i sad« nad Cankarevim sučeljavanjem ide(ja)ologija, koja će se ticati savremenog gledaoca — *Sluge* je prvo redukovao na nivo skice, a zatim ih »autorskim pristupom« snabdeo relevantnim, ovovremenim političkim ide(ja)ologija(ma). Sinonim za dovršenost, za zatvorenost svesti u Jovanovićevom projektu — sada već na Cankarevom predtekstu — jeste akademizam kao scijentistički pokret koji proizvodi dogme. U »adaptiranim« Cankarevim *Slugama* sukobljavaju se pedagoški postupak ispiranja mozga i životna potreba da se misli svojom glavom. Stvaranje i razaranje dogmi.

Tu svoju zamisao Dušan Jovanović provodi kroz jedan moderan rediteljski postupak. Svoj projekat *Sluga* scenski obrazlaže postupkom montaže uveliko, tačnije bez izuzetka, korišćenim u filmskoj umetnosti. Na taj način, brzim menjanjem scena dinamika predstave se pojačava, a gledalac se simultano prenosi sad na poprište sukoba glavnog junaka, sad na čas hemije, fizike ili veronauke koji proizvode jednu borniranu svest i adekvatno inertno ponašanje protiv koje ustaje Jermen, da bi mu na kraju ono oduzelo život kao što oduzima život i mišljenju. Takvim me-

Digitized by Google

todom režije gledalac se postojano održava u punoj koncentraciji i uvek se podseća na osnovnu ideju predstave.

Kao scenska konstrukcija, *Sluge* u režiji i adaptaciji Dušana Jovanovića čvrsto stoje na pozorišnim daskama. Kod neobaveštenog gledaoca, koji nema uvid u njihovu armaturu i konstrukciju, koji je poodavno čitao Cankara, komad deluje ubedljivo, arhitektura snažno. Ali, izvodeći građevinu, prikupljajući materijal iz samih temelja i najbliže okoline na kojem stoji literarno-dramska konstrukcija, Jovanović je »svoju« predstavu podigao na trusnom kulturnom području. Kada sve to gledalac zna, može li se od njega očekivati da veruje u stvaralački atest autora? Svejedno što su i on i deo kritike založili svoj autoritet da je podupiru, ona je počela da se klima. Zašto?

Svaki umetnički čin, svaka predstava deo je kulturne situacije nad kojom izrasta. Da bi ona bila moguća, neophodno je da respektuje »pravila igre« koja važe u odnosnom kulturnom krugu. *Sluge* u režiji i adaptaciji Dušana Jovanovića unekoliko su se oglušile o ta pravila. Prvo, kao što smo rekli u predskriptumu za ovaj osvrt, režiser dramu ne oživljava iz nje same, već transplantacijom tkiva koja ne pripadaju njenoj rodnoj pripadnosti. Drugo, i u vezi s prvim, primat na autorska prava u teatru započinje od pisca. On određuje granične veličine u okviru kojih će se ostvarivati ostale autorske intervencije u predstavi kao kolektivnom činu. Pre nego što će se one prekoračiti, ako ideje reditelja prevazilaze one koje su fiksirane u dramskom rukopisu — etika stvaralaštva nalaže da se traga za dramom koja će korespondirati sa htenjima reditelja. Autor ima pravo na *svoju* dramu. Treće, ali ne i poslednje, Cankar u slovenačkoj kulturi živi kao istorijska ličnost, a njegovo stvaralaštvo sa natruhama estetskog stereotipa. Dok je tako, a biće za dugo, javnost će polagati pravo na Cankara kakvog ga ona oseća i razume.

Sledeća predstava koja je ušla u trku za Sterijina odličja bila je *Antigona kraljica u Tebi* Tončija Petrasov Marovića u izvođenju Hrvatskog narodnog kazališta iz Splita i u režiji dr Vlatka Perkovića. — Dramski tekst Tončija Marovića nastao je kao prisećanje na Sofoklov predložak. Pri tom je do te mere u tekst involvirana fabula antičkog barda da bledi Marovićev potpis ispred drame. Gravitaciona snaga Sofoklove literature je toliko snažna da savremeni autor nije mogao da se odupre gromadnoj masi starog majstora. Zato *Antigona kraljica u Tebi ostaje* varijacija na staru Antigoninu dilemu: »biti ili vladati«. I sad, kao i onomad, Marović razmatra »prekoračenja ljudskih zakona« do kojih dolazi usled nesankcionisanja apsolutne vlasti, samo što se u »novoj« *Antigoni*... to postulira kao »iskoračenje iz sopstvenog bića«. U toj mutaciji nije doveden u pitanje legitimitet mita o Antigoni, što bi bilo, dakako, preduslov za jedan otklon u atonoman umetnički oblik.

Takvu, uveliko arhaičnu, dramsku strukturu režija nije pokušala da izvuče iz prvobitnog ležišta, tako da predstava samo asocijativno korespondira sa nekim problemima našeg vremena.

Digitized by Google

Još se nisu bili slegli utisci sa prvog nastupa, a već je Dušan Jovanović ponovo imao šansu da legitimiše svoje stvaralačke sposobnosti pred kompetentnim pozorišnim auditorijumom u Novom Sadu. Ovog puta kao autor teksta za predstavu *Karamazovi* u izvođenju Kamernog teatra 55 iz Sarajeva i u režiji Zvoneta Šedlbauera.

Karamazovi samo po naslovu i nekim spoljnim formalnim obeležjima podsećaju na čuveni roman velikog Dostojevskog. U istini, to je pozorišno ozbiljenje našeg života u vremenu sadašnjem. Dušan Jovanović u dramaturškom obliku zgušnjava konkretno istorijsko vreme kada je revolucija, tek što je izašla iz plamena, naglim umetnim hlađenjem trebalo da izgubi sećanje na svoju samobitnost, da odustane od svog bića i da nosi očuhinsko prezime. To je predstava o ponovljenoj predstavi revolucije kada je ona morala da izađe na »bis« pred svojom savešću i pred radničkim i komunističkim pokretom u svetu — kako je mi Jugosloveni *per tu* nazivamo *četrdeset i osma.*

U tom ponovnom izlasku revolucije na istorijsku scenu mnogi njeni akteri koji su uloge tumačili samo ili pretežno srcem zaboravili su na kolektivni duh predstave i njenu utemeljenost u narodnu svest svog podneblja. Glavni junak (Svetozar Mitić) u *Karamazovima* je jedan od onih pregrejanih aktera koji su ulozi pristupili bez distance (kao akt mišljenja) i u čijoj se svesti revolucija mogla (morala) događati samo u jednoj režiji. Kada je ona bila dovedena iznova na istorijsku scenu, sa novom podelom uloga, on je još (iz srca) izgovarao stari tekst.

Upravo u tom nesporazumu nastaje tragična greška i krivica. Ljudi koji su gutali više ideala nego hleba i vazduha, koji su beznađe postojanja podizali do herojskog podeoka, oni koji su narodu otvarali oči i pokazivali sunce (slobodu), kada su trebali da novi svet iz oblaka spuste na zemlju, ostajali su bez vlastitih očiju, nisu mogli da vide svoje delo. Revolucija je bila »ovde i sad« na zemlji, a oni su je još tražili na zvezdanom konjaniku. U tom ateriranju revolucije ideali koji su bili prvi njen zamajac nisu mogli da budu i permanentni pokretač.

Ideal kao težnja za *promenom* je i određena fiksacija duha; kada jednom *pokrene* svet, ako se ne vraća iznova k njemu (Antej), nije u stanju da potiče *menjanje* (imperativ revolucije), jer jedan njegov odskok iz stvarnosti dovršava se u jednom trzaju na nju. Dakle, nesocijalizirani u njenom mutirajućem biću, prvobitna htenja, koji su je omogućili, padaju ispod revolucije — sukobljavaju se s njom. Partija kao ovozemaljski tumač svetovnih interesa sankcioniše krivicu za zbiljski neobrazloženu (mitološku) svest svojih pojedinaca. U stvari, to je sukob dva toka (ideologizirane) svesti. Jedne koja uzdiže stvarnost kao boga i druge koja boga promoviše u stvarnost. U tom sučeljavanju prelamaju se vremena, menjaju se tokovi življenja, ali lome se i sudbine ljudi.

Poetsku artikulaciju tog konkretnog istorijskog vremena Dušan Jovanović započinje da gradi sukobom glavnog junaka, novinara Svetozara Mitića, sa svojom partijskom organizacijom povo-

Digitized by Google

dom Rezolucije Informbiroa. On, Svetozar Mitić koji kao novinar treba da predočava svetu istinu o životu ostaje bez vlastite istine. Taj revnosni sakupljač informacija koji svoj posao obavlja sa samopregorom dovedenim do asketizma, koji, po prirodi svoje profesije, možda najviše poznaje i vidi rezultate revolucije — kada su oni na pravdi boga optuženi, ne može da izgovori ni jednu reč u njihovu odbranu. Ideali koji su mu potpaljivali strasti, održavali mladost, verovanja i snagu ubeđenja zaseniće mu moždane ćelije. On u revoluciju ulaže samo emocije. Pamet — to treba neki drugi da rade. Takvo pripadanje revoluciji na komad koštaće ga komadanja života.

Tragična greška odvodi Svetozara Mitića u izolaciju iz društvenog i privatnog života. Njegov život žrtvovan slobodi dovršava se oduzimanjem slobode. Odlazeći u zatvor, za sobom ostavlja noseću suprugu i dva sina. Tamo pod najstrožim nadzorom kolektivne svesti biva prepariran da joj se ne suprotstavlja. Kada su mu u senci izolacije ohladili mozak, iz zatvora ga pripremaju za »novi život« i uče da se divi slobodi, čak i da peva o njoj. U stvari, da rimuje sadržaje koje su drugi smislili ili kako drugi očekuju da zvuče. U ideološki raspolutanom svetu, kada jedna dogma razara drugu, čovek nikako ne može da dođe do vlastite pameti, da priđe k sebi. U tom mrtvom (zatvorskom) vremenu osuđena je na umorstvo (i pored tolikih priprema) sposobnost za slobodno življenje. U prvom susretu sa iskušenjima civilstva Mitić posrće, pada i ne diže se više.

U konačnom rezultatu prvog bloka predstave sudaraju se dva toka svesti jednako neobrazložene u svojoj isključivosti. Sudbina glavnog junaka uslovljena je prostom majorizacijom njegovih oponenata. Ostaje neobrazloženo Mitićevo putovanje iz zatvora ideala u zatvor vlasti.

Drugi deo komada oblikovan je kao kontrapunkt prvom. Jednim vremenskim rezom, bez kontinuiteta i uzročnog objašnjenja gledalac je odgurnut dvadesetak godina unazad da prati sudbinu i razvezivanje životnog puta porodice Svetozara Mitića. U jednom sada već depolitizovanom svetu tri sina krenuli su svaki svojim putem. Protiču i sukobljavaju se pred nama tri različita shvatanja života, tri sistema vrednosti — ali ni jedan nalik onome iz prvog dela. Najstariji sin je malograđanski uspešan čovek, zanet karijerom polako potiskuje obaveze prema svojoj supruzi; srednji — nekonformistički nastrojen, odbacuje sve vrednosti i obaveze i naspram porodice i naspram društva. Stiže jedino da sanira erotske porive supruge najstarijeg brata, koja mu se u trenutku »nepažnje« podaje. Najmlađi Mitićev sin, pak, obuzet estradnom slavom, svu energiju troši u jeftinim rok pesmama i u disko zabavama. Uspomenu na oca čuva jedino njihova majka, ali i njena sveća dogoreva.

Uz predstavu *Karamazovi* Dušan Jovanović na *Sterijinom pozorju* priložio je i teorijsku apelaciju — kako je moguća tragedija danas. Svoj koncept on izvodi po uzoru na najvećeg antičkog tragičara Sofokla i iz njegove najubedljivije tragedije *Edip*. Traži i

Digitized by Google

iznalazi dodirne tačke i razlike sa »duhom vremena« današnjim. U jednoj minucioznoj konstrukciji on nudi relevantan teorijski koncept, ali stiče se utisak da taj koncept u njegovoj predstavi ostaje neobrazložen umetničkim sredstvima, baš zato što teorijska svest (sa natruhama ideologije) provaljuje estetsko tkivo komada.

Istraživanje bića revolucije u pojedinim etapama i njenih refleksa na sudbinu ljudi nastavljeno je u sledećoj predstavi: *Grobnica za Borisa Davidoviča* — drami Danila Kiša zasnovanoj na istoimenoj noveli — u režiji Ljubiše Georgievskog i u izvođenju Narodnog pozorišta iz Zenice.

Knjigu Danila Kiša znamo. Pročitana su, i kod nas i u svetu, i još se čitaju njena značenja u koordinatama narativne poetske strukture. Međutim, Ljubiša Georgievski, uz stvaralačko pristajanje autora, pokušao je da isproba njenu scensku izdržljivost. I to tako što će najpre Danilo Kiš dramsku tenziju vlastite novele pretočiti u dijalog, da bi zatim Ljubiša Georgievski tragičnu krivicu herojskog doba, koju ona sažima u svom sadržaju, scenski obrazložio.

Lomovi vremena koji nastaju usled pomračenja uma, kada životni tokovi iskaču iz ljudskog ležišta i sudaraju se sa mračnim strastima, sami po sebi su tragedije koje nemaju premca ni u jednom teatru ni u jednoj predstavi. I kada se oni »odigravaju« u ludoj režiji sumanute pameti, postaju nedostižni ni za najveću imaginaciju normalnog duha. I još nešto. Ti komadi u kojima se komada čovek ne završavaju se spuštanjem zavese. Oni, u pojedinačnoj i kolektivnoj svesti, ostavljaju duboke ožiljke koji se ne mogu sanirati nikakvim plastičnim operacijama pokajanja i izvinjenja. Štaviše, oni nadžive i sudeonike i slažu se u memoriji čovečanstva, od kojih ono štreca i kada se podseća na njih.

Stoga je predstava Georgievskog scenski komentar na »jedan uzvišeni, patetični i atraktivni kosmos Oktobra (koji) se pretvorio u haos sibirske tuge«. Ona je, međutim, u isto vreme i *kontrapunkt* hladnom haosu *zato što je igra*, koja kao temeljno antičko određenje u sebi uključuje slobodu i spontanitet naspram ondašnjem sveopštem zabranu i monstruoznim ograničenjima državotvorne svesti; zato što je *igraju ljudi* naspram ondašnjih izigranih marioneta. Kod Ljubiše Georgievskog, kako on kaže, »glumac ponovo preuzima ulogu vodećeg elementa celine predstave, odnosno da bude *primus inter pares* među svim elementima. Predstava postaje jedan sistem znakova, ali ne apriorno donet od reditelja, nego sistem koji se rađa *pred očima publike*, tako da je na početku glumac glumac, rekvizit rekvizit, da bi se posle sve ispreplelo i *postalo znak*«.

Reči u tekstu Georgievskog namerno smo istakli zato što one sugeriraju osnovne uporišne tačke ideja njegovog teatarskog apogeja. Tehniku režiranja on isuviše zna da bismo se njome ovde bavili. Dakle, sloboda koju daje teatar, predstava — naspram sistema vlasti — u svom reditelskom pristupu on želi da je opravda čovekom, njegovim stvaralačkim činom. Naspram vlasti koja

Digitized by Google

ljude proizvodi u rekvizite, Georgievski isprepliće, spaja, udružuje stvari i ljude, ali tako da ovi potonji ostanu »prvi među jednakima«. Suprotno totalitarnim režimima gde se o glavama ljudi radi iza zavesa, u njegovom komadu zgušnjavanje elemenata, osmoza značenja, odvijanje svih radnji nastaje na očigled gledišta. Tako da predstava, koliko je minuciozna analiza opresivnih režima, svojom strukturom, ako hoćete, procesom nastajanja jeste istovremeno i imanentna kritika jednog konkretnog istorijskog vremena — staljinizma.

Mehanizam vlasti opstaje na razdvajanju ljudi i na skrivanju prolaza njihovom susretanju. Istina kao tajna u takvim paklenim mašinama koje razaraju, koje melju ljude skuplja je od suvog zlata. Na njenom postamentu uzdiže se svemoćni i svevideći. Blizina do istine po vertikali određuje društveni status i moć ljudi. Dijalog kao aklamacija i apologija moguć je samo u horizontalnim segmentima. Jedini kanal koji posreduje »razmenu« ideja i informacija između tih socijalno stratifikovanih spratova »zajednice« u kojoj ljudi žive odvojeno jeste policija. A kada je ona integrativni faktor svesti, onda se ljudi odriču nje, odustaju od dijaloga, zaboravljaju da razgovaraju, ne nalaze se. Jedino se čuje pisaća mašina koja zapisuje izjave (ne dijalog). Zato, kada se susretnu islednik Feđuhin i Boris Davidović — Novski, jedini prostor na kome se »nalaze« jeste ta pisaća mašina. Toliko će se slova podignuti, ali ni jedno neće pogoditi Novskog. A kada se Feđuhin u svom sizifovskom poduhvatu bude umorio, ustupiće mašinu Borisu Davidoviču, ali, da bi on zapisao svoju biografiju, mora da zavrće rukave ludačke košulje. Stvari nikako ne mogu da sastave ljude!

Naspram zatvorenih kancelarija, gde se u fasciklama prepariraju sudbine ljudi za jednonamensku, policijsku potrošnju, Georgievski otvara prostor, organizuje ga slojevito i po horizontali i po vertikali. Tako da predstava sama sebe iznutra objašnjava. Radnja na jednom segmentu »komentariše« ono što se događa na sceni; tamna pozadina po dubini guta i ispušta aktere na proscenijumu. Vreme u prostoru teče i iz dubine ka pročelju i s leva na desno i obrnuto. Istorija u *Grobnici za Borisa Davidoviča* ušla je u tunel, ali Georgievski prostor drži osvetljenim, vidljivim. Sa ureda islednika Feđuhina srušio je tri zida. Ostavio mu je zadnji da mu zatvori odstupnicu i da okači brkatog Džugašvilija da ga podseća na obaveze. Na sceni tajna je provaljena. Istrgnut mu je postament i on se otopljava u toplim rukama umetnika.

Komad *Grobnica za Borisa Davidoviča* je odbrana biografije komuniste. Kao takvom, njegova bitna odrednica je komponenta vremena. U predstavi ono je zgusnuto na dve tračnice koje presecaju scenu i po dubini i po širini. I na ovom planu izvođenja Georgievski je dosledan ideji kontrapunkta umetničke strukture i otuđene, bolje reći, uvređenje i ponižene egzistencije u koju uvaljuju čoveka opresivni režimi. U patnjama trenuci su dugi odavde do večnosti. Vreme je dugo i neprolazno kao polarna noć. U svojoj jednoličnosti dan i noć se stapaju u beskonačno trajanje. Presecajući

Digitized by Google

vreme po dužini i širini scene, Georgievski ga oslobađa mrtvila i ustajalosti, prebacuje ga u jedan drugi koordinatni sistem gde će otkucavati po meri čoveka. Nije to ni griničko vreme koje je ljudima natureno konvencijama. To je vreme unutrašnje potrebe predstave, dakle spontaniteta umetničkog čina. I na taj način on dobija dinamičnu strukturu po kojoj ljudi određuju dužinu minuta i sati, a ne da oni određuju dužinu življenja pojedinca.

Uz uvažavanje sve ubedljivosti i estetskog dostojanstva novele Danila Kiša, ovde treba reći: Ljubiša Georgievski, izvlačenjem dramatskog zametka uz Kišovu pomoć, iz narativne strukture i njegovim razvijanjem na scenskom prostoru, napravio je predstavu koja u koordinatama teatarskog značenja nadrasta snagu njenog prapočetka — dramaturškog zapisa. Ako je novela Danila Kiša uspešan literarni pokušaj da se sačuva identitet biografije revolucionara od kanibalističkih poriva razularene države — predstava *Grobnica za Borisa Davidoviča*, iznoseći na promaju javnosti mehanizam vlasti koji mrvi sudbinu ljudi, pravi ga neupotrebljivim za ponovnu upotrebu. Time su paralizovana toksična područja volji za neograničenu moć i predstava se prebacuje preko rampe u gledalište kao emancipativna svest o revoluciji. U nas ona, na kraju, ali ne krajnje, dospeva i kao promemorija u ime palih za obraz revolucije.

Završavajući prikaz o svakako najubedljivijoj predstavi na *Sterijinom pozorju*, izdvojimo i jednu njenu estetsku osobenost. Ona je nastala kao kreativna metamorfoza prvobitnog umetničkog roda (novele). I za razliku od *Nahoda Simeona*, gde je predstava progutala dramatsku strukturu prevodeći je u jednu narativnu strukturu (bajku), u *Grobnici za Borisa Davidoviča* dramske tenzije su izlučene i iz imanentnih osobenosti sadržaja novele koliko i, još i više, iz suočeljavanja egzistencije napaćenih i načina postojanja estetskog predmeta kao kreativnog oblikovanja spontaniteta. Da li (jeste) drama stoji u prapočetku svakog stvaralačkog čina.

Pretposlednja predstava na ovogodišnjem *Sterijinom pozorju* bile su *Slike žalosnih doživljaja* Dejane Leskovar u izvođenju ansambla Ateljea 212 iz Beograda i u režiji Zorana Ratkovića. Kao glavna vrednost komada o kome je reč bio je najavljivan njegov literarno-dramski prosede. I zaista tako je ispalo, ali s tim što takav sud treba redukovati na prva dva čina. Treći kao da je pisao neko drugi. Mladom autoru nestalo je daha.

Slike... su hronologija baš žalosnih doživljaja jedne porodice opterećene negativnim nasleđem. Početak je lociran u okolnosti koje dopuštaju jedva minimum opstanka. U situaciju gde su izbrisane granice između zla i življenja, gde je život po sebi zao.

Socijalni okvir u kome se odvijaju događaji prvog dela je patrijarhalna seoska porodica. U takvim sredinama gde život mnogo traži, a malo daje, gde je uslov opstanka pojedinca bespogovorno pripadanje kolektivu, kada se patrijarhalna zajednica raspada usled erozivnog raskola u genima, u krvi, koji je porodica Krombergovih zaradila neznano gde i neznano kad — njeni članovi gube sve busole međuljudskog i unutarporodičnog odnošenja. Zarobljeni mračnim strastima, egoizmom, sebičnošću, oni ne vide ni sopstve-

Digitized by Google

nu decu. Oni im postaju dalji od tuđinaca. Kada se osveste od te hipnoze (deda) kao rezultat životnog iskustva, već je življenje na zalazu i nije u stanju da ozrači potamnelo vreme. Takav sklop života, taj iščašeni zglob sveta urbana svest ne može da proguta, ali, svejedno, to je prapočetak njenog postojanja. U tom smislu komad Dejane Leskovar je vraćanje, podsećanje na onaj stupanj egzistencije koji u sebi nosi dramu otiskivanja od prizemlja življenja.

Ali, nesreća nikad nije sama. U tom raskolu nailazi rat. I ljudi tada postaju ono što jesu. Podvajanja se preobrću u neprijateljstva, partikularizam u netrpeljivost, bratska ljubav u incest. U stvari, dolazi rat kao revolucija; međutim, primitivna svest nije u stanju do kraja da je razluči. Kada doziva istorijsko iskustvo, ona je i u pravu jer, kako je ko dolazio na ovo tlo, svako je obećavao promenu, ali život »običnih« ljudi nije se menjao vekovima. Rat kao revolucija tek naknadno menja sistem vrednosti i kvalitet života. Zato Dejana Leskovar treći čin locira u jedan vremenski otklon. On se događa »ovde i sad« i u izmenjenim socio-demografskim okvirima — u urbanoj sredini. U tom vremenskom podeoku život ljudi naviknutih da se sudaraju sa surovom i škrtom prirodom, ljudi za koje je življenje odricanje, u tom udaljavanju iz svoje prvobitne postojbine oni omlitave. Gube u visini. Smanjuju se za dužinu prethodnih motiva opstanka, da bi zatim izgubili i vlastiti identitet utapajući ga u skorojevštinu i karijerizam. Pojedinačna bekstva iza rešetaka kaveza megalopolisa jesu beg ptice koja je zaboravila da leti.

Ovakvoj literaturi reditelj Zoran Ratković pristupa bez distance. Najbolji metod u scenskom tumačenju misli da će biti ako *Slike žalosnih doživljaja* »žive ponovo«. U svom pokušaju da napravi realističku predstavu koja će biti verna rekonstrukciji teksta on je dobio komad koji je bio inferioran u odnosu na literarno-dramsku građu. Rekonstrukcije, kada i bez ostatka liče na pretpostavljeni model, ne mogu da kopiraju baš ono što su nakanile — umetnički sadržaj. On im izmiče poput fluida. Rečju, *Slike žalosnih događaja* nisu uspele da se domognu do podeoka osrednjosti Ateljeovog repertoara. Kojim su putem stigle na Sterijine igre, nije nam jasno.

Slučajno ili namerno, tek za kraj je sastavljač repertoara ostavio »najkontroverzniju predstavu« ovogodišnjeg jugoslovenskog pozorišnog zborovanja. Reč je o *Missi in a minor* Ljubiše Ristića u izvođenju Slovenskog mesnog gledališča iz Ljubljane.

Da bi bilo moguće govoriti o takvoj predstavi kakva je *Missa in a minor*, najpre treba da korigujemo našu predstavu o teatru. Na to nas je, doduše, Ristić počeo da priprema još od ranije svojom predstavom *Igrajte tumor u glavi ili zagađenje vazduha*. On je započeo odstranjivanje malignog tumora u estetskoj svesti o građanskoj drami i pozorištu. U jednoj predstavi-eseju on je pokazao neodrživost i nemogućnost građanskog teatra, sa fiksiranom portalnom scenom kao njegovim dovršenjem, da komunicira sa izmenjenim senzibilitetom, sa novim načinom života. I pored toga što to nije bilo njegovo autentično saznanje, već estetska svest sa podužom predistorijom, Ristić je ostvario ubedljiv konkretan umet-

Digitized by Google

nički rezultat. U *Missi in a minor* on dalje evoluira i pokušava da »umetnički« obrazloži ideju sada ne o transgresiji građanskog koncepta o pozorištu, već o njegovom civilizacijskom određenju. Kako to radi Ljubiša Ristić?

Igrokaz *Missa in a minor* za svoj literarni predložak uzima već spominjanu novelu Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča* i »autentičnu« istorijsku građu s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, koja korespondira sa sudbinom glavnog junaka Borisa Davidoviča — Novskog. U scenskom mešanju ta dva toka iskustva nastaje kolaž u kome se naizmenično smenjuju poetski fragmenti novele i faktografski materijal. Međutim, u tom špikovanju poetske strukture činjeničkom građom *provaljena je unutrašnja mera umetničkog čina.*

Novela Danila Kiša, kao što znamo, zasniva se na zbiljskim istorijskim činjenicama i ona zgušnjava onoliki kvantum faktografskog materijala koliko je dovoljno da bi se oblikovalo značenje i lik Hamleta Oktobra (Novskog) u odnosnom vremenu, to jest da bi se napisala, literarnim jezikom, politička biografija revolucionara internacionaliste. Budući da je Ristić nakanio da kroz sudbinu Borisa Davidoviča — Novskog napravi na sceni političku biografiju revolucije, on je »morao« da »proizvede« veći kvantum istorije. Ali, umesto da je sažima, da je zgušnjava i da je »predstavlja« u supstancijalnim znacima, reditelj ju je aplicirao u fragmentima. Kroz jedan takav postupak, budući da nezgusnuta istorija nikako ne može da stane na sceni, uvek su mu ostajala prazna mesta u mozaiku. Kako je estetsko posredovanje političke biografije revolucije, s obzirom na prethodni stav, ostalo nedovršeno, i *predstava gubi svoje unutrašnje vreme imanentno umetničkom činu.* Autor je mogao da doturi više faktografske građe na pozornicu ili da oduzme izvesnu količinu istorijskih podataka a da pri tom ni jednim zrakom više ne osvetli pozorje Oktobra. Ne pronašavši unutrašnji *logos*, vlastito vreme predstavi — autor se odlučio za *granice vremena psihičke izdržljivosti gledaoca.* On je na veliki crni mural istorije (kojim je bila okružena publika) stavio onoliko nalepnica revolucije dokle doseže koncentracija, onoliko koliko može da izdrži naša pažnja.

U okviru globalnog koncepta, revolucija je na sceni proizvedena kao kolektivni junak predstave. Glumci su samo delovi tela tog totalnog aktera koji ispunjava čitavu pozornicu. Bez definiranog literarno-dramskog plana, koji reditelja »oslobađa« pretpostavljenih »obaveza« u odnosu na tekst, takav koncept pozorišta u ovoj predstavi zagovara Ljubiša Ristić koji će njega promovisati u total(nog)itarnog autora. Otud glumcima ostaje samo da ilustriraju njegove ideje. I pored toga što to oni rade sa velikim majstorstvom, njihova uloga je instrumentalna. Marionete hodaju po sceni, pevaju, govore, tuguju, protestiraju, sve po nagovoru vrhovnog posednika pameti predstave, koju je on uložio kao akontaciju u njenom nastajanju. Na sceni nema šta da se dodaje ili menja. Glumčev talenat je zarobljen u prethodnim instrukcijama i on se ostvaruje ako se one bolje realizuju. Tako Ristićeva politička biografija re-

Digitized by Google

volucija ne nalazi svoj pandan i otelotvorenje u *čoveku-glumcu* na sceni. Umesto da ga oslobađa, on od njega pravi oruđe, poniženo biće, svedeno na nivo rekvizita. Ali, mora se priznati, on odlično manipulira svojim založnicima pozorišta. Toliko majstorski da se oni čak srećno osećaju u njegovim hipnotizerskim rukama.

Život revolucije na sceni je »uhvaćen« u *iliuxu*, u vrtoglavici ideja i ideologija koje su je omogućile. One se mešaju, suprotstavljaju, sukobljavaju. I tada na scenu stupa država da »otrezni« ljude od revolucionarnog zanosa, da »odbrani« revoluciju od onih koji su je izveli. Uspostavljajući red i poredak u društvu, državotvorni um zajednicu gura u haos. Perpetuirajući agens istorije se guši u nanosima koji programiraju ljude na jednodimenzionalni opstanak. Proleće života (revolucionarni prevrat) odjednom nestaje i pod strehom države ljudi upadaju u zimu življenja. Taj haos »revolucije« u predstavi nije ničim uokviren, određen. Kao takav on je ostavljen da zrači tamu sa nenaznačenim poluperiodom raspadanja. Haos prožima čitavu egzistenciju, ukida sve zakonitosti koje su po meri čoveka, da bi postao totalitarni zakonodavac — sumanuta država postaje vladalac univerzuma.

U nameri da podražava internacionalistička politička ubeđenja i Borisa Davidoviča i određenja revolucije same, komad je pravljen kao multilingvalna predstava adresirana poliglotskoj publici. Višejezičnost se uklapa u pretpostavljeni koncept komada, uklapa se i u bukvalno podražavanje scenarija. Međutim, reditelj je, za ljubav razumevanja, mogao jednom sintagmom ili rečenicom ili kakvim drugim znakom da naznači prelaz u drugo jezičko područje tako da gledalac na svom maternjem jeziku sluša hebrejski, španski, nemački, ruski ili francuski. (Jer, i onako, glumci su izgovarali ruske, francuske... reči, ali nisu korektno govorili jezik.) Na taj način zamisao bi dobila još jedan plan na jezičkom području i gledaoca bi imala uza se sa svom njegovom pažnjom. Ovako, promenom jezičkog registra, ona je uvek izbacivala jedan kvantum gledalaca iz estetske komunikacije. Tako, spoljašnjim efektom podražavajući jednu širu javnost (verovatno sa namerom da ona bude kosmopolitska), reditelj je reducirao kategoriju političke javnosti u predstavi. A politička javnost u komadu, u onakvoj postavci, trebalo je da bude i pozorišna publika koja je bila uvučena u scenografiju i radnje na sceni.

Kao što smo već rekli, bitno određenje ovog komada, njegovog scenarija i celokupnog projekta jeste to što je *Missa*... pravljena osmozom novele Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča* i dokumentarističke građe na vremenskom potezu s početka stoleća pa do kraja tridesetih godina. U scenskom prožimanju poetske strukture i istorijske građe Ristić se odnosio sa podjednakom »umetničkom slobodom« prema oba toka iskustva, tako da su, što nagrizane snažnom imaginacijom, što zamagljivane odsustvom memorije, stradale istorijske činjenice. Etika umetničkog stvaralaštva, pak, nalaže da one (istorijske činjenice), svejedno što se prelamaju kroz stvaralački postupak, kada izađu iz estetske laborato-

Digitized by Google

rije, ostanu nepromenjene. U *Missi*... su one bile korigovane ili unošene onde gde vremenski objektivno ne pripadaju.

Kada umetnost guta činjenice, onda, kao i svi oblici svesti koji udaraju pediker ili maniker praksisu ili oni koji proždiru istinu, ona (umetnost) postaje ideologija. Iščašeni zglob estetsk(e)og sve(ta)sti o koji se umetnost sapliće na putu do svog kreativnog, autentičnog ozbiljenja. Razume se, to i od gledaoca traži drugačiji odnos. Tako angažman za nove estetske principe u pozorištu, započet početkom sedamdesetih godina, na početku osamdesetih, preciznije sa *Missom*..., kod Ristića se dovršava kao politička borba u kojoj se teatar instrumentalizuje kao sredstvo.

*

Završeno je i ovogodišnje jubilarno zborovanje jugoslovenskog teatra pod patronatom velikog pozorišnog stvaraoca Jovana Sterije Popovića. Nagrađenima radosti još više, ostalim učesnicima satisfakcija što su dospeli do velikog finala. To je tako godinama, redom dvadeset i pet. Ali, šta je pokazalo ovogodišnje okupljanje:

— Nastavlja se tendencija, kao, uostalom, i u svim pozorištima sveta, »učvršćivanja« pozicije reditelja u kvadraturi kruga oblikovanja pozorišnog čina. U stvari, oni su ostvarili potpunu dominaciju na svim sektorima pozorišne igre. Tako da se njihovo saučestvovanje u oblikovanju predstave ostvaruje transgresijom kreativnih kompetencija i nad ostalim učesnicima, čime se ugrožava individualni stvaralački angažman pojedinaca i pozorište kao kolektivan umetnički čin.

— I dalje se produžava dislokacija vrednih pozorišnih ostvarenja koja su ranije bila rezervisana za takozvane »pozorišne centre«. Zenička predstava *Grobnica za Borisa Davidoviča* u režiji Ljubiše Georgievskog upotpunjava mozaik demokratske distribucije kreativnih vrednosti teatra u našoj zemlji.

— Ove godine, kao što znamo, repertoar je bio određen predikatom političkog pozorišta. To koliko govori, koliko osvedočava potrebu teatra da bude društveno relevantna umetnost, da pozorišni umetnici u koordinatama estetskih procesa »testiraju« takozvane »osetljive« teme — toliko je to podatak o emancipovanosti društva da se »ogleda« u nepomućenom ogledalu umetnosti koje pravi vidljivijim njegove suprotnosti.

Digitized by Google

Grupa autora: Svest i angažovanost komunista

(„Mladost", Beograd, 1981, strana 282)

Teško je naći temu koja je bila više u fokusu interesovanja krupnih teoretičara i revolucionara, temu o kojoj je pisano više od teme o svesti i ulozi komunista. No, zato je teško naći i oblast u kojoj se složeni uticaji postrevolucionarnih tokova razlažu u kontradiktorniji spektar ljudskih ponašanja od ove oblasti. A ispitivanje odnosa između programskih orijentacija i stvarnih sadržaja svesti, aktivnosti u političkoj praksi je jedan od bitnih aspekata ove problematike. Zato je rukovodilac ovog istraživačkog tima Anđelka Milić u uvodnom izlaganju najpre izložila poglede i dileme vezane za odnos proletarijata i njegove avangardne organizacije, dileme vezane za preobražaj Saveza komunista, a zatim metodološke probleme vezane za ovo istraživanje.

Značajno je napomenuti da specifičnu razliku prema drugim komunističkim političkim organizacijama čini uloga Saveza komunista Jugoslavije u društvenom, ekonomskom i političkom sistemu, koji se pod njegovim uticajem transformisao iz integralnog etatizma u sistem socijalističkog samoupravljanja U njemu se osnovna organizacija udruženog rada, po rečima A Milić, konstituisala kao »protivinstitucija državi« (str.22) kao monopolu upravljanja. To konstituisanje je izvršeno više u teoriji nego u praksi. Otuda i protivrečan karakter samoupravljanja. Samoupravljanje se radniku više predstavlja kao jedan opšti interes, »kao spoljašnji uslov egzistencije«, »odvojen i različit

Digitized by Google

od stvarnog interesa« radnika, ali i kao prostor u kome se radnik suočava sa sebi suprotstavljenim snagama. Upravo »posredstvom tog suočavanja« radnik može da »dođe do svesti o sopstvenom interesu«. Samoupravljanje se razvija iz etatiziranog sistema. Rađanje novog sistema je do izvesne mere podudarno sa procesom rađanja i razvoja nove radničke klase, a ta činjenica je drži izvan najvažnijih nivoa uticaja na ekonomske i političke tokove. Fragmentacija privrede praćena je izolacionizmom radnih kolektiva, grupno-vlasničkim intencijama, spregom tehnomenadžerskih snaga, privatizacijom radne snage, pasivizacijom radnika. Usled toga dolazi do nesklada između osnovnih životnih interesa klase i političkih ciljeva avangarde, do nesklada između ciljeva, načina i sredstava na koje se oni postižu. Samo istraživanje je time usmereno na utvrđivanje stepena prihvaćenosti osnovnih ideoloških opredeljenja SK od strane samog članstva, načina na koji ih ono usvaja, funkcije i uloge članstva u ostvarivanju društvene uloge organizacije komunista. Široki spektar motivacionih struktura obuhvaćen je stepenom racionalnosti, kritičko-stvaralačkog odnosa prema idejama i izražen je u tipologiji ponašanja operacionalizovanoj u sledećim tipovima: revolucionar, sledbenik, aktivista, saputnik, koji veoma plastično izražavaju srazmere idejno-vrednosnih, teorijsko saznajnih i akcionih komponenata koje komunisti u svom životu i sopstvenom ponašanju sjedinjuju.

U poglavlju »Ideološka opredeljenja članova SK-a« Vladimir Goati je utvrdio pozitivnu korelaciju između nivoa obrazovanja, materijalnog položaja i socijalističkih, samoupravnih opredeljenja kako u kategoriji rukovodilaca tako i u kategoriji radnika. Zanimljiv je i podatak da kod rukovodilaca bez visoke stručne spreme, a sa natprosečnim materijalnim položajem pozitivan odnos prema socijalističkim vrednostima preovlađuje sa 97%, dok se oni sa visokom stručnom spremom, ali sa materijalnim položajem ispod proseka opredeljuju za iste vrednosti sa 84%. Da materijalni položaj nije jedini koji određuje taj odnos, pokazuju podaci da oni sa nivoom znanja iznad proseka imaju pozitivniji stav od onih sa slabijim znanjem. Dužina partijskog staža takođe utiče na pozitivan odnos u radnika, dok je uticaj dužine staža na stavove službenika zanemarljiv. Značenje pojma socijalizam je takođe veoma šaroliko: 31% smatra da je to socijalna jednakost, 14% samoupravljanje, 13% sloboda i demokratija, 4% nacionalna ravnopravnost, razumevanje među narodima 4%, društveni progres 19%, moderno društvo i visok standard 6%, a »nešto drugo« takođe 6%. Takođe ispitivanje odnosa prema radničkoj klasi otkriva da tri četvrtine ispitivanih ima prema njoj pozitivan odnos i smatra je klasom zainteresovanom i sposobnom da upravlja društvom, ali da je taj stav preovlađujući u kategoriji rukovodilaca, a najmanje pozitivan stav ispoljavaju polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

Ispitujući interesnu usmerenost članova SK, Silvano Bolčić ukazuje na povezanost objektivne egzistencijalne situacije pojedinaca i grupa i njihovih interesa. Drugim rečima, bez obzira na tendenciju ka monolitizmu interesa unutar SK, ne može se ignorisati činjenica da se individualne egzistencijalne situacije članova Saveza komunista razlikuju, da su u društvenoj celini razlike zasnovane na radu, na znanju, na imovini, na monopolu znanja i upravljanja. Istraživanje interesnih orijentacija izvršeno je na taj način što su ispitanici birali reči koje njihove interese najbolje i dugoročno izražavaju. Istraživanje je otkrilo odsutnost apsolutnog jedinstva interesa, ali većina, ipak, smatra da postoji jedinstvo u osnovnim opredeljenjima (16,7% smatra da interesi nisu dovoljno jedinstveni, a 1,3% smatra da tog jedinstva uopšte nema). Za rad kao osnovni interes se opredelilo 70,3%, a isto toliki procenat se opredelio za one »stvari« koje afirmišu rad. Indikativno je da radnici bez osnovne škole i sa ma-

Digitized by Google

terijalnim položajem ispod prosečnog manje od drugih grupacija (49,5%) vide u radu dobro i sredstvo putem kojega ostvaruju sopstveni interes. Karakteristične su razlike na bazi položaja ispod proseka i iznad proseka (66,7 i 100%). Slična tendencija se zapaža i kod funkcionera bez školske spreme koji nešto više od ostalih (15,4%) vide u poretku ono dobro za koje se valja zalagati, a što, s pravom primećuje Bolčić, »može da znači i zalaganje za sticanje ili očuvanje društvenog položaja... u sistemu vlasti« (str. 88). Ipak valja napomenuti da i ova kategorija sa 70,5% stavlja rad na prvo mesto. I pored svih ispoljenih razloga, Bolčić zaključuje da se izrazita većina članova SK zalaže za afrmaciju radničkih interesa, da u njihovoj dugoročnoj orijentaciji preovlađuje sloboda, mir, samoupravljanje, jednakost, ali da istraživanje otkriva i izvesne diferencijacije i postojanje interesa koji mogu postati oslonac grupama i orijentacijama izvan SK.

Idejno obrazovanje i informisanost igraju veoma značajnu ulogu u političkom životu Saveza komunista, te je analiza empirijskih podataka o njihovim teorijskim znanjima i obaveštenosti koju nam je pružio Dragomir Pantić izuzetno zanimljiva. Pantić polazi od teze da sama priroda jugoslovenskog društveno-političkog sistema zahteva da sadržaj i metodi političke socijalizacije budu originalni. Sistem podrazumeva kao lične osobine prevazilaženje, otvorenost, tolerantnost, orijentaciju na promene, razvoj, kritičnost i autokritičnost, humanističnost. Sistem je, s obzirom na permanentan proces promena, neka vrsta antisistema, a član društva u njemu bi trebao biti kreator promena. Da li se u takav sistem mogu locirati apologetika, konformizam, zatvorenost, pasivnost, netolerantnost? Teorijski ne, faktički da. No, Pantić svoju pažnju usmerava u drugom pravcu. Socijalizacija pretpostavlja izvesnu fiksaciju za vrednosti, neku vrstu identifikacije sa elementima sistema, što zahteva izvesnu trajnost, a one tu trajnost teško mogu imati ako je bitna osobina društva stalan proces promena. S druge strane, već socijalizovane jedinke unose u Savez komunista i druga shvatanja koja u kontaktu sa novim informacijama menjaju. No, to nije jednostran proces menjanja njihove svesti, nego se može govoriti i »o delovanju članstva na biće partije« (str. 95). Uz to, po Pantićevom mišljenju, znanja članova SK su zasićena vrednosnim i ideološkim elementima. I pored svoje načelne aktivističke i humanističke usmerenosti podeljena su na znanja nosilaca i znanja primalaca sa elementarnim saznajnim odnosom, a bez razvijenog emocionalnog i aktivističkog odnosa nosilaca ideologije. Otuda je istraživanje bilo usmereno više na kvantifikaciju nego na kvalitativnu analizu. Rezultati otkrivaju da je globalan uspeh članova na testu znanja bio blizu teorijski srednjeg skora (tačnih odgovora 11,59 od 22 zadatka). U poređenju sa ostalim, ranije istraživanim populacijama, autor napominje da su članovi SK slabijeg znanja od nastavnika, pa i polaznika omladinskih večernjih političkih škola, ali bolji od beogradskih maturanata, što znači da je pretpostavka o njihovoj boljoj informisanosti samo delimično tačna, a utvrđene su i unutarnje »neočekivano velike individualne razlike« (3,6% ni 10% mogućih poena i samo 3,3% 90% poena, informisanih 45%, a slabo obaveštenih 34%). Demografska i lična obeležja su od uticaja na informisanost, te je beogradski i titovoužički region zauzeo prvo mesto sa 49, odnosno 50, a južnomoravski poslednje sa 33%. Pol ispitanika nije bio od uticaja jer su žene postigle neočekivano dobre rezultate. Najbolje su informisani pripadnici srednje generacije (36—45 godina 54% i 45—60 52%), a najviše slabo informisanih ima među omladincima, što je sasvim, s obzirom na njihovu starost, razumljivo, dok najstariji članovi SK postepeno gube interes za sticanje znanja. Pantić je takođe mišljenja da su i istorijske prilike u kojima se odvijala politička socijalizacija pojedinih generacija uslovile ove razlike u znanjima. Na nivo znanja utiču i

Digitized by Google

angažovanost u društveno-političkom životu i osobine ličnosti koje ih čine dinamičnijim, koje teže menjanju sveta (63%). Ovako, prometejski nastrojene ličnosti su znatno bolje obaveštene. Ispitujući uticaj komponenti društvenog položaja na nivo obaveštenosti, Panić je utvrdio »čvrstu, gotovo linearnu vezu između formalnog nivoa obrazovanja i merenog znanja« (ekstremno slabo obaveštenih i vrlo slabo obaveštenih u kategoriji do četiri razreda osnovne škole 49%, a samo 2% fakultetski obrazovanih, a u kategoriji najbolje obaveštenih prvih je 0%, a poslednjih 23%, čemu treba dodati 38% vrlo dobro obaveštenih). Sam materijalni status ne utiče bitno na nivo obaveštenosti. Četvrtina onih sa primanjima iznad 5.000 dinara po članu domaćinstva je neinformisana, a zanimljivo je da su najbolje politički obrazovani članovi SK nemanuelnog socijalnog porekla. Nivo informisanosti takođe raste sa rastom položaja u raspodeli političke moći u samoupravnoj organizaciji, i to najviše do tri funkcije. Bolje su obavešteni članovi gradskih nego članovi seoskih organizacija. Ispitano je i dejstvo drugih varijabli, ali u njihove pojedinosti nećemo ulaziti. Takođe, zaključci o delovanju organizaciono-političkih činilaca na nivo obrazovanja ili nisu potvrdili određene hipoteze ili nisu po sebi interesantni, te u njih nećemo ulaziti.

Zanimljivo je da je indeks spremnosti aktiviteta značajno povezan sa nivoom znanja i obrnuto. Takođe, kritički orijentisani komunisti su ideološko-politički obrazovaniji i obrnuto, dok među 2% najmanje kritički orijentisanih komunista samo je jedna četvrtina informisanih. Kakav je odnos između društveno-političke orijentacije i znanja? Ima 36% članova koji su postigli najviše rezultate u samoupravnoj orijentaciji, 60% je bilo informisano, a 19% je u tom pogledu bilo ispod srednjeg nivoa. Samo 5% za koje se na osnovu dobijenih podataka može reći da nisu samoupravno orijentisani njih 60% su, uz to, i nedovoljno informisani. Onih »konzistentnih«, dobro obaveštenih, a i samoupravno orijentisanih je 42%, a onih kod kojih su oba ova elementa negativna svega je 3%. »Nekonzistentnih«, to jest dobro obaveštenih, ali oponenata samo je 1%. Njima sličnih, slabo obaveštenih, pa ipak iz konformizma samoupravno orijentisanih znatno je više (26%), dok je 28% onih koji predstavljaju mešavinu gornjih tipova. Struktura znanja pokazuje takođe veliku heterogenost i hijerarhiju pojedinih znanja. Ona je određena samom strukturom znanja, te se ne prevazilazi postojećim oblicima ideološkog i političkog obrazovanja. Najbolje je poznavanje našeg sistema, a najslabije poznavanje osnovnih marksističkih pojmova. U jednoj tipologiji koja se odnosi prvenstveno na sticanje idejno-političkih saznanja, a za koju su kao kriterijumi uzeti saznajna, ideološka i aktivistička dimenzija, Pantić je utvrdio da je najbrojniji svestran tip (30%), koji preovlađuje među rukovodiocima, stručnjacima, članovima sa dugim partijskim stažom i povoljnim materijalnim položajem. Svaki četvrti svrstan je u kategoriju »konformista«, koji u usvajanju stavova zauzima visoko mesto, ali ne i u pogledu aktiviteta i idejno-političkog obrazovanja. Sa 21% zastupljen je tip »ideologa«, kod kojega je utvrđena veoma ispoljena saznajna i ideološka komponenta, ali ne i praktična. Praktično-politički tip, koji mu čini neku vrstu suprotnosti, zastupljen je sa 15%, čist teorijski tip samo sa 1% (kao i oponent), dok su negativisti zastupljeni sa 2%, a autsajderi, odnosno pasivni sa 5%.

O tome kakva je »koncepcija partije« u svesti članova SK pisao je Silvano Bolčić. On je najpre ukazao na moguće razlike u teorijskom koncipiranju uloge partije, polazeći od teze da SK »nije više partija u uobičajenom značenju«, da se njen uticaj zasniva na njenoj ulozi u razvijanju samodelatnosti klase, kojoj samoupravljanje daje institucionalnu osnovu, na njenom praktičnom delovanju na razvijanju samoupravljanja, zaštiti socijalističke samoupravne osnove društva, pri čemu

Digitized by Google

ona, iako nije rukovodeća partija u starom smislu te reči, nije ni izvan političke arene jer deluje kao osnovna koheziona sila revolucionarnih snaga. Rezultati istraživanja stavova članova SK o načinu ostvarivanja avangardne uloge SKJ pokazuju veliku diskrepancu između ocena rukovodećih delova, koji sa 84,6% veruju da SK deluje na način utvrđen Programom i Statutom SK, dok svega 53,2% članova SK to isto veruje, a čitavih 33,9% misli da ne deluje. Odgovor da ne zna dalo je 12,9% članova SK. Prevaziđene koncepcije o tome da su odluke SK »zakon za sve ljude koji se mora bespogovorno izvršavati« zadržalo je 16,0% članova SK, dok su liberalistička shvatanja o tome zastupljena sa svega 2,2%. U kakvoj je relaciji idejno-političko obrazovanje prema ovim oscilacijama? Dogmatska shvatanja su rasprostranjenija ukoliko je nivo obrazovanja niži: 29,8% nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika prema 11,9% službenika, 11,3% stručnjaka, 16% kvalifikovanih radnika i 16,3% rukovodilaca. Slično kretanje otkrivaju i odnosi prema idejno-političkom obrazovanju (od 32,4% sa osrednjom prema 9,5% sa vrlo dobrom). Ipak, 77,7% ispitanika smatra da Savez komunista najbolje ostvaruje svoje ciljeve »jačanjem samoupravljanja i aktivnosti društveno-političkih organizacija unutar kojih će delovati i članovi SK«.

Koje su osobine članova SK preferirane od strane članstva? U nemogućnosti da prikažemo unutarnje razlike s obzirom na njihov društveni položaj i zanimanje, zadržaćemo se samo na opštim stavovima: dobar radnik 16,2%, poznavalac marksističke teorije 5,3%, disciplinovanost 3,1%, sposobnost objašnjavanja ljudima 9,4%, školovanost 1%, društvena aktivnost 18,7%, poštenje i pravednost 43,3% i ostale osobine 3%. Najznačajnije funkcije SK su stvaranje uslova za stvarno samoupravljanje 42,7%, zaštita ravnopravnosti naroda Jugoslavije 16,3%, politika dugoročnog razvoja društva 13,6%, razvitak socijalističke svesti i ideologije 13,6%, uz veoma retko zastupanje mišljenja koje bi SK davalo arbitrarnu funkciju u jugoslovenskom društvu. Istraživanje nam otkriva i hijerarhiju vrednosti prihvaćenu od članstva SK: disciplinovanost i potčinjenost rukovodstvu 5,1% (nedovoljno ideološki obrazovani 10,1%), demokratski centralizam 27,1% (nedovoljno obrazovani 9%), samoupravljanje 38,0% prema 20% kod neobrazovanih, slobodno opredeljenje prema interesovanjima 28,3% prema 42,5% kod neobrazovanih. Iako je samoupravljanje zauzelo relativno visoko mesto, ova skala vrednosti otkriva izvesnu disperziju gledišta i nerazumevanje osnovnih načela unutrašnjih odnosa u SK, te se postavlja pitanje da li se ova orijentacija može objasniti prvenstveno obrazovanjem, odnosima i varijacijama među generacijama ili je ona dublje strukturirana. Ipak, u celini se možemo složiti sa zaključkom da su u prirodi i biću Saveza komunista izvršene duboke promene u pravcu razvitka aktivnosti i inicijativa članstva, relativne samostalnosti organizacija, da je takva koncepcija široko prihvaćena (67%), da u stavovima o poželjnom liku člana SK dominira programska koncepcija, ali da je prisutna i unutarnja disperzija kako u pravcu tradicionalno-dogmatskih tako i liberalističkih opredeljenja.

Protivrečan karakter svesti o državi i njenom odnosu prema samoupravljanju obradio je Ratko Nešković. Osnovne karakteristike ove svesti određene su kontradiktornim uticajima racionalizacije u svesti masa epohe revolucionarnog etatizma i savremenih tendencija unutar dominantne prakse i teorije socijalističkog samoupravljanja, činjenice da i unutar ove prakse država predstavlja i predmet osporavanja, ali i instrument dominacije radničke klase. Dakle, na jednoj strani javlja se država kao klasična otuđena moć, ali unutar prakse u kojoj se sve više afirmiše projekcija jednog društva koje je njena negacija. Podaci koje iznosi Nešković otkrivaju da, i pored jasnog stava većine članova SK (59%) i 16% sa slabijim uverenjem o pitanju odnosa samoupravljanja i

Digitized by Google

procesa odumiranja države, ipak 8% čvrsto i još 9% sa manje čvrstine taj stav ne prihvata. 45% ispitanih nalazi da je odlučujući činilac u našem društvu udruženi rad, 27% da je to SKJ, 6% da je to Socijalistički savez, a 2% to nalazi u drugim činiocima, dok 7% to ne zna. Takođe, samo 6% ispitanih smatra da neposredni proizvođači nisu uopšte samostalni u raspolaganju rezultatima svoga rada, 7% nalazi da su nedovoljno samostalni, a 58% smatra da jesu. Uzroke teškoća, konflikata i kriznih situacija 35% komunista pripisuje nerazvijenosti privrednih i kulturnih potencijala, 28% neizgrađenosti samoupravnih odnosa, 3% otuđenosti državnog i partijskog rukovodstva, odsustvu jasnog programa i perspektive 5%, a svega 4% neefikasnosti delovanja države. I u ovim odgovorima primetna je unutarnja diferencijacija — nedovoljno obrazovani u nešto većem procentu (8%) nalaze u državi odlučujući instrument regulacije, ali se nedovoljno obrazovanje izražava više kao neznanje nego kao stav. Isto tako, u državi kao sredstvu za rešavanje teškoća nalazi izlaz samo 9% komunista, dok 44% njih smatra da je to oslanjanje na sopstvene snage. Ipak, o odnosu SK i države mnogi članovi SK nemaju uvek stavove koji su usaglašeni sa idejnim programima: njih 20% smatra da ta veza treba da funkcioniše na stari način, 26% da se ostvaruje čvrstom vezom najviših državnih i partijskih rukovodstava, dok preko 40% shvata ovaj odnos u duhu Programa SKJ. Iznenađujuće je, kako to navodi autor, da su ovi stavovi jasnije izraženi i u većoj meri zastupljeni kod članova SK sa dužim stažom. Da država predstavlja kompleks ponašanja koja se još uvek mistifikuju, pokazuju i odgovori na pitanja o mogućnosti i spremnosti članova SK da zauzmu određene funkcije i da se najveći deo članova SK tih mistifikacija nije oslobodio. Na takav zaključak navode i podaci koji otkrivaju da skoro polovina komunista ne može da zamisli funkcionisanje društva bez države, a da svih 92% odbija da zamisli društvo u budućnosti koje bi funkcionisalo bez političke partije što, kako s pravom primećuje Nešković, indicira na postojanje tabu tema.

Veoma je zanimljiv prilog Anđelke Milić o akcionoj spremnosti članova Saveza komunista. A. Milić pokazuje da »kod većeg dela komunista postoji svest o potrebi posedovanja određenih znanja kao preduslova uspešne aktivnosti«, mada je prisutno i postojanje diferenciranih grupa kod kojih je ili malo ili nimalo zastupljena svest o takvoj potrebi. Što se tiče ciljeva koje SK treba da realizuje, dobijeni su sledeći numerički rezultati: za pragmatično stanovište u kojem preovladava orijentacija na ciljeve u sadašnjosti 8,43, za transcendentalno stanovište koje realizaciju ciljeva smešta u granice večnosti 24,30, za avangardno stanovište koje se orijentiše na budućnost, ali je shvata kao momenat stvarnosti 63,53, dok su ostali 3,73. Način reagovanja na nepravilnosti je takođe simptomatičan: 63% članova SK bi za nepravilno donete odluke tražilo preispitivanje, 4% bi se žalilo višim forumima, 2% bi ignorisalo takvu odluku, ali bi 27% i takvu odluku prihvatilo. U slučaju individualnog uočavanja nepravilnosti 1% ne bi ništa preduzelo, 4% ne zna kako bi postupilo, ali bi njih 80% skrenulo pažnju onima koji te nepravilnosti čine, a 14% bi se obratilo višim rukovodstvima. Istraživanje otkriva i sličan odnos voljne spremnosti na akciju (68% visoka spremnost prema 1% kod kojih ne postoji nikakva spremnost), ali značajne unutarnje razlike — 59 kod radnika sa materijalnim položajem ispod proseka i bez ikakvog političkog uticaja prema spremnosti u kategoriji rukovodilaca koja je takođe unutarnje diversificirana. Na dnu lestvice unutar kategorije rukovodilaca su oni sa materijalnim položajem iznad proseka, ali bez uticaja (75), a na najvišem (90) oni rukovodioci sa materijalnim položajem ispod proseka, ali sa uticajem. Intenzitet spremnosti varira i s obzirom na ideološki nivo kod ispitivanih kategorija, te je osetno veći kod ideološko-politički obrazovanih. Ipak, akci-

Digitized by Google

ona spremnost nije u zavisnosti od smera opredeljenja za samoupravljanje, što je prilično neočekivano (str. 213). Svi ovi podaci otkrivaju visok stepen akcione spremnosti, ali i izvestan nesklad između verbalno iskazane i realizovane spremnosti.

Poslednje poglavlje ove studije napisala je Snežana Joksimović, a odnosi se na društveno-političku aktivnost članova Saveza komunista. Emprijski podaci izneti u ovom poglavlju otkrivaju da na sastancima osnovnih organizacija SK retko i nikad ne diskutuje 22, odnosno 5%, na zborovima radnih ljudi 16 i 5%. Takođe, 47% ispitivanih komunista nisu mogli da navedu problem o kojem su diskutovali, a 21% diskusije smatraju suvišnim. Što se tiče angažovanja u konkretnim akcijama, 34% se po sopstvenoj proceni u poslednjoj godini nije angažovalo, 35% smatra da akcija u kojima bi se mogli angažovati nije ni bilo, dok se 31% izrazito angažovalo. Ipak, 62% ispitivanih članova SK ima bar jednu samoupravnu funkciju, a bez funkcija je 31% žena i 29% muškaraca, dok 47% komunista nisu članovi ni jedne druge organizacije, a samo 7% njih unutar ovih organizacija ima funkcije. Koristeći se podacima iz istraživanja drugih, autor iznosi da u donošenju odluka na radničkim savetima najviše participiraju rukovodioci i stručnjaci različitih nivoa, da angažovanost među mladima raste idući prema radničkoj klasi, a u ostalim kategorijama idući od nižeg obrazovanja ka višem (visoka aktivnost: nekvalifikovani radnici 11, visoki stručnjaci 44, rukovodioci 58, do četiri razreda osnovne škole 17, fakultet 47).

U zaključnim razmatranjima Anđelka Milić iznosi da jedna trećina članova SK pripada tipu komuniste-revolucionara, nešto manje od polovine tipu komuniste-idejnog sledbenika, manje od jedne petine tipu komuniste-aktiviste, što u celini daje povoljnu sliku o stanju u članstvu SK.

Ova istraživanja, svakako, predstavljaju plodno tle kako za dalja razmatranja metodoloških aspekata tako i za jednu okvirnu orijentaciju za delovanje organizacije Saveza komunista. No, mi ćemo se pozabaviti onim trećim — teorijsko-istorijskim implikacijama ovakvih istraživanja u političkoj organizaciji komunista. Naime, ono što je do sada napisano o avangardnoj organizaciji radničke klase svojim znatnim delom spada u slavne stranice političke literature. Pa ipak, pored sve vrednosti tih tekstova i ingenioznosti njihovih autora, kojima nije nedostajala sposobnost pronicanja i u stvarnost i u budućnost, te teorije koje su, nesumnjivo, oblikovale istoriju, postepeno su gubile vezu sa stvarnim odnosima i pretvarale se u sheme i projekcije. Istorijska vrednost ove studije, ma koliko bile skromne pretenzije i njenih autora i onih koji su omogućili realizaciju ovakvih istraživanja, jeste upravo u orijentaciji na empirijsko, na činjenično i na konfrontiranje činjenica i teorije. Bez ovog pogleda u istinu, u životnu stvarnost, preti opasnost od dogmatizacije. Zato, ma koliko neki podaci koje ne smemo shvati statično, jer se oni neprekidno pod dejstvom niza okolnosti menjaju, otkrivali, uz jedno u osnovi revolucionarno kretanje, i niz neočekivanih, socijalističkom samoupravljanju ireverzibilnih stavova, orijentacija i konkretnih ponašanja, oni, nema sumnje, predstavljaju jednu naučnu sliku, jedan presek istorijskog trenutka. Ovom svojom stranom ta naučna, objektivizirana slika razara osnovu samozadovoljstva u koje veoma lako zapada svaka politika. Ali tom svojom stranom ona upravo postaje mogućom osnovom jedne politike koja odbija da u zamenu za istinu o stvarnosti uzima romantičarsku projekciju budućnosti čije se ostvarenje odlaže u nedogled.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Dr Kosta Mihailović: Ekonomska stvarnost Jugoslavije

(„Ekonomika", Beograd, 1981, strana 270)

Knjiga prof. Koste Mihailovića: *Ekonomska stvarnost Jugoslavije* privlači naročitu pažnju jer, prvo, tretira vanredno zanimljivu i aktualnu problematiku — ekonomsku stvarnost Jugoslavije; drugo, pojavila se u vremenu koje karakterizira naglašena potreba za odgovarajućim promenama u privrednom sistemu i ekonomskoj politici; i treće, dolazi od autora koji je poznat i priznat u jugoslovenskoj ekonomskoj nauci i čija su razmatranja uvek pobuđivala pažnju i izazivala i polemička rasuđivanja.

Knjiga je nastala, kako sam autor kaže, u okviru rada na dugoročnoj projekciji razvoja Jugoslavije do 2000-te godine, ali ona daleko prevazilazi okvire toga makroprojekta i sadrži niz osvetljavanja jugoslovenske stvarnosti u posleratnom periodu, a posebno od privredne reforme iz 1965. godine do danas. Osim ekonomske problematike u užem smislu te reči, knjiga je svojevrsna analiza i niza drugih fenomena naše stvarnosti: sociološkiх, psiholoških, filozofskih, ideoloških itd. S tim u vezi treba podvući da naslov knjige nije pretenciozan, mada se na prvi pogled može steći takav utisak; tekst nije ostao dužan naslovu niti autor čitaocima, odnosno njihovom očekivanju na osnovu naslova. Jer, knjiga je, u to se može uveriti svaki čitalac, nastala i kao rezultat dugogodišnjeg naučnog rada dr Mihailovića, upornog i sistematskog praćenja jugoslovenske stvarnosti, pre svega ekonomske, ali, slobodno se može tvrditi, i kao rezultat jednog intelektualnog poleta, istraživačke strasti da se aktualni, i ne samo oni, problemi naše stvarnosti svestrano istraže, osvetle, na osnovu svega toga izvuku zaključci i obilato sugeriraju rešenja za niz stvari kapitalno važnih za naš budući razvoj. Naravno, može se prigovoriti da knjiga dr Mihailovića, sa stanovišta celovite analize, analize »do kraja«, nije u svemu odgovorila, no, o tome kasnije.

Knjiga ima šest glava. U prvoj, koja nosi naslov »Razvoj pre i posle privredne reforme«, razmatra se sedam ključnih problema i »parametara«, kako onih kvantitativne tako i onih kvalitativne prirode, koji su se manifestovali u našoj stvarnosti pre i posle reforme iz 1965. godine. Ta analiza obuhvatila je materijalni i društveni razvoj Jugoslavije do 1965. godine, zatim osnovne teorijske i ideološke premise na kojima je zasnovana privredna reforma iz 1965. godine, očekivanja koja su tada najavljivana i, konačno, sumarnu rekapitulaciju rezultata u razvoju proizvodnih snaga, privrednog sistema i šire — sve do promena koje su nastale u psihi, skali vrednosti i ponašanju društva i svakog pojedinca. Na osnovu kvantitativne analize i verbalnih eksplikacija autor u ovoj glavi dolazi do zaključka da se ciljevi i promene koji su najavljeni i očekivani prilikom pripremanja i usvajanja privredne reforme nisu ostvarili. Naprotiv, nastali su, po autoru, mnogi problemi koji se u osnovi svode na zaključak da je dinamika materijalnog razvoja, merena stopama rasta društvenog proizvoda, izgubila tempo, ne samo koji je ranije imala, nego i onaj koji je bio optimalno moguć i da su na društvenom polju nastale brojne neželjene, pa i nesocijalističke manifestacije koje danas predstavljaju i ekonomski i društveni problem jugoslovenskog društva.

U drugoj glavi (»Životni standard i pitanje potreba«) detaljnije je razmotreno takođe sedam pitanja, među kojima i pitanje potrošačke sklonosti, koje i kakve potrebe, pitanje prioriteta u ovom domenu, posebno apostrofirajući i niz pojava za koje autor kaže da spadaju u domen potrošačkog mentaliteta svojstvenog građanskim društvima, a da se sve svodi u neracionalnu potrošnju, sa stanovišta materijalnih mogućnosti, i dovodi do velikih socijalnih razlika koje imaju i

Digitized by Google

ekonomske i političke nepovoljne reperkusije. Mnoga razmatranja u ovoj glavi, a, čini se, posebno ona koja se odnose na takozvane autentične ljudske potrebe, deleći ove na apsolutne i relativne, egzistencijalne i neelastične itd., pobudiće veće interesovanje ne samo ekonomista, a svakako i kontroverzna stanovišta.

Treća glava (»Raspoloživost i sastav činilaca razvoja«) posvećena je brojnim relevantnim činiocima razvoja kao što su: radna snaga, tehnički progres, prirodni resursi, geografski položaj Jugoslavije, kapaciteti, akumulacija itd. Svako od ovih pitanja razmotreno je sa stanovišta rasprostranjenosti u nas, njihovog značaja za ubrzani privredni razvoj i strukturne promene u privredi i društvu, poželjne, optimalno moguće kombinacije i prioriteta u svetlosti njihove valorizacije i onog što se dešavalo u posleratnoj stvarnosti, posebno posle 1965. godine, kakvo je stanje danas i šta se može i treba očekivati u narednim godinama i decenijama. Osnovna poenta u ovoj glavi je autorova analiza i zaključak da svaki od ovih činilaca ima specifičnu težinu, bilo da je uslovljena savremenim razvojem tehnike i tehnologije ili, pak, obiljem (odnosno siromaštvom) nekima od njih, i, konačno, konstatacija da Jugoslavija nije optimalno valorizovala činioce razvoja. To se, pak, nepovoljno odrazilo na efikasnost korišćenja osnovnih sredstava i na zaposlenost, odnosno veliku nezaposlenost, za koju autor smatra da je jedan od ključnih ekonomskih i društveno-političkih problema u nas.

U četvrtoj glavi (»Regionalni razvoj«) autor je numerički i verbalno prikazao teritorijalni razvoj i razmeštaj proizvodnih snaga, odnosno analizirao rezultate koji su postignuti u regionalnom razvoju. Pri tome naročitu pažnju je poklonio razvoju republika i pokrajina, ali njegovo poimanje regionalnog razvoja nije omeđeno ovim, odnosno samo ovim društveno-političkim zajednicama. U ovoj glavi se razmatraju i neki širi ekonomsko-teorijski postulati, prioriteti i savremena jugoslovenska stvarnost u svetlosti tih premisa. Inače, u ovoj glavi je prikazano da su se sve republike i pokrajine dinamično razvijale, zahvaljujući sopstvenim materijalnim mogućnostima, solidarnosti i pomoći čitave jugoslovenske zajednice. No, autor zaključuje da ni ovaj razvoj nije bio optimalan, kako za razvijene tako ni za republike i SAP Kosovo koji imaju status manje razvijenih zajednica. U ovom delu knjige autor se osvrnuo i na ulogu tržišta kao regulatora skladnog regionalnog razvoja, u kojim domenima je ono pokazalo pozitivne rezultate, a u kojima to nije u stanju, zatim i na ekonomsko-filozofske premise o regionalnom razvoju, posebno o razvoju republika i pokrajina i praksi nastaloj na tim osnovama.

Peta glava (»Ekonomski odnosi s inostranstvom«) posvećena je sledećim pitanjima: deficitu platnog bilansa, uzrocima toga deficita, teškoćama i problemima deviznog režima i pitanjima strategije spoljnoekonomskih odnosa. Autor je prilično detaljno analizirao rast deficita platnog bilansa, konstatujući da je on bio uslovljen i neadekvatnostima u investicionoj politici i »nepovoljnim položajem« u raspodeli, pre svega u odnosima cena, sirovinskih grana, kao i neracionalnoj ličnoj i drugim potrošnjama. Tome je doprinelo i stanje u organizaciji spoljne trgovine, faktičko stimulisanje uvoza, a neborbenost u cilju većeg izvoza, kao i precenjivanje značaja koji ovim odnosima može da pruži takozvani nerobni izvoz. Kako je poznato, problem nije samo u enormno velikom deficitu platnog bilansa, koji ubrzano raste već deceniju i više, a posebno od 1974. godine, nego i u činjenici da je on skoro u celini koncentrisan na takozvane čvrste valute. Autor je ovo pitanje i numerički i grafički prikazao, a veliku pažnju je posvetio fundamentalnim i konkretnim rešenjima i manifestacijama u deviznom režimu, koji, sa svoje strane, generira raskorak između uvoza i izvoza, zaoštrava odnose između pojedinih društveno-političkih zajednica i radnih organizacija, jer

Digitized by Google

po deviznom režimu inkasiranje deviza skoro se izjednačava s njihovim stvaranjem itd. Isto tako, velika sloboda i samostalnost u zaduživanju u inostranstvu dovodi do niza problema, među kojima i do toga da se precizno i ne zna volumen naše ukupne zaduženosti.

Šesta glava (»Otvorena pitanja privrednog sistema«) u neku ruku je i osnovna, najobimnija i, reklo bi se, najsvestranija u pogledu fenomena koji su u njoj razmatrani. Autor je u ovoj glavi osvetljavao sledeća pitanja: organizaciju privrede i njene efekte, organizovanost privrede kao uslov efikasnog funkcionisanja privrednog sistema, razgraničenje uloge plana i tržišta, ulogu privrednog sistema u vrednovanju proizvodnih činilaca, uslove privređivanja, raspodelu dohotka, potrošnju i probleme akumulacije, motive privređivanja, materijalnu i moralnu stimulaciju, probleme materijalne odgovornosti radnih organizacija, efikasnost i racionalnost privređivanja i druga. Valja reći da je čitava ova glava posvećena ne samo trenutnim, aktualnim problemima iz domena privrednog sistema, nego i brojnim pitanjima iz domena ekonomske filozofije i teorije, kao i praktičnim implikacijama sistema privređivanja, i to kako onoga koji je dejstvovao do privredne reforme iz 1965. godine, a naročito onoga koji je oblikovan na platformi privredne reforme i kasnijih ustavnih i zakonskih načela. Izložene su ključne komponente, njihove motivacije i obrazloženja prilikom koncipiranja i usvajanja i praktični rezultati koji su u privredi i društvu nastali, čak i psihologiji svakog od nas. Analiza je vrlo korektno izvedena, bilo da je reč o afirmativnoj podršci ili kritičkim opaskama i zamerkama koje autor čini, posebno argumentujući gde su i zašto nastali promašaji, šta se i koliko pokazalo zabludom itd. U osnovi, autor misli da u nas nisu dovoljno sinhronizovani ciljevi privrednog razvoja i rešenja u privrednom sistemu, da se na mnogim područjima išlo kao da je sistem vrhovni cilj, a ne sredstvo ubrzanog materijalnog razvoja, menjanja društveno-ekonomske strukture i humanizacije odnosâ među ljudima. U okviru ove glave dr Mihailović je izneo i svoje viđenje uloge ekonomske nauke u nas, tačnije — odnos između nauke i politike, pri čemu je vrlo kritičan. On podvlači da je politika često ignorisala analize i upozorenja ekonomske nauke, štaviše — da je usvojen niz rešenja sasvim drugačijih, suprotnih onima na koja je nauka ukazivala, sugerisala, a onda se, kako autor doslovno kaže, zahtevalo od nauke da ta i takva rešenja operacionalizuje, racionalizuje, propagira. Na brojna upozorenja, kaže dalje autor, političke strukture su ukazivale na tobožnje nejedinstvo ekonomista i pita se u kojoj su to zemlji svi ekonomisti jedinstveni, ali podvlači da su upravo u takvoj situaciji političari u mogućnosti da biraju između više ponuđenih alternativa. Međutim, zaključuje autor, u nas je rađeno drugačije i rezultat toga su brojni problemi koji ozbiljno ugrožavaju privrednu stabilnost, dinamičan razvoj i društvenu stabilnost, posebno razvoj samoupravljanja i odgovornost.

S obzirom na zahvat i nastojanje da obuhvati sva relevantna pitanja i zbivanja u nas, i ne samo na ekonomskom području, za žaljenje je što dr Mihailović nije više, tačnije, nije dovoljno razmotrio društvenu svojinu u svoj njenoj celovitosti — teorijsko-filozofskoj, ekonomskoj, pravnoj, kao i u praksi. Ovo posebno zbog okolnosti da se u razmatranju naše zbilje sve češće srećemo s konstatacijama o pojavama, na širem polju, grupno-svojinskih odnosa, pa čak i o nekoj vrsti pretvaranja društvene svojine u državnu, ali u okvirima republika i pokrajina. Istina, autor je na nekoliko mesta čitaoce uputio na druge autore i njihove spise u kojima se tretira fenomen društvene svojine u svetlosti privrednog sistema i prakse poslednje decenije Drugo područje koje nije ni spomenuto jeste teza o nacionalnim, republičkim i pokrajinskim ekonomijama, ustavna i druga fundamentalna rešenja o ovom pitanju i savremena zbivanja u

Digitized by Google

vezi s tim. Značaj knjige bi bio još veći da je ovo pitanje razmotreno, a moglo se očekivati da će o tome biti govora s obzirom na to da je regionalni razvoj, u svoj svojoj ukupnosti, uža specijalnost dr Koste Mihailovića. Moglo bi se samo pozdraviti da je u knjizi svestranije analiziran značaj i položaj nauke u nas kao proizvodnog činioca, posebno tehničkih i egzaktnih nauka, pa i društvenih u celini; autor je, međutim, izložio, na jednoj stranici, samo svoje mišljenje o ekonomskim naukama.

Kako je poznato, mnogi ekonomisti su poslednjih godina (neki i ranije) izložili svoja kritička opažanja o rezultatima privredne reforme i svemu što je na njenoj podlozi nastalo. Dr Mihailović je to, ne prvi put, ali ovom prilikom svestrano, izložio u ovoj knjizi, i to vrlo kritički i za svoje teze dao niz argumenata. Budući da ekonomska nauka nije egzaktna poput nekih drugih, i budući da je nemoguće zaključiti šta bi bilo da je mesto mera reforme primenjena druga »terapija«, teško je odgovoriti koliko istine ima u tezi koja glasi: da nije bilo reforme, stvari u privredi, pa i u društvu, razvijale bi se s više teškoća, danas bismo imali gore stanje, i ne samo u privredi! Istina, mnogi koji zastupaju ovu tezu zadržavaju se samo na ovoj konstataciji, dakle, bez eksplikacije i argumentacije.

Na kraju, valja istaći i nekoliko osobina ovog rada dr Koste Mihailovića, van — da tako kažemo — domena ekonomske analize, sadržine i zaključaka sadržanih u knjizi. Prvo, svaka glava i svako pitanje u okviru pojedinih glava, a ima ih preko 60, obrađeni su kao zaokružena celina, a i čitava je knjiga jedna konzistentna celina, što je svojevrstan analitičan i spisateljski domet. Drugo, knjiga je pisana krajnje jasnim, razumljivim jezikom, ne samo za čitaoce iz redova ekonomista, nego i za, da tako kažemo, običnog čitaoca. To je veliki uspeh i treba ga posebno podvući i pozdraviti, posebno u današnjoj situaciji u kojoj je skoro manir govoriti i pisati dvosmisleno, često enigmatski. Treće, knjiga je tako pisana da prosto mami radoznalost čitaoca, skoro kao neko zanimljivo književno štivo. Nije opterećena cifarskim, tabelarnim i grafičkim prikazima i prilozima, štaviše, možda se može reći — trebalo je više numeričkih osvetljavanja, ali, budući da su dati oni, recimo tako, strateški, samim tim dati su i mnogi, iako to »crno na belo« nisu. To je takođe dobra strana ove knjige.

Naravno, s obzirom na stanje u našoj ekonomskoj nauci i publicistici, kao i na rezone onih koji, u našim strukturama političkog sistema, zastupaju interese i poglede različite od dr Koste Mihailovića i onih koji s njim u celini ili u bitnim pogledima dele mišljenje, knjiga o kojoj je reč naići će, treba to očekivati, i na kontroverzne ocene, pa i oponiranja. Vredi, međutim, naglasiti da će preciznost stila i izražavanja, jasnoća i konzistentnost, kao i argumentovanost dr Mihailovića samo olakšati posao eventualnim budućim kritičarima i, razume se, obavezati ih na odgovarajući stepen analize i argumentacije.

Treba na kraju istaći i to da je autor u samom tekstu ili u brojnim fusnotama, kratko ali vrlo pregledno, izložio i panoramu ekonomske misli i »gibanja« u njoj, koja su dolazila do izražaja na brojnim savetovanjima ekonomista, u njihovim radovima publikovanim u stručnim časopisima i knjigama, kao i panoramu razmišljanja o savremenim ekonomskim fenomenima izloženim u radovima niza poznatih ekonomista iz drugih zemalja.

Čini se da treba na završetku ovog prikaza istaći da se knjiga Koste Mihailovića pojavljuje u pravo vreme, to jest u vreme kada se na mnogim stranama ističu i formulišu predlozi i zahtevi za promenama u privrednom sistemu (i ekonomskoj politici), podrazumevajući pod tim i zahteve za njegovom doslednom razradom i primenom. Ova knjiga je jedna celovita obrada aktualne problematike, pa će moći korisno da posluži i u neposredne praktične svrhe.

Milentije Pešaković

Digitized by Google

Правилата — Уставот на Македонскиот востанички комитет во кресненското востание

(Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, 1980, страна 234)

U izdanju Instituta za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skopju nedavno je izašao iz štampe kolektivni naučni rad: *Pravila — Ustav Makedonskog ustaničkog komiteta u kresnenskom ustanku.* Ovaj kolektivni rad što ga je Institut izdao u okviru edicije »Makedonska društvena misao« ovogodišnji je dobitnik republičke nagrade »Goce Delčev«, koja se dodeljuje svake godine za vrhunska dostignuća u oblasti istorijskih nauka.

Ono zbog čega se ovo delo odmah javilo u žiži interesovanja ne samo naše naučne, nego i najšire javnosti jeste to što se u njemu prvi put objavljuje jedan izvanredno značajan istorijski dokument — »Pravila Makedonskog ustaničkog komiteta u kresnenskom ustanku«.[1]

Osvetljavajući jednu vrlo značajnu etapu iz nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda 70-tih godina XIX veka, zbornik predstavlja dragocen doprinos izučavanju istorije makedonskog naroda i njegove samobitnosti.

Zbornik sačinjavaju naučni radovi više autora: dr Slavko Dimevski, dr Stevan Gaber, dr Aleksandar Hristov, mr Vlade Popovski, dr Vlado Kartov, dr Ljupčo Arnaudovski i Petar Pepeljugovski. U svojim naučnim radovima autori pokušavaju da osvetle razne aspekte ovog značajnog dokumenta, čime se dobija kompleksna slika o društveno-ekonomskim i političkim uslovima u kojima se odvijao kresnenski ustanak (1878) i o dostignutom stupnju razvoja nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda. Interdisciplinarni pristup u analizi dokumenta i vremena u kome je donet još jednom potvrđuje prednost ovog naučnog metoda, to jest ukazuje da proučavanje nacije i nacionalnog pitanja ne spada isključivo u domen istorijske nauke i da samo njegovo kompleksno proučavanje može dati trajnije rezultate.

U početku ovog kolektivnog naučnog rada analiziraju se društveno-ekonomski i politički uslovi u kojima se odvijao kresnenski ustanak (društveni i ekonomski položaj makedonskog naroda i razvoj nacionalne misli pre i u vreme kresnenskog ustanka), a zatim se analiziraju različiti aspekti osnovnog dokumenta ustanka: društveni i nacionalno-politički ciljevi kresnenskog ustanka; nacionalnooslobodilački ciljevi i međunacionalni odnosi u Pravilima; elementi državno-pravnog koncepta Makedonije u Pravilima; socijalna struktura ustanka i socijalni program Ustava kresnenskog ustanka; organizacija vlasti, njene funkcije i uloga u kresnenskom ustanku; normativna delatnost organâ kresnenskog ustanka; organizacija, funkcije i uloga pravosudnih organa ustanka; neke karakteristike u stvaranju i razvoju makedonske ustaničke vojske 1878—1879. godine.

U zborniku je objavljen u celosti i tekst »Pravila — Ustava kresnenskog ustanka«, kao i nekoliko faksimilskih priloga.

Makedonski ustanak, kako su ustanici zvanično nazvali ovaj ustanak,[2] predstavlja prelomni trenutak u istoriji makedonskog naroda, početak borbe za oslobođenje od ropstva osmanske imperije, od osmanskog feudalnog sistema, početak stvaranja sopstvene države makedonskog naroda.

Kao deo osmanske imperije, Makedoniju su u to vreme snažno

[1] Ovaj dokument pronađen je u privatnoj arhivi Kirila, patrijarha bugarskog, od strane jednog od autora rada (dr S. Dimevski). Patrijarh Kiril, poznat po više radova iz oblasti makedonske istorije, nikada nije koristio ovaj dokument u svojim delima, što je, najverovatnije, rezultat oficijelne politike njegove zemlje prema ovom pitanju. Dokument o kome je reč ne može se više naći u njegovoj arhivi i on je proglašen za nepostojeći.

[2] U istoriji je poznat i kao kresnenski, po selu u kome je počeo napadom na jedan turski garnizon.

Digitized by Google

pritiskale sve krize i protivrečnosti (političke i socijalne) »bolesnika na Bosforu«. Turski feudalni sistem, koji se nalazio u fazi raspadanja, sve je više gubio meru u eksploataciji i nasilju, nastojeći na taj način da ceo teret zaostalosti prebaci na leđa raje. S druge strane, industrijalizacija je nezadržvo prodirala sa Zapada, stavljajući Tursku u polukolonijalni položaj. To je značilo nove oblike zavisnosti i eksploatacije za siromašne slojeve makedonskog stanovništva.

Svi ti odnosi i procesi (kojima su autori posvetili prvi deo zbornika), kao i konstelacija međunarodnih odnosa,[3] pojačali su revolucionarno raspoloženje masa i doprineli stalnim sudarima makedonskih četa sa turskom vojskom.

U takvoj klimi i odnosima na Balkanu razbuktao se kresnenski ustanak, a oni su presudno uticali na tok ustanka i na njegove programsko-političke ciljeve.

Iako nacionalno-politički ciljevi pre početka ustanka nisu bili pismeno definisani, to ne znači da ustanici nisu imali već izgrađenu viziju o ciljevima borbe. Ustanak nimalo nije bio neka slučajna pojava, već rezultat i kulminacija jedne permanentne oružane akcije koja je rezultirala iz socijalnog i političkog položaja makedonskog naroda u to vreme. Novopronađeni dokument »Pravila Makedonskog ustaničkog komiteta«, koji je nastao u toku samog ustanka, najverovatnije u decembru 1878. godine, najbolji je dokaz za to. »Programski ciljevi ustanka definisani Pravilima, ilustrativno upoređeno, imaju značenje Magna charta libertatum makedonskog ustanka 1878. godine ili, još bolje rečeno, dugogodišnje borbe makedonskog naroda za oslobođenje i konstituisanje u državni subjekt« (str. 54).

Pravila — Ustav sastoje se od preambule i 211 članova, kojima su obuhvaćeni skoro svi problemi od interesa za pobunjeni narod. Po svojoj sadržinskoj strukturi Ustav je izraz uslovâ i odnosâ u kojima je stvoren, regulišući i ističući one odnose koji su neophodni za dalji tok borbe i uređenje života i odnosâ u zemlji (vojna pravila, izgradnja vlasti na oslobođenim teritorijama i spoljna politika ustanka). Zbog toga je Ustav sistematizovan u četiri poglavlja: ciljevi ustanka u Makedoniji, vojna pravila makedonske vojske, građanska uprava i spoljna zaduženja ustanka.

Iz mnoštva rešenja koja nosi i poručuje Ustav osvrnućemo se samo na neka za koja osećamo da su pokazatelji od osobenog značaja za sam ustanak i koja ukazuju na njegovu ulogu u konstituisanju makedonske samostalnosti.

Ovaj dokument predstavlja značajno svedočanstvo da je evolucija u učvršćivanju makedonske nacionalnosti 70-tih godina XIX veka dostigla znatan stepen. To se ogleda, između ostalog, i u razgraničavanju makedonskog nacionalnog interesa od nemakedonskih »imperijalista i zlonamernika«, što se ogleda u nastojanju da se precizno normira odnos ustanka prema spoljnom faktoru. »Naš makedonski ustanak je unutrašnji i mi ga vodimo svojim snagama« (član 132). »Jedini i legitimni predstavnik ustanka je Centralni ustanički komitet... Zbog toga se Makedoncima u tuđini koji hoće da pomognu ustanak ukazuje da svoje priloge šalju direktno ovom komitetu, a ne kao do sada preko komiteta u kneževini Bugarskoj« (član 135). To govori da autori Ustava nisu imali iluzije u dobre namere raznih komiteta van Makedonije, zbog čega su, poučeni iskustvom prošlosti, hteli da se obezbede od negativnih posledica takve pomoći. »Makedonski ustanički komitet neće imati drugi odnos sa kneževinom sem bratske pomoći te naše slovenske braće« (član 187). I dalje se dozvoljava takozvanim blagotvornim komitetima van Makedonije da pomažu ustanak, s tim da im glavna briga bude skupljanje novca, oružja i odeće.

Analogno odnosu sa Bugarskom, precizira se odnos i sa drugim susednim zemljama — Srbijom, Grčkom, kao i sa albanskim oslo-

[3] Ustanku je prethodio rusko-turski rat. Prisustvo ruske i srpske vojske na granicama Makedonije rasplamsavalo je nadu kod makedonskog naroda za skoro oslobođenje od turskog ropstva.

Digitized by Google

bodilačkim pokretom (član 169, 197. i 198).

Sa velikim smislom za realnost i sa određenom dozom političkog senzibiliteta autori Ustava sagledavaju potrebu za uspostavljanjem dobrih odnosa i saradnje sa drugim državama i narodima, pri čemu se ti odnosi zasnivaju na principu potpune ravnopravnosti i dobrosusedskih odnosa. Ustanici su pri tom svesni da uspeh ustanka u velikoj meri zavisi i od toga kako će on biti shvaćen i prihvaćen od drugih država, a naročito od velikih sila. »Makedonski ustanak, iako je unutrašnji, on neće uspeti ako Evropa ne bude ubeđena u njegovu oslobodilačku borbu.«

Pravila — Ustav otkrivaju i jedan drugi vrlo značajan element makedonskog oslobodilačkog pokreta, konkretnije kresnenskog ustanka — postavljanje odnosa između makedonskog naroda, narodnosti i etničkih grupa koje su živele na ovoj teritoriji na demokratskim principima. U tom smislu pravila unose jednu značajnu novinu — ističu ideju o zajedništvu makedonskog naroda s narodnostima i etničkim grupama u budućoj slobodnoj i nezavisnoj državi Makedoniji, što predstavlja, za ono vreme, revolucionaran akt za rešavanje nacionalnih problema u višenacionalnoj državi. »Naša borba je oslobodilačka i nema za cilj da naškodi pravima drugog stanovništva u Makedoniji« (član 185). Zbog toga Makedonski ustanički komitet predviđa za sve jednake društveno-ekonomske i političke uslove i stvara konkretne oblike zajedništva. »Svako je ravnopravan građanin i pod zaštitom je zakona makedonske građanske vlasti« (član 157). Apelujući na versku i nacionalnu tolerantnost, to jest nastojeći da se izbegnu svi konfliktni odnosi na nacionalnom planu, autori Ustava ulažu napore da složenu etno-socijalnu strukturu makedonskog podneblja pravilno i istorijski odgovorno postave.

Program Makedonskog ustaničkog komiteta sadržan u Pravilima predstavlja »osnovni politički dokument u kome se međusobno dopunjavaju i uzajamno povezuju makedonska nacionalnooslobodilačka misao sa idejom stvaranja makedonske države. One su povezane jedna s drugom, međusobno utiču i stvaraju realnu osnovu za učvršćivanje makedonske nacionalne svesti« (str. 80). Otuda se Pravila, ne slučajno, nazivaju i prvi Makedonski ustav. Ona daju viziju buduće makedonske države, koju treba izgraditi na modernim demokratskim principima i institucijama koji se u to vreme sreću kod predstavničkih demokratskih političkih sistema. Ali, i pored uticaja političkih pokreta u Evropi, treba posebno istaći da su se u izgrađivanju makedonske državnosti ustanici oslanjali na sopstvene snage, sa određenim jasnim sopstvenim saznanjima i shvatanjima o vlasti. U tom smislu organizacija vlasti u Ustavu, u državno-pravnom smislu, predstavlja demokratsko-političku tvorevinu sa širokom narodnom osnovom, ali uz prisustvo izvesnih elemenata političkog paternalizma, kao što to konstatuju i autori zbornika. Otuda su Pravila — Ustav od posebnog interesa za proučavanje makedonske državno-pravne misli i političke teorije uopšte.

U svakom slučaju, ovaj naučni rad predstavlja značajan prilog razvoju makedonske nacionalne misli, koja je probijala sebi put i pored delovanja tuđe propagande. Sa tog gledišta on je značajan prilog i raščišćavanju naslaganih neistina i poluistina o razvoju makedonske nacije uopšte, jer, kao što konstatuje jedan od autora zbornika, ceneći značaj ustanka, pa otuda i njegovog osnovnog dokumenta, kresnenski ustanak predstavlja vrhunsku tačku u dotadašnjem razvoju borbi makedonskog naroda za kulturnu, političku i narodnu emancipaciju. To je jedan od onih događaja koji su postavili sistemske osnove makedonskom nacionalno-revolucionarnom pokretu, i to ne samo oružanim borbama makedonskog naroda, već i idejnom opredeljenju o njegovoj samobitnosti« (str. 61).

(S makedonskog: **S. Kolaski**)

Lidija Petkovska-Hristova

Digitized by Google

Branislav Đurđev: Razvitak čovečanstva i društvo

(Filozofski fakultet u Novom Sadu, OOUR Institut za istoriju, Novi Sad, 1980, strana 356)

Objavljivanjem izabranih teorijskih tekstova Branislava Đurđeva Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu pokrenuo je novu seriju *Odabrane stranice* pored već zapaženih: zbornika *Istraživanja* i *Vojvodina u borbi*, *Građe za istoriju Vojvodine* i serije *Monografija*.

Razvitak čovečanstva i društvo je za našu naučnu javnost dragocena knjiga metodoloških i teorijskih tekstova B. Đurđeva, danas najznačajnijeg teoretičara istorijske nauke u Jugoslaviji i jednog od najistaknutijih marksističkih mislilaca u svetu. Poznat svetskoj naučnoj javnosti od Međunarodnog kongresa istoričara u Rimu, preko kongresa u Stokholmu i Moskvi, Đurđev je u mnogobrojnim istupima, polemikama, studijama i člancima vodio borbu za naučni pristup tumačenju izvornog marksizma i, još više, stvaralački ga razvijao na konkretnom primeru istorijske nauke i filozofije istorije. Na tom svom putu, ponekad veoma teškom, Đurđev se podjednako ozbiljno i odlučno suočavao sa postmarksističkom, to jest dogmatsko marksističkom i pozitivističkom građanskom istoriografijom.

Teorijske rasprave B. Đurđeva u ovoj knjizi su date u četiri poglavlja. Prvo poglavlje (»Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije«) kao osnovnu temu ima pitanje šta je istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije, isto tako ključnu teoriju o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija i Marksovo shvatanje razvitka čovečanstva i neke savremene interpretacije Marksovog shvatanja.

Drugo poglavlje (»Istorizam u marksističkom shvatanju istorije«) obuhvata četiri rasprave, od kojih su za razumevanje Đurđeva najbitnije: *Istorizam i evolucionizam u istoriji* i *Dogmatizam u postmarksističkom shvatanju istorije*.

Treći deo (»Istorija, društvo i civilizacija«) je najobimniji i sadrži jedanaest rasprava: o procesu razvitka čovečanstva do moderne civilizacije; o staležima i klasama i revoluciji u istoriji; o odnosu sela i grada kao osnove ekonomske formacije društva; o marksističkoj periodizaciji istorije; o prirodno-istorijskom razvitku čovečanstva i druge.

Četvrti deo (»Anhang in deutscher Sprache«) sadrži Đurđevljeve tekstove koji su nastali u vezi sa njegovim istupanjima na kongresu u Stokholmu, Beču i San Francisku. Posebno je važno da su ovi tekstovi dati na nemačkom jeziku i da inostranu naučnu javnost mogu upoznati sa osnovnim Đurđevljevim shvatanjima i teorijskim rezultatima.

Đurđev od 1954. godine istupa kritički protiv postmarksističke teorije o opštim zakonima razvitka čovečanstva, a od Međunarodnog kongresa istoričara u Rimu 1955. godine protiv postmarksističke teorije o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao osnovnom zakonu razvitka čovečanstva. Posle 1960. godine i Svetskog kongresa istoričara u Stokholmu Đurđev počinje da izgrađuje svoje tumačenje Marksovog shvatanja istorije. Suštinu teorijske bitke koju je on vodio i koju vodi i danas čine tri osnovne teme: (1) šta je istorijski materijalizam, (2) istorizam u Marksovom shvatanju i (3) marksistička teorija razvitka ljudskog roda.

Temeljna Đurđevljeva razmatranja u ovoj knjizi odnose se na razjašnjavanje razlike šta je istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije. Artikulišući formulaciju saglasnu izvornom marksizmu, Đurđev zaključuje: »Istorijski materijalizam nije teorija o opštim zakonima razvitka društva, kao što to formulišu post-

Digitized by Google

marksisti, nego teorija o prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi.« Shodno ovome, u knjizi se i nalaze tekstovi u kojima se kritikuje filozofsko-istorijska teorija postmarksizma o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao o opštem zakonu razvitka društva, koji se u isto vreme smatra i osnovnim istorijskim zakonom. Time se, po Đurđevu, izvorna Marksova teorija postavlja na glavu, pošto se društveno-ekonomska formacija uzima mesto načina proizvodnje kao pojma koji je kamen-temeljac istorijskog materijalizma. Postmarksističko shvatanje najviše doprinosi da se ne shvata šta kod Marksa znače pojmovi prirodnih zakona društvene proizvodnje i prirodnih zakona određenih načina proizvodnje.

Kritikujući šematizam shvatanja o sukcesivnoj smeni pet društveno-ekonomskih formacija, autor istupa sa tvrdnjom da je Marks izjavljivao ne samo da svetska istorija od uvek ne postoji, jer je zapravo rezultat novovekovnog razvitka, nego, isto tako, nije ni mislio da su se Istok i Zapad u evroazijskom prostoru jednako razvijali u svojoj pretkapitalističkoj istoriji, to jest imali isti pretkapitalistički način proizvodnje. Azijski način proizvodnje je imao svoje osobenosti kao posebna istorijska kategorija sa posebnom zakonitošću i on se razlikuje i od antičko-rimskog i od srednjovekovnog načina proizvodnje. Dogmatičnost ortodoksnog postmarksizma se, po Đurđevu, posebno izražava kada je u pitanju peta društveno-ekonomska formacija — socijalizam — i kada se radi o nepriznavanju specifičnosti izgradnje socijalizma u raznim zemljama. Postmarksisti su napadali Đurđeva da izjednačava kapitalizam i socijalizam u pojmu industrijskog društva. Đurđev kaže da su i kapitalizam i socijalizam industrijska društva, međutim, »kao društva nisu isto ni u odnosu prema karakteristikama industrijske epohe, a ne kamoli među sobom«. »Postmarksistička teorija ne može da shvati da kapitalizam i socijalizam imaju u osnovi jedan način proizvodnje, krupnu industrijsku proizvodnju, koja funkcioniše i razvija se po svojim prirodnim zakonima (sada se razvija u automatizovanu proizvodnju), a da se razlikuje po društvenoj strani kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje. Postoje društva različitog karaktera sa različitim tendencijama u rešavanju pitanja savremenog sveta, ali moraju da se povinuju mnogim prirodnim pojavama koje se pojavljuju u vezi sa savremenim čovekovim vladanjem prirodnim silama.«

Tretirajući proizvodnju samo kao društvenu delatnost, a ne kao »prirodnu delatnost organizovanu društvom«, postmarksisti, po Đurđevu, ne mogu da shvate ključne kategorije istorijskog materijalizma u njegovom izvornom obliku, to jest šta su to prirodni zakoni društvene proizvodnje u Marksovoj teoriji, kao ni šta su to prirodni zakoni kapitalističke proizvodnje.

Baveći se pitanjem dogmatizma u savremenom marksizmu, Đurđev je razmotrio nekoliko aspekata shvatanja i razvijanja dogme. Kao prvo, njega interesuje fenomen da se od protivnika marksističkog shvatanja istorije Marksovo shvatanje, kao takvo, proglašava dogmatičnim, iako je ono u svojoj suštini i biti upereno protiv svakog dogmatiziranja. Protivnici Marksovog učenja tvrde da ono nije dovoljno istorijsko i da je shematsko i dogmatsko. Međutim, te njihove tvrdnje se odnose, zapravo, ne na izvornu Marksovu teoriju, nego na postmarksističku recenziju Marksove teorije koja je izmenila neke ključne Marksove teorijske stavove i »pod vidom marksizma pruža svetu krivo interpretirani marksizam«. Gotovo je opšte uverenje da je postmarksistička teorija izvorno marksističko shvatanje istorije, i retko ko od protivnika marksizma ukazuje na nesaglasnost postmarksističke teorije i izvornog marksizma kada je reč o konkretnim postmarksističkim istorijskim shvatanjima, a ne o filozofskim pretpostavkama. Posebno ostaju van diskusije teorije o jedinstvenom procesu razvitka čovečanstva i, s

Digitized by Google

tim u vezi, teorija o smeni pet društveno-ekonomskih formacija kao opštem zakonu razvitka čovečanstva. Ukoliko neki i istupaju protiv ortodoksnog postmarksizma, većina se poziva na »mladog Marksa« i suprotstavlja ga »starom Marksu«, na koga se, navodno, »naslanja postmarksizam«.

Đurđev kaže da se postmarksističkom shvatanju ne može pripisati da bilo koji od stavova Marksova učenja smatra za dogmu. Postmarksizam se uvek izražavao i izražava protiv pretvaranja marksističkih stavova u dogmu, a protiv toga je na rečima istupao i Staljin, ali postmarksizam faktički skreće u dogmatizam.Posebno su domatizirane Marksove teorije u savremenom marksizmu sklone one snage koje teže birokratskim pozicijama u socijalističkom društvu. Iako dogmatizam u savremenom marksizmu ima određene društvene snage kao nosioce, Đurđev smatra da je pitanje složenije i da ga treba teorijski razjasniti, jer se problem ne može svesti samo na problem društvenih snaga koje ga nose. Dogmatizam u savremenom marksizmu počiva na pretvaranju istorijskog materijalizma u jednu shematsku teoriju, a taj posao je obavio postmarksizam. U naučnom pristupu istorijskim problemima postmarksizam je u tom procesu, dogmatizirajući istorijski materijalizam, odstupio od nekih osnovnih postavki Marksove dijalektike. Postmarksizam je u tom procesu svoju apsolutno sociološku teoriju proglasio za čisti marksizam na jednoj strani, a na drugoj je zamenio za Marksov prirodno-istorijski pristup problemima ljudskog razvitka.

Veliki broj svojih radova Đurđev je posvetio objašnjavanju kako je izvršena i u čemu se sastoji apsolutnosociološka interpretacija izvornog marksizma. Objašnjavajući suštinu problema, on kaže da postmarksisti ne mogu ćutke preći preko Marksovog iskaza da on razvijanje ekonomske formacije društva shvata kao prirodno-istorijski proces, jer je to rekao u predgovoru prvom izdanju *Kapitala*, kao ni preko toga da Marks na mnogo mesta govori o prirodnoj istoriji ljudskog roda i da je ona neodvojiva od istorije društva dok god ljudi žive, odnosno jedna od druge. Da bi naglasio svoje razlikovanje u shvatanju izvornog marksizma, Đurđev je formulisao i naslov svoje knjige tako kako ga je formulisao: *Razvitak čovečanstva i društvo*. To znači da on i konkretno-istorijski, kada shvata marksističko tumačenje istorije, u obzir uzima dve neodvojive strane razvitka. U tome on vidi svoju razliku od postmarksista koji »jednostavno uz svoj apsolutnosociološki metod pridodaju da je Marks smatrao proces razvitka čovečanstva prirodno-istorijskim, i nikom ništa! Mesto Marksovog shvatanja evolucionizma u istorijske okvire postmarksizam je postavio opštu filozofskoistorijsku teoriju, iako se Marks izjasnio protiv takvih teorija baš u pismu ruskoj javnosti. Ta postmarksistička opšta istorijska teorija na osnovu svojevrsne filozofije istorije povezuje se sa apsolutnosociološkim shvatanjem istorije, sa postavkom o opštim zakonima razvitka društva i drugim teoretskim postavkama postmarksizma koje odstupaju od izvornog marksizma«.

Postmarksističke tvrdnje se, međutim, ne svode na prosto odstupanje od izvornog marksizma, već su se uvrežile u savremeni marksizam kao dogme koje se ne mogu isterati iz fonda ideja koje se smatraju marksističkim, pa se i u nas u školama postmarksističko shvatanje istorije prikazuje kao izvorni marksizam. Šteta od takvih odstupanja postmarksizma od izvornog marksizma je velika jer se na taj način ovaj u priličnoj meri onesposobljava da shvati savremene probleme u razvitku čovečanstva. To se odnosi pre svega na nerazumevanje koje postmarksizam pokazuje prema ideji samoupravljanja u socijalizmu i prema nekim kretanjima u savremenom svetu. Za ortodoksni postmarksizam danas je karakterističan prituljen odbojni stav, za razliku od ranijeg otvorenog odbijanja, i on ima svoje praktično-političko uporište. Nužna prateća pojava

Digitized by Google

je dogmatizam u teorijskom smislu, koji želi da okameni savremenu marksističku misao na određenom stupnju razvitka.

U opštoj teoriji postmarksizam nije nigde prevaziđen u potpunosti, smatra Đurđev, pa ni u nas, i to je uporište određenih snaga u društvu. U ovu stranu problema, međutim, on ne ulazi, nego se zadržava samo na teorijskoj strani pitanja. Postmarksistička dogmatičnost je, ukoliko je u vezi sa konkretnom izgradnjom socijalizma, u teoriji u nas savladana, pa je i u velikom delu sveta u praksi komunističkog pokreta proces oslobađanja od postmarksističke dogmatičnosti dobro zakoračio napred. To nije slučaj u opštoj teoriji. Proces je pokrenut samo od nekih krugova intelektualaca, takozvanih »levih tumača Marksa«, dosta žestoko postavljanjem problema humanističke strane u izgradnji socijalizma, ali u većini slučajeva u formi koja ne odgovara stvarnosti i koja je idealistička. Ti teoretičari su »stvaralačkim marksizmom« dogmatizirali, pak, pitanja oko problema humanističkih odnosa u socijalizmu i tako stvorili filozofiju istorije suprotnu staljinizmu, ali suprotnu i materijalizmu i istorizmu izvornog marksizma. Kritikujući »leve tumače Marksa«, Đurđev ističe da oni, kritikujući postmarksizam sa stanovišta autentičnog marksizma, zapravo, odvajaju istorijsko od prirodnog u prirodno-istorijskom procesu.

Smiljana Đurović

Dr Miodrag Višnjić: Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja

(„Savremena administracija", Beograd, 1981)

Delegatstvo pripada skupu onih radikalnih ideja-vodilja koje predstavljaju snažno pokretačko sredstvo u borbi radničke klase za revolucionarno prevladavanje ekonomske i političke dominacije i drugih vidova otuđenja čoveka u društvu. Otuda je razumljivo što je ideja delegatstva dobila zapaženo mesto u marksizmu. U nas je ona posebno aktuelizovana uvođenjem delegatskog sistema. Zbog toga nije čudo što je problematika delegatstva i delegatskog sistema dospela u samo jezgro mnogih teorijskih analiza, empirijskih istraživanja, političkih rasprava i svakodnevne aktivnosti ljudi. Ta zaokupljenost ovom problematikom ima duboko društveno i naučno opravdanje, ali sobom nosi i mnoge opasnosti. Naime, reč je o »konjunkturnoj« temi, pri čemu se, u nastojanju da sebi i drugima razjasnimo mnoge dileme, blagonaklono gleda na svaki pokušaj njenog promišljanja, pa se često ispušta iz vida sama vrednost takvih pokušaja. Naša društvena nauka mora da smogne snage i hrabrosti da se suprotstavi toj navici po kojoj se nešto *a priori* smatra korisnim, jer nekritički odnos prema velikim revolucionarnim idejama i vidovima njihove realizacije u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima može mnogo više da šteti samim tim idejama, revolucionarnim procesima, a i samoj nauci, nego što bi im koristilo. Ovo napominjemo zbog toga što smo uvereni da mnogi radovi, da nije posredi ta »aktuelnost« problema kojima se bave, ne bi bili vredni pomena. Zbog toga, kao i apriornog stava da politička nauka u nas i ne sme da se bavi sistematskim kritičkim promišljanjem predmeta svoje analize, pripadnici takozvane »čiste, egzaktne i objektivne« univerzitetske i akademijske nauke unapred diskvalifikuju značajne politikološke analize i njihove autore. Može izgledati čudno što na ovakav način započinjemo prikaz studije dr Višnjića, ali to činimo svesno, jer ovaj autor pošteno pristupa problemu, sistematski analizira sve njegove elemente, a pri tom ne izbegava da se suoči sa otvorenim pitanjima.

U prvom delu se raspravljaju opšta pitanja u vezi sa značenjem,

Digitized by Google

društvenom suštinom i genezom ideje delegatstva, te istorijskim pokušajima njene realizacije. Pošto se ideja delegatstva u svom klasno-revolucionarnom značenju iskristalisala iz kritike političke reprezentacije, a njenom realizacijom takav sistem treba da bude prevladan, sasvim je logično što autor svoja razmatranja otpočinje kritikom tog sistema. U ovoj kritici se polazi od Marksa, pri čemu se, sasvim opravdano, zaključuje da za prevladavanje političke reprezentacije nije dovoljno promeniti samo političke oblike i forme, već pre svega društveno-ekonomsku strukturu građanskog društva, iz koje nužno proizlazi podeljenost između privatne i javne sfere. Na temelju toga proizlazi i zaključak, koji autor nije sasvim eksplicitno izveo, ali ga čitaocu nameće, da se istinsko delegatstvo može zasnovati i realizovati samo onda i ukoliko se prevladava taj dualizam u strukturi građanskog društva. Time se, već na samom početku, razbija iluzija da se delegatstvom kao pukom formom mogu prevladati protivurečnosti koje su utemeljene u samom biću društva.

U drugom poglavlju se analizira nastanak i razvoj same ideje delegatstva. U analizi samog pojma delegatstva se ukazuje na njegova dva značenja, starije, koje delegatstvo svodi na tehniku i način izbora, i novije, koje delegatstvo poima kao suštinu, to jest kao proces *spajanja* društvene osnove i svih iz nje konstituisanih oblika odlučivanja u društvu. To spajanje, na čemu autor posebno insistira, nije samo formalno-organizacionog karaktera, već podrazumeva odgovarajući društveni odnos, koji stvara pretpostavke da se u procesu odlučivanja putem te veze realizuje učešće i istinski uticaj socijalne baze. Time autor iskazuje stav da realizovanje delegatstva treba prosuđivati na osnovu suštine, to jest onih sadržaja koji se realizuju kao konkretan društveni odnos, a ne samo preko formalno-institucionalnog aranžmana.

Pored teorijskih koncepata, u ovom poglavlju se sažeto analiziraju i istorijski pokušaji ostvarivanja delegatskog sistema, a pre svega iskustva Pariske komune i sovjeta, koja su snažno uticala na koncept narodnooslobodilačkih odbora kao prvih organa revolucionarne vlasti. U konceptu ovih odbora, načinu izbora, rada, povezanosti sa masama i odgovornosti bilo je, kako autor utvrđuje, mnogo suštinskih i formalnih elemenata delegatskog odnosa. Analizirajući iskustva od 1946. do 1953, dr Višnjić utvrđuje da se elementi delegatstva potiskuju, pa ih samo posredno možemo otkriti u obavezi predstavnika da se oslanjaju na inicijativu masa, u položaju zborova birača i slično. Tek nakon uvođenja samoupravljanja i promena koje su usledile ponovo se, ali više suštinski nego formalno, realizuju određeni vidovi delegatskog odnosa, što se, po autorovim tvrdnjama, naročito ispoljilo u položaju i karakteru veća proizvođača. Istražujući dalje naša iskustva, dr Višnjić utvrđuje da je Ustav od 1963. snažno prožet idejom delegatstva, a ključno mesto u tome pripada principu opštinske ili komunalne delegacije. Međutim, kako ističe autor, »princip komunalne delegacije nije realizovan«. Koristan je i uspešan autorov napor koji je motivisan nastojanjem da se pokaže prisustvo ideje delegatstva i elementi njene realizacije od prvih početaka revolucije do Ustava 1974. godine u nas, ali su izostala produbljenija kritička razmatranja okolnosti koje nisu pogodovale afirmaciji delegatskog odnosa.

Međutim, to je osnovna nit koju autor izvlači, i u tim i takvim okolnostima, protivurečnim po mnogim karakteristikama, kristališe se svest o potrebi punije realizacije delegatstva i stvaraju osnovne društveno-ekonomske pretpostavke za uvođenje delegatskog sistema. Tu i otpočinje analiza našeg teorijskog koncepta delegatstva i delegatskog sistema kao institucionalno-organizacione forme. Tu autor, preko analize strukture i karakteristika našeg društveno-političkog sistema, dolazi do zaključka da je sistemu socijalističke samoupravne demokratije imanentno delegatstvo kao suš-

Digitized by Google

tinski drugačiji odnos u procesima upravljanja i odlučivanja, jer, »izvodeći funkcije upravljanja i vlasti iz funkcije rada«, ono i praktično stavlja na dnevni red podruštvljavanje ove funkcije, odnosno odumiranje vlasti kao otuđene i od rada odvojene sile. Nakon zanimljive, teorijski i logički dobro zasnovane analize delegatstva i delegatskog sistema, autor utvrđuje neka osnovna obeležja našeg delegatskog sistema. Iako se ova obeležja odnose pretežno na ciljnu usmerenost i neke spoljne karakteristike, ona (njih ukupno sedam) mogu da čine jedan zanimljiv polazno hipotetski okvir za dalja teorijska i empirijska istraživanja ostvarivanja delegatskog sistema. Nakon što je delegatski sistem specificirao kao podsistem našeg društveno-političkog sistema i doveo ga u vezu sa samoupravnim produkcionim odnosima, autor konstatuje da ovaj sistem, po svom teorijsko-ciljnom postavljanju i institucionalno-organizacionom aranžmanu, treba da omogući da se ispolji i integriše društvena moć radničke klase. Međutim, ovde je, bar na teorijsko-hipotetskom nivou, trebalo skicirati i moguće nepovoljne okolnosti u proizvodnim odnosima, sferi interesnog pluralizma, vidovima posredovanja birokratije i neformalnih grupa, u kojima se delegatski odnos može bitno deformisati, atomizirati moć radničke klase i, pod zaštitnim znakom delegatstva, uspostaviti neželjena manipulacija.

Ali, bez obzira na to što autor, do kraja opredeljen za delegatstvo, namerno nije hteo da otvara kritički dijalog o nekim dilemama, ovaj deo analize je veoma dobar, a u mnogim elementima i originalan.

Drugi deo analize se detaljno bavi delegatskim sistemom u samoupravnim organizacijama i zajednicama (udruženom radu, mesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama). Tu se, što smatramo veoma korisnim, jer to do sada u sličnim radovima nije ovako sistematski činjeno, detaljno analizira ukupan institucionalni mehanizam odlučivanja, od oblika neposrednog izjašnjavanja do odlučivanja u samoupravnim organima koji se konstituišu na delegatskom principu. Za dalji razvoj teorije o delegatskom sistemu, kao i za praksu, dragoceno je što autor, polazeći od Ustava i Zakona o udruženom radu, analizira sve aspekte položaja i uloge zborova, referenduma i drugih vidova neposrednog izjašnjavanja, pažljivo označavajući, pri tom, situacije kada se ovim putem donose definitivne odluke i situacije kada se oblici neposrednog izjašnjavanja javljaju kao jedan od momenata u procesu višefaznog delegatskog odlučivanja. Taj odnos između oblika ličnog izjašnjavanja i organa samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, mesnim i samoupravnim interesnim zajednicama je jedan od ključnih momenata u funkcionisanju delegatskog sistema. U vezi sa tim se javlja niz otvorenih pitanja, koja ni teorijski, a pogotovu na planu prakse, nisu raščišćena. Iako se ne upušta u kritička promišljanja nekih dilema o stvarnoj mogućnosti realizovanja uticaja u procesima odlučivanja putem oblika neposrednog izjašnjavanja, autor samim tim što jasno specificira situacije u kojima su ovi oblici aktuelni popunjava jednu značajnu prazninu u ravnopravnom tretiranju svih elemenata delegatskog sistema. Na sličan način dr Višnjić postupa kada analizira položaj i rad organa samoupravljanja (radničkih saveta, skupština mesnih zajednica) kao delegatskih tela. Tako su, na sistematičan način, razrađeni elementi delegatstva u organizovanju i odlučivanju u primarnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovakav postupak smatramo ispravnim jer se bez toga ne može utvrditi u kojoj meri je u našem društvu rasprostranjena primena delegatskog principa. Time autor implicitno upozorava na pogreške u pristupu većine analitičara kada analizu delegatskog sistema započinju od delegacija.

Posebno je zanimljiva analiza delegatskog sistema i delegatskih odnosa u samoupravnim interesnim zajednicama. Tu se posebno ističe deo u kojem se utvrđuju

Digitized by Google

i razrađuju specifičnosti delegatskog odnosa i odlučivanja. Ovom prilikom ukazujemo samo na autorov stav da skupštine SIZ-a ne bi mogle donositi odluke glasanjem, već saglasnošću delegata i delegacija, odnosno saglasnošću samoupravnih organizacija i zajednica.

U trećem delu se razrađuje problematika koja po mnogima, ali ne i po Višnjiću, čini delegatski sistem u užem smislu. Analizu ove problematike autor započinje prikazom delegatskog izbornog sistema. Posebno su zanimljiva kritička razgraničavanja između klasičnog izbornog i delegatskog izbornog sistema. Tu, smatra autor, dolazi do realizacije Marksova ideja o radnom karakteru izbora, koji se javlja kao nerazlučiv deo delegatskog odlučivanja. U tom sklopu se skicira niz otvorenih pitanja kao što su: odnos između obima zakonskog i samoupravnog regulisanja izbornog procesa, složenost izborne procedure, adekvatno formiranje izbornih jedinica, preterana formalizacija i slično.

Autor posebno ukazuje na niz nelogičnosti u izboru delegata za društveno-politička veća, a posebno na razdvojenost čina kandidovanja i čina izbora. Naime, kako ističe Višnjić, nije samo nelogično, već je i nedemokratski da kandidovanje vrše forumi društveno-političkih organizacija, a izbor svi radni ljudi i građani. Pored razdvajanja ova dva momenta, demokratičnost je ovde problematična i zbog toga što se na takvim listama, po pravilu, nalazi onoliki broj kandidata koliko treba izabrati delegata. Ova analiza izbornog sistema i procesa bila bi još kompletnija da je autor produbljenije razmotrio neke elemente izbora koji se javljaju kao pretpostavka funkcionisanja delegatskog sistema, a naročito kao pretpostavka adekvatnih veza i odnosa između niza formalnih karika u tom lancu, zasnivanja odgovarajućeg sistema odgovornosti nosilaca delegatskih funkcija i slično.

Autor je posebnu pažnju posvetio problemu funkcionisanja delegatskog sistema. Međutim, funkcionisanje se ovde ne promišlja preko praktičnih iskustava, već preko delegatskim sistemom otvorenih mogućnosti radnih ljudi da aktivno sudeluju u procesima odlučivanja, te preko pretpostavki koje su neophodne da bi sistem dao određene rezultate. U tom smislu se veoma iscrpno razrađuje problematika rada i aktivnosti zborova, delegacije, njen položaj u socijalnoj sredini, veze i saradnja sa svim činiocima te sredine, međusobno povezivanje delegacija i drugo. Slično je i sa položajem i aktivnošću delegata. Autor smatra da je dilema »slobodni« ili »imperativni« mandat delegata veštačka i da proizlazi iz nerazumevanja klasne i demokratske suštine delegatstva U tom smislu se ističe da se delegatskim sistemom otvara proces prevazilaženja kategorije mandata uopšte, »koji uvek pretpostavlja dva odvojena subjekta, od kojih jedan daje ovlaštenje drugome, a ovaj postupa ili ne postupa u skladu sa tim ovlaštenjem«. U sklopu ovog razmatranja raspravlja se i dilema: promenljivi ili stalni delegat. Autor se opredeljuje za promenljivog, jer smatra da je to sadržano u samoj logici sistema, ali u tom pogledu, smatra on, ne treba postupati dogmatski, već prepustiti praksi da u samom procesu ostvaruje prelaz od stalnog ka promenljivom.

U sklopu ovog dela analizira se normativni model delegatskog odlučivanja, sa posebnim naglaskom na odlučivanje u skupštinama. Šteta je što ovaj deo analize nije kompletiran nekim saznanjima o procesima ostvarivanja i funkcionisanja delegatskog sistema, a za to je bilo mogućnosti pošto su obavljena i neka empirijska istraživanja.

U četvrtom delu se razmatraju društveni okviri i uslovi za ostvarivanje delegatskog sistema. U tom sklopu se najveća pažnja posvećuje društveno-političkim organizacijama, samoupravljanju u osnovi društva, kolektivnom radu, odlučivanju i odgovornosti, sistemu informisanja, razvijanju samoupravne kulture itd. Autor je posebno obradio položaj i ulogu društvenih saveta u sistemu delegatskog odlučivanja, što je zna-

Digitized by Google

čajno jer se radi o relativno novoj, po mnogo čemu originalnoj, ali i dosta osporavanoj instituciji.

Sve u svemu, studija dr Miodraga Višnjića po tematskom zahvatu predstavlja do sada najcelovitiji prilaz. U njoj su sistematski i veoma pedantno opisani i razrađeni svi elementi delegatskog sistema. Ovi elementi su dovedeni u međusobnu vezu, što omogućava da se delegatski sistem zbilja sagleda kao sistem niza međusobno povezanih i uslovljenih elemenata. To čitaocu omogućava da istovremeno shvati specifičnost svakog elementa, ali i celinu. Tim svojim kvalitetima ova studija će značajno doprineti daljim teorijskim i empirijskim proučavanjima delegatskog sistema. Ona će biti od izuzetne koristi svakom članu delegacije, delegatu, društveno-političkom aktivisti, jednom rečju — svakom ko promišlja delegatski sistem ili aktivno sudeluje u njemu.

Kao sveobuhvatan sistematski zahvat, a i po načinu razrade problematike, ovu studiju možemo, sa punom odgovornošću, preporučiti kao udžbenik za izučavanje delegatskog sistema na visokim i višim školama, te kao nezaobilazno štivo u svim oblicima političkog obrazovanja odraslih.

Uz našu ocenu da studija dr Višnjića predstavlja doprinos našoj političkoj teoriji, podsetimo čitaoce i na jedan stav prof. dr J. Đorđevića izrečen u predgovoru, ali ne radi neospornog autoriteta autora, već zato što ga i sâm delim. Dr Đorđević kaže: »Višnjićev rad se ističe po širini zahvata, svestranosti i ozbiljnosti teorijskog i kritičkog pristupa... To je prva i uspešna monografija posvećena delegatstvu i to delegatstvu shvaćenom kao »sistem«, odnosno kao »podsistem« u globalnom društveno-političkom sistemu samoupravne socijalističke demokratije uopšte, a posebno u savremenoj Jugoslavji.«

Radivoje Marinković

Prof. dr Vujo Vukmirica: Savremena ekonomija i država

(NIRO »Eksport Pres«, Beograd, 1980, strana 322)

Studija profesora Vuja Vukmirice je plod njegovog dugogodišnjeg proučavanja teorijskih problema, procesa i zakonitosti savremene ekonomije kapitalističkih zemalja i predavanja te problematike na fakultetima. Iako knjiga ima čitav niz udžbeničkih karakteristika, njene pretenzije su znatno šire. Po kompleksnosti izložene problematike i specifičnom gledanju na pojedine procese u funkcionisanju razvijenih kapitalističkih ekonomija Zapada, ona može da posluži kao koristan izvor za inovaciju znanja svima koji su se ovom problematikom dublje bavili i koji nastoje upoznati teorijska obrazloženja veoma kompleksnih i često protivrečnih procesa u koje zapadaju savremene privrede u svom razvoju.

Činjenicu da je država postala regulator ukupnih tokova društvene reprodukcije i da se preko nje izmiruju duboke protivrečnosti u koje zapada privatno-kapitalistički sistem u dijalektici svoga razvoja — autor izlaže u 18 problemskih celina na 322 stranice. Autor postepeno razvija analizu funkcionisanja kapitalističke savremene privrede prateći promene kroz koje prolazi ekonomska teorija i transformaciju klasičnih »pravila igre« u realnom ekonomskom životu.

U ovom prikazu nastojaćemo da čitaocu predočimo samo udarna poglavlja preko kojih je autor izvršio veoma serioznu analizu realnog ekonomskog života i dao svoja osobena gledanja na zakonitosti koje regulišu proces proširene reprodukcije u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji.

U uvodnom poglavlju autor konstatuje da pred protivrečnostima realnog funkcionisanja savremenih ekonomija zapadnih kapitalističkih zemalja ekonomska teorija zapada u duboku krizu. Važenje klasič-

Digitized by Google

nih postulata je opovrgnuto, a ekonomska teorija još nije u stanju da ponudi konzistentna objašnjenja novih zakonitosti na kojima se temelji proces društvene reprodukcije u savremenom kapitalizmu. Klasna pripadnost buržoaskih ekonomskih teorija ne dozvoljava im objektivan sud o dubokim transformacijama kroz koje prolazi kapitalistički sistem i koje jasno obelodanjuju njegovu ekonomsku neracionalnost i istorijsku ograničenost.

Državno posredovanje u regulaciji poremećenih tokova društvene reprodukcije nedvosmisleno ukazuje na neodrživost klasičnih teorijskih postulata koji su bili okosnica funkcionisanja kapitalizma u periodu njegove istorijske ekspanzije. Kapitalistički odnos doživljava duboku krizu u savremenom periodu i državno posredovanje u velikoj meri doprinosi stabilizaciji poremećenih tokova reprodukcije, ali je istorijska prolaznost kapitalizma kao sistema neumitna.

Moderna ekonomija se karakteriše dubokim strukturnim promenama u funkcionisanju proširene reprodukcije kapitalističkih zemalja. Industrija, kao okosnica materijalnog razvoja društva, doživljava pod dejstvom tehničkog progresa čitav niz strukturnih promena. Dolazi do pojave niza novih grana koje postepeno potiskuju klasične sektore proizvodnje izazivajući velika pomeranja zaposlenih i pojavu sasvim novih oblika potrošnje. Pomeranja u industriji neposredno uzrokuju i strukturne izmene u pogonskoj energiji. Dalji industrijski razvoj udara na barijere rasta ukoliko se neprekidno ne širi i energetski potencijal kroz nove izvore energije koji su osnova celokupnog materijalnog napretka. Moderna privreda beleži značajno opadanje učešća sirovina u vrednosti proizvodnje i izmenu strukture potrošnje sirovina. Neprekidno se menjaju odnosi između prirodnih i industrijskih proizvodnih sirovina i sve više se širi upotreba »veštačkih sirovina«. Autor ukazuje na nužnost proširenja proizvodne aktivnosti zamenom limitiranih prirodnih sirovina sintetičkim.

Kapitalna ulaganja u razvijenim zemljama karakterišu se velikim udelom aktivnog naspram pasivnog dela osnovnih fondova, jer su to urbanizovane sredine koje imaju preimućstvo za brži industrijski razvoj u odnosu na nerazvijene zemlje.

Promene u proizvodnoj strukturi, pogonskoj energiji i predmetima rada izazivaju promene u strukturi radne snage. Radna snaga se pomera iz tradicionalnih u moderne, propulzivne sektore, njena obrazovna i kvalifikaciona struktura se neprekidno diže na viši nivo.

Te krupne strukturne promene u funkcionisanju kapitalističke ekonomije odvijaju se uporedo sa dubokim društveno-ekonomskim promenama u savremenom svetu. Vek u kome živimo doneo je raspadanje svetskog imperijalističkog kolonijalnog sistema i afirmaciju socijalizma kao svetskog procesa. U burnom savremenom vremenu došlo je do novih prestrojavanja i formiranja novih centara moći u svetskoj ekonomiji i politici.

U razvijenim kapitalističkim zemljama sve se više ubrzava proces monopolisanja, porast koncentracije i centralizacije proizvodnje sa slabljenjem slobodne konkurencije kao primarnog regulatora klasične kapitalističke ekonomije. Proces diferenciranja u razvijenim kapitalističkim zemljama dovodi do stvaranja multinacionalnih kompanija, to jest firmi sa globalnim poslovanjem koje i nacionalnim, a i svetskoj ekonomiji nameću nove odnose i principe poslovanja.

Takva proizvodna struktura razvijenih kapitalističkih zemalja i novi međunarodni odnosi nastali slomom kolonijalnog sistema doveli su do jačanja državnog regulisanja reprodukcije i kvalitativno novog položaja države u savremenoj ekonomiji kapitalističkih zemalja. Klasična ekonomska doktrina više ne odgovara realnim odnosima snaga u savremenoj ekonomiji. Moćne proizvodne i finansijske korporacije traže neprekidno povećanje državne regu-

Digitized by Google

lative, jer je jedino država u mogućnosti da im bude ravnopravan ekonomski partner na unutrašnjem tržištu i dovoljno siguran garant njihove ekspanzije na međunarodnoj ekonomskoj sceni.

Ta džinovska preduzeća ne samo da su dala sasvim nove karakteristike procesu ekonomske reprodukcije, već su unela čitav niz radikalnih novina u samu suštinu kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa Odvajanje kapital-svojine od kapital-funkcije je neminovnost u organizovanju poslovanja ovih džinovskih preduzeća, ali ona sa sobom nosi i radikalne promene pozicija društvenih grupa i klasa.

Istorijska neminovnost prolaznosti kapitalizma se jasno uočava kroz odvajanje kapitaliste vlasnika od procesa reprodukcije i preuzimanje njegove upravljačke funkcije od strane novih društvenih grupa — menadžera. Time kapitalista vlasnik postaje samo primalac dividendi, društveni parazit, koji je uklonjen iz upravljanja društvenom reprodukcijom u cilju njenog nesmetanog odvijanja.

Prema tome, državna regulativa se nameće kao nužnost, jer je doktrina lesefera postala nepovratna prošlost kapitalističkog sistema. Idealizovani sistem »prirodne slobode«, u kome je država bila »noćni čuvar« kapitalističke privrede, pokazao se neadekvatnim institucionalnim okvirom za funkcionisanje složenih ekonomskih procesa.

Formira se veoma snažan državni sektor u kome se država pojavljuje kao »organizator i regulator magistralnih pravaca razvitka« (atomska energija, kosmos, elektronika, fundamentalna naučna istraživanja). S druge strane se upotpunjuje čitav arsenal mera kojima se vrši regulisanje reprodukovanja privatnih preduzeća ili džinovskih korporacija. Moderna državna intervencija vrši regulaciju svih ključnih sektora savremene ekonomije putem fiskalne politike, kreditno-monetarne politike, politike cena i dohodaka, državnog planiranja i čitavim nizom drugih mera.

Fiskalna politika je veoma snažan instrument preraspodele dohotka, a time i regulator uslovâ privređivanja u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji. Vodeći ekspanzivnu ili restriktivnu fiskalnu politiku, država vrši regulisanje tempa rasta pojedinih privrednih preduzeća. Selektivna fiskalna politika vrši znatan uticaj i na alokaciju proizvodnih resursa kroz investicije i na taj način vrši željeno oblikovanje buduće privredne strukture. U rukama države fiskalna politika je i značajan instrument za regulisanje privredne konjunkture i inflacije. Ekspanzivna fiskalna politika putem visokih poreskih stopa znatno usporava pregrejanu konjunkturu i inflaciju, a kontrakciona fiskalna politika, idući na smanjenje poreskih stopa, znatno utiče na ubrzavanje tempa ekspanzije privrede.

Pored poreske politike koja promenama poreskih stopa vrši regulaciju privrednih kretanja, i politika javnih rashoda je jedan od značajnih stabilizatora kapitalističke ekonomije. Danas se preko državnog budžeta preliva preko trećine nacionalnog dohotka, a to nedvosmisleno potvrđuje njegovu značajnu regulativnu ulogu u privrednom životu. Iz budžetskih sredstava finansiraju se značajne privredne aktivnosti za koje nije zainteresovan privatni kapital, a koje su neophodan preduslov stabilnog i harmoničnog privrednog razvoja. Na strani budžetskih rashoda kao dominantni faktori se pojavljuju: transferni rashodi, izdaci za obrazovanje i nauku, vojni rashodi, javne investicije i izdaci za administraciju. Svaki od ovih sektora svojim razvojem vrši veoma veliki povratni uticaj na tempo razvoja kapitalističke ekonomije i višestruko vraća novac koji je u njihov razvoj uložen. Redistribucija dohotka koja se vrši putem fiskalne politike doprinosi dugoročnoj stabilizaciji sistema i njegovom planskom regulisanju. Kapitalizam privatne inicijative i klasičnog lesefera nije bio u mogućnosti da reguliše ove sektore i da prevlada

Digitized by Google

ciklične krize hiperprodukcije koje su podrivale samu suštinu kapitalizma kao sistema.

Prof. Vukmirica veoma iscrpno analizira i drugi važan sektor ekonomske politike savremene kapitalističke države koji se nalazi u području kreditno-monetarne politike, deviznog sistema i platnog bilansa.

Vrlo serioznom analizom autor nas upućuje na svu složenost povezanosti monetarne politike i sistema proširene društvene reprodukcije. Kreditno-monetarna politika, dugoročno postavljena i planski vođena preko regulisanja emisije novca, kamatnih stopa, državnog duga, kontrole platnog bilansa i deviznog sistema, u velikoj meri utiče na stabilizaciju sistema i ravnomeran privredni rast. Emisiona ustanova, regulišući obim novca i kredita, treba da omogući normalno funkcionisanje privrede i očuvanje stabilnosti nacionalne valute. Politikom niskih ili visokih kamatnih stopa reguliše se cena kredita, a time se stimuliše ili destimuliše investiciona aktivnost i privredna konjunktura. Kamatna stopa je vrlo operativan instrument ekonomske politike kojom se definiše prag rentabilnosti plasmana kapitala i vrši veliki uticaj na mobilnost resursa i alokaciju slobodnih finansijskih sredstava.

Državni dug, odnosno javni zajmovi, služi kao efikasan metod državne regulative u cilju prikupljanja slobodnih finansijskih sredstava za finansiranje razvoja, anticiklične politike, uravnotežavanja budžetskog i platnog deficita, stabilizacije nacionalne valute, a time i stabilizacije nacionalne ekonomije kao celine. Autor je dao veoma iscrpnu analizu mera državne intervencije u području međunarodnih devizno-monetarnih odnosa i u oblasti spoljne trgovine i platnog bilansa.

Osnovni zaključak koji se nameće čitajući ova poglavlja je direktna zavisnost mera državne intervencije kako na području domaće ekonomije i njenih unutrašnjih odnosa tako i njenih mnogostrukih veza sa svetskim ekonomskim okruženjem. Državna intervencija se analizira u kontekstu dugoročne stabilizacije sistema proširene reprodukcije, a time i očuvanja i stabilizovanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema.

Podstican merama državne intervencije, kapital polazi u svoju međunarodnu ekspanziju i, uz motiv profita koji je osnovni motor njegovog kretanja, vrši funkciju nosioca karakterističnih društvenih odnosa koji su institucionalni okvir za njegovu normalnu ekspanziju.

Prof. Vukmirica je analizi inflacije i nezaposlenosti posvetio izuzetnu pažnju jer je savremena državna intervencija definisala čitav niz mera i instrumenata za suzbijanje tih nepovoljnih pojava koje potresaju ekonomije velikog broja kapitalističkih zemalja. U knjizi se daje iscrpan teorijski pristup fenomenu inflacije i zaposlenosti sa obiljem empirijskog materijala. Autor daje i svoja specifična gledanja na ove probleme i nudi ceo niz pristupa ka mogućem rešenju. Celovitost i sistematičnost pristupa ovim problemima daje čitaocu mogućnost ne samo da problem upozna u svoj njegovoj složenosti, već i da izgradi i svoj sopstveni sud o prednostima i nedostacima svakog ponuđenog rešenja.

Neposredno na analizu inflacije i nezaposlenosti autor naslanja analizu teorije i prakse formiranja i kontrole cena. Monopolska struktura tržišta, povezanost krupnih monopola i državne administracije, međunarodno kretanje kapitala nezaobilazno nameću nužnost velikog upliva na cene. Slobodno formiranje cena je umrlo sa slobodnom konkurencijom i normalno ostvarivanje profita pretpostavlja spregu državne administracije i korporacijske tehnokratije u vođenju politike cena u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Obilje problema pred kojima se nalaze ekonomije razvijenih zemalja Zapada nije moguće rešiti zaobilazeći planiranje dugoročnog privrednog razvoja. Dugoročna stabilizacija i prosperitet zapadnih ekonomija neodvojivi su od planiranja i drugih mera državne intervencije. Nekada ozloglašeno

Digitized by Google

kao »komunistička doktrina«, planiranje sve više postaje sastavni deo poslovne strategije krupnih korporacija ili državnih preduzeća. Optimalno funkcionisanje krupnog kapitala nezamislivo je bez dugoročnog planiranja i precizno definisane ekonomske politike. Džinovske korporacije ulažu velika sredstva u istraživanje i razvoj novih proizvoda, a sprovođenje takve politike nije moguće u uslovima potpune tržišne neizvesnosti. Sve se više diferenciraju dva međusobno povezana sektora planiranja u kapitalističkim zemljama: sektor krupnih preduzeća i sektor države. Planiranje se sprovodi preko mera i instrumenata direktnog ili indirektnog dejstva. Mere direktnog dejstva realizuju se preko državnog sektora, a mere indirektnog dejstva aktivnom ekonomskom politikom kojom se definišu uslovi privređivanja i oblikuje buduća privredna struktura.

Studija prof. Vukmirice daje kompleksnu dokumentaciju o svoj složenosti i dubini krize u koju zapada kapitalistička privreda i o nužnosti negacije odnosa kapitala prelaskom u socijalizam. Kapitalizam, suočen sa dubokim društvenim i ekonomskim protivrečnostima, unosi sve više elemenata za relativiziranje unutrašnjih konflikata, tako da se sve više udaljava od svog osnovnog istorijskog oblika. Te metamorfoze mu daju mogućnost da privremeno prebrodi krizne situacije, no, kako budući razvoj neprekidno donosi nove, veliko je pitanje da li će se one moći prevazići nekim poboljšanjima ili će se zahtevati radikalna promena institucionalnih osnova sistema.

Knjiga prof. Vukmirice je jedna od retkih u našoj literaturi koja ovako kompleksno i sistematično tretira ovu problematiku. U obilju složenih i protivrečnih problema savremene kapitalističke privrede autor je marksističkom analizom izdvojio generalne tendencije i ukazao na pravce nužnih promena u budućnosti. Njena izuzetna vrednost je i u tome što čitaoca upućuje na stranu literaturu o ovom problemu, ali mu istovremeno daje i orijentaciju u korištenju te literature i pomaže u formulisanju marksističkih zaključaka. Odvajanje suštinskog od pojavnog u analiziranim problemima daje čitaocu mogućnost da duboko pronikne u samu suštinu protivrečnosti savremenog kapitalizma i da izdvoji konflikte koji u svom razrešavanju traže promenu institucionalnih okvira od onih koji se mogu rešiti dograđivanjem samog sistema.

Zbog obilja problema koje je pokrenula, marksističkog analitičkog aparata u traganju za rešenjima i argumentovanog ukazivanja na tendencije budućeg razvoja kapitalizma, studija popunjava veliku prazninu u našoj literaturi o ovom problemu i predstavlja nezaobilazan orijentir svima koji nameravaju da se ovom problematikom studioznije bave.

Mlodrag R. Zec

Digitized by Google

Digitized by Google

9

CENA 80.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7378

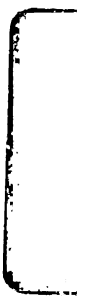

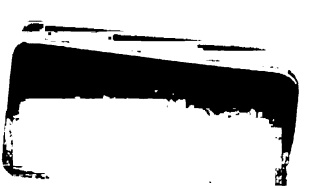

Digitized by Google